FRANCISCUS GOMARUS

Class 92 Book G584
General Theological Seminary Library
CHELSEA SQUARE, NEW YORK

FRANCISCUS GOMARUS

Digitized by the Internet Archive
in 2026

https://archive.org/details/franciscusgomaru0000drgp

Hoc etiam vobis patriæ debetur Athenæ,
Hoc etiam Brugæ quod numeretis erit.
Sin pudet, ut nunc est, mea patria: cessimus vltro.
Exilium tectis prætulit ille tuis.
At vos posteritas hoc saltem discite teste,
777 *Quid patriæ possit, quid pietatis amor.* D.H.

Franciscus Gomarus

Gomar, Francis, 1563-1641

FRANCISCUS GOMARUS

Francoys Gomaer

DOOR

Dr. G. P. VAN ITTERZON

MET PORTRET, EEN FACSIMILE EN 57 ONUITGEGEVEN BIJLAGEN

GEN. THEO. SEMINARY
LIBRARY
NEW YORK

'S-GRAVENHAGE
MARTINUS NIJHOFF
1930

92
G584

88838

INHOUD

I. INLEIDING 1–3

Een afzonderlijke verhandeling over Gomarus is nog niet verschenen, blz. 1, 2; maar is wel gewenscht, 2; Gomarus' invloedrijke persoonlijkheid, 2; begrenzing van dit proefschrift, 2, 3; opzet ervan, 3.

II. BRONNEN 4–15

In dit hoofdstuk geen opgave van literatuur, deze volgt later, blz. 4; geschreven en gedrukte bronnen, 4; geschreven bronnen, te verdeelen in onuitgegeven brieven, 4–6, andere handschriften, 6–8, en „dossier-Ruys'', 9; gedrukte bronnen, te verdeelen in Gomarus' Opera Omnia, 9–12, Nederlandsche pamfletten, 12, gedrukte brieven, 13, 14, en gedrukte werken, 14, 15.

III. GOMARUS' JEUGD EN STUDIEJAREN 16–32

Uit dit tijdvak is van Gomarus weinig bekend, blz. 16; eenige kennis van leermeesters en milieu is wel gewenscht, 16.

1. *Te Brugge.* 16–21

Gomarus' afkomst, blz. 16, 17; zijn broeders en zuster, 17, 18; Brugge destijds een bloeiende stad, 18; het onderwijs aldaar, 18, 19; Gomarus op de „triviale school'', 19; godsdienstige toestand in Brugge, 19, 20; het gezin om den geloove vervolgd, 20, 21.

2. *Te Straatsburg* 21–23

Van 1577 tot 1580 student in Straatsburg, blz. 21; onderricht van J. Sturmius, 21, 22; Sturmius' strijd met de Lutheranen, 22, 23; zijn afzetting, 23; toestand der Gereformeerden zeer droevig, 23; Gomarus naar Neustadt, 23.

3. *Te Neustadt aan de Haardt* 23–27

Neustadt was een toevluchtsoord voor Gereformeerden, vooral na den dood van keurvorst Frederik, blz. 23, 24; Gomarus ontving hier onderwijs van F. Junius in het Hebreeuwsch, 24, van S. Stenius in het Grieksch, 24, 25, van L. Pithopoeus in het Latijn, 25, en van F. Crellius en J. Jugnitius in de wijsbegeerte, 25; zijn theologisch onderricht ontving hij van Z. Ursinus, 25, H. Zanchius, 25, 26, en D. Tossanus, 26; hij was hier van 1580 tot 1582, 27, en vertrok misschien voor de pestepidemie in 1582, 27.

4. *In Engeland* 27–30

Gomarus' moeder is lang te Londen geweest, blz. 27; in het najaar van 1582 vertrok Gomarus naar Oxford om J. Reinoldus te hooren, 27, 28; in 1583 naar Cambridge, 28; het onderwijs hier op hooger plan, 28; Gomarus werd hier baccalaureus en magister artium, 28; onderricht van G. Whitaker en van Tempellus den Ramist, 28, 29; Ramus, 29; Gomarus vond een synthese tusschen de leeringen van Aristoteles en Ramus, 29; hij had hier geen aangenamen tijd, 29, 30; begin 1585 naar Heidelberg, 30.

5. *Te Heidelberg* 30–32

Verandering in den godsdienstigen toestand alhier onder Johan Casimir, blz. 30; de universiteit Gereformeerd, 30; onderricht van J. J. Grynaeus, 30, 31, G. Sohnius, 31, F. Junius, 31, en D. Tossanus, 31; Gomarus' medestudenten, 31; naar Londen?, 31, 32; samenvatting, 32; einde van zijn universitaire studie in 1586, 32.

IV. PREDIKANT TE FRANKFORT AAN DEN MAIN . . . 33–46

De Fransche en Engelsche vluchtelingenkerken aldaar, blz. 33; de Nederlandsche vluchtelingengemeente van Micron en à Lasco, 33; al spoedig botsing tusschen Lutherschen en Gereformeerden, 33, 34; de redenen hiervan, 34, 35; Gomarus den 13den Nov. 1586 als predikant bevestigd, 35; zijn huwelijk in 1588 met E. Muysenhol, 35; de toestand kritieker, 35; Gomarus' vader moest vertrekken, 35; moeilijkheden bij het betalen van belasting, 35; vriendschapsbetrekkingen met F. Belied en A. Muysenhol, 35, 36; Gomarus' belangstelling voor de wetenschap, blijkend uit zijn correspondentie met Th. Beza over een verbeterde uitgave van diens vertaling van het N. Testament, 36, 37, en uit de nieuwe editie van den „Defensor pacis" van Marsilius van Padua, 37–40; Gomarus' vrouw sterft, 40; gemeentelijk leven, 40, 41; request van de Luthersche predikanten van 18 Juli 1592, 41–43; de toestand nog onheilspellender na den dood van den Waalschen predikant O. Valinus, 43, 44; de Raad beriep den Lutherschen predikant A. Serrarius, 44; diens proefprediking, den 10den Jan. 1593, 44; Gomarus' tweede huwelijk in den zomer van 1593 met M. L'Hermite, 44, aanleiding tot zijn verbanning, 44, 45; vruchtelooze requesten, 45, 46; vertrek naar Hanau ,46; de oorzaak van de verstrooiing der gemeente, 46.

V. HOOGLEERAAR-PREDIKANT TE LEIDEN 47–199

1. *Tot de komst van Arminius te Leiden* 47–78

Gomarus tot hoogleeraar benoemd, blz. 47; zijn promotie, 47; zijn komst te Leiden, 47, 48; zijn oratie over het Verbond Gods, 48–50; conflict tusschen den academischen senaat en de stedelijke regeering, 51; Gomarus' academisch onderwijs, disputaties en rectoraat, 51, 52; zijn geschrift over „Gods Voorzienigheid", 52–55; zijn predikwerk te Leiden, 55, 56; zijn benoeming tot reviseur der bijbelvertaling, 56, 57; zijn polemiek met Wiggersz, 57; „Oordeel ende Censure", 57–64; zijn bestrijding van Coster, 64; „De Schildt", 64–70; „Spiegel der ware Kerk", 70–72; bestrijding van het Socinianisme in Ostorodius en Voydovius, 72–74; bestrijding der „vrijgeesten", 74, 75; vriendschapsbetrekkingen met A. van der Mijle, 75; drie brieven van Gomarus aan S. Lubbertus, 75–77; geld voor het vaderland, 77, 78; testament van Gomarus en zijn vrouw, 78.

2. *De komst van Arminius te Leiden* 78–101

De pest te Leiden, blz. 78; Gomarus' lijkrede op F. Junius, 78–81; Gomarus poogde Arminius als hoogleeraar te Leiden te weren, 81, 82; hij verscheen voor de Curatoren, om zijn bezwaren uiteen te zetten, 82–84; een afzonderlijke voorstelling van Wtenbogaert over deze poging van Gomarus, 84, 85; het oordeel van de Curatoren over Gomarus' handelwijze, 85, 86; kritiek van Trigland hierop, 86, 87; de Curatoren zetten door, 87; het oordeel van Wtenbogaert over een eventueele benoeming van Arminius, 87, 88; samenkomst van de Curatoren met Arminius te Haarlem, 88; Helmichius' verzet tegen de benoeming van Arminius, 88; gesprek van Gomarus met Wtenbogaert op 3 Maart 1603, 88–90; moeilijkheden

om Arminius' ontslag in Amsterdam te verkrijgen, 90; Arminius wilde gaarne benoemd zijn, 90, 91; eindelijk werd toestemming gegeven op vier voorwaarden, 91–93; conferentie op 6 Mei 1603 in Den Haag, 93–96; een brief van Gomarus aan Walaeus, 96; verdere onderhandelingen van Curatoren en Burgemeesteren met Arminius, 96, 97; promotie van Arminius onder Gomarus, 97, 98; een brief van Walaeus aan Gomarus, 98; brieven van Gomarus aan Walaeus, 98, 99, A. van der Mijle, 100, S. Ruyting, 100, 101, en J. J. Grynaeus, 101.

3. *Groeiende strijd* 101–119

De strijd ontbrandde naar aanleiding van Arminius' lessen over het Nieuwe Testament, blz. 101, 102; Arminius' these over de praedestinatie, door W. Bastingius verdedigd, 102; Helmichius was bezorgd, 102; Lubbertus en Gomarus correspondeerden inmiddels over het Socinianisme, 103, 104; Gomarus wachtte eerst nog met oppositie tegen Arminius, 104; zijn these over de praedestinatie, door S. Gruterus verdedigd, 104–106; „Onderzoek" van Gomarus' stellingen door Arminius, eerst later uitgegeven, 106, 107; de stemming in het geheele land, 107; Helmichius bezocht Arminius en Gomarus, 107, 108; actie te Delft, 108; ook op Arminius' studenten werd nu gelet, 108; synodale gedeputeerden kwamen bij Arminius, Gomarus en Trelcatius op bezoek, 108, 109; ook de kerkeraad te Leiden was actief, 109; een gravamen van de classis Dordrecht, 109; Gomarus en Arminius door de Curatoren ontboden, 109, 110; verwondering over Gomarus' houding, 110; de strijd over het *αὐτόϑεος*, 110, 111; de synode te Gorinchem gelastte confessie en catechismus door te lezen, 111, 112; het oordeel van Arminius, Trelcatius en Gomarus over de belijdenisschriften, 112, 113; een nationale synode gevraagd, 113; de voorbereidende vergadering, den 26sten Mei 1607 aangevangen, 113–115; de synode te Delft en de revisie, 115; een zeer belangrijke, tot nog toe onuitgegeven brief van Gomarus aan Lubbertus betreffende zijn houding ten opzichte van de leeringen van Arminius, 115, 116; studentenwoelingen, 116, 117; brieven van Gomarus naar aanleiding van de predikantsvacature in Calais, 118; zijn correspondentie over particuliere aangelegenheden met Vossius, 118, 119.

4. *De Conferentie voor den Hoogen Raad* 119–128

Een request van Arminius aan de Overheid, blz. 119; de aanstaande conferentie, 119; de Staten van Holland en West-Friesland gaven aan den Hoogen Raad een instructie, 119, 120; de leden der conferentie, 120; een kerkelijk protest, 120; de conferentie ving den 30sten Mei 1608 aan, 120; de gehouden besprekingen, 120–124; de artikelen van Gomarus en die van Arminius, 124–126; het slotwoord van Van Oldenbarnevelt, 126; Gomarus' protest hiertegen, 126, 127; Arminius' verklaring, 127; het houden eener synode weer uitgesteld, 128.

5. *De bijeenkomst met de Staten van Holland en West-Friesland* 128–137

Nog geen nationale synode, blz. 128, 129; wel een particuliere synode van Zuid-Holland in Dordrecht, 129; een resolutie dezer synode, 129, en een der Staten, 129; een nieuw request van Arminius, 129; Arminius voor de Staten, 129, 130; Gomarus' vertoog voor de Staten, 130–134; beoordeeling van Gomarus' optreden, 134, 135; twee brieven van Gomarus aan Lubbertus, 135, 136; nog een schrij-

ven van Gomarus aan Lubbertus betreffende een zwervenden brief van dezen, 136; een brief van Gomarus aan de predikanten van Groningen, 136; particuliere correspondentie van Gomarus met Lubbertus en Vossius, 136, 137.

6. *Tot den dood van Arminius* 137–147

Moeilijkheden met Venator, blz. 137; Arminius prikkelde Gomarus door zijn disputatie over 's menschen roeping ter zaligheid, 137, 138; beide professoren verschenen voor de Staten den 12den Aug. 1609, 138–147; Arminius' dood, 147.

7. *Gomarus en Scaliger* 147–151

Scaligers aanvankelijk ongunstig oordeel over Gomarus, blz. 147, 148; Paraeus kwam op voor „bijbelsche" chronologie, 148, 149; Gomarus vroeg Scaligers oordeel hierover, 149; Scaliger schreef nu een „Elenchvs", 149, 150, later door Gomarus, tegelijk met een ander geschrift van Scaliger uitgegeven, 150, 151.

8. *De Pamflettenstrijd* 151–189

Een uitgave der „Twee dispvtatien", gehouden in 1604, verschenen in 1609, blz. 151–155; naar aanleiding hiervan verscheen de „Tsamensprekinghe" van R. Donteclock, 155–159; hiertegen anoniem, van J. A. Corvinus, de „Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede", 159–164; „Antvvoorde" van Donteclock, 165–167; Gomarus' „Waerschouwinghe", 167–173; zijn „Verclaringhe", 173–176; Bertius' „Liickoratie" op Arminius, 176; hiertegen Gomarus' „Bedencken", 176–179; zijn „Vertooch", 179; Bertius' weerwoord: „Aenspraeck", 179–183; hierna weer Gomarus' „Proeve", 183, 184; beantwoord door het anoniem pamflet van J. A. Corvinus: „Schovvve", 185, 186; op de „Waerschouwinghe" van Gomarus volgde nog: „Teghen-bericht", anoniem, van J. A. Corvinus, 186, 187; moeilijkheden bij de uitgave van Gomarus' pamfletten, 187, 188; het protest van Arminius' weduwe, 188; het „Tractaet" van Wtenbogaert, 188, 189.

9. *De komst van C. Vorstius te Leiden* 189–199

Wtenbogaert voor het hoogleeraarsambt aangezocht, blz. 189, 190; Vorstius tot hoogleeraar benoemd, 190; Gomarus' raad niet ingewonnen, 190, 191; de censure der theologische faculteit te Heidelberg, 191; Gomarus maakte zijn bezwaren voor de Curatoren kenbaar, 191–193; Vorstius voor de Curatoren, 193–195; exameneischen, 195; moeilijkheden in verband met Gomarus' onderwijs, 195; Gomarus voor de Curatoren, 195–197; Gomarus in Middelburg benoemd, 198; verschillend oordeel over zijn vertrek, 198; Gomarus' redenen voor zijn heengaan blijkens een tot nog toe onuitgegeven brief, 198, 199; het aan Gomarus gegeven getuigschrift, 199; Polyander de opvolger van Gomarus, 199.

VI. IN MIDDELBURG 200–208

Gomarus' vroegere betrekkingen tot Middelburg, blz. 200; zijn beroep in 1611, 200, 201; Cunaeus' oordeel over Gomarus, 201, 202; Gomarus bevestigd, 202; zijn lesrooster, 202; zijn oordeel over Bertius, 202, en Vorstius, 203; „Schermvtselinghen", 203–205; Gomarus' verzet tegen Walaeus' benoeming, 205; het advies van de classis Walcheren aan de Nederlandsche gemeenten in Engeland, 205, 206; de zaken in Middelburg gingen minder goed, 206; Gomarus' ziekte, 206; Groningen dacht er over Gomarus te benoemen, 206; Gomarus' benoeming te Saumur, 206–208; zijn vertrek, 208; zijn opvolger, 208; Groningen kwam met zijn benoeming te laat, 208.

VII. IN SAUMUR 209–216

De universiteit te Saumur vóór Gomarus' komst, blz. 209; Gomarus' benoeming, 209–211; zijn ontvangst, 211; academiezaken, 211; Gomarus' rectoraat, 211; zijn grief over de vertraging der naturalisatie, 211, 212; zijn ontslagaanvrage, 212, 213; intrekking van deze, 213, 214; Gomarus' vertrek, 214, 215; zijn opvolger, 215, 216.

VIII. IN GRONINGEN 217–277

1. *Vestiging* 217–219

Gomarus' benoeming als hoogleeraar te Groningen, blz. 217; zijn brief uit Dordrecht met het verhaal van zijn reis, 217, 218; zijn aanwezigheid op twee provinciale synoden van Groningen, 218, 219.

2. *Ter Dordtsche Synode* 219–250

A. Tot de komst der Remonstranten . 219–228

Gomarus afgevaardigde naar de Synode van Dordrecht, blz. 219; zijn twist te Amsterdam met Crocius, 219, 220; de opening der Synode, 220; het moderamen, 220; de geloofsbrieven der Utrechtsche Remonstranten, 220; de wijze van citatie der Remonstranten, 220; de bijbelvertaling, 220, 221; de Apocriefe Boeken, 221–223; „du" of „ghij", 223; „HEERE", 223, 224; Gomarus revisor voor het Oude Testament, 224; het catechetisch onderwijs, 224–226; de doop van heidenkinderen, 226; het prediken van candidaten, 226, 227; het licentieus boekdrukken, 227; samenvatting, 228.

B. De Remonstranten voor de Synode 228, 229

De houding der Remonstranten, blz. 228; Gomarus' zelfverdediging, 229; de Remonstranten heengezonden, 229; hun oordeel over de praedestinatie, 229; samenvatting, 229.

C. De zittingen der Synode na het vertrek der Remonstranten 230–249

Gomarus' rede over de verkiezing, blz. 230; het fundament der verkiezing, 230, 231; Gomarus' strijd met Martinius, 231, 232; Gomarus een lastige gast?, 232; het opstellen van eenige geschriften ten dienste der kerken, 232–234; zijn verdere strijd met de godgeleerden van Bremen, 234–237; zijn strijd met den Eng. bisschop, 237, 238; de rede van Thysius, 238; Gomarus' improvisatie over art. 5, 238, 239; de verzoening der broederen, 239, 240; de oordeelvellingen over art. 1, 240; Gomarus stond hierin alleen, 240–242; zijn fout ten aanzien van de Eng. Confessie, 242–244; de oordeelvellingen over het tweede artikel, 244; wie moest de canones ontwerpen?, 244, 245; de synodale sententie, 245; Gomarus' pleidooi voor de stoffelijke belangen der Remonstranten, 245, 246; de zaak van Maccovius, 246–248; de sluiting der Synode, 248; samenvatting, 248, 249.

D. De nahandelingen der Synode . . . 249, 250

De authentieke tekst der Confessie, blz. 249; Piscatorianisme?, 249; het onderteekeningsformulier voor professoren, 249, 250.

3. *Verdere arbeid, laatste levensjaren en dood* 250–277

Gomarus toonde zijn belangstelling voor de theologische faculteit te Leiden in twee brieven aan J. Polyander, blz. 250; in Groningen werd zijn advies ingewonnen bij twee hoogleeraarsbenoemingen, 250, 251; Gomarus' werkzaamheden in verband met de academische bibliotheek, 251; zijn rectoraat, 251; zijn oordeel over de medische faculteit te Groningen en de „mensa publica" aldaar, 251, 252; zijn goede verhouding tot de Curatoren, 252; zijn belangstelling voor een nieuwe bijbelvertaling, 252, 253; hij beval bij de theologische faculteit te Leiden de „Bijbelsche Conferentie" van S. Amama aan, 253, 254; zijn aandeel aan het werk der bijbelvertaling, 254, 255; zijn correspondentie met J. Bogerman over de bijbelvertaling, 255, 256; een brief van Gomarus en Polyander, als revisoren des O. Testaments, aan de Staten Generaal, 256, 257; een brief aan Polyander naar aanleiding van de verdeeling der gelden voor den vertalingsarbeid, in verband met moeilijkheden ten aanzien van de familie Rolandus, 257, 258; moeilijkheden met Bogerman, die aan de revisoren geen gratis-bijbels had doen toekomen, 258–260; Gomarus deed verschillende geschriften het licht zien, 260, 261; hij schreef aan A. Rivetus over de weerlegging van de leeringen van Piscator, 261, 262; een verklaring van Gomarus en H. Alting over de kwestie-Saumur, 262; Gomarus schreef aan Polyander over de Septuaginta, 262, 263; de houding van de theologische faculteit te Leiden tegenover Gomarus, 263–265; zijn correspondentie met Vossius over de nagedachtenis van Junius, die Thuanus bevlekt had, 265, 266; de verhouding van Scaliger en Junius, 266–270; Gomarus wilde Scaligers testament uitvoeren, 270, 271; zijn familiebetrekkingen, 271, 272; de rechtzaak tusschen Gomarus en zijn zoon Franciscus, 272, 273; correspondentie van Gomarus over den treurigen toestand van de weduwe van Junius, 273, 274, over Vossius' benoeming tot hoogleeraar te Cambridge, 274, 275, en over minder belangrijke aangelegenheden, 275; Gomarus' dood, 276; de verkoop van zijn huis, 276; boedelscheiding, 276, 277.

IX. DOGMATISCHE GESCHRIFTEN 278–324

1. *De Disputaties* 278–301

De vorm der disputaties, blz. 278; zij behandelen: de theologie, 278–280; de H. Schrift, 280, 281; God, 281; Zijn Drieëenig Wezen, 281–283; de voorbestemming of het eeuwig besluit, 283, 284; de praedestinatie, 284–287; de schepping der wereld, 287; de engelen, 287, 288; de Wet, 288; het Evangelie, 288, 289; het beeld Gods in den mensch, 289; profetische typen, 289; Christus' dood, 289, 290; Zijn verdienste, 290, 291; Zijn zitten ter rechterhand Gods, 291, 292; de Antichrist, 292, 293; de paus, 293; het zaligmakend geloof, 293; de gerechtigheid van den mensch, 293, 294; de rechtvaardigmaking, 294, 295; de opstanding der dooden, 295–297; de Kerk, 297, 298; de sacramenten, 298–301; samenvatting, 301.

2. *Verschillende Controversen* 301–318

Inleiding, blz. 301.

A. De sabbatsstrijd 301–309

De Zondagsontheiliging na de Hervorming, blz. 301, 302; hiertegen Engelsch-Puriteinsch verzet, 302; de kwestie in de Dordtsche Synode, 302, 303, vooral in de nazittingen, 303; hier werden regelen opgesteld, om de kwestie voorloopig te regelen, 303; geschriften van W. Teellinck, J. Bursius en G. Voetius, 304; Gomarus' „Onderzoek", 304–308; later zijn „Defensio", 309.

B. De strijd om het object der praedestinatie 310–317

Gomarus wilde eenige stellingen over het object der praedestinatie verdedigen, blz. 310; zijn brief aan C. Sibelius, 311; hij verdedigde zijn zaak op de provinciale synode in Appingedam, 311, 312; een scherpe Resolutie der Staten, 312; een brief van Gomarus aan Polyander, 313, en een van Vossius aan Gomarus, 313, 314; F. Gomari „Disputatio de obiecto", 314–316; het oordeel van Maresius, 316; de conclusie van Dr. K. Dijk, 316, 317.

C. Andere „dwalingen" van Gomarus . 317, 318

De zeven „errores aut paradoxa" van Gomarus, blz. 317, 318.

3. *Afzonderlijke geschriften* 318–324

Gomarus' „Defensio doctrinae de perseverantia sanctorum", blz. 318–320; zijn „Locorum communium theologicorum Epitome", 320–322; zijn „Over de sacramenten", 322, 323; zijn tractaat over het rechtvaardigmakend geloof, 323, 324.

X. EXEGETISCHE GEZICHTSPUNTEN 325–368

De stof voor Gomarus' exegetischen arbeid, blz. 325; vooral het Nieuwe Testament werd behandeld, 325; Gomarus' wijze van behandeling, 325, 326; zijn redeneertrant, 326; zijn behandeling van het Evangelie van Lucas, 326, 327; na deze formeele gedachten volgt de bespreking van het materieele gedeelte, 327; de sleutel der behandeling van Gomarus' exegetische grondgedachten, 327; tweeërlei Schriftzin, 327, 328, uitgewerkt in de praktijk, 328–330; het positieve en negatieve doel van Gomarus' exegese, 330, 331; zijn bescheidenheid en ernst, 331; zijn zelfstandigheid, 331, 332; exegetische moeilijkheden, 332; Gomarus' etymologische kennis, 332, 333; zijn kennis van boeken en talen, 333, 334; zijn studiemateriaal, 334, 335; inleidingsvragen, 335, 336; „historische kritiek", 337; het leerstellig doel van Gomarus' exegese, 337; wat is godsdienst?, 337, 338; Gomarus' exegetische resultaten ten aanzien van: de wijsbegeerte, 338; de Godskennis, 338; de H. Schrift, 338–340; Gods Wezen, 340–342; de praedestinatie, 342–346; de engelen, 346, 347; de zondeval, 348; de zonde, 348, 349; de wet, 349, 350; het Evangelie, 350, 351; Christus, 351–355; de rechtvaardigmaking, 356; de vergeving der zonden, 356, 357; het geloof, 357–360; de wedergeboorte, 360; de bekeering, 360; den Antichrist, 362; den paus, 362; de monniken, 362; de Kerk, 363, 364; de predikanten, 364, 365; de Overheid, 365, 366; het sacrament, 366–368; besluit, 368.

XI. GESCHRIFTEN OVER VERSCHILLENDE ONDERWERPEN 369–373

„Examen controversiarum, de genealogia Christi", blz. 369–371; „Davidis Lyra", 371–373; het oordeel hierover van D. Heinsius, 373, en G. Voetius, 373.

XII. GODSDIENST, VROOMHEID, KARAKTER, – SLOTOPMERKINGEN 374–380

Gomarus was Gereformeerd, blz. 374; zijn verzet tegen afwijkende meeningen, 374; het praktisch doel van zijn exegese, 375; het karakter van zijn vroomheid, 375; zijn verdraagzaamheid, 375, 376; zijn opkomen voor de eere Gods, 376; zijn karakter, 376–379; zijn wetenschappelijke bekwaamheden, 379; zijn invloed, 380.

XIII. PORTRETTEN 381, 382

Dertien losse portretten van Gomarus zijn aanwezig, blz. 381; drie grondtypen, 381, 382; prijzende en lakende onderschriften, 382; geen geschilderde portretten van Gomarus mij bekend, 382.

BIJLAGEN 383–440

REGISTER VAN GEBRUIKTE BOEKEN 441–447

REGISTER 449–467

EERSTE HOOFDSTUK

INLEIDING

„Franciscus Gomarus of François Gomaer, wiens naam algemeen bekend is, wiens verdiensten als godgeleerde onbetwistbaar zijn, wiens levensomstandigheden en karakter een dankbaar voorwerp van studie zouden uitmaken, wacht nog steeds op een levensbeschrijver, die hem ons zal teekenen naar de eischen, die de wetenschap thans stellen kan. De stof daarvoor is ruimschoots aanwezig en wacht slechts op bewerking door deskundige hand". Aldus vangt het artikel aan, dat in het Biographisch Woordenboek van Protestantsche Godgeleerden in Nederland dezen godgeleerde bespreekt [1]). Inderdaad kunnen wij het bevreemdend noemen, dat tot nog toe over dien grooten theoloog uit het begin der zeventiende eeuw geen afzonderlijke verhandeling het licht zag. Wel verschenen artikelen van verscheidene schrijvers [2]), maar tot een zelfstandige biografie kwam het nog niet. Andere godgeleerden van naam als Johannes Bogerman [3]), Antonius Walaeus [4]), Johannes Mac-

---

[1]) J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek*, III blz. 285. [2]) O.a.: *Illustris Academia Lugd.-Batava*, 1613, ongepag.; — *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae Ordinum Alma Academia Leidensis*, 1614, pag. 41—44; — I. Meursius, *Athenae Batavae*, 1625, pag. 175—177; — *Effigies et vitae*, 1654, pag. 74—78; — P. Freherus, *Theatrum virorum*, 1688, pag. 490, 491; — M. Soermans, *Academisch Register*, 1704, blz. 34, 35; — P. Bayle, *Dictionaire*, 1740, II p. 560—562; — *Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen*, 1777, IV blz. 89—103; — Chr. Saxius, *Onomasticon*, 1782, pars quarta, blz. 154, 155; — J. Kok, *Vaderlandsch Woordenboek*, 1788, XVIII blz. 494—496; — B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, 1851, I blz. 537—546; — A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, 1852—1877, VII blz. 281—285; — W. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek*, 1864, Bijlagen, blz. 13, 14; — *Biographie Nationale*, 1884—1885, VIII col. 98—101; — *PRE*, 1899, VI S. 763, 764 (art. Sudhoff—S. D. van Veen); — *RGG*, 1910, II Kol. 1522 (art. L. Zscharnack); — *RGG*², 1928, II Kol. 1308 (art. A. Eekhof); — J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch woordenboek*, III blz. 285—301; — *Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek*, 1927, VII kol. 483—486 (art. F. S. Knipscheer); — *Christelijke Encyclopaedie*, z.j., II blz. 372—374 (art. H. Kaajan). [3]) H. Edema van der Tuuk, *Johannes Bogerman*, Groningen, 1868. [4]) J. D. de Lind van Wijngaarden, *Antonius Walaeus*, Leiden 1891.

covius [1]), Festus Hommius [2]), Johannes Wtenbogaert [3]) en Wernerus Helmichius [4]) vonden hun biograaf. Ook Jacobus Arminius, de tegenstander van Gomarus, werd niet vergeten [5]). Het leven en de werken van den laatste werden echter niet behandeld. Met de beschrijving van het levenswerk maakte Ds. Th. J. L. Ruys, in leven Ned. Herv. Pred. te Lopikerkapel, een aanvang; door zijn dood kwam zijn arbeid echter niet tot voltooiing [6]).

Toch mag een uitvoeriger behandeling dan in een tijdschrift- of woordenboek-artikel mogelijk is, wel gewenscht heeten. Zoowel uit historisch, als uit theologisch oogpunt verdient Gomarus dit ten volle. Zijn breede en invloedrijke persoonlijkheid is waard gekend en geëerd te worden. Ten onrechte wordt zijn naam doorgaans enkel met Arminius en het leerstuk der uitverkiezing in verband gebracht. Weliswaar nam de strijd met zijn ambtgenoot een groot gedeelte van zijn levensarbeid in beslag en moest hij vele jaren zijn krachten en tijd er voor geven, maar Gomarus heeft zelf geprotesteerd, als men hem van Remonstrantsche zijde voortdurend in dien hoek wenschte te dringen. Heel handig lokte Arminius hem naar het front der „Verwerping", maar Gomarus weigerde herhaaldelijk, daar het gevecht te beginnen. Dan wees hij er op, dat niet alleen de praedestinatieleer in het geding was, maar evenzeer de fundamenteele leer aangaande de rechtvaardigmaking door het geloof. Een bewijs, dat wij in Gomarus niet den eenzijdigen bovenvaldrijver hebben te zien, maar dat wij hem naar ruimer maatstaf moeten beoordeelen.

Wij noemden hem ook invloedrijk. Bij het volgen van zijn levensberichten blijkt herhaaldelijk, dat men de opvattingen van Gomarus op hoogen prijs stelde. Passeerde men hem van politieke zijde soms met opzet, omdat zijn beginselen met die der „politieken" niet strookten, van kerkelijke zijde won men telkens zijn raad in, waarnaar men gretig luisterde. Trok de studie hem meer dan de hitte van den strijd, de omstandigheden en de menschen voerden hem mede. Zoo was zijn invloedssfeer breed door woord en geschrift, door voordracht en disputatie, door brief en pamflet. Dit te schetsen is hier ons doel. Daarbij dienen wij evenwel vooraf ons onderwerp nauwkeurig te begrenzen. Vooral in de teekening

[1]) A. Kuyper Jr., *Johannes Maccovius*, Leiden, 1899. [2]) P. J. Wijminga, *Festus Hommius*, Leiden, 1899. [3]) H. C. Rogge, *Johannes Wtenbogaert en zijn tijd*, 3 dln., Amsterdam, 1874—1876. [4]) J. Hania, *Wernerus Helmichius*, Utrecht, 1895. [5]) J. H. Maronier, *Jacobus Arminius*, Amsterdam, 1905. [6]) Zie blz. 9.

van milieu's mogen wij niet te breedvoerig worden. Eén voorbeeld. Op de Dordtsche Synode had ook Gomarus zitting. Nu kunnen in het gedeelte, dat zijn arbeid in die kerkvergadering behandelt, twee wegen bewandeld worden. Wij kunnen deze paragraaf uitbreiden tot een vrij volledige weergave van wat er te Dordrecht is geschied en dan telkens vermelden, of Gomarus vóór of tegen stemde, maar dan moeten ook alle gevallen aangeteekend worden, waarin de Nederlandsche professoren en bloc hun stem uitbrachten. Wij meenen dezen weg niet te moeten inslaan. Langwijligheid en onevenwichtigheid zouden dan al spoedig onze behandeling kenmerken. Beter schijnt ons daarom de andere weg: beschrijving van de zittingen, voorzoover zij het beeld van Gomarus verscherpen, waarbij dan tevens voor al te groote beknoptheid, die in onduidelijkheid zou ontaarden, moet gewaakt worden.

De bedoeling van dit proefschrift is om in hoofdtrekken een overzicht van Gomarus' leven en werken te geven. Na een opgave van geraadpleegde bronnen, waaruit het materiaal is geput, wordt het „leven" ingedeeld naar de plaatsen, waar de geleerde achtereenvolgens vertoefde. Na een hoofdstuk over zijn jeugd en studiejaren, die hij in Brugge, Straatsburg, Neustadt aan de Haardt, Oxford, Cambridge en Heidelberg doorbracht, volgt dan een ander, dat hem teekent als predikant te Frankfort aan den Main. Daarna schetsen wij hem achtereenvolgens te Leiden, Middelburg, Saumur en Groningen. In de Leidsche periode valt dan de strijd met Jac. Arminius en Conr. Vorstius, in den Groninger tijd zijn arbeid ter Dordtsche Synode. Voor het volgen van den gang der geschiedenis is niet te vermijden, dat in het hoofdstuk over het Leidsche tijdsbestek ook de pamflettenstrijd wordt behandeld, die zóózeer met de historie één is, dat hij uit deze niet losgemaakt en naar het gedeelte der „Werken" kan worden verplaatst. Na deze zes hoofdstukken, die de behandeling van het „Leven" omvatten, volgen er dan nog vijf, waarin de „Werken" besproken worden, en die getiteld zijn als volgt: dogmatische geschriften; exegetische gezichtspunten; geschriften over verschillende onderwerpen; godsdienst, vroomheid, karakter, slotopmerkingen; portretten. Enkele bijlagen mogen de bruikbaarheid van dit werk verhoogen.

TWEEDE HOOFDSTUK

BRONNEN

Onder dit hoofd wordt geen opgave van literatuur gerangschikt. Daarvoor zij naar het Register van gebruikte boeken verwezen, dat aan het gewone Register van namen, plaatsen en zaken voorafgaat. Daar zijn tevens de volledig uitgeschreven titels der gedrukte bronnen te vinden, die ik mij daarom veroorloof in de aanteekeningen verkort weer te geven.

Wij kunnen onderscheiden tusschen *geschreven* en *gedrukte* bronnen.

GESCHREVEN BRONNEN

I. *Onuitgegeven Brieven*

Voor de samenstelling van dit boek werd gebruik gemaakt van zeventig brieven, die, voor zoover mij bekend is, nog niet uitgegeven zijn en waarvan er thans 57, alle brieven van Gomarus zelf, in de „Bijlagen" van dit werk zijn opgenomen [1]).

Uit de volgende bibliotheken of verzamelingen bracht ik ze bijeen:

1. Zes brieven uit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden;
2. Drie brieven van het Provinciaal Kerkbestuur van Zeeland;

---

[1]) Deze 57 brieven zijn de onder I*a* vermelde brieven van Gomarus, behalve no. 10 en 12, die deel uitmaken van verzamelingen van handschriften, die m.i. beter in haar geheel kunnen uitgegeven worden. De brieven uit de rubrieken Ib en Ic zijn, behalve Ic, no. 3, in de „Bijlagen" niet opgenomen. In menig album amicorum heeft Gomarus een spreuk geschreven, bijv. in dat van Arnoldus Verbeek, 1 Mei 1598 (B. P. L. 1753), Anthonius de Blonc, 21 Dec. 1598 (Letterk. 901), Samuel Radermacher, 10 Oct. 1602 (B. P. L. 2185), Engelbertus Aegidius, 1 Febr. 1606 (Pap. 21), Henricus van Essen, 12/22 Mei 1619 (B. P. L. 914), Rijksuniversiteitsbibliotheek te Leiden; in dat van Theodorus Eisonius, 25 Juli 1626 (Hs. 214 g), Rijksuniversiteitsbibliotheek te Groningen; in dat van Everard Boot, 21 Juli 1599 (121 E 4), en D. Mostart, 20 Febr. 1599 (74 H 39), Koninklijke Bibliotheek te 's-Gravenhage; in dat van Samuel Bacchaerus, 4 Jan. 1603 (Thys. 2371, fol. 16), Bibliotheek Thysius te Leiden.

3. Vier brieven en vijf copieën van brieven uit het Gabbema Archief in de Provinciale Bibliotheek van Friesland te Leeuwarden;

4. Zeven copieën van brieven uit de Bibliotheek der Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam;

5. Eén brief uit Caspari Sibelii De curriculo totius vitae et perigrinationis suae historica narratio, uit de Bibliotheek van het Athenaeum te Deventer (*Catal.*, blz. 53);

6. Acht brieven uit het Britsch Museum te Londen;

7. Eén en dertig brieven uit de Bodleian Library te Oxford;

8. Eén brief uit de University Library te Edinburgh;

9. Twee brieven uit het Stadtarchiv te Frankfort aan den Main;

10. Eén copie van een brief uit de Königliche Bibliothek te Kopenhagen.

Zakelijk kan deze correspondentie gerangschikt worden als volgt:

a. B r i e v e n v a n G o m a r u s

1. Eén aan F. Belied en één aan R. Salomo [1]);
2. Twee aan J. Bogerman en één copie van een brief aan denzelfde [2]);
3. Twee aan de Classis Walcheren [3]);
4. Eén copie van een brief aan J. J. Grynaeus [4]);
5. Twee copieën van brieven aan I. Casimir Junius [5]);
6. Acht aan S. Lubbertus en twee copieën van brieven aan denzelfde [6]);
7. Twee aan A. Mylius [7]);
8. Dertien aan J. Polyander [8]);
9. Eén aan de predikanten van Groningen [9]);
10. Twee aan den Raad der stad Frankfort aan den Main [10]);
11. Twee aan A. Rivetus [11]);
12. Eén aan C. Sibelius [12]);
13. Eén aan de Theologische Faculteit te Leiden [13]);
14. Zeventien aan G. J. Vossius [14]).

[1]) *Bijlagen* 1, 2. [2]) *Bijlagen* 29, 44, 47. [3]) *Bijlagen* 10, 11. [4]) *Bijlage* 8. [5]) *Bijlagen* 32, 33. [6]) *Bijlagen* 5, 6, 9, 13, 17, 18, 20, 28, 4, 15. [7]) *Bijlagen* 3, 7. [8]) *Bijlagen* 34, 43, 45, 46, 48—51, 53—57. [9]) *Bijlage* 14. [10]) 17 Aug. 1589; 8 Jan. 1594. [11]) *Bijlagen* 39, 41. [12]) 1640. [13]) *Bijlage* 35. [14]) *Bijlagen* 12, 16, 19, 21—27, 30, 31, 36—38, 40, 42.

b. Brieven aan Gomarus

1. Eén brief van J. Bogerman [1];
2. Eén copie van een brief van A. Mylius [2];
3. Zes copieën van brieven van G. J. Vossius [3].

c. Andere brieven

1. Eén brief van den Kerkeraad van Calais aan de Classis Walcheren [4];

2. Eén brief van den Senaat der Academie van Saumur aan de Classis Walcheren [5];

3. Eén verklaring van Gomarus en H. Alting over de Saumursche kwestie [6].

II. *Andere handschriften*

a. Kerkelijke handschriften

1. „Bijzondere Kerkeraad Acten 1609—1620", van den Kerkeraad van Middelburg;

2. „Tom: IIItius Actorum des Frantzösisch- und Niederländische Kirchen-Wesens de 1592—1608", uit het Stadtarchiv te Frankfort aan den Main;

3. Notulen van de Zeeuwsche Classis Walcheren, 1602—1623, No. 2, zonder titel, uit het Rijksarchief van Zeeland;

4. „Acta Synodi provincialis Synode van 1640", in: Inventaris der archieven van de Staten van Groningen, S 199 A 1, Rijksarchief van Groningen;

5. De Autographa der Synode van Dordrecht, uit het Archief van de Synode der Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage [7];

6. „Manuscript Acta Revisorum Bibliae Sacrae, Lugd. Bat. A.D. 1633", uit het Archief van de Synode der Ned. Herv. Kerk te 's-Gravenhage;

7. „Doopboek Nr. 1" van de Parochie St. Walburga, uit het Bureel van den Burgerstand, Stadhuis, te Brugge.

b. Handschriften in verband met de Academie

1. „Academie Boek. Extract uit het Register der Resolutien

---

[1]) 25 April 1630. [2]) 13 April 1598. [3]) 30 Dec. 1608; 22 Febr. 1610; 22 Jun. 1610; 9 Dec. 1610; 6 Jan. 1611; „die Martis" (?). [4]) 14 Sept. 1605. [5]) 8 Jan. 1615. [6]) *Bijlage* 52. [7]) Deze autographa zijn gecatalogiseerd door H. Q. Janssen, *Catalogus van het Oud Synodaal Archief*, blz. 31—33; zie ook: H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 2, 500—512. In dit proefschrift wordt Volumen XIV, no. 17 0, aldus geciteerd: *Acta authentica.*

van Heeren Staten der Stad Groningen ende Ommelanden. 1612—1727", in het Archief van den Senaat der Hoogeschool te Groningen, No. 28; in het Rijksarchief van Groningen;

2. „Acta Senatus Acad. 1614—1688". Naast dezen titel op den band draagt het manuscript aan de binnenzijde den titel: „Protocollum Actorum, Iudicialium Academiae Groningae et Omlandiae etc.", in het Archief van den Senaat der Hoogeschool te Groningen, No. 5*a*; in het Rijksarchief van Groningen;

3. „Académie de Saumur, Copies et extraits, 1613—1628", in de Bibliothèque du Protestantisme Français te Parijs, No. 188;

4. „Fr. Gomarus lectiones in schola Medioburgensi habendas indicat", 4 Kal. Iun. 1611, 1 fol. fo, in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden, Vulc. 108, manu Vulcanii;

5. „Fr. Gomarus, Testimonium voor Johannes Narsius", 3 Oct. 1604, in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden, Pap. 2;

6. Eén Programma Funebre voor Maria L'Hermite en één voor F. Gomarus, in de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen, Portef. I, 18 en II, 47;

7. „Miscellanea theologica", Hs. 31, uit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen;

8. „Francisci Gomari Loci communes theologici", Hs. 34, met als aanhangsel: „Eiusdem Commentarius in Epistolam Jacobi"; uit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen;

9. „Analysis librorum Novi Testamenti, c. 1600", Hs. 455, fol. 320—585, uit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht;

10. „Rescriptum D. F. Gomari de colloquio coram dd. supremae curae Hollandiae consiliariis habito cum D. Arminio, mense Junio 1608", Hs. 1697, fol. 160*a*—161*b*, uit de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Utrecht.

c. Gemeentelijke handschriften

1. Twee Stadsresolutieboeken van Groningen, No. 2 (8 Febr. 1617—16 Sept. 1620) en No. 8 (4 Dec. 1640—1 Febr. 1645), in het Gemeente Archief van Groningen;

2. Proclamatieboek 1611—1623, in het Gemeente Archief van Groningen;

3. „Burgemeestersdagboek A", in het Gemeente Archief van Leiden;

4. „Request van het Collegium Kwalifatum van Middelburg aan de Classis Walcheren betreffende het beroepen van Gomarus, 1611", in het Rijksarchief in Zeeland;

5. Huwelijkscontract van David le Haije en Johanna Gomarus, 3 April 1621, Register Feith, Rijksarchief Groningen, Bruikleen, Archief van het Sint Anthonygasthuis te Groningen, No. 33 Reg. no. 19, 1 charter met zegel;

6. „1606. Schoorstienbouck over de Stadt Leijden ende de vrijheijt van dien van den jare XVI^{c}VI. om de stadt Leijden", in het Gemeente Archief van Leiden.

d. Notariëele Protocollen

1. „Archief van den Notaris Willem (Claesz. van) Oudevliet, 1602, Mei—Oct.", Notariëel Archief Leiden, No. 65a, in het Gemeente Archief van Leiden;

2. „Archief van den Notaris Jacob Jansz. Verwey", Notariëel Archief Leiden, No. 91, in het Gemeente Archief van Leiden.

e. Rechterlijke en andere stukken

1. „Stukken betreffende de zaak Franciscus Gomarus Jr. c.s. contra zijn vader behandeld voor het forum academicum 1626, (25 Febr.—1 April)", Inventaris van het archief van den academischen senaat, Archief Senaat Hoogeschool Groningen, Inv. no. 82, 83, in het Rijksarchief van Groningen;

2. Rechterlijke archieven Nr III a 25 en Nr III x 21, in het Rijksarchief in Groningen;

3. Gerechtsdagboeken D en I, in het Gemeente Archief van Leiden;

4. „St. Jans, 1439—1472", „St. Jans, 1516—1520", „Carmers, 1497—1528", „St. Ians Zesten Deel, 1ste bouck", „Onze-lieve-Vrouwen-zestendeel, 1426—1439", „Onze-lieve-Vrouwenzestendeel, 1539—1570", „Sint-Niclaaszestendeel, 1514—1538", „Sint-Janszestendeel, 1520—1553", Weezenkamer, en de Registers van de Clercken van de Vierschaar: Pieter de Smet (Vulcanius), reg. 1539—1542, Gomaer Coolman, reg. 1542—1545, Jan Digne, reg. 1543—1551, reg. 1556—1557, Stadsarchief te Brugge;

5. Gerechtelijke dossiers, Portef. VII, Stadsarchief te Brugge;

6. Twee charters, III 255, III 730, Stadsarchief te Brugge.

III. *„Dossier-Ruys"* [1])

De thans ontslapen ds. Th. J. L. Ruys maakte een aanvang met de bewerking van Gomarus' leven. Met groote nauwkeurigheid verzamelde hij verschillende gegevens, die echter — helaas! — verloren gingen of misschien vernietigd werden. Wat ons van zijn arbeid nog rest, is een tweetal portefeuilles, waarin hij zijn toekomstig proefschrift bewaarde. De inhoud van de eerste draagt het karakter van der voltooiing nabij te zijn. Deze portefeuille beschrijft Gomarus' leven tot en met de komst van Vorstius te Leiden. Losse briefjes met aanteekeningen, tusschen de bladzijden gevoegd, waren wellicht bestemd om in aanteekeningen veranderd te worden. Tusschen den tekst vinden wij een cijfering, die naar aanteekeningen verwijst, welke evenwel slechts van drie bladzijden voorhanden zijn. De tweede portefeuille draagt het karakter van een dissertatie „in wording". Is de eerste portefeuille genummerd van bladzijde 1—196, de tweede vangt aan met bladzijde 44, terwijl de pagineering later ontbreekt. Gedeeltelijk loopt de inhoud van deze portefeuille, die ook de latere jaren van Gomarus en diens dood bevat, woordelijk parallel met dien van de eerste.

Van de geschriften van Gomarus wordt een enkele door Ruys weergegeven, als: de pamfletten tegen Coster, het tractaat over de Voorzienigheid Gods, de lijkrede op Fr. Junius en de pamfletten uit den strijd met Bertius. Niet besproken worden de Latijnsche Opera. Ging de studie van Ruys dienaangaande verloren, of beperkte hij zijn stof in dier voege, dat de teekening van Gomarus' exegetischen en dogmatischen arbeid buiten het bestek van zijn werk viel?

Wij meenen zijn nagedachtenis het best te eeren door hier en daar zijn werk te citeeren en zijn opvatting te vermelden. Daartoe geeft ons zijn wetenschappelijke nauwkeurigheid het volste recht.

GEDRUKTE BRONNEN

I. *Gomarus' Opera Omnia*

Gomarus' Latijnsche Werken zijn verschenen onder den titel: „FRANCISCI GOMARI // Brugensis // Viri Clariss. // OPERA // THEOLOGICA // OMNIA, // Maximam partem posthuma: // SVPREMA AVTORIS VOLVNTATE // a discipulis edita. // CUM INDICIBUS NECES-

[1]) Univ. Bibl. Utrecht.

SARIIS. //", Amst., 1644, in folio, en zijn in 1664 bijna ongewijzigd herdrukt [1]).

De opdracht [2]) van het werk is door Joh. Vereem, Ad. Sibelius en Mart. Ubbenius, predikanten te Uythuyser-meden, Warfhuysen en Warffum, aan stadhouder Frederik Hendrik en aan de Staten van Groningen en Ommelanden gericht. Twee weldaden Gods gaan boven alles: vrijheid en ware godsdienst. Vooral Nederland mag zich daarin verheugen: God bevrijdde ons van Spaansche slavernij en Paapsche duisternis en bracht ons in het Rijk van Zijn geliefden Zoon. Daarvoor gebruikte Hij in vorige tijden in Zijn goedheid en liefde den dienst van menschen, als Mozes, Jozua, David en Salomo. De schrijvers der opdracht trekken nu een parallel met personen uit hun tijd. Willem van Oranje is onze Mozes; Maurits onze Jozua, die bevestigde, wat Mozes deed; Frederik Hendrik onze David, die met den vijand streed. Sprekend over den waren godsdienst, komen de schrijvers op Gomarus, die kort voor zijn dood de uitgave van zijn werken toestond, waarin hij tegen Roomschen (vooral de Jezuieten), Socinus, de Nieuwlichters, Anabaptisten en Lutheranen te velde trok. In dit verband herinneren de schrijvers nog aan het bezoek van den prins aan Groningen in 1640. Ook aan de Staten van Groningen en de Ommelanden is de opdracht gericht. Tijdens zijn verblijf aan hunne academie immers — gedurende twee en twintig jaren was Gomarus er werkzaam — had hij de meeste dezer Opera vervaardigd; de eer komt hun, volgens de schrijvers, dus wel toe.

Van de hand van de schrijvers van deze opdracht is ook het Voorwoord aan den Lezer (16 Sept. 1644) [3]). In dit Voorwoord behandelen zij de volgende drie onderwerpen: 1. den auteur; 2. zijn werk; en 3. hun eigen uitgave van de Opera. Zelf willen zij Gomarus niet prijzen: daarvoor is hij te groot en zijn zij te klein. Hiervoor verwijzen zij naar den lof, dien Dan. Heinsius hem toegezwaaid heeft en die achter de voorrede is opgenomen. De hoog-

---

[1]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, Eerste aflevering, blz. 75, 76; no. 19. Voor dit proefschrift heb ik de eerste uitgave der „Opera" en niet de tweede gebruikt. De laatste heet wel „secundis curis emendatiora" en bevat ook het portret van Gomarus, dat in dit proefschrift is afgedrukt, doch mist de opdracht van de uitgevers aan stadhouder Frederik Hendrik en die van Dan. Heinsius aan de uitgevers. Overigens zijn de beide uitgaven zakelijk gelijk. De deelen I en II uit de eerste editie zijn in de tweede tot één deel samengevoegd, zoodat de eerste uitgave 3, en de tweede 2 deelen bevat. Ook de pagineering, alsmede de schikking van „prolegomena", brieven en registers is verschillend. [2]) *Opera*, pag. 1—4 (volgens mijn pagineering). [3]) *Opera*, pag. 3—6 (volgens mijn pagineering).

leeraar ging op in zijn werk en bemoeide zich niet met het doen van anderen; weinig aanzienlijken waren hem bekend. Zijn lessen gingen zomer en winter door. Anderen, die het niet zoo nauw namen, herinnerde hij aan het achtste gebod. Hij bezat een degelijke kennis van de theologie, alsmede van aanverwante vakken en talen. Voor de orthodoxie ijverde hij zeer en van de meening der Kerk week hij geen duimbreed af. Niet uit nieuwigheidszucht, maar uit liefde tot de waarheid legde hij sommige uitspraken der Schrift anders uit. Het is mogelijk, dat de lezer wel eens tweemaal hetzelfde zal lezen; de uitgevers wilden echter niets schrappen. Bij eenige onderlinge tegenspraak gelieve men te bedenken, dat niet alles tegelijk ontstaan is, dat de auteur dit werk niet heeft kunnen herzien en dat het is uitgegeven, zooals het in handschrift werd gevonden, bijv.: tusschen het eerste en tweede stuk van de uitlegging van den Galatenbrief ligt een tijdsbestek van 47 jaren. De uitgevers verontschuldigen zich over het feit, dat zij weinig bekend zijn. Anderen konden Gomarus' schrift niet zoo goed lezen als zij [1]). Bovendien hadden zij ook tijdens hun werkzaam zijn als predikant de colleges bijgehouden. Enkele dagen voor zijn dood droeg de hoogleeraar hun alleen dezen arbeid op. Veranderingen mochten zij er niet in aanbrengen [2]). Toen de Staten met het plan tot uitgave dezer „Opera" hun instemming hadden betuigd, maakten de uitgevers de „Opera" voor de pers gereed [3]). Loci communes en enkele stukken van het Nieuwe Testament, die Gomarus niet zoozeer gedicteerd, als wel alleen overdacht had, lieten zij weg. Ook de Disputaties, waarover hij zijn studenten liet disputeeren, zal men tevergeefs zoeken; zelf verklaarde de hoogleeraar dat hij ze met weinig moeite gedicteerd had [4]). Met een overzicht van den opzet van het werk wordt het inleidende voorwoord besloten.

---

[1]) Uit palaeographisch oogpunt is Gomarus' schrift m.i. zeer goed leesbaar. Misschien waren zijn studieaanteekeningen minder duidelijk dan de brieven, die wij van hem bezitten. [2]) Voor het oordeel van G. Voetius over de uitgave van Gomarus' Opera zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 110. [3]) De erfgenamen van F. Gomarus talmden met de manuscripten van den overledene den uitgevers ter hand te stellen, zoodat deze genoodzaakt zijn geweest, de hulp van den Raad van Groningen in te roepen, en dat met goed gevolg; zie: *Stadsresolutieboek van Groningen* 8 (4 Dec. 1640 —1 Febr. 1645), op datum: 23 Sept. 1642, 7 Oct. 1642. [4]) Zij worden in dit boek niet besproken: de nauwkeurig geformuleerde disputaties van den hoogleeraar geven ons een degelijker kennis van zijn theologischen gedachtengang. Een opsomming van disputaties, door de studenten onder Gomarus verdedigd, is te vinden in: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 73, no. 12; blz. 74, no. 14; blz. 76, 77.

Zooals gezegd is, volgt hierop in de „Opera" een schrijven aan de uitgevers van de hand van den grooten D. Heinsius, die van de kundigheden van zijn leermeester hoog opgeeft, een korte schets van diens levensloop biedt en een 14-regelig gedicht vervaardigt, waarin hij nog eens van de veelzijdige geleerdheid van den overledene getuigenis aflegt [1]).

De Opera bestaan uit drie deelen. Het uitvoerigst zijn deel I,de exegetische arbeid der Evangeliën en deel II, dat de uitlegging van de verdere Nieuw-Testamentische geschriften bevat. Deel III behelst de meeste dogmatische verhandelingen in disputatie-vorm van Gomarus' hand, de strijdschriften tegen den Jezuiet Coster, enkele kleinere geschriften over verschillende onderwerpen en eenige brieven. Uitvoerige registers verhoogen de bruikbaarheid van het lijvige werk, dat geheel in het Latijn is verschenen.

II. *Nederlandsche Pamfletten*

Deze worden in de „Opera" niet aangetroffen. Toch vormen zij een niet onbelangrijke bijdrage tot de kennis van Gomarus' levensomstandigheden en arbeid; zij zullen ook in de volgende bladzijden onder de beste bronnen gerekend worden. De (verkorte titels zijn de volgende [2]):

1. P. Bertius, *Aen-spraeck,* Leyden, 1610;
2. P. Bertius, *Liick-oratie,* Leyden, 1609;
3. R. Donteclock, *Antvvoorde,* Delf, 1609;
4. R. Donteclock, *Christelicke .... vermaninghe,* s'Graven-Haghe, 1609;
5. R. Donteclock, *'tSamensprekinghe,* Delf, 1609;
6. F. Gomarus, *De Schildt,* Leyden, 1599;
7. F. Gomarus, *Proeve,* Leyden, 1610;
8. F. Gomarus, *Waerschouwinghe,* Leyden, 1609;
9. *Oordeel ende Censure,* Arnhem, 1617;
10. *Schermvtselinghen,* Middelbvrgh, 1613;
11. *Schovvve,* Leyden, 1610;
12. *Teghen-bericht,* Leyden, 1610;
13. *Twee dispvtatien,* Leyden, 1610.

---

1) *Opera,* na het Voorwoord. 2) Voor de volledige titels zie: mijn Register van gebruikte boeken.

III. *Gedrukte Brieven*

Ook van één en twintig gedrukte brieven van of aan Gomarus werd voor dit proefschrift gebruik gemaakt.

a. Gedrukte Brieven van Gomarus

1. Eén aan Th. Beza, in: H. de Vries de Heekelingen, *Genève pépinière*, Fribourg Suisse, Nyhoff Haag, 1924, II p. 228—230;

2. Eén aan J. Coccejus, in: J. Coccejus, *Opera*, ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ, z. j., II pag. 642;

3. Eén aan P. Cunaeus, in: P. Cunaeus, *Epistolae*, Lugd. Bat., 1738, pag. 325, 326;

4. Eén aan S. Lubbertus, in: Reg. L. Poole, *The English Historical Review*, London, 1919, Vol. 34, p. 406, 407;

5. Eén aan A. Muusholius, in: Th. Crenius, *Animadv.*, Lugd. Bat., 1705, pars XIV, pag. 121, 122;

6. Eén aan de Overzetters des Bijbels, in: *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, Utrecht, 1852, X blz. 770, 771;

7. Eén aan Rector en Senaat der Universiteit te Groningen, in: *Bulletin historique et littéraire*, Paris, 1892, Tome 41, p. 584—587;

8. Eén aan S. Ruyting, in: J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Cantabr., 1889, II p. 915—917;

9. Eén van Gomarus en J. Polyander samen aan de Staten Generaal, in: N. Hinlópen, *Historie*, Leyden, 1777, Bijlagen, blz. (74)—(76);

10. Eén aan J. de Voocht, in: *Kronyk van Arnhem*, Arnhem, 1790, blz. 252, 253;

11. Twee aan A. Walaeus, in: A. Walaeus, *Opera Omnia*, Lugd. Bat., 1647, 1648, II pag. 367, 368, 377.

b. Gedrukte Brieven aan Gomarus

1. Eén van J. Crucius, in: J. Crucius, *Mercurius*, Amstelod., 1681, pag. 397, 398;

2. Eén van H. de Groot, in: C. Brantius, *Historia*, Amstelod. 1724, pag. 443—446; P. C. Molhuysen, *Briefwisseling*, I blz. 158;

3. Eén van J. I. Pontanus, in: A. Alciati, *Tractatus*, Lugd. Bat., 1708, pag. 249—251;

4. Vijf van G. J. Vossius, in: G. J. Vossius, *Epistolae*, Aug. Vind., 1691, II pag. 116—118, 148, 149, 348, 349, 394, 395, 400—402;

5. Eén van A. Walaeus, in: A. Walaeus, *Opera Omnia*, Lugd. Bat., 1647, 1648, II pag. 366.

IV. *Gedrukte Werken*

De voornaamste gedrukte werken, die voor dit boek werden gebruikt, zijn:

1. *Acta ofte Handelinghen des Nationalen Synodi*, Dordrecht, 1621;

2. G. Brandt, *Historie der reformatie*, Amsterdam en Rotterdam, 1671—1704;

3. C. Brantius, *Historia vitae Jacobi Arminii*, Amstelod., 1724;

4. A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw*, Utrecht, 1921;

5. *Effigies et vitae professorum Academiae Groningae et Omlandiae*, Gron., 1654;

6. *Franckfurtische Religions-Handlungen*, Franckfurth am Mayn, 1735;

7. F. Gomarus, *Disputatio.... de praedestinationis hominum obiecto*, Amst., 1650;

8. F. Gomarus, *Locorum communium theologicorum epitome*, Amst., 1653;

9. F. Gomarus, *Oratio funebris*, Lugd. Bat., 1602;

10. F. Gomarus, *Over de sacramenten*, Leuwaerden, 1764;

11. *Illustris Academia Lugd.-Batava*, Lugd. Bat., 1613;

12. *Illustrium Hollandiae et Westfrisiae Ordinum Alma Academia Leidensis*, Lugd. Bat., 1614;

13. H. Kaajan, *De Pro-Acta der Dordtsche Synode in 1618*, Rotterdam, 1914;

14. H. H. Kuyper, *De Postacta.... van de Nationale Synode van Dordrecht*, Amsterdam en Pretoria, z. j.;

15. Ph. à Limborch, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae*, Amst., 1704;

16. Marsilius van Padua, *Defensor Pacis*, Francofvrti, 1592;

17. I. Meursius, *Athenae Batavae*, Lvgd. Bat., 1625;

18. P. C. Molhuysen, *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche universiteit*, 's-Gravenhage, 1913 en 1916;

19. *Oorspronck ende voortganck der kerckelijcke verschillen*, 1623;

20. J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden*, Groningen, 1894, 1898;
21. I. Scaliger, *Elenchvs*, Lvgd. Bat., 1607;
22. J. Triglandius, *Kerckelycke geschiedenissen*, Leyden, 1650;
23. J. Wtenbogaert, *Kerckeliicke historie*, Rotterdam, 1647.

DERDE HOOFDSTUK

GOMARUS' JEUGD EN STUDIEJAREN

Uit deze levensperiode van Gomarus is ons maar weinig bekend. De uitvoerigste bron is nog de gedrukte „Effigies et Vitae", die echter aan dit onderwerp nog geen anderhalve bladzijde wijdt [1]). Een onderzoek in de archieven, dat wij instelden, leverde over dezen eersten tijd niet veel vermeldenswaardigs op. Wij willen bij onze beschouwingen verder acht geven op zijn leermeesters, of hen, die het naar alle waarschijnlijkheid zijn geweest, en op het milieu, waarin hij opgroeide, om zoo een indruk te krijgen van zijne godsdienstige ontwikkeling.

1. *Te Brugge*

Den 30sten Jan. 1563 werd aan Fransoys Gomaer [2]) en Johanna

[1]) *Effigies et vitae*, pag. 75, 76. [2]) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, II blz. 71, schrijft over den naam: „De geslachtsnaam Gomaer schijnt afkomstig van den doopnaam Gomer, en wij zouden daarom kunnen denken, dat deze familienaam meer algemeen, en ook te Brugge niet aan één geslacht bijzonder eigen zal geweest zijn. Evenwel, de voornaam, dien wij ons niet herinneren in de zestiende eeuw te hebben aangetroffen, was toen reeds zeer zeldzaam geworden. Slechts als achternaam en vermoedelijk bij een' enkele familie zal hij nog in zwang zijn geweest", en, II blz. 213, in een noot: „zie Kiliaan op Goemar en Gotmaer. St. Gommarus, Fransch: St. Gommart, staat in den Roomschen kalender op 11 October. Nog heden is de voornaam Kommer en de geslachtsnaam Kommers niet geheel ongewoon"; — Iemand, die hierover geraadpleegd werd, sprak als zijn meening uit, „dat Gomarus' familie (eig. François Chombaer) oorspronkelijk zou komen uit de omgeving van Valenciennes en Armentières, dezelfde streek dus van Peregrin de la Grange en G. de Brès, en dat de leden der familie slechts als doorgangers in Brugge zouden hebben vertoefd". De naam komt echter in het Stadsarchief van Brugge, in verschillende spelling, ook vroeger al vaak voor. Wij lezen van: Hanekin Gomare, 1305 (L. Gilliodts—van Severen, *Inventaire, Introduction*, p. 55), Janne Gomare, 1309 (*Aldaar*, p. 139), Willem, Hannekine en Pieter Gomaer, 1433 (*Weezenkamer, Onze-lieve-Vrouwenzestendeel, over de jaren 1426—1439*, fol. 127 v.), Joos, Jooskin, Franskin en Barbelkin Gomaer, 1525 (*Weezenkamer, Sint-Niclaaszestendeel, over de jaren 1514—1538*, fol. 173), Jacop Gomaere, Willem en Maikin Gomare, 1525, 1527, (*Weezenkamer, Sint-Janszestendeel, 1520—1553*, fol. 311, 362), Rogier, Hannekin, Thomasekin, Adriaenekin, Maikin en Callekin Gomare, 1548 (*Weezenkamer, Onze-lieve-Vrouwenzestendeel, 1539—1570*, fol. 161), Jehennijn of Jennijn Gomaer, 1557 (*Gerechtelijke dossiers of dossiers judiciaires, Portef. VII* nr. 204; ook een *Charter*, III 255), Joos, Neilkijn, Jozijneken en Tannekijn Goemare, 1558 (*Weezenkamer, Onze-lieve-*

Moermans een zoon geboren, die den naam van zijn vader ontving en in de oude kerk van St. Walburga werd gedoopt [1]). Veel is ons van de familie niet bekend. De vader had in de Hoogstraat te Brugge als waard een huis, dat „de Sterre" werd genoemd en dat sinds jaren een „hostelrie ende heerberghe" was [2]). De ouders behoorden dus tot den gegoeden stand [3]), wat in de „Effigies" bevestigd wordt [4]). Ruys onderstelt, dat de familie behoord heeft tot de „makelaars, die op Groot-Brittannië en de Zuid-Europeesche landen handel dreven, van daar hun waren betrokken en deze weer van de hand deden in de stad hunner inwoning, waar verschillende naties hun handelslieden hadden" [5]).

Gomarus' ouders moeten nog meer kinderen gehad hebben; wij hooren althans van een Jacob, vijf jaar jonger dan Gomarus [6]), van wien hij later in een brief aan Lubbertus verhaalt, dat deze een groot deel van Europa als secretaris van een Engelschen magnaat had bereisd en daarna gedurende ettelijke jaren een eervollen post bij Justinus van Nassau had bekleed. Jacob kent — aldus Gomarus — verschillende talen en is ervaren in de schilderkunst. Uit dezen brief blijkt tevens, dat zijn broeder Franciscus voor hem naar een vaste positie uitzag, omdat Jacob, het zwerven moede,

---

Vrouwenzestendeel, 1539—1570, fol. 268), Maeycken Goemaere, 1587 (*Staat van haar goederen na haar overlijden, 28 Mei 1587*). In een proces over het niet betalen van rente komt de vader F. Gomarus voor (*Charter*, III 730, 15 Nov. 1584). [1]) *Effigies et vitae*, pag. 75. Franciscus moet hier gedoopt zijn, omdat de Hoogstraat tot de parochie van St. Walburga behoorde, en ook zijn broeders daar later gedoopt werden. Franciscus' naam komt echter in de doopboeken niet voor, omdat deze voor St. Walburga niet hooger gaan dan het jaar 1567; zie: *Doopboek Nr. 1, Parochie St. Walburga*, op 15 Jan. 1568, 15 Apr. 1569; voor de oude St. Walburgakerk zie: Ad. Duclos, *Bruges*, p. 32, 320. [2]) Dit huis stond er al in 1451 (*Weezenkamer, St. Jans, 1439—1472*, fol. 124, nr. 2). De voorzijde was aan de Hoogstraat, de achterzijde aan de „langhe twijnstrate", waarin het uitkwam „met eender plaetse van huusynghen ende peerdstallen". Het moet gelegen hebben aan de Noordzijde van de Hoogstraat, midden in het blok huizen tusschen de Ridderstraat en de Kelkstraat. Het huis bestaat niet meer. Het werd den 16den Dec. 1598 voor Gomarus verkocht aan Adolph Gomaer, die het den 27sten Aug. 1602 weer verkocht aan Tobias de Vliegere. Zie: L. Gilliodts-van Severen, *Les registres*, p. 55; *Weezenkamer, Carmers, 1497—1528*, fol. 61 v, nr. 3; *Weezenkamer, St. Jans, 1516—1520*, fol. 24, nr. 2; *Registers van de Clercken van de Vierschaar*: *Pieter de Smet*, (*Vulcanius*), *reg. 1539—1542*, fol. 511, *Gomaer Coolman, reg. 1542—1545*, fol. 167, *Jan Digne, reg. 1543—1551*, fol. 7, *reg. 1556—1557*, fol. 392; *S. Ians Zesten*: *Deel, 1ste bouck*, fol. 237. [3]) Behalve het huis „de Sterre" bezat Franciscus' vader nog andere huizen of gedeelten ervan (uit onverdeelde erfenissen) in de volgende straten: Groenstrate, Bogaertstratkin, Boonemswal, Willemynedreveken en Steenstrate, zie: L. Gilliodts—van Severen, *Les registres*, p. 128, 129, 132, 133, 134, 193. [4]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [5]) *Doss. Ruys*, I blz. 2, 3. [6]) In het *Doopboek nr. 1, Parochie St. Walburga*, staat in dato: „1568. 15 Janu. Bap. prolem mas. francisci gomaert hospitis in stella no. Jacobum patrs. Jacobus gomaert matrina uxor Anthony Liete".

zich in het huwelijk wilde begeven [1]). Daartoe kwam het dan ook in 1609, toen Jacob te Leiden in het huwelijk trad met een Vlaamsche vrouw, uit een vluchtelingenfamilie stammend. Hij overleed den 1sten Jan. 1617. Eerst den 29sten Maart 1621 werd een notariëele acte, waarin Franciscus als voogd wordt genoemd, voor den Leidschen notaris S. V. Baersdorp verleden [2]). Voor het vermoeden van Ruys, dat Jacob boekverkooper is geweest, vond ik weinig historischen steun [3]).

Een zes jaar jongere broeder was Adolph [4]), die veel zwierf en zich achtereenvolgens te Frankfort, Hanau en Nieuw-Hanau heeft gevestigd. In de beide laatste plaatsen zou hij apotheker geweest zijn. Zijn huwelijk bleef kinderloos.

Onzeker is, of de drie broeders nog een zuster Hesther hadden. Overigens ontbreken ons alle bijzonderheden [5]).

In den tijd van Gomarus was Brugge nog een bloeiende stad. Mocht het eens de koopstad der wereld genoemd worden, van dien ouden luister werd nog maar een naschittering gezien [6]). Er waren nog handelshuizen van alle beschaafde volken [7]). Uit alle landen kwamen de schepen daar samen. De dorpsbewoners uit den omtrek verkochten er het ongebleekte lijnwaad, dat te Brugge zijn wereldberoemde karmozijnkleur ontving [8]).

Het onderwijs was er degelijk. De „Effigies" wijst op het gezegde van Meursius, dat Brugge het Athene der Belgen mocht heeten. Na Gent was het de eerste stad van Vlaanderenland [9]). H. Q. Janssen geeft een lijst van beroemde hervormden, te Brugge geboren[10]),

---

[1]) Bijlage 6, blz. 389, 390. [2]) *Gerechtsdagboek van Leiden* I fol. 304 r—305 r (*Gemeente-archief te Leiden*); *Doss. Ruys*, I blz. 4. [3]) In de acte van boedelscheiding tusschen de weduwe van Jac. Gomar en haar kinderen, verleden voor den notaris Van Sijp, den 16den Aug. 1618 (*Notarieel Archief Register 157*, 1618, acte 94, *Gemeentearchief te Leiden*), wordt over „winckelwaren" en verkoop van boeken gesproken. [4]) In het *Doopboek nr. 1, Parochie St. Walburga*, staat in dato: „1569. 15 Aprilis bap. prolem mas. Francisci Gomaert hospitis in stella nomine Adolphum. Patrs. Adolphus Gripenale dominus temporalis van Berquyn. matr. uxor Jacobi van Houe". [5]) Th. Crenius, *Animadv.*, pars XIV pag. 122; een zekere Gabriël Gomaer, die een huis had „ten vyfhoucke naer tCaetspel, noordzyde gaende westwaert" (L. Gilliodts—van Severen, *Les registres*, p. 285), wordt in dezen tijd in een „lamentatie" onder de „nieuwgezinden" genoemd, zie: H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, II blz. 70, 71. Wij lezen van „Gabrieel Gomaere, bockeraenverwere, ... met meer andere, die daegelicx als de predicatie ghebeurde derwarts reden met waeghenen ende peerden, ten ansiene van eenen yeghelycken ende schandaele van allen den volcke ende ingesetene van Brugghe"; ook, dat hij, „wesende dischmeestere van Sinte Gilles kercke tzelve verliet omme de nieuwe religie te volghen", zie: A. C. de Schrevel, *Troubles religieux*, p. 232, 233, 237, 249, 257. [6]) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, I blz. 7. [7]) *Aldaar*, I blz. 18. [8]) *Aldaar*, I blz. 7. [9]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [10]) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, II blz. 229—242.

met 21 namen van godgeleerden, juristen, literatoren, genees- en wiskundigen en krijgslieden. Waar Gomarus hier zijn eerste Latijnsche onderricht ontving, interesseeren ons namen van letterkundigen als Franciscus Nansius, „een zeer bekwaam kenner der gansche oudheid", die in 1584 moest vluchten en daarna rector te Leiden en Dordrecht werd [1]); Johannes Geldrius, die te Brugge een Latijnsche school opende, volgeling van Cassander, lofredenaar der Romeinsche en Grieksche geschiedenis [2]). Ook anderen als Leonard en Jan Casembroot [3]), Johannes Ludovicus Vives [4]) en Georgius Cassander [5]) hebben „de stralen van hun' roem op de aloude hoofdstad doen afdalen" [6]). Meursius' oordeel was dan ook wel gemotiveerd: Brugge was een schoone tempel der wetenschap [7]).

De school, waar Gomarus zijn opleiding ontving, is ons onbekend. Wel weten de levensbeschrijvers te berichten, dat zijn ouders reeds vroeg zijn studieaanleg hebben opgemerkt en dat zij hem daarom van jongs af voor de studie der „letteren" bestemden. Zij zagen niet verkeerd: de uitkomst bevestigde hun verwachtingen. Zijn eerste onderwijs ontving hij dus in zijn vaderstad, die toen zeer beroemde leermeesters en een groot aantal leerlingen herbergde. Hij bezocht de „triviale" school, welke hij al vóór zijn 15de jaar met lof verliet [8]). Zoo ontving hij reeds vroeg zijn Grieksch-Latijnsche scholing, onmisbare voorwaarde, om zich straks in de wetenschappelijke wereld vrij te kunnen bewegen.

Over de Kerkhervorming te Brugge schreef de reeds meermalen genoemde H. Q. Janssen een belangrijke studie. Reeds in 1521 predikte er de Lutherschgezinde Augustijner monnik Jacobus Sprenger of Praepositus [9]). In het jaar 1552 woedde er te Brugge een zeer groote vervolging [10]). Later herhaalde deze zich meermalen, maar de Hervorming ging voort. Peter Gabriëls was de eerste predikant, die ten huize van Ysbrand den orgelmaker de samenkomsten der gemeente leidde [11]). Dit heeft echter niet lang geduurd: de gemeente werd vervolgd en de leden werden naar alle zijden verstrooid; Gabriëls nam de wijk naar Antwerpen en Ys-

---

[1]) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, II blz. 239, 240. [2]) *Aldaar*, II blz. 240. [3]) *Aldaar*, II blz. 235—237. [4]) *Aldaar*, I blz. 76—80. [5]) *Aldaar*, I blz. 80, 81. [6]) *Aldaar*, I blz. 76. [7]) P. Bayle, *Dictionaire*, II p. 562, citeert het woord van Scaliger: „Gomarus est de Bruges, voilà pourquoi il est docte". [8]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [9]) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, I blz. 8, 9. [10]) *Aldaar*, I blz. 9. [11]) *Aldaar*, I blz. 12, 13.

brand werd in den kerker geworpen [1]). Meester Titelman, de bloeddorstige inquisiteur van Vlaanderen was evenwel te ver gegaan. Zonder zich om de magistraat te bekommeren, was hij met de inhechtenisneming zijn eigen gang gegaan en had het wettig gezag „overmoedig vertrapt en geschonden". Zoo is te verklaren het bevel van de magistraat, om de drie handlangers, die bij de gevangenneming van Ysbrand behulpzaam waren geweest, te vatten en op water en brood op te sluiten, totdat men met de Gouvernante deze zaak zou hebben besproken. Zelfs werden de gevangenen in vrijheid gesteld en de besluiten der magistraat door den stadsomroeper op de markt afgekondigd [2]).

Wij vermelden dit om inzicht te geven in den gang der Hervorming te Brugge in de volgende decenniën. De magistraat kiest in geen geval de zijde der reformatoren, maar biedt ook, ondanks het protest van hooger hand, geen medewerking aan den inquisiteur, wiens arbeid zij beschouwde als een inbreuk op haar eigen machtspositie. Die houding maakt het begrijpelijk, zoowel, dat de eerste openbare godsdienstoefeningen niet in Brugge konden gehouden worden [3]), maar buiten de stad plaats vonden, alsook, dat de beeldenstorm Brugge voorbijging [4]). Het duurde nog tot den 20sten Maart 1578, eer Brugge door François van de Kethulle, heer van Ryhove voor de zaak der vrijheid werd gewonnen [5]).

Hier kwam Gomarus, gelijk de „Effigies" opmerkt, tot het licht van den waren godsdienst [6]). Ruys acht het niet onmogelijk, dat de Cassandriaansch-Erasmiaansche geest te Brugge ook hem voor de nieuwe beginselen heeft gewonnen en dat Gomarus daarom later zoo goed met den arbeid van Erasmus vertrouwd was [7]). Gezien den betrekkelijk jeugdigen leeftijd, waarop Gomarus zijn vaderstad reeds verlaten moest, —hij was toen eerst veertien jaar— zal die invloed toch niet al te groot geacht moeten worden.

De donkere omstandigheden in den jare 1577 kunnen aanleiding geweest zijn tot het vertrek van het gezin. Don Juan werd tot vijand des lands verklaard en aartshertog Matthias werd in October door de Spaanschgezinden naar Vlaanderen geroepen [8]). Roomschen en Hervormden wapenden zich op allerlei wijze tegen elkander, zoodat de „Effigies" kan zeggen, dat de tijden voor vrij-

[1]) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, I blz. 13, 14, 19. [2]) *Aldaar*, I blz. 19, 20. [3]) *Aldaar*, I blz. 44—51. [4]) *Aldaar*, I blz. 53, 54. [5]) *Aldaar*, I blz. 172, 173. [6]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [7]) *Doss. Ruys*, I blz. 11. [8]) H. Q. Janssen, *De Kerkhervorming*, I blz. 170, 171, 174.

heid van geweten niet gunstig waren; openlijk belijden maakte, dat men niet veilig was [1]). Ruys meent, dat Gomarus doelt op de lotgevallen van zijn ouders in dezen tijd, als hij later in den pamflettenstrijd aan Coster schrijft, dat zij om hun vroomheid verdienen geprezen te worden, die liever hun vaderland verlaten hebben dan met verwerping van de Christelijke waarheid de dwaling van het pausdom te omhelzen tot schade voor hunne ziel [2]).

2. *Te Straatsburg*

Van omstreeks 1577 tot 1580 studeerde Gomarus te Straatsburg. Zijn ouders gingen niet met hem mede; zij bleven in de Palts, het algemeen toevluchtsoord voor hen, die om den geloove vervolgd werden. In zijn nieuwe woonplaats ontving de 14-jarige knaap onderricht van Johannes Sturmius [3]), een ondanks zijn zeventig jaren nog levenskrachtigen geleerde, onvermoeid bezig met de studie der scholastieken [4]).

Opgeleid aan de St. Hieronymusschool van de Broeders des Gemeenen Levens te Luik en verder gevormd te Leuven, hield Sturmius sinds 1529 openbare lezingen in Parijs. Door Bucers geschriften voor de zaak der Hervorming gewonnen, waagde hij in 1534 op verzoek van den bisschop van Parijs nog een poging om Protestanten en Roomschen te verzoenen. Het baatte hem weinig, dat hij Melanchton en Luther daarvoor naar Parijs riep; zijn moeite bracht slechts teleurstelling. Weldra brak in Frankrijk de vervolging tegen de Protestanten uit en Sturmius nam de wijk naar Straatsburg, waarheen hij een beroep ontvangen had (1537). Op zijn aandrang werd hier een gymnasium geopend (1538), waarvan hij rector werd, een school, die in 1567 in een academie werd omgezet. Het gymnasium was in tweeën gesplitst: het gymnasium inferius en het gymnasium superius. Het eerste telde negen klassen en kon reeds op 15-jarigen leeftijd verlaten worden. Het tweede bestond uit twee afdeelingen, de laagste met onderwijs in mathesis, historie, poëzie, dialectiek en rhetoriek, de hoogste met college over theologie, rechtsgeleerdheid en geneeskunde. Bij de

[1]) *Effigies et vitae*, pag. 75. Gezien het feit, dat de goederen van den vader niet werden verbeurd verklaard, maar dat het hem vrijstond den 16den Dec. 1598 „de Sterre" te verkoopen (hij „gaf ghifte", luidde de term), moet vastgesteld worden, dat de familie uit eigen beweging is vertrokken en dus niet verbannen is, zie: *S. Ians Zesten: Deel, 1ste Bouck*, fol. 237. [2]) *Doss. Ruys*, I blz. 13. [3]) Zie over Sturmius: *PRE*, XIX S. 109—113; *RGG*, V S. 980; *Doss. Ruys*, I blz. 13—19. [4]) *Effigies et vitae*, pag. 75.

omzetting in een academie werd de philosophische faculteit nog hieraan toegevoegd, die het recht ontving om graden te verleenen.

Het levensbericht vertelt, dat Gomarus zich met den meesten ijver en goede resultaten drie jaren lang op de studie van de artes dicendi en de kennis der literae humaniores toelegde [1]. Hij zal hier dus in de laagste afdeeling van het gymnasium superius (als wij het nog zoo mogen aanduiden), het academisch quadrivium, een plaats hebben gehad. En Heinsius verhaalt, dat Gomarus, na de prima disciplina allergelukkigst ten einde te hebben gebracht, zich geheel en al op de philosophie toelegde [2].

Sturmius gaf zelf rhetorica en logica, in den zin van Aristoteles, dien hij hoog bewonderde. Het navolgen van Cicero werd aangegrepen als het beste middel om Latijn te leeren spreken en schrijven. Pietas literata, geletterde vroomheid, was Sturmius' doel. De leerlingen hadden een aanteekenboekje, om er bepaalde woorden en zinswendingen in te noteeren. Sturmius wilde: „goed leven, goed denken, goed spreken". Daarbij moest de moedertaal voor het Latijn geheel en al wijken, zoodat Hudson Sturmius' invloed „zeer machtig en zeer verderfelijk" noemt, „want hij was het, die, meer dan eenig ander, de opvoeding onder de lijfeigenschap van het Latijn bracht. Het is opmerkelijk, dat hij zelf zijn eigen absurd programma als het beste middel beschouwde, om kinderen tot godvreezende en bruikbare mannen te maken, en dat al zijn droge, saaie methoden door een uitgesproken moreelen en godsdienstigen geest beheerscht werden" [3].

Gomarus spreekt over dezen leermeester evenmin als over vele andere uit volgende jaren. Sturmius' onderwijs zal wel het meest zijn formeele vorming ten goede zijn gekomen: de oefening van het geheugen en de liefde tot de klassieke letteren.

De tijd, dien Gomarus bij Sturmius doorbracht, was voor dezen felbewogen. Met de Lutheranen Marbach en Pappus was hij in voortdurenden strijd. Toen de Lutheranen ook in Straatsburg hun „Formula Concordiae" wilden invoeren, verzette Sturmius er zich tegen, met een beroep op de Confessio Tetrapolitana. Marbach kon ook niet goedkeuren, dat Sturmius blij- en treurspelen liet opvoeren en Latijnsche liederen bij de lessen liet zingen. Mar-

[1]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [2]) *Doss. Ruys*, I blz. 14. [3]) W. H. Hudson, *De Renaissance*, blz. 194, 195.

bach wist te bewerken, dat de Catechismus van Bucer door dien van Chytraeus vervangen werd. Dit moest Sturmius wel een doorn in het oog zijn, waar hij Bucers inzichten over het Avondmaal deelde, diens catechismus voor gymnasiumgebruik vertaalde, met Calvijn bevriend was en de Hugenoten met groote sommen steunde. Sturmius kon ook andersdenkenden waardeeren. Zijn devies was, dat hij niemand veroordeelde, in wien hij iets van Christus vond. Bleven de grondslagen van het Evangelie onaangetast, dan mocht men over de verschillen niet toornen. Pappus weerde zich vooral, toen Sturmius een voorwoord schreef voor den eersten (en alleen verschenen) band van Bucers „Opera Omnia". Vier geschriften gaf Sturmius nu tegen hem in het licht (1579—1581). Een donkere tijd brak voor dezen aan. Daar hij de Formula Concordiae niet onderteekenen wilde, werd hij op alle mogelijke manieren geplaagd. Zonder een wacht van bevriende studenten kon hij niet uitgaan. In November 1580 beklaagde hij zich bij de scholarchen. Hij stelde hun voor, hem te ontslaan, indien zijn arbeid hun niet langer welgevallig was, of anders te zorgen, dat de toestand verbeterde. Toen echter in 1581 de magistraat op aandrang der predikanten Sturmius als rector afzette, kon deze niets anders doen, dan zich tegen dit besluit verzetten, echter tevergeefs.

In den tijd van Gomarus was de toestand der Gereformeerden hier dus wel droevig. Zelfs de tusschenkomst van Johan Casimir en van de Zwitsersche steden kon niet verhoeden, dat aan de Fransche vluchtelingen de openbare eeredienst verboden werd. „Zij konden" — zoo heette het — „in de Luthersche kerken hun zaligheid vinden; wilden zij dit niet, dan moesten zij maar buiten blijven". Bij den Lutherschen predikant alleen kon Gomarus dus zijn opleiding vinden. Sturmius ging echter niet ter kerke: hij kon de ubiquiteitsleer niet verdragen [1]). Het is zeer wel mogelijk, dat Gomarus om al deze strubbelingen zijn graad in de faculteit der artes liberales niet heeft behaald en eerder naar Neustadt is weggegaan.

3. *Te Neustadt aan de Haardt*

Waarom ging Gomarus naar Neustadt aan de Haardt? Omdat dit de geschiktste plaats was om verder te studeeren. Het aantal

[1]) *PRE*, XIV S. 656.

studenten groeide dagelijks [1]). Sturmius kwam er geregeld om zijn anti-Luthersche geschriften gedrukt te krijgen en om met zijn medestanders Ursinus en Zanchius te kunnen spreken.

Vooral na den dood van keurvorst Frederik was deze plaats een toevluchtsoord voor Gereformeerden. Stervend sprak deze vriend der calvinistische reformatie: „Lutz wills nicht thun, mein Fritz wirds thun" [2]). De geschiedenis leert, dat het vaderoog goed zag. Lodewijk, de opvolger van zijn vader in Heidelberg, poogde een Lutherschen geest in deze stad te brengen. Mannen als Ursinus, Zanchius en Boquinus werden om die reden aanstonds ontslagen. Voor de Gereformeerden was het een geluk, dat tengevolge van het vaderlijk testament en een overeenkomst tusschen de twee broeders Lodewijk en den jongeren Johan Casimir, de laatste in de Rijnsche Palts, behalve zijn aandeel in de Boven-Palts, ook nog Neustadt, Lautern en Böckelheim erfde. Van deze drie werd de eerste plaats het bolwerk van het gereformeerd protestantisme [3]). Als concurrent werd tegen de thans Luthersch geworden school te Heidelberg een Gereformeerd „Casimirianum" opgericht, waarvoor de beste wetenschappelijke krachten geworven werden. Boven de poort prijkte het opschrift: „Deo et musis sacrum" [4]).

Volgens de „Effigies" [5]) ontving Gomarus hier zijn Hebreeuwsche onderricht van Franciscus Junius, den geleerde, met wien Gomarus voortdurend betrekking onderhield, wiens schoonzoon hij werd en naast wien hij eenige jaren aan Leidens hoogeschool de theologische wetenschap als ambtgenoot mocht dienen. Wij zullen later zien, hoe Junius in 1602 aan de pest bezweek, na Gomarus op het dringendst tegen de leeringen van Arminius te hebben gewaarschuwd, en hoe Gomarus een lijkrede op hem hield. In hoever de kennis van het Hebreeuwsch, die Gomarus bezat, aan Junius te danken was, is moeilijk na te gaan. Wij kunnen, met het oog op de Hebreeuwsche excursen en gelet op de breedvoerige Hebreeuwsche etymologie, waarvan het desbetreffend register in de „Opera" getuigenis aflegt, het onderricht van Junius aan Gomarus gerust hoog aanslaan. Over die kennis zullen wij onder de „exegetische gezichtspunten" nog nader handelen. Van Simon Stenius [6]) ontving Gomarus zijn Grieksche lessen, die hem later bij zijn exegetischen

[1]) J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, II p. 631, 633, 634. [2]) K. Sudhoff, *C. Olevianus und Z. Ursinus*, S. 458. [3]) *Aldaar*, S. 428. [4]) *Doss. Ruys*, I blz. 20. [5]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [6]) *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXVI S. 43, 44.

arbeid, welke vooral het Nieuwe Testament betrof, de noodige vruchten hebben opgeleverd. Lambertus Pithopoeus [1]) onderwees hem het Latijn [2]). Zijn wijsgeerige scholing ontving hij van Fortunatus Crellius en Johannes Jugnitius [3]). De laatste heeft zich door de uitgave van Ursinus' werken zeer verdienstelijk gemaakt [4]). Ook op de studie der theologie legde Gomarus zich in Neustadt toe, onder zijn leermeesters Zacharias Ursinus, Hieronymus Zanchius en Daniel Tossanus [5]). Over deze drie een enkel woord.

Zacharias Ursinus [6]), bekend wegens het opstellen van den Heidelberger Catechismus, deelde al in 1577 aan Crato in vertrouwen mede, dat Johan Casimir hem een benoeming had beloofd. Hij deed echter nog geen toezegging, eer de ambtsopdracht, die men hem had toegedacht, nader was omschreven. Op den 20sten Mei 1587 hield Ursinus hier de eerste van zijn lezingen over den Profeet Jesaja. Inmiddels werd hij voortdurend door ziekte in zijn werk geremd. Hypochondrie en melancholie maakten zich van hem meester. Toch bleef zijn arbeidslust onverflauwd. Boven de deur van zijn studeerkamer kondigde hij aan: „Mijn vriend, wie gij ook zijt, die tot mij komt, handel uw zaak met weinig woorden af, of keer terug, of help mij bij mijn arbeid [7])." Behalve aan een uitvoerigen commentaar op Jesaja, die een sterk dogmatisch cachet draagt, terwijl uit de verklaring tot onderscheiden thesen geconcludeerd wordt, wijdde hij ook zijn krachten aan logica en dialectica. Zijn onderwijs lag in de lijn van Aristoteles. Van Ramus wilde hij niet weten. Een paraphrase van en een commentaar op de logica van den grooten denker Aristoteles, van Ursinus' hand verschenen, leveren daarvoor het beste bewijs. Ook bewerkte hij met groote zorg een verklaring van den Heidelberger Catechismus. Wie kon het beter dan hij, de auteur in eigen persoon?

Het vele werk, dat Ursinus, te zamen met zijn ambtgenoot Zanchius, in den strijd tegen de Luthersche „Formula Concordiae" moest verrichten, doet de vraag rijzen, of de invloed van dezen geleerde op Gomarus wel zeer groot kan geweest zijn.

De Italiaan Hieronymus Zanchius [8]) was op het einde van zijn leven gekomen, toen Gomarus zijn leerling werd. Kort te voren

---

[1]) *Allgemeine Deutsche Biographie*, XI S. 700. [2]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [3]) *Aldaar*, pag. 75. [4]) K. Sudhoff, *C. Olevianus und Z. Ursinus*, S. 456. [5]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [6]) K. Sudhoff, *C. Olevianus und Z. Ursinus*, S. 428—458; *PRE*, XX S. 348—353; *Doss. Ruys*, I blz. 22, 23. [7]) K. Sudhoff, *C. Olevianus und Z. Ursinus*, S. 430, 431. [8]) *PRE*, XXI S. 607—611; *Doss. Ruys*, I blz. 21, 22.

was hem een hoogleeraarsambt te Leiden en een predikantsplaats te Antwerpen aangeboden. Voor beide bedankte hij echter. Danaeus plaatst dezen geleerde, die door groote duidelijkheid uitmunt, op één lijn met Calvijn en Beza. Zanchius gaf o. a. lessen in Nieuw-Testamentische exegese (Efeze) en de ethiek van Aristoteles. In zijn rede, waarmede hij de school te Neustadt inwijdde, gaf hij zijn studiemethode op de volgende wijze aan: „Bij het uitleggen der Schriften is analyse noodig. Men moet eerst het doel van een schrijver aangeven, waarmede alles, wat hij schrijft, overeenstemt. Dan worde het geheel van boek of brief in zijn deelen en de gansche inhoud der leer in voorstellingen en bewijsvoeringen ontleed. Na het verklaren der Heilige Schrift ga men loci theologici samenstellen en daartoe is synthese noodzakelijk, waardoor uit den context, dien men vertolkt, verschillende voorstellingen over hetzelfde leerstuk en de bevestigingen ordelijk tot gevolgtrekkingen worden herleid met van elders ontleende bewijsvoeringen".

Hier is de verwantschap van Gomarus met zijn leermeester wel zeer groot. Wij ontkomen niet aan den indruk, dat zijn exegese geen doel heeft in zichzelf, maar dienen moet, om stof te geven voor stellingen op dogmatisch, praktisch godsdienstig, en polemisch gebied. Het behoeft geen verwondering te wekken, dat Gomarus in zijn Werken Zanchius niet citeert. Al spreekt deze zich niet beslist uit, toch vertoont hij meer neiging tot het infralapsarisme dan tot het supralapsarisme, dat Gomarus later verdedigt. Ook wil Zanchius, vredelievend als hij is, niet naar Luther, Calvijn of Zwingli heeten, terwijl Gomarus beslist Gereformeerd is.

Als derde van zijn leermeesters noemden wij ook Daniel Tossanus [1]). Deze theoloog, die tot superintendent was benoemd, was aangewezen om de studenten te helpen en gaf les in dogmatiek en praktische theologie. Gomarus zal later, op ouderen leeftijd, te Heidelberg, wel meer van diens onderwijs hebben geprofiteerd dan thans te Neustadt het geval is geweest.

Bekend is, dat de kerkeraad toezicht hield op den levenswandel der studenten en hun kerkgang. Dit kon te gereeder, omdat veel studenten stipendiaten of bursarii waren, die in het collegium vrije

---

[1]) *Effigies et vitae*, pag.75; *Allgemeine Deutsche Biographie*, XXXVIII S. 469—474; *Doss. Ruys*, I blz. 23—25.

kost en inwoning genoten, terwijl anderen bij de professoren gehuisvest waren [1]).

Gomarus bleef te Neustadt twee jaren, van 1580—1582. Een examen legde hij niet af. Waarom hij heenging? De „Effigies et Vitae" verhaalt, dat de begeerte bij hem wakker werd, om een reis naar Engeland te ondernemen ten einde de academies aldaar te bezoeken [2]). Die mogelijkheid bestaat. Maar dat hij juist op reis ging, toen het jaar 1582 reeds ten einde liep, is misschien toe te schrijven aan de pest-epidemie in dienzelfden zomer, toen Neustadt veranderde in een plaats van dood en verderf, en professoren en studenten de academie ontvolkten.

4. *In Engeland*

De moeder van Gomarus heeft blijkens de kerkeraadsprotocollen der Nederlandsche gemeente te Frankfort aan den Main lang te Londen vertoefd. Over zijn vader wordt daarin echter met geen woord gesproken. De moeilijke tijd, dien de jonge Gomarus toen doormaakte, geeft een gereede verklaring van dit feit [3]). Hun vertrek uit Brugge naar Londen verwondert ons niet. De handelsbetrekkingen toch tusschen deze twee steden waren steeds zoo veelvuldig, dat de ouders van Gomarus, in het handelsleven niet onbekend, daar wellicht hun kennissen of vrienden hadden.

In het najaar van 1582 kwam Gomarus te Oxford, om Johannes Reinoldus te hooren [4]). Meer is ons uit dezen tijd niet bekend. In de registers der matrikels, die met het jaar 1572 beginnen, wordt zijn naam niet aangetroffen. Ruys achtte het mogelijk, dat Gomarus geen lid der universiteit werd, omdat hij de verplichting, om vóór zijn inschrijving de 39 artikelen te onderteekenen, niet op zich wilde nemen [5]). Reinoldus of Raynolds [6]) was fel anti-Roomsch, vereerder van Augustinus en diens werken, die hij bijna van buiten kende, zeer bekwaam kenner van het Grieksch, classicus van den eersten rang. In een en ander vertoont Gomarus het beeld van dezen meester, al is hij slechts kort onder zijn gehoor geweest.Ook bij Gomarus vinden wij belangstelling voor Grieksch, de klassieken en voor Augustinus, wiens werken hij kent, terwijl de naam Coster en verschillende anti-Roomsche disputaties van

---

[1]) *Doss. Ruys*, I blz. 24. [2]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [3]) *Doss. Ruys*, I blz. 25. [4]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [5]) *Doss. Ruys*, I blz. 25, 26. [6]) *Dictionary of National Biography*, XLVII p. 180—182; *Doss. Ruys*, I blz. 25, 26.

Gomarus slechts genoemd behoeven te worden, om zijn anti-clericalisme aan te duiden. Het wetenschappelijk leven stond in 1582 te Oxford op laag peil. Grieksche en Hebreeuwsche lessen werden zelden gegeven, het getal toehoorders was klein, het onderwijs in logica en philosophie onvoldoende [1]).

Reeds kort daarop, begin 1583, vertrok Gomarus naar Cambridge. Dank zij de bemoeiingen van kanselier Burleigh stond het onderwijs hier op hooger plan. Al spoedig gaf Gomarus zich voor het examen voor baccalaureus op. Hiervoor was het volgen van een cursus van twee jaar vereischt. In dien tijd woonde men lessen en disputaties bij en bestudeerde men de voorgeschreven werken over logica en physica. Op het examen was de behandeling van een thesis (respondere ad quaestionem) de hoofdzaak. Gomarus behoefde geen twee jaar te wachten: hij werd aanstonds toegelaten en slaagde.

Drie weken later richtte hij een brief tot het bestuur der Universiteit met het verzoek om als magister te mogen optreden. Dit werd hem toegestaan, terwijl hij van den tweejarigen cursus, volgend op het baccalaureaat, ontheven werd. Zijn kennis had hij in den loop der jaren zóó vermeerderd, dat hij derhalve op den 20sten Juni 1584 tot magister artium liberalium bevorderd werd [2]). Dit bracht voor hem dus het recht en de verplichting mede om onderwijs te geven. Dat hij dit inderdaad gegeven heeft, blijkt uit Gomarus' eigen woorden, toen hij op de synode te Dordrecht Martinius, die zich op zijn langdurige professorale praktijk liet voorstaan, antwoordde, dat hij al vijf en dertig jaren onderwijs gegeven had.

Te Cambridge ontving Gomarus zelf lessen van den grooten „regius professor of divinity" Guilelmus Whitaker [3]). Deze legde Schrift en kerkvaders uit en bestreed het Roomsch-Katholicisme in Bellarminus. Helde Baro meer over tot de gevoelens van Hemmingius en Snecanus, Whitaker plaatste tegenover het Lutheranisme de leer van Calvijn en Beza. Gomarus kon zich in die leer uitnemend vinden. De „suyvergheleerde" Whitaker was supralapsariër, en in zijn strijd met Coster nam Gomarus Whitaker als voorbeeld. Het staat niet vast, of Gomarus ook kennis maakte

---

[1]) *Doss. Ruys*, I blz. 26. [2]) *Effigies et vitae*, pag. 75, 76; *Doss. Ruys*, I blz. 26, 27; P. Bayle, *Dictionaire*, II pag. 560. [3]) *Dictionary of National Biography*, LXI p. 21—23; *Doss. Ruys*, I blz. 27—29.

met William Perkins, die er 1584 magister werd. Op aandrang van Gulielmus Tempellus, den Ramist, zou Gomarus zich weer aan de philosophische studie gewijd hebben.

Ramus [1]), bedreven in logica en andere wetenschappen, keerde zich met alle macht tegen het Aristotelisme, dat hij enkel dwaling noemde. Hij wilde geen slaaf zijn van een systeem, maar vrij denken. De rede is grondslag der autoriteit. Het ware, schoone en goede moet verheven worden boven alle meeningen der menschen. Hij wil niet slechts begrijpen, maar ook komen tot de praktijk en het gebruik der vrije kunsten. Zijn kritiek geldt de methodeleer. De dialectiek is het middel tot hervorming. „La méthode et la logique, voilà la véritable gloire de Ramus." Vooral in Cambridge vond het Ramisme ingang, waartoe de bloei van mathesis en klassieke letteren het hare bijdroeg.

Of Gomarus de lessen van E. Digby [2]), den bespotter van het Ramisme, heeft gevolgd, weten wij niet. Op geen enkele plaats in Gomarus' geschriften treffen wij een citaat aan, waarin zijn naam wordt genoemd. Ook in de levensbeschrijvingen wordt hij onder de namen der leermeesters niet vermeld. Toch is het mogelijk, dat Gomarus dezen Aristoteliaan heeft gekend.

Wij noemden reeds Tempellus [3]), den Ramist. Ruys acht het mogelijk, dat hij al weg was, toen Gomarus kwam. Volgens de „Effigies" zou hij Gomarus wel aan de voeten van Ramus gebracht hebben [4]). Hetzelfde geschrift geeft ook het resultaat hiervan: Gomarus zou een synthese gevonden hebben tusschen de leeringen van Aristoteles en de opvattingen van Ramus [5]). Als wij bedenken, dat analyseeren in dien tijd als een voornaam kenteeken van het Ramisme gold, is het begrijpelijk, dat Gomarus ook een Ramist werd genoemd [6]). Speciale invloed van Tempellus is niet aan te wijzen. Deze was de profeet van het Ramisme en niet origineel, waarmede ook alles gezegd is.

Denkelijk heeft Gomarus in Cambridge geen aangenamen tijd gehad. Veertig jaren later ried hij Vossius, die hierheen een beroep had ontvangen, krachtig af het aan te nemen met deze woorden:

---

[1]) *PRE*, XVI S. 426—428; *Doss. Ruys*, I blz. 29, 30. [2]) *Dictionary of National Biography*, XV p. 50, 51. [3]) *L. c.*, XLVI p. 42—51; *Doss. Ruys*, I blz. 30. [4]) *Effigies et vitae*, pag. 75. [5]) *Aldaar*, pag. 75, 76. [6]) P. Bayle, *Dictionaire*, II p. 562, citeert het woord van Scaliger, met betrekking tot Gomarus gesproken: „Il a une belle Librairie, il a force Ramistes; car il est grand Analytique qui est la marque d'un Ramiste".

„Ik moet mij al zeer vergissen in den staat van zaken aldaar en in het karakter der menschen, of het zal u berouwen, als gij vertrokken zijt. Gij zijt oprecht en houdt van oprechte menschen, die niet anders spreken dan zij denken: gij zult bevinden, dat zeer velen daar het omgekeerde doen. Ik wil niets zeggen over de afgunst, waarmede gij buiten twijfel (want de nijd laat zich daar vooral gelden) onder diepe verontwaardiging en afkeer Uwerzijds zult te worstelen hebben. Goeden en oprechten zijn er wel, dat ontken ik niet, maar zij zijn er even zeldzaam als de monden van den Nijl: in die mate hebben de besmetting van vleierij en de pest der nijd om zich gegrepen, dat nauwelijks de goeden en wijzen gebleven zijn. Dit heb ik zelf ondervonden en deel ik U in vertrouwen mede" [1]. In het begin van 1585 keerde Gomarus naar het vasteland terug, om zich te Heidelberg te vestigen.

5. *Te Heidelberg*

„Lutz wills nicht thun, mein Fritz wirds thun" [2]. Dit woord van den stervenden Calvinistischen keurvorst Frederik bleek een profetie. Het eerste deel dezer voorspelling ging al in vervulling, toen hij, die ze sprak, den geest gaf. Ook het tweede woord zou vervuld worden. Na Lodewijks dood kwam zijn kleine zoon onder voogdij van diens calvinistischen broeder Johan Casimir. Nu ging het in tegengestelde richting. In weerwil van alle bepalingen, die den jongen keurvorst een Luthersche opvoeding moesten verschaffen, ging het thans in Gereformeerd spoor. Niet, dat de Gereformeerden nu wraak wilden nemen. Integendeel: de regent poogde Gereformeerden en Lutherschen te verzoenen. Toen de laatsten echter door hun intrigeeren den strijd deden ontbranden en er disputen tusschen Grynaeus en Marbach gehouden werden, werd de theologische faculteit van Luthersche elementen gezuiverd. In plaats van Timotheus Kirchner kwam Grynaeus uit Bazel; in plaats van Marbach kwam Sohnius uit Marburg. Toen Gomarus den 3den Juni 1585 werd ingeschreven, vond hij naast dit tweetal den reeds genoemden professor Franciscus Junius [3].

Johannes Jacobus Grynaeus [4] was eerste professor. Volgens hem is het wezen der theologie veelvuldige wijsheid Gods, ver-

---

[1] Bijlage 36, blz. 413, 414. [2] K. Sudhoff, *C. Olevianus und Z. Ursinus*, S. 458. [3] *Effigies et vitae*, pag. 76; *Doss. Ruys*, I blz. 33. [4] *Allgemeine Deutsche Biographie*, X S 71, 72; *Doss. Ruys*, I blz. 35—37.

borgen in een mysterie, het mysterie der gezonde leer, en het kostbare pand, dat wij moeten bewaren door den H. Geest. God is van alles de oorsprong en oorzaak. Het gaat niet aan, de praescientia alleen op de reprobi te betrekken en de praedestinatie alleen op de uitverkorenen. De laatste is aan de eerste ondergeschikt. Geloof is toestemming en vertrouwen beide. Het eerste is oorzaak, het tweede effect. Van de Roomsche opvatting der rechtvaardiging wil hij niet weten: zij is geen instorting van hoedanigheden, maar zondevergeving en toerekening van Christus' gerechtigheid. Grynaeus gaf exegese en oude historiographie en hield disputaties. Hij was geen supralapsariër. Het blijkt niet, dat Gomarus onder hem stellingen verdedigd heeft.

Georgius Sohnius [1]), tweede professor, legde er den nadruk op, dat met de kennis der dingen ook betooning van godsvrucht gepaard moet gaan. Hij doceerde Oude Testament, symboliek en homiletiek. Hij had bezwaar tegen het preeken op punten, en het was volgens hem een zware zonde, onvoorbereid voor de gemeente, dat is: voor God, te verschijnen. De beste methode achtte hij de preek uit te schrijven en te memoriseeren, om zich daarna bij het uitspreken niet aan dezelfde woorden te binden. De verkiezing bezag hij van haar praktische zijde. Drie dingen wilde hij hierbij vasthouden: 1. Alleen uit het Evangelie (niet uit de rede of de wet) mag worden geoordeeld; 2. alle geredden zijn om Christus' wil uitverkoren; 3. de rechtvaardiging en verkiezing hebben dezelfde oorzaak.

Franciscus Junius [2]) ontmoetten wij reeds eerder. Hij gaf in Heidelberg Hebreeuwsch en Oude Testament. Als object der praedestinatie noemde hij het geheele menschelijk geslacht. Supra- en infralapsarisme stelde hij gelijk.

In het voorjaar van 1586 vertrok Grynaeus naar Bazel [3]). Tossanus, de welsprekende prediker, de tegenstander van Piscator, de boeiende exegeet van 1 Johannes, volgde hem aanstonds op.

In Heidelberg waren vele geestverwanten en landslieden van Gomarus. Als medestudenten kon hij er Antonius Thysius en Abraham Muysenholius begroeten. Volgens Ruys zou Gomarus hierna nog een korten tijd te Londen hebben vertoefd en hier zijn propositiën hebben gedaan, om door de dienaren des Woords en

---

[1]) *Doss. Ruys*, I blz. 37, 38. [2]) Over hem zie: J. Reitsma, *Franciscus Junius*, 1864. [3]) *Effigies et vitae*, pag. 76.

de ouderlingen onderwezen te worden, maar waarop dit gevoelen zou rusten, is mij onbekend [1]).

Overzien wij Gomarus' jeugd en studiejaren, dan komen wij tot de volgende samenvatting: na in Brugge de „triviale" school te hebben doorloopen en in Straatsburg de „artes dicendi" en de „literae humaniores" onder Sturmius' leiding te hebben bestudeerd, ontving Gomarus te Neustadt aan de Haardt onderricht in het Hebreeuwsch van Junius, in het Grieksch van Stenius, in het Latijn van Pithopoeus, in de philosophie van Crellius en Jugnitius, en in de theologie van Ursinus, Zanchius en Tossanus. Van hier ging hij naar Engeland, waar hij te Oxford van Reinoldus en te Cambridge van Whitaker en Tempellus onderwijs ontving. Na in Cambridge baccalaureus en magister te zijn geworden, vertrok Gomarus naar Heidelberg, waar hij onder Grynaeus, Tossanus, Sohnius en Junius studeerde en waar hij zijn universitaire studie in 1586 tot een einde bracht.

---

[1]) *Doss. Ruys*, I blz. 40; voor de zoogenaamde „profetie", die in dien tijd te Londen bloeide, zie: H. Schokking, *De leertucht*, blz. 174—181, 241—251, die ook de noodige literatuur geeft.

VIERDE HOOFDSTUK

PREDIKANT TE FRANKFORT AAN DEN MAIN

Het proefschrift van Dr. A. A. van Schelven beschrijft onder meer de geschiedenis van de Nederlandsche vluchtelingenkerk te Frankfort aan den Main. Haar lotgevallen stonden zeer zeker in verband met die van andere vluchtelingenkerken. Na een mislukte poging om in Frankfort een veilige schuilplaats te vinden, slaagden 24 Waalsche wevers, na den dood van den Engelschen koning Eduard door diens zuster „Bloody Mary" uit Engeland verdreven, er in om in 1554 te Frankfort gastvrij opgenomen te worden. Hun predikant Valerandus Pollanus wist zelfs gedaan te krijgen, dat hij in zijn eigen, de Fransche taal mocht prediken: de Wittevrouwenkerk werd er voor afgestaan en na enkele maanden werden hun confessie en kerkorde door den Raad goedgekeurd. In diezelfde voorrechten deelde weldra ook andere, Engelsche emigranten, aan wie ook werd toegestaan om voortaan op hun beurt in de Wittevrouwenkerk hun godsdienstoefeningen te houden. De dood van Maria Tudor deed hen weer naar hun eigen land terugkeeren, van dankbaarheid vervuld voor wat zij in Frankfort genoten hadden [1]).

In April 1555 werd de Nederlandsche vluchtelingengemeente in Frankfort gesticht, onder leiding van Micron en à Lasco. Den 15den Sept. d.a.v. hield eerstgenoemde de eerste prediking in de Wittevrouwenkerk. Weldra nam Dathenus een beroep naar de gemeente aan [2]). Alles was, zooals men het maar wenschen kon. De komst van à Lasco is echter tegelijk het begin van een reeks moeilijkheden geweest, die uitgeloopen zijn op de verbanning der gemeente [3]). Vanaf zijn komst dateerde een jarenlange actie van de

---

[1]) A. A. van Schelven, *De Ned. vluchtelingenkerken*, blz. 211—213; zie ook: Karl Bauer, *Valérand Poullain*, Elberfeld, 1927, en A. A. van Schelven, *Zur Biographie und Theologie des Valérand Poullain*, in: *Zeitschr. für Kirchengesch.*, Bd. XLVII (1928) S. 227—249. [2]) *Aldaar*, blz. 214, 215. [3]) *Aldaar*, blz. 217.

Luthersche stadspredikanten tegen de in hun oog onrechtzinnige vreemdelingen. Hun taak was aanvankelijk geen gemakkelijke. De komst der buitenlanders met hun degelijke vakkennis en stoere werkkracht bracht de stad tot grooten bloei [1]). Moest de Raad der stad nu tegen zulke menschen ageeren? Toch hebben de Luthersche predikanten voet bij stuk gehouden en, den Raad vleiend en bitter tegen de vreemden, dezen beschuldigd van oneerlijkheid en van onzuiverheid in de leer ten opzichte van avondmaal, doop en ceremoniën [2]).

Van Schelven noemt echter ook nog twee andere redenen, waarom de botsing gekomen is. Degenen, die in den Raad op de hand der vreemdelingen waren, verloren in een belangrijke finantiëele onderneming hun geld en hun crediet. Voortaan was hun invloed geknakt. Ten tweede werd het kerkelijk leven der Walen door eindelooze twisten verscheurd. Dit werd zóó erg, dat de Raad er zich ten slotte wel mede bemoeien moest [3]). Het resultaat was de ondergang der gemeente. Den 18den Maart 1561 besloot de magistraat om na Paschen de kerk te sluiten voor hen, die geen Lutheranen waren. Nu kon ook de Nederlandsche gemeente slechts als kruisgemeente blijven voortbestaan. In de schuur van Peter Gaul kwam men nu meer dan 30 jaar bijeen [4]). Ook Gomarus heeft in dit gebouw dus gepredikt.

Een kwestie, die in den zomer van 1561 ter sprake kwam en in 1586 nog weer eens aan de orde kwam, betrof den H. Doop. Wat moest men met de kleine kinderen doen, nu de magistraat den openlijken kerkedienst verboden had? Moest men, zooals Dathenus wilde, de kinderen dan maar in de Luthersche kerk laten doopen, of mocht, gelijk Gasp. van der Heyden beweerde, dit niet geduld worden? Calvijn, om advies gevraagd, sloot zich bij de eerste opvatting aan. De classicale vergadering van Heidelberg van 1586 besloot ten slotte overeenkomstig Dathenus' beginsel te handelen [5]). De gemeente, die weldra aan Gomarus' zorgen toevertrouwd werd, was geheel naar Londenschen trant volgens Microns Christelijke Ordinanciën ingericht. Jaarlijks trad de geheele kerkeraad af, terwijl men zich aan de besluiten der Emder Synode conformeerde [6]). De vermelde gegevens zijn typeerend voor de kerke-

[1]) A. A. van Schelven, *De Ned. vluchtelingenkerken*, blz. 214. [2]) *Aldaar*, blz. 217—220. [3]) *Aldaar*, blz. 221—227. [4]) *Aldaar*, blz. 227—229; I. le Long, *Kort Historisch Verhaal*, blz. 139. [5]) A. A. van Schelven, *De Ned. vluchtelingenkerken*, blz. 230—233. [6]) *Aldaar*, blz. 233, 234.

lijke en geestelijke atmosfeer, waarin Gomarus eind 1586 in Frankfort kwam. Niet aanstonds werd de zorg voor de gansche gemeente hem toevertrouwd: zijn voorganger Ebrecht schijnt hem eerst in zijn werk ingeleid te hebben. Den 13den Nov. 1586 bediende Leuvenick, predikant van Frankendaal, het H. Avondmaal en bevestigde tevens op diens verzoek Gomarus tot predikant [1]).

In Frankfort is Gomarus voor de eerste maal getrouwd, nadat een dochter van Prof. Smetius een aanzoek van hem afgewezen had. Den 27sten Oct. 1588 teekende Gomarus n.l. zelf aan, dat met attestatie was binnengekomen „Emerentia, F. Gomarus huysvrouwe", de dochter van den Antwerpschen Gilles Muysenhol, zuster van den bekenden Abraham Muysenhol.

Intusschen werd de toestand steeds kritieker. De Luthersche stadspredikanten spanden zich geducht in, om aan de vluchtelingengemeenten het verblijf in Frankfort onmogelijk te maken. Dit ondervond ook Gomarus, toen hij voor zijn vader bij den Raad aanvroeg, of deze als bijwoner der stad erkend mocht worden. Het antwoord was verre van aangenaam: Gomarus moest zelf maar eerst tot de overheid in een goede verhouding zien te komen, aleer hij zich verstoutte voor anderen iets te vragen. Nog één poging werd nu gewaagd. Gomarus' huisheer, Lucas Ines, wendde zich als burger der stad tot den Raad met hetzelfde verzoek, wat hem een boete bezorgde, die hem eerst na veel moeite kwijt gescholden werd. Gomarus' vader moest vertrekken.

Zijn zoon was echter nog niet door de moeilijkheden heen. In Aug. 1589 maakten degenen, die met de inning van het belastinggeld belast waren, bezwaar om van Gomarus het geld in ontvangst te nemen, daar zij hem noch als burger, noch als bijwoner erkenden. Den 17den Aug. richtte Gomarus zich daarop met een verzoekschrift tot de overheid. Hij wist daarin en in een volgend mondeling onderhoud met de heeren te bewijzen, dat hij reeds drie jaren als betalend bijwoner te Frankfort had gewoond. Met het oog op zijn ambt kon hij nergens anders gaan wonen, waarom hij verzocht, hem ook voortaan als bijwoner te dulden. Het verzoek had succes; voorloopig liet men Gomarus met rust [2]).

Te Frankfort bleef Gomarus de vriendschapsbetrekkingen on-

---

[1]) *Doss. Ruys*, I blz. 46—48. [2]) *Doss. Ruys*, I blz. 48, 49; *Tom: IIItius Actorum des Frantzösisch- und Niederländische Kirchen-Wesens de 1592—1608*, fol. 168a.b, waar Gomarus' request is te vinden.

derhouden. Den 31sten Juli 1587 schreef hij aan Fridericq Belied, student in de theologie te Heidelberg, dien Gomarus aan Halsbergius, Fr. Ungarus, Tafinus, Junius en anderen zijn groeten liet overbrengen. Ook een Hebreeuwsche brief van Gomarus zal wel in dezen tijd door hem geschreven zijn [1]). Den 12den Dec. 1591 verontschuldigde Gomarus zich in een schrijven tegenover Abr. Muusholius, predikant te Bentersheim, over het feit, dat hij een brief van Muusholius' moeder bij vergissing had geopend. Rouaan had zich, naar hij had vernomen, aan den Koning overgegeven, waarmede Gomarus wel de Koning van Frankrijk zal hebben bedoeld. Met de vermelding van eenige van zijn familieaangelegenheden besloot Gomarus zijn brief [2]).

Ook in Frankfort bleef Gomarus zich aan de wetenschap wijden. Dat bleek zeer duidelijk uit de verbeterde uitgave van Beza's vertaling van het N. Testament en uit de nieuwe editie van den „Defensor pacis" van Marsilius van Padua, door Gomarus bezorgd. Den 12den Juni 1590 richtte Gomarus een schrijven aan Th. Beza, predikant-hoogleeraar te Genève [3]). Hij begon met zich over het schrijven van zijn brief te verontschuldigen, omdat Beza hem niet kende. Waar de hoogleeraar met zaken van belang overbezet was, zou hij hem ook niet lastig zijn gevallen, als daartoe geen dringende noodzaak was geweest. Gomarus zeide opgemerkt te hebben, dat men aan de hoogescholen van Oxford, Cambridge en Heidelberg niets zoo ijverig gebruikte als Beza's vertaling van het N. Testament, vooral de uitgave in octavo met aanteekeningen [4]). Hierover — zegt Gomarus — heeft hij zich altijd buitengewoon verheugd, zoo zelfs, dat hij begonnen is, de laatste uitgave, gereedgemaakt door D. Feugueraeus [5]), te herzien en het plan heeft een nauwgezetter uitgave het licht te doen zien, om Beza te eeren en ten algemeenen nutte. Zulk een uitgave achtte hij zeer noodig. Immers, om over de verscheiden fouten maar te zwijgen, kwam hij niet weinige bijzonderheden tegen, die aan Beza's gevoelen vreemd,

[1]) Bijlagen, 1, 2, blz. 385, 386. [2]) Th. Crenius, *Animadvers.*, pars XIV, pag. 121, 122. [3]) H. de Vries de Heekelingen, *Genève*, II p. 228—230, (LXXXVIII); de brief bevindt zich in de Bibliothèque nationale, Paris; Coll. Dupuy, vol. 268, fol. 194—194 bis orig. autogr. [4]) *Novum Jesu Christi D. N. Testamentum, sive foedus, graece et latine, Theodoro Beza interprete....* (Genève), H. Estienne, 1565, in 8°, zie: H. de Vries de Heekelingen, *Genève*, II p. 229. [5]) *Novum Jesu Christi Testamentum ...graece et latine, ex versione ...Theod. Bezae, paucis etiam additis ex Joachimi Camerarii notationibus, studio Petri Losellerii Villerii, theologiae professoris Genevensis, et nunc postremo Guill. Feugueraei opera.* Londres, Thomas Vautrouiller, 1587, in 8°, zie: H. de Vries de Heekelingen, *Genève*, II p. 229.

ja zelfs er lijnrecht mede in strijd waren. Daarom is hij met de voorbereiding van een vierde uitgave begonnen [1]). Hierbij maakte hij onderscheid tusschen de schriftplaatsen en de aanteekeningen. De eerste werden van den buitenrand naar den binnenrand verplaatst. De teksten, die vaak verwaarloosd waren, werden er bij geschreven, de aanteekeningen verbeterd; die niet van Beza waren, geschrapt en die er niet bij stonden, uit Beza's laatste grootere aanteekeningen er aan toegevoegd. Niets van zichzelf, noch van een ander „naaide" Gomarus er aan vast: „lapwerk werd het dus niet".

Nu wenschte hij echter niet verder te gaan zonder Beza's toestemming. Om diens werk gaat het toch. Wat hij verlangt, zijn drie woorden in een brief, of, indien dit te bezwaarlijk mocht zijn, door middel van de erfgenamen van Vignonius [2]) op den eerstvolgenden marktdag een bericht, of Beza wenscht, dat Gomarus met het begonnen werk zal voortgaan, dan of hij er mede zal ophouden. Naar Beza's antwoord zal hij zich schikken. Onder den brief deelt Gomarus nog in een naschrift mede, dat hij uit den brief van Faius [3]), uit naam van de broeders te Genève geschreven, vernomen heeft, dat brief en aalmoes, door Gomarus (waarschijnlijk namens de gemeente van Frankfort) gezonden, behouden zijn aangekomen. Het verheugde hem en zijn gemeente, dat men in Genève zich over het kleine geschenk en de gezindheid, die er uit sprak, verblijd had. Hij spreekt de ernstige bede uit, dat God de gemeente van Genève in haar moeilijkheden hulp verschaffen moge.

Als tweede blijk van Gomarus' wetenschappelijken zin tijdens zijn verblijf in Frankfort a/d Main noemde ik de nieuwe uitgave van het werkje van Marsilius van Padua onder den titel: „DEFENSOR PACIS SIVE ADVERSUS VSVRPATAM ROM. PONTIFICIS IVRISDICTIONEM, MARSILII PATAVINI pro inuictiss. & constantiss. Rom. Imperatore LVDOVICO IV. BAVARICO, a tribus Rom. Pontificibus indigna perpesso, APOLOGIA; Qua politicae & ecclesiasticae potestatis limites doctissime explicantur: circa annum DOMINI MCCCXXIV. conscripta. NUNC vero ad omnium Principum, Magistratum et ec-

[1]) *Jesu Christi D. N. Novum Testamentum, sive foedus, graece et latine, Theodoro Beza interprete* ...S. l. ni impr., 4e éd., 1590, in 8° (le titre porte par erreur comme date DMXV), zie: H. de Vries de Heekelingen, *Genève*, II p. 229. [2]) Eustache Vignon, zie: H. de Vries de Heekelingen, *Genève*, II p. 230. [3]) Antoine de la Faye, zie: H. de Vries de Heekelingen, *Genève*, II p. 230.

clesiae Catholicae, ac nominatim Christianiss. Galliarum et Nauarrae Regis, etc. HENRICI IV. (à tribus etiam Rom. Pontificibus inique oppugnati) eiusque regni et ecclesiarum auctoritatem ac libertatem demonstrandam vtilissima. FRANCISCVS GOMARVS BRVGENSIS recensuit: Capitum argumentis & NOTIS ad marginem illustrauit. FRANCOFVRTI excudebat IOANNES WECHELVS, Vaenit in officina Vignoniana. MDXCII" [1]).

In den strijd van Lodewijk IV van Beieren met de pauselijke macht, inzonderheid met Paus Johannes XXII, traden Marsilius van Padua en Johannes van Janduno door de uitgave van genoemd geschrift (1324) aan de zijde van den vorst [2]). Het werk is in drie deelen, dictiones genoemd, verdeeld. De gang van het geheel is als volgt: Het eerste deel bewijst in 19 hoofdstukken de juistheid van het thema (intenta) op grond van stellingen, waarvan de klaarblijkelijkheid voor het gezond verstand vaststaat. Het tweede deel bevestigt in 30 hoofdstukken, wat in deel 1 aangetoond is, met getuigenissen der waarheid, die tot in eeuwigheid blijven, alsmede met het gezag der heilige uitleggers en andere erkende doctoren van het Christelijk geloof. Tevens worden hier valsche wederleggingen bestreden. Het derde deel vat de conclusies in 42 grondstellingen samen [3]). Sander zegt: boek 1 ontwikkelt, uitgaande van Aristoteles, vooral de staatsrechterlijke, boek 2 de kerkelijk-politieke theorie van den auteur [4]).

De gedachten zijn voor dien tijd zeer reformatorisch getint, ook al blijven de schrijvers Roomsch. Alleen de H. Schrift en haar uitlegging, door een algemeen concilie aangegeven, zijn de waarheid en moeten geloofd worden om de eeuwige zaligheid te kunnen verwerven [5]). Geen bepaald college, noch een afzonderlijk persoon, maar alleen een algemeen concilie van geloovigen kan, bij meerderheid van stemmen, dergelijke besluiten nemen [6]). Tijdelijke straffen of dispensatie van goddelijke geboden of verboden worden niet erkend [7]). Het volk of de meerderheid van deszelfs stemmen is wetgevend [8]). Pauselijke besluiten, zonder toestemming

[1]) Aanwezig in de bibliotheek der Remonst.-Geref. Gemeente van Rotterdam; het werk, in 8°, telt 479 pag., zie: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 70, no. 1. [2]) *PRE*, XII S. 368—371; *RGG*, IV S. 186. [3]) Marsilius-Gomarus, *Defensor*, pag. 6; de conclusies zijn te vinden *Defensor*, pag. 472—479; C. Mirbt, *Quellen*, S. 164—166 (gedeeltelijke vermelding). [4]) *PRE*, XII S. 370. [5]) Concl. 1, *Defensor*, pag. 472, 473; C. Mirbt, *Quellen*, S. 164. [6]) Concl. 2, *Defensor*, pag. 473; C. Mirbt, *Quellen*, S. 164, 165. [7]) Concl. 3, 5, *Defensor*, pag. 473; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165. [8]) Concl. 6, *Defensor*, pag. 473; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165.

van den menschelijken wetgever opgesteld, hebben geen bindende kracht [1]). Geen excommunicatie heeft waarde zonder de autoriteit van den geloovigen wetgever [2]). Alle bisschoppen zijn gelijk [3]). De geloovige wetgever heeft zelfs het recht, de geestelijkheid aan te stellen [4]), en het aantal kerken te bepalen [5]). De temporalia zijn alleen voor werken van barmhartigheid bestemd [6]).

Deze en meer dergelijke gedachten [7]) konden natuurlijk bij Rome geen genade vinden. De staatsmacht wordt hier alleen aan het volk toegekend. Behalve de zuiver geestelijke aangelegenheden als prediking en sacramentsbediening staat alles onder staatstoezicht. De kerkidee van „gemeenschap der geloovigen" is de Roomsche niet en veroordeeling moest dus wel volgen [8]). Oordeelt Matthias Flacius, dat er in de oudere literatuur (vóór de Hervorming) geen antipauselijk boek verschenen is, dat zoo voortreffelijk, grondig en geleerd, vrijmoedig en vroom is als dit werk, zoo verklaart paus Clemens VI, dat hij nog nooit een meer kettersch boek heeft gelezen [9]). Een tijdgenoot karakteriseerde het dan ook uitmuntend met deze woorden: „In den zîten (van Lodewijk IV) wart daz buch gemaht, daz dô heizzet ‚defensor pacis'. Daz bewîset mit redelichen sprüchen der heiligen geschrift, daz ein bôbest under eime keiser sol sîn un daz er kein werltlich herschaft sol hân" [10]).

Nu voerde Hendrik IV van Frankrijk in Gomarus' dagen een soortgelijken anti-pauselijken strijd. Naar aanleiding hiervan gaf de Frankforter predikant Marsilius' werk bij vernieuwing uit, terwijl hij het opdroeg aan den nazaat van den Beierschen vorst, aan Frederik IV van de Palts, dien hij met Juda's koning Josia vergeleek. Het moest tevens als een blijk van dankbaarheid dienen. En tot Frankrijk wordt gezegd op zijn hoede te wezen! [11])

Na deze opdracht, die in Latijnsche verzen gesteld is, richt Go-

---

[1]) Concl. 7, *Defensor*, pag. 473; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165. [2]) Concl. 16, *Defensor*, pag. 474; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165. [3]) Concl. 17, *Defensor*, pag. 474, 475; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165. [4]) Concl. 21, *Defensor*, pag. 475; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165. [5]) Concl. 22, *Defensor*, pag. 475; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165. [6]) Concl. 28, *Defensor*, pag. 476; C. Mirbt, *Quellen*, S. 165, 166. [7]) *PRE*, XII S. 370, 371; *RGG*, IV S. 186; R. Seeberg, *Lehrbuch*, III S. 520—523; A. Harnack, *Lehrbuch*, III S. 478; E. Troeltsch, *Die Soziallehren*, S. 414—416; F. Wiegand, *Dogmengeschichte*, S. 76, 77; F. Pijper, *Beknopt Handboek*, blz. 330; K. R. Hagenbach, *Kirchengeschichte*, II S. 456; W. Windelband, *Lehrbuch*, S. 274, 362, ook S. 288, 356; J. Th. de Visser, *Kerk en Staat*, I blz. 222—224. [8]) H. Denzinger et C. Bannwart, *Enchiridion*, pag. 213, no. 495—500; C. Mirbt, *Quellen*, S. 166, 167. [9]) *PRE*, XII S. 370. [10]) *PRE*, XII S. 368. [11]) Marsilius-Gomarus, *Defensor*, pag. A 2a—3a.

marus nog een voorwoord tot den welwillenden lezer [1]). Op die welwillendheid doet hij al aanstonds een beroep. De stijl van het werk, zegt hij, is minder verzorgd; niet den schrijver, maar den tijd, waarin hij leefde, moge dit aangerekend worden. Verschillende fouten zijn nu verbeterd, terwijl de hoofdstukken van een inhoudsopgave en van kantteekeningen voorzien zijn [2]). De schrijver wil een verdediging van den vrede geven [3]). Nu moet niemand er zich aan stooten, dat hij over verdiensten, vagevuur en transsubstantiatie spreekt. Daaruit blijkt juist, dat hij den Roomschen godsdienst niet haat en dat, wat hij schrijft, alleen uit liefde tot de waarheid voortspruit. Ook aan den uitbundigen lof, dien hij voor Aristoteles heeft, moet men zich niet ergeren: het tweede boek met het beroep op de H. Schrift maakt immers alles weer goed [4]). Zijn uitgave verklaart Gomarus niet zonder feilen te zijn, wat hij aan de droevige huiselijke omstandigheden toeschrijft, waaronder hij haar heeft bewerkt [5]).

Nadat het boek verschenen was, stierf in het volgend voorjaar Gomarus' vrouw na de geboorte van een zoon. Reeds enkele maanden later zag de weduwnaar naar een tweede vrouw om en dong hij voor de tweede maal naar de hand van Johanna Smetius. Ook thans tevergeefs; boven Gomarus verkoos zij Paulus Coddeus tot echtgenoot.

Over het gemeentelijk leven geeft Ruys in zijn Dossier [6]) uit de notulen der gemeente verschillende mededeelingen. Vermoedelijk hielp ook de Nederlandsche gemeente Hendrik IV van Frankrijk in zijn strijd voor het Protestantisme. Was er te voren veel armoede en werden de armen in Frankfort toen door Keulen gesteund, later nam de gemeente in stoffelijken bloei toe, behoefde men maar zeer zelden bijzondere collecten te houden en dacht men aan de stichting van een logies voor passanten. De uitbreiding der burgerlijke gemeente noodzaakte haar een nieuw kerkhof te koopen. Zij stelde nu aan de vluchtelingengemeenten voor een deel der kosten te dragen, welk verzoek weldra ingewilligd werd. Het Avondmaal werd gewoonlijk om de twee maanden gevierd. Had men op bruiloften gedanst, dan werd men van het Avondmaal geweerd, totdat men boete gedaan had. Zelfs kerkeraadsleden werden bij deze

---

[1]) Marsilius-Gomarus, *Defensor*, pag. A 3*b*—5*b*. [2]) *Aldaar*, pag. A 3*b*. [3]) *Aldaar*, pag. A 4*a*. [4]) *Aldaar*, pag. A 5*a*, *b*. [5]) *Aldaar*, pag. A 5*b*. [6]) *Doss. Ruys*, I blz. 53—57; *Kerkhistorisch Archief*, 2de deel (1859), blz. 480.

broederlijke tucht niet ontzien. Bij verschillende gelegenheden werden ook dank- of vastendagen gehouden, bijv. na de nederlaag der Armada in 1588 en bij het vernemen van den bitteren nood der gemeenten in Frankrijk.

Intusschen groeide de gemeente te Frankfort gestadig. Met betrekking tot het onderwijs aan de jeugd werd bepaald, dat de schoolmeester de kinderen den Catechismus moest leeren en den 26sten Juli 1590 werd zelfs „besloten dat men het cort ondersoeck sal in duytsch laten ouersetten ende drucken op dattet den duytschen mach dienen”.

In zijn arbeid werd Gomarus nu en dan geholpen door den oud-predikant Andries de Meester, die langen tijd in Antwerpen geweest was. Georganiseerd naar het ontwerp van à Lasco hield de gemeente des Zondags twee godsdienstoefeningen, 's morgens om negen en des middags om één uur. Op Avondmaalsdagen werd de laatste samenkomst een uur verlaat.

Op de synode te Frankendaal werd een vraag van de Frankforter gemeente behandeld betreffende de zgn. profetie. De vergadering besprak het onderwerp breedvoerig en trok de conclusie, dat als regel gelden moest, dat de profetie alleen bediend kon worden door hen, die er de gaven of de roeping voor hadden en dat bij uitzondering ook anderen toegelaten zouden worden. Bijna altijd verscheen Gomarus ter classicale vergadering, al blijkt uit de handelingen niet, dat hij er eenigen invloed gehad heeft.

Intusschen wendden de Luthersche predikanten zich met een verzoek tot den Raad, dat de strekking had den invloed en de beteekenis der vluchtelingenkerken te breken. Den 18den Juli 1592 dienden zij deemoedig bij den Raad een request in naar aanleiding van het oproerig gedrag der vreemdelingen. De lieve God — zoo schreven zij [1]) — heeft deze stad met het licht van Zijn heilig Evangelie begenadigd. Van tweespalt in godsdienstzaken heeft men niets geweten, behalve wat men ten tijde van het Interim terwille van de hooge Overheid gedaan heeft, totdat Valerandus Pollanus met zoete, huichelachtige woorden is binnengeslopen. Tegen den raad van Melanchthon in, om zich van dit vreemde

[1]) *Archiv*, S. 266, 267 (artikel van Fr. Scharff); het request, dat door Conrad Lautenbach, M. Daniel Schadaeus, Philippus Pistorius, Nicodemus Ulnerus, Oscas Hala, Ioannes Steindeccerus en Ioannes Georgius Kechel is geteekend, is in originali te vinden in: *Tom: IIItius Actorum des Frantzösisch- und Niederländische Kirchen-Wesens de 1592—1608*, fol. 3a—10b.

volk te ontslaan en tegen alle prediken en smeeken in, had men de vreemdelingen hun gang laten gaan, zoodat het nu zoover gekomen was, dat zij op eigen gezag predikanten beriepen en scholen hielden, waarop zij hun Calvinistischen Catechismus aan de jeugd inprentten. Zij hadden hun eigen kerkeraad en armverzorging en deden dit alles zonder toestemming van den Raad. Nu dringen de adressanten er niet op aan, dat tegen deze menschen een Spaansche inquisitie ingesteld wordt om hen te dwingen en te verdrijven, maar het is hun hierom te doen, dat de Raad niet door al te lang stilzwijgen zijn geweten bezware en zich tevens het zware gericht en den toorn Gods op den hals hale. Want sinds de vreemdelingen in voorname burgers een voorspraak vonden, waren zij hoogmoedig en opstandig geworden. Gods gebod toch richtte zich tot alle koningen en rechters der aarde, om voor den Zone Gods den weg te banen en de poort te openen. Daarom zijn zij goden, dat is in een goddelijk ambt gesteld, met kracht en macht toegerust om de eer en den naam van God te beschermen en voor de Christelijke Kerk, de bruid van den Zoon Gods, verzorgers en voedsterheeren te zijn. Zooals een vader zijn kinderen niet alleen stoffelijk voedsel moet geven, maar hen ook onder tucht heeft te houden en naar de zedewet op te voeden, opdat zij geen duivelskinderen worden, zoo betaamt het ook den opperheeren als vaders des vaderlands het heil en de zaligheid van hun onderdanen te bevorderen. Als voorbeelden halen zij in hun verzoekschrift Christelijke regenten als Jozua, David, Hizkia, Josafat, Constantijn, Theodosius en Martianus aan. Met den profeet Elia roepen zij uit: Hoe lang hinkt gij op twee gedachten? Een eerbare raad maakt zich schuldig jegens vele verloren zielen, die door een goede leer gered zouden kunnen worden; hij heeft deel aan alle godslastering en zonden, die deze sectariërs begaan, die door welwillendheid nog verstokter worden. De eigenlijke deugden van deze sacramentariërs zijn, dat zij geen geloof hebben, van oproer zwanger gaan, verdragen, brief en zegel breken, oneenigheid zaaien en van oneerbare stukken geen gewetenszaak maken. Omdat zij het niet raadzaam achtten al deze dingen openlijk op den kansel te brengen, opdat het den schijn niet hebben zou, dat zij begeerden hun lieve overheid bij den gemeenen man zwart te maken, hadden zij dit schriftelijk opgesteld.

Dit vermanend schrijven miste zijn uitwerking niet. Besloten

werd, dat men deze zaak nog een tijdlang geheim zou houden en in beraad nemen. Den 23sten Juli 1592 overwoog men, of de waarschuwing niet ontijdig gegeven was. Men zou beginnen geen vreemden meer in de stad op te nemen, ook geen vreemde Calvinistische predikanten. De Vlaamsche predikant F. Gomarus moest daarom een verklaring afleggen, inhoudende, wie hem aangenomen had, en wie tot den kerkeraad behoorden. Zoodoende zou men verder de noodige middelen wel vinden [1]).

Kort hierop, Aug. 1592, werd de boekdrukker Claude de Marne, een gevluchte Franschman, die als burger der stad was aangenomen, beboet, omdat hij Gomarus geruimen tijd had geherbergd. Het baatte hem weinig, of hij er op wees dat Gomarus vroeger reeds als vreemdeling was toegelaten, dat deze ook bij anderen had gewoond, dat hij als bijwoner was aangenomen en dat drie jaar geleden, toen deze zaak ook ter sprake was gekomen, men haar had laten rusten: de boete werd niet ingetrokken [2]).

Nog onheilspellender werd de toestand, toen na den dood van den Waalschen predikant Oliverius Valinus de Raad door de Luthersche predikanten opnieuw werd opgestookt. De Raad moest toch niet toestaan, dat private personen hem zijn regalia ontnamen en valsche dwaalleeraars aanstelden! Dit had ten gevolge, dat de Raad aan de adressanten vroeg, of zij misschien personen konden noemen, die in het Fransch overeenkomstig de zuivere, onvervalschte Augsburgsche confessie het predikambt konden bedienen. Groote blijdschap in het Luthersche kamp! Zij dankten den goeden God, dat Hij de lieve overheid de oogen geopend had. Deze behoefde nu niet te vreezen voor oproer en geweld, want het was niet hunne, maar 's Heeren zaak, die, zooals de Schrift zegt, den onrustigen lieden een ring in den neus zou leggen. Drie middelen stonden der overheid ten dienste. Zij kon: 1. den vreemden de bijzondere uitoefening van hun godsdienst verbieden en hen naar den gewonen predikdienst verwijzen; 2. hun opleggen, wanneer zij een afzonderlijken predikdienst begeerden, zich met de Luthersche predikanten te verstaan; 3. hun een leeraar geven, die op de rechte wijze beroepen en zuiver in de leer was. Zelf bevalen de Lutherschen predikanten het derde middel aan. De Vlamingen of Nederlanders hadden volgens hen geen afzonderlijken prediker

[1]) *Tom: IIItius Actorum*, fol. 15*a*—16*b*, copie; *Archiv*, S. 267, 268. [2]) *Tom: IIItius Actorum*, fol. 165*a*—166*b*, copie.

noodig, omdat zij het Duitsch zeer goed verstonden. De Raad moest zich in zulk een goddelijk werk mannelijk betoonen en met den „lieven" David zeggen: Op God hoop ik, en ik vrees niet, wat kunnen mij de menschen doen [1])?

Overeenkomstig het adres werd tot het aangrijpen van het derde middel besloten. Het baatte weinig, of aanzienlijke Walen als Nic. Malapart en Joh. du Fay zich met het verzoek tot den Raad wendden een prediker als Fr. Biletius te mogen hebben, en de vrees uitspraken, dat zij anders een voorganger zouden krijgen, die niet van hun godsdienst was; de Raad antwoordde, dat hij zelf voor hen wel naar een predikant zou omzien [2]).

Weldra hield dan ook een door den Raad beroepen Luthersch predikant, Anthonius Serrarius, zijn proefprediking (10 Jan. 1593) [3]).

Men verhaalt, dat Gomarus zich er met zulk een heftigheid tegen kantte, dat hij degenen, die Serrarius' predikingen bezochten, zeer heftig schold en bijna in den ban deed, zoodat de scholarchen er bij den Raad over klaagden en vele vrome harten er zeer bedroefd onder werden. Een ander vertelt, dat Gomarus in eigen persoon de proefpreek van Serrarius bijwoonde, deze blijkbaar met tegenzin aanhoorde, geweldig uitvoer en schimpte en over al zijn aanwezige geloofsgenooten den kerkelijken ban uitsprak [4]). Of zulke berichten historisch betrouwbaar mogen heeten, is zeer de vraag. Klinkt er misschien de vijandschap der tegenstanders in door, die, om hun eigen gedrag goed te praten, den Vlaamschen predikant wel moesten zwart maken? Jammer was het ook voor Frankfort's gemeente, toen de predikant De Meester in Dordrecht beroepen werd, waardoor zij van een grooten steun, en Gomarus van een vriend, beroofd werd [5]).

In den zomer van 1593 hertrouwde Gomarus. Zijn tweede vrouw, Maria, was een dochter van Simon l'Hermite en Johanna de Splijtere, beiden van adel [6]). Het sluiten van dit huwelijk werd weldra de aanleiding tot Gomarus' verbanning. Al in Nov. 1593 beklaagden de Duitsche en Waalsche schoolmeesters zich bij de scholarchen, dat een Waalsche schoolmeester hun kinderen hun zou ontnomen hebben. In dienzelfden tijd werd aan Gomarus be-

---

[1]) *Archiv*, S. 268—270. [2]) *Archiv*, S. 270. [3]) *Archiv*, S. 272, 273. [4]) *Frankf. Rel. Handl.*, I, Cap. II, § 26, S. 139. [5]) *Doss. Ruys*, I blz. 61, 62. [6]) Programma funebre van Maria l'Hermite (*Univ. Bibl. Gron.*, *Portef. I 18*); Maria was een zuster van Junius' derde vrouw, zie: J. Reitsma, *Franciscus Junius*, blz. 150.

duid, dat hij de stad moest verlaten, omdat hij tegen het gebod der overheid in met een vreemde vrouw, dus een, die buiten Frankfort woonde, in het huwelijk was getreden [1]). Maar nu liet de Vlaamsche gemeente zich gelden. Zij wees er op, dat Gomarus acht jaren lang het Evangelie trouw had bediend, ook wel gemakkelijk een anderen dienst zou vinden, maar dat zij niet zoo gemakkelijk een anderen predikant zouden kunnen krijgen. Steeds had hij in het openbaar, nooit in het geheim geleerd. Hij was geen burger, maar bijwoner geweest en hij meende, dat wel aan de burgers, maar niet aan de bijwoners verboden was om met een vrouw van elders te trouwen; anders zou hij zeker niet in strijd met het verbod der overheid gehandeld hebben. Zij verklaarden zich bereid jaarlijks een aanzienlijke som gelds aan de armen te betalen. Maar alles was vergeefsch: het werd hun verboden een nieuwen predikant aan te stellen. Het eenige, dat hun, op hun verzoek om Gomarus tot Paschen te mogen houden, werd toegestaan, was, dat hij nog een maand mocht blijven; tevens werd hieraan met nadruk toegevoegd, dat zij zonder voorkennis en goedkeuring van den Raad geen anderen predikant mochten aanstellen [2]).

Den 3den Jan. 1594 richtte de Nederlandsche gemeente zich nogmaals met een request tot de overheid. Zij wees op de vermaning des Heeren, om vlijtig aan te houden in het gebed. Daarom durfden zij ook hun verzoek aan den Raad hernieuwen. Met bijzondere vreugde hadden zij vernomen, dat de overheid de uitoefening der religie voortaan wilde toestaan, mits zij haar er in kennen wilden; thans zouden zij ook hun andere bede gaarne ingewilligd zien, dat Gomarus, dien niemand anders gemakkelijk evenaren zou, bij hen blijven mocht. Was in de huwelijkszaak iets uit onbedachtzaamheid of onwetendheid bedreven, dan boden zij hiervoor des te gereeder hun verontschuldigingen aan, omdat zij overtuigd waren, dat er anders niets op hun leeraar te zeggen viel. Wilde de Raad aan hun wensch voldoen, dan beloofden zij jaarlijks een aanmerkelijke som te zullen schenken voor de armen der stad [3]).

Toen ook op dit verzoek afwijzend werd beschikt, wendde Gomarus zelf zich den 8sten Jan. 1594 tot den Raad met het verzoek

---

[1]) *Archiv*, S. 277; *Tom: IIItius Actorum*, fol. 156*a*—157*a*. [2]) *Archiv*, S. 277 *Frankf. Rel. Handl.*, II Beylagen, Num. LXXXIII, S. 130; *Tom: IIItius Actorum* fol. 159, 169, 170. [3]) *Tom: IIItius Actorum*, fol. 173*a*—175*b*.

om uitstel [1]. Hij wilde gaarne gehoorzamen aan het bevel der overheid, maar zou ter wille van zijn zwangere en ziekelijke vrouw liever niet in den strengen winter wegtrekken, zooals ook Jezus zijn discipelen vermaande te bidden, dat hun vlucht van de eene plaats naar de andere niet in den winter zou geschieden. Ook hierop ging de Raad niet in [2] en Gomarus zag zich gedwongen binnen den gestelden termijn van vier weken af te reizen. Het houden van een Avondmaalsviering is het laatste dienstwerk geweest, dat hij in het midden der gemeente heeft verricht. Het notulenboek vermeldt niets meer; de gemeente had opgehouden te bestaan [3].

Eerst meende Gomarus aanstonds deze geheele omgeving te moeten verlaten, maar in verband met het gure jaargetijde ging hij voorloopig niet verder dan Hanau, waar een gemeente, bestaande uit Walen en Vlamingen, onder de bescherming stond van graaf Lodewijk Philips [4].

Bertius schreef den ondergang van de Nederlandsche vluchtelingengemeente te Frankfort aan haar laatsten predikant toe. In zijn „Aenspraeck" [5] verwijt hij Gomarus, dat deze gemeente „zonder Arminius verstrooid is geworden". Deze reageerde daarop in zijn Proeve [6] en vroeg, wat Bertius daarmede eigenlijk bedoelde. Wilde hij er soms mede zeggen, dat Gomarus de oorzaak van de verstrooiing van die kerk was? „En mompelt niet, maer spreeckt uyt de mondt, ghelijck ick u voorga, op dat ick u mach, met ghetuyghenisse der Kercke, ende met de saecke selve, beschamen". Inderdaad heeft Bertius, wat hij ook verder tegen Gomarus heeft ingebracht, op deze uitdaging geen antwoord gegeven. Blijkbaaar had hij iets beweerd, dat hij niet waar kon maken. De feiten maken het wel duidelijk, dat niet Gomarus, maar de godsdienstijver der Luthersche predikanten de oorzaak van de verstrooiing der vluchtelingengemeente geweest is. Ook wanneer een ander dan Gomarus predikant ware geweest, zou er in den loop der geschiedenis stellig geen verandering zijn gekomen [7].

---

[1] *Archiv*, S. 277; *Tom: IIItius Actorum*, fol. 176. [2] *Tom: IIItius Actorum*, fol. 177*a*. [3] *Doss. Ruys*, I blz. 64. [4] *Aldaar*, I blz. 64. [5] Bertius, *Aenspraeck*, blz. B 2*a*. [6] Gomarus, *Proeve*, blz. 20. [7] Vergelijk: *Franckfurtische Religions-Handlungen*, I S. (17), XXIII; I. le Long, *Kort Historisch Verhaal*, blz. 139.

VIJFDE HOOFDSTUK

HOOGLEERAAR-PREDIKANT TE LEIDEN

1. *Tot de komst van Arminius te Leiden*

Den 20sten Januari 1594 vroegen de burgemeesters der stad Leiden het oordeel van den curator Dousa, die in 's-Gravenhage woonde, over hun voorstel om Gomarus tot derden professor in de theologie te benoemen. Het antwoord, dat Dousa reeds op den volgenden dag aan de burgemeesters deed toekomen, luidde gunstig, zoodat de Curatoren en Burgemeesteren van Leiden den 25sten Jan. d.a.v. op aanbeveling van Junius besloten, Gomarus te beroepen op een tractement van achthonderd gulden 's jaars [1]). Ook de reiskosten zouden hem vergoed worden. Den 12den Febr. 1594 verklaarde Gomarus de benoeming aan te nemen; hij zou, zoo schreef hij, echter eerst na Paschen op reis kunnen gaan. Spoedig daarop promoveerde hij te Heidelberg tot doctor in de godgeleerdheid (14 Maart 1594); na door de faculteit geexamineerd te zijn, hield hij onder voorzitterschap van den hoogleeraar Petrus Calaminus een openbare disputatie over het „Avondmaal des Heeren", ontving hij het licentiaat in de theologie van den deken der faculteit, Tossanus, om daarna ten laatste door den hoogleeraar Kimedoncius tot doctor te worden gepromoveerd [2]).

In April 1594 werd Gomarus door de Curatoren der universiteit te Leiden feestelijk ontvangen. Zij hadden gezorgd voor een maaltijd met overvloed van Rijnschen wijn in het restaurant „Het Hof van Holland" en schonken hem behalve de reiskosten nog een welkomstvereering [3]). Leiden ontving in hem een Nederlandschen hoogleeraar, zooals die hier, blijkens een conclusie van de particuliere synode van Zuid-Holland, in Nov. 1592 te Leiden ge-

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 77; J. C. van Slee, *Diarium*, pag. 69. [2]) *Effigies et vitae*, pag. 76; P. Freherus, *Theatrum virorum*, pag. 490. [3]) *Doss. Ruys*, I blz. 69.

houden, noodig was [1]). Bovendien had Leiden niet langer met de benoeming moeten wachten, omdat ook andere steden Gomarus' hulp begeerden. Zoo werd deze, enkele dagen nadat hij de benoeming te Leiden had aangenomen, ook nog te Arnhem beroepen, uit dankbaarheid waarvoor hij den 31sten Maart 1602 zijn geschrift „Spiegel van de waere Kerk Christi", dat tegen den Jezuiet Coster was gericht, aan de Overheid en de predikanten van Arnhem opdroeg [2]).

Op Woensdag den 8sten Juni 1594 hield Gomarus als nieuwbenoemd hoogleeraar te Leiden zijn inaugureele oratie over „het verbond Gods" (de foedere Dei). Zij kan gelden als een inleiding tot zijn exegetischen arbeid en is in de „Opera Omnia" dan ook als Voorwoord afgedrukt [3]). De hoofdgedachten zijn de volgende: Zoo dikwijls Gomarus den ernst van zijn nieuwe ambt en datgene, wat zijn gehoor van hem verwacht, met zijn eigen zwakheid vergelijkt, komt hem het woord van Cyprianus voor den geest, dat het niet zonder gevaar is, een klein talent aan het oordeel van velen te onderwerpen. Was zijn doceerende arbeid tot heden toe op het volk gericht, thans komt een zwaardere taak op zijn schouders te rusten. De bijzondere liefde der menschen jegens hem en Gods barmhartigheid maken haar echter lichter. Is het mysterie en de bediening der verzoening zoo gewichtig, dat niemand deze waardig is, toch is, naast het werk van grooter mannen, ook de dienst van zwakkeren den Allerhoogste aangenaam. Zooals bij den bouw van den Salomonischen tempel God zich niet alleen van goudsmeden, maar ook van steenhouwers en houthakkers bediende en Hij niet alleen Paulus en Barnabas, maar ook Titus en Timotheüs voor den heiligen dienst van het N. Testament gebruikte, zoo zal Hij ook hem willen gebruiken. Tevens vertrouwt Gomarus, dat zijn gehoor meer met zijn goeden wil en ijver dan met zijn gaven zal willen rekenen. Biddend om den H. Geest, begint hij met de uitlegging van den titel van het voorgestelde werk.

Die titel is algemeen en bijzonder. De algemeene titel is ἡ καινὴ διαθήκη, het Nieuwe Testament. Op tweeërlei moet hierbij gelet worden: op de vertaling van het woord en op de uitlegging er van.

---

[1]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, II blz. 448, 449. [2]) *Kronyk van Arnhem*, blz. 252. [3]) *Opera*, I Prolegomena; W. J. Kühler, *Het Socinianisme*, blz. 225; J. C. van Slee, *Diarium*, pag. 76.

De beteekenis is testament en verbond tegelijk, waarbij gedacht moet worden aan het bijzondere, heilzame verbond of testament Gods. Eigenlijk is het dan het verbond zelf, oneigenlijk de tafelen des verbonds of het geheel der canonieke boeken, waarin Gods verbond in het Grieksch geinspireerd wordt uitgelegd. Als verbond is het de wederkeerige verbintenis van God en menschen met betrekking tot het eeuwige leven, dat Hij hun op een bepaalde voorwaarde schenkt.

Dit verbond is tweevoudig, natuurlijk en bovennatuurlijk.

Natuurlijk is het verbond Gods, dat van nature bekend is, waarbij God het eeuwige leven eenvoudig belooft en als voorwaarde van den mensch volmaakte gehoorzaamheid eischt [1]). Natuurlijk heet het, omdat het van nature in de harten der menschen gegrift is (Rom. 2 : 14, 15). God gaf het eerst onmiddellijk aan onze eerste voorouders bij de schepping en daarin tevens aan het menschelijk geslacht. Later, toen onze natuur verdorven en Gode vijandig geworden was, herhaalde Hij het voor de Israëlieten door den middelaar Mozes op twee tafelen. Had de mensch eerst volkomen kennis van dit verbond en was hij in staat het te volbrengen, later werd die kennis onvolmaakt en de mensch onbekwaam tot het volbrengen. Als toets en kenmerk der gehoorzaamheid werd nu het juk der ceremoniën er aan toegevoegd.

Het bovennatuurlijke verbond, waarin God niet alleen Christus en de volmaakte gehoorzaamheid in Hem tot verzoening en het eeuwige leven aan de menschen aanbiedt, maar ook door Zijn Geest de voorwaarde des geloofs en der bekeering schenkt, is van nature onbekend en louter uit genade. Bovennatuurlijk is dat verbond, omdat het noch door ons verstand, noch door onze natuurlijke krachten, maar alleen door de bovennatuurlijke genade des Geestes door ons wordt gekend en waargenomen.

Dit verbond is eeuwig, maar wordt in bepaalde perioden en tijdsomstandigheden onderscheiden. Het begint 1. in het paradijs,

[1]) O. Ritschl wijst er op, dat de foederalistische gedachten al lang vóór Coccejus bij de orthodoxen ingang hadden gevonden en zelfs door mannen van gezag als Ursinus, Olevianus, Junius, Gomarus e.a. waren verdedigd. Volgens H. Bavinck zag Gomarus nog niet zoo helder in, dat het proefgebod niet met de natuur des menschen zelve gegeven was, en dat in dien zin het foedus operum geen foedus naturae was: „allengs werd het duidelijk geleerd, dat God in geen enkel opzicht verplicht was, om aan den mensch, die zijne wet onderhield en daarmede niets anders deed dan wat hij schuldig was te doen, de hemelsche zaligheid en het eeuwige leven te schenken; er is hier geen natuurlijk verband tusschen werk en loon"; zie: O. Ritschl, *Dogmengeschichte*, III S. 423, 424, 452; H. Bavinck, *Geref. Dogmatiek*, II blz. 614.

na den val, met de Messiasbelofte, Gen. 3 : 15; 2. Aan Abraham en de Israëlieten is het bevestigd. De heidenen worden tot de komst van Christus uitgezonderd, maar Abraham ontvangt de belofte, door de besnijdenis bezegeld, niet alleen van een talrijk nageslacht en de erfenis van Kanaän, maar ook van Christus' geboorte uit hem en van de roeping der volkeren. 3. Later wordt dit verbond door Mozes herhaald en met ceremoniën bevestigd. Zijn bediening is tweevoudig en houdt in, eenerzijds de afkondiging van het natuurlijk verbond, andererzijds de herinnering aan en de vernieuwing van het bovennatuurlijk genadeverbond met Abraham en de Israëlieten. Om dit verbond af te schaduwen en te verzegelen worden er ceremoniën aan toegevoegd, die vóór de komst van Christus beide verbonden dienen. Zij zijn zoowel beeld van onze zonde en dood (natuurlijk verbond) als afschaduwing van den komenden Christus en onze verzoening (bovennatuurlijk verbond). Dit verbond is geheiligd en verbreid door Christus' komst en dood, waarnaar het den naam van testament ontving. Vóór Christus heet het ἐπαγγελία, belofte, na Hem εὐαγγέλιον, blijde boodschap.

Nieuw heet dit testament met het oog op het verbond der natuur of der wet. Het wordt van het Oude onderscheiden in drieërlei opzicht: 1. inhoud, 2. uitwerking en 3. eigenschappen.

1. Belooft God in het natuurlijk verbond het eeuwige leven alleen, in het bovennatuurlijke bovendien nog de volmaakte gehoorzaamheid der wet in Christus en de gave der voorwaarde des N. Verbonds.

Is de mensch in het natuurlijk verbond verplicht, de wet volmaakt te gehoorzamen, een gehoorzaamheid,die na den val in voldoening van het geschonden verbond en in volmaakte heiligheid en gerechtigheid bestaat, in het bovennatuurlijk verbond wordt hij gesteld voor den eisch van geloof en bekeering.

2. Ontdekt het natuurlijk verbond onze zonde en veroordeeling en brengt het de verdoemenis, het bovennatuurlijk verbond neemt die weg, om blijdschap en zaligheid te schenken.

3. Is het natuurlijk verbond van nature bekend en louter een verbond, geen testament, met het bovennatuurlijk verbond is het juist omgekeerd: dit is van nature onbekend en vanwege den dood van Christus testator een testament.

Met een bede besluit Gomarus zijn rede.

In den tijd van Gomarus' ambtsaanvaarding rezen er conflicten tusschen den academischen senaat en de stedelijke regeering ten gevolge van het feit, dat de academie een eigen rechtspraak bezat. Den 17den Juni 1594 vergaderde de academische senaat [1]. Ingekomen was een verzoek van de magistraat om gezamenlijk ten stadhuize te beraadslagen over de middelen, die aangewend moesten worden om de buitensporigheden der studenten te keeren. Met meerderheid van stemmen werd besloten den rector-magnificus af te vaardigen met één hoogleeraar uit iedere faculteit. Afgevaardigd werden Gomarus, Bronchorstius, Bontius en Vulcanius. Het treft ons, hoezeer de senaat op het behoud van zijn zelfstandige rechtspraak bedacht was, immers de afgevaardigden waren voorzien van de opdracht om eventuëele voorstellen van het stadsbestuur aan te hooren en daarover verslag uit te brengen. Dit gezantschap viel bij de magistraat echter niet in den smaak. Eerst gaf zij geen antwoord, maar een dag later liet men bij monde van burgemeester Duyck weten, dat de magistraat zich er ten zeerste over verbaasde, dat de senaat zoovele afgevaardigden naar het stadhuis had gezonden. Zij zou zien, wat er gedaan moest worden. Hiermede kon de senaat zich evenwel niet vereenigen. Met meerderheid van stemmen hield men zich aan zijn oude besluit. Gelukkig kwamen de studenten weldra tot bedaren en was zoo deze moeilijkheid weer van de baan.

Gomarus begon zijn academisch onderwijs als docent met de behandeling van den brief aan de Galaten. Ook legde hij de Evangeliën uit. Den 8sten Febr. 1601 berichtte hij op de Series Lectionum aestivarum, dat hij om de twee dagen, om twee uur, het Evangelie van Johannes en den brief aan de Filippenzen zou behandelen [2]. De colleges werden niet steeds even geregeld gegeven. Den 8sten Aug. 1595 constateerden Curatoren en Burgemeesteren uit den pedelsrol: „D. Gomarus lesende ten 2 uyeren en heeft noeyt geferieert", maar 3 Nov. d.a.v. verhaalde dezelfde rol bij het noemen van namen van hoogleeraren, die verzuimd hadden, ook: „D. Gomarus lesende ten 2 uyeren Epistolas ad Romanos, den 3en Septembris, den 5en Sept. om redenen hiervoiren onder D. Iunii verclaert, ende den 5en, oick om t speelen van die van de

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 78—80, 334*—335*; J. C. van Slee, *Diarium*, pag. 77. [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 400*.

Vriessche Natie [1])." Den 12den Oct. 1594 verdedigde Joannes Regius uit Londen de eerste disputatie onder voorzitterschap van Gomarus over hetzelfde onderwerp, dat de hoogleeraar voor zijn inaugureele rede had gekozen, namelijk „het verbond Gods". Den 21sten Jan. 1595 volgde Jac. Miggrode uit Veere met een disputatie over „Gods voorzienigheid". Voor deze werkzaamheden werden de professoren afzonderlijk gehonoreerd met één gulden per disputatie [2]). Blijkens Gomarus' eigen woorden hadden deze elken Woensdag met open deuren plaats. Ter wille van de kosten werden de stellingen meestal niet gedrukt, aangeplakt, en rondgedeeld. Beurtelings presideerden de hoogleeraren, na even ijverige voorstudie, als zij dat voor hun gewone lessen gewoon waren te doen [3]). Onder Gomarus' rectoraat [4]) openbaarden zich misstanden bij de disputaties. De studenten waren met hun stellingen wel eens wat al te voorbarig. Zonder voldoende kennis vergaderd te hebben, wilden zij den magistertitel verwerven. Daarom besloot de senaat met het oog op den goeden naam der universiteit voortaan niemand voor het verkrijgen van een graad te laten disputeeren, tenzij het zoo goed als zeker was, dat de betrokkene slagen zou [5]). Over de vacanties was verschil van meening. In het algemeen wilden de hoogleeraren ze eerder verlengen dan verkorten, terwijl de magistraat juist het tegendeel wenschte. Rector Corn. de Groot en Gomarus legden daarom den 27sten Dec. 1595 „poincten ende articulen" over, die door den academischen senaat waren opgesteld en door de overheid werden goedgekeurd. Deze artikelen bepaalden tevens, dat voortaan de studenten voor de uitvoering van blij- en treurspelen, voor oratie en declamatie en voor de uitgave van elk gedrukt of geschreven geschrift consent van den senaat noodig hadden [6]).

In het begin van 1597 verscheen Gomarus' eerste wetenschappelijk geschrift, dat hij gedurende zijn professoralen loopbaan heeft uitgegeven. Den 5den Maart 1597 schrijft hij er een opdracht

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 359*, 362*; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 105; A. C. Duker, *G. Voetius*, I Bijlagen, blz. XXXVII; de exegetische vooropleiding der predikanten was van het begin der universiteit af aan reeds goed, zie: A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 31*, 32*. [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 335*. [3]) *Aldaar*, blz. 91, 92; A. Eekhof, *De theol. faculteit te Leiden*, blz. 32, zegt van de professoren: „Zij deden daarbij ook de stellingen aan de hand, zoodat deze disputaties tevens inzicht geven in de opvattingen der praesideerende professoren zelve". [4]) Gomarus was rector in de jaren 1597 en 1598, zie: M. Soermans, *Academisch Register*, blz. 25. [5]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 110, 111. [6]) *Aldaar*, I blz. 87, 88, 364*.

voor, gericht aan de Staten van Holland en West-Friesland [1]). Hij handelt in dit werk over „Gods voorzienigheid" en zegt, dat over dit leerstuk veel strijd is geweest, vooral omdat men de H. Schrift niet kende. Waar nu zelfs de Christenen onderling verschillend over dit onderwerp denken, poogt de schrijver verzoening te bewerken. Daarbij wil hij kortheid en duidelijkheid betrachten. En is zijn pogen ook zwak, ... als bij een brand alles samenloopt, wordt ook de zwakke voor zijn hulpverleening geprezen.

Met de opdracht heeft hij drieërlei bedoeling: 1. Zij moet blijk geven van de hoogachting van den schrijver voor de Staten; 2. Gomarus acht zich verplicht hun de eersteling van zijn academischen arbeid aan te bieden; 3. Hij wil de waarheid van dit leerstuk, dat zij tot nog toe zoo standvastig verdedigd hebben, aan hun verdere bescherming opdragen. Hij hoopt, dat de beknoptheid, die ook door andere schrijvers over dit onderwerp steeds betracht werd, zijn geschrift geen schade moge doen.

Het werk zelf, getiteld „Conciliatio Doctrinae Orthodoxae De Providentia Dei", omvat 13 hoofdstukken [2]). De geschiedschrijvers verhalen, aldus Gomarus, dat Pericles, voordat hij een vergadering bijwoonde, de godheid herhaaldelijk bad, dat geen enkel verkeerd woord tegen zijn wil over zijn lippen zou mogen komen. Dit woord maakt hij bij deze verhandeling tot het zijne. Daartoe wordt hij gebracht door eigen zwakheid, door het moeilijke onderwerp, door het juiste oordeel der geleerden, maar vooral door het vooroordeel van velen. Hij bespreekt de verschillende beteekenissen van het woord voorzienigheid, waarvan hij de vierde wil behouden. Zij gaat niet over het eeuwig besluit Gods, noch over de schepping, maar is alleen op het bestuur der dingen gericht [3]). Dat de voorzienigheid bestaat, houdt hij vol tegenover hen, die, stoutmoedig en dwaas, haar willen ontkennen. Een vader acht zich niet ontslagen van de zorg voor zijn kinderen; een koning verwaarloost zijn onderdanen niet; zou men dit dan van God mogen zeggen? De rijke wereldheerlijkheid en de leiding Gods met den mensch leeren wel anders. Ook op het zaad van den godsdienst

---

[1]) *Opera*, III pag. 442, 443. [2]) Dit geschrift is eerst afzonderlijk verschenen, later in de *Opera*, III pag. 157—176, herdrukt en inmiddels in het Nederlandsch vertaald onder den titel: „*Accoort vande Recht-sinnige Leere der Voorsienicheyt Gods*"; zie: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 70, 71, no. 3; P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 139, no. 1086; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 402, no. 2069; H. C. Rogge, *Bibliotheek*, blz. 18,19; J. Broekema, *Catalogus*, I blz. 49, no. 218. [3]) *Opera*, III pag. 157 (caput 1).

kan gewezen worden. Wat moeten wij anders van wonderen en vervulde voorzeggingen denken? [1]) Door Zijn voorzienigheid heeft God, Hem tot eer, al Zijn uitwendige daden en haar omstandigheden van eeuwigheid bepaald; volgens haar voert Hij ze uit. Zijn voorwetenschap gaat aan Zijn voorbepaling in orde vooraf. Zij is de volmaaktste kennis in God van alle afzonderlijke dingen, die kunnen geschieden [2]).

De voorbepaling is die daad van Gods wil, waardoor Hij, Hem tot eer, uit de vóórgeweten dingen de schepping en onderhouding dezer wereld vooruit bepaald heeft. Zij is zeer vrij, maar ook zeer standvastig en onveranderlijk. Dat God Zijn bedreigingen niet altijd uitvoert, wijst niet op een verandering van Zijn besluit, maar op de wijze barmhartigheid Gods [3]). Van alle goede dingen is de voorbepaling Gods de eerste en hoogste uitvoerende oorzaak: zij bestuurt alle dingen en heeft zoowel op het goede als op het kwade betrekking. Zij werkt het goede uit, laat het toe en bestuurt het [4]).

De voorbepaling is die bepaalde voorkennis, die God bezit van alle dingen, die Hij te voren in Zijn besluit bepaald heeft [5]). Dit besluit wordt volledig uitgevoerd. De schepping is de eerste uitwendige daad Gods, waardoor Hij alleen, deze gansche wereld, naar Zijn besluit, in het begin des tijds uit het niet heeft voortgebracht en in den tijd van zes dagen gereed gemaakt, den uitverkorenen tot heil en Hem tot eer [6]). Het bestuur der wereld is de tweede uitwendige daad Gods, waardoor Hij deze gansche wereld en al, wat daarin is, overeenkomstig Zijn besluit regeert [7]). Behalve de algemeene voorzienigheid is er ook een bijzondere. Dit is die bijzondere zorg, die God voor den enkeling heeft, dien Hij tot het doel, dat Hij zich heeft voorgesteld, verordineert en leidt [8]).

De wijze van voorzienigheid is gewoon of buitengewoon (het wonder). Sommige middelen zijn noodzakelijk, andere contingent. Noodzakelijk zijn zij, als zij overeenkomstig hun natuur een bepaald effect sorteeren. Soms zijn in eenzelfde geval ook beide zijden vereenigd. Dat bijv. Christus' beenderen niet gebroken werden, was contingent; in zooverre dit echter naar de Schrift geschiedde, was het noodzakelijk [9]).

---

[1]) *Opera*, III pag. 158, 159 (cap. 2). [2]) *Opera*, III pag. 159 (cap. 3). [3]) *Opera*, III pag. 159—161 (caput 4). [4]) *Opera*, III pag. 161 (caput 5). [5]) *Opera*, III pag. 162, 163 (caput 6). [6]) *Opera*, III pag. 163—165 (caput 7). [7]) *Opera*, III pag. 165 (caput 8). [8]) *Opera*, III pag. 165—167 (caput 9). [9]) *Opera*, III pag. 167—169 (caput 10).

De middelen zijn soms goed, soms kwaad. De eerste werkt God krachtdadig; de laatste laat Hij, ons ten goede, toe. Beide verordineert en schikt Hij tot het bestemde doel, naar Zijn weliswaar vaak verborgen, maar nooit onrechtvaardigen raad [1]). Vooral met betrekking tot het kwade wordt dit uitvoerig betoogd [2]). Het gebruik en het nut dezer leer is duidelijk. Zij is een schitterende illustratie van Gods onbepaalde wijsheid, goedheid en macht; de peiler van geloof en hoop, de teugel van hoogmoed en ongeduld, de prikkel tot dankbaarheid,de beste leermeesteres der godsvrucht[3]). In een duidelijke synopsis, in den vorm van een schema, geeft Gomarus ten slotte een blik in den helderen, zakelijken, logischen opbouw van het geschrift [4]).

Ook voor het predikwerk te Leiden werd Gomarus' hulp ingeroepen. Op het raadhuis te Leiden kwam den 19den Febr. 1598 „de groote noot der kercken" ter sprake [5]). De kerkeraad klaagde er over, dat sinds den dood van Henricus Gallus slechts drie predikanten waren overgebleven, nl. Trelcatius, Platevoet en Spranghuysen. Minstens twee predikanten moesten er nog bij komen. Om daartoe te geraken, gaven „die vanden Gerechte" aan den kerkeraad, alsook aan eenige particuliere personen last, om „te speuren ende omme te hooren naer eenige dienaeren des woorts gesont inde leere, van vromen Godsaligen leven, wel begaeft ende vreedsaem zijnde, vande welcke goede hoepe ware,dat zy wettelicken beropen wesende zouden zyn te becomen ende die haren dienst de kerckerlicke gemeente alhier zouden begeren en vermogen toe te zeggen". Voorloopig was daar echter geen resultaat van te verwachten. Het werd dus een hopen op de toekomst. Weliswaar waren er ook jonge studenten, die goede vorderingen maakten en van wie men verwachten mocht, dat zij met 's Heeren hulp binnen twee of drie jaar het ambt zouden kunnen bedienen, maar daar was men thans niet mee gebaat. Tijdelijke hulp wilde men daarom vragen aan Gomarus, rector der universiteit, en J. Kuchlinus, regent van het Statencollege. Beider antwoord luidde gunstig, maar werd onder voorbehoud gegeven. Het viel Gomarus,

[1]) *Opera*, III pag. 169, 170 (caput 11); vergelijk: H. Bavinck, *Geref. Dogmatiek*, III blz. 43, 47. [2]) *Opera*, III pag.170—175 (cap.12). [3]) *Opera*, III pag.175 (cap.13). [4]) *Opera*, III pag. 176. [5]) *Gerechtsdagboek D*, in dato (*Gemeente-archief Leiden*); *Zaaken die in de Zuidhollandse Synode gedient hebben, Ao 1578—1599* (*Oud-Synodaal Archief*, 35 I no. 54, blz. 515, 516). Dit laatste handschrift heeft palaeographische afwijkingen van het Gerechtsdagboek en is ook korter dan dit; zie ook: A. C. Duker, *G. Voetius*, I bijlagen, blz. XXIV, XXV.

naar hij zeide, wel „meer dan te lastich". Toch wilde hij gaarne den burgemeesters believen en, als het zijn beurt was, ook preekbeurten waarnemen, „mits hij ontslaegen mocht blijven vande comparitien ter consistorien ende tbesoucken vande crancken". Zijn rectoraat-professoraat maakte die beperking noodzakelijk. Kuchlinus antwoordde zakelijk bijna hetzelfde. Zijn bezwaar gold slechts het ziekenbezoek. De Raad kon zich met deze voorstellen zeer goed vereenigen en besloot, „dat zij de voorn. E. heeren Rector ende regent van haeren voorsz. te doene diensten eerlicken ende redelicken zullen doen beloonen". Een rooster voor 15 weken werd opgesteld, te beginnen met den komenden Zondag 22 Februari. Er was dus wel haast bij! Elken Zondag werden er 5 diensten gehouden: „vrouchpredicatie, St. P(iete)rs ten IX, St. P(iete)rs naermiddach, St. Pancraes ten IX uyren en St. Pancraes naermiddach". Hiervan werden aan Gomarus geen diensten in de St. Pieter, aan Kuchlinus geen in St. Pancraes toegewezen. Wellicht stond daarmede in verband de bepaling, dat tegen het einde van Mei, met het afloopen van den rooster, eeñ andere „voet ende ordre" zou „werden geraemt". Op den 1sten Sept. 1598 werd de „vereeringe" vastgesteld, die Gomarus zou ontvangen voor de diensten, die hij aan de kerk van Leiden bewees [1]). Om hem „behoorlicke dancbaerheyt" te toonen, keerden burgemeesters en regeerders hem van den 19den Febr. af jaarlijks een som uit van „drie hondert guldens ten XV grooten tstuc", in vier termijnen betaalbaar bij Lodowijc van Treslong.

Ook in het werk der bijbelvertaling werd Gomarus betrokken. Punt 33 van de agenda der particuliere Zuid-Hollandsche Synode van Den Haag (31 Aug. 1599) was nl.: translatie des bibels [2]). De synode stelde voor, dat Arn. Cornelii en W. Helmichius met behulp van Joan. Roggius het werk der bijbelvertaling, dat Aldegonde door zijn dood niet had kunnen voltooien, op denzelfden voet zouden voortzetten. Iedere provincie zou dan voor de revisie gedeputeerden benoemen. Voor Zuid-Holland werd Gomarus tot reviseur benoemd. De synode stelde als haar uitdrukkelijk verlan-

---

[1]) *Burgemeestersdagboek A*, fol.160 r en v (*Gemeentearchief te Leiden*). [2]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, III blz. 133, 134; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 284. De resultaten van Marnix' arbeid op het gebied der bijbelvertaling zijn uitgegeven, zie: J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde, Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, 3de deel, blz. 88—166 (uitgekomen in de „*Werken der Marnix-vereeniging*").

gen vast, dat alleen diegenen tot reviseurs benoemd zouden worden, die catechismus en belijdenis hadden onderteekend en bij de kerken een goede getuigenis hadden „van eenen godtsalighen wandel, opdat alsoo de kercken verseeckert syn moghen van de gesondtheydt in de leere ende godtsalicheydt des levens by denghenen, dien sy dit werck vertrouwen". Bij de Staten werd er op aangedrongen om het geld, dat voor dit werk bestemd was, ook in het vervolg beschikbaar te stellen.

Ook voor polemische doeleinden had Gomarus zijn krachten te geven. In de jaren 1595 en 1596 werd zijn aandacht gevraagd voor de zaak van Cornelis Wiggersz [1]), predikant te Hoorn, een zaak, die ruim twintig jaren later in den strijd met het Remonstrantisme nog aangehaald werd, om licht te verspreiden over de vragen van dien dag. In 1617 zou nl. bij Jan Janssen, boekverkooper te Arnhem, een pamflet verschijnen onder den titel: „Oordeel ende Censure Der Hooch gheleerder ende wijt-vermaerder Mannen Francisci Iunij, Luce Trelcatij, ende Francisci Gomari, Professoren der H. Theologie inde Universiteyt tot Leyden: Midtsgaders D. Ieremie Bastingij, ende Iohannis Wtenbogaerts. Door bevel der E.E.M. Heeren Staten van Hollant ende West-Vrieslant schriftelick ghestelc/ ende hare E.E.Mog. overghegheven Anno 1595. over de dolinghen van Cornelis Wiggersz. eertijts Dienaer des Godlicken woorts in de Ghereformeerde Kercke Christi tot Hoorn. Noodich ende dienstich voor alle yverige Christenen in dese droevighe verschillen/ over de Leere der Ghereformeerde Kercken" [2]). Op de keerzijde van het titelblad vindt men de volgende teksten afgedrukt: Hand. 20 : 28, 29, 30; 1 Cor. 11: 19 en Ef. 4 : 14.

Het pamflet begint met een voorrede [3]). De schrijver acht het bekend, dat ettelijke jaren geleden te Hoorn in West-Friesland „groote swaricheydt" ontstaan is, waarvan Corn. Wiggersz, eertijds predikant ter plaatse, de oorzaak was. Deze week, aldus de voorrede, van de schriftmatige en waarachtige leer der Geref.

---

[1]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, I reg.; J. Reitsma, *Geschiedenis*, blz. 438—440; J. Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 293—301; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 233—266; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, I blz. 793—795; A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis*, II aant. blz. 75—79; H. C. Rogge, *J.Wtenbogaert*, I blz. 70—72. [2]) Reeds in 1612 was te Delft een vroegere druk van dit pamflet verschenen, zie: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 70, no. 2; P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 131, no. 1033; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 385, no. 1990; J. Broekema, *Catalogus*, I blz. 45, no. 199. [3]) *Oordeel*, blz. 1—4.

Kerken af en gaf in prediking en openlijke geschriften van zijn Pelagiaansche dolingen blijk. Classis en particuliere synode spraken hem aan, maar Wiggersz bleef even „hartneckich", waarom men hem, volgens de discipline en kerkenordening der Geref. Kerken, van zijn dienst suspendeerde. Zonder zich daar iets van aan te trekken, ging hij evenwel „int predickt-Ampt" voort, waarop de synode deze zaak aan de Staten van Holland en West-Friesland voorlegde met het verzoek, dat dezen hem tot de orde zouden roepen, opdat hij de sententie der synode zou nakomen. De Staten echter gingen voorzichtig te werk. Aan Jeremias Bastingius en J. Wtenbogaert droegen zij op, uit Wiggersz' eigen geschriften en bekentenissen een „extract ende sommier" te maken. Dit werd den 9den Maart 1595 ingeleverd. De Heeren Staten lazen dit uittreksel en besloten tot een conferentie tusschen Wiggersz ter eener en de Leidsche professoren in de Theologie, door Bastingius en Wtenbogaert geassisteerd, ter anderer zijde. Op 25 Aug. 1595 werd deze conferentie gehouden, met het resultaat, dat op 6 Sept. 1595 de professoren met hun beide assistenten hun gevoelen over de leer van Wiggersz inleverden. In den brief, dien zij aan de Staten zonden [1]), vermeldden zij, dat de Staten, bij een resolutie in Juli genomen, en door brieven van den 10den Aug. hun hadden gelast, om de geschriften, die in de zaak-Wiggersz van beide zijden verschenen waren en den professoren gebundeld waren toegezonden, door te lezen en te onderzoeken, om Wiggersz daarover aan te spreken en het verschil, zoo mogelijk, bij te leggen, of, zoo dit niet ging, hun meening te verklaren, na de zaak naarstig en godvruchtig te hebben overwogen. De briefschrijvers zeiden, dat zij liever gezien hadden, dat de zaak door kerkelijke procedure beslecht was. Maar waar de Staten hun dit onderzoek hadden opgelegd, zoo hadden zij, om hun gehoorzaamheid te toonen, het eerste deel van het bevel naarstig uitgevoerd, zooals blijken zou uit het rapport van hunne afgevaardigden F. Junius, J. Bastingius en J. Wtenbogaert. En wat het tweede betrof, hadden zij met Wiggersz op vriendelijke wijze gesproken over verschillende punten: het beeld Gods, de voorzienigheid Gods, de erfzonde, de wederoprichting des menschen, de verkiezing, de roeping door de prediking van het Evangelie, den vrijen wil, de goede werken en de

[1]) Deze brief is in de voorrede afgedrukt, *Oordeel*, blz. 4—6. Vergelijk de gedrukte *Resolutiën der Staten van Holland en West-Friesland*, 1595, blz. 255, 346, 347.

volharding. Het kwam hun nu hierna voor, dat deze afweek van den regel des geloofs, ons in Gods Woord nagelaten, en niet alleen van de belijdenis en catechismus der kerken in Nederland, maar ook van die der buitenlandsche Geref. Kerken. Zelfs achtten zij, dat deze zooveel verschilden, dat zij noch met de waarheid des Goddelijken Woords, noch met de belijdenis van eenige Kerk overeengebracht, noch ook zonder groote schade en ergernis in Gods Kerk geleerd mochten worden. Wenschten de heeren Staten het, dan waren zij bereid dit te bewijzen. Het stuk was onderteekend door F. Junius, L. Trelcatius, F. Gomarus, J. Bastingius en J. Wtenbogaert.

Toen de Staten nader naar de redenen vroegen [1]), zonden de professoren den 9den Dec. 1595 als antwoord het geschrift, dat in het pamflet zelf in het „Duyts" is vertaald, waarop den 27sten Juli 1596 de resolutie der Staten volgde, inhoudende het suspendeeren van Wiggersz tot den tijd toe, dat hij zich gezuiverd zou hebben [2]).

Het eigenlijke „Oordeel", alleen door F. Iunius, L. Trelcatius en F. Gomarus onderteekend, beslaat nog 22 bladzijden druks [3]). De eerste alinea vormt een inleiding. In eenige hoofdstukken geven zij de ware leer en eenige absurditeiten van de andere: wij schrijven meer „door den noot der saken, ende d'authoriteyt van uwe E.E.", dan dat ons oordeel zou zijn „gestelt door onse gheneghentheydt ende wille" [4]). Hierop volgen zeven paragrafen, handelend over het beeld Gods, de voorzienigheid Gods, de erfzonde, de wederoprichting des menschen, de verkiezing, de roeping door het Evangelie en ten slotte den vrijen wil, de goede werken en de volharding.

1. De schrijvers wijzen de tegenstrijdigheid aan, die er is in de opvatting van Wiggersz, als hij ter eener zijde zegt, dat Adam

[1]) Het volgende weer in de voorrede, *Oordeel*, blz. 2—4. [2]) Dit professorale Oordeel is in 1617, dus na 22 jaren, nog eens als pamflet gedrukt. De aanleiding hiertoe wordt in de Voorrede opgegeven. Zij noodigt den lezer uit, de leer van Wiggersz met die der Remonstranten op alle genoemde punten te vergelijken, om dan te oordeelen, of dezen dat verworpen gevoelen niet weer „op en rapen, ende van nieus de Kercken willen op dringhen". Sommigen zeggen, dat beide partijen het eens zijn in de zaak, maar in woorden verschillen en dat dit verschil niet grooter is dan „tusschen een sieck Wijf ende een krancke Vrou". Anderen weer zeggen, dat het gaat over eenige leerpunten, die niet fundamenteel zijn en de zaligheid niet betreffen. De lezing van het pamflet is nu bedoeld als onderricht van onpartijdige en ervaren mannen. Vergelijk de gedrukte *Resolutiën der Staten van Holland en West-Friesland*, 1596, blz. 312. [3]) *Oordeel*, blz. 7—28; dit gedeelte van het pamflet is ook afgedrukt in: Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 249—256. [4]) *Oordeel*, blz. 7, 8; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 249.

door de schepping een beeld Gods geworden is, en ter anderer zijde, dat het beeld Gods in Adam een bovennatuurlijke gave is. Hun eigen meening is, dat al, wat uit de schepping is, natuurlijk is en niet bovennatuurlijk kan zijn. Leert Wiggersz, dat in den natuurlijken mensch het beeld Gods, m.a.w. eenige kennis van den waren God door de zonde geheel is verloren, dan wijzen de schrijvers op Rom. 1 en 2. Onjuist vinden zij zijn opvatting, dat de mensch, die geen kennis van den waren, rechtvaardigen God heeft, in zooverre hij natuurlijk is, niet meer in zijn ziel zou bezitten dan een beest daarin bezit. Dan is God ook onrechtvaardig, als Hij zulk een natuurlijken mensch zoo zwaar verdoemt [1]).

2. Met de definitie van Wiggersz, dat de voorzienigheid Gods zoodanig is, dat God alles doet naar het welbehagen, het voornemen en het besluit van Zijn goddelijken wil, gaan de schrijvers niet mee. Wiggersz heeft bezwaren tegen de meening van hen, die den val van Adam en de zonde toeschrijven aan Gods krachtig besluit. Daartegen betoogt het rapport, dat Gods voorzienigheid zich ook uitstrekt over de zonde. Wijst het er op, dat de zonden wel niet geschieden, maar geordineerd worden door de voorzienigheid Gods, dan beteekent ordineeren de dispositie der dingen. Orde en beleid van alle dingen is van God. Werd de zonde aan Gods voorzienigheid onttrokken, dan zou voor deze bijna niets overblijven, omdat de geheele wereld in het booze ligt. Dan zou God niet zooveel recht en macht over Zijn schepselen hebben, als een rechter over de boosdoeners en een voorzichtig huisvader over zijn booze knechten. Dan zou ook den godzaligen de zeer rijke troost benomen worden, in H. Schrift en catechismus geleerd, de troost nl., die ligt in het vertrouwen en de zekerheid der geloovigen, die in de ordineerende voorzienigheid Gods volkomen berusten en daarom gestadig bidden: Uw Koninkrijk kome, Uw wil geschiede, en leid ons niet in verzoeking [2]).

3. Wil Wiggersz de erfzonde vóór en na de wederoprichting verschillend behandeld zien en noemt hij haar niets wezenlijks, het rapport bestrijdt beide meeningen. Verkeerd achten zij Wiggersz' leering, dat de goddeloozen, die door God verdoemd worden, dit niet worden om de erfzonde, maar alleen om de dadelijke zonde. Zoo ontneemt men God een deel van Zijn gerechtigheid.

---

[1]) *Oordeel*, blz. 8, 9; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 249*a*—250*a*. [2]) *Oordeel*, blz. 10—13; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 250*a*—251*a*.

Bij Zijn oordeel let Hij op alle zonden en gaat Hij, als een rechtvaardig Rechter, er geen enkele voorbij, behalve in Christus, in Wien de goddeloozen niet zijn. Bij Wiggersz' „maniere van doen" wordt „de Hemelsche Leere vande erf-sonde" in de gemeente verdonkerd [1]).

4. Zijn leer van de algemeene wederoprichting van het geheele menschelijke geslacht in Christus wijkt af van den rechten zin der H. Schrift. De paradijsbelofte is meer een „denunciatie aen 'tSerpent ghedaen" dan „simpelijck een verbont". Het maakt geen verschil, of met het vrouwenzaad Christus of de Christenen bedoeld zijn. In beide gevallen omvat het niet het geheele menschelijke geslacht, en wordt hier dus de algemeene wederoprichting daarvan niet geleerd.

Merkwaardig is, dat het vrouwenzaad wijst op Christus, uit de maagd geboren, en niet uit het zaad van man en vrouw. Uit Joh. 1 en 3 blijkt: wat uit vleesch geboren is, dat is vleesch. Het vrouwenzaad is echter niet natuurlijk. Adam is wel de stam der natuur, maar wordt nergens die der genade genoemd. Met Wiggersz' leer van de algemeene wederoprichting valt ook de in het vorige vermelde leer der erfzonde, nl. dat de slavernij en verdoemenis der erfzonde in Adam en al zijn nakomelingen in het algemeen en universeel, na de wederoprichting zou weggenomen zijn. Dit strijdt met de geheele H. Schrift. Deze leer komt met de Pelagiaansche in zooverre overeen, dat beide den mensch de macht zijner wegen „simpelijck" toeschrijven. Men mag de weldaad van den laatsten Adam niet, hoe dan ook, uitstrekken over alle nakomelingen van den eersten Adam [2]).

5. Wat de verkiezing betreft, achten zij Wiggersz' beginselen ten eenen male te verschillen van die der H. Schrift. Kortheidshalve wordt zijn leer aan die van Ef. 1 getoetst. Leert de apostel verkiezing uit genade, Wiggersz zoekt de oorzaak er van in onze getrouwheid in het blijven in het verbond en het nakomen van zijn voorwaarden; zegt de apostel, dat God ons verkoren heeft, Wiggersz, dat er verkiezing is niet van personen, maar van kwaliteiten; leert de apostel, dat God ons uitverkoren heeft voor de grondlegging der wereld, Wiggersz leert, dat God ons toen wel gezien heeft, maar dat Hij ons eerst heeft uitverkoren, toen wij Hem

---

[1]) *Oordeel*, blz. 13, 14; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 251. [2]) *Oordeel*, blz. 14—17; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 251*b*—252*b*.

onze getrouwheid en gehoorzaamheid toonden en bewezen; leert de apostel een uitverkiezing, „opdat", Wiggersz leert een uitverkiezing „omdat" wij heilig en onstoffelijk voor God zijn in de liefde.

Eindelijk zou Wiggersz verkiezing en praedestinatie vermengen, dat is het punt met de lijn, het hoogste beginsel met de geheele verordening [1]).

6. De roeping door het Evangelie is niet, gelijk Wiggersz leert, universeel. De opstellers van het rapport wijzen op het onderscheid tusschen universeel of algemeen (bijv. de geheele mensch) en commune of gemeen (bijv. het geheel des menschen). Geeft „gemeen" de geheele zaak aan, „algemeen" geeft te kennen het geheel van een ding en ieder deel er van. Is nu het natuurlijk beginsel van Adam universeel in alle menschen afgevloeid, van de roeping in Adam kan dit noch met de H. Schrift, noch met ervaring of geschiedenis worden bewezen. Ook ten aanzien van de familiën, die in het verbond zijn, is de roeping niet universeel. Verder bestrijdt het rapport Wiggersz ook in zijn verwarring van uit- en inwendige roeping. Met betrekking tot het verschil tusschen gemeen en algemeen wordt het volgende beeld gebruikt. Belooft een koning aan een prins, dat hij hem en zijn onderdanen wil goed doen, dan mag daaruit niet de gevolgtrekking gemaakt worden, dat de koning krachtens die belofte gehouden is alle onderdanen in het bijzonder goed te doen. Het bezwaar tegen Wiggersz' leer is ten slotte, dat zij de vastheid der waarheid in gevaar brengt [2]).

7. De behandeling van vrijen wil, goede werken en volharding der heiligen zijn samengevoegd. Wiggersz leert, dat de mensch een bevrijden wil heeft uit kracht van de algemeene wederoprichting van het menschelijk geslacht. Uit kracht van dien wil kan hij gelooven of niet gelooven, goede of kwade werken doen, in het verbond der genade (met opvolging van de voorwaarden daarvan) bestendig blijven of niet. Derhalve kunnen de uitverkorenen Gods naar hun wil uit Zijn verbond uitvallen. De geloovigen worden dáárom overblijfselen genoemd, omdat zij, door de voorwaarden des verbonds te onderhouden, zichzelven uitzonderen en behouden van het verderf, waarin anderen blijven. Met Schriftplaatsen en bewijsredenen weet het rapport deze leeringen te weerleggen en het tegendeel te verdedigen.

---

[1]) *Oordeel*, blz. 18, 19; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 252*b*, 253*a*. [2]) *Oordeel*, blz. 19--21; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 253*a*—254*a*.

Door Wiggersz' stellingen wordt, zeggen de schrijvers, de waarheid van de genade Gods en onze natuur verduisterd, de weg der zaligheid verhinderd en de mensch bedriegelijk voorgesteld, zooals hij niet is. Zoodoende wordt van de genade en barmhartigheid Gods, die in ons werkt, veel verminderd [1]). In de slotalinea's verklaren de schrijvers medelijden te hebben met Wiggersz, dien zij alles goeds toewenschen in den Heere, en met de Kerk van Jezus Christus, die door zulke menschelijke opiniën niet onderricht mag worden.

Wiggersz is van den rechten weg afgedwaald. Van ouds was het gewoonte zulk een zaak voor een wettige, kerkelijke vergadering te brengen, om daar beoordeeld te worden; voegde men zich dan niet naar het daar uitgebrachte advies, dan kon tweeërlei weg bewandeld worden. De eene was, dat hij, wiens meening na eendrachtig en rijp onderzoek verworpen was, provisioneel met zijn openbare bediening moest ophouden tot op den tijd toe, dat de zaak met breeder kennis en oordeel zou afgehandeld zijn; dan was de kerk van schade bevrijd, want immers op „de gheheele Kercke" nam men acht. De andere was, dat hij de zaak onderwierp aan het oordeel van kerkelijke, godzalige en geleerde mannen om „ter eerster occasie" de zaak af te handelen. De schrijvers vinden het jammer, dat Wiggersz deze lijn niet volgde. Zij hopen, dat de heeren Staten dit „voort-kruypende quaet" zullen stuiten. Gebruikte keizer Theodosius de leer der oude vaders als regel, de adressanten noemen als goddelijken regel de H. Schrift en daarnaast de belijdenissen als „eendrachtich accoort der recht-ghevoelenden", in het bijzonder de Nederlandsche Confessie. Het is bekend, dat er „heylighe Eendrachticheydt" bij de kerken was, vóór Wiggersz te zijnent het formulier der gebeden en des doops veranderde. Met een zegenbede voor de „Actien" der heeren besluit het geschrift [2]).

Bij wijze van toegift is nog een drietal citaten afgedrukt [3]); een van Prosper van Aquitanië in den Brief aen Rufinum over den vrijen wille en twee uit het 20ste en een ander sermoen van Augustinus. De oorzaak van de onderscheiding in Gods Raad is al te hoog om met menschelijk verstand onderzocht te worden. Geloo-

[1]) *Oordeel*, blz. 21—25; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 254*a*—255*a*. [2]) *Oordeel*, blz. 25—28; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 255*a*—256*a*. [3]) Deze citaten komen voor in „*Oordeel*" op een ongenummerde slotbladzijde, maar ontbreken in Trigland, *Kerck. Gesch.* en in *Oordeel*, uitgave 1612.

vige onwetendheid is beter dan onbezonnen kennis. „Ick schricke voor de hoochte. Ghy meucht reden-cavelen, ick sal wonderen. Ghy meucht disputeeren, Ick sal ghelooven, Ick sie de diepte, aen den gront en kome ic niet". „Laet ons beyde inde vreese met den anderen eens syn, op dat wy inde dwalinghe niet verloren en gaen".

Ook nog bij de bestrijding van een ander boek, namelijk van Costerus, werd Gomarus' hulp ingeroepen. Den 27sten Aug. 1596 kwam de Zuid-Hollandsche synode te Delft bijeen. Een punt van bespreking vormde ook „Costeri leste Nederlandtsche boecxken". De synode had vernomen, dat Gomarus bezig was aan een bestrijding van dit Roomsche geschrift. Zij verzocht den hoogleeraar dien arbeid te voltooien. Indien zij verkeerd was ingelicht, zou zij andere maatregelen tegen dit „boecxken" moeten nemen [1]). De Zuid-Hollandsche synode van Dordrecht van 1 Sept. 1598 maakte deze zaak opnieuw een punt van bespreking. Zij wees op het nadeel, dat de kerken te lijden hadden van de „pauselycke boecken ende voornemelyck het lasterboeck Costeri", en sprak er over, dat de professoren in de theologie een vermaning hadden gekregen, om die te weerleggen. Het was immers hun arbeid om de leer der Kerk in openbare disputaties en geschriften te verdedigen. Op deze vermaning, door de synode hun gezonden, kwam een gunstig antwoord in. De hoogleeraren verklaarden, dat zij bereid waren hun beste krachten voor dit werk te geven. Als degene, die de daad bij het woord voegde, werd Gomarus genoemd, die het Enchiridium van Coster heeft beantwoord „ende voorghenomen heeft het eerste deel van dien eerstdaechs in druck uyt te gheven" [2]).

Aan dezen strijd tegen den Jezuiet, Franciscus Costerus, hebben wij een drietal geschriften van Gomarus te danken, handelend over „het onderscheydt der Ketters ende der ware Catholijcken", over „de H. Schriftuere" en over „de Kerk van Christus". Deze werken zijn in de Opera omnia te vinden [3]), terwijl de eerste twee ook in het Nederlandsch zijn vertaald onder den gemeenschappelijken titel: „De Schildt Der waerheydt, Die in de Christelijcke Kercke der vereenichde Neerlanden geleert wordt. waer in De Schildt der Catholijcken Ghemaeckt van FRANCISCVS COSTERVS Doctor inder Godtheydt der societeyt Iesu, Nu wederleyt wordt

---

[1]) Art. 7; J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, III blz. 67. [2]) *Aldaar*, blz. 108, 109.
[3]) *Opera*, III pag. 177—297; deze geschriften zijn ook afzonderlijk in het Latijn verschenen, zie: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 71, no. 4, 6.

Door FRANCISCVS GOMARVS Doctor ende Professor in de H. Theologie in de Vniuersiteyt van Leyden. Ende door een Liefhebber der Waerheydt uyt de Latijnsche inde Nederlandtsche taele overgheset. De eerste twee Boecken. Met een Register ende inhoudt der Capittelen. Tot Leyden, By Christoffel Guyot, in Salomons Tempel. Voor Jan Jansz. Orlers, Boeck-vercooper, inden duytschen Bybel, Anno 1599".

Deze twee geschriften zijn opgedragen [1]) aan schout, burgemeesters en schepenen van Leiden, 1599 „den 3. Octobris: op den welcken voor 25. jaren de selve door de goddelijcke hulpe des waters, ende de knechten des Hooch-gheboren Prince van Orangien, Wilhelmi van Nassau hoochloflijcker gedachtenisse vande seer vaste belegheringhe der Spaegniaerden ontset is gheweest [2])". In de opdracht wijst de schrijver verder op den strijd, dien de Kerk tegen het „openbaer ghewelt" en „verborghen bedroch" van den vijand heeft te voeren [3]). Toch ziet Gomarus er iets goeds in: de ketters zijn „eenen wetsteen der Kercke". „Alsoo oeffent het vyer vande Ketters in de Kercke aenghesteken de standtvasticheydt der oprecht-gheloovighen: drijft de onachtsaemheydt uyt: ende verweckt ende ontsteeckt tot een ernstich ondersoeck des goddelijcken woorts [4])". Zoo wil dan Gomarus „ten langhen laetsten" de wederlegging van het Schildt van Coster, die hem „openbaerlijck was opgheleydt", op zich nemen [5]). Wel hielden in het begin vele dingen hem daarvan terug: 1. Holland, Zeeland en de naburige landen hadden immers nog uitnemende godgeleerden genoeg, die zijn werk, wat geleerdheid en welsprekendheid betreft, konden overtreffen; 2. Hij had door de vele lessen, disputaties en preeken gebrek aan tijd; 3. Hij wilde op de onbeschaamdheid en valschheid der tegenpartij niet ingaan, die nog altijd hoopt, dat, al is haar laster ontdekt, „noch eenighe cladde daer van sal blijven aenhangen" [6]).

Toch heeft Gomarus zich tot het uitvoeren van dezen arbeid laten overhalen door de navolgende argumenten. Er zijn nog wel anderen, die schrijven kunnen, maar hun ontbreekt de tijd; die aan de universiteit bezig zijn, kunnen het werk beter doen dan de

[1]) De opdracht is te vinden: *Opera*, III pag. 444—446, en vertaald: *De Schildt*, blz. ⁂ 2 recto-⁂ 6 verso. [2]) *Opera*, III pag. 446; *De Schildt*, blz. ⁂ 6 verso. [3]) *Opera*, III pag. 444; *De Schildt*, blz. ⁂ 2 recto. [4]) *Opera*, III pag. 444; *De Schildt*, blz. ⁂ 3 recto. [5]) *Opera*, III pag. 444; *De Schildt*, blz. ⁂ 3 verso. [6]) *Opera*, III pag. 444; *De Schildt*, blz. ⁂ 3 verso, 4 recto.

kerkedienaars, wier tijd door de Kerk in beslag wordt genomen; Gods dienstknechten mogen niet al te teer zijn, maar moeten door goed en kwaad gerucht voortvaren; Coster is wel in verachting gekomen om zijn groote „onmanierlijckheydt", maar zijn „Schildt" is toch een goede weerlegging waard om de volgende redenen: 1. Het is goedgekeurd door de universiteiten van Mainz, Keulen, Triër en Leuven en kan dus gelden niet maar voor een boek van één particulier persoon, maar voor een openbaar geschrift van de voornaamste Roomsche hoogescholen; 2. Het bevat zeer in het kort „het mergh der Pauselijcker religie"; 3. Het is al in een derden druk verschenen en in veler handen; 4. Coster roept de Nederlanders openlijk op, zijn werk te weerleggen en verwijt hun, dat zij tot nog toe het stilzwijgen hebben bewaard [1]). Daarbij kwam nog, dat Gomarus' vrienden hem er op wezen, dat, nu Grevinckhovius de Nederlandsche boeken van Coster uitvoerig had weerlegd, ook Coster's „Schildt" diende beantwoord te worden [2]).

Gomarus richtte zijn werk aldus in: eerst geeft hij de woorden van Coster, daarna zijn wederwoord, aldus handelend naar het voorbeeld van Augustinus, Cyrillus e.a. Hij maakt van goddelijke en menschelijke redenen en getuigenissen gebruik, de eerste uit de H. Schrift als het fundament der religie, de tweede als wapenen uit het arsenaal van den tegenstander zelf om deze des te zekerder te kunnen treffen. Hij stelt deze methode van strijden op één lijn met die van David, die den reus Goliath eerst met een verachten slinger wist te vellen en hem daarna, tot bewijs van zijn overwinning, met zijn eigen zwaard onthoofdde [3]).Dankbaarheid voor wat de heeren schout, schepenen en burgemeesters voor de universiteit en hem persoonlijk waren geweest, drong Gomarus zijn werk aan hen op te dragen [4]).

In het eerste boek weerlegt Gomarus de afgoderij van de „Ghebroederschap der maghet Maria" en spreekt over het onderscheid der ketters en der ware katholieken, in 14 tegenstellingen, hetwelk gelegen is in een verschillende houding tegenover Christus, den paus, bisschoppen en priesters, monniken, tempels en sacramenten, resultaten der leer, apostolische successie, raden en daden, patres en conciliën, de wijze van spreken, de zaligheid der voor-

---

[1]) *Opera*, III pag. 445; *De Schildt*, blz. *** 4 recto—5 recto. [2]) *Opera*, III pag. 445; *De Schildt*, blz. *** 5 recto. [3]) *Opera*, III pag. 445; *De Schildt*, blz. *** 5 recto—6 recto. [4]) *Opera* III pag. 445; *De Schildt*, blz. *** 6 verso.

ouders, de roeping tot den kerkedienst, de duurzaamheid der leer en de wonderen. Hierbij laat Gomarus o.m. zich door de volgende gedachten leiden:

1. De Christelijke Kerk eert Christus op goddelijke wijze; de pauselijke Kerk onteert Hem in Zijn persoon, Zijn drievoudig ambt, Zijn weldaden en Zijn bruid [1]).

2. De Christelijke Kerk verwerpt terecht den paus, terwijl de pauselijke Kerk hem dient, tot groote schande voor Christus [2]).

3. De Christelijke Kerk vliedt wijselijk de pauselijke bisschoppen en priesters, die in de pauselijke Kerk als ware herders gevolgd worden, als grijpende wolven [3]).

4. De Christelijke Kerk verafschuwt het pauselijk monnikenwezen als een schadelijke pest in Christus' Kerk [4]).

5. De Christelijke Kerk veracht, zonder daarmede eenige Kerk te schenden, de afgodische pauselijke tempels en sacramenten [5]).

6. Uit de leer der Christelijke Kerk spruiten waarachtig geloof en ware liefde voort, uit de leer der pauselijke Kerk bijgeloof, wreedheid, onkuischheid, geveinsdheid, gierigheid, ontrouw en meineed [6]).

7. De Christelijke Kerk heeft de ware successie in leer en kerkedienst, die in de pauselijke Kerk ontbreekt [7]).

8. De Christelijke Kerk zoekt Gods eer en streeft naar deugd, de geestelijkheid der pauselijke Kerk is meest met gierigheid, eergierigheid en onreinheid des levens besmet [8]).

9. De Christelijke Kerk stelt de H. Schrift als den eenigen regel des geloofs boven de kerkvaders en conciliën, die zij evenwel als getuigen in eere houdt, terwijl daarentegen de pauselijke Kerk de conciliën met het Woord van God gelijkstelt [9]).

10. De Christelijke Kerk doet belijdenis van haar geloof uit de H. Schrift en maakt wijselijk onderscheid tusschen de punten, die zeker en onzeker zijn. Daarentegen roemt de pauselijke Kerk in menschelijke leer en oordeelt over veel verborgen punten zonder de Schrift daarover te raadplegen [10]).

11. De Christelijke Kerk verdoemt niemand, die met een goed

---

[1]) *Opera*, III pag. 181—185; *De Schildt*, blz. 14—31. [2]) *Opera*, III pag. 185—187; *De Schildt*, blz. 31—45. [3]) *Opera*, III pag. 188; *De Schildt*, blz. 46—50. [4]) *Opera*, III pag. 189, 190; *De Schildt*, blz. 51—55. [5]) *Opera*, III pag. 190, 191; *De Schildt*, blz. 56—62. [6]) *Opera*, III pag 191—195; *De Schildt*, blz. 62—84. [7]) *Opera*, III pag. 195, 196; *De Schildt*, blz. 84—90. [8]) *Opera*, III pag. 197; *De Schildt*, blz. 90—95. [9]) *Opera*, III pag. 198, 199; *De Schildt*, blz. 95—104. [10]) *Opera*, III pag. 200; *De Schildt*, blz. 104—109.

geweten het fundament des geloofs behoudt; de pauselijke Kerk evenwel verdoemt in haar vermetelheid de voorouders en de ware geloovigen [1]).

12. De herders der Christelijke Kerk zijn wettig, naar Gods Woord, geroepen; de dienaren der pauselijke Kerk klimmen van elders in [2]).

13. De Christelijke Kerk is in het fundament des geloofs standvastig; de pauselijke Kerk ongestadig [3]).

14. De Christelijke Kerk heeft na de wonderen van Christus en de apostelen geen wonderen tot bevestiging der leer van noode, terwijl de pauselijke Kerk, bij gebrek aan waarheid, op versierde wonderen steunt [4]).

Gomarus wijst er in zijn bestrijding op, hoe Coster Berengarius, Wiclif en Hus o.a. in de leer van het Avondmaal valsch beschuldigt [5]). Op bezwaren van Coster, rakende Gomarus' opvattingen van Mariavereering, voorbidding der heiligen, vrijen wil en rechtvaardiging door het geloof [6]) gaat de schrijver nader in. Ook wijst hij op Roomsche Schriftvervalsching, die blijken zou in de uitgave van de Biblia operis regii interlinearia, waar Hebreeuwsche letters veranderd werden [7]). Bij het citeeren der „Recht-gevoelende vaeders" houdt hij zich aan hen, voor zoover zij met de H. Schrift overeenkomen [8]), lijnrecht in strijd met de opvatting van Coster, die het ongeoorloofd acht, van de besluiten der vaderen ook maar „eenen dweersschen vingher af te wijcken" [9]). Gomarus erkent, dat er maar één geloof is; de omstandigheden in aanmerking genomen, zijn er echter bepaalde trappen van kennis en geloof [10]).

Over Luther en Calvijn merkt Gomarus het volgende op: het is verkeerd, als Coster zijn tegenstanders van onstandvastigheid en dwaling beschuldigt, omdat Calvijn en anderen in de kennis der waarheid verder gevorderd zijn dan Luther, die wel vele diensten aan de Kerk heeft bewezen, maar die in de sacramentsleer nog het gif des pausdoms overhield. Van „Calvinisten" mag Coster niet spreken. Gomarus en de zijnen zijn in den naam van Christus ge-

---

[1]) *Opera,* III pag. 201—203; *De Schildt,* blz. 109—120. [2]) *Opera,* III pag. 203; *De Schildt,* blz. 120—122. [3]) *Opera,* III pag. 203—205; *De Schildt,* blz. 123—129. [4]) *Opera,* III pag. 205, 206; *De Schildt,* blz. 129—137. [5]) *Opera,* III pag. 182; *De Schildt,* blz. 16, 17. [6]) *Opera,* III pag. 182; *De Schildt,* blz. 18, 19. [7]) *Opera,* III pag. 183; *De Schildt,* blz. 22, 23. [8]) *Opera,* III pag. 196; *De Schildt,* blz. 87. [9]) *Opera,* III pag. 199; *De Schildt,* blz. 101. [10]) *Opera,* III pag. 201; *De Schildt,* blz. 112.

doopt en roemen alleen in Hem. Want wij erkennen, zoo zegt hij, Calvijn niet als den uitvinder van een nieuwe leer, maar als een trouwe leeraar der oude H. Schrift en wij volgen hem alleen, voor zoover hij het Woord Gods getrouw voorstelt [1]). Met een tweetal hoofdstukken, waarin gehandeld wordt over de manier om met ketters en met hen, die in de ketters gelooven, te handelen, besluit hij het eerste boek [2]). Eerst moet de staat des geschils vastgesteld worden, opdat men daarna over het verschil tusschen de autoriteit der H. Schrift en die der menschelijke traditiën kan handelen [3]).

Het tweede boek tegen Coster gaat over de H. Schrift. Hierin komt Gomarus op tegen Costers bewering, dat de statuten en ordonnantiën der Oud-Testamentische priesters en het gevoelen der Nieuw-Testamentische Kerk gelijke waarde zouden hebben als de H. Schrift [4]). Spreken wij van „de Schrift" (met het oog op den uitwendigen vorm), dan is de Kerk er vóór de Schrift geweest; letten wij op de leer, en spreken wij zoo (met het oog op de inwendige materie) van „Gods Woord", dan was de Schrift er vóór de Kerk [5]).

Het is onwaar, wat Coster zegt, dat de Kerk-alléén de bekeering van Augustinus bewerkt zou hebben. Gomarus miskent den invloed der Kerk niet, maar zet daarnaast het tweeërlei gezag Gods, het uitwendig en het inwendig. Het eerste is de H. Schrift in haar wonderbare majesteit van leer en haar volkomen waarheid, het tweede is de beweging van den wil en de verlichting des verstands door den H. Geest [6]). Het N. Testament bevat alle verborgenheden des geloofs, deszelfs boeken, aan bepaalde menschen of kerken gezonden, zijn voor alle menschen bestemd [7]). Gomarus veroordeelt het in Coster, dat deze de besluiten der generale conciliën de derde soort Schrift noemt [8]). Onder de canonieke schriften mogen zij niet worden gerekend [9]).

De H. Schrift is volmaakt; alle leeringen voor geloof en leven, die ter zaligheid van noode zijn, zijn er in vervat [10]). Zoo bewijst met uit- en inwendige argumenten Gomarus, dat het Evangelie van Mattheüs Heilige Schrift is. Hij beroept zich op de majesteit

---

[1]) *Opera*, III pag. 204; *De Schildt*, blz. 126, 127. [2]) *Opera*, III pag. 206—212; *De Schildt*, blz. 137—168. [3]) *Opera*, III pag. 210; *De Schildt*, blz. 155. [4]) *Opera*, III pag. 214—217; *De Schildt*, blz.169—184. [5]) *Opera*, III pag. 217; *De Schildt*, blz. 186. [6]) *Opera*, III pag. 218; *De Schildt*, blz. 189, 190. [7]) *Opera*, III pag 221; *De Schildt*, blz. 206. [8]) *Opera*, III pag. 224; *De Schildt*. blz. 225. [9]) *Opera*, III pag. 226; *De Schildt*, blz. 233. [10]) *Opera*, III pag. 228—237, 235; *De Schildt*, blz. 245—292, 283.

der leer, op de waarheid, heiligheid en hoogheid van het boek, op de nederigheid, gewichtigheid en autoriteit van stijl, op de goddelijke kracht, die uitkomt in de bekeering der Kerk en in de overwinning van alle vijanden, die haar van den beginne hebben tegengestaan [1]).

Alle leeringen van geloof en leven, die ter zaligheid van noode zijn, worden „claerlijck" in de Schrift gevonden, zoodat wij niets anders noodig hebben om iemand de zalige waarheid met zekerheid te doen kennen [2]). Daarom mogen en moeten de ongeletterde Christenen evengoed de H. Schrift lezen als de geleerden. De strijd der pauselijke Kerk daarentegen is Gode tot oneer en der Christelijke Kerk tot schade [3]), een stelling, die de schrijver in een afzonderlijk hoofdstuk met redenen omkleedt [4]). Ook over den canon spreekt Gomarus zijn gevoelen uit. De apocriefe boeken worden door Gomarus als niet-canoniek nadrukkelijk afgewezen [5]).

Het derde geschrift tegen Coster draagt den titel: Over de Kerk of Spiegel der ware Kerk [6]). De Jezuiet verstaat onder „de Kerk" de gemeenschap van een aantal menschen uit het gansche menschelijke geslacht, die door de genade en de barmhartigheid van Christus geroepen en door bepaalde wetten tot de eeuwige zaligheid verbonden zijn [7]). In de Kerk zijn — aldus Coster — alleen de ware kennisse Gods, de ware eeredienst en de verdiensten van Christus' werken te vinden [8]). Gomarus bestrijdt dit. Noemt Coster als kenmerken der ware Kerk: oudheid, eenheid, heiligheid en uitgebreidheid, Gomarus stelt daar tegenover: de ware prediking van Gods Woord en de wettige bediening der sacramenten [9]). Over die kenmerken handelt hij in den breede. Hierbij becritiseert Gomarus verschillende Roomsche leeringen [10]), in verband met het „eene [11]), heilige [12]), katholieke [13])", alzoo Costers eigen wapen tegen hem keerende.

Met betrekking tot de al of niet zichtbaarheid der Kerk lezen wij de schoone woorden: „Wij weten, dat de menschen, die tot de heilige Kerk van God behooren, zichtbaar zijn, doch wij zien niet, maar gelooven, dat zij die Kerk vormen". Met instemming haalt

---

[1]) *Opera*, III pag. 233; *De Schildt*, blz. 268, 269. [2]) *Opera*, III pag. 238; *De Schildt*, blz. 294. [3]) *Opera*, III pag. 239—242; *De Schildt*, blz. 303—316. [4]) *Opera*, III pag. 242—245; *De Schildt*, blz. 316—334. [5]) *Opera*, III pag. 246—250; *De Schildt*, 334—357. [6]) *Opera*, III pag. 251—297. [7]) *Opera*, III pag. 251. [8]) *Opera*, III pag. 252—254. [9]) *Opera*, III pag. 254. [10]) *Opera*, III pag. 266, 270—274. [11]) *Opera*, III pag. 269—274. [12]) *Opera*, III pag. 278—280. [13]) *Opera*, III pag. 274—278.

Gomarus het woord van Hugo van St. Victor aan: „Nam si vides, non est fides". De heilige, katholieke Kerk wordt, voor zooverre zij heilig en katholiek is, in de geloofsbelijdenis beleden, maar is niet zichtbaar [1]).

De particuliere synode van Zuid-Holland te Leiden (15 Aug. 1600) dankte Gomarus voor dezen arbeid tegen het Enchiridion van Coster. Tevens verzocht zij den Hoogleeraar zijn werk voort te zetten. Deze was hiertoe gaarne bereid, nu hij zag, dat dit den Kerken aangenaam was [2]). In 1602 verscheen nu zijn derde, reeds besproken werk tegen Coster onder den titel: „De Spiegel der ware Kerk". De opdracht van den 31sten Maart 1602 is in de Opera afgedrukt [3]). Daarin bespreekt de schrijver den diepen val der Roomsche Kerk. In den tijd der apostelen in groot aanzien, zonk zij door het loslaten van het Woord en den dienst van God al dieper weg. Toch heeft God zijn hand nog niet geheel van haar teruggetrokken; zij heeft nog de artikelen des geloofs, de tien geboden, de woorden van de instelling van den H. Doop en het H. Avondmaal en het Gebed des Heeren. De bediening van het Evangelie en het gebruik van den Doop is er nog gedeeltelijk wettig, al zijn die ook door vele menschelijke bijmengsels onzuiver geworden. Zoo vergadert God ook de Zijnen nog te midden van de duisternis van het pausdom. Wiclif en Hus zijn een bewijs daarvan. Nog altijd zijn er bij Rome, die de knie voor Baäl niet gebogen hebben. Daarom sluiten wij, zegt Gomarus, dezen en de kinderen, die in het pausdom geboren worden, niet van het verbond en de Kerk van Christus uit. De vraag is alleen: Is de paus met zijn volgelingen, zoowel geleerden als leeken, die zijn valsche leer en beeldendienst goedkeuren en in bescherming nemen, de ware, rechtzinnige kerk van Christus, of niet? Tegenover het bevestigend antwoord van Coster stelt Gomarus in zijn „Spiegel" zijn ontkennend antwoord. Hij draagt dit werk aan de Overheid en de predikanten van Arnhem op, omdat deze stad in den strijd met den vijand zich zoo kloekmoedig heeft gedragen, maar ook uit dankbaarheid voor het beroep, dat deze gemeente tijdens zijn verblijf te Frankfort op hem uitbracht. De magistraat van Arnhem toonde dit op hoogen prijs te stellen, want reeds den 5den April 1602

---

[1]) *Opera*, III pag. 295, 296. [2]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, III blz. 153, 154 (no. 43). [3]) *Opera*, III pag. 446, 447; vergelijk: L. H. Wagenaar, *De Hervormer van Gelderland*, blz. 94.

besloot zij Gomarus te vereeren met „een zilver vergulden beeker, van omtrent vyftig daalder", die hem eerst in het volgende jaar door Burgemeester Johan de Voocht werd bezorgd en waarvoor Gomarus weer zijn dank betuigde in een brief van den 10den Febr. 1603 [1]).

Ook het Socinianisme werd door Gomarus bestreden. Den 7den Aug. 1598 liet de rechterlijke magistraat te Amsterdam in een herberg een „sack" met boeken en papieren in beslag nemen [2]), die het eigendom was van Christophorus Ostorodius en Andreas Voydovius [3]), twee Polen, die zich daar reeds langen tijd ophielden, onder voorwendsel een gunstigen wind voor afreizen af te wachten. Met geen enkelen predikant hielden deze theologen conversatie, behalve met Arminius, die zeer „familiaerlijck" met hen sprak en hen zeer hoog prees. Bij de inbeslagname van hun papieren waren zij niet thuis [4]). Zoodra zij bij hun thuiskomst vernamen, wat er geschied was, haastten zij zich naar het stadhuis om van de burgemeesters te vernemen, waarom hun boeken in beslag waren genomen en hun tevens te verzoeken, ze weer te mogen terug ontvangen. Daar stond — zoo verdedigden zij zich — toch niets in, dat het land of de stad Amsterdam of iemand persoonlijk aanging. Zij handelden alleen over zaken van theologie, „daer van sy professie deden". Op de hun gestelde vragen gaven zij ten antwoord, dat zij met een paspoort van hun koning uit Polen waren gekomen met het doel zekere Poolsche edellieden, die te Leiden studeerden, te bezoeken, om den ouders van die studenten te kunnen mededeelen, hoe het met hun studie ging, hoe zij zich gedroegen, „oock hun eenige haer behoeften te bestellen". Hun boeken hadden zij niet meegebracht, om hier te „dogmatiseren" of het daarin geleerde onder het volk te verspreiden, maar om bij gelegenheid daarover te confereeren met geleerde theologen, zoowel predikanten als professoren, vooral te Leiden. De hoofdartikelen van den Christelijken godsdienst werden er ook niet in bestreden

---

1) *Kronyk van Arnhem*, blz. 252, 253. 2) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 307*b*—309*a*; Trigland, *Kerck.gesch.*, fol. 285; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, I blz. 839, 840; J. Reitsma, *Geschiedenis*, blz. 447; W. J. Kühler, *Het Socinianisme*, blz. 53—57; J. C. van Slee, *De geschiedenis van het Socinianisme*, blz. 44—65, 299, 300; A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 1, 2. 3) Trigland, *Kerck.gesch.*, fol. 285*a* spelt: Vaidovius; volgens G. Brandt, *Hist. der Ref.*, I blz. 839 was alleen Voidovius (!) een Pool en Ostorod een Duitscher; Wtenbogaert gist naar den tijd, G. Brandt geeft nauwkeurige data. 4) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, I blz. 839, deelt mede, dat de inbeslagname des avonds plaats had.

of tegengesproken, maar veeleer verdedigd en voorgestaan. De heeren ontvingen hun boeken echter niet terug, maar hun werd toegestaan tot den anderen dag hun logies weer te betrekken. Intusschen zonden de burgemeesters de boeken door naar de magistraat te Leiden, om ze daar door de theologische professoren te laten onderzoeken. Van deze besluiten zouden, volgens Bor, de Amsterdamsche predikanten de drijfveer zijn geweest.

De Poolsche geleerden waren over deze wijze van doen slecht te spreken, maar waar zij toch het plan hadden, om naar Leiden te gaan, aanvaardden zij de reis. Hier verwees de magistraat hen weer naar de professoren Franciscus Junius, Lucas Trelcatius en Franciscus Gomarus. Deze onderzochten de boeken en gaven ze aan de magistraat weder terug met het advies om ze naar de Heeren Staten in Den Haag te zenden. Deze personen — zoo zeiden zij den 12den Aug. 1598 — waren zeer schadelijk en dreven ketterij, die veel overeenkwam met de Turksche leer, omdat zij de Godheid van Christus, den Zoon van God, en die van den H. Geest en ook andere punten der Christelijke religie loochenden. Als deze leeringen onder de menschen gebracht werden, zou er in de kerken dezer landen groote verwarring komen [1]). Dit antwoord bracht de magistraat aan de Polen over. Dezen vonden dit antwoord vreemd. Zij begeerden niet anders dan een vriendelijke conferentie met de professoren over dit onderwerp. Daartoe gingen zij de hoogleeraren in hun woningen opzoeken. Zij slaagden echter niet, en over het onderhavige geval wilde Junius hen niet te woord staan. Wel gaf deze hun „brieven van addresse" aan raadsheer Leonhardt Casembroot en aan Joh. Wtenbogaert, aan wie hij reeds eerder andere brieven had gezonden, met het verzoek, of de Heeren Staten deze personen hoe eerder hoe liever wilden gebieden het land te verlaten, opdat zij hun schadelijke opiniën hier niet zouden verspreiden. De Polen gaven de brieven ter lezing aan Advocaat Van Oldenbarnevelt, die de zaak bij de Gecommitteerde Raden van Holland bracht, aan wie ook de boeken met het professorale advies toegezonden waren. De Gecommitteerden brachten de zaak ten slotte in de Vergadering der Staten Generaal.

Toen de Polen in Den Haag kwamen, werd hun geantwoord,

[1]) Deze verklaring van de theologische faculteit te Leiden is te vinden bij: J. C. van Slee, *De geschiedenis van het Socinianisme*, blz. 299, 300; A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz 1, 2.

dat zij den 9den Sept. 1598 in de vergadering der Staten Generaal moesten verschijnen om daar „in 't Comptoir van de Generaliteit" hun boeken te zien verbranden en om te hooren, wat verder over hun personen zou worden besloten. Het vuur werd op den bepaalden dag aangelegd, maar de Polen „hielden haer uyt de weech". De boeken werden ook niet verbrand, maar sommige leden namen er enkele uit nieuwsgierigheid mede. Waar de andere gebleven zijn, is onbekend. De resolutie der Staten Generaal, naar het logies der Polen gezonden, bevatte het gebod om binnen tien dagen uit de geuniëerde provinciën te vertrekken „op peene van daerna, in de selve bevonden sijnde, anderen ten exempel, nae 't goedtdunken der Staeten, te worden gestraft". Korten tijd bleven zij echter nog in Friesland, waar zij een Apologie [1]) lieten drukken, waarin zij het gepasseerde verhaalden, hun gevoelens over de bestreden leeringen vermeldden en het advies der Leidsche professoren wederlegden. Zij klaagden daarin, „dat se t'onrecht waeren veroordeelt; om dat men hen, en hunne boeken, op het oordeel van drie of vier Theologanten, sonder hen te hooren, hadt veroordeelt. Maer dat al te haestig oordeel, wijten wij", zeiden zij, „U.L.H. niet soo seer, als wel uwe Theologanten. Want gij luiden sijt van hun soo onderwesen: zij misbruiken uwen dienst. Langs dien weg, meenden se, ging men met de menschen om geloofssaeken ten viere". Een pakket van deze geschriften kwam in handen van griffier Aerssens, die ze in het genoemde college bracht, waar het eenvoudig weg opgeborgen werd.

Ook voor de bestrijding der „vrijgeesten" werd Gomarus' werkkracht gevraagd. De synode te Gouda van 1601 handelde over deze menschen, en besloot de geschriften, die Aldegonde tegen hen had uitgegeven, weder voor de pers gereed te maken, tenzij omwerken absoluut onmogelijk bleek en men geschikter een nieuw tractaat kon samenstellen [2]). Een jaar later (27 Aug. 1602) werd deze zaak, thans op de particuliere synode van Zuid-Holland te Schiedam, nog eens weder behandeld [3]). De gedeputeerden der synode waren niets gevorderd, zoodat men nu besloot het werk aan

[1]) W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 230, no.1157. [2]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, III blz. 175 (art. 42). Onder de bedoelde geschriften van Marnix tegen de vrijgeesten zal ook wel gerekend moeten worden zijn „*Ondersoeckinge ende grondelijcke wederlegginge der geestdrijvische leere*", 's-Gravenhage, 1595, zie: J. J. van Toorenenbergen, *Philips van Marnix van St. Aldegonde, Godsdienstige en kerkelijke geschriften*, 2de deel, blz. 1—244 (uitgekomen in de „*Werken der Marnix-Vereeniging*"). [3]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, III blz. 189, 190 (art. 22).

Gomarus op te dragen, opdat deze het ten uitvoer zou brengen. Dat hij dezen arbeid inderdaad verricht heeft, is ons niet bekend. Werd dit werk misschien door Arminius' komst verijdeld?

Te Leiden bleef Gomarus de vriendschapsbetrekkingen onderhouden. Den 15den Mei 1598 schreef hij [1]) aan Abraham van der Mijle, predikant te Vlissingen [2]), een antwoord op diens brief van den 13den April [3]). Door een oude, wederkeerige vriendschap waren beide mannen verbonden. Van der Mijle had aan Gomarus twee van zijn commentaren, handelend over het Hooglied van Salomo en het Lied van Jacob, gezonden met het verzoek, dat de hoogleeraar en Aldegonde er hun oordeel over zouden ten beste geven. De laatste had slechts weinig tijd; maar even had hij het gezondene doorgebladerd. Beider indruk was ongeveer gelijk: de inhoud gaf geen bezwaar, maar de stijl bevredigde niet. Er waren Gallicismen, die Gomarus verbeterd had. Wilde Van der Mijle ze niet overnemen, dan kon hij met weinig moeite zijn eigen woorden er weer voor in de plaats zetten. Indien hij dit wenschte, mocht hij vóór zijn werk een Nederlandschen brief van Gomarus plaatsen. Waren er fouten in het epigram, dan was hij gerechtigd er verbeteringen in aan te brengen. Ook had Van der Mijles werk, volgens Gomarus, het bezwaar, dat de Schriftplaatsen niet op den rand stonden. Geleerden mochten dit niet noodig vinden, de gewone lezer wel. Zou de uitgave kans van slagen hebben, dan diende Van der Mijle hiermede te rekenen. Vóór het Hooglied van Salomo zou Gomarus gaarne den 45sten Psalm geplaatst willen zien met de parafrase uit het Psalterium van Beza. Zoo zou men tegen den laster van tegenstanders en den twijfel van zwakken bestand zijn.

Uit dezen tijd zijn nog drie brieven van Gomarus aan zijn vriend S. Lubbertus bewaard. Het eerste schrijven is van 28 Juni 1598 [4]). Gomarus had voor een zekeren Lyraeus, waarschijnlijk den lateren Utrechtschen hoogleeraar, nog dertig gulden gekregen. Van wat Lubbertus hem over Emden schreef, had Gomarus nog niets gehoord. Een sluipmoordenaar, Hyperius, was enkele dagen te voren onthoofd en in vier stukken gesneden, die met het hoofd, bij de verschillende poorten, op palen gestoken waren. Lubbertus zou, zoo veronderstelde Gomarus, zich er met hem wel

[1]) Bijlage 3, blz. 386, 387. [2]) Over Abr. van der Mijle, (1563—1637) predikant te Vlissingen, zie: A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek*, XII blz. 1203—1207. [3]) De copie van dezen brief bevindt zich in de Universiteitsbibliotheek te Amsterdam, No. 110 f, 19. [4]) Bijlage 4, blz. 387, 388.

over verblijden, dat deze man, die zijn verdiende straf ontving, voor zijn dood, in bijzijn van vele orthodoxen en Roomschen, het Pausdom in den kerker afgezworen had. Junius maakte, vervolgde Gomarus, zijn Commentaar op Ezechiël persklaar. Lubbertus' „Weerlegging van Bellarminus' geschrift Over de Kerk" had hij gezien. Niets mocht hem weerhouden dezen arbeid geheel te voltooien. Gomarus hoopte niet, dat Lubbertus het beroep naar Heidelberg zou aannemen.

De tweede brief is van 31 Juli (II Cal. Aug.) 1601 [1]). Lubbertus had aan F. Junius inlichtingen gevraagd over den leeftijd van Esther en de definitie van „ketter". Geruimen tijd verliep, maar Lubbertus ontving geen antwoord. Nu schreef hij aan Gomarus, of deze voor hem onderzoeken wilde, wat Junius weerhield hem te antwoorden. Gomarus geeft nu een verklaring van het wegblijven van het antwoord. Hij heeft Junius op den man af gevraagd, of hij het vorige jaar den brief van Lubbertus ontvangen had. Deze erkende dit en zeide hem ook beantwoord te hebben. De brief was dus bij den besteller zoek geraakt. Nu zou Junius wel weer opnieuw willen schrijven, maar hij herinnerde zich alle bijzonderheden niet meer nauwkeurig. Als Lubbertus echter nog eens wilde schrijven, waarover hij Junius' oordeel wenschte te vernemen, zou deze hem van antwoord dienen. Hij had nu een gemakkelijker en zekerder wijze van verzenden. Gomarus verzekert Lubbertus, dat hij overtuigd is, dat Junius niets tegen hem heeft; de verhouding tusschen Gomarus en Junius is van dien aard, dat Gomarus dit anders wel vernomen zou hebben. In dezen brief beveelt Gomarus tevens den student Daniel Schelkens bij Lubbertus aan. Deze komt om beroemde steden met haar groote mannen te bezoeken. Vooral Lubbertus wenscht hij te leeren kennen. Met den wensch, dat deze zijn „Weerlegging" van Bellarminus spoedig mag voltooien sluit de brief.

De dagteekening van het derde schrijven van Gomarus aan Lubbertus is 18 Oct. 1601 [2]). Het is een antwoord op twee brieven, die de Franekersche hoogleeraar hem had gezonden. Wat Lubbertus in zijn brief over de weerlegging van Socinus met betrekking tot de leer van Christus als Verlosser schrijft, heeft Gomarus met Junius besproken. Het leek dezen het beste, om, als de weerlegging in druk verschenen was, eenige exemplaren hiervan naar Polen te

[1]) Bijlage 5, blz. 388, 389. [2]) Bijlage 6, blz. 389, 390.

zenden, waar de Kerk ze het meeste noodig had. Hier, waar het Sociniaansche gif nog niet verspreid was, mochten er maar weinige achter blijven; anders was de kans groot, dat men op de weerlegging zelf geen acht zou slaan, maar zich door de nieuwe leeringen, die er in werden gegeven, zou laten meesleepen. Gomarus meent echter, dat Lubbertus zonder veel moeite dit gevaar kan voorkomen. Laat hij recht op zijn doel afgaan en de stellingen van den tegenstander tot syllogismen herleiden en zoo ontzenuwen. Gomarus spreekt den wensch uit, dat zijn collega eens een bestrijding zal geven van Socinus' leer over de Godheid van den Zoon en van den H. Geest, een arbeid, dien nog niemand heeft aangevat. Mocht hij hiertoe overgaan, dan zou het wel gewenscht zijn, als hij alle geschriften van Socinus uit Polen liet komen om die door te lezen en zoo den oorsprong dier dwalingen bloot te leggen. Gomarus zegt dit niet te schrijven om Lubbertus van de voltooiing van de weerlegging van Bellarminus af te houden, maar om hem te wijzen op een arbeid, die de Kerk in het algemeen ten zeerste ten goede zou komen.

Tevens beantwoordt Gomarus in dezen brief ook een tweede schrijven van zijn collega. Deze had hem gevraagd, of hij iets van het Fransch-Engelsch-Nederlandsch verbond had gehoord. Slechts een gerucht is mij ter oore gekomen, antwoordde Gomarus. De koninklijke gezanten hebben in Calais een bijeenkomst gehad, maar wat daar is verhandeld, is onbekend gebleven. Ook riep Gomarus nog Lubbertus' hulp in. Hij had een broeder van 34 jaren, die vier talen kon spreken: Italiaansch, Fransch, Engelsch en Nederlandsch. Verscheidene jaren was deze secretaris van een Engelschen magnaat geweest en had daarna een eervolle positie bij Justinus van Nassau bekleed. Gomarus vraagt, of er nu in Friesland een plaats voor hem te vinden is. Zijn inkomen is voor hemzelf alleen voldoende, maar niet toereikend, als hij in het huwelijk treedt. Is er geen betrekking vacant bij den secretaris of penningmeester der Staten?

Om zijn land in den strijd tegen Spanje te steunen, moest Gomarus geld betalen. Den 19den Mei 1599 voldeed hij aan den rector den eersten termijn van zijn contributie ten bedrage van *f* 20.— voor een „hoofdquotisatie". Hij moest dit betalen, omdat de Staten van Holland en West-Friesland het noodig achtten „tot bescherminge deses lieve vaderlants, krenckinge en afbreeckinge

des algemeen viants" de geldmiddelen „extra-ordinarie" te versterken. De vermogenden moesten deze bijdrage opbrengen. „Vrymoedelic, liberaelic en tot exempel van anderen" droegen de professoren bij, periodiek van ƒ 6 tot ƒ 40, onder voorwaarde zichzelf en hun nakomelingen daardoor niet te willen binden. De hoop werd uitgesproken, dat de E. H. Commissarissen „by een yderen met diergelijcke affectie bejegent mach werden" [1]).

Een notariëel protocol van 23 Aug. 1602 heeft betrekking op het testament, dat Gomarus en zijn vrouw hebben gesloten [2]). Er wordt verklaard, dat „voor mij Willem van Oudevliet Notaris publyck byden Rade shoffs van hollant" „des savons ontrent zeuen uyeren" gekomen zijn „D. franciscus gomarus Theologiae Professor deser Universiteyt, ende Juffr. Maria Lhermite geechte man ende wyff", „beyde clouc ende gesont van lichamen, gaende ende staende, heure redenen, memorie, sprake ende vyff sinnen na allen vuytwendigen schijn, ten vollen gebruyckende", om hun testament in te leveren. Wat dit inhield, werd echter niet vermeld. Te voren hadden de erflaters het reeds opgesteld, op twee vellen papier laten schrijven en met eigen cachet verzegeld. Deden zij dit wellicht onder den indruk van de pest-epidemie, die te Leiden en elders zoo fel woedde?

2. *De komst van Arminius te Leiden*

De vreeselijke pest, die in het jaar 1602 zoo fel woedde, eischte ook aan de Leidsche academie haar slachtoffers. Twee theologische professoren, Lucas Trelcatius Sr. en Franciscus Junius bezweken mede aan de ziekte. Werd de eerste door Junius nog in een oratie herdacht [3]), op den laatste werd de lijkrede gehouden door Gomarus, den eenig-overgebleven hoogleeraar. Deze rede werd in het auditorium der academie uitgesproken en verscheen daarna in druk bij Christophorus Guyotius te Leiden (1602) onder den titel: „FRANCISCI GOMARI ORATIO FUNEBRIS, IN Obitum nobilitate, doctrina et pietate, celeberrimi viri, D. FRANCISCI IUNII, Theologi eximij, ductoris ac Doctoris in Academia et Ecclesia Leydensi praestantissimi: Habita à funere, in auditorio publico Academiae

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 116, 386*, 387*. [2]) *Protocol van den notaris Willem* (*Claesz van*) *Oudevliet*, 23 Aug. 1602. (Portefeuille 1602, Mei-Oct., fol. 140 *v*, Notariëel archief Leiden, No. 65*a*, in het Gemeente Archief te Leiden). [3]) J. Reitsma, *Franciscus Junius*, blz. 164.

Leydensis, die VII. Kal. Novembris, Anno MDCII [1])". Als tekst koos hij Jes. 57 : 5.

Na een korte inleiding wijst Gomarus er op, dat niemand zich zal verwonderen, dat juist hij het is, die thans Junius, zijn leermeester, bloedverwant en collega, de laatste eer bewijst [2]). Een beschrijving van zijn leven behoeft hij niet te geven: men kan die lezen in de autobiographie van Junius, die Paulus Merula heeft uitgegeven [3]). Daarom zal hij alleen spreken over Junius' dood, voor de achtergeblevenen een zeer droevig feit, voor den ontslapene zelf een groot geluk [4]). Dan houdt Gomarus eerst een uitvoerige beschouwing over het wezen van den dood [5]). Hierbij bestrijdt hij de stelling der goddeloozen, dat de dood, ook als hij de vromen treft, een ramp, ja het einde van alle geluk zou zijn. Veeleer moeten zij gelukkig genoemd worden, die hun leven, dat zij van God ontvingen, standvastig verdedigen, totdat zij door den hoogsten Regeerder worden weggeroepen. Voor hen is de dood de leniging van alle smarten en de weg naar de zalige onsterfelijkheid [6]). Zoo nu was ook het sterven van Junius, die door menschen uit vele landen geëerd werd [7]). De pest, waarmede God de goddeloozen slaat om hen terecht te kastijden en waardoor Hij de godvreezenden oefent om hen tot een beter leven te brengen, spaarde geen gezin. De besmettelijke ziekte tastte Junius aan, vóór men het groote gevaar had herkend en twee dagen later, Zondagmiddag 20 October, bleek het al duidelijk, dat hij tot de rust zijns Heeren zou ingaan. Hij was onbevreesd en merkte er de barmhartige hand des Heeren in op. Dienzelfden dag bezocht Gomarus hem. De doktoren Vorstius en Bontius dienden medicijnen toe. Ook dokter Pavius bracht hem een bezoek. Toen Gomarus van zijn medegevoel blijk gaf, sprak de zieke, mede in tegenwoordigheid van zijn zoon Johan Casimir, met rustig en kalm gelaat: „Het is nuttig, dat wij ons met een dankbaar hart onder de tuchtigende hand des Heeren voegen. Hij weet en schenkt wat voor ons heilzaam is [8])."

Den volgenden dag, Maandag, — zoo verhaalt Gomarus — is de

---

[1]) 16 pag.; zie: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 71, no. 5; J. Reitsma, *Franciscus Junius*, blz. 164, 165, waar tevens vermeld wordt, dat deze „Oratio" is gedrukt in Gerdes, *Scrin. Ant.* I, p. 263 – 268 en in de *Op. theol. Junii*, T. I, achter zijn levensbeschrijving; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 240, 241, no. 1207; H. C. Rogge, *Bibliotheek*, blz. 18. [2]) Gomarus, *Oratio*, pag. 3. [3]) *Aldaar*, pag. 3, 4. [4]) *Aldaar*, pag. 4. [5]) *Aldaar*, pag. 4—7. [6]) *Aldaar* pag. 7. [7]) *Aldaar*, pag. 7, 8. [8]) *Aldaar*, pag. 9.

ziekte zeer toegenomen en blijft Junius aan zijn bed gebonden. Des Dinsdags is deze nog weer verergerd; de pest spot met ieder medicijn. Doch de zieke blijft berusten in zijn God en Heiland, de onwrikbare rots, waarop de golven der ziekte breken, want als Gomarus hem tegen den middag bezoekt en enkele troostwoorden spreekt, antwoordt Junius, dat hij rust in God, die, tot Zijn eer, wat heilzaam is, barmhartig zal volbrengen. Zoo blijft hij rustig, ook als de ziekte voortdurend toeneemt. In den nacht van Dinsdag op Woensdag, als het buiten stormt en het lijden zwaarder wordt, roept Junius' vrouw Gomarus om haar man te vertroosten. Gomarus gaat, doch de nachtlucht doet hem geen goed; hij zelf moet medicijnen gebruiken en dien Woensdag in huis blijven. Toch wil hij zijn plicht niet verzuimen. Daarom verzoekt hij Lucas Trelcatius Jr. dien dag in zijn plaats te gaan. Deze voldoet aan dit verzoek gewillig, maar wordt niet toegelaten. De ziekentrooster is er juist en Junius' vrouw wenscht geen onnoodig bezoek uit vrees voor verdere besmetting. Niet zoodra is Gomarus ter oore gekomen, dat Trelcatius niet tot den zieke is toegelaten, of hij gaat zelf, al is het weder ook guur, om zijn bloedverwant niet alleen te laten. Hij treft alleen Junius' zoon bij den zieke aan, wiens krachten zijn opgeteerd. Gomarus wijst er op, dat niet veel woorden noodig zijn. Wat de zieke zoovele malen anderen heeft voorgehouden, moet hij nu op zichzelven toepassen, om in tegenspoed versterkt te worden. Laat hij niet vergeten, dat God zijn genadige Vader in de hemelen is, Christus zijn Zaligmaker, de hemel zijn vaderland en erfenis, de H. Geest zijns harten onderpand en de dood de weg tot den hemel en het eeuwige leven. Dit geloof en die hoop moeten hem steunen. Junius is op dit alles gerust en maakt zich voor de groote reis gereed [1]). Wanneer Gomarus hem vraagt, of hij hem met betrekking tot zijn kinderen of tot iets anders nog iets op te dragen heeft, antwoordt Junius, dat hij thans aan de vergankelijke dingen weinig meer denkt. Eén ding wil hij echter nog zeggen, nl. dat hij al zijn krachten voor het algemeen welzijn heeft besteed. Hij ziet, dat de theologische faculteit voor groote moeilijkheden komt te staan. Laat Gomarus dus nauwgezet en trouw zijn plicht doen en, als Staten of Curatoren hem in hun vergadering roepen, of als zich een andere gelegenheid voordoet, om met hen te spreken, oprecht zijn meening te kennen geven en

[1]) Gomarus, *Oratio*, pag. 9—12.

hun vragen, om in hun zorg voor faculteit en academie het belang der universiteit niet voorbij te zien. Het andere liet hij aan Gods voorzienigheid over. Kort daarop gaf hij den geest [1]).

In zijn oratie spreekt Gomarus nog woorden van troost tot de aanwezigen, in het bijzonder tot Johan Casimir Junius. Tevens hoopt hij, dat de faculteit weldra weer nieuwe, goede krachten zal ontvangen [2]).

Achter de oratie staat nog een 26-regelige elegia, door Gomarus aan den overledene gewijd [3]). In een slotwoord wijst Gomarus er op, dat men deze niet moet becritiseeren; aangenaam zal het hem zijn, wanneer betere dichters dan hij verzen op Junius zullen uitgeven [4]).

Om twee redenen hebben wij de bijzonderheden van Junius' sterven eenigszins uitvoerig vermeld. Ten eerste, omdat Gomarus, zooals blijkt uit zijn eigen woorden, er bij tegenwoordig was, en meer dan iemand anders met Junius in zijn laatste oogenblikken heeft gesproken. Ten tweede, omdat zeven jaar later, in 1609, in den pamflettenstrijd tusschen Bertius en Gomarus, de eerstgenoemde verklaarde, de mededeelingen van zijn tegenstander over dit sterven in twijfel te trekken [5]). Om dan een oordeel te kunnen vellen, is nauwkeurige kennis van wat er bij het sterfbed van Junius voorgevallen is, onmisbaar.

De vervulling van de vacature-Junius baarde hierop veel zorg. Trelcatius Sr. werd indertijd door zijn zoon opgevolgd. De vervulling van de vacature-Junius was echter moeilijker. Curatoren en studenten dachten aan Jacobus Arminius, predikant te Amsterdam. Gomarus' keuze was dit echter niet. Persoonlijke gevoelens speelden hierbij geen rol. Wel sprak Bertius later van Gomarus' „haesticheyt uyt sekere sake" tegen Junius, Trelcatius en Kuchlinus [6]), en is van Wtenbogaert het woord: „Nec ipsi quoque Doctori Junio cum Collegâ .... Sohnio Heidelbergae, Gomaro cum Junio Lugduni Batavorum per omnia satis bene convenisse [7])", toch ontbreken ons de nadere gegevens voor het feit, dat de goede harmonie tusschen de hoogleeraren ooit ernstig zou zijn verstoord. Thans echter voorzag Gomarus donkere tijden. Uit de benoeming van Arminius, die reeds in Amsterdam blijken van onrechtzinnig-

---

[1]) Gomarus, *Oratio*, pag. 12. [2]) *Aldaar*, pag. 12—14. [3]) *Aldaar*, pag. 15, 16. [4]) *Aldaar*, pag.16. [5]) Zie blz. 180. [6]) Bertius, *Aenspraeck*, blz. B 1*b*. [7]) C.Brantius, *Historia*, pag. 150.

heid zou gegeven hebben, was, volgens hem, voor de Kerk niets dan twist en tweedracht te wachten. Ook Junius zou op zijn sterfbed, in tegenwoordigheid van zijn zoon, Gomarus voor hem gewaarschuwd hebben. Deze verhaalt daarvan: „Int uyterste sijns levens" maande Junius mij, „dat alsoo ick alleen Professor in Theologie soude wesen, dat ick de E.E.Heeren Curateurs ende Burchmeesters soude waerschouwen, dat soo I. Arminius beropen wierde, te vreesen stont, de verstooringe van de Vniversiteyt, ende vande Kercke: alsoot, Godt betert, gheschiet is nae dese wijse voorsieninghe, ende voorsegginghe [1]". Toen dan ook de voorstanders van de benoeming van Arminius op verschillende wijzen hun candidaat naar voren brachten [2], meende Gomarus een poging te moeten doen, om dezen te weren. Den 9den Nov. 1602 verscheen hij ongevraagd, vergezeld van den rector, Paulus Merula, „ter camere van de Curateurs" [3]. De rector begon met te zeggen, dat Gomarus iets over zijn faculteit wenschte voor te stellen en dat hij verzocht hem daartoe de gelegenheid te bieden, wat hem werd toegestaan. Gomarus bood nu aan de Curatoren een exemplaar van zijn lijkrede op Junius aan en begon zijn voorstel uiteen te zetten. Niemand had hem last gegeven, zoo zeide hij, om een voorstel te doen. Toch meende hij in het belang van de Universiteit en in het bijzonder van de Theologische Faculteit iets in het midden te moeten brengen, vooral daar hij zich als eenig overgebleven theologisch hoogleeraar hiertoe verplicht achtte. Hij twijfelde niet, of de Curatoren zouden de open plaatsen door bekwame, geleerde, vreedzame personen laten bezetten, die gezond in de leer waren en geen twist in Universiteit of Kerk begeerden aan te richten. Nu was hem echter ter oore gekomen, dat er ook genoemd werden, die even geleerd en „cloeck" waren en die door de studenten werden gewenscht, maar van wie hij, als zij benoemd werden, onderlinge twist en oneenigheid tusschen de professoren voorzag. Dit zou beroering wekken, niet alleen in de Universiteit, maar, als

[1]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 42; Junius kon zoo spreken, omdat sinds de bruiloft van Kuchlinus Arminius' theologische gedachten hem bekend waren; zie: C. Brantius, *Historia*, pag. 97—105; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 100—104. [2]) H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 204—206; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 140—142. [3]) Voor deze vergadering en voor de volgende „discussie" zie: P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 142—145; Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 317*a*—318*a*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 288*b*—289*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 136—139; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 44; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz.102, 103; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 206—210; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 142, 143; *Werken der Marnixvereeniging*, Serie III, Deel V, blz. 354—356.

straks de studenten predikant waren geworden, ook in de Kerk.

Waren er dan geen mannen, die den vrede konden bewaren en tevens geschikt waren om dit ambt te bekleeden, bijv. in het buitenland? Polanus [1]) zou terwille van zijn vrouw, wier oude vader in Basel woonde, die stad wel niet willen verlaten. Ook in Heidelberg was de keuze niet groot. Paraeus [2]) was oud en Keckerman [3]) was vertrokken. Meer te verwachten was van Herborn, waar Piscator [4]) werkzaam was, vermaard en geleerd, een auteur met vruchtbare pen. Die zou waarschijnlijk een benoeming wel aanvaarden. Frankrijk had zelf gebrek aan bekwame krachten. Daarom werd ook wijlen Junius [5]) als hoogleeraar te Saumur benoemd. In Engeland was naast den ouden Relandus [6]) nog de beroemde Perkins [7]), die goede diensten aan de universiteit zou kunnen bewijzen. Wilden Curatoren en Burgemeesteren echter liever uit hun eigen land een gegadigde kiezen, dan konden zij ongetwijfeld wel bekwame mannen vinden. Gomarus noemde de namen van mannen als Cornelii [8]), Helmichius [9]), Trelcatius Jr. [10]), een fijn en geleerd man, Coddaeus [11]), een knap theoloog, zeer ervaren in Grieksch en Hebreeuwsch, die uitmuntend disputeerde, reeds als student de knapste was en jaren lang Junius' lessen gevolgd had. Gaarne liet hij aan de heeren de keuze over met de bede, dat de uitslag van dien aard mocht zijn, dat de universiteit er mede gediend en de kerk in vrede gehouden werd [12]). Hierop ging Gomarus heen, na nog de vijf kinderen van den ontslapen Junius aan de goede zorgen der heeren te hebben aanbevolen.

In dit betoog van Gomarus treft ons vooral, dat de naam van

---

[1]) Amandus Polanus a Polansdorff, 1561—1610. [2]) David Paraeus, 1548—1622, was al bijna 54 jaar oud, *PRE* XIV, S. 686—689. [3]) Bartholomaeus Keckerman, 1571—1609, vertrok in 1601 uit Heidelberg naar Dantzig wegens gerezen onaangenaamheden, *PRE* X, S. 195, 196; C. Sepp, *Het godgel. onderwijs*, I blz. 102. [4]) Johannes Piscator, 1546—1625; van zijne loochening van de oboedientia activa wilde Gomarus echter niets weten, *PRE* XV, S. 414, 415; H. E. v. d. Tuuk, *Joh. Bogerman*, blz. 289, 290. [5]) J. Reitsma, *Franciscus Junius*, Groningen 1864. [6]) Henry Rowlands, 1551—1616. [7]) William Perkins stierf in 1602. [8]) Arnoldus Cornelii, predikant te Delft. [9]) J. Hania Pzn., *Wernerus Helmichius*, Utrecht 1895. [10]) Lucas Trelcatius Jr. wordt 11 Mei 1603 tot buitengewoon en 18 Febr. 1606 tot gewoon hoogleeraar benoemd, P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 150, 162. [11]) Guilhelmus Coddaeus was 8/9 Aug. 1601 te Leiden tot „prof. der hebreesche spraecke" benoemd, P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 136. [12]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 43, stelt het voor, of men „quaelijk raedt" wist, om de plaats van Junius met „een' waerdigen naevolger" te vervullen. Pezelius, Grynaeus en Piscator waren te oud, Paraeus scheen aan de Palts te zeer verbonden. „Eindelijk sloegen se 't ooge op Jacobus Arminius van Oudewater, Predikant tot Amsterdam". De toedracht der zaak is echter anders. Men was al aanstonds vast besloten Arminius te beroepen.

Arminius verzwegen wordt. In zijn bestrijding richtte Gomarus zich blijkbaar niet tegen personen, maar tegen zaken. Vandaar zijn opsomming van zoovele verschillende krachten, zonder verder een bepaalde voorkeur te doen blijken. Wat hij voorzag en vreesde en telkens ook noemde, was het gevaar van den kerkelijken twist, dien hij gaarne wilde voorkomen. De geleerdste mannen mochten aan zijn zijde de wetenschap dienen, als zij maar vreedzaam waren. Om dit te bereiken ontzag hij zich niet om ook ongenood bij de Curatoren gehoor te vragen.

Naast deze voorstelling, die ons door de officiëele Resolutiën van de Curatoren gegeven wordt, geeft Wtenbogaert een andere [1]). Hij verhaalt, dat Gomarus en enkele synodale mannen tegen het beroep bezwaar maakten, omdat Arminius in het leerstuk van Gods eeuwige praedestinatie van het gevoelen van Calvijn en Beza, en dat der Gereformeerde Kerken afweek, waaruit ook in verwante leerstukken (Gods genade, 's menschen vrije wil, eenige eigenschappen Gods) afwijkingen moesten volgen. De Curatoren hadden dit niet zwaar laten wegen: vroeger waren er — volgens hen — ook wel theologische professoren geweest, die op dit punt Calvijn en Beza niet volgden. In dit opzicht behoorden de scholen haar vrijheid te hebben, omdat er geen wet was, die haar aan een van beide gevoelens bond. Gomarus herinnerde aan een preek van Arminius over Rom. 7, die hij eenige jaren geleden te Amsterdam had gehouden en die velen had ontsticht. Hij wees er bovendien op, dat Arminius met Junius „sware oneenicheden" (graves dissensiones) had gehad, al werden zij door deze twee mannen „vriendelijcke en geoorlofde Collatien of Conferentien" genoemd. Ook zeide Gomarus, dat Junius over Arminius niet gunstig oordeelde, en hem, Gomarus, vermaand had wèl toe te zien, dat in de academie geen nieuwigheden zouden ingevoerd worden. Liever wilde Junius zijn pen gebruiken, om, tot nut der kerken in het algemeen, den Jezuiet Bellarminus te weerleggen, dan zijn tijd te verspillen aan één, die, vast in zijn onvastigheid blijvende, meer achterwaarts scheen te leeren dan voorwaarts. Nog op zijn sterfbed had Junius, in tegenwoordigheid van zijn zoon, aan Gomarus opgedragen om Curatoren en Burgemeesters voor Arminius te waarschuwen [2]).

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Historie*, fol. 317*a*—318*a*. [2]) Vergelijk den pamflettenstrijd met Bertius.

Toen de Curatoren in de bijeenkomst de mogelijkheid veronderstelden, dat Arminius een verklaring zou afleggen, waaruit geheel andere gevoelens zouden blijken, dan Gomarus hem thans had toegeschreven, antwoordde deze, dat dit wel mogelijk was, wanneer Arminius daardoor beter tot het professoraat meende te kunnen komen. Dit vonden de Curatoren wat vreemd. Arminius zou zijn geweten er toch niet voor „op den thuyn hangen"? Kende Gomarus Arminius wel? Neen, luidde Gomarus' antwoord, ik heb hem wel eens van verre gezien en gegroet. Ook op de vraag, of hij de collatie met Junius gelezen had, moest hij ontkennend antwoorden. Van wien had Gomarus dan die ongunstige inlichtingen over Arminius gekregen? Eerst noemde de hoogleeraar geen namen en sprak hij alleen van „geloofwaardige predikanten"; later evenwel noemde hij Petrus Plancius van Amsterdam. Tot zoover de mededeeling van Wtenbogaert.

Het is onzeker, in welke verhouding deze voorstelling van Wtenbogaert staat tot die van de Resolutiën der Curatoren. Terwijl de Resolutiën de gedachte wekken, dat Gomarus den naam van Arminius opzettelijk verzweeg en hem en zijn opvattingen bedekt bestreed, zegt Wtenbogaert nadrukkelijk het tegenovergestelde. Rogge zegt, als hij de rede van Gomarus gememoreerd heeft en dan komt tot de weergave van de mededeelingen van Wtenbogaert: „Er volgde natuurlijk eene woordenwisseling, waarbij Gomarus er voor uitkwam, dat hij het oog op Arminius had" [1]). Maronier is het daarin met Rogge eens, als hij spreekt van „de daarop volgende discussie [2])". Deze voorstelling is niet onwaarschijnlijk. Toch moeten wij wel in het oog houden, dat zij niet meer is dan een hypothese. Is zij juist, dan blijft toch nog onopgelost, waarom de Resolutiën van die „discussie" niets afweten. Zijn deze dan zoo onvolledig? Ook mogen wij niet vergeten, dat Wtenbogaert zelf niet zegt, wanneer Gomarus op een dergelijke wijze met de Curatoren zou hebben gesproken. Dacht hij wel aan dien 9den November? [3])

De Resolutiën verhalen [4]) dan verder, hoe na het heengaan van Gomarus uit hun vergaderzaal, de Curatoren hun zin doorzetten. In hun bezit waren de beste aanbevelingen van de zijde van den

---

[1]) H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert*, I blz. 208. [2]) J. H. Maronier, *Jac. Arminius*, blz. 143. [3]) C. Brantius, *Historia*, pag. 136, doet dit wel. [4]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 144.

hofprediker Joh. Wtenbogaert, van de raadsheeren Hogerbeets en Cromhout, ja zelfs van 's lands advocaat. Schriftelijk en mondeling hadden zij de beste inlichtingen ontvangen, waarbij nog kwam, dat de studenten Arminius zeer genegen waren.

De woorden van Gomarus misten dan ook de bedoelde uitwerking. Zijn voorstellen werden niet overwogen; integendeel veroordeelde men zijn optreden [1]). De algemeene opinie was, dat het voorstel van den hoogleeraar niet voortkwam uit zulk een goed hart, als wel in een theoloog vereischt werd. Dat hij op die wijze was opgetreden, scheen, zoo meenden de heeren, zijn grond te vinden in enkele disputaties, die Arminius met wijlen Junius had gehouden en die niet meer waren dan een amicable conferentie over de praedestinatie, waarover zij het met elkander niet eens hadden kunnen worden. Toch merkten de Curatoren wel op, dat er vroeger door Arminius' preeken wel eens moeilijkheden waren geweest, die evenwel in der minne waren geschikt. Tot zijn voordeel kon van hem gezegd worden, dat hij Hollander was en zich dus beter naar de „humeuren deser landen" zou kunnen schikken dan een buitenlandsch geleerde.

Deze laatste woorden zullen als verwijt aan Gomarus bedoeld zijn geweest, want in hetzelfde verband spreekt Wtenbogaert van „Franciscus Gomarus, een Vlaming van Brugge [2])". De tijdgenoot zag daar meer in dan een eenvoudige aanduiding van de plaats van afkomst. Met name Trigland, die Wtenbogaerts Kerckelijcke Historie grondig kritiseerde, maakte er zich boos over. „Hier moeten wy", zegt hij [3]), „een woort tusschen beyden spreecken. Waer toe dit hier by? een Vlamingh. Iunius was een Franschman, ende Trelcatius een Wael. Aldus moeten wy van die treffelijcke mannen spreken, nae de stijl van desen Histori-schrijver, die altemet soo wat leppigh vande Vlaminghen spreeckt. Waer toe dit? Zijnse niet Menschen? Zijnse niet vande Nederlandtsche Provincien? Hebbense niet mede ghehadt de Gereformeerde Religie? Ende die daer wy van spreecken hebbense niet om de selve Religie haer Vaderlandt verlaten? Isser by Godt uytneminge van personen? Zijn de Vlaminghen hem niet soo aengenaem als de Hollanders? Voorwaer wy Hollanders en behooren

[1]) Ook C. Sepp, *Het godgel. onderwijs*, I blz. 103 doet dit en zegt: „Aan het schijnbaar eerlijke en opregte advies van Gomarus ontbraken werkelijk eerlijkheid en opregtheid". [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Historie*, fol. 317*a*. [3]) Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 288*b*.

onse na-buyren niet te verachten, op datter niet eens eenen tijt en kome inden welcken wy veracht werden van haer". „Wy hebben dat so in 't voorby gaen moeten aenroeren, want het seggen vanden Histori-schrijver gaet al vry wat schampertjens".

Het resultaat der besprekingen was, dat besloten werd, om Arminius te benoemen op een tractement van 800 gulden, als tenminste de Amsterdamsche magistraat op zijn leer of leven niets had aan te merken. Om dit aan den betrokkene mede te deelen en met hem te bespreken werden benoemd: D. Cornelis van de Nieustadt als Curator en Mr. Nicolaas van Zeyst, raad en pensionaris der stad Leiden als secretaris van Curatoren en Burgemeesteren [1]).

Nog even wachtte men met het uitvoeren van dit besluit. De heeren achtten het raadzaam, eerst nog eens Wtenbogaert te vragen, wat hij van een benoeming van Arminius voor de toekomst der academie verwachtte [2]). De hofprediker vroeg eenigen tijd beraad en beklaagde zich toen over het onrecht, dat Gomarus en Kuchlinus Arminius aandeden. Hij vertelde, wat er te Amsterdam in verband met Arminius' exegese van Rom. 7 was gebeurd en verzekerde, aan de hand van de disputatie met Junius, dat, wat Gomarus zware oneenigheden noemde, beter vriendelijke samensprekingen konden geheeten worden. Junius gevoelde oprechte vriendschap voor Arminius en gaf daar, ook in lateren tijd, blijken van. Nu echter Gomarus zich zoo heftig tegen de benoeming kantte, en dit zonder twijfel op aanstoken van anderen deed, achtte Wtenbogaert het raadzaam de keuze op een ander te laten vallen. Het kwam hem voor, dat de hoogleeraar er zich geheel en al op toelegde om, wat Arminius tot verdediging van zijn naam en geloof zou aanvoeren, terstond af te breken en te ondermijnen. Wtenbogaert nam de verantwoordelijkheid niet op zich, maar wilde de zaak geheel en al opdragen aan de zorg en het wijs beleid der Curatoren. Wel verklaarde hij nog van oordeel te zijn, dat Arminius van hetgeen over hem was gezegd, op de hoogte gebracht moest worden en dat men zijn antwoord op de ingebrachte bezwaren diende te hooren. Geheel in overeenstemming met dit gezegde, was ook het woord, dat Wtenbogaert op dienzelfden dag tot Van Oldenbarnevelt sprak, dat geen Arminius, ja geen honderd

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 144, 145. [2]) H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert*, I blz 210, 211; J. H. Maronier, *Jac. Arminius*, blz. 144, 145.

Arminiussen hem zooveel waard waren, dat hij om dezen voort te helpen, er de rust van kerk en academie aan zou wagen [1]).

Kort daarop werd Arminius naar Haarlem ontboden, om daar met de Curatoren de zaak te bespreken [2]). Hij had verschillende bezwaren. In geen geval zou hij de benoeming aannemen, vóórdat de kerk en raad van Amsterdam hem volle vrijheid hadden gegeven. Ook wilde hij eerst een vriendelijke samenspreking met Gomarus, om al diens bezwaren uit den weg te ruimen. Niet in het minst wilde hij den kerkelijken vrede verstoren. Wat Gomarus tegen hem gedaan had, geschiedde meer op aanstoken van anderen dan uit eigen beweging, waarom Arminius het hem ook niet kwalijk nam.

De poging van een tweetal predikanten, waarvan de één Wernerus Helmichius was, die als gedeputeerden van de particuliere synode van Zuid- en Noord-Holland zich tot Wtenbogaert en daarna tot Van Oldenbarnevelt wendden, in de hoop een benoeming nog te kunnen tegenhouden, bleek vergeefsch te zijn [3]).

Den 3den Maart 1603 had Gomarus eén samenspreking met Wtenbogaert over de voorgenomen benoeming [4]). Toen hij dezen een bezoek bracht, was Helmichius, die ook al over deze zaak kwam spreken, juist vertrokken. Duidelijk stond de toorn op Gomarus' gelaat te lezen. Hij was het er niet mede eens, dat Wtenbogaert Arminius, een man, onzuiver in de leer, nog aanbeval, en scherp hekelde hij den hofprediker, die zich naar zijn meening al te lichtvaardig in de zaken der academie mengde. Wtenbogaert probeerde zich met vele redenen te verontschuldigen en zijn vriend Arminius bij diens afwezigheid van verdenking vrij te pleiten. Als antwoord hierop haalde Gomarus Arminius' antwoord op het geschrift van Junius voor den dag, dat hij enkele dagen geleden van Casimir Junius had gekregen, om hiermede te bewijzen, dat Arminius dan niet alleen tegen een onzuivere, maar ook tegen een goddelooze leer verdedigd moest worden. Om dit te bewijzen, citeerde hij uit het eigen geschrift van Arminius deze uitspraak: „De menschelijke wil wordt door geen enkel god-

---

[1]) C. Brantius, *Historia*, pag. 142; H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert*, I blz. 210; J. H. Maronier, *Jac. Arminius*, blz. 145. [2]) C. Brantius, *Historia*, pag. 142—145; H. C. Rogge, *Joh. Wtenbogaert*, I blz. 211, 212; J. H. Maronier, *Jac Arminius*, blz. 145, 146. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 318*b*, 319*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 154—160; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 45, 46. [4]) C. Brantius, *Historia*, pag. 160—163; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 46, 47; J. H. Maronier, *Jac. Arminius*, blz. 153—155.

delijk besluit naar een van beide zijden (ten goede of ten kwade) gedetermineerd", waaraan Gomarus toevoegde: „Zie eens, wat een goddeloos gevoelen!" Wtenbogaert vond het echter in het geheel niet goddeloos om te zeggen, dat God geenszins die dingen bepaalde, die Hijzelf niet bepalen wilde. Arminius zou voor die uitspraken zijn goede redenen wel weten te geven. En had de beroemde Junius in zijn boek over de eerste zonde van Adam niet ongeveer hetzelfde gezegd? Nu roerde Gomarus een ander punt aan. Hij verzekerde, dat Arminius' uitlegging van Rom. 7 met de kerkleer in strijd was. „Met welk artikel van confessie of catechismus?" vroeg Wtenbogaert. Gomarus antwoordde, dat men met betrekking tot de leer der Kerk niet alleen naar de formulieren der Kerk moest oordeelen, maar ook volgens de overeenstemming der predikanten. Wtenbogaert noemde zoo iets in den grond Paapsch; hij erkende in de leer geen andere overeenstemming dan die in de confessie was uitgedrukt. Als Gomarus nu opmerkt, „dat men van 't besluit der Predestinatie wel sediglijk sou konnen handelen; en Arminius dulden, indien hij sedig waere: alhoewel hij meende klaer genoeg te konnen bewijsen, dat Godt rechtvaerdig is, alwaer 't dat hij iemandt ter straffe schikte, buiten aenmerking van sonde", dan vallen er „eenige hooge woorden". Wtenbogaert merkt op, „dat Arminius 't geen Gomarus in dit stuk deedt hem niet toeschreef, maer anderen die hem aendreven: dat hij beslooten hadt de professie niet te sullen aennemen, voor dat hij eerst met Gomarus over dese swaerigheden in 't vriendelijk hadt gesproken: dat hij met hem vooral vriendtschap wilde houden, en sich liever voor altijds van alle bediening onthouden, dan oorsaek geven tot eenige onrust: daer was overal onrust genoegh, men moest naer vrede staen". Ja, hij twijfelde niet, of Arminius zou hem in alles voldoening geven.

„Dese sachte woorden", zegt Brandt, „wierden vriendelijk beantwoordt". „Dat is 't", zeide Gomarus, „'t geen ik voor al begeere, en dan sal hij mij een aengenaem amptgenoot sijn. Ik wil in hem dulden en verdraegen al wat ik met goeden gemoede sal konnen". Waarop Wtenbogaert antwoordde: „Men kan altesaemen soo in alles niet overeenkomen, en evenwel kan men de godtsaeligheit en liefde behouden: ook sijt gij 't self met Junius in alles niet eens geweest". Het is de vraag, of dit laatste woord van den hofprediker historisch is. Het lijkt ons onwaarschijnlijk, dat met die

woorden het gesprek eindigde. C. Brantius liet het al in zijn „Historia vitae Jacobi Arminii" weg [1]). Kwam het hem ook weinig aannemelijk voor?

De Curatoren zetten echter, alle tegengestelde pogingen ten spijt, hun wil door. Dat Arminius op alle punten met Gomarus niet gelijk dacht, was voor hen geen reden, om van de benoeming af te zien. Of had men vroeger in Holmannus aan de Leidsche Universiteit niet iemand gehad, die in de leer der praedestinatie geen volgeling van Calvijn en Beza was? [2]) De afgevaardigden ondernamen dus de reis naar Amsterdam. Hier wachtte hen echter een teleurstelling. De burgemeesters sloegen het verzoek af. Zelfs wilden zij niet, dat zij zich tot den kerkeraad zouden richten. Ook Arminius gaf eerst geen blijk, dat hij genegen was de professie aan te nemen; al werd dit later wel anders, eerst toonde hij er zich zelfs afkeerig van [3]). Doch men zette de onderhandelingen voort.

Op den 8sten April 1603 verschenen raadsheer Cromhout, Wtenbogaert en de pensionaris van Leiden vanwege de Staten van Holland, met een brief van Prins Maurits, voor den kerkeraad van Amsterdam [4]). Zij wezen op den nood der universiteit, vroegen of men Arminius wilde afstaan en verklaarden zich bereid bij het komende beroepingswerk zelf alle krachten in te spannen om Baselius, predikant te Bergen op Zoom, in Arminius' plaats te Amsterdam te krijgen. Terwijl de heeren even de kamer verlieten, werd Arminius gehoord. Ronduit verklaarde hij thans, geheel en al bereid te zijn, zijn benoeming aan te nemen. Liever betaalde hij de studiekosten aan Amsterdam terug, dan dat dit hem zou verhinderen de roeping op te volgen. Na een langdurige bespreking tusschen kerkeraad en burgemeesters besloot men Arminius te vragen om te blijven. Deze was daartoe evenwel niet bereid. Den 12den April diende Hallius aan de vergadering aan, dat Arminius verklaard had, dat, zoo men hem niet ontsloeg, hij om bepaalde redenen deze kerk niet meer zou kunnen dienen. Hij bewilligde

---

[1]) Ook H. C. Rogge en J. H. Maronier nemen het niet in hun beschrijving op. [2]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 47, 48, I 558; Holmannus was een aanhanger van de praedestinatieleer van Melanchton en zeide tot Donellus: Gij maakt God tot een tyran en beul. Hij stierf in 1586. [3]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 412*—416*; Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 317*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 145, 146; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 286*a*. [4]) Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 286*a*—287*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 167—172; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 220, 221; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 162—164.

erin, met Gomarus in Leiden een bespreking te hebben en vond het ook goed, dat de gedeputeerden der synode en eenigen van de kerk er bij tegenwoordig zouden zijn, mits hij eenigen aan zijn zijde mocht hebben. Ja, Arminius zou rondweg tegen Hallius gezegd hebben, „dat men hem doodede, ende soomen hem niet en dimitteerde, dat hy het besterven soude". De commissie wenschte Arminius wel te behouden, maar vreesde, dat hij er ziek van zou worden, als men hem niet liet gaan, zoodat noch kerk, noch universiteit gebaat zouden zijn. De kerkeraad besloot ten slotte nog eens met den beroepene te spreken, en wel door de commissie, bestaande uit Helmichius, Jan Thomassz en Hans vander Marckt.

Arminius bemerkte wel, dat men vreesde, dat hij (aldus Trigland) als professor te veel „achteruit zou slaan" en de kerk met valsche leer besmetten [1]). Om die vrees bij zijn collega's weg te nemen, beloofde hij onder aanroeping van Gods Naam, met hooge betuigingen en slaan op zijn borst, zijn bijzondere meeningen noch heimelijk, noch in het openbaar te zullen voordragen, maar daarover te zwijgen, totdat de Nationale Synode bijeen zou komen, om er over te oordeelen.

Den 13den April 1603 verschenen raadsheer Cromhout, Wtenbogaert en de pensionaris van Leiden weer voor den kerkeraad van Amsterdam met het verzoek om Arminius te laten gaan [2]). Had de kerkeraad soms iets aan te merken op wat deze disputeerde of schreef? Arminius zou toch niet aangenomen worden, tenzij hij Gomarus en andere theologische professoren voldoening had gegeven; bovendien zou zijn examen openbaar zijn. Den volgenden dag (14 April 1603) brachten Helmichius, Thomassz en Vander Marckt rapport uit. De burgemeesters hadden den kerkeraad verzocht Arminius te ontslaan. De kerkeraad willigde dit verzoek in. Over den inhoud en de beteekenis der getuigschriften, die kerk en classis nu aan Arminius gaven, behoeft hier niet te worden

[1]) Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 287*b*; voor de waarheid van zijn verhaal beroept hij zich op J. Hallius, J. Ursinus en J. Le Maire; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 48, trekt de betrouwbaarheid er van in twijfel. „Van seer goede handt" is hem verzekerd, dat enkele van deze verhaalde zaken niet in het protocol van de kerk te Amsterdam gevonden worden en dat datgene, wat men daar vindt, niet op die wijze en zoo breed is voorgesteld. Trigland zou dan (volgens Brandt) te lichtgeloovig geweest zijn, of zich door iets anders hebben laten misleiden. Wel zegt hij, dat Arminius betuigde, niets te leeren of te zullen leeren tegen de formulieren van eenigheid. [2]) Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 287*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 172, 173; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 221, 222; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 165.

gesproken [1]). De toestemming tot het vertrek werd aan vier voorwaarden gebonden [2]).

Ten eerste moest Arminius over eenige hoofdstukken der Christelijke leer, in tegenwoordigheid van twee leden der synodale vergadering, met Gomarus confereeren;

Ten tweede mocht hij zich aan geen andere kerk verbinden;

Ten derde moest Arminius, mocht de kerk van Amsterdam in grooten predikantennood geraken, haar weder ten dienste staan;

En ten vierde moest men er volkomen zeker van zijn, dat Baselius het beroep naar Amsterdam zou aannemen.

Wtenbogaert vermeldt bovendien nog, dat Gomarus, als oudste, de „eerste professor" zou moeten zijn [3]).

Met de eerste voorwaarde konden Curatoren zich moeilijk vereenigen. Reeds aan het begin van zijn loopbaan zou Arminius op die manier eenigszins in discrediet komen. En wat henzelf betrof, het scheen wel, of men niet van hen vertrouwde, dat zij de rust en eendracht der universiteit zochten te handhaven met betrekking tot de leer der kerken, hier te lande aangenomen, vooral omdat de bepaling er bij gemaakt was, dat de conferentie in tegenwoordigheid van de gedeputeerden der synode gehouden moest worden. Waar deze nu, tegen de statuten in, altijd getracht hadden zeggenschap in de universiteit te krijgen, zou nu immers hiervoor het fundament gelegd worden.

In Amsterdam wilde men echter deze voorwaarde niet opgeven. Met zeer veel moeite, zeide men, waren de zaken thans zoo ver gevorderd, en nu was het niet geraden, deze nog weer eens in bespreking te brengen, tenzij dan om het een met het ander weder om te stooten. Met deze boodschap konden de heeren, na een verblijf van 15 dagen in Amsterdam, weder naar huis terugkeeren (16 April 1603).

In Leiden deden de Curatoren, of de voorwaarde vervallen was. Nog in April verzond men een missive aan de burgemeesters van Amsterdam, waarin men „hoochlycken" bedankte voor het genomen besluit en vroeg, dat, mocht het beroep van Baselius nog wat

[1]) Daarover: Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 320*b*—321*b*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 288*a.b.* [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 413*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 288*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 173, 174; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 48; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 222; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 165, 166. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 319*b*; *Oorspronck ende Voortganck der Ned. Kerck. verschillen*, fol. 10 *r*.

tijd vorderen, zij in Amsterdam met het afstaan van Arminius toch niet zouden wachten, tot dit beroep gearresteerd was.

Ofschoon in deze missive van de eerste voorwaarde niet werd gerept, zetten de burgemeesters van Amsterdam toch door, en Gomarus en de gedeputeerden werden van de conferentie verwittigd. Daarover klaagden Curatoren en Burgemeesteren van Leiden in een missive van onbekenden datum. Zij hadden gehoopt, dat men in Amsterdam over de zaak nagedacht zou hebben en tot de gevolgtrekking zou zijn gekomen, dat het noch voor de universiteit, noch voor den persoon van Arminius gewenscht was, om thans door een conferentie den nieuwen hoogleeraar verdacht te maken, vooral omdat hij lange jaren naast zijn medebroeders „stichtelyck ende vorderlyck" in Amsterdam had geleerd. Natuurlijk maakte men een uitzondering voor de promotie, die vóór de aanvaarding van het hoogleeraarsambt, in tegenwoordigheid van den geheelen senaat zou worden gehouden. Wenschte Amsterdam echter, dat de conferentie zou doorgaan, dan stelde men voor, die te houden op Dinsdag 6 Mei 1603 in Den Haag, hetgeen dan ook geschiedde [1]).

Op den bestemden dag vergaderde men ten huize van den heer Van Noortwijck [2]). Aanwezig waren ook Arnoldus Cornelii en Helmichius, predikanten te Delft en Amsterdam, tevens gedeputeerden van Z. en N. Holland, de Curatoren en twee Burgemeesters van Leiden, voorts Wtenbogaert en raadsheer Hogerbeets als vrienden van Arminius. Ook raadsheer Cromhout was tegenwoordig. De kerkeraad van Amsterdam had geen afzonderlijke afgevaardigden gezonden. Wtenbogaert verhaalt, dat Gomarus hiermede niet tevreden was, omdat hij zelf van Arminius' preeken en leeringen niet op de hoogte was [3]). Het is de vraag, of Gomarus dit inderdaad gezegd heeft. Helmichius was toch aanwezig en kon desgewenscht alle noodige inlichtingen verschaffen?

De Curatoren begonnen in een kort woord het hoofddoel der

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 413*—415*; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 223, 224; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 166—170. [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 415*, 416*; Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 319*b*—320*b*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 289*b*, 290*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 180—188; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 48; Gomarus, *Bedencken*, blz. 43; Bertius, *Aenspraeck*, blz. B2*a.b*; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 224, 225; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 170—173; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 242, 243; volgens het *Kerkhistorisch Archief*, 2de deel (1859), blz. 468, 469, zou ook Joh. Becius deze conferentie hebben bijgewoond. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 319*b*, 320*a*.

vergadering uiteen te zetten. Hierop antwoordde Gomarus: „Hoewel ik liever wilde, dat men mij deze taak niet opgelegd had, was ik toch van oordeel, dat ik ter wille van de waarheid haar op mij moest nemen, om haar overeenkomstig het verzoek der broederen te vervullen". Arminius sprak dan zijn blijdschap uit over het feit, dat hem thans zulk een schoone gelegenheid geboden werd om zijn onschuld te bewijzen. Toen over de orde van behandeling gesproken werd, merkte hij op, dat lang niet alle godsdiensttwisten de kern des geloofs raken en dat degenen die met behoud van het fundament in sommige bijzaken een afwijkende meening hebben, geduld moeten worden. Om dit te bewijzen, citeerde hij een uitspraak van den grooten Augustinus. Toen hij evenwel nog meer getuigenissen van godgeleerden uit ouderen en nieuweren tijd wilde aanhalen, viel Gomarus hem in de rede. Wat Arminius wilde doen, zoo zeide deze, was overbodig: het onderzoek moest juist hier over gaan, of de huidige verschillen voor fundamenteel gehouden moesten worden, of niet.

Over deze vraag werd eenigen tijd gediscussiëerd, totdat Gomarus, om den strijd niet persoonlijk te laten worden, het gesprek op Rom. 7 bracht, waarvan Arminius vroeger een uitlegging had gegeven. Deze uitlegging was volgens hem strijdig met confessie en catechismus, waarin de Kerk haar gevoelen had neergelegd. Hierbij maakte de hoogleeraar gebruik van catechismusplaatsen en van de kantteekeningen hierop. Om zich te verdedigen zeide Arminius, dat de zinsnede uit den catechismus „tenzij wij door den H. Geest wedergeboren worden" van het begin der wedergeboorte verstaan moest worden. Hij verzekerde bovendien, dat hij de Pelagiaansche gevoelens op dit punt verwierp en verfoeide, en dat hij datgene, wat Augustinus en andere oudere doctoren tegen Pelagius c.s. hadden staande gehouden, ook thans beaamde. Hij was het ook geheel en al met den catechismus eens, legde het woord van Paulus niet met het oog op den onwedergeboren mensch uit, verschilde in dit opzicht hemelsbreed van Prosper Desidaeus en had nooit tot de nu gerezen bedenkingen aanleiding gegeven.

Zulk een verklaring zeide Gomarus nog nooit gehoord te hebben. Hij zeide, dat hij tot nog toe gemeend had, dat Arminius de zijde van Prosper Desidaeus [1]) had gekozen. Hij zou gaarne nog wat naders hooren, omdat Arminius' opvatting hem nog allesbe-

[1]) F. Socinus, zie: C. Brantius, *Historia*, pag. 184.

halve duidelijk geworden was. Nu kon de curator Nieustadt zich niet langer inhouden. Degenen, op wier verzoek Gomarus de taak op zich genomen had, Arminius' rechtzinnigheid te onderzoeken, hadden hem over Arminius' meening beter moeten inlichten. Hun plicht ware het geweest, ter tafel te brengen, wat tot Arminius' beschuldiging dienen moest. Ook Arminius was van dezelfde meening. Hij wilde niets zeggen, vóór men hem buiten staat van beschuldiging (extra reatum) gesteld had en verklaarde, dat men tot nog toe niets op hem te zeggen had. Gomarus legde nu inderdaad de volgende verklaring af: „Omdat Arminius het Pelagianisme verworpen heeft, heeft hij mij voldaan en kan ik zijn uitlegging, hoe die dan ook zijn moge, dulden". Ook de twee synodale gedeputeerden gingen hiermede accoord. Hierop nam Arminius het N. Testament, dat hij bij zich droeg, in de hand, en legde Rom. 7 voor de aanwezigen uit. Zelfs Gomarus en Helmichius hadden geen tegenwerpingen te maken; Arnoldus Cornelii had nog één argument dat Arminius echter aanstonds zoodanig beantwoordde, dat de vrager bevredigd was.

Toen Nieustadt dit alles had aangehoord, wendde hij zich tot de kerkelijke afgevaardigden met de vraag, of dit nu de kwestie was, waarover zoovele jaren zooveel te doen was geweest, waarop hij opmerkte: „Soo hebben wy dan in soo corten tijdt wech gheleyt t' ghene daer men t'Amsterdam soo veel jaren heeft ghetwijfelt [1]."

Nog een paar andere punten werden besproken. Arminius zou beweerd hebben, dat God aan de Roomsche kerk nog geen scheidbrief had gegeven. Ook haalde Gomarus het antwoord van Arminius aan wijlen Junius te voorschijn, dat hij in het sterfhuis gevonden had. De uitdrukking: „de menschelijke wil wordt door geen enkel goddelijk besluit ten goede of ten kwade bepaald" (voluntas humana nullo decreto divino determinatur ad alterutrum) vond hij daarin aanstootelijk. Het antwoord van Arminius hierop lokte echter geen repliek uit. Iemand merkte op, dat Arminius' opvatting van Rom. 7 in de Kerk geheel nieuw was en nog zelden gehoord, waarop „Arminius uyt sijnen boesem tooch" de geheele uitlegging van dit hoofdstuk, gesteund door schriftuurlijke redenen en het gezag van „treffelijcke oude ende nieuwe Leeraers"; hij legde het papier op tafel, opdat wie wilde, het kon medenemen, op zijn gemak onderzoeken, de waarheid plaats geven, of hem be-

[1]) Bertius, *Aenspraeck*, blz. B 2*b*.

ter onderrichten. Van dit aanbod maakte niemand gebruik en toen men, op Arminius' vraag, of men nog iets van hem begeerde, ontkennend antwoordde, legden Gomarus, Cornelii en Helmichius de verklaring af, dat Arminius „nyets en hadde verclaert, dat soude mogen strijden jegens de confessie off cathechismo", waarop allen, met gelukwenschen, elkander de rechterhand der broederschap gaven. Helmichius verhaalt nog, dat Arminius beloofde „van niet singuliers te (zullen) drijven publice, maer met sijn collega's (te zullen) confereren" [1]. Arminius had Gomarus „eenichsins voldaen", en voor een tijd zijn bedenkingen weggenomen, omdat de liefde hem gebood de beste gevoelens jegens Arminius te koesteren en meer diens openlijke belijdenis te gelooven, dan op hooren zeggen af te gaan. Hij overwoog ook, dat het de besten zijn, die zich beteren, te meer, omdat de beroepene beloofde zich te conformeeren aan de leer, die in de Gereformeerde Kerken hier te lande geleerd werd, een belofte waarop ook de Amsterdamsche getuigschriften steunden [2].

Uit blijdschap over den goeden afloop noodigden de Curatoren en Burgemeesteren, tot bevestiging der vriendschap, alle aanwezigen op een „eerlycke maeltijt" „in de Castelenie", „gelijck geschiet is in alle eerbaerheid ende vrolicheit".

In een schrijven van den 9den Mei 1603 aan Antonius Walaeus spreekt Gomarus er zijn blijdschap over uit, dat alles zoo is afgeloopen [3]. Hij schrijft: „Tot nu toe maken wij het goed, maar ook de academie, die in Arminius een nieuwen hoogleeraar ontvangt. Op een vriendschappelijke conferentie heb ik te aangenamer met hem kennis gemaakt, waar ik aan zijn oprechtheid in den grondslag der leer niet meer twijfel. Wel huldigt hij in sommige stukken, vrij als hij in zijn oordeel mag zijn, een afwijkende opvatting. Ik zou wel willen, dat er meer menschen waren, zooals hij, die hun gaven in oprechtheid wilden besteden om de Kerk te steunen, want, naar ik hoor, is er op verschillende plaatsen aan zulke mannen gebrek."

Dat Arminius niet minder verheugd was, behoeft wel niet nader gezegd te worden. Den 8sten Mei 1603 werd er reeds van de zijde der universiteit met hem onderhandeld. Men beloofde hem 1200 gulden 's jaars, vergoeding van huishuur en tegemoetkoming in de

[1]) J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 242, 243. [2]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 43. [3]) Walaeus, *Opera Omnia*, II pag. 377.

vernuiskosten. Indien de heeren Curatoren en Burgemeesteren dit wenschten, moest hij, zonder bezwaren te maken, ook 's Woensdags college geven [1]), welke bepaling werd ingevoegd, omdat den 9den Nov. 1602 de rector, Gomarus, Grotius en Vorstius zich tegen het geven van college op Woensdag hadden verzet [2]). Curatoren en Burgemeesteren hadden hen toen bijeengeroepen om te weten, welke boeken zij gebruikten en hoever zij daarmede gekomen waren. Onder protest was dit verzoek ingewilligd, doch toen de hoogleeraren, en vooral Vorstius, daarna met het verzoek kwamen om 's Woensdags, met het oog op de vele disputaties, boekenaucties en dergelijke, vrij van college te mogen zijn, volgde een weigering. Zoo men zich verzette, zou tractementsverlaging te wachten zijn, in ieder geval geen verhooging. Het was om dergelijke moeilijkheden met Arminius te voorkomen, dat bovengemelde bepaling werd ingelascht.

Vóórdat Arminius het professoraat aanvaardde, promoveerde hij onder Gomarus [3]). Verschillende vrienden wekten hem op, dien graad te behalen. Den 19den Juni 1603 begaf hij zich hiertoe naar Leiden, om dien dag examen te doen. Dit was niet publiek. Arminius spreekt er over in woorden, die voor zijn examinator een schoon getuigenis inhouden: „Ik ben op Dinsdag door Gomarus geëxamineerd, in tegenwoordigheid van rector De Groot en Merula. Hij deed zijn plicht, zorgvuldig en met eere. Ik antwoordde, zoo goed als ik kon. Mijn antwoorden wekten de tevredenheid van Gomarus en de beide andere aanwezigen. Het examen ging over kernvragen der theologie, en Gomarus betoonde zich, zooals het hem paste en zooals ik het mij maar had kunnen wenschen [4])". Drie weken later, 10 Juli 1603, volgde 's morgens en 's middags het dispuut om den doctorstitel te verkrijgen. Arminius verdedigde stellingen over de natuur van God, waarbij Bertius, Hommius, Crucius en Grevinkhovius opponeerden. Het was de eerste promotie aan Leidens universiteit, waarop Arminius spoedig een rede over het priesterschap van Christus liet volgen [5]). De politieke

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 416*. [2]) *Aldaar*, I blz. 145, 146. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 320*b*. [4]) C. Brantius, *Historia*, pag. 189, 190; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 174. [5]) C. Brantius, *Historia*, pag. 190; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 175; Gomarus heeft later van deze promotie spijt: als Arminius' geschriften tegen Perkins eerder in zijn bezit gekomen waren, had hij Arminius niet gedoctoreerd. Gomarus, *Bedencken*, blz. 43; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 175.

heeren konden tevreden zijn: de candidaat hunner keuze was geinaugureerd.

Uit dezen woeligen tijd is nog eenige correspondentie van en aan Gomarus bewaard.

In 1602 schreef Antonius Walaeus een brief zonder datum aan Gomarus [1]). Blijkbaar was hij ernstig ziek. Zoo gaarne had hij van een geneesmiddel gebruik gemaakt, dat men hem echter niet zeggen wilde. Gaf men hem dit niet, dan vreesde hij, dat zijn ziekte hem wel eens ten grave kon sleepen. Reeds twee- of driemaal had hij voor den kerkeraad en de magistraat van Middelburg een predikbeurt vervuld. De magistraat was hem zeer genegen, maar met sommige predikanten had hij onaangename ervaringen opgedaan. Eén had er beweerd, dat Walaeus' stem voor een groote kerk niet geschikt was. De praktijk had dit gelogenstraft. Anderen kwamen weer met andere bezwaren voor den dag en drongen er, hoewel vergeefs, bij de magistraat op aan, hem naar Calais te zenden. Had hooger hand hem niet staande gehouden, dan zou hij tot de studie der medicijnen overgegaan zijn.

Eveneens van onbekenden datum is een schrijven van Gomarus aan Walaeus uit 1602 [2]). Jacobus Schotius is bij hem gekomen met brieven van zijn broeder. Zijn inborst bevalt Gomarus. Hij hoopt, dat hij zijn plicht zal doen, zooals hij uitvoerig aan D. Apollonius gezegd heeft.

Gomarus' rabbijn is aan de pest gestorven; ook een tweede werd na ongeveer vier maanden weggenomen [3]). In dien tijd had hij het tractaat van den Talmud, dat voor de Christenen van het meeste belang was, voltooid. Dit tractaat חֵלֶק handelde, zoo schrijft Gomarus verder, over „de komende eeuw", bevatte veel over den Messias en gaf schoone Hebreeuwsche spreuken tusschen bijgeloovige fabelen. Zoo werd datgene, wat in Jes. 53 en elders van „onze ziekten" in figuurlijken zin gezegd wordt, hier uitgelegd, als zou de Messias melaatsch zijn [4]). Sommige Joodsche geleerden be-

[1]) Walaeus, *Opera Omnia*, II pag. 366; J. Borsius, *Ant. Walaeus*, in: N. C. Kist en H. J. Royaards, *Archief voor kerkelijke gesch.*, deel 19 (1848), blz. 18, 19. [2]) Walaeus, *Opera Omnia*, II pag. 367, 368. [3]) Wat Gomarus hier met „mijn rabbijn" bedoelt, is mij niet volkomen duidelijk. Ik vermoed, gezien het verband, dat hij, samen met een rabbijn, het hier genoemde Talmudische tractaat wenschte uit te geven. [4]) Zoo bijv. Rasji en Aben Ezra. De laatste wordt herhaalde malen in Gomarus' Opera genoemd. Vergelijk: W. J. de Wilde, *De Messiaansche opvattingen der Middeleeuwsche exegeten*, blz. 46, 147. Een Mišna-tractaat חֵלֶק (niet: חֶלֶק) bestaat niet, maar zooals H. L. Strack, *Einleitung*, S. 52, Anm. 1, aangeeft, is: חֵלֶק de naam voor het tiende (Bab.

weerden, dat de Messias herhaalde malen gekomen was. Hier leerde Gomarus begrijpen, wat Paulus met het vermijden van Joodsche fabelen bedoelde.

Na de hondsdagen was hij voornemens aan huis de Chaldeeuwsche grammatica te behandelen, omdat enkele bijbelgedeelten in het Chaldeeuwsch dialect geschreven zijn en men zoo ook gemakkelijker tot het lezen van den Targum komt. Bij het onderzoek van de Chaldeeuwsche grammatica van Martinius zou Walaeus geen beter leermeester kunnen krijgen dan Cornelius Bertram, *Comparatio Grammaticae Hebraicae et Aramicae excusa Genevae apud Vignonium*, anno 1574. Deze was beter dan die van Tremellius, Caninius, Munsterus, Mercerus, Guido en Fabricius, al had een enkele van deze in sommige onderdeelen iets voor. Zoo mogelijk, moest Walaeus zich ook het Chaldeeuwsche woordenboek van Munsterus aanschaffen.

Gomarus schrijft een deel van de preeken van Henry Smith te hebben doorgelezen. In Engeland maken zij veel opgang. Zij bevallen hem wel om haar korte zinnen, om de vergelijkingen, en onderscheidingen, die meer aan de Schrift (vooral aan het O. Testament) dan aan de natuur ontleend zijn, enz. Dikwijls maakt Smith, volgens Gomarus, gebruik van een goede tegenstelling, bijv.: indien Pilatus, toen hij zijn handen wiesch, zijn geweten gewasschen had, zou hij reiner geweest zijn dan Naäman, toen deze uit den Jordaan opkwam; indien de Sichemieten, toen zij hun vleesch besneden, hun hart besneden hadden, zouden zij hun zielen gered hebben, toen zij hun lichamen verloren; indien Kain, toen hij de vruchten offerde, ook zijn hart geofferd had, zou zijn offer, evenals dat van Abel, aangenomen zijn. Maar, zooals het varkensvleesch, al was het aan schapevleesch gelijk, niet aangenomen werd, omdat het van een onrein dier kwam, zoo ook niet Kains offer, Pilatus' handenwasschen en der Sichemieten besnijdenis. Op de debetzijde van deze preeken stelt hij o.a., dat hij er geen methode in ontdekken kon, dat vele alle welsprekendheid missen en dat het slot van vele preeken gebrekkig en haar begin slordig gesteld is. De herlezing boeit niet bijzonder. Met een aansporing tot volstrekte geheimhouding sluit hij dezen brief.

Talmud: elfde) hoofdstuk van het tractaat Sanhedrin. Dit hoofdstuk, dat handelt over hen, die aan de toekomende wereld (geen) aandeel hebben, en over de gebannen stad (Deut. 13 : 13 vlg.), bevat veel over Messiaansche voorstellingen. Men noemt dit hoofdstuk gewoonlijk pereḳ ḥēleḳ.

Den 15den Febr. 1603 richtte Gomarus een schrijven aan zijn vriend Abr. Mylius [1]), predikant te Vlissingen, aan wien hij ook vroeger reeds had geschreven. Deze had den hoogleeraar een boek ter lezing en beoordeeling gezonden,waarop het antwoord, buiten schuld van Gomarus, lang op zich had laten wachten. Deze zegt het boek gelezen te hebben, maar acht zich tot oordeelen niet bevoegd en kan, hoe gaarne hij dat ook zou willen, geen tijd vinden om een beoordeeling te schrijven. Na het overlijden van Junius had hij gehoopt vrij gebleven te zijn van de uitvoering van diens testament. Die verwachting bleek evenwel ijdel en de tijd, die er van vergaderingen, lessen en disputaties overbleef, werd nu geheel hieraan besteed. Toch had hij Mylius' boek wel met genoegen en vrucht gelezen. Zeer wenschte Gomarus, dat bij alle disputaties de billijkheid betracht en het inzicht betoond werd, die in dit geschrift tot uiting komen. Zonder twijfel zouden zoowel geleerden als ongeletterden er een dankbaar gebruik van maken. Al had hij het werk niet bestudeerd, toch was hem in het voorbijgaan wel het een en ander opgevallen. Zoo handelde Mylius over de vraag, of de Kerk in geloofsdogmen, die voor de zaligheid noodzakelijk zijn, kan dwalen. Gomarus zou de vraag liever anders stellen: of de Kerk dat op onveranderlijke en volhardende wijze (contumaciter ac pertinaciter) kan doen. Nu, dan wil hij zeggen, dat de Kerk wel eens valt, maar ook weder opstaat. Is zij van haar dwaling overtuigd, dan volhardt zij daarin niet. Beza (de notis ecclesiae) en andere theologen hebben daarover geschreven. Den stijl had hij liever meer verzorgd gezien, maar, aangezien de vijl nog wel gebruikt zal worden, wil hij hieraan verder geen woorden besteden. Met een bede tot God, dat Hij dien heiligen arbeid steune, en met vele groeten aan de collega's Daniël en Olivarius sluit Gomarus zijn brief. In een naschrift vraagt hij nog, of hij bericht mag ontvangen, als de overdenkingen van Van der Mijle over het Hooglied in druk verschenen zullen zijn.

Eveneens in 1603 (datum onbekend) schreef Gomarus aan Symeon Ruyting [2]), „getrouwe leeraer des Euangelij in de Duytsche Kercke Tot Londen".

Een zekere Jacob, een vriend van Ruyting, heeft zich ten huize van Gomarus misdragen. Deze heeft hem weggezonden en ver-

---

[1]) Bijlage 7, blz. 390, 391. [2]) J. H. Hessels, *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, II p. 915—917.

klaart zich nu wel genegen hem weer terug te nemen, als Jacob erkent, dat Gomarus in zijn volste recht staat om de leden van zijn gezin, als zij hun plicht verzuimen, te vermanen. Hij wil, dat deze 's winters voor donker en 's zomers voor half tien in huis zijn. Op rust in zijn huis is hij zeer gesteld.

Tweemaal per week zegt Gomarus publieke en private disputaties te houden en driemaal per week oefeningen in het disputeeren (propositionum exercitium). Binnenkort, hoopt men, zal de derde theologische professor zijn intrede doen.

Gomarus bedankt dan voor de ontvangst van Rumoldus' stellingen, en zegt naar een catalogus van Hebreeuwsche, Grieksche en Latijnsche boeken, die zeldzaam zijn, naar Ruytings belofte, verlangend uit te zien, waarmede hij den brief besluit. Over zijn brief aan A. Walaeus van den 9den Mei 1603 [1]), waarin hij zijn oordeel over Arminius geeft, hebben wij reeds even gesproken. Daarin schrijft hij ook, dat hij voor het belegerde Ostende het beste hoopt. De kerk van Calais is nog steeds vacant, zooals hij van P. Moyartius heeft gehoord. Gomarus beveelt Abraham Aurelius aan, dien Walaeus eens moet noemen. Zelf heeft hij geen tijd hierover te schrijven. Met groeten, mede aan Faukelius, Hizenbachius en Gruterus, besluit Gomarus dezen brief.

Ten slotte dateerde van den eersten Paaschdag 1603 een schrijven van Gomarus aan zijn vroegeren leermeester, Joh. Jacobus Grynaeus, hoogleeraar te Basel, waarin hij de beide zonen van Petrus Plancius, Daniël en Jeremias, aanbeval [2]).

3. *Groeiende strijd*

De vrede tusschen de beide hoogleeraren Gomarus en Arminius was maar van korten duur. Dat een tweetal studenten, Corranus en Jacchaeus, onder Arminius' voorzitterschap stellingen over rechtvaardiging en erfzonde verdedigden, waarmede deze niet geheel instemde, was niets bijzonders. Ook onder Gomarus waren meermalen stellingen verdedigd, die niet zijn volle instemming hadden [3]). Maar ernstig ongenoegen rees eerst, toen Arminius colleges over het Nieuwe Testament ging geven. Deze kwamen Gomarus als eerste professor toe en hij klaagde daarom, dat Arminius „sich stack in sijne Professie". Arminius verklaarde

[1]) Walaeus, *Opera Omnia*, II pag. 377. [2]) Bijlage 8, blz. 391, 392. [3]) C. Brantius, *Historia*, pag. 201—203; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 184, 185.

echter, met erkenning van Gomarus' primaat, bij het aannemen van het professoraat uitdrukkelijk bedongen te hebben, beurtelings uit het O. en het N. Testament te mogen lezen, met vermijding van dat gedeelte, dat Gomarus behandelde. Al was deze handelwijze van den nieuwen professor niet bijzonder collegiaal, de twist werd spoedig bijgelegd. „Maer daer waren andere swarte wolcken in de Lucht [1])".

Op den 7den Febr. 1604 had, volgens de orde, die de twee hoogleeraren samen hadden opgesteld betreffende de onderwerpen, waarover gedisputeerd moest worden, Arminius de praedestinatie te behandelen. De student Wilhelmus Bastingius [2]) zou respondeeren. De stelling van den hoogleeraar luidde aldus: „De Praedestinatie is een besluyt des welbehagens Gods in Christo, waer door Godt by hem selven van eeuwicheyt besloten heeft die geloovige, die hy met het Geloove voorgenomen heeft te begaven, te rechtveerdigen, aen te nemen tot kinderen, ende met het eeuwige leven te beschencken tot prijs sijner heerlijcker genade. Item: De Reprobatie ofte verwerpinge, is een bésluyt des toorns of van den strengen wille Gods, daer door Godt van eeuwigheyt voorgenomen heeft, d'ongeloovige, die door hare schult ende het rechtveerdich oordeel Gods niet gelooven sullen, als gestelt buyten de gemeynschap Christi, te verwijsen tot de eeuwige doodt om sijnen toorn ende mogentheyt te thoonen". Arminius meende, dat zijn voorstelling niet nieuw was, maar ook reeds door D. Georgius Sohinus uit Heidelberg was geleerd. Al was het niet precies het gevoelen van Calvijn en Beza, toch streed het volgens Arminius niet met de Nederlandsche Confessie. Vrijheid van profeteeren achtte hij het rechte middel om scheuring te vermijden [3]).

Maanden gingen voorbij, vóór Gomarus met zijn tegenstelling kwam. Al was Helmichius bezorgd over den loop der dingen [4]), Gomarus trad niet aanstonds tegen zijn ambtgenoot in het krijt. Ook op stellingen van Arminius over andere onderwerpen [5]) ging hij niet in.

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 322*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 204, 205; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 186, 187. [2]) Over zijn persoon zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 81. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 323*a.b.*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 290*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 206—208; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 53; J. H. Maronier, J. *Arminius*, blz. 187, 188; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 251, 252; Trigland beschouwt breedvoerig en kritisch de vier argumenten van Arminius, *a.w.* fol. 290*b*—293*b*. [4]) J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 243; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz 187. [5]) C. Brantius, *Historia*, pag. 208, 209; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 252, 253; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 191.

Den 18den Mei 1604 schreef S. Lubbertus aan Gomarus om voorlichting bij zijn bestrijding van de leeringen van Socinus. Niet aanstonds kon de Leidsche hoogleeraar daarop antwoorden, omdat hij voor een bruiloft wat langer in Amsterdam moest zijn. Bij zijn thuiskomst echter gaf hij zoo spoedig mogelijk zijn gedachten over het geschrevene weer [1]). Wat Lubbertus over de Sociniaansche controvers had geschreven, keurde Gomarus goed: hij vond het uitnemend, dàt dit werk eens gedaan werd. Meermalen hadden Socinus en zijn leerlingen er zich op beroemd, dat er nog niemand gevonden was, om hun ideeën te weerleggen, hoewel de Genèvers en Zwitsers daartoe waren uitgenoodigd. Een geloovige, geleerde Poolsche jongeman wist te vertellen, dat Socinus beweerde, dat het bewijs voor zijn leer midden in zijn boek stond om zijn tegenstanders des te gemakkelijker te verstrikken: kwam iemand met zijn wederlegging al zoover, dan zou hij zich genoodzaakt zien, die daar af te breken. De hoofdvraag was, of God door Zijn natuur rechtvaardig is in het uitdeelen van loon en straf, of dat die gerechtigheid van Zijn vrijen wil afhangt. Terecht oordeelt Lubbertus, volgens Gomarus, dat, als die gerechtigheid essentiëel is, de geheele bewijsvoering van Socinus vervalt.

Daags na het ontvangen van Lubbertus' brief zegt Gomarus het oordeel van Arminius en Trelcatius over de zaak gevraagd te hebben. De eerste had gezegd, het boek en de argumenten van Socinus niet onder de oogen gehad te hebben en daarom zijn oordeel nog niet te kunnen uitspreken [2]). Trelcatius en Gomarus waren het beiden met Lubbertus eens. Wel zou Gomarus zijn gedachten liever na lezing van het voltooide tractaat gegeven hebben, dan dat hij nu zijn gedachten zou geven. Lubbertus moest hem een exemplaar zenden; hij zou dit gaarne vergoeden. Thans wilde hij slechts het volgende opmerken.

Lubbertus zegt, dat hij het met de scholastici eens is, dat deze gerechtigheid Gods essentieel is en dat God niet anders kan handelen. Het kan zijn, dat dit de opvatting van sommige scholastici is, doch zij is het niet van den voornamen scholasticus Lombardus (lib. 3, d. 18), en evenmin van Thomas van Aquino, Thomas van Straatsburg, Scotus, Bonaventura, Durandus, Biel, Johannes

---

[1]) Bijlage 9, blz. 392, 393. [2]) Vergelijk: A Limborch, *Pr.ac er.vir.epist.*, no. 69; H. C. Rogge, *Brieven*, I blz. 73, no. 51; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 189, 190.

Maior, en de „Resolutio Theologorum super sententias", die allen de opvatting van Anselmus bestrijden. Anderen zwijgen er over. Ook Zanchius (lib. 4, cap. 5, de natura Dei) noemt Gods gerechtigheid volmaakt en vrij, omdat Zijn regeering zeer hoog en vrij is. Gomarus meent, dat de Socinianen hun opvatting ook met deze argumenten staven. Nog eenige teksten worden door Gomarus in zijn schrijven uitgelegd, waarna hij den brief besluit.

Bij zijn disputaties verwachtte Arminius, dat Gomarus opponeeren zou [1]). Daar kwam evenwel niets van. De laatste hield zich bezig met de verklaring van Rom. 9, beloofde echter, dat hij alle opvattingen over de praedestinatie zou verzamelen, om ze één voor één te onderzoeken en te beoordeelen. Daarna zou hij zijn meening geven en bewijzen. Als de studenten reeds fluisterden, dat Gomarus iets wilde uitgeven, werd Arminius nieuwsgierig, wat dit zijn zou, evenwel geloofde hij niet, dat het onweerlegbaar zou zijn. Bleek dit wel het geval te wezen, dan zou Arminius er zich bij neerleggen en zijn eigen opvatting herroepen. Nog tegen het einde van Augustus verklaarde hij in een schrijven aan Wtenbogaert [2]): „Van een ongunstige gezindheid van mijn theologische collega's heb ik nog niets bemerkt".

Eindelijk trad Gomarus in het strijdperk. Den 31sten Oct. 1604 [3]) moest Samuel Gruterus respondeeren en behandelde Gomarus, „uyt eygen genegentheyt, oft anderer aenritsinge", op zijn beurt de praedestinatie en wel aan de hand van de volgende stelling [4]): „Dat Godt in sijne Praedestinatie eenige creatuyren, (die Gomarus in sijne tale noemde, rationabiles, servabiles, damnabiles, creabiles, reparabiles, dat, redelijcke, behoudelijcke, verdoemelijcke, scheppelijcke, herstellijcke) hadde voorheen geschickt tot het eeuwige leven, ende tot de wegen oft middelen om haer tot de salicheyt te brengen, namelijck, de Scheppinge in eenen oprechten staet, ende tot de gehoorsaemheyt der heylicheyt: Ende daer tegen dat Godt eenige van de selve creatuyren oft

[1]) A Limborch, *Pr.ac er.vir.epist.*, no. 70; H. C. Rogge, *Brieven*, I blz. 73, no. 52; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 252, 253; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 191, 192. [2]) A Limborch, *Pr.ac er.vir. epist.*, no 72; H. C. Rogge, *Brieven*, I blz. 74, no 54; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 253; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 194, 195.
[3]) Verschillende data worden opgegeven; zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 81.
[4]) Wtenbogaert, *Kerck. Historie*, fol. 323*b*, 324*a*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 293*b*, 294*a* (hij verdedigt Gomarus, *a.w.* fol. 294*a*—296*a*, terwijl G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 54—56 dit Arminius doet); C. Brantius, *Historia*, pag. 212—214; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 53, 54; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 254; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 197, 198.

menschen hadde voor heen geschict tot d'eeuwige doodt, midtsgaders tot de wegen of middelen, die derwaerts leyden, namelijck de Scheppinge in eenen oprechten staet, de toelating van 's menschen val in de sonde, het verliesen van de oorspronckelijcke gerechticheyt, ende het verlaten des menschen in sodanigen ellendigen standt". „Dat het Euangelium niet simpelijck en mochte geseyt worden te zijn de openbaring van Gods Praedestinatie". Voor deze meening beriep hij zich mede op Jezuïtische en Luthersche godgeleerden, er aan toevoegend, dat Castellio, Coornhert en de Lutheranen tegen de Gereformeerde Kerken, maar vooral tegen Calvijn en Beza, die zich, tegenover de Pelagianen, voor de Kerk en de waarheid der praedestinatie zoo verdienstelijk hadden gemaakt, herhaaldelijk inbrachten, dat God door deze leer tot den auteur der zonde werd gemaakt. Brandt formuleert het geschil tusschen Arminius en Gomarus aldus [1]: Legt Arminius Gomarus ten laste, „dat hij d'oorsaeken der sonde Gode toeschreef, en door 't inscherpen van een noodtlot de gemoederen der menschen verhardde", deze hield op zijn beurt aan Arminius voor, „dat hij door sijn leere den mensch veel opgeblaesener maekte dan de Roomschgesinden met de hunne, en niet toeliet dat men Gode alleen d'eere gaf van 't geen daer 't meest op aenquam, te weten, een welgesindt gemoedt" [2].

Reeds van te voren had het gerucht geloopen, dat Gomarus Arminius wilde bestrijden. Toen de disputatie zou aanvangen, hield Gomarus, tegen de gewoonte in, „niet sonder alteratie", een voorrede, waarin hij verklaarde, wat hem bewogen had deze stof, buiten de orde om, te behandelen, waarbij hij op Arminius, die tegenwoordig was, zonder hem te noemen, zinspeelde. Deze deed, of hij er geen acht op sloeg, liet de disputatie haar gewone verloop hebben en verklaarde in een schrijven aan Wtenbogaert van den 1sten Nov. 1604 [3], dat zijn geweten getuige was, dat hij niets gezegd of gedaan had, waardoor hij Gomarus stof tot ergernis gegeven zou hebben; hoewel deze zich in zijn oogen meer dan ergerlijk gedragen had, zou het hem toch zeer gemakkelijk val-

[1]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 54. [2]) K. Dijk, *De strijd*, blz. 85, trekt hier de betrouwbaarheid van de bewering van Brandt in twijfel: „In de theses staat hiervan geen woord. Hij verwijst wel naar de Opera van Gomarus III 33, maar ook hier staat dat niet en de daar opgenomen stellingen zijn niet die welke Gomarus in 1604 verdedigde". [3]) A Limborch, *Pr. ac er.vir.epist.*, no. 74; H. C. Rogge, *Brieven*, I blz. 74, no. 55; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 254; C. Brantius, *Historia*, pag. 214, 215; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 198.

len zich met hem te verzoenen. Hij was van plan zelf naar Gomarus te gaan, maar daar hij ziek was, hoopte hij, dat Gomarus tot hem zou komen.

Wij weten niet, of zij elkander over deze disputatie gesproken hebben, maar wel is bekend, dat Arminius kort daarop een onderzoek van Gomarus' stellingen opstelde, dat eerst na den dood van den schrijver, door Stephanus Curcellaeus in 1613 is uitgegeven [1]). In de inleiding wijst de schrijver op het gevaar van dwaling. „Gij zult het mij, hooggeleerde Gomarus, niet kwalijk nemen, als ik de stellingen, die gij niet zoo lang geleden over de praedestinatie hebt opgesteld, en in het openbaar hebt laten verdedigen, aan de Schrift toets, en helder en bescheiden uiteenzet, wat ik er in mis. Plechtig en voor Gods aangezicht getuig ik, dat ik niet uit lust tot twisten, maar uit liefde tot de waarheid dezen arbeid op mij heb genomen, opdat de waarheid al meer bekend worde en overal in de Kerk van Christus heerschappij hebbe". Daarna zet Arminius zijn opvattingen over Gomarus' stellingen uiteen. Hij maakt onderscheid tusschen een bewust beweren, dat God de auteur der zonde is en een onwetend uiteenzetten van leerstukken, waaruit anderen diezelfde gevolgtrekking maken. Zeer ten onrechte verbindt Gomarus de Gereformeerde kerken met de namen van Calvijn en Beza. Het zij verre, dat men de Kerk toedichte wat door sommige doctoren wordt geleerd. Onjuist is het ook, dat zij, die de door Gomarus verdedigde leer der praedestinatie bestrijden, onder de Pelagianen gerekend zouden moeten worden, daar uit de eerste kerkvergaderingen zonneklaar blijkt, dat de Pelagiaansche leeringen ook door hen verworpen kunnen worden, die de stellingen van Gomarus niet aannemen. Immers deze verschillen nog al veel van die van Augustinus. Niet alleen het Pelagianisme, maar ook het Manicheïsme moet gemeden worden. Arminius is er voor zich zelf van overtuigd, dat niet uit de leer der gansche Gereformeerde Kerk, maar wel uit die van Gomarus volgt, dat God de auteur der zonde is. Met kracht verwerpt hij het Pelagianisme, zooals dit op verschillende synoden veroordeeld is.

Brantius wijst er op [2]), dat Gomarus, die een afschrift van dit stuk ontving, onder den indruk van de klemmende argumenten

[1]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 72, 85, no. 7,19; C. Brantius, *Historia*, pag. 216—222; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 199—201; Brantius en Maronier vermelden den tweeden druk van 1645. [2]) C. Brantius, *Historia*, pag. 222, 223; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 201, 202.

van zijn tegenstander, in zijn latere stellingen over het eeuwig besluit Gods en de praedestinatie vele veranderingen aangebracht zou hebben. Zoo verdedigde hij later, volgens Brantius, het omgekeerde van wat hij eerst beweerd had, namelijk, dat de besluiten Gods God zelf waren; zoo zou hij later gaarne toegegeven hebben, dat er in God een voorwaardelijke kennis is en zou hij gepoogd hebben aan te toonen, dat het zijn opvatting niet was, dat God de auteur der erfzonde en der latere zonden zou zijn.

Na deze disputatie op dien 31sten Oct. 1604 verspreidde zich weldra het gerucht door het geheele land, dat de professoren te Leiden het met elkander oneens waren. Onder de vele Leidsche wolkammers, pelsers en wevers, waarvan de meesten van Vlaamschen oorsprong waren, werder druk over gesproken. „Boosheyt of grof onverstant'' maakte er zelfs van, dat Arminius dreef, dat God van eeuwigheid met een absoluut en onveranderlijk besluit den eenen mensch tot het eeuwige leven en den anderen tot den eeuwigen dood gepraedestineerd zou hebben, en dat alleen naar Zijn welbehagen, zonder te letten op geloof of ongeloof, gehoorzaamheid of ongehoorzaamheid, en dat Gomarus heftig daartegen was. Op den kansel sprak men van „nieuwigheyt-drijvers'' [1]).

Verschenen derhalve voorloopig nog geen geschriften der beide hoogleeraren tegen elkander, de verhouding werd er in het oog der buitenwereld toch niet beter op. Wtenbogaert klaagt, dat men, om Arminius te benadeelen, hem beschuldigde van Roomsch-gezindheid, Pelagianisme en Socinianisme. Men wist te verhalen, dat Gomarus „met grammen moede'' tot Arminius gezegd zou hebben: „sy seggen, dat gy geleerder zijt dan Junius''. Zijn auditorium werd er echter niet kleiner om, ook al wendde Kuchlinus vergeefsche pogingen aan, om den toeloop naar Arminius' voordrachten te verminderen [2]).

In Jan. 1605 kwam Helmichius naar Leiden om een college van Arminius bij te wonen en met dezen te disputeeren, waarover hij maar matig voldaan was. Tijdens dit verblijf te Leiden sprak hij ook met Gomarus, die hem verklaarde: „Van de universiteyts gelegenheyt weet (ick) geen swaricheyt van contentie off partijschap, maer wel dat D. Arminius al te mets dingen voort-

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 324*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 223, 224; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 202. [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 325*a*—326*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 239, 240, 266, 267; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 61.

brengt die tegen de gemeene leere sijn". Hij beloofde voorts de uitlegging over Rom. 7 bij zijn ambtgenoot te zullen opvragen en onderzoeken [1]).

Om tot zekerheid te geraken besloten nu enkele predikanten, voor dit doel te Delft bijeengekomen, een poging te doen om, door bemiddeling van Gomarus, enkele studenten te vinden, die zouden opteekenen, wat Arminius in zijn lessen en Borre in zijn sermoenen leerde. Zoo noodig konden zij een getuigenis afleggen, na op zijn privatissima misschien nog nader Arminius' gevoelens te hebben leeren kennen. Ook zou Gomarus zelf uit de conferentie en uit Arminius' geschrift over Rom. 7 „sijnen sin in sommige articulen wel connen verstaen". Het staat echter niet vast, dat Gomarus zich hiervoor zou geleend hebben [2]).

Niet alleen op Arminius, maar ook op zijn studenten werd steeds nauwkeuriger acht gegeven. Johannes Narsius, die den 3den October 1604 nog zulk een goed getuigschrift van Gomarus ontving [3]), moest thans voor de Amsterdamsche predikanten een 9-tal vragen beantwoorden [4]). Abraham Christiaan van Vliet uit Voorburg, die behalve van Kuchlinus ook van Arminius onderwijs ontving, hield den 30sten April 1605 onder voorzitterschap van Gomarus een disputatie over de goddelijke voorzienigheid. Toen Van Vliet volgens academische gewoonte en bij wijze van oefening eenige tegen-stellingen verdedigde, werd Gomarus zóó boos, dat hij niet alleen een heftig wederantwoord gaf, maar ook geheel verstoord op Arminius doelde als dengene, die al die tegenwerpingen suggereerde [5]).

Den 30sten Juni 1605 ontving Arminius bezoek van vijf gedeputeerden van de synoden van Zuid- en Noord-Holland, die over verschillende punten nadere inlichtingen kwamen vragen. Hij legde de gevraagde verklaringen echter niet af. Wel toonde hij zich zeer geërgerd over een gravamen van de classis Dordrecht; werd dit niet veertien dagen vóór de komende synode ingetrokken, dan zou hij zich bij de Regeering beklagen.

Ook Gomarus en Trelcatius ontvingen bezoek der gedeputeer-

---

[1]) J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 245, 246; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 204, 205. [2]) J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 249, 250; *Werken der Marnixvereeniging*, Serie III, Deel IV, blz. 269—272, Deel V, blz. 358, 359. [3]) Te vinden in: *Leidsche Univ. Bibl., Pap. 2.* Over Joh. Narsius zie: *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, V kol. 356. [4]) C. Brantius, *Historia*, pag. 228—237; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 209, 210. [5]) C. Brantius, *Historia*, pag. 237—239; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 211, 212.

den. Zij erkenden, dat er in de Kerk en aan de universiteit twist was ontstaan en dat er onder de studenten veel meer gedisputeerd werd over praedestinatie, vrijen wil en volharding der heiligen dan vroeger, ten tijde van Junius en Trelcatius Sr. Zij konden echter niet zeggen, wie daar de schuld van was. Zij hadden er met Arminius over gesproken en hem gezegd, dat zij voor twist en scheuring vreesden, waarop deze ten antwoord had gegeven: Ik vrees nog meer voor tyrannie [1]).

Ongeveer een maand later, den 28sten Juli 1604, deed de kerkeraad van Leiden nog een poging om de moeilijkheden tot oplossing te brengen. Hij zond een tweetal zijner leden naar Arminius met het verzoek om in tegenwoordigheid van den kerkeraad de zaak met zijn ambtgenooten te willen behandelen. Arminius opperde hiertegen evenwel weder zijn bezwaren, zoodat het onderhoud met Gomarus niet heeft plaats gehad [2]).

De classis Dordrecht diende nu bij de synode van Rotterdam het bovengenoemde gravamen in, dat luidde als volgt: „Dewijle men hoort dat in de Kercke ende Universiteit van Leyden over de leere der Gereformeerde Kercke enige differenten souden geresen sijn, acht de Classis nodich dat de Synode middel bedencke, waer deur alsulcke differenten op het aldergevouchlickste ende spoedichste nedergeleyt worden, ten eynde alle scheuringe ende argernisse, die apparentelyck daer uit staet te rijsen, in tijts verhoedet ende de enicheyt der Gereformeerde Kercke tegens de lasteringe van de vianden der selffde gehouden werde [3]).

Nauwelijks was dit den Curatoren ter oore gekomen, of zij lieten de professoren Gomarus en Arminius bij zich komen en vroegen hun, of zij van zulke verschillen inderdaad iets afwisten. De hoogleeraren verzochten eenigen tijd van beraad en gaven daarna hun schriftelijk antwoord. Zij geloofden wel, dat er onder de studenten meer disputen vielen, dan hun lief was, maar wat de professoren betrof, wisten zij niet, dat er in de fundamenten der leer eenig verschil bestond. Zij zouden bij de studenten alle pogingen aanwenden om dergelijke disputen te verminderen. Dit schrijven werd

[1]) Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 299*b*—300*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 242—247; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 58, 59; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 253; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 257—259; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 218—221.
[2]) C. Brantius, *Historia*, pag. 252, 253; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 223.
[3]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 417*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 301*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 253—255; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 60; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 259; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 223, 224.

door J. Arminius als rector, Fr. Gomarus en L. Trelcatius, en daarna nog door J. Kuchlinus, regent van het Statencollege met hun handteekening bekrachtigd [1]).

Volgens Brandt [2]) heeft men er zich over verwonderd, dat Gomarus deze verklaring aflegde: had hij zich, tien maanden geleden, niet met zijn dispuut over de praedestinatie tegen Arminius gekant en scheen het niet dat dit leerstuk hem te zwaar woog om het niet voor fundamenteel te houden? Ook hoorden velen hem soms van den predikstoel „een tael voeren", die het verschil zeer groot maakte. Anderen meenden evenwel, dat hij met Arminius nog vrede wilde houden. Immers deze schreef den 7den Juni 1605 aan Wtenbogaert: „Ik heb met Gomarus vrede, en meene dat se bestendig genoeg sal sijn, ten waere hij sijn oor wilde leenen aen hem die nergens op uit schijnt te sijn, als om self geen valsch Propheet bevonden te worden. Ik sal daerentegen mijn best doen, dat mijn sedigheit en gelijkmoedigheit voor allen blijke, op dat ik te gelijk door de goedtheit der saeke en door de manier van doen bovendrijve". Ja, Gomarus zou, volgens Brandt, zelf geklaagd hebben, „dat hij wel hadt willen vrede houden, maer dat de kerken hem niet met vrede lieten".

Kort voor de synode te Gorinchem werd onder Arminius' voorzitterschap een disputatie gehouden over de Godheid van den Zoon [3]). Terwijl hij zelf de orthodoxe opvatting verdedigde, opponeerde een der studenten met tegen-stellingen, waarin hij beweerde, dat de Zoon van God αὐτόθεος was en Zijn wezen niet van den Vader, maar van zichzelven had. Hiertegen voerde Arminius aan, dat het woord αὐτόθεος niet in de Schrift voorkwam, maar dat het daarom niet geheel verworpen behoefde te worden, als het maar goed verstaan werd. Het kon in twee beteekenissen gebruikt worden en aanduiden: 1. Hem, die in waarheid God is; 2. Hem, die uit zichzelven God is. De eerste beteekenis kon geduld worden, maar de tweede was, zeide Arminius, met de H. Schrift en de opvattingen der orthodoxe oudheid in strijd. De student verdedigde

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 417*; Bertius, *Liickoratie*, pag. C4*a.b.*; C. Brantius, *Historia*, pag. 255, 256; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 61; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 259, 260; J. H.Maronier, *J. Arminius*, blz. 224, 225. [2]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 61; A Limborch, *Pr. ac er. vir. epist.*, no. 77; H. C. Rogge, *Brieven*, I blz. 76, no. 58; Bertius, *Aenspraeck*, blz. B4*b*; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 225, 226; K. Dijk, *De strijd*, blz. 85, 86. [3]) C. Brantius, *Historia*, pag. 285—294; A Limborch, *Pr. ac er. vir. epist.*, no. 88; H. C. Rogge, *Brieven*, I blz. 79, 80, no. 63; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 241, 242.

echter de laatste opvatting hardnekkig en beweerde, dat slechts in oneigenlijke beteekenis gezegd kon worden, dat het wezen van den Vader aan den Zoon en den H. Geest was medegedeeld en dat men terecht en in eigenlijken zin kon zeggen, dat het wezen van Vader, Zoon en H. Geest gemeenschappelijk was. Des te vuriger bleef hij dit volhouden, daar hij zich op de pas uitgegeven „Loci communes" van Trelcatius beroepen kon. Arminius achtte het zijn plicht zijn opvatting te blijven verdedigen en zeide, dat de opvatting van den student geheel nieuw was en in de Grieksche en Latijnsche kerk ongehoord. Altijd hadden de oude godgeleerden verdedigd, dat de Zoon Zijn Godheid, door de eeuwige generatie, van den Vader had. De nieuwe leer leidde niet alleen tot Sabellianisme, waarbij de Zoon, omdat Hij Zijn wezen van geen ander had, de plaats van den Vader innam, maar baande ook den weg voor het Tritheïsme, omdat daar zooveel goden werden aangenomen, als er verschillende personen waren. Het leerstuk van de eenheid der godheid in de triniteit door de wijze van oorsprong en orde was het eenige wapen tegen de Antitrinitariërs. Arminius was overtuigd, dat Gomarus op dit punt eensgevoelend met hem was, daar deze, kort na de uitgave van Trelcatius' Loci communes, diens formuleeringen van de heilige Triniteit in openbaar dispuut had tegengesproken en in privaat college had weerlegd. Met dat al kon Arminius het geschokte vertrouwen toch niet herwinnen.

De particuliere synode van Zuid-Holland, die den 8sten Aug. 1606 te Gorinchem bijeen kwam, besprak o.m. ook de „Ondervraginge van de Confessie ende Catechismo" [1]). De Staten Generaal hadden eindelijk tot het houden van een Generale Synode besloten, en waar aan de Kerken als hoogste taak was opgedragen het bewaren van de zuiverheid der leer tot eer van God en tot zaligheid der menschen, zoo vermaande en gelastte de synode alle dienaren des Woords in haar ressort, om confessie en catechismus naarstig door te lezen. Mogelijke aanmerkingen werden, met redenen omkleed, zoo spoedig mogelijk ingewacht. De behandeling zou dan plaats hebben in classis, particuliere en generale synode en de laatste zou dan overeenkomstig Gods Woord een beslissing nemen.

---

[1]) Art. 41, zie: J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, III. 254 blz, 255; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 67; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 284, 285.

Gedeputeerd werden J. Wtenbogaert, Coddaeus, Nath. Marlandus en Egb. Aemilius, om zich tot de hoogleeraren in de theologie en de regenten van het Statencollege en Waalsche college te Leiden te wenden met het verzoek, of zij ook hun aanmerkingen kenbaar zouden willen maken, om daardoor de synode van dienst te zijn. Aan deze pogingen zou, om twist te vermijden, van weerszijden geen ruchtbaarheid gegeven mogen worden. Eerder zou men de theologische studenten vermanen, om den Catechismus, maar vooral de H. Schrift naarstig te onderzoeken, omdat de rust en eenigheid der Kerken boven alles moest gaan. De synode zou tot de andere particuliere synoden het verzoek richten om op gelijke wijze te handelen, opdat de generale synode een beslissing zou kunnen nemen.

Toen Wtenbogaert uit het leger bij Wesel teruggekeerd was, vervoegde hij zich, volgens de verstrekte opdracht, in December 1606, samen met Aemilius, Marlandus en Coddaeus, bij Gomarus [1]). Wtenbogaert las dezen de acte voor en verzocht hem vriendelijk deze te willen nakomen. De hoogleeraar bedankte hen voor hun moeite en prees het in de synode, dat zij arbeidde, om rust en vrede te bewaren en de zuivere leer te behouden. Wat hem betrof, hij wilde de synode gaarne naar vermogen van dienst zijn. Hij kon evenwel op dit verzoek geen „uytdragende antwoorde" geven zonder eerst met zijn ambtsbroeders gesproken te hebben. Daarom moest z.i. de theologische faculteit door den decaan bijeengeroepen worden om in haar geheel te kunnen adviseeren. Hiermede konden de gedeputeerden zich echter niet vereenigen. Hetgeen Gomarus zeide, hadden zij ook wel overwogen, maar om bepaalde redenen waren zij er toch niet voor. De hoogleeraar moest zich nog eens bedenken!

Ook aan de andere professoren brachten zij het verzoek over. Arminius gaf een ander antwoord dan Gomarus: hij had Confessie en Catechismus al naarstig onderzocht en zou dit in de vreeze des Heeren en met een goed geweten ook verder doen. Hiertoe achtte hij zich reeds van Godswege verplicht en thans te meer, nu zulk een vergadering het hem verzocht. Wat het indienen van zijn aanmerkingen betrof, zou hij naar gelegenheid handelen.

Het antwoord van Trelcatius, die daarna de afgevaardigden

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 346*a*—348a; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 355*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 294—298; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 287, 288; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 238—240.

ontving, kwam in hoofdzaak met dat van Gomarus overeen: eerst communicatie met zijn medeprofessoren, door den decaan daartoe bijeengeroepen, of anders eerst een onderhoud met Gomarus alleen. De gedeputeerden gaven hem hetzelfde antwoord, dat zij Gomarus hadden gegeven. Daarna richtten zij hun schreden weer naar de woning van Arminius om dezen van hun bevinding te vertellen. Resultaat van dit gesprek was, dat de faculteit niet bijeengeroepen zou worden, maar dat iedere hoogleeraar afzonderlijk zijn aanmerkingen zou moeten geven.

Hierop begaven de heeren zich eerst weder naar Trelcatius, die dienzelfden avond nog nader met Gomarus overlegde en toen ten antwoord gaf, dat hij bedoelde geschriften wilde onderzoeken, niet alsof hij ook maar in het minste twijfelde aan iets, dat daarin vervat was, maar alleen om de synode te gelieven. Het resultaat van zijn onderzoek zou hij over de Waalsche Synode of door bemiddeling van de gedeputeerden aan de Zuid-Hollandsche Synode doen toekomen. Met dit antwoord verklaarden de gedeputeerden zich tevreden.

Gomarus antwoordde in denzelfden geest als Trelcatius. Ook hij wilde Confessie en Catechismus wel onderzoeken, maar hij verklaarde uitdrukkelijk, dat hij dit zou doen, niet omdat hij twijfelde aan de waarheid van eenig punt, dat daarin vervat was, maar alleen ten gerieve van de synode. Tevreden gesteld gingen de gedeputeerden heen, om thans over hetzelfde onderwerp met Bertius en Colonius, regenten van het Staten- en Waalsche college, te spreken.

Den 21sten Febr. 1607 vervoegden de gecommitteerden der synoden van Zuid- en Noord-Holland zich weder in Den Haag bij de Staten Generaal, met het verzoek om de bijeenkomst tot voorbereiding der Nationale Synode, waarvan in de acte van consent van den 15den Maart 1606 was melding gemaakt, zonder langer verwijl te houden [1]). Gaven de Staten Generaal geen toestemming, dan wilden zij gaarne de redenen van uitstel hooren, opdat zij de Staten genoegdoening konden verschaffen. Den 22sten Maart herhaalden zij hun verzoek[2]). De Staten deelden nu hun besluit mede: de bedoelde bijeenkomst zou tusschen Paschen en

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 348*a*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 355*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 302; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 288, 289. [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 348*a.b*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 355*b*; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 288, 289.

Pinksteren d.a.v. gehouden worden. De convocatiebrief was gedateerd 10 April 1607. Wtenbogaert drukte den zijne af [1]). Uit dit schrijven bleek, dat de Staten Generaal niet direct aan de predikanten, maar aan de Staten van iedere provincie afzonderlijk hadden geschreven [2]). Den 22sten Mei 1607 verschenen de genoodigden in Den Haag [3]). Iedere provincie had twee predikanten gezonden, terwijl ook de professoren uit Leiden en Franeker aanwezig waren, in het geheel zestien personen. Ook Gomarus en Arminius waren tegenwoordig. Eerst den 26sten Mei 1607 werden de heeren in de vergadering der Staten Generaal ontboden. Na een inleiding zeide de advocaat, Van Oldenbarnevelt, dat zij op het herhaald verzoek van de Kerk van Amsterdam waren bijeengeroepen om ter voorbereiding van de Generale Synode advies te geven. Door gewichtige landszaken hadden de Staten echter voor een conferentie geen tijd. Daarom legden zij aan de heeren acht punten voor met het verzoek daarop van antwoord te dienen. Dit behoorde, zoo mogelijk, eenparig te zijn; werd geen eenstemmigheid bereikt, dan moest een ieder zijn schriftelijk advies opstellen.

Met deze opdracht begaven professoren en predikanten zich onder voorzitterschap van J. Fontanus naar de Haagsche kerkeraadskamer. Assessor was Helmichius, scriba Joh. Becius.

In de Statenvergadering werd het antwoord ingeleverd, deels eenparig, deels met een afzonderlijk advies van vier personen: Arminius, Wtenbogaert en de twee Stichtsche predikanten Everardus Bootius en Henricus Ioannis. De inhoud van dit schrijven was, voor zoover het eenparig was, als volgt: Iedere particuliere synode zou aan haar gedeputeerden haar gravamina naar de nationale synode meegeven; deze zouden dus niet aan de Staten Generaal gezonden worden. Iedere particuliere synode zou vier predikanten en twee ouderlingen afvaardigen. Ook andere predikanten mochten compareeren, zooals dat in particuliere synoden de gewoonte was. Zij verzochten ootmoedig, dat alle Nederlandsche kerken in het buitenland aangeschreven zouden worden.

Over de volgende drie vragen bestond verschil: 1. Stemmen

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 348*b*, 349*a*; H. C. Rogge, *Brieven*, I blz. 81, no. 68; H C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 289. [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 349*a.b.*

[3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 349*b*—353*a*; Trigland, *Kerck. gesch.*, fol. 355*b*—363; C. Brantius, *Historia*, pag. 302—312; J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, I blz. 411—414; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 70—72; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 290—296; H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 74—80; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 247—251; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 256—260.

alleen de afgevaardigden, of moeten ten slotte ook zij, die afvaardigden, nog weer stemmen? 2. Zijn de gedeputeerden ter synode nog aan iets anders gebonden dan alleen aan Gods Woord? 3. Wat moet de nationale synode verder nog doen, dat heilzaam voor de Kerk zou kunnen zijn? De meerderheid wilde in de brieven van uitschrijving voor de nationale synode de clausule van de revisie van confessie en catechismus geschrapt zien. Het genoemde viertal wilde dit evenwel niet en begeerde ook, dat men gedurende het onderzoek van alle leerbezwaren niet aan catechismus en confessie gebonden zou zijn, lijnrecht tegen de opvatting van Gomarus in, die zeide, dat hij het Woord van God wel voor den eersten regel des geloofs hield, maar de confessie en den catechismus voor den tweeden. Bogerman zou gezegd hebben, dat de H. Schrift naar confessie en catechismus moest uitgelegd worden.

Van den 14den Aug. 1607 af werd de synode te Delft gehouden. Ook hier, evenals op de synode te Gorinchem, werd een mogelijke revisie der belijdenisgeschriften ter sprake gebracht (art. 4) [1]. Er vielen resultaten te boeken. De meeste dienaren des Woords hadden tegen de belijdenisgeschriften geen bezwaren. Enkele predikanten verklaarden met hun onderzoek nog niet gereed te zijn. Te zijner tijd zouden zij mogelijke aanmerkingen indienen. Namens zijn commissie rapporteerde Wtenbogaert: Gomarus wil het verzoek der synode gaarne nakomen, maar onder protestatie, dat hij dit doen zal, niet, omdat hij eenigszins aan de waarheid der belijdenisgeschriften twijfelt, maar om de synode daarin ter wille te zijn. In denzelfden geest antwoordde Trelcatius, die zich echter, zoo noodig, tot de Waalsche synode zou richten. Arminius antwoordde, dat hij genoemde geschriften onderzocht had en daarmede zou voortgaan. Met mogelijke aanmerkingen zou hij te zijner tijd naar omstandigheden handelen. De antwoorden van Bertius en Colonius waren in denzelfden geest gesteld.

Hoe stond nu Gomarus in dezen tijd ten opzichte van zijn ambtgenoot Arminius? Deze vraag wordt ondubbelzinnig beantwoord door Gomarus' brief aan S. Lubbertus van den 23sten Oct. 1607 [2]). De hoogleeraar uit Franeker had aan Gomarus om inlichtingen over Arminius gevraagd. Het antwoord daarop begint al aarzelend. Lubbertus, aldus Gomarus, weet er zelf veel meer van. Uit Leiden

[1]) J. Reitsma en S. D. van Veen, Acta, III blz. 262, 263. [2]) Bijlage 13, blz .395, 396.

gaan er juist veel studenten naar Franeker, om hun studiën te voltooien. Ook zijn zij tegenover Lubbertus veel openhartiger dan tegenover Gomarus. Deze is tevens bevreesd, dat Arminius later, wat Gomarus nu schrijft, hem in haat voor de voeten zal werpen. Niet, dat hij twijfelt aan Lubbertus' goede trouw, maar allerlei listen worden aangewend om Gomarus' meening te weten te komen. Ook is het moeilijk om achter Arminius' meening te komen: soms ontkent hij iets, dan lascht hij wat in en dan verandert hij het weer. Wel zijn er enkele opmerkingen, die Gomarus maken kan; hij zegt, dat wie Christus αὐτόθεος noemt, gelijk Arminius dat doet, een Sabelliaan is. De val van Adam, leert Arminius, is door geen besluit van God geordineerd. De erfzonde is niet in eigenlijken zin een zonde, maar de straf der zonde. Verder: het is verkeerd, wat de catechismus zegt, dat God zich over de aangeboren zonde vertoornt en dat Hij een toornend God is; de vrije wil is niet aan het besluit of de bepaling der voorzienigheid onderworpen; anders zou hij niet vrij zijn en het beginsel der daden; de vrije wil is de helpende oorzaak van bekéering en geloof volgens de Schriftuurplaatsen, waarover Castellio en Bellarminus disputeeren. De genade, zoo leert Arminius verder, is universeel; de wedergeboorte is niet het eigendom van de verkorenen; de praedestinatie gaat niet over personen, maar over kwaliteiten: niet Petrus bijv., maar de geloovige als zoodanig is uitverkoren; de geloovigen kunnen van het geloof afvallen en soms gebeurt dit dan ook, zij het dan ook niet tot het einde toe; de geloovige kan in dit leven de wet volmaakt vervullen; de rechtvaardigmaking wordt ons tot geloof gerekend en is daardoor onze gerechtigheid. Nergens in de Schrift wordt, volgens hem, geleerd, dat de gerechtigheid van Christus ons als gerechtigheid toegerekend wordt.

Dit alles had Gomarus in der haast uit vele andere dingen saamgelezen, waaruit echter duidelijk genoeg bleek, dat Arminius zijn leeringen aan Castellio, Coornhert, Socinus en Lescallius ontleend had. Van diens leerlingen had hij gehoord, dat hij ook geen andere argumenten gebruikte dan zij.

Onder de studenten ging het in die dagen weer woelig toe. De student Johannes Leurius van Gendt werd den 5den Jan. 1607 geverbaliseerd, omdat hij „jegens der straten" „met bloot geweer geslagen ende gescrapt" had. Volgens een placcaat der Staten verloor hij daardoor zijn universitaire rechten en moest hij door de

rechtbank der stad Leiden veroordeeld worden. Zijn geweer werd verbeurd verklaard, terwijl hij drie gulden boete en de gevangeniskost moest betalen. Over deze handelwijze ontstond wrijving tusschen de Staten en den Senaat. Den 11den Jan. 1607 zonden Leidens burgemeesters in allerijl een waarschuwing naar Den Haag. Zij waren zoo haastig, omdat de wachtmeester der stad Leiden hun had medegedeeld, dat de rector en Gomarus, na het sluiten van de poort, uit Den Haag waren teruggekomen en dat zij den dienaar tevens gevraagd hadden, den anderen morgen om half zes present te zijn om hen weder uit te laten. De professoren zouden waarschijnlijk met den wagen van Dirck Moy naar Den Haag willen rijden. Het ging stellig (zoo gisten de burgemeesters) over de zaak-Leurius, omdat de stedelijke rechtbank, zonder den senaat er in te kennen, had recht gesproken. Daarom verzochten de burgemeesters goed toe te zien, wat de professoren in Den Haag uitrichtten.

Inderdaad werd reeds den volgenden dag een request van den Senaat bij de Staten ingediend. Het behelsde het verzoek om het besluit van Nov. 1600 op te heffen en dus den studenten niet aanstonds al hun rechten te ontnemen. Hield men zich aan het besluit, dan zou dit „merckelicke inconvenienten" veroorzaken. Beter ware het om voortaan gezamenlijk recht te spreken, waarbij de Staten toch steeds hun meerderheid van stemmen zouden behouden.

Ook de studenten protesteerden. Volgens hen zou alle schuld bij de straatwacht met haar dronken kapitein en bij den onverstandigen schout liggen. De toestand werd er niet beter op. Maakte de senaat er bezwaar tegen, dat er buiten zijn weten een wacht was ingesteld, die op de studenten moest toezien, de laatsten gingen nog veel verder. Zij verklaarden, dat zij zich opmaakten, om de vrijdommen en privilegiën der universiteit te handhaven en ditzelfde eischten zij ook van den senaat. De studenten gingen zelfs zoo ver, dat zij de lessen verstoorden en professoren uitfloten. Ten slotte moesten alle lessen worden gestaakt. De studenten kozen aanvoerders onder den fraaien naam van Gedeputeerden der Natiën. Een formeel oproer brak uit en er was zelfs een edict noodig om dien storm te stillen en de studenten weer tot gehoorzaamheid te brengen, zij het dan ook onder een protest van hun kant tegen zóóveel onrecht [1])!

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I blz. 164, 167, 168, 425*—435*.

Ook in kerkelijke aangelegenheden werd Gomarus' raad en hulp gevraagd. Op een vraag van de classis Walcheren aan Gomarus, of hij iemand wist, die den kerkedienst in beide talen zou kunnen vervullen, antwoordde hij bij schrijven van 25 Augustus 1605 [1]). Na ernstig overleg kon hij niemand anders noemen dan Jonas Volmaer, magister artium en theologisch student te Leiden. Deze kende zoowel de Fransche als de Vlaamsche taal en was in theologie, philosophie en propositiën geoefend. Des te meer was hij een goede plaats waard, daar hij vele jaren als ijverig en deugdzaam bekend stond.Daarom had de gemeente te Londen hem ettelijke jaren „tot voorderinghe syner studien" onderhouden en had hij, nu hij afgestudeerd was, de vrijheid een beroep aan te nemen.

Den 6den October 1605 schreef Gomarus nogmaals aan de classis een brief, die aan Aegidius Bursius, predikant te Middelburg, overhandigd moest worden [2]). Hij prees haar zorg bij de keuze van een predikant voor Calais. Ook thans beval hij Volmaer aan, die hem persoonlijk bekend was. Bij openbare lessen en disputaties had hij zijn kennis en nauwgezetheid aan allen getoond; bij bijeenkomsten voor oefening (conciones gymnasticae of propositiones) waren zijn zuiverheid in de leer, en bij zijn redevoeringen zijn ijver en vorderingen gebleken. Gomarus meende echter, dat het beter was persoonlijk met Volmaer kennis te maken. Daarom zond hij den candidaat naar Walcheren om te zien, of God hem daar noodig had.

Over de predikantskeuze te Calais handelde ook een schrijven, enkele weken te voren door den kerkeraad van deze stad aan de classis Walcheren gericht (14 Sept. 1605) [3]).

De kerkeraad had van de classis een missive ontvangen en haastte zich nu haar te bedanken voor haar bereidwilligheid om de kerk van Calais in de vacature-Panelius van een predikant te voorzien. Gaarne namen de broeders den aanbevolene aan, zonder zelf in deze zaak ook het allerminste ter hand te nemen. Wel verwittigden zij de classis „vande openinghe ons tot voorsieninghe van onse kercke ghedaen door D. Franciscum Gomarum, alsoo U. E. sien mach by het ingheslotene briefken."

Wat Gomarus' familieaangelegenheden betreft, kan nog volle-

---

[1]) Bijlagen 10, blz. 393, 394. [2]) Bijlagen 11, blz. 394, 395. [3]) *Brief uit Calais aan de Classis Walcheren.* Afzonderlijk document, niet ingebonden (*Archief van het Prov. Kerkbestuur van Zeeland*).

digheidshalve worden vermeld, dat hij voor een uitnoodiging van G. J. Vossius, om met Joh. à Cornput op Vossius' bruiloft te komen [1]), wegens drukke werkzaamheden bedankte [2]).

4. *De conferentie voor den Hoogen Raad*

Toen de kwade geruchten over Arminius vermeerderden, wendde deze zich in 1608 met een request [3]) tot de Hooge Overheid en wel tot de Staten van Holland en West-Friesland, om zich voor deze, en op hun gezag ook voor anderen, van beschuldigingen te zuiveren. Trigland noemt dit niet goed, en zegt, dat Arminius zich door deze handelwijze van den kerkelijken rechter, die alleen over deze zaak mocht oordeelen, naar den politieken rechter begaf, bij wien hij meer hulp hoopte te vinden, al wendde hij dan ook voor, dat hij een kerkelijke vergadering wenschte [4]).

De Staten achtten echter den tijd voor een nationale synode nog niet rijp en besloten het college van president en raden van den Hoogen Raad, resideerende in 's-Gravenhage, te gelasten, Gomarus en Arminius voor zich te ontbieden. De vier predikanten, die bij de vorige samenkomst in Den Haag tegenwoordig geweest waren, zouden ook thans worden uitgenoodigd. De taak van deze conferentie zou zijn, te onderzoeken, of er onder de twee professoren eenig verschil op het punt van den godsdienst bestond of niet. Was dit het geval, dan moest daar onderzocht worden, waarin dit verschil bestond, niet om er over te oordeelen, maar om te zien, of met behulp van die vier predikanten deze verschillen door een vriendelijke samenspreking konden bijgelegd en weggenomen worden. Aan de Staten moest hiervan rapport worden uitgebracht. De Hooge Raad ontving van de Staten nog de volgende instructie: Eerst moest hij Gomarus afvragen, of hij iets op Arminius aan te merken had, en zoo ja, wat dit was. Op eventuëele beschuldigingen moest Arminius ronduit antwoorden. Weigerde Gomarus echter eerst te zeggen, wat hij tegen Arminius had en wilde hij, dat eerst zijn ambtgenoot een verklaring van zijn gevoelen zou geven, dan moest de Raad dienaangaande eerst

---

[1]) Het document bevindt zich in de Bibliotheek der Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam, no. 26 (47). [2]) Bijlage 12, blz. 395. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 435a – 436a; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 307*a.b*, 413*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 350, 351; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 81, 82; *Oorspronck*, fol. 21 recto; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 274; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 275. [4]) Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 307*b*; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 274, bestreden door *Oorspronck*, fol. 21.

Gomarus en daarna pas Arminius naar zijn belijdenis vragen [1]).

Op den 30sten April 1608 werden de professoren aangeschreven om Donderdag na Pinksteren voor den Hoogen Raad in Den Haag te verschijnen [2]). Als predikant zouden tegenwoordig zijn: J. Becius van Dordrecht, W. Helmichius van Amsterdam, J. Wtenbogaert van Den Haag en H. Gerardi van Enkhuizen. Ook Bertius wenschte tegenwoordig te zijn, wat hem echter niet werd toegestaan [3]).

Met dezen loop der gebeurtenissen namen de Kerken echter geen genoegen. Zij vonden, dat er aan het Hof wonderlijk gehandeld werd. Een kerkelijke vergadering kon er, zoogenaamd omdat de gecommitteerde van den Spaanschen vijand dit belette, niet belegd worden, maar op particulier verzoek werd terstond zulk een vergadering in Den Haag toegestaan. De zaak werd, zoo zeide de Kerk, van de kerkelijke vergaderingen voor politieke rechters gebracht. Zij vreesde nu, dat de zaak ook zonder wettige kennis ervan daar gesmoord zou worden. Hierom richtten de Kerken zich in hun kerkelijke gedeputeerden, mondeling en schriftelijk, tot de Staten met het verzoek, of in plaats van deze conferentie de provinciale synode gehouden mocht worden. Het baatte echter niets. De Staten stonden er op, dat de conferentie zou doorgaan: zij toch was alleen belegd, om kennis van zaken te nemen! Zoodra er rapport was uitgebracht, zou een kerkelijke vergadering, hetzij provinciaal of nationaal, de zaak verder kunnen afdoen [4]).

Op Donderdag na Pinksteren (30 Mei 1608) waren alle aangeschrevenen bijeen [5]). De president deelde mede, wat de last der

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 436*a.b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 307*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 352. [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 436*b*, 437*a*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 307*b*, 308*a*, 413*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 351, 352; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 82; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 358; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 275; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 275. Vergelijk de gedrukte *Resolutiën der Staten van Holland en West-Friesland*, 1608, blz. 85—88. [3]) C. Brantius, *Historia*, pag. 353—359; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 275, 276. [4]) Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 413*b*, 414*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 352, 353; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 82; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 276. [5]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 437*a*—438*b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 307*b*—309*a*, die Arminius' woorden kritisch beziet; *Oorspronck*, fol. 21 *r*, *v*; C. Brantius, *Historia*, pag. 359—362; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 82; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 359—361; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 275; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 276—279; K. Dijk, *De strijd, blz.* 86—88; In de Utrechtsche Universiteitsbibliotheek bevindt zich een handschrift (Hs. 1697 fol. 160*a*—161*b*), getiteld: *Rescriptum D. F. Gomari de colloquio coram dd. supremae curae Hollandiae consilariis habito cum D. Arminio, mense Junio 1608.* Behalve het feit, dat het geen bijzonderheden bevat, heeft de overweging, of dit inderdaad een manuscript van Gomarus is, mij weerhouden het te gebruiken. Blijkens een inliggend persoonlijk schrijven twijfelde ook Rogge aan de echtheid er van. Het is niet onderteekend en is geschreven door een geheel andere hand dan die van Gomarus.

Staten was en voegde er de vermaning aan toe, dien na te komen en zoo de Staten als overheid te gehoorzamen, ter harte nemend het algemeen welzijn en den vrede der Kerken. Hij verzocht Gomarus nu, om ronduit te verklaren, of er tusschen hem en Arminius eenig verschil was en zoo ja, op welke punten der leer dit verschil bestond. Daarna zou men naar Arminius luisteren en overleggen, hoe men, tot algemeene stichting, het verschil het beste kon wegnemen.

Gomarus antwoordde met te zeggen, dat hij God dankte, dat Hij den Staten den goeden wil geschonken had om zorg te dragen voor Kerk en godsdienst. Hij erkende dit dankbaar en wist zich ook verplicht, zijn bijstand te verleenen, maar in dit geval kon hij, al wilde hij de ootmoedige dienaar der Staten zijn, hun bevel niet opvolgen, zoowel om zijn positie, die kerkelijk was en daardoor aan synode en Kerk onderworpen, als ook om de zaak zelf, die op een kerkelijk oordeel aanspraak maakte. Plaats en tijd waren er bovendien niet geschikt voor. Wel erkende hij, dat het college van den Hoogen Raad uit voortreffelijke en wijze heeren bestond, maar evenzeer was hij er van overtuigd, dat hun roeping was de beoordeeling van „Civile wereltlijcke saecken", en niet van kerkelijke zaken als deze. Hij verwonderde er zich dan ook over, dat de Staten deze aangelegenheid op deze wijze hadden willen behandelen en hoopte, dat zijn vrijmoedige verklaring hem niet kwalijk genomen zou worden: hij was Gode meer gehoorzaamheid schuldig dan den menschen.

De Raad antwoordde, dat de te behandelen zaken op de religie betrekking hadden, dat hij zich de autoriteit niet aanmatigde om daarover te oordeelen, want dat de Hooge Overheid hem alleen had opgedragen een onderzoek in te stellen naar het verschil tusschen de professoren, en verzocht dus daarom Gomarus, hem alsnog te willen inlichten. De hoogleeraar antwoordde, dat hij niet wist, waarom men hem tot een beschuldiger van Arminius maakte; altijd had hij met dezen vriendschap onderhouden. Hij wenschte nu te weten, of hij dienaangaande bij de Staten beschuldigd was, en begeerde het request te zien, dat, naar hij vermoedde, door de Staten ontvangen was en dat de aanleiding tot deze bijeenkomst was geweest.

Nadat de hoogleeraren de vergaderzaal een oogenblik hadden verlaten, beraadslaagde de Raad met de predikanten. Toen de

professoren weer binnen gelaten waren, verklaarde de Raad niets van zulk een request te weten en dat men Gomarus ook niet tot een beschuldiger van Arminius wilde maken, maar dat men slechts vriendelijk en ronduit een verklaring over het geschil wilde hooren.

Nu de Hooge Raad zoo zeer aandrong, antwoordde Gomarus, dat hij in het algemeen wel wilde zeggen, dat er eenig geschil was, omdat Arminius zelf tot hem en tot enkele anderen gezegd had, dat hij tegen de kerkleer bedenkingen had. Anderen zouden er meer van kunnen zeggen dan hij, omdat hij Arminius' lessen niet gevolgd had, noch gezien had, wat deze had geschreven, noch wat hij op zijn privatissimum had geleerd. Het beste zou dus zijn, dat, als Arminius iets tegen de leer der Kerk, begrepen in confessie of catechismus, had in te brengen, hij zou openbaren, wat dit was. Gomarus zelf had tegen die geschriften geen bezwaren.

Weer werd den professoren verzocht even de vergaderzaal te verlaten, waarna de Raad verklaarde, dat hij, om te kunnen voldoen aan den last der Staten, met zulk een antwoord geen genoegen kon nemen, en dat Gomarus, om het bevel der Staten na te komen, nu ronduit moest zeggen, of er geschil was en zoo ja, welk.

Thans verklaarde Gomarus, dat hij, waar men zóó bij hem aandrong, met een goed geweten kon zeggen, dat hij iets op het hart had en dat er inderdaad een geschil was, en ook dat het gerucht ervan onder de studenten zóó verbreid was, dat zij over vele dingen des te vrijmoediger met elkander disputeerden, meenende, dat hun zulks geoorloofd was. Hij achtte het echter niet geraden nu te verklaren, wat dit was, omdat dit in deze vergadering niet vruchtbaar kon geschieden; men zou dan over die verschillen moeten disputeeren en daarna over het gewicht ervan moeten oordeelen, wat hij voor zijn persoon gevaarlijk en voor de vrijheid der Kerken nadeelig achtte.

Toen de Raad sterk aanhield en om een nadere verklaring van de geschilpunten vroeg, stond Gomarus er op, dat Arminius eerst zijn bedenkingen op confessie en catechismus zou mededeelen.

Arminius had tot nu toe gezwegen, omdat men hem niet had gevraagd om te spreken, doch thans nam hij het woord en sprak er zijn verwondering over uit, dat gezegd was, dat de „brant des verschils" geklommen was „boven alle daecken" en dat men tevens bezwaard was te zeggen, wat er voor een verschil was, of wat hij dan tegen confessie of catechismus geleerd zou hebben. Ook

zeide hij zich er over te verwonderen, dat men nu een verklaring van hem eischte, alsof men de woorden uit zijn mond wilde nemen om hem te kunnen beschuldigen. Hij verklaarde, dat hij zich niet bewust was iets geleerd te hebben, dat niet overeenstemde met de confessie en den catechismus der Geref. Kerk. Wel had hij zijn bedenkingen tegen sommige onderdeelen in die geschriften, welke hij echter wel bereid was aan zijn medebroederen te openbaren. Dit mocht hij echter volgens de resolutie der Hooge Overheid alleen doen in de Nationale Synode, waar volgens het besluit der Overheid deze geschriften herzien zouden worden, of elders waar de Overheid dit gelastte. Intusschen ontkende hij ooit iets tegen die geschriften gesproken te hebben. Wel had hij dienaangaande iets te zeggen tegen Gomarus' stellingen over de praedestinatie, die, volgens hem, noch met confessie en catechismus, noch met het algemeen gevoelen der Kerken overeenstemden.

Hierop antwoordde Gomarus, dat hij die stellingen juist zorgvuldig had opgesteld, dat zij met de genoemde geschriften niet in strijd waren en dat hij bereid was, ze te verdedigen. Zoo ging een geheele dag met vertoog en tegenbetoog voorbij.

Toen men den volgenden dag weer bijeenkwam [1], verklaarde Gomarus, dat hij, hoewel hij eerst meende, dat het hem niet paste zich als een beschuldiger van Arminius aan te dienen, toch niet kon „ledich staen", en dus, hoewel ongaarne, zou te berde brengen, wat hij tegen Arminius' leer had met betrekking tot het gewichtig leerstuk van de rechtvaardigmaking des menschen voor God. Hij had de stof daarvoor ontleend deels aan de stellingen van Arminius dienaangaande, deels aan een brief, dien Arminius over dat onderwerp aan Hippolytus à Collibus had geschreven, waarin hij een leer voorstond, die hij in strijd achtte niet alleen met confessie en catechismus, maar ook met de eer van Christus. Arminius zocht, zeide hij, de rechtvaardigheid, waardoor wij gerechtvaardigd worden, niet in de rechtvaardiging van Christus, die den zondaar wordt toegerekend, maar in het geloof. Gomarus verzocht, dat dit zou aangeteekend worden, wat ook geschiedde.

Hiertegen verklaarde Arminius, dat hij in den grond der zaak

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 438*b*—439*b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 309*a*—313*a*; *Oorspronck*, fol. 21 *v*, 22 *r*; Bertius, *Aensbraeck*, blz. C1*a.b*; A Limborch, *Pr. ac er. vir. epist.*, no.114; C. Brantius, *Historia*, pag. 362—366; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 82; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 361, 362; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 275; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 279—281.

in dit leerstuk niet van de Geref. Kerken verschilde. In de notulen liet hij de volgende woorden aanteekenen: „Om te thoonen hoe grooten af-keer ick hebbe van alle onnoodige Disputen, bekenne ende belijde ick, dat ick de Leere van de Rechtveerdichmaeckinge voor Godt, die geschiet uyt het Geloof, door het Geloof, of van de toereeckening des Geloofs tot gerechtigheyt, begrepen in de Harmonia der Confessien aller Kerken, houde waerachtich, Godtvruchtich ende heylich te zijn, oock dat ick de selve toestae, alle tijdt toegestaen hebbe, ende daer in gerust ben''. Hij zeide bereid te zijn, zijn gedachten op schrift te stellen en met vaste argumenten te verdedigen, en dit geschrift aan het oordeel aller Kerken te onderwerpen. Bleek dan, dat men dit zijn gevoelen en zijn auteur niet kon verdragen, dan zou hij ervan afzien, of zijn ambt en professie terstond neerleggen.

Hiermede was Gomarus niet tevreden. Om nu in geen onnoodige disputen te treden, legde Arminius belijdenis af met de eigen woorden van de vragen 60 en 61 van den H. Catechismus. Doch ook hiermede was zijn ambtgenoot niet tevreden. In een wettige synode zou duidelijk uitkomen, dat er van verdachtmaking geen sprake was. Toen Gomarus nu aanhield, dat Arminius zijn bedenkingen tegen confessie en catechismus zou uitspreken, antwoordde deze, dat hij dit op de Nationale Synode zou doen. Thans, voor den Hoogen Raad, zou hij belijdenis doen van alle stukken, die Gomarus begeerde, mits deze, volgens de orde der Staten, dit eerst zelf deed. Ook de Raad vond dit behoorlijk. Gomarus vroeg uitstel, en leverde den 4den Juni 1608 zijn belijdenis in 31 artikelen in. Den volgenden dag, 's morgens om 8 uur, werd Arminius opgedragen de zijne schriftelijk in te leveren. Deze deed dit in 26 artikelen, die weer aan Gomarus ter hand gesteld werden.

De artikelen van Gomarus [1]) hielden in: 6 over de erfzonde, 4 over Christus, onzen Verlosser, 1 over de wedergeboorte, 6 over het rechtvaardigmakend geloof, 1 over de goede werken, 2 over de onvolmaaktheid der geloovigen, 2 over den eeuwigen Raad Gods, 3 over de praedestinatie, 2 over Gods voorzienigheid, 2 over de Drieëenheid en 2 over de waardigheid der H. Schrift.

De artikelen van Arminius [2]) behelsden: 5 over Gods besluiten,

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 440*a*; Gomarus, *Proeve*, blz. 12—15. [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 440*a*; (J. A. Corvinus), *Teghenbericht*, blz. 1*a*—2*b*, waar 29 artikelen gegeven worden, waarschijnlijk volgens een andere indeeling.

5 over Adams staat, zonde en verderf, 1 over de erfzonde, 2 over den natuurlijken vrijen wil, 2 over de krachten der onwedergeboren menschen, 2 over de wedergeboren kracht tot het goede, 1 over de genoegzame genade, 3 over de verontschuldiging der menschen, 1 over de verblinding en de verharding Gods, 1 over de Christelijke Overheid.

De beide professoren kregen dus elkanders belijdenis in handen. De Raad achtte het echter niet goed, dat men elkanders wederlegging las. Gomarus mocht zelfs geen afschrift van Arminius' artikelen maken. De ingeleverde wederleggingen werden tot nader order bewaard. Zoo werden de geschillen — zoo heette het — niet op den predikstoel gebracht of anderszins onder de gemeenten verspreid, tot grooter oneenigheid, voordat een officiëele vergadering er over had geoordeeld. Zooals Gomarus een bijzonder geschrift, waarin hij Arminius' opvattingen over de rechtvaardigmaking bestreed, overhandigde, gaf deze wederkeerig een bestrijding van de gevoelens van zijn ambtgenoot over praedestinatie, welke beide geschriften door den Raad werden bewaard.

Bij de inlevering van zijn 31 artikelen had Gomarus er nog op aangedrongen, dat Arminius zijn bedenkingen op confessie en catechismus te kennen zou geven. De redenen van weigering achtte hij op dit oogenblik „geheel impertinent". Ook Arminius leverde een geschrift in. Hij wees er op, dat deze vergadering niet belegd was, om wederzijdsche bedenkingen te opperen. Het scheen hem toe, dat Gomarus, wat dezen intusschen niet paste, hem weder opnieuw wilde examineeren, of vernemen, wat hij na een desbetreffend vriendelijk verzoek van twee synoden van Zuid-Holland op confessie en catechismus aan te merken had. Arminius wilde dit slechts op een Nationale Synode of op een andere wettige vergadering, door de Hooge Overheid bijeengeroepen, zooals dat behoorde, doen,waar volgens het besluit der Staten Generaal de belijdenisgeschriften herzien zouden worden. Zelfs was Arminius, zoo de Overheid dit wenschte, op staanden voet bereid, zijn bezwaren kenbaar te maken, mits deze hem drieërlei wilde verzekeren: 1. dat zij „dese openinge" niet tot zijn beschuldiging zou misbruiken; 2. dat men die niet terstond op den predikstoel of elders zou brengen, om die daar te weerleggen; 3. dat zij in de kerken, classen en synoden niet zou worden „verdoemt" en dat aan buitenlandsche kerken niet geschreven zou worden, om haar

oordeel daarover te vragen, voordat zij hier in een wettige vergadering behoorlijk overwogen en er een beslissing over genomen was. Wilde Gomarus, zoo ging Arminius in zijn geschrift voort, hem bestrijden met teksten als 1 Petr. 3 : 15, Matth. 10 : 32, 33, Hand. 20 : 20, dan weerlegde hij deze. Wtenbogaert schreef later, dat hij het geschrift van Gomarus met diens redenen, waarom hij meende, dat Arminius gehouden was zijn bedenkingen ter vergadering uit te spreken, niet kon bekomen. Hij meende echter, dat de inhoud er van uit dit schrijven van Arminius wel opgemaakt kon worden. De artikelen der professoren af te drukken, achtte hij onnoodig, omdat deze na den dood van Arminius in druk waren uitgegeven. Trigland verzekerde, dat hij van deze uitgave nooit had gehoord, veel minder ze had gezien [1]).

Zoo liep de conferentie ten einde. President en Raden van den Hoogen Raad brachten hierna in de volle vergadering der Staten, in tegenwoordigheid der beide professoren en der vier predikanten, rapport uit [2]). Zij verklaarden, dat alles „minnelijck ende vredelijck" was toegegaan en dat „hares bedúnckens" over geen enkele hoofdzaak des geloofs, die tot de zaligheid noodig was, tusschen de professoren verschil bestond. Uit naam der Staten antwoordde de Advocaat hierop, dat zij het rapport met genoegen hadden gehoord en dat zij de heeren dankten, terwijl hij er de vermaning aan toevoegde toch alleszins den vrede te bewerken en zich bij confessie en catechismus te houden. De Staten hoopten ook, dat de professoren daartoe zouden medewerken en dat dezen inzonderheid bij de examens niet zouden gaan „buyten den ordinarissen voet", noch voorstellingen en zaken vragen, die te hoog gingen. Voorts beloofden zij, dat zij op de geschillen zouden letten en zoo spoedig mogelijk zouden bewerkstelligen, dat een Nationale, of tenminste een Provinciale Synode gehouden werd, waar alles rijpelijk en naar Gods Woord zou kunnen worden behandeld en beslecht.

Gomarus legde zich bij deze woorden echter niet neer. Hij

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 439*b*—441*b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 313*a.b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 366, 367; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 362; dat Trigland die artikelen nooit gezien heeft, is onbegrijpelijk, omdat zij toch inderdaad in het *Teghenbericht*, zooals wij zagen, uitgegeven zijn; Trigland geeft nog (*a.w.* fol. 314*a*—315*b*) een scherpe kritiek op Arminius. [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 441*b*—442*b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 313*b*—314*b*; *Oorspronck*, fol. 22 *r*; C. Brantius, *Historia*, pag. 367—370; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 82, 83; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 363, 364; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 281—283.

dankte de heeren voor hun vlijt, maar zeide, dat hij in zijn geweten niet kon erkennen, dat er geen „sonderling verschil" was. Hij achtte, dat er juist een groot verschil was, ja zelfs „in 't fondament der Saligheyt". Hij zou niet durven sterven in het gevoelen van hem, met wien hij verschilde, noch daarmede verschijnen voor het oordeel Gods. Werd hierin binnen korten tijd niet voorzien, dan zou uit dit verschil zulk een oneenigheid rijzen, dat de landen, steden, kerken en burgers tegen elkander zouden opstaan, maar zelf verklaarde hij in alles tot het bewaren van den vrede te willen medewerken.

Arminius zag de zaak echter niet zoo donker in. Hij verzekerde, dat hij twist noch oneenigheid zocht, en nooit oorzaak zou geven tot scheuring in de kerk en tot oneenigheid in het vaderland. Hij was zich niet bewust een kwaad gevoelen in den godsdienst te hebben, laat staan zoo ernstig af te wijken als zijn collega dit voorstelde. Wel had hij soms iets tegen de particuliere meening van sommige doctoren gesproken (wat naar zijn meening een hoogleeraar vrij stond), maar nooit tegen genoemde geschriften of tegen het algemeen gevoelen der Geref. Kerken. Hij was bereid zijn gevoelen op een synode of in een vergadering te openbaren.

Hiermede liep deze vergadering van de Staten ten einde. Over Gomarus' eindverklaring werd reeds in dien tijd een verschillend oordeel geveld. Sommigen noemden zijn woorden te heftig, anderen achtten ze een bewijs van een vrijmoedig geweten, te meer omdat hij juist in dien tijd van zelfbeheersching blijk gaf. Hugo de Groot schreef in een brief, dat hij in deze dagen Gomarus vroolijker en Wtenbogaert droeviger vond dan gewoonlijk. De laatste klaagde, zoo zeide De Groot, over het vooroordeel, dat er toe leiden zou, dat, zonder dat het geschil nader onderzocht werd, met stilzwijgende toestemming der Kerken de bijzondere gevoelens van enkelen zouden worden aangenomen. Dan zou het een overwinning en overheersching door het stemmengetal zijn. Anderen gaven er Gomarus' onbuigzaamheid de schuld van, dat het verschil door den Hoogen Raad niet bijgelegd was, zoodat sommigen zelfs zeiden, liever voor het oordeel Gods te willen verschijnen met het geloof van Arminius dan met de liefde van Gomarus [1]).

[1]) *Oorspronck*, fol. 22 recto; C. Brantius, *Historia*, pag. 370, 371; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 83, 84; Is. van Dijk noemt het geheele mondgesprek „in waarheid een verlegenheids-maatregel, een schamele poging om dieper liggende geschillen uit de wereld te helpen door een gedachtenwisseling van een paar dagen", en schrijft over de

De zaak kwam niet tot rust. Het gevoelen van Gomarus behaagde den predikanten, dat van Arminius den magistraten het meest. Het houden eener synode werd met dat al nog maar uitgesteld [1]).

5. *De bijeenkomst met de Staten van Holland en West-Friesland*
Na de conferentie voor den Hoogen Raad hielden de synodale gedeputeerden met alle macht aan op een provinciale synode, opdat terstond daarna een nationale gehouden zou kunnen worden. Voor een nationale synode achtten de Staten van Holland echter den tijd om verschillende redenen nog niet rijp, als: men was met de Spanjaarden nog over de trèves in onderhandeling; disputen over den godsdienst zouden aan de Spaansche gedeputeerden in Den Haag aanstoot kunnen geven; de leeraars waren het met elkander niet eens. Wel bewilligden zij in het houden van een provinciale synode in Den Haag, die dan in hun tegenwoordigheid zou plaats hebben. Tevens zouden dan de particuliere synoden van Zuid- en Noord-Holland moeten worden opgeschort, ten eerste om „eenige merckelijcke hevicheden", die in de laatste „gespeurt" waren, ten tweede, omdat men vreesde, dat de particuliere synoden geen vreedzame voorbereidingen voor de provinciale zouden zijn.

Nu was er nog maar éénmaal een provinciale synode in Holland gehouden. Werd deze nu weer bijeengeroepen, dan had zij dus den schijn van iets buitengewoons te zijn. Prins Maurits was er niet mede ingenomen: niet alleen in de politiek met de trèves, maar ook in het kerkelijke leven wilde men alles overhoop werpen. Daarom besloten de Staten het bijeenroepen van een provinciale synode nog wat uit te stellen en de particuliere, naar gewoonte, te houden onder de voorwaarde, vastgelegd in hun Resolutie van den 5den Sept., dat de punten, die ter provinciale synode behandeld waren, dáár niet zouden aangeroerd worden, zooals bijv. het

---

eindverklaring van Gomarus: „Men heeft het, als bewijs van zijn weergalooze hardheid, gecolporteerd door de gansche wereld"; „het wil mij voorkomen dat het een mensch moet vrijstaan dit op eigen risico te verklaren"; „is men zelf dan genegen met een ander dan zijn bloedeigen gevoelen ter gemelde plaatse te verschijnen?", zie: *Academia Groningana*, blz. 342, 343; P. D. Chantepie de la Saussaye, *Het Christelijk Leven*, I blz. 233, 234, merkt op: „Toen Gomarus huiverend zeide, dat hij met het geloof van Arminius niet voor Gods troon zou durven treden, bedoelde hij stellig, dat de artikels van zijn tegenstander in quantiteit en qualiteit onvoldoende zouden worden geoordeeld". Vergelijk nog: P. C. Molhuysen, *Briefwisseling*, I blz. 120—122. [1]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 84.

verschil tusschen de hoogleeraren, en het pressen der leeraren om hun bedenkingen tegen confessie en catechismus te uiten [1]).

Zoo kwam dan den 14den October 1608 de particuliere synode van Zuid-Holland in Dordrecht bijeen [2]). Tegen het uitdrukkelijk verbod der Staten in nam de synode een resolutie, waarbij aan alle predikanten opgedragen werd, hun eventueele bedenkingen tegen confessie en catechismus binnen den tijd van één maand bij hun classis in te leveren. Tegen hen, die dit bevel niet zouden nakomen, zou geprocedeerd worden. Ook de professoren in de theologie en de regenten der Colleges zouden door de gecommitteerden aangesproken worden, om te vernemen, of zij iets hadden tegen de woorden of tegen den zin der genoemde geschriften.

Tegen dit besluit namen de Staten nu een andere resolutie, meenende, dat zij daardoor meerdere onrust voorkomen konden, inhoudende, dat de predikanten binnen een maand hun eventueele bedenkingen niet bij de classen, maar bij de Gecommitteerde Raden, in gesloten en verzegeld couvert, moesten inleveren. Deze papieren zouden dan tot de provinciale synode van Holland bewaard worden, om daar onderzocht en overwogen te worden (23 Nov. 1608) [3]).

Intusschen had Arminius in Oct. 1608 weder een request ingediend. Hij werd nu bij schrijven van den 20sten Oct. 1608 door de Staten van Holland en West-Friesland opgeroepen, om Donderdag 30 Oct. 1608 in hun vergadering te verschijnen, om, overeenkomstig zijn aanbieding aan het einde van zijn conferentie met Gomarus voor den Hoogen Raad, „te openen de poincten in de Leere", waartegen hij bedenkingen had [4]). De Staten wenschten, dat hij geprepareerd ter vergadering zou verschijnen, om daar kort, duidelijk en helder „de voorschreven opening, eerst by monde te doen, ende voorts in geschrifte over te leveren". Op den vastgestelden tijd was Arminius aanwezig en sprak over praedestinatie, voorzienigheid, vrijen wil, volharding der heiligen, zeker-

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 443*a.b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 414*b*, 415*a*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 84. [2]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, III blz. 280, 281 (no 3); Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 443*b*—444*b*, 446*a*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 416*a*—417*b*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 84, 85. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 446*a*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 417*b*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 85. [4]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 446*a*—450*b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 420*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 384—390; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 85—87; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 365—368; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 290—300; K. Dijk, *De strijd*, blz. 88, 89. Vergelijk de gedrukte *Resolutiën der Staten van Holland en West-Friesland*, 1608, blz. 249, 252—254.

heid der zaligheid en volmaaktheid der geloovigen. Daarna besprak hij de vraag, wat Gomarus gedreven kon hebben om te zeggen, dat niemand met zulk een gevoelen „voor het aenschijn Godts" zou kunnen verschijnen, waarbij hij tweeërlei te berde bracht. Van de Godheid des Zoons had hij gezegd, dat de Zoon waarachtig God was, in zichzelven, niet van zichzelven, omdat Hij door eeuwige generatie uit den Vader was. Hij achtte, dat Gomarus dit met hem eens was, dat het een „notoire calomnie" was, al wat men in dezen tot zijn nadeel had uitgestrooid.

Wat de rechtvaardigmaking des menschen voor God betrof, wist Arminius niet, ooit iets geleerd te hebben, dat van het eenstemmig gevoelen der „Gereformeerde ende protesterende kercken" verschilde. Wel bestond er een kwestie over Rom. 4 : 5: het geloof wordt tot gerechtigheid gerekend, maar het was de vraag, of die woorden in eigenlijken zin verstaan moesten worden, zoodat het geloof zelf, als een daad, overeenkomstig het bevel des Evangelies, door God uit genade tot of voor gerechtigheid gerekend werd, of, dat die woorden figuurlijk verstaan moesten worden, zoodat de gerechtigheid van Christus, door het geloof aangenomen, ons als gerechtigheid werd toegerekend. Arminius nu koos voor het eerste, en wilde onderschrijven, wat Calvijn in het derde boek van zijn Institutie hiervan had geleerd.

Zijn aanmerkingen op confessie en catechismus hoopte hij te behandelen in de Synodale Vergadering, die men weldra zou houden. Hij verbond zich, aan zijn medebroeders, als deze het anders mochten inzien, geen artikel op te dringen, ook al zou hij het bewijs geleverd hebben, dat het noodzakelijk ter zaligheid en waarachtig was. Wanneer zijn medebroeders insgelijks deden, zou er niet licht twist of scheuring ontstaan: over het geloof van een ander wilde hij niet heerschen. Verdroeg men hem echter niet, dan hoopte hij, dat er om zijnentwil geen scheuring zou komen; hijzelf zou zich beijveren, zijn ziel in lijdzaamheid te bezitten en liever zijn dienst neer te leggen dan scheuring te veroorzaken. Wel zou hij, zoo God hem spaarde, ten dienste van de gansche Christenheid willen leven. Wtenbogaert verhaalt, dat Arminius met groote aangenaamheid sprak, zonder iemand, zelfs niet zijn ambtgenoot Gomarus, te „taxeren". De rede maakte veel indruk.

Toen Gomarus hoorde, dat Arminius in de volle vergadering der Staten deze verklaring afgelegd en schriftelijk overgeleverd

had, besloot hij, daartoe aangezet door brieven van enkele kerkedienaren, gedeputeerden van de Zuid- en Noord-Hollandsche synoden, zich, hoewel ongeroepen, in Dec. 1608 in Den Haag te vervoegen en audiëntie bij de Staten aan te vragen, welke hem werd verleend [1]). Hier hield hij den 12den Dec. 1608 een vertoog, dat ook in druk is verschenen. Het was van den volgenden inhoud: Waar de heeren aan Arminius het oor geleend hadden, hoopte hij, dat zij ook hem zouden aanhooren. Hij was wel onbekwaam, om in zulk een wijze en machtige vergadering te verschijnen, en de moed zou hem ontzinken en de spraak benomen worden, als Gods gebod om de waarheid te belijden, hem geen kracht gaf. Hij wilde noch zichzelf verheffen, noch zijn naaste verdrukken. Enkel plichtsgevoel was het, dat hem dreef [2]). Gomarus zeide dan, dat Arminius niet bij de gezonde leer was gebleven, maar was afgeweken en de dwalingen van Pelagianen en Jezuieten, ja nog erger, huldigde. Drie Jezuietische dwalingen had hij weer naar voren gebracht: 1. die van Gods genade en 's menschen vrijen wil, 2. die van de rechtvaardigmaking en van de heiligmaking, 3. die van de Wet Gods [3]). Die leeringen waren volgens hem dan: 1. Het geloof komt niet alleen uit de werking der genade, maar ten deele ook uit de natuurlijke kracht en medewerking van den vrijen wil voort; 2. Wij worden gerechtvaardigd niet door de toegerekende gerechtigheid van Jezus Christus, maar door het geloof zelf, dat niet een instrument der rechtvaardigmaking, maar onze gerechtigheid zelf voor Gods oordeel is; 3. De geloovige kan de Wet Gods in dit leven volkomen onderhouden. Vier andere punten echter, die van verkiezing, geloof, erfzonde en volharding der geloovigen, die de Jezuieten met de Geref. Kerk schriftmatig beleden, had Arminius zich niet geschaamd tegen te spreken, zoodat de keten der zaligheid in alle schakelen geschonden was [4]). Immers Arminius bestreed de volgende leeringen: 1. God heeft naar Zijn welbehagen zekere bijzondere personen ter zaligheid verkoren; 2. De verkiezing is niet geschied ten aanzien van eenig voorgezien geloof; het geloof is de vrucht der verkiezing en een middel, door God bevolen om de geloovigen tot de bestemde za-

---

[1]) Gomarus, *Vertooch*, blz. 50—56; Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 450*b*—452*b*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 420*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 393—397; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 87; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 368—370; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 301—304. [2]) Gomarus, *Vertooch*, blz. 50. [3]) *Aldaar*, blz. 51. [4]) *Aldaar, blz.* 51, 52.

ligheid te brengen; 3. De erfzonde is een zonde in eigenlijken zin en niet alleen een straf der zonde; 4. De geloovigen, die ter zaligheid verkoren zijn, kunnen in het geloof wel verzwakt worden en deerlijk vallen, maar nooit geheel vervallen, omdat zij door de kracht Gods in Christus' hand bewaard worden. Gomarus wilde negen andere dwalingen van Arminius nog maar laten rusten, met betrekking tot: 1. het gezag der H. Schrift,2. de H. Drievuldigheid, 3. de voorzienigheid Gods, 4. de menschwording van Jezus Christus, 5. de genoegdoening van Christus, 6. de wedergeboorte, 7. het wezen des geloofs, 8. de Kerk van Christus, 9. de goede werken, om over te gaan tot de bespreking van het beleid van Arminius [1]).

Ten eerste had deze niet openlijk in de universiteit, maar bedekt, in zijn huis, voor zijn vertrouwde leerlingen zijn leer voorgedragen. Daarbij baande hij den weg voor zijn leer achtereenvolgens op vierderlei wijze. De Schriftplaatsen, waarop de gewichtigste punten der ware kerkleer gegrond waren, legde hij anders uit, om ze zoo van haar kracht te berooven. De plaatsen, waarop de Jezuieten zich beriepen, versterkte hij. Hij zaaide twijfel, zoowel aangaande de onwaarheid der valsche leer, als aan de waarheid der gezonde leer onzer Kerk. De valsche leer en de ware leer stelde hij voor als in twee gelijkhangende weegschalen, alsof men zoowel het een als het ander zou mogen gelooven. Zoo verwierp hij ten slotte de ware leer. „Soo dat hier uyt can blijcken, dat mijn mede-professor sijn leere voorghestelt heeft bedecktelick, soo ten aensien van de plaetse ende toehoorders, als ten aensien van de maniere die hy gebruyckt heeft" [2]).

Gomarus beschuldigde Arminius ook van ongestadigheid. Eerst stelde hij de ware leer voor, dan weer de onware der Jezuieten, om ten slotte, als hij onraad zag, zich wat terug te trekken en de waarheid ten deele te erkennen. Dit deed hij in de leer der rechtvaardigmaking en gedeeltelijk ook in die over den Paus. Schold hij dezen eerst voor den Antichrist en het grootste afgodenbeeld, later sprak hij van onzen broeder, een lidmaat der Kerk en een zoon van de Kerk, die de moeder der geloovigen is. Door geen predikanten, gedeputeerden of anderen had hij zich laten bewegen een ronde verklaring van eenstemmigheid met de gezonde leer. Dat zou ook schriftelijk kunnen blijken, als zulks op zijn aanhou-

[1]) Gomarus, *Vertooch*, blz. 52. [2]) *Aldaar*, blz. 52, 53.

den „uyt het Kercke-bouck ware uytgheroyt". Het was ook gebleken voor den Hoogen Raad, waar hij langen tijd weigerde zich te verklaren en, toen hij ontdekt was, alle pogingen aanwendde, om het door stilzwijgen te mogen verbergen. Hij wist wel, dat het winnen van tijd hem dienstig was om zijn leer voort te planten en om de Kerken met zijn leerlingen te bezetten ten einde zijn positie te versterken [1]).

Ook de weg, dien Arminius bewandelde, was volgens Gomarus onordelijk, omdat hij zich, met voorbijgaan van kerkeraad en synode, rechtstreeks tot de Overheid had gericht. Deze sprak hij naar den mond. Zelfs had hij het zoo durven voorstellen, dat ook de heidensche magistraten in de Christelijke synoden mochten presideeren en stemmen. Hij deed ook, alsof het geschil alleen over de praedestinatie ging, terwijl hijzelf in zijn 32 artikelen deze pas op het laatst had aangeroerd. Arminius ontleende zijn gevoelen betreffende de praedestinatie aan de Ubiquitisten, wier leer in kerk en universiteit nooit ingang had gevonden. Verklaarde Gomarus, dat, bijaldien zijn leer voor de Gereformeerde synoden en universiteiten niet bestaan kon, hij dadelijk bereid was, servata lege talionis, zijn dienst te verlaten, Arminius had dit beleefdelijk afgeslagen [2]).

Gomarus zeide voorts, dat hij tegenover Arminius alle lijdzaamheid had gebruikt en dat hij zich noch uit eigen beweging, noch door het onderzoek der Curatoren, noch door vragen van de gedeputeerden der synode, noch door menigen brief van verschillende universiteiten en kerken had laten bewegen, om iets van zijn ambtgenoot te getuigen, dat tot zijn nadeel zou kunnen strekken, omdat hij hoopte op diens beterschap. Hij bedacht, dat een ontijdig pressen ook de kloekste en moedigste geesten gemakkelijk van de waarheid en van de kerk doet afvallen. Als Arminius zag, hoeveel ergernis hij gaf, zou hij zich misschien bedenken. Een soortgelijk antwoord gaf Gomarus aan verschillende „trouwe Herders", die hem over zijn „slappicheyt" bestraften [3]). Verklaarde ook Arminius niet voor den Hoogen Raad, dat hij door niemand minder gekwetst was dan door Gomarus? [4]) Wel was het

---

[1]) Gomarus, *Vertooch*, blz. 53. [2]) *Aldaar*, blz. 53, 54; tegenover deze verklaring van Gomarus betreffende Arminius staat de uitspraak van dezen: „Of dat ick mijn Ampt ende Professie dadelijck sal nederleggen", zie: Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 439*a*. [3]) Hierover wordt licht geworpen door: A. C. Duker, *G. Voetius*, I Bijlagen, blz. XXXVII—XXXIX. [4]) Gomarus, *Vertooch*, blz. 54, 55.

Gomarus nu duidelijk, hoe gevaarlijk het is, als zij, die een nieuwe leer zoeken in te voeren, „wel te Hove staen, ende daer van roemen: ende den Hoofschen Predicant connen hebben, tot eenen daghelicschen Trompetter ende verbreyder harer onnooselheyt ende deuchden". Zoo liet ook keizer Constantijn, hoewel Arius op het concilie van Nicea ook met diens toestemming veroordeeld was, zich nochtans door zijn hofprediker Eusebius op een dwaalspoor brengen. Gomarus vertrouwde echter op de gerechtigheid der zaak en op de standvastigheid der Staten, die rekenschap van hun regeering zouden moeten geven als dienaren Gods en voedsterheeren Zijner Kerk. Waar de afwijking van de ware leer in de jonge en beroepen predikanten meer en meer toenam, van de ware religie een „olypodryde, ende onweerdich mengsel" gemaakt werd, waar de universiteit van Leiden bedorven en wijd en zijd „voor billoen" [1]) gerekend werd, en vele studenten van hier weggetrokken werden, waar de gemeenten beroerd waren en merkbaar afnamen, de burgerij verdeeld en aan de vijanden der waarheid stof tot laster gegeven werd, waar de gunst der Overheid, met „Hoofsche cunsten", tot nadeel der kerk werd nagejaagd, daar achtte Gomarus het meer dan tijd, de Overheid op dit alles opmerkzaam te maken. Derhalve verzocht hij dat de heeren de komst van de beloofde provinciale synode zouden bevorderen, opdat de zaak onderzocht en behoorlijk beslecht mocht worden [2]). De Staten hoorden het vertoog en lieten hem met een vermaning om zich bescheiden te gedragen, heengaan [3]).

Verschillende regenten vergeleken de beide vertoogen en oordeelden, dat er een groot onderscheid was tusschen de wijze van optreden van beide hoogleeraren. Gomarus achtten zij tegen Arminius zeer gepassioneerd door hem zoo zwaar te beschuldigen, ook van eenige zaken, die men onwaarschijnlijk achtte. Een geleerd en vroom man als Arminius was, kon toch over den paus niet tweeërlei leeren! En was dit nog het geval, dan moest dit noodwendig ook anders verstaan worden. Ook waren zij ontstemd over hetgeen Gomarus had beweerd over het de „Overheid naar den mond spreken". Het was toch bekend, dat Arminius slechts zelden in Den Haag kwam en geen conversatie met de re-

[1]) Billioen, d.i. „goud en zilver met andere metalen vermengd, en minder karaten edel metaal bevattende dan bij verordening bepaald was: valsch goud, valsch geld", volgens J. Verdam, *Middelnederlandsch Handwoordenboek*, blz. 98. [2]) Gomarus, *Vertooch*, blz. 55, 56. [3]) H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 370.

genten hield, zoodat dus niemand van zijn vleien iets afwist. Men vermoedde wel, dat Gomarus dit zeide naar aanleiding van eenige stellingen, waarover Arminius aan de universiteit had laten disputeeren en waarin hij aan de overheid meer gezag in kerkelijke aangelegenheden scheen toegekend te hebben, dan Gomarus, maar dit had betrekking op een Christelijke overheid. De regenten wilden het er voor houden, dat Arminius dit niet van de heidensche magistraten had gezegd, of wel in een anderen zin. Met den „hoofschen predikant" scheen Gomarus Wtenbogaert bedoeld te hebben, die, als hij meende, dat Arminius verongelijkt werd, bij de heeren Staten voor hem opkwam.

Om tusschen de professoren niet meer twist te veroorzaken, hielden de Staten het vertoog geheim, al lekte er wel iets van uit. Arminius kreeg er geen copie van en kon het dus niet weerleggen. Eerst na den dood van Arminius gaf Gomarus zijn „Vertooch" in druk, waarna vanwege de weduwe en kinderen ook Arminius' verklaring werd uitgegeven. Hierin werd vooral de uitspraak van Gomarus weerlegd, dat Arminius in sommige hoofdstukken der leer met de Jezuieten ingestemd en in andere tegen het gemeenschappelijk gevoelen der Geref. kerk en der Jezuieten geleerd had.

Met Gomarus hielden dus de gedeputeerden der Kerken op een synode aan. Daartoe waren de Staten al minder genegen, nu de zorgen des lands nog zoo zwaar drukten en het op kerkelijk gebied nog zoo gistte. Van dit tegenhouden der synode gaven de kerkelijken aan Wtenbogaert de schuld, wat deze ontkende, doch toeschreef aan den wrevel van hen, die zich tegen de resolutie der Staten tot revisie van confessie en catechismus verzetten [1]).

In zijn schrijven aan S. Lubbertus sprak Gomarus de hoop uit, dat de synode in Oct. 1608 kon tegemoet gezien worden en dat zij waarschijnlijk in Den Haag zou gehouden worden. Nu Helmichius helaas overleden was, hoopte hij maar, dat Lubbertus niet zou ontbreken. Zelf zou hij, zoo God wilde, ook aanwezig zijn (8 Sept. 1608) [2]). Enkele dagen later (17 Sept. 1608) moest hij echter al aan Lubbertus berichten, dat de synode door staatszaken (publica negotia) twee maanden was uitgesteld [3]). Er kwam echter blijkens den verderen loop der geschiedenis niets van en in een

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 452*b*—453*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 397, 398; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 87, 88; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 304.
[2]) Bijlage 17, blz. 400. [3]) Bijlage 18, blz. 400.

schrijven aan Lubbertus van den 23sten Jan. 1609 roerde Gomarus de te houden synode zelfs met geen woord meer aan [1]).

Zijn waken voor de belangen der Kerk bracht Lubbertus eens in een onaangename positie. Toen hij aan enkele buitenlandsche theologen had geschreven over den toestand in kerkelijk Nederland, geraakte zijn brief, aan den hoogleeraar A. Melvinus te St. Andrews gericht, in verkeerde handen. De professor zat nl. in den Tower gevangen en Lubbertus' brief aan hem werd aan den aartsbisschop van Canterbury ter hand gesteld, en kwam zoo door bemiddeling van den gezant Noël de Carron in het bezit van Van Oldenbarnevelt en Wtenbogaert. Toen het gebeurde door een Engelschen vriend aan Gomarus werd medegedeeld, bracht deze op zijn beurt Lubbertus van het voorgevallene op de hoogte. Gomarus zeide van den aartsbisschop weinig goeds te verwachten, omdat hij hem, toen Gomarus in Oxford studeerde, gehoord had en de aartsbisschop, toen hij bisschop in Londen was geworden, den heterodoxen Anth. Coranus onder zijn vrienden telde [2]).

Niet minder dan Lubbertus waakte ook Gomarus voor de zuiverheid der leer. In een uitvoerig schrijven deelde hij aan de predikanten van Groningen de redenen mede, waarom hij van Neraeus geen goed getuigenis kon geven (27 Febr. 1608)[3]). Uit dezen brief blijkt weer zonneklaar, dat Gomarus in zijn oordeel uiterst voorzichtig was, zijn tegenstanders zooveel mogelijk spaarde, maar, als men een herhaald schrijven tot hem richtte, zijn geweten niet wilde bevlekken, door een getuigenis af te geven, dat hij niet kon verantwoorden.

Uit deze en de volgende jaren is ons eenige particuliere correspondentie van Gomarus bewaard. De studenten hadden zijn belangstelling: zoo beval hij bij S. Lubbertus de studenten J. Platelius [4]), Walaeus [5]) en N. Hasius [6]) aan en correspondeerde hij met G. J. Vossius over de studie van Fr. Junius Jr. [7]) en zijn eigen huisgenoot Joh. Goswinus Hylander [8]). Samen met Vossius be-

---

[1]) Bijlage 20, blz. 401. [2]) Bijlage 15, blz. 398, 399. [3]) Bijlage 14, blz. 396—398. [4]) Bijlage 17, blz. 400. [5]) Bijlage 18, blz. 400. [6]) Bijlage 20, blz. 401. [7]) Bijlagen 16,21, blz. 399, 402. [8]) Bijlage 19, blz. 400, 401; alsmede drie onuitgegeven brieven, waarvan de Bibliotheek der Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam copie bezit, geschreven door G. J. Vossius aan F. Gomarus, en gedateerd: III Kal. Ianuarias, blijkens Bijlage 19, van het jaar 1609, blz. 30*a* (55); VIII Kal. Mart. 1610, blz. 61 (101, 102); X Kal. Quinctileis MDCX, blz. 69 (115). De genoemde bladzijden zijn die van het verzamelwerk, waarin de copieën gebonden zijn, en dat in den Amsterdamschen catalogus gemakkelijk te vinden is. Een parallelle nummering staat tusschen haakjes.

hartigde hij blijkens ettelijke brieven ook de geldzaken van Fr. Junius Jr. en diens zuster Johanna met den grootsten ijver [1]). Voor Vossius kocht hij op een boekverkooping op diens verzoek een aantal dure boeken, waarvoor hij twee- of driehonderd gulden — voor dien tijd een groote som — mocht besteden [2]).

6. *Tot den dood van Arminius*

De bijeenroeping der synode werd ook niet verhaast door het conflict tusschen kerk en overheid in de classis Alkmaar, waar Venator en vier andere predikanten de acte niet onderteekenen wilden, die behelsde, dat de belijdenisschriften in alles met Gods Woord en dus met het fundament van de leer der zaligheid overeenkwamen. De classis suspendeerde hen van hun dienst, maar de Staten continueerden hen. Ook al werd hierna een synode beloofd, de classis liet zich niet bewegen om de Staten te gehoorzamen. Alle verdere maatregelen waren vergeefsch [3]).

Op den 25sten Juli 1609 liet Arminius disputeeren over 's menschen roeping tot de zaligheid [4]). Met ronde woorden ontkende hij, dat de menschen door een onwederstandelijke of „noodtsaekende" kracht bekeerd worden, terwijl hij aan den anderen kant vaststelde, dat God krachten geeft of bereid is te geven, om datgene, waartoe hij roept, te verrichten. Hij kon noch durfde de wijze bepalen, waarnaar de H. Geest den mensch herschept en bekeert. Hij kon wel zeggen, hoe het niet geschiedde, nl. door geen onwederstandelijke kracht. Hoe het wel geschiedde kon men niet zeggen, want dit wist niemand dan die de diepten Gods doorgrondt. Over sommige punten kwam de Jezuiet Adr. Smetius met hem in debat. Brandt verhaalt, hoe gedurende dit dispuut Gomarus, die ook tegenwoordig was, „van verf, en van gelaet" veranderde. Dan schreef hij iets op, dan weer fluisterde hij A. E. Vorstius, professor

---

[1]) Bijlagen 22—27, blz. 402—406; alsmede drie onuitgegeven brieven, waarvan de Bibliotheek der Gemeentelijke Universiteit te Amsterdam copie bezit, geschreven door Vossius aan Gomarus, en gedateerd: V. Eid. Decembris MDCX, blz. 71, 71 bis (117, 119); VIII Idus Jan. MDCXI, blz. 73 (121); „die Martis" zonder verdere aanduiding, blz. 79 (129, 130). [2]) Bijlagen 23, 25, blz. 403—405; alsmede de eerst- en laatstgenoemde onuitgegeven brief uit de vorige aanteekening. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 453*b*—462*a*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 490*b*—517*a*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 92—94; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 318—332; J. Hania, *W. Helmichius*, blz. 177—186; L. Knappert, *Geschiedenis*, I blz. 107—109; J. Reitsma, *Geschiedenis*, blz. 489—491. [4]) C. Brantius, *Historia*, pag. 402—406; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 95, 96; A Limborch, *Pr. ac er.vir. epist.*, no. 130; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 375, 376; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 315—317.

in de medicijnen, iets in het oor. Dan zag hij Arminius eens van terzijde aan, dan weer sloeg hij de oogen op de vergadering, die vrij groot was, dan mompelde hij iets binnensmonds; zelfs scheen hij zich in het dispuut te willen mengen, maar hij bedwong zich. Toch kon hij zich niet zoo inhouden, of enkele woorden ontvielen hem, zooals: „Wat onbeschaamdheid is dit!" Nauwelijks buiten het auditorium gekomen, keerde Gomarus zich om en viel uit met deze woorden: „Van desen dagh heeft men den teugel van 't Pausdom wel treffelijk gevierdt". Hij liep op Arminius toe en zeide tot hem, in het bijzijn van den Jezuiet: „Ik heb zulk disputeeren, waardoor de deur voor het pausdom openlijk wordt opengezet, in deze academie nog nooit gehoord". Arminius antwoordde, dat hij zijn overtuiging uitgesproken had, maar ontkende, dat zijn opvattingen iets met het pausdom te maken zouden hebben. Gomarus: „Ik zal het weerleggen en wel in het openbaar". Arminius: „Indien er iets gezegd wordt, dat met mijn overtuiging strijdt, zal ik het ook openlijk tegenspreken." Gomarus: „Ik zal het er niet bij laten". Arminius: „Ik vertrouw, dat ik bij mijn overtuiging blijven zal. Ik ben er zeker van, dat het gevoelen van de onwederstandelijke kracht met de Schrift, de oudheid en onze confessie en catechismus in strijd is". Na dit onverkwikkelijk incident ging Gomarus verstoord weg. Het was nu wel duidelijk, zegt Brandt, hoe ver men van den weg der eenigheid af was.

De Staten van Holland en West-Friesland besloten nog eens de beide professoren in hun vergadering te laten verschijnen om te zien, of een vriendelijke samenspreking hen niet nader tot elkander kon brengen. Zij mochten elk vier predikanten medenemen, niet om partij te trekken, maar om als getuigen aanwezig te zijn en mede te helpen aan de beraadslaging [1]). Den 12den Aug. 1609 des morgens om 7 uur verschenen de professoren met hun assistenten ter

---

[1]) Trigland, *Kerck.Gesch.*, fol. 420*b*—421*a*, wijst op het vruchtelooze van zulk een poging. Mag men in politieke, wereldsche of particuliere zaken zich aanpassen en toegeven, niet alzoo in punten van goddelijke waarheid, die de eere Gods raken en het geweten der menschen binden. En hadden Gomarus en Arminius elkander al verstaan, zou daarmede dan de geheele kwestie onder alle kerkelijken bijgelegd zijn? Had een van beiden iets toegegeven, zouden dan de leerlingen wel gevolgd zijn? Men had wel gezien, dat er bij de kerken en de kerkelijke vergaderingen geen kans was om de kracht van Gods genade te verduisteren. Zoo werd dan de weg gebaand (als bij eenige voorgaande handelingen) om alle kerkelijke verschillen aan de kerken en aan de kerkelijke vergaderingen te onttrekken en te brengen „aen het oordeel, de macht, ende 't gebiet der Overheden, die dan daer in souden disponeren ghelijck als zy dat souden goetvinden". Dit zeide Wtenbogaert later zelf ook met ronde woorden.

vergadering [1]). Gomarus bracht R. Acronius (Schiedam), J. Roelandus (Amsterdam), J. Bogardus (Haarlem) en F. Hommius (Leiden) mede, Arminius J. Wtenbogaert (Den Haag), A. van den Borre (Leiden). N. Grevinchoven (Rotterdam) en A. Venator (Alkmaar). Nadat zij waren binnengeroepen en zich aan de voor hen bestemde tafel hadden neergezet, elke hoogleeraar aan een einde en zijn geassumeerden aan zijn zijde, nam de advocaat Van Oldenbarnevelt het woord en sprak als volgt: De Staten, aan wie naast de rust en welstand dezer landen de eenigheid in de religie aanbevolen is, hebben op verzoek van de gedeputeerden der synode tot deze vergadering besloten, om te zien, wat de verschilpunten tusschen de hoogleeraren zijn. Wanneer deze zijn vastgesteld, zal de synode hierover des te gemakkelijker kunnen oordeelen. Hierna vroeg Van Oldenbarnevelt, of de professoren of de predikanten naar aanleiding hiervan iets te zeggen hadden.

Eerst stond Gomarus op. Hij bedankte de Staten voor hun zorg en moeite en verklaarde ten eerste, dat het niet ging om het verschil tusschen hem en Arminius, maar om dat tusschen dezen en de Kerken. Ten tweede verhaalde hij in het kort alles, wat er voor den Hoogen Raad was voorgevallen en dat deze geweigerd had hem van de antwoorden van Arminius copie te geven. Ten derde was het daar gebleken, dat het verschil niet alleen of zelfs niet in hoofdzaak over de praedestinatie ging, maar ook over de rechtvaardigmaking en dergelijke hoofdpunten der leer. Nog steeds verklaarde hij zich bereid te bewijzen, dat Arminius tegen confessie en catechismus en tegen de eer van Christus leeringen had voortgebracht. Ten vierde zeide hij bereid te zijn zich „in alle redelijckheyt” te laten vinden.

Hierna nam Arminius het woord en zeide, dat hij om aan de heeren Staten te gehoorzamen met zijn assistenten was verschenen. Hij was bereid in iedere vergadering, waartoe de heeren mochten besluiten, te bewijzen, dat hij onschuldig was. Hij had niets geleerd, dat met Gods Woord in strijd was; kon men hem van het tegendeel overtuigen, dan was hij bereid zijn fout te erkennen. Steeds had hij zich binnen de perken der confessie gehouden en

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 462*b*—482*a*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 420*b*—427*b*; C. Brantius, *Historia*, pag. 411—425; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 96—104; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 376—389; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 318—331. Vergelijk de gedrukte *Resolutiën der Staten van Holland en West-Friesland*, 1609, blz. 194, 195, 197—199, 201—203, 205, 207, 208.

daartegen niets geleerd. In den conventus praeparatorius had hij Gomarus niet tot zijn tegenpartij gekozen, maar had hij in zijn request vier manieren voorgesteld, waarop zijn zaak zou kunnen afgedaan worden, nl. de nationale synode, gedeputeerden uit alle geuniëerde provinciën, de provinciale synode of gedeputeerden uit Holland en West-Friesland. De Staten hadden anders besloten en den Hoogen Raad als scheidsrechter aangewezen. De antwoorden van Gomarus waren hem niet ter hand gesteld. Wilde men hier ook praeparatoir handelen, dan was hij, evenals de hem vergezellende predikanten, hiertoe bereid.

Wtenbogaert verzocht nu een uitdrukkelijke acte, dat zij ontboden waren, om zich tegen beschuldigingen te kunnen verdedigen. Hij kon niet weigeren, Arminius te assisteeren, omdat er op diens dienst nooit iets aan te merken was geweest. Niet als partijen, maar als broeders waren zij gekomen, om te zien, of de zaak niet op minnelijke wijze kon worden afgedaan, ten einde waarheid en vrede te behouden.

De predikanten, die Gomarus assisteerden, verlieten nu een oogenblik de zaal om te overleggen. Toen zij weer waren binnengekomen, verklaarde Gomarus, dat hij en zijn broeders, omdat men Gode moet geven, wat Gods is en den keizer, wat des keizers is, in deze buitengewone zaak zeer bekommerd waren. Hij hoopte, dat de heeren hun dit ten goede zouden duiden. Hetzelfde verklaarde ook Wtenbogaert uit naam van zijn medebroeders. Zij wilden gaarne als particuliere predikanten den Staten van dienst zijn, zonder een kerk of classis te vervangen; dezen zouden haar vrijheid in alles blijven behouden. Had Gomarus verklaard, dat men om de zaak des vredes het meest te bevorderen, geen personen behoorde te kiezen, die zelf met de kerken in onvrede leefden, hetgeen op Venator zag, ook Wtenbogaert drong er op aan, dat men dit niet zou doen. Wederom verklaarde Arminius, dat hij onschuldig was. Tegen Gods Woord en de confessie had hij nooit iets geleerd. Hij was geen tegenpartij van de Kerk, noch de Kerk van hem. Van de zijde der Kerk was hem zoo iets ook nooit gezegd. Weliswaar hadden de Gedeputeerden der synode, waarvan er hier twee tegenwoordig waren, hem aangesproken, maar hij kon bewijzen, dat hun verzoek onwettig en zijn weigering wettig was. Hij had zich te beklagen over de Gedeputeerden, wien hij een conferentie had aangeboden, die zij hadden afgeslagen. Was hij tegenpartij

van de Kerk, dan hoopte hij, dat zij haar actie tegen hem zou beginnen. Het stuk der praedestinatie was het gewichtigst. Om de orde der theologie te volgen, moest daarover het eerst gesproken worden. Hij was echter ook bereid over de rechtvaardigmaking te handelen. Hij meende, dat op Venator niets te zeggen viel, omdat de suspensie op zijn persoon, door het bevel der Staten, tot de synodale vergadering was opgeschort. Het best zou zijn, als deze zichzelf verantwoordde, wat dan ook geschiedde [1]).

Nu bracht Van Oldenbarnevelt het gesprek op iets anders. Hij achtte de voornaamste moeilijkheid de vraag, of het noodig was, dat in de Nationale Synode confessie en catechismus zouden herzien worden. Was men voor herziening, dan was de zaak beslist, omdat in Holland al voor twaalf, en in de Staten Generaal al voor drie jaren daartoe besloten was. Meende men echter, dat revisie niet noodig was, dan moest daarover gedisputeerd worden.

Gomarus wilde iets anders. Hij achtte, dat er over de leerpunten gedisputeerd moest worden, voornamelijk over de rechtvaardigmaking, waaromtrent Arminius met erger leeringen voor den dag kwam dan de Papisten. Ook over den vrijen wil moest gediscussiëerd worden, omdat Arminius in het openbaar de meening der Papisten tegen een Jezuiet, die zijn argumenten daartegenover plaatste, had verdedigd. Men had hem de copie van Arminius' antwoord geweigerd en wilde „met blinde kaerten spelen".

Van Oldenbarnevelt antwoordde hierop, dat Arminius ontboden was, en dat deze in een oratie verklaard had, waarin het verschil gelegen was. De voornaamste vraag achtte hij echter: Moet er resumtie van confessie en catechismus zijn, of niet. Arminius achtte die noodig, Gomarus niet. Arminius moest maar eens zeggen, wat zijn redenen daarvoor waren. Doch Gomarus antwoordde, dat dit de kwestie niet was. Nooit had hij hierover met Arminius gestreden. Deze vraag was accidenteel, geen punt der leer. Neen, de kwestie was, of Arminius iets tegen de confessie en catechismus geleerd had. Ontkende deze dit, Gomarus wilde het bewijzen voor een wettige synode. De andere kwestie was nationaal en ging niet alleen de kerken van Holland aan.

De advocaat merkte nu op, dat het punt van de rechtvaardigmaking ook nationaal was. Ja, zeide Gomarus, indien daar een verandering in gemaakt zou moeten worden, maar niet, indien

[1]) Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 422*a*—423*a*.

men er over disputeerde, of iemand op dat punt iets tegen confessie en catechismus had geleerd. Wat de kwestie van de revisie betrof, in de praeparatoire conventie hadden alle leden, op vier na, eenstemmig het advies gegeven, dat men, zonder praejudicie, „haer onghehoort", daarover niet zou kunnen handelen, en dat dit alleen behoorde tot het werk der Nationale Synode [1]). Wilde men er hier met vrucht over handelen, welnu, de rapporten waren overgeleverd in handen van den Hoogen Raad; die moest men inzien. Was er een nadere verklaring noodig, dan was hij van zijn zijde daartoe ten allen tijde bereid, wat hij ook van Arminius hoopte. Men moest zien, hoe de zaak gelegen was en hoe na men elkander kon verstaan. Mogelijk kon Arminius, na nadere overweging, sommige punten laten vallen. Zelf zou hij zich in alles in redelijkheid laten vinden.

Arminius antwoordde hierop, dat in de Joodsche gemeente geen formulieren waren. Het Nieuwe Testament was genoegzaam, om onze eenigheid te onderhouden. Wel was er in de Oude Kerk een klein formulier geweest, het symbolum, dat „inde hant konde gheschreven worden". De omvang en de tekst hiervan waren zeer verschillend. Omstreeks 328 werd tegen Arius nog het symbolum Nicenum opgesteld, „dat een palm groot is". Tijdens Pelagius werden geen generale, maar particuliere synoden gehouden, waar men korte canones opstelde, „die alle in een vel papiers" geschreven konden worden. Arminius klaagde er over, dat later de canones vermenigvuldigd waren en dat men toen grootere confessies begon op te stellen. De kerken hier te lande hadden er een, bestaande uit een confessie en een apologie, niet afzonderlijk, maar vermengd. Nu was hij er niet tegen, dat er een formulier van eenigheid was, maar hiertegen, „dat het impertinent is datmen hebbe eene Apologie voor een Confessie". „Wanneer yemant de Artijckelen onderteyckent, dat hy niet terstont alle redenen mede onderteyckent, maar alleen dat ter salicheyt van noode is". Hij zeide, dat hij niets tegen de confessie had geleerd. Hij wenschte, dat er onderscheid gemaakt werd tusschen wat hij in de academie had geleerd en wat hij in het bijzonder, of voor den Hoogen Raad had voorgesteld, omdat hij daar een verklaring aflegde, als niet gehouden aan confessie en catechismus, maar „onder sulcke protestatie". Men moest onderzoeken, of, wat in de confessie

[1]) Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 424*a*.

stond, ter zaligheid van noode was, met de Schrift overeenkwam en of allen conform die confessie geleerd hadden. Hij zou bewijzen, dat Gomarus leeringen had voorgesteld, die hij uit de confessie niet zou kunnen bewijzen. Men zou wèl doen, als men, met ter zijde stellen van confessie en catechismus, onderzocht, niet welke waarheid te voren geleerd was, maar welke voortaan behoorde geleerd te worden, en dat wel door een vriendelijke conferentie voor de Hooge Overheid. Richtsnoer moest dan Gods Woord zijn. Sinds de Staten Generaal in hun consent vermeldden, dat de revisie zou plaats hebben, waren de predikanten er zóó aan gebonden, dat men nog meer op de onderteekening van deze had aangehouden. De predikanten mochten de formulieren wel overlezen, niet omdat daarmede de kracht dier geschriften was weggenomen, maar om te zien, welke bezwaren zij er tegen hadden. Nooit had hij gezegd, dat hij iets tegen de confessie had, maar dat hij zijn bedenkingen er tegen had. Deze had hij aan niemand geopenbaard, opdat zij niet over de straat zouden komen. Hij was bereid te bewijzen, dat hij niets tegen de confessie had geleerd, waartoe deze vriendelijke conferentie ook werd gehouden. Dan moest naar de ware orde Corporis Theologici gesproken worden, dat is eerst van de praedestinatie, omdat die aan den locus de peccato originis (de leer der erfzonde) en alle andere loci moest voorafgaan.

Intusschen was het elf uur geworden; Van Oldenbarnevelt moest naar de Staten Generaal, en de vergadering werd gesloten. De professoren en hun geassumeerden kregen last des anderen daags wederom te verschijnen.

Den 13den Aug. 1609, voor den noen, stelde de advocaat voor, dat de professoren en de predikanten zich zouden verklaren en advies geven, of de revisie van confessie en catechismus in de Nationale Synode behoorde te geschieden, ja of neen. Hierover kwam veel debat. Gomarus verzette zich tegen het voorstel. Ter wille van die kwestie was hij — zeide hij — niet verschenen, maar om met Arminius te confereeren, over wat deze tegen de leer der Geref. Kerken, in confessie en catechismus vervat, had geleerd, om te zien in hoe verre men van elkander verschilde en hoe na men elkander zou kunnen komen. Arminius was daarentegen het gevoelen toegedaan, dat men de meening der Staten behoorde na te komen.

Nu noemde Gomarus tijdens de besprekingen telkens den naam

van Wtenbogaert. Toen daarop nog twee vergaderingen waren voorbij gegaan, zonder dat men iets verder was gekomen, vroeg de hofprediker aan het einde van de tweede zitting iets uitvoeriger over de noodzakelijkheid der revisie te mogen spreken. Dit werd hem tegen den anderen dag toegestaan. In een uitvoerige rede betoogde hij, dat eerst de regel moest vastgesteld worden, waarnaar de bijzondere verschillen beoordeeld moesten worden [1]).

Gomarus liet zich echter niet bewegen, hierover voor de Staten te handelen. Hij wenschte een kerkelijke vergadering, waarin de Staten hun gedeputeerden mochten hebben om alles aan te hooren. Men verwonderde er zich over, dat Gomarus dit zeide en meende, dat hij dit zeide onder den invloed van de Gedeputeerden der beide Hollandsche synoden, die op dat oogenblik in Den Haag aanwezig waren en met wie Gomarus c.s. „achter-raedt" zoude houden. De Staten zeiden, dat Gomarus zich nog eens moest bedenken. Volhardde hij bij zijn weigering, dan wisten zij, wat hun te doen stond. Voor dat geval had Wtenbogaert reeds een wederlegging gereed.

Dit betoog bleef achterwege, toen Gomarus zich tevreden verklaarde, met Arminius te confereeren op de volgende voorwaarden: 1. Er zou gehandeld worden bij geschrifte; 2. Het geschrevene zou wederzijds bij de synode worden ingeleverd om door de kerken op kerkelijke wijze behandeld te worden; 3. Men zou beginnen met het artikel van de rechtvaardigmaking. Over de eerste en derde voorwaarde ontspon zich eenige discussie. Toen Arminius echter zag, dat Gomarus bij zijn voorwaarden bleef, gaf hij toe. Niet met de praedestinatie, maar met de rechtvaardigmaking zou men beginnen. Men zou de verschillende onderwerpen mondeling behandelen, doch zóó, dat ieder zijn aanteekeningen bij zich mocht hebben en gebruiken tot versterking van zijn geheugen. Ieder zou zijn meening op schrift stellen en bij de Staten inleveren, opdat de provinciale synode erover zou kunnen oordeelen.

Achtereenvolgens werd er nu gehandeld over rechtvaardigma-

---

[1]) Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 425*a.b*, geeft hier verhelderende opmerkingen. Hij zegt: Er is een dubbele kwestie tusschen de Geref. leeraars en degenen, die de kerk door een verkeerde leer beroeren. De eerste vraag is, of hun leer overeenstemt met die der Geref. kerken en of zij dus als leeraars van deze kerken mogen erkend worden. De tweede vraag is, of hun leer een waarachtige leer is, die men uit kracht van de waarheid Gods schuldig is aan te nemen. Bij de eerste vraag wordt verondersteld, dat de leer der Geref. kerken conform den Woorde Gods is, bij de laatste vraag is dat controvers.

king, praedestinatie, vrijen wil, genade en volharding. Gomarus bestreed Arminius en poneerde, dat niet het geloof, maar de gerechtigheid van Christus den geloovigen tot rechtvaardigheid gerekend wordt. Het was hem een hoofdpunt van de Christelijke religie: zóó als hij het leerde, moest het geleerd en geloofd worden, zou men zalig worden. Over de exegese van Rom. 4 : 5 werden de professoren het niet eens. Arminius verzette zich tegen Gomarus' uitlegging, die hij tegen de Schrift achtte. Wel meende hij, dat hij het in den grond der zaak met hem eens was. Hij begeerde, dat Gomarus hem zou toestaan te spreken met de woorden der Schrift, dan wilde hij Gomarus in zijn manier van spreken vrij laten, al was die dan ook niet zoo schriftuurlijk. Doch Gomarus hield vol, dat het een hoofdpunt was, zoodat men hierin bleef steken.

Ook in het stuk der praedestinatie kwam geen toenadering. Gomarus bleef bij zijn absolute opvatting der praedestinatie, van den een ten leven, van den ander ten doode, zonder op geloof of ongeloof te zien. Het geloof was een vrucht der praedestinatie, die niet aan de verworpenen, maar alleen aan de uitverkorenen gegeven wordt. Arminius hield daarentegen staande, dat de praedestinatie een besluit Gods was om diegenen, die door Zijn genade zouden gelooven en door God als geloovigen waren aangezien, zalig te maken, maar de ongeloovigen te verdoemen.

Wat genade en vrijen wil betrof, zeide Gomarus, dat de werking der genade om het geloof te geven, onwederstandelijk was. Arminius daarentegen meende, dat de werking der genade zoodanig was, dat de menschen dit uit vrijen wil en eigen boosheid konden wederstaan, zooals velen dit metterdaad ook deden.

Met betrekking tot de volharding in het geloof poneerde Gomarus de stelling, dat de mensch, die eenmaal het waarachtig geloof heeft, dit nimmermeer door eenige zonde kan verliezen. Arminius erkende wel, dat er Schriftplaatsen waren, die dit schenen te leeren, maar dat andere Schriftplaatsen hem er zoo krachtig van terug hielden, dat hij dit met Gomarus niet zoo sterk durfde drijven.

Ook over andere punten scheen Gomarus nog te willen debatteeren. Arminius werd echter ziek. „Met aller oorlof" vertrok hij naar huis, van plan, zijn geschrift, volgens de gemelde resolutie, binnen veertien dagen aan de Staten over te zenden. Zijn ziekte matte hem echter zoo af, dat hij van zijn ziekbed aan de Staten

schreef (12 Sept. 1609), dat hij, gekomen aan het einde van het artikel over de praedestinatie, door zijn ziekte zoo was aangegrepen, dat hij gedwongen werd, het werk te staken; hij hoopte het nog te kunnen voltooien. Mocht zijn ziekte verergeren, dan hoopte hij voor zijn afscheid het zoo te regelen, dat hetgene, wat hij geleerd had, aan de Staten ter hand zou worden gesteld. Ten overvloede beriep hij zich op het geschrift, dat hij negen of tien maanden geleden onderteekend had ingeleverd.

Na het einde der conferentie wilden de Staten het advies vernemen van de predikanten, die tegenwoordig waren geweest, eerst dat van de metgezellen van Gomarus alleen en daarna dat van die van Arminius alleen. Vooral die van Arminius wilden niet voor een partij gehouden worden. Hiervan verkregen zij acte (22 Aug. 1609). Van het advies der assistenten van Gomarus wist Wtenbogaert niets anders, dan dat zij de verschillen hoog aansloegen en deze tot Arminius' nadeel zeer zwaar maakten, en dat zij geen ander geneesmiddel noemden dan om terstond te komen tot een Provinciale of Nationale Synode, om daar de zaken te laten beslissen, zoo spoedig als de geschriften van weerszijden aan hare Mogendheden zouden overgeleverd zijn [1]).

Volgens de notulen van een der predikanten, die tot de metgezellen van Gomarus behoorden, werden hun de volgende vragen gesteld: 1. Moest men met de mondelinge conferentie voortgaan, of niet? 2. Wat moest er verder in dezen gedaan worden, dat voor deze landen dienstig zou zijn en zou kunnen strekken tot de rust der kerken? Wat het eerste betrof was, na deliberatie, hun antwoord als volgt: Er waren nog wel enkele punten van gewicht. Daar die echter in de synode weer verhandeld zouden worden en de professoren hun stukken schriftelijk zouden inleveren, achtten zij verdere mondelinge conferentie onnoodig. Wat de geheele zaak betrof, wisten zij geen beteren raad te geven dan die te brengen in een wettige provinciale synode, onder het beleid der Staten. Kon zij daar niet afgedaan worden, dan moest zij gebracht worden voor de Nationale Synode, zooals die volgens de gewoonte der apostelen gedurende zeshonderd jaar daarna altijd in de kerk onderhouden was.

[1]) Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 427*a*, zegt: In dien tijd kon het nog met een Provinciale Synode afgedaan worden, maar later, toen de zaken door Arminius' Remonstrantsche aanhangers nog meer verward en „verbrodst" waren, moest er een Nationale Synode komen.

De medebroeders van Arminius spraken bij monde van Wtenbogaert zeer uitvoerig, die daarbij zijn meening gaf over de besproken punten. Spreker verweerde zich tegen de vergelijking met Arius en Eusebius. Hij noemde de Staten de hoogste opzieners over de zaken van Gods Kerk, niet om zelf Gods Woord te bedienen, maar om te zorgen, dat Gods Woord geleerd, alle ergernissen uit Zijn gemeente naar den regel Zijns Woords geweerd en zwarigheden als deze behoorlijk „geremedieert" zouden worden. Hij gaf tevens aan, hoe hij meende, dat de synode door de overheid moest worden samengeroepen en wat zij zou hebben te behandelen.

Toen ten slotte allen binnengeroepen waren, verklaarde de advocaat Van Oldenbarnevelt het volgende: De Staten hadden nu negen dagen lang de moeite genomen om zich in het verschil in te werken; al hadden zij reeds de zorgen voor vele andere zware landszaken, zij hadden toch met geduld geluisterd. Met leedwezen hadden zij kennis genomen van het verschil tusschen de professoren der theologie. Zij waren er over geërgerd, dat de hoogleeraren, die verleden jaar tot vrede vermaand werden, daar niet toe waren gekomen. Zij twijfelden niet aan hun goeden ijver en hun begeerte om de waarheid te onderzoeken en voor te staan, en moesten dus hun meening, met redenen omkleed en met wederlegging van het tegendeel, op schrift brengen en uiterlijk tegen Dinsdag over veertien dagen, als de Staten weder vergaderden, inleveren. Deze geschriften zouden dan in handen gesteld worden van een kerkelijke vergadering of provinciale synode, zooals de Staten dat voor de Kerk het rustigst en het meest dienstig achtten.

Onderwijl werd Arminius dagelijks steeds zieker: ingespannen arbeid, voortdurend opzitten, gedurige studie en veel droefheid hadden zijn krachten gesloopt. Hierbij kwamen nog hevige koortsen, hoestbuien en verschillende andere kwalen. Op den 19den Oct. 1609 ontsliep hij [1]). Zoo eindigde deze theoloog zijn leven, zonder dat daarmede echter de kerkelijke strijd, die om zijn persoon ontbrand was, tot een gunstig einde was gekomen.

7. *Gomarus en Scaliger*

Gelijk met Gomarus doceerde de beroemde Iosephus Scaliger te

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 482*a*—483*a*; Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 444*a*; C. Brantius, *Historia*, pag. 425—434; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 106—108; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, I blz. 389, 390; J. H. Maronier, *J. Arminius*, blz. 331—336.

Leiden. Met zeer groote moeite slaagde men er indertijd in, dezen geleerde aan Leidens universiteit te verbinden. Enkele jaren gingen er overheen en een hoog tractement werd toegezegd, met het gunstige gevolg dat het beroep werd aangenomen[1]). Een kring van groote mannen schaarde zich weldra om hem heen. Hier mogen namen van J. Douza Jr., H. de Groot, J. Rutgers en Dan. Heinsius genoemd worden. Colleges behoefde hij, als hij dit liever niet wilde, niet te geven: zijn stille, werkzame tegenwoordigheid alleen reeds werd op hoogen prijs gesteld. Prins Maurits ontving hem aan zijn tafel en behandelde hem met groote onderscheiding [2]).

Deze geleerde nu had aanvankelijk over Gomarus een allesbehalve gunstig oordeel: „Arminius est vir maximus", maar van Gomarus heette het: „Il pense estre le plus scavant Theologien de tous. Il s'entend à la Chronologie comme moi à faire de la fausse monnaye". En elders: „ce grand docteur de Gomarus, qui veut parler de tout ce qu'il n'entend pas" [3]). Wat de oorzaak was, dat Scaliger zulk een ongunstig oordeel over zijn ambtgenoot velde, is ons onbekend. Wellicht heeft Gomarus' verwantschap met Junius op dit oordeel een nadeeligen invloed gehad; het is immers bekend, dat Scaliger van de kennis van Junius geen hoogen dunk had [4]).

Merkwaardig is echter, dat de verhouding tusschen hen in dit tijdperk zoo gansch anders is geworden. De feiten zijn de volgende. Scaliger en Paraeus waren op wetenschappelijk gebied elkanders tegenvoeters. Wenschte de eerste, dat de chronologische wetenschap zelfstandig haar weg zou gaan, Paraeus ging uit van de gedachte, dat de bijbelsche chronologie voor de profane tot grondslag moest dienen en verdedigde in een tweetal geschriften, kort na elkander verschenen, dit standpunt. Vooral bij de promotie van Petrus Clignetus (7 Nov. 1605) kwamen zijn gedachten aan het licht [5]). Eerst construeerde hij zijn bijbelsche tijdsrekening, door zeven tijdvakken te combineeren tot één groot tijdperk, dat van Adam tot Christus [6]). Daarna werd hieraan de profane chronologie zorgvuldig getoetst [7]). Zijn slotwoord behelsde deze verklaring: „Verre zij het van ons om de palm der overwinning aan de

[1]) J. Bernays, *J. J. Scaliger*, S. 53—58; P. C. Molhuysen, *Bronnen*, I Register. [2]) J. Bernays, *J. J. Scaliger*, S. 59—61. [3]) J. Bernays, *J. J. Scaliger*, S.128; P. Bayle, *Dictionaire*, II p. 562. [4]) J. Bernays, *J. J. Scaliger*, S. 123; J. Reitsma, *Franciscus Junius*, blz.137—145. [5]) D. Pareus, *Oratio Chronologica Altera*, pag. A 3*a*. [6]) *Aldaar*, pag. A 3*a*—C 2*b*. [7]) *Aldaar*, pag. C 2*b*—E 3*a*.

profane geschiedschrijvers te laten. Dan zouden wij dulden, dat den goddelijken wonderspreuken een heiligschennend brandmerk ingedrukt werd". „Alleen de H. Schrift is ons genoeg" [1]).

Van dit laatste geschrift nu ontving Gomarus een presentexemplaar. Daar hij het oordeel van Scaliger over dit werk wilde hooren, gaf hij dezen zijn exemplaar ter lezing. Scaliger gaf echter niet alleen zijn oordeel, maar verzette zich in een uitvoerig geschrift tegen Paraeus' opvatting. Hij deed dit in een weerlegging van de zgn. profetische chronologie (Elenchvs Propheticae Chronologiae) waarin hij de verschillende argumenten van Paraeus afzonderlijk en gemeenschappelijk toetste. Met een toespeling op Paraeus' slotpassage eindigde Scaliger: „Wie heeft U aangewezen, om de palm al of niet uit te reiken? Komt het U toe deze aan de chronologen toe te steken? Zult gij met zooveel ongeleerdheid de geleerden de wetten stellen?" [2])

Een schrijven aan Gomarus, waarin hij zeer scherp zijn oordeel zegt, voegde Scaliger er nog aan toe [3]). „Hierbij", zoo schreef hij, „ontvangt gij Uw chronoloog terug, als hij tenminste dien naam verdient. Ik had geduld en een goede maag noodig, om in zoo'n klein boekje zooveel dwaasheden te kunnen verteren. Geen enkele maal heeft Paraeus de waarheid gesproken. Ik weet niet, of ik mij meer over de onwetendheid van den man of over zijn onbeschaamdheid verwonderen moet. Ik heb althans veel aanmatiging en in het geheel geen geleerdheid in hem kunnen ontdekken. Het moet wel een dwaas zijn, die beweert, dat den H. Geest een schandelijk onrecht aangedaan wordt, als men de profane geschiedenis benut om de „heilige chronologie" te illustreeren. Ik lachte", aldus Scaliger, „toen ik het las. Want wat zou ik anders moeten doen? Beroaldus, die reeds lang dood is, wordt uit zijn graf nog opgehaald". Vervolgens vermeldde Scaliger verschillende chronologische dwaasheden, die Paraeus van dezen overnam. Zoo zouden bijv. Abraham en Sem onder hun broeders niet de oudsten geweest zijn. „Ik zou", zoo besloot Scaliger zijn schrijven, „even krankzinnig zijn als hij, als ik nog langer Uw aandacht hiervoor vroeg. Als gij den man zoo hoog schat, dat gij door een bestraffend woord hem van zijn roekelooze waagstukken hoopt terug te kunnen brengen, is het Uw taak hem daartoe aan te sporen. Gaat

---

[1]) D. Pareus, *Oratio Chronologica Altera*, pag. E 3*a*. [2]) I. Scaliger, *Elenchvs Orationis Chronologicae*, pag. 103. [3]) *Aldaar*, pag. N 4*b*, O l*a*.

hij op den ingeslagen weg voort, dan is te verwachten, dat hij door de uitgave van zijn „Chronologie" zich aan de bespotting van alle wijsneuzen prijs geeft. Een rechtvaardiger straf kan ik hem voor die onheilige chronologie niet toewenschen".

Aan verschillende vrienden als Joh. Latius en vooral aan den Franschen gezant Busenvallus, kwam dit ter oore en zij drongen er bij Gomarus op aan, dat ook zij kennis van de zaak mochten nemen. De hoogleeraar kon hun dit verzoek niet weigeren. Het zou jammer zijn en tot schade van het publiek, als zulk een belangrijk geschrift niet gelezen zou mogen worden. Hij vreesde echter, dat door het afschrijven verschillende fouten zouden insluipen en dat zoo het werk hier of daar met die interpolaties bezoedeld, uitgegeven zou worden. Om dit te voorkomen vroeg hij aan Scaliger verlof, zelf het geschrift te mogen uitgeven, wat deze hem toestond. Dit alles deelt Gomarus zelf ons mede in de opdracht van de uitgave van zijn werk, dat gericht is aan zijn daargenoemden vriend, Joh. de Laet, en gedateerd 10 Jan. 1607 [1]).

Deze opdracht begint met een lofrede op Scaliger. „Drie dingen wekken vooral mijn bewondering voor Scaliger", zegt hij: „zijn godsvrucht, zijn leer en zijn oprechtheid". Het eerste blijkt uit zijn gunstig bekenden levenswandel, zijn voorstaan van den waren godsdienst en zijn onomkoopbare standvastigheid van overtuiging. Het tweede wordt door verschillende menschen erkend. Het laatste steekt in onzen tijd tegenover het gedrag van zoovele anderen des te duidelijker af. Hoevelen moeten hem niet dankbaar zijn? Wie ijvert er meer voor de waarheid dan hij? Met recht kan dan ook gezegd worden, dat hij godvreezend is als weinigen, geleerd als zeer weinigen en dat de oprechtheid zijn tweelingbroeder is.

In deze uitgave, die als titel draagt: „IOSEPHI // SCALIGERI // IVL. CAES. A BVRDEN F. // ELENCHVS // Vtriusque Orationis Chronologicae // D. DAVIDIS PAREI: // Quarum secunda operis calci addita: // Prior vero Commentariis auctoris in Hoseam // Heydelbergae excusis prostat. // " (Lugd. Bat., 1607), zijn tevens opgenomen twee andere uitgaven: „IOSEPHI // SCALIGERI // Iul. Caes. a Burden F. // ELENCHVS // Primae ORATIONIS Chronologicae // DAVIDIS PAREI. //" (Lvgd. Bat. 1607), en „DAVIDIS PAREI // ORATIO // CHRONO- // LOGICA // ALTERA // DE QVAESTIONE: //

[1]) I. Scaliger, *Elenchvs Orationis Chronologicae*, pag. A 2*a.b*.

Vtrum Chronologia integra ab Adamo ad // Christum ex sola historia sacra haberi possit? // Synopsin totius Chronologiae sacrae exactis- // simam complectens. // IN ACADEMIA PALATINA // habita & evulgata pro S. Theologiae & // Chronologiae studiosis. // AD // PETRVM CLIGNETVM // S. Theologiae Doctorem: Ecclesiae Otter- // burgicae Pastorem. //" (Lvgd. Bat., 1607) [1]).

Over den inhoud van het laatste geschrift werd door mij al een en ander medegedeeld [2]). Het eerste zag het licht, nadat Gomarus, na Scaligers oordeel over Paraeus te hebben ingewonnen, ook een vroegere rede van Paraeus aan Scaliger ter beoordeeling had toegezonden. Gomarus noemde den naam van den schrijver niet. Toch kon Scaliger, zoo schreef deze, uit den inhoud wel opmaken uit wiens pen deze rede gevloeid was. Beide geschriften, die Scaliger thans van Gomarus ontvangen had, ademden denzelfden geest. Dezelfde argumenten, dezelfde aanmatiging, dezelfde onkunde betreffende de fraaie letteren treft hij er in aan. Ook in dit geschrift beweert de schrijver, dat, tegenover de profane historiekennis, de H. Geest en de bron der H. Schrift hem alle kennis verschaffen. De andere geleerde mannen zouden hun chronologie uit mestvaalten hebben opgeraapt, terwijl hij zijn onzinnige ideeën van den H. Geest zou hebben. Ter wille van Gomarus en de studeerende jeugd heeft Scaliger zich tot dezen arbeid gezet. Anders zou hij zulk een dwaas geschrift nooit gelezen hebben [3]).

Het is te begrijpen, dat Paraeus en de zijnen met deze publicatie van Gomarus niet bijzonder ingenomen waren. Vooral de zoon van Paraeus nam het Gomarus zeer kwalijk: de hoogleeraar zou al te haastig het advies van Scaliger hebben ingewonnen; ook zou het de bedoeling van zijn vader niet geweest zijn, een aanval op Scaliger te doen.

Uit het voorgaande blijkt echter wel duidelijk, dat de verhouding tusschen Scaliger en Gomarus er wel beter op was geworden. Dat zal later uit het testament van Scaliger nog duidelijker aan het licht komen.

8. *De pamflettenstrijd*

In het jaar 1609 ontbrandde een theologische pamflettenstrijd, welke begon met de uitgave van de beide disputaties over de prae-

---

[1]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 72, no. 8. [2]) Zie hiervoor blz. 148, 149.
[3]) I. Scaliger, *Elenchvs Primae Orationis*, pag. A 2*a*.*b*, E 4*b*.

destinatie, die Arminius en Gomarus in het jaar 1604 ieder op hun beurt hadden laten verdedigen. Eerst in het Latijn verschenen, kwam dit pamflet in het Nederlandsch uit bij Ian Paedts Iacobszoon, drukker der universiteit te Leiden (1610), onder den volgenden titel: „TWEE DISPVTATIEN VANDE GODDELIICKE PREDESTINATIE: d'eene by DOCT. FRANCISCVS GOMARVS, d'ander by DOCT. IACOBVS ARMINIVS, beyde Professoren inde Theologie tot Leyden. Tot ondersoeck der waerheyt, ende oeffeninghe der Ieucht, inde hooghe Schole aldaer openbaerlijck voorghestelt int' Iaer 1604. Vertaelt uyt het Latijn" [1]).

De drukker richt zich in een voorwoord tot den lezer. Er worden, volgens hem, allerlei geruchten door het land verspreid over de oneenigheid, die er zou bestaan tusschen de doctoren en professoren in de theologie aan de hoogeschool te Leiden, voornamelijk met betrekking tot het leerstuk der praedestinatie. Velen, die het rechte van de zaak niet weten, spreken er toch over en doen daarbij soms nog groote misslagen tegen de waarheid, door den een of den ander iets toe te schrijven, wat dezen nooit in den zin kwam, ja regelrecht tegen diens meening strijdt. Om nu de menschen te onderrichten en om hun gelegenheid te geven beide gevoelens aan de Schrift te toetsen, geeft de drukker de stellingen der hoogleeraren in het Nederlandsch uit. Hij sluit zijn voorwoord met de leus: Onderzoekt alle dingen en behoudt het goede [2]).

Eerst geeft hij de disputatie van Gomarus in 32 „pointen" of thesen, welke minder uitvoerig is dan de tiende Latijnsche disputatie, die in de Opera [3]) is afgedrukt, al worden dezelfde gedachten hier ontwikkeld. Met eerbied, waarheid en voorzichtigheid moet de praedestinatie geleerd worden [4]). Na eenige etymologische beschouwingen [5]) wordt zij door Gomarus gedefiniëerd als „een voornemen Godes, waer door hy uyt de redelijcke Schepselen int gros ende sonder bepalinghe van hem voorgeweten eenighe besondere, nae zijn recht ende welbehaghen te voren verordent heeft tot hare over-natuerlijcke eynden, ende totte scheppinghe inden oprechten staet der oorspronckelijcke gherechticheyt, ende tot

[1]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 72, no. 7*b.c*; P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 102, no. 796, 797; J. K. van der Wulp, *Catalogus*, I blz. 201, no. 1378; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 320, no. 1637, 1638; H. C. Rogge, *Bibliotheek*, blz. 19; naast Gomarus zag ook Voetius de partijdige tendens van de uitgave in, zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 81. [2]) *Twee dispvtatien*, Voorwoord. [3]) *Opera*, III pag. 33—41. [4]) *Twee dispvtatien*, Thes. 1, 2. [5]) *Aldaar*, Thes. 3—5.

hare andere middelen; alles tot heerlijckheyt van zijne salichmakende ghenade, wijsheydt, ende aldervrijste macht" [1]).

Er zijn twee soorten van praedestinatie, de verkiezing en de wegwerping of verwerping [2]). Deze worden gedefiniëerd als volgt: De verkiezing is de praedestinatie of voorbeschikking Gods, waardoor Hij uit de redelijke schepselen „int gros" en zonder bepaling van Hem te vóren geweten, eenige bijzondere (schepselen) naar Zijn recht welbehagen en ònverdiende liefde, tot het eeuwige leven en de heerlijkheid, alsmede tot den weg daarheen, nml. de schepping in den rechten staat der oorspronkelijke gerechtigheid en de gehoorzaamheid der heiligheid, te voren verordineerd en geschapen heeft, tot heerlijkheid van Zijn macht, wijsheid en zaligmakende genade [3]). De verwerping is de praedestinatie Gods, waardoor Hij uit de redelijke schepselen int' gros en zonder bepaling van Hem te voren geweten, eenige (schepselen) naar Zijn recht en welbehagen, van eeuwigheid af van het eeuwige leven verworpen hebbende, tot eeuwigen dood en smaadheid en tot den weg daarheen, nml. de schepping in den rechten staat der oorspronkelijke gerechtigheid, de toelating van den val in de zonde en het verliezen [4]) van de oorspronkelijke gerechtigheid, mitsgaders het laten daarin, voorgeordineerd heeft, tot heerlijkheid van Zijn macht, toorn en mogendheid over de verworpenen en van Zijn zaligmakende genade jegens de uitverkorenen [5]).

Van onrechtvaardigheid in God kan hierbij niet gesproken worden, ten eerste om het absolute recht Zijner heerschappij en ten tweede wegens Zijn later geordineerde recht van oordeel over de zonde. Zelfs Roomsche en Luthersche doctoren als Chr. Javellus en Viguerius, Jac. Andreas, Dav. Rungius en Georgius Major erkennen dit [6]).

Ook het onderscheid tusschen de praedestinatie van engelen en menschen wordt hier genoemd. De verkiezing der engelen is tot gedurige gehoorzaamheid der heiligheid, die der menschen tot aanvankelijke gehoorzaamheid, die vernieuwd moest worden. Is in de eerste te zien een genade, die bewaart en behoudt in den oprechten staat der oorspronkelijke gerechtigheid, in de andere is op

---

[1]) *Twee dispvtatien*, Thes. 7, in de volgende thesen verklaard. [2]) *Aldaar*, Thes. 17. [3]) *Aldaar*, Thes. 19. [4]) In het pamflet staat verkeerdelijk: „verkiesinghe", wat ik corrigeer. [5]) *Twee dispvtatien*, Thes. 23. [6]) *Aldaar*, Thes. 27.

te merken een toelating van den val en genade, die van ellende verlost door het werk van Christus [1]).

Wat de verwerping betreft: Christus wordt aan de engelen nooit, aan de menschen dikwijls aangeboden, uitwendig door het Woord en ook inwendig door den Geest in het gemoed, opdat zij van ongeloof en de hardnekkigheid van hun hart overtuigd zijnde, zooveel te meer van alle onschuld beroofd zouden worden [2]).

De bijzondere verkiezing wordt aan de volwassen uitverkorenen gewoonlijk op aarde bekend gemaakt door dubbele goddelijke openbaring, deels uitwendig door het Evangelie, deels inwendig door het geloof en den H. Geest. Want het Evangelie leert uit de vruchten en werkingen, hoedanigen God ten leven heeft uitverkoren, nl. geloovigen en boetvaardigen. Het gevoelen des geloofs en der boetvaardigheid, mitsgaders de „medestemminghe" des H. Geestes, die de harten met Zijn getuigenis verzegelt, bevestigen en bekrachtigen tezamen, dat wij geloovig en boetvaardig zijn [3]). De verwerping wordt gewoonlijk alleen bekend uit de zonde tegen den H. Geest en uit de ongeloovigheid en goddeloosheid, durende tot aan het einde des levens [4]). In een „Aanhangsel" worden Castellio en Coornhert bestreden. Hun bewering, dat uit deze leer volgt, dat God oorzaak van de zonde is, wordt als lastering afgewezen. Twee citaten uit Augustinus' werken besluiten het stuk [5]).

De disputatie van J. Arminius over hetzelfde onderwerp is minder uitvoerig en bestaat uit 15 stellingen. Na een oriënteerend artikel [6]) definieert hij: De praedestinatie is een besluit des welbehagens Gods in Christus, waardoor Hij bij zichzelven van eeuwigheid besloten heeft de geloovigen, die Hij voorgenomen heeft met het geloof te begiftigen, te rechtvaardigen, aan te nemen tot kinderen en hun het eeuwige leven te schenken tot prijs Zijner heerlijke genade [7]). Het fundament van dit besluit is Jezus Christus, de Middelaar Gods en der menschen [8]). Omgekeerd is de verwerping een besluit van den toorn of strengen wil Gods, waardoor Hij van eeuwigheid voorgenomen heeft de ongeloovigen, die door hun schuld en het rechtvaardig oordeel Gods niet gelooven zullen, als buiten de vereeniging met Christus gesteld, te verdoemen tot den eeuwigen dood, om Zijn toorn en mogendheid te betoonen [9]).

[1]) *Twee dispvtatien*, Thes. 30. [2]) *Aldaar*, Thes. 31. [3]) *Aldaar*, Thes. 32. [4]) *Aldaar*, Thes. 32. [5]) Nl. Augustinus, *Lib. de Haeres. contra Manich.* Cap. 3 en Augustinus, *De verbis Apost. Serm.* 11. [6]) *Twee dispvtatien*, Thes. 1 (van Arminius). [7]) *Aldaar*, Thes. 2. [8]) *Aldaar*, Thes. 5. [9]) *Aldaar*, Thes. 11.

Deze leer, aldus uit de Schrift geput, is van groot nut. Zij dient om de heerlijkheid der genade Gods te verdedigen en vast te maken, om de neergeslagen conscientiën te vertroosten, om de goddeloozen te verschrikken en hun goddeloosheid uit te drijven [1]. Daarom moet zij niet alleen in huis en op de scholen, maar ook in de vergadering der heiligen in de gemeente Gods klinken. Toch moet de waarschuwing er aan verbonden worden, dat buiten de Schrift niets geleerd mag worden, dat deze leer op schriftuurlijke wijze worde voorgesteld en met het doel, dat de Schrift er mede heeft [2]. Met enkele teksten uit Jezus Sirach wordt Arminius' geschrift besloten [3].

Het schijnt, dat de niet-theologen over het algemeen met behulp van deze stellingen, die in de vermelde uitgave naast elkander waren gezet, zich geen duidelijk beeld konden vormen van den stand van het geschil. Reginaldus Donteclock [4] althans achtte het noodig, de stellingen tot één geheel te verwerken. Daartoe gaf hij te Delft bij Ian Andriesz., „Boeckvercoper aen 't Marckt-Veldt / in 't Gulden A.B.C. anno 1609" een pamflet uit onder den titel „'TSamensprekinghe VANDE VERTAELDE THESES OFTE Disputatien / de eene Doct. Francisci Gomari, de andere Doct. Iacobi Arminij, aenghaende de Goddelicke Predestinatie / Tot openinge/ ende verclaringhe vande oneenicheyt / die daer istusschen D. Arminium, ende de kercken / in dit stuck der Leere" [5]. Motto was Hand. 13 : 48 [6].

Reeds de titel wijst op de strekking van het geschrift. De kwestie bestaat, volgens hem, niet tusschen Arminius en Gomarus, maar tusschen eerstgenoemde en de Kerken, waar Arminius volgens Donteclock van zou afwijken. Een tweetal citaten van Luther uit diens boek tegen Erasmus vormt de introductie [7]. De Tsamensprekinghe is een samenspraak tusschen Latinist en Duytsch-clerck, waarbij de eerste als ter zake kundig wordt ingevoerd. Hij treft Duytsch-clerck aan, als deze bezig is disputaties van de twee hoogleeraren te lezen en vraagt dan: Verstaat gij ook, wat gij leest? Met den Moorman antwoordt Duytsch-clerck: Hoe zou ik kunnen, als mij niemand onderwijst? Het is wel goed

[1]) *Twee dispvtatien*, Thes. 14. [2]) *Aldaar*, Thes. 15. [3]) Nl. *Eccl.* 3 (vers 21—26). [4]) Over R. Donteclock zie: A. J. van der Aa, *Biographisch woordenboek*, IV blz. 263—265. [5]) P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 102, 103, no. 799—801; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 320, no. 1640, 1641. [6]) R. Donteclock, *Tsamensprekinghe*, blz. A 1*a*. [7]) *Aldaar*, blz. A 1*b*.

„Duytsch", maar vermengd met Grieksche en Latijnsche woorden, die hij niet verstaat, zooals ook niet de manier van spreken, die daarin gebruikt wordt [1]).

Latinist gelooft dit gaarne en velt dan over de Nederlandsche uitgave der disputaties zijn vonnis; immers niet voor den gemeenen man, maar voor den geleerde is zij bestemd. De vertaler had de moeite wel kunnen sparen, want zeer weinigen zullen door zijn werk gediend worden [2]). Van oneenigheid tusschen de professoren weet hij niet, wel van oneenigheid tusschen Arminius en de Geref. Kerken hier te lande. Kwam het gevoelen van Arminius hierin en in eenige andere „hooghe ende diep-sinnighe questien" niet zoo goed overeen met dat van Gomarus en andere professoren, dan zou daar niet zoo veel aan gelegen zijn, als beide partijen het maar eens waren met de Kerk [3]).

Over het algemeen stemt, volgens Donteclock, Gomarus' gevoelen met het 16de artikel der confessie [4]) overeen. Er is wel eenig onderscheid. Sommige uitleggers blijven „onder den val", achtende, dat God, in Zijn verkiezing. op dien´val en op de algemeene verdorvenheid gezien heeft en uit die verdorven massa, naar de macht en het recht, dat Hij op de menschen als Zijn schepselen heeft, voornamelijk, als zij zondaren zijn, sommige vaten ter eere en de andere ter oneere gemaakt of bereid heeft. Op deze wijze wordt gewoonlijk in de dagelijksche predikatiën over de praedestinatie gesproken, alsook wanneer iets tot onderricht van de geloovigen daarover geschreven wordt [5]).

Anderen daarentegen zijn hiermede niet tevreden en „climmen" hooger, zeggende, dat God zich de menschen in Zijn verkiezing heeft voorgesteld als onverdorven en ongeschapen en dat Hij tusschen hen in dien staat onderscheid gemaakt heeft. Dit is het gevoelen van Gomarus en andere voortreffelijke, geleerde mannen. Zij komen echter in de substantie der leer allen met het gevoelen der Kerk overeen. Want allen belijden zij, dat er een eeuwige verkiezing Gods is, waardoor Hij naar Zijn wil en welbehagen een zoodanig onderscheid tusschen de menschen gemaakt heeft, dat Hij zekere singuliere personen, Hem alleen bekend, tot de zaligheid, door Christus verworven, heeft geordineerd en de anderen

---

[1]) R. Donteclock, *Tsamensprekinghe*, blz. A 2*a*. [2]) *Aldaar*, blz. A 2*a*.*b*. [3]) *Aldaar*, blz. A 2*b*. [4]) J. J. van Toorenenbergen, *De symbolische schriften*, blz. 29, 30. [5]) R. Donteclock, *Tsamensprekinghe*, blz. A 2*b*, 3*a*.

heeft verworpen [1]). Duytsch-clerck zou nu gaarne willen weten, of het gevoelen van Arminius met dat der Kerken in strijd is. Het particulier gevoelen der professoren wil hij hun wel laten, omdat het zijn verstand te boven gaat. „Want wy Duytsche Clercken hebben dat gemeenlic over ons, dat wy sonder licht willen sien, ende sonder kennisse willen oordelen, van dingen die ons te hooghe zyn". Laten de Professoren daarover disputeeren „naer de regulen van haere Consten". Het spreekt wel van zelf, dat zij in zulke diepe materiën het niet met elkander eens zijn. Over zijn nieuwsgierigheid, zoo zegt Duytsch-clerck, werd hij door de stellingen van Gomarus, waarin op Rom. 12 : 3 wordt gewezen, en door de spreuk van Jezus Sirach 3, die Arminius achter zijn stellingen plaatste, heengeholpen [2]).

Die matigheid en voorzichtigheid, zegt Latinist, volgde hij ook in de voorrede van het eerste deel van zijn boekje over de praedestinatie. Daarin erkent hij, dat het gevoelen van sommige geleerden hem te hoog is, al erkent hij, dat dit in verband staat met de eigenschappen Gods, die naar Deut. 29 : 29 voor verborgen mogen gehouden worden [3]).

Eerst wordt er nog op gewezen, dat de oneenigheid niet alleen in het leerstuk der praedestinatie bestaat. Ook de Staten zijn er op gewezen, dat er meer stukken zijn, waarover verschil van meening is en dat het leerstuk der praedestinatie wel het minst gewichtige van alle is, waaraan ook voor de gewone Christenen het minst is gelegen. Ook al gelooven zij niet in de praedestinatie, zullen zij wel zalig worden, indien zij zich bekeeren en in Christus oprecht gelooven. De zaligheid hangt niet aan de leer van de praedestinatie, maar aan die van de onverdiende rechtvaardigmaking des geloofs, de ware kennis Gods en van Christus en dergelijke leeringen meer, die tot de zaligheid van noode zijn [4]).

Wel wordt over de praedestinatie het meest gesproken, omdat de desbetreffende artikelen in druk zijn verschenen en die andere voor den gemeenen man nog verborgen worden tot de provinciale synode van Holland, die al voor meer dan een jaar beloofd is en door de Kerken met groot verlangen verwacht wordt.

Acht Latinist het waarschijnlijk, dat twee bundels artikelen, die verschenen zijn, van de hand van Arminius zijn, met zekerheid

[1]) R. Donteclock, *Tsamensprekinghe*, blz. A 3*a*. [2]) *Aldaar*, blz. A 3*a.b*. [3]) *Aldaar*, blz. A 3*b*, 4*a*. [4]) *Aldaar*, blz. A 4*a.b*.

durft hij dit niet zeggen [1]). Voor de Kerk is het niet profijtelijk, dat genoemde hoogleeraar zich niet uitspreekt, noch dat de provinciale synode zoo lang wordt uitgesteld [2]). Door vooroordeel mogen wij ons niet laten leiden. De leer der praedestinatie, goed verstaan, is zeer troostvol. Dit wordt ook door beide hoogleeraren erkend [3]). Latinist bespreekt nu eerst analytisch, hoe de leer der praedestinatie in de H. Schrift behandeld wordt, waarna het verschil met het gevoelen van Arminius wordt aangewezen [4]). De leer der Schrift wordt behandeld aan de hand van Rom. 8 : 29, 30. De schrijver klimt van onderen op en bespreekt achtereenvolgens: heerlijkmaking, rechtvaardigmaking, dubbele roeping, verordineering en voorkennis. De geschiedenis van Ezau en Jacob is een bewijs, dat de verkiezing geen ander fundament heeft dan Gods welbehagen [5]). De voorkennis is de „simpele'' kennis der personen, die God voorgenomen heeft te verkiezen. zonder eenige bijgevoegde kwaliteit [6]). De verworpenen worden niet geroepen of niet zoo krachtig geroepen, dat bekeering en geloof daarop zouden volgen [7]). Met verschillende Schriftplaatsen wordt deze leer van verkiezing en verwerping gestaafd [8]).

Daartegenover staat nu de praedestinatieleer van Arminius [9]). Tegen deze leer heeft Latinist geen bezwaar. Zij is echter niets anders dan Gods besluit en wil van de rechtvaardigmaking door Christus [10]). Latinist zegt, dat God van eeuwigheid zekere singuliere personen, naar Zijn believen, tot de zaligheid verkoren heeft, terwijl Arminius van gevoelen is, dat God in het algemeen, zonder onderscheid tusschen de personen te maken, de geloovigen tot de zaligheid verkoren heeft [11]). Latinist wijst op de oneigenlijke manier van spreken, als Arminius zegt, dat God de geloovigen met het geloof begiftigt [12]). Niet het voorgezien geloof is het fundament der verkiezing, maar omgekeerd: de verkiezing is de oorzaak van het geloof [13]). Meer in de wijze van zeggen dan in de zaak zelf verschilt Arminius van Seb. Castellio, die de praedestinatie op conditie leert. Deze hangt echter niet aan de conditie des geloofs, maar aan God alleen [14]). Christus met al zijn goederen is het fundament, ja de oorzaak van de gerechtigheid en de zaligheid der

---

[1]) R. Donteclock, *Tsamensprekinghe*, blz. A 4*b*. [2]) *Aldaar*, blz. B 1*a*. [3]) *Aldaar*, blz. B 1*b*, 2*a*. [4]) *Aldaar*, blz. B 2*a*. [5]) *Aldaar*, blz. B 4*b*. [6]) *Aldaar*, blz. B 4*a*. [7]) *Aldaar*, blz. B 4*b*, C 1*a*. [8]) *Aldaar*, blz. B 2*a*—C 1*a*. [9]) *Aldaar*, blz. C 1*a*. [10]) *Aldaar*, blz. C 1*b*. [11]) *Aldaar*, blz. C 2*a*. [12]) *Aldaar*, blz. C 2*b*. [13]) *Aldaar*, blz. C 4*a*. [14]) *Aldaar*, blz. D 2*a.b*.

uitverkorenen, waartoe, maar niet van de verkiezing waarmede zij door God verkoren zijn. De verkiezing moet dus van de rechtvaardigmaking des geloofs door Christus onderscheiden worden [1]).

Is er nu nog eenig verschil tusschen beide leeringen met betrekking tot het nut, dat er van verwacht kan worden? [2]) Ja, zegt Latinist, want: 1. Door onze leer wordt de lof der bekeering en des geloofs aan ons zelf ontnomen, door de leer van Arminius niet [3]); 2. Berust de zekerheid van dezen alleen op het geloof, de onze op de persoonlijke verkiezing en het geloof, dat daaruit voortvloeit [4]); 3. Niet alleen het Evangelie, maar ook de H. Geest is noodig tot bekeering en geloof [5]).

Duytsch-clerck werpt nu de schuldvraag op, of de praedestinatie den mensch niet de vrijheid en de macht om zich te bekeeren en in Christus te gelooven ontneemt [6]). Neen, zegt Latinist, Arminius schijnt den mensch geheel geen vermogen tot bekeering en geloof toe te kennen, maar deze alleen te erkennen voor een bijzondere genadegave Gods. Het zijn echter slechts woorden om de dwaling van den vrijen wil en het vermogen des menschen tot het goede te verbergen [7]). Na enkele slotopmerkingen besluit het tractaat met het afdrukken van het 16de artikel der confessie [8]).

Op deze „Tsamensprekinghe" van R. Donteclock verscheen als antwoord een zeer uitvoerig, anoniem pamflet (het is van den Leidschen predikant Joh. Arn. Corvinus [9]) onder den titel: „Christelicke ende ernstighe vermaninghe tot vrede aen R. Donteclock / over sijne t'samensprekinge vande vertaelde Theses ofte disputatie D. Francisci Gomari ende D. Iacobi Arminij, aengaende de Goddelijcke Predestinatie. Waer inne Het verschil datter is tusschen de voornoemde Professoren in dit stuck der leere claerlijck wort gheopent ende ontdeckt / ende met eenen aenghewesen dat t'ghevoelen D. Arminij met het rechtsinnich gevoelen der gerefor-

[1]) R. Donteclock, *Tsamensprekinghe*, blz. D 3*a*. [2]) *Aldaar*, blz. D 3*b*. [3]) *Aldaar*, blz. D 3*b*, 4*a*. [4]) *Aldaar*, blz. D 4*b*. [5]) *Aldaar*. blz. D 4*b*. [6]) *Aldaar*, blz. E 1*a*. [7]) *Aldaar*, blz. E 1*a*. [8]) *Aldaar*, blz. E 4*a*. [9]) Johannes Arnoldi Corvinus of Ravens werd in 1582 of 1583 geboren en verdedigde later het Remonstrantisme tegenover Daniël Tilenus, hoogleeraar te Sedan. In 1618 verscheen hij als gedaagde op de Dordtsche Synode. Weldra afgezet, vertrok hij als balling naar Waalwijk en later naar Antwerpen. Hij weigerde evenwel de directie der Remonstrantsche Broederschap te voeren, wat de Remonstranten hem bleven kwalijk nemen. Later schreef hij in Amsterdam rechtsgeleerde werken, die door Hugo de Groot zeer geroemd werden. Hij stierf in 1650; zie: B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I blz. 307, 308; *Nieuw Ned. Biograf. Woordenboek*, II kolom 1166, 1167; J. Tideman, *De Remonstrantsche Broederschap*, blz. 79, 80; Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 324; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 95; J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biografisch Woordenboek*, II blz. 275—279.

meerder Kercken niet en strydet. Alles tot voorstant der waerheyt / ende betrachtinghe van vrede ende eenicheyt inde Kercke Godes'' [1]). Het motto was Ef. 4 : 3, de drukker Hillebrant Jacobsz te 's-Gravenhage, 1609.

In een inleiding van zes bladzijden wordt betoogd, dat Donteclock zich heeft vergist. De vertaalde theses zijn uitgegeven, omdat de menschen de gevoelens van Gomarus en Arminius verwisselden of met elkander verwarden, maar Donteclock heeft zich nog aan andere fouten schuldig gemaakt. Hij heeft Arminius tegenover de Kerken gesteld, waardoor hij beiden onrecht heeft aangedaan. Den Kerken allereerst schrijft hij een gevoelen toe, dat zij nooit gehad hebben; bovendien kunnen deze ook dwalen; alleen de Roomschen gelooven iets, omdat de Kerk het zegt; onze regel des geloofs daarentegen is de H. Schrift. En in de tweede plaats doet Donteclock Arminius het dubbel onrecht aan, dat hij de Kerken de partij van Arminius noemt, alsook dat Donteclock hem iets toedicht, wat hij niet heeft geleerd. De vraag is toch niet, of Arminius gelooft, dat bijzondere personen gepraedestineerd zijn; dit belijdt Arminius ook. Integendeel, het geschil gaat over de vraag, hoe God die bijzondere personen in het besluit der praedestinatie heeft aangezien, als ongeschapen (Gomarus), als geschapen en in Adam gevallen (Donteclock) of als geschapen, gevallen en geloovig of ongeloovig (Arminius).

De pamfletschrijver keurt af, dat Donteclock met deze kwestie de gemeente zoo ontijdig moeilijk valt. Hij had moeten wachten, tot de zaak door het beleid der Christelijke overheid ordelijk onderzocht en behandeld was naar het Woord van God, zooals hij hoopt, dat dit weldra zal geschieden.

De vermaner (Corvinus) zegt zijn geschriften uit te geven, omdat hij den vrede wil bewaren en tevens voorkomen, dat uit het stilzwijgen zou worden afgeleid, dat alles wat door Donteclock gezegd is, als juist werd aangenomen. Laat de lezer maar oordeelen, of het gevoelen van Arminius inderdaad niet te dulden is en of dat van Gomarus zoo troostvol is, als men aan de menschen tracht diets te maken en of ten slotte de leer van Arminius niet den rechten troost bevat, om een geloovige ziel van Gods genade ten volle te verzekeren, zonder dat zij zorgeloos wordt [2]).

---

[1]) P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz.103, no. 802, 803; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 320, 321, no. 1642, 1643. [2]) (J. A. Corvinus), *Christelicke vermaninghe*, blz. *2*a*—4*b*.

Corvinus begint zijn eigenlijke vermaning met er op te wijzen, dat de vrede heilzaam is, vooral voor hen, die door een geestelijken band tot één lichaam aan elkander verknocht zijn. Christus, de Vorst des vredes, beval dien aan; dienaren van het Evangelie des vredes moeten kinderen des vredes zijn [1]). Het is evenwel hier ver vandaan. Het rijk van Babel wordt door de oneenigheid en partijschappen versterkt. Met den mond zegt men wel, dat alle menschenleeringen alleen aan Gods Woord getoetst moeten worden, maar in werkelijkheid vraagt men slechts, of het gevoelen van den ander met het onze overeenkomt [2]). Nu gebiedt de liefde om van Donteclock het beste te denken. De stijl van dezen maakt dit echter moeilijk. Moge hij zijn onjuist vonnis herzien! Wie heeft hem tot een rechter over Arminius gesteld? [3]) Wordt Arminius' leer aan de leer der Kerk getoetst? Maar dit is Roomsch. Laat het oordeel naar de wet en de getuigenis zijn, anders steunt Donteclocks gevoelen op de gronden van pauselijke blindheid en tyrannie [4]).

Het is wel bekend, aldus Corvinus, dat Arminus' gevoelen van dat van eenige particuliere doctoren verschilt, maar dat het met dat der Kerken in strijd zou zijn, moet hij vrijmoedig tegenspreken [5]). Wat Donteclock met de Geref. kerken hier te lande ook moge bedoelen, hetzij de Geref. doctoren hetzij het Geref. volk, zijn oordeel is niet na rijp beraad gesproken [6]), daar hij er zelf op wijst, dat de doctoren in hun gevoelen verschillen. Wat hij de substantie der leer noemt, belijdt Arminius ook [7]). Het eenige verschil bestaat in de beschrijving van de manier, waarop God de singuliere personen in het nemen van Zijn besluit heeft aangezien [8]). Corvinus heeft gehoord, dat Donteclock eertijds in een boekje een antwoord heeft gegeven op eenige bewijsredenen van Beza uit zijn tractaat van de praedestinatie over Rom. 9. Hier heeft Donteclock over de meening van Gomarus hard geoordeeld. Waarom stelt hij zich nu, terwijl hij nog erkent, dat Gomarus hem te hoog gaat, tegenover Arminius, die nog lager gaat dan Donteclock? [9]) Dat Arminius de verkiezing van singuliere personen zou loochenen, wordt een vergissing genoemd [10]). Mannen als Ph. Me-

---

[1]) (J. A. Corvinus), *Christelicke vermaninghe*, blz. A 1*a.b.* [2]) *Aldaar*, blz. A 1*b*, 2*a*. [3]) *Aldaar*, blz. A 2*b*. [4]) *Aldaar*, blz. A 3*a*. [5]) *Aldaar*, blz. A 3*b*. [6]) *Aldaar*, blz. A3*b*. [7]) *Aldaar*, blz. A 3*b*, 4*a*. [8]) *Aldaar*, blz. A 4*b*. [9]) *Aldaar*, blz. A 4*b*, B1*a*; het hier genoemde boekje droeg tot titel: *Responsio ad argumenta quaedam Bezae et Calvini ex hastatu de praedestinatione in Cap. IX ad Romanos*, zie: A. J. van der Aa, *Biographisch Woordenboek*, IV blz. 263. [10]) (J. A. Corvinus), *Christelicke vermaninghe*, blz. B 1*a*.

lanchthon en Nic. Hemmingius hebben het besluit, waarvan Donteclock spreekt, niet erkend als het besluit der verkiezing, waarvan de Schrift spreekt [1]. Doch ook in het vaderland zijn er vele dienaren, die met Arminius gaarne zouden willen, dat men bij de stem des Evangelies bleef en de hooge praedestinatie niet zoo sterk „drongh" [2]. Het gaat met de leeraren zoo, „dat de eene met D. Gomaro op den hoochsten trap climt, de ander met u gantsch onder den val blijft, de derde tusschen beyden noch een middelwegh soeckt: welcke drie alsoo van malcander af ghesondert zijnde sult ghy sien dat de vierde oock een goet ghetal maken in vergelijckinghe van een van de andere" [3].

Bedoelt Donteclock met de Kerk de gemeente der geloovigen, dan zijn er duizenden, die van zulk een besluit Gods over der menschen zaligheid of verdoemenis, zooals Gomarus en Donteclock de praedestinatie opvatten, in hun leven niet gehoord hebben. Werd het hun verklaard, dan zouden zij zeer geërgerd zijn en naar andere secten heengetrokken worden. Juist om deze leer van Gomarus maken de Lutherschen en Wederdoopers onze gemeente zoo zwart [4]. Wilt gij weten, of de lidmaten zich aan de leer van Gomarus zullen conformeeren, vraag hun dan, aldus Corvinus, of zij het volgende gelooven (en nu geeft hij een samenvatting van Gomarus' leer):

1. Dat God van alle eeuwigheid eenige menschen nauwkeurig geordineerd heeft tot den eeuwigen dood en andere evenzoo tot het eeuwige leven, en dat aleer Hij nog besloten had hen te scheppen, ja zelfs eer zij iets goeds of kwaads gedaan hadden;
2. Dat de schepping der menschen (zelfs van Adam) in den staat der rechtheid hiertoe gediend heeft, dat God dit besluit van verdoemenis en zaligmaking in het werk zou stellen;
3. Dat alhoewel alle menschen door God in Adam in ware heiligheid en gerechtigheid geschapen zijn, eenigen van hen nochtans geschapen zijn tot de eeuwige verdoemenis;
4. Dat God ook in Adam alle menschen „onvermijdelijk" in de zonde heeft laten vallen, omdat Hij eenigen uit hen wilde verdoemen;
5. Dat Hij degenen, die Hij heeft willen verdoemen, niet alleen alzoo in Adam in de zonde heeft laten vallen, maar ook daarin al-

---

[1] (J. A. Corvinus), *Christelicke vermaninghe*, blz. B 1*b*, 2*a*. [2] *Aldaar*, blz. B 2*a*.
[3] *Aldaar*, blz. B 2*a*. [4] *Aldaar*, blz. B 2*a.b*.

zoo verlaat, dat Hij niet wil, dat Christus hen eenigszins ter zaligheid dienen zal;

6. Dat God integendeel degenen, die Hij heeft willen zaligmaken, uit hun val opheft en zulke middelen tot hun zaligheid aanwendt, dat zij noodzakelijkerwijs zullen en moeten zalig worden: alzoo, dat zij niet verloren mogen gaan;

7. Dat Hij de verworpenen derhalve buiten Christus en de zaligheid sluit, dat zij niet mogen zalig worden;

8. Dat God alzoo eenige menschen ter verdoemenis heeft geordineerd zonder op iets te zien, waardoor zij deze zouden verdiend hebben en dat Hij zulks rechtvaardig doet;

9. Dat om God van onrecht vrij te pleiten, het voldoende is, als men zegt, dat Hij als de hemelsche Pottenbakker en opperste Heere macht heeft, uit éénzelfde klomp aarde het eene vat ter eere en het andere ter oneere te scheppen; ten tweede, dat het ook dient tot sieraad van de wereld, als er van het groote huis des Heeren eenigen zijn, die verloren gaan en eenigen, die zalig worden; eindelijk, dat God, hoewel Hij hen tot het verderf geordineerd heeft, zonder op eenige zonde te zien, hen nochtans niet tot het verderf brengt dan nadat Hij hen onvermijdelijk in de zonde heeft laten vallen;

10. Ten laatste moet men dan nog vragen, of iemand gelooft, dat degenen, die zoo tot het verderf geordineerd en geschapen zijn, hiermede tevreden behooren te zijn en God moeten danken, dat zij vaten zijn, waardoor God Zijn eere betoont [1]).

Op gelijke wijze vat nu Corvinus achtereenvolgens de leer van Donteclock en die van Arminius samen [2]). Hij meent, dat de laatste met de confessie overeenstemt: Arminius liet ook eens over het 16de artikel disputeeren [3]). Zegt Donteclock, dat Arminius de confessie wil verbeteren, deze zegt dat niet, maar wel, dat hij op eenige plaatsen zijn bedenkingen heeft, die hij aan de broeders wil mededeelen [4]). Het is de vraag, of Gomarus tevreden is, als Donteclock verklaart, dat hij het in het algemeen met hem eens is: in thes. 28 van zijn disputatie geeft Gomarus toch uitdrukkelijk te kennen, dat hij meent, dat zijn gevoelen ook dat der Kerken is en dat de Lutherschen, die dit loochenen, daarin met onze Kerken in strijd zijn [5]). Zoo, in het algemeen gesproken, is ook Arminius het

---

[1]) (J. A. Corvinus), *Christelicke vermaninghe*, blz. B 3*a.b.* [2]) *Aldaar*, blz. B 3*b*—4*b*. [3]) *Aldaar*, blz. C 1*a*. [4]) *Aldaar*, blz. C 1*a*. [5]) *Aldaar*, blz. C 1*b*.

met de Confessie wel eens [1]). De confessies toch van alle Evangelische kerken stemmen met het gevoelen van Arminius [2]), niet met de particuliere meening van Donteclock en Gomarus overeen [3]). Waarom weigert Donteclock ook op Gomarus te „hacken", met wien hij toch even zeer als met Arminius van meening verschilt? [4])

Weerspreekt Arminius dus volgens Corvinus het gevoelen der Kerk niet, zoo moet nu ook de mate van profijt onderzocht worden [5]). Ook Arminius erkent, dat het geloof een gave Gods is [6]). Even goed als Arminius stelt ook Donteclock verschillende decreten in de praedestinatie [7]). Geen enkele troost of verzekerdheid kan Donteclock geven, of zij steunen op het besluit, dat Arminius voor de praedestinatie houdt [8]), zelfs niet wanneer Donteclock spreekt van zekerheid des geloofs [9]). De orde van besluiten, die Donteclock stelt, leidt tot geen zekerheid der zaligheid [10]); wel leert hij de volgende gevolgtrekking te maken: Die gelooven zijn „preciselijck" ter zaligheid verkoren; ik geloof, dus ben ik ook zoo verkoren en kan ik niet verloren gaan [11]). Donteclock maakt naar Corvinus' meening den troost van het Evangelie krachteloos [12]), zoowel voor den geloovige [13]), als voor de verslagen en in wanhoop zuchtende conscientie [14]), alsook voor hen, die in grove zonden vervallen zijn [15]). De kracht van vermaningen wordt op deze wijze weggenomen [16]).

Zonder in het vervolg Gomarus speciaal ter sprake te brengen, brengt Corvinus nog enkele bezwaren tegen Donteclock naar voren [17]). Zijn ijver gaat te ver! [18]) Tot de leer van den vrijen wil is de weg niet gebaand [19]). Als het Evangelie maar gepredikt wordt [20]). Juist door Donteclocks eigen geschrift, het genoemde „Responsio", is Arminius tot andere gedachten gekomen [21]). Weigert hij nu dezen te dulden [22])? Vroeger verdroeg men een predikant wel, die zich op dit punt bezwaard voelde [23]); waarom geeft Donteclock niet den raad, Arminius de belofte van stilzwijgen af te nemen? [24]) Arminius wil vrede houden [25]); mogen Donteclock en de zijnen ook staan naar hetgeen tot den vrede dient! [26]).

---

[1]) (J. A. Corvinus), *Christelicke vermaninghe*, blz. C 1*b*, 2*a*. [2]) *Aldaar*, blz. C 2*a.b*. [3]) *Aldaar*, blz. C 2*b*. [4]) *Aldaar*, blz. C 3*a*. [5]) *Aldaar*, blz. C 3*b*, 4*a*. [6]) *Aldaar*, blz. D 1*a*. [7]) *Aldaar*, blz. D 1*b*, 2*a*. [8]) *Aldaar*, blz. D 4*b*, E 1*a*. [9]) *Aldaar*, blz. E 1*b*. [10]) *Aldaar*, blz. E 2*a*. [11]) *Aldaar*, blz. E 2*b*. [12]) *Aldaar*, blz. E 3*a*. [13]) *Aldaar*, blz. E 3*a*. [14]) *Aldaar*, blz. E 3*b*. [15]) *Aldaar*, blz. E 4*a*. [16]) *Aldaar*, blz. F 3*b*. [17]) *Aldaar*, blz. F 3*b*—I 2*a*. [18]) *Aldaar*, blz. G 2*a*. [19]) *Aldaar*, blz. G 3*a*. [20]) *Aldaar*, blz. G 3*b*. [21]) *Aldaar*, blz. G 4*a*. [22]) *Aldaar*, blz. H 1*a*. [23]) *Aldaar*, blz. H 1*b*. [24]) *Aldaar*, blz. H 1*b*. [25]) *Aldaar*, blz. I 1*b*. [26]) *Aldaar*, blz. I 2*a*.

Op dit anonieme pamflet van Corvinus verschenen als antwoord twee nieuwe: een van Donteclock zelf en een van Gomarus.

Dat van Donteclock kwam het eerst uit en wel onder den titel: „ANTVVOORDE Op een seker Schrift / eens Onbekenden / 'tonrechte geintituleert / Christelicke ende ernstighe Vermaninghe tot vrede, aen R. Donteclock, over sijne 'tSamensprekinghe etc. IN VVELCKE Antwoorde / de principaele deelen / deser Vermaninge wederleyt worden / ende bethoont datse alleene een schijn / maer geen rechte gront der waerheyt en hebben waeromme dat selve Schrift eer te houden is / voor een aenstoockinghe van meerder Twist / als voor een Vermaninghe tot Vrede. Gheschreven / soo wel tot zijns / als der Kercken in 't ghemeyn / (die het mede niet weynigh en raeckt) noodighe verantwoordinghe" [1]. Als motto was gekozen Ps. 55: 22; de drukker was Ian Andriesz, boekverkooper aan 't Marckt-Veldt, in 't Gulden ABC. Het pamflet verscheen in 1609 te Delft.

Na een citaat uit H. Zanchius begint Donteclock met er op te wijzen, dat anoniem schrijven onbeschaamd is [2]. Waarom verantwoordt Arminius zich zelf niet, of verklaart hij niet, dat, wat deze schrijver beweert, in zijn naam is geschied? [3]) Het gewicht van vermaningen hangt af van de kwaliteit van de personen, van wie ze komen. Donteclock herinnert aan de lange vermaning, kort geleden door den 74-jarigen Coolhaes aan de beide professoren Gomarus en Arminius gegeven, die echter niet veel beteekende en wel met stilzwijgen beantwoord zal worden [4]. Doch de vermaning, die thans verschenen is, is anoniem en dus niet christelijk, maar een onchristelijke „Faem-rovinge" en een „Fameus Libel". Wel hebben de Staten het uitgeven van zulke geschriften nog onlangs verboden, maar zelfs hun drukker houdt er zich niet aan [5]. Nu zou Donteclock kunnen zwijgen, doch dit zou misschien den indruk wekken, dat hij zich schuldig wist. Daarom wil hij antwoorden [6].

Het is een „blaeuwe glose", aldus Donteclock, als men beweert, dat de uitgave der vertaalde thesen moest dienen ter voorlichting

---

[1]) P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 103, no. 804; W. P. C. Knuttel, *Catalogus* I blz. 321, no. 1644. [2]) Donteclock, *Antvvoorde*, blz. A 2*a*. [3]) *Aldaar*, blz. A 2*b*. [4]) *Aldaar*, blz. A 2*b*; het hier bedoelde pamflet „*Naedencken Of de disputatien vande Godtlijcke Predestinatie, ende derghelijcken meer, des natuerlijcken Menschen verstant verre te boven gaende, oorbaerlijck ende stichtelijck ghetracteert, ofte verhandelt konnen worden ....Door Casparum Coolhaes*", verscheen in 1609 te Gouda, zie: W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 320, no. 1639; P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 320, no. 1639. [5]) Donteclock, *Antvvoorde*, blz. A 2*b*. [6]) *Aldaar*, blz. A 2*b*, 3*a*.

en tot wering van grof misverstand. Donteclock zelf geeft heel andere redenen op, die bij zijn tegenstanders zouden bestaan: 1. Men wil de menschen wijsmaken, dat alleen de praedestinatie in geding is; 2. Arminius zou niet met Kerk en Confessie, maar met Gomarus alleen een conflict hebben; 3. De eenvoudiger thesen van Arminius moeten die van Gomarus verdringen; 4. Men wil het hooge gevoelen van Gomarus uitgeven voor de leer der Kerk, om de menschen daartegen op te zetten en hen zoo beter voor Arminius te kunnen winnen [1]). Liever zou Donteclock in het graf willen rusten, maar nu de tegenstander schrijft, wil hij het antwoord niet schuldig blijven [2]). Nog meer dan Arminius moeten de protesteerende predikanten geduld hebben, omdat deze zich grooten aanhang verwerft, terwijl de Staten naar de verzoeken van Donteclock en de zijnen niet luisteren [3]).

Het is laster, aldus Donteclock, wanneer men beweert, dat hij het gevoelen van Gomarus aan de Geref. Kerken zou toeschrijven. Hij onderscheidde ze juist [4]). Immers het supralapsarisme van dezen hoogleeraar wordt door velen van de onzen niet gedeeld, maar evenmin bestreden [5]). Was er voor de komst van Arminius verscheidenheid van gevoelen onder de Leidsche professoren in de theologie, van twist of oneenigheid was geen sprake [6]). Leert Gomarus met Calvijn, Beza e.a., dat God in Zijn praedestinatie de menschen als ongeschapen heeft aangezien, en leert hij met vele anderen, waaronder ook Arminius, dat God de menschen daarbij aanzag als geschapen en in Adam gevallen, dit mogen nauwelijks verschillen genaamd worden [7]). Arminius verschilt echter van de leer der Kerken, als hij zegt, dat God de menschen niet als personen, maar als geloovigen en ongeloovigen heeft aangezien [8]). Juist is, dat de rechtvaardigheid, maar niet de verkiezing uit het geloof is [9]). Als Zoon van God werd Christus uit het werk der verkiezing niet uitgesloten, als Middelaar echter was Hij er de oorzaak niet van [10]).

Zeer zeker zijn alle Evangelische Kerken het op het punt der praedestinatie niet met elkander eens [11]), maar wij hebben ons niet naar haar, maar naar onze confessie te richten [12]).

Dontelock wil van vrijheid in het profeteeren niet weten: dit

---

[1]) Donteclock, *Antvvoorde*, blz. A 3*a.b.* [2]) *Aldaar*, blz. A 3*b*, 4*a*. [3]) *Aldaar*, blz. A 4*a*. [4]) *Aldaar*, blz. B 2*a*. [5]) *Aldaar*, blz. C 2*b*. [6]) *Aldaar*, blz. C 4*a*. [7]) *Aldaar*, blz. D 1*a*. [8]) *Aldaar*, blz. D 1*a*. [9]) *Aldaar*, blz. D 4*b*—E 1*b*. [10]) *Aldaar*, blz. E 1*b*, 2*a*. [11]) *Aldaar*, blz. E 2*a.b*. [12]) *Aldaar*, blz. E 3*a*.

loopt op ongebondenheid uit [1]). Op de gewone menschen, die onbekwaam zijn, om over de leer te oordeelen, mag men zich niet beroepen [2]). Deze geschillen behooren op een wettige vergadering van predikanten, en dat onder het beleid der overheid [3]).

Nadat de schrijver nog op enkele tegenwerpingen is ingegaan, wijst hij op het drieërlei gevoelen van de praedestinatie (van Gomarus, Donteclock en Arminius) [4]). „Dewijle de Leere van de Predestinatie van ons niet en wort gehouden voor nootsaeckelick, om te weten, totter zalicheydt, ende daeromme den ghenen die sich tot onse Ghemeente begheven willen, niet en wort afghevordert, noch voor-ghestelt, om ghelooft te worden: Met wat reden wort hier den ghemeenen Lidtmaten gevraeght, watse daer van ghelooven [5]) ?" Het gevoelen van Gomarus noemt hij particulier [6]), maar dan komt de vraag of „de ghemeene Man" er in gelooft, enkel en alleen uit partijdigheid en weerwraak voort, en wel om Gomarus, en zoo mogelijk de geheele gemeente zwart te maken [7]). Ook Arminius gebruikte wel harde manieren van spreken, bijv. dat God tot de zonde aanritselt en „terchselen voorwerpt" [8]). Aan Gomarus' gevoelen is ook niemand gebonden [9]). Met een plechtige bede om waarheid en vrede besluit het pamflet [10]).

In zijn pamflet maakt Donteclock met betrekking tot het schrijven van de „Christelicke vermaninghe" de opmerking: Zij hebben zeker gemeend, dat het tot vrede diende, maar ik zeg, dat zij als oproermakers hebben gehandeld. Welken vrede het brengen zal, zal men wel vernemen, „indien D. Gomarus desen Onbekenden ende Onbeschaemden Mensche eenighe antwoorde weerdigh acht" [11]).

Dit antwoord liet niet op zich wachten. Nog in 1609 verscheen bij Jan Jansz. Orlers het pamflet: „FRANCISCI GOMARI Waerschouwinghe / Over de Vermaninghe aen R. Donteclock: Waer in bewesen wordt /

1. Hoe dat de vermaender veranderinghe in de Religie soeckt:

2. Wat het ampt zy, soo van d'Overheyt, als van de dienaren des Goddelicken vvordts:

3. Een proef stuck der leere D. Arminij.

Hier is noch by ghevoecht F. Gomari

---

[1]) Donteclock, *Antvvoorde*, blz. E 4*a*—F 1*a*. [2]) *Aldaar*, blz. F 2*a*. [3]) *Aldaar*, blz. F 3*a*. [4]) *Aldaar*, blz. G 3*a*. [5]) *Aldaar*, blz. G 3*b*. [6]) *Aldaar*, blz. G 3*b*. [7]) *Aldaar*, blz. G 3*b*, 4*a*. [8]) *Aldaar*, blz. H 1*a*. [9]) *Aldaar*, blz. H 2*b*. [10]) *Aldaar*, blz. P 1*b*. [11]) *Aldaar*, blz. C 4*b*.

1. Verclaringhe der Hooft-puncten, ghehandelt in de laetste Conferentie, met D. Arminio:

2. Bedencken over de Lijck-Oratie M. P. Bertij:

3. Vertooch voor de E.E.Heeren Staten gedaen over de leere ende beleydt D. Arminij.

Alles tot noodighe bescherminghe der Waerheyt / ende ten ghemeynen beste uytghegheven" [1]. Als motto was gekozen Matth. 10 : 26.

De voorrede richt zich tot den Christelijken lezer. Velen zullen verwonderd zijn over het feit, dat Gomarus tot nog toe gezwegen heeft, anderen hierover, dat hij thans de pen opneemt. De eersten keuren het af, dat hij niet eerder gesproken heeft, de laatsten, dat hij maar niet is blijven zwijgen. Hij zegt echter met den „Wijseman": Er is een tijd om te zwijgen en een tijd om te spreken. Arminius is met zijn Oratie voor de Staten in het spreken voorgegaan; hijzelf is hem onlangs daarin gevolgd. Evenzoo is Bertius in zijn lijkoratie begonnen, waarop Gomarus' „Bedencken" is verschenen. Nu doet zich weer hetzelfde voor: tegen den Vermaner Corvinus zendt hij nu zijn Waarschuwing in het licht [2].

Durft Corvinus zeggen, dat zij, die Arminius onzuiverheid in de leer toegeschreven hebben, „Faemroovers" zijn en dat niemand Arminius in het aangezicht van onzuiverheid heeft durven beschuldigen, Gomarus geeft het volgende tegenbewijs. Op den 8sten September, toen Arminius te Leiden nog onderwijs gaf, had Gomarus, op den 14den „ghesetten dach" na de conferentie, bij Van Oldenbarnevelt zijn verklaring overgeleverd en met droefheid geklaagd, dat hij door deze „onvredighe Vermaninghe" tot tegenschrijven gedwongen werd en niet langer kon stilzwijgen, zonder zijn geweten geweld aan te doen, waarop Van Oldenbarnevelt geantwoord had, dat men in de eerste plaats naar waarheid en daarna naar den vrede moest staan. Dezen raad was Gomarus nu gehoorzaam nagekomen. Corvinus had het nu ook aan zichzelf te wijten, dat de leer van Arminius openbaar werd gemaakt. Gomarus was tot het laatste een vriend van Arminius' persoon,

---

[1]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 72, 73, no. 10, vermeldt drie uitgaven, waarvan ik de eerste en de derde citeer, de eerste gewoon en de derde als volgt: ( ); P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 104, no. 813, 814; J. K. van der Wulp, *Catalogus*, I blz. 171, no. 1162; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 322, no. 1652, 1653; H. C. Rogge, *Bibliotheek*, blz. 19; J. Broekema, *Catalogus*, blz. 30, no. 129, 130. [2]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. (***) *2a* (3).

maar op verscheiden punten een vijand van zijn leer. Hij hoopte, dat Arminius voor zijn sterven met God verzoend en thans in de eeuwige rust was. De „Waarschuwing", die Gomarus deed uitgaan, had dus alleen op Arminius' valsche leer betrekking [1]).

In de „Waerschouwinghe" betoogt Gomarus dan het volgende: Corvinus schijnt een vurige liefde tot de waarheid en tot de Kerk te bezitten, en den vrede te zoeken. Daartoe moeten zijn fluweelen woorden dienen, als „lieve broeder Reynier" en dergelijke [2]). Hij heeft intusschen velen van zijn broeders gekwetst, waarom hij zich ook voor zijn naam schaamt [3]). Of hoe komen met „desen kus" en zulke „suyckerwoorden" deze bittere en harde uitdrukkingen overeen?[4]) Is dit zijn zachtmoedigheid, wat zal dan zijn heftigheid wezen? [5]) Daarom wordt deze manier van liefkoozen door velen vergeleken met den kus, die Joab Amasa gaf, terwijl hij dezen tegelijkertijd doorstak (2 Sam. 20 : 10).

Met al zijn woorden van vrede stelt Corvinus de leer van de praedestinatie doorloopend in een ongunstig licht. Gomarus veronderstelt, dat die lasteringen tegen deze leer ontleend zijn aan den welsprekenden, vleienden Jezuiet Pierre Cotten uit diens „Letters Missives aen Monsieur la Diguierres" [6]). Als proefstuk van de onoprechtheid van Corvinus citeert Gomarus, dat deze zich niet schaamt hem toe te dichten: 1. Dat het verderf het einde zou wezen, waartoe de verworpenen van eeuwigheid gepraedestineerd zouden zijn; 2. Dat God hen tot het verderf geordineerd heeft, zonder op eenige zonde te zien; 3. Dat God in Adam alle menschen „onmijdelick" in de zonde heeft laten vallen. Gomarus wederlegt deze beschuldigingen door het aanhalen van artikelen uit zijn vertaalde disputatie, welke Samuel Gruterus met geleerdheid en waarheid heeft verdedigd en uit zijn vermeerderde disputatie, die Casp. Sibelius den 15den Juli 1609 met eere heeft verantwoord [7]).

Ook de Kerken worden door Corvinus van alles beschuldigd: van onwetendheid, moedwilligheid, onzuiverheid, vergeefschen arbeid, verschil in geloof enz. Zoekt de vermaner dan iets anders

[1]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. (****) 2*b* (4); G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 116. [2]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 1 (5). [3]) *Aldaar*, blz. 3 (6,7). [4]) *Aldaar*, blz. 3 (7). [5]) *Aldaar*, blz. 4 (8). [6]) *Aldaar*, blz. 5 (9); over dezen Jezuiet Pierre Coton, 1564—1626, den biechtvader van koning Hendrik IV van Frankrijk, zie: *PRE* V S. 57, 59, VIII S. 765, XX S. 165; *The Catholic Encyclopedia*, IV p. 422, waar ook een portret van hem te vinden is. [7]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 5, 6 (9, 10).

dan verandering in de religie? Zou Coornhert, indien hij opstond, anders kunnen spreken? [1])

Al zijn confessie en catechismus niet door profeten of apostelen geschreven, zij zijn toch uit de H. Schrift opgesteld en houden de hoofdsom der Christelijke leer zuiver voor. Als band der eenigheid behooren zij in waarde te blijven tot er iets in gevonden wordt, dat verbeterd behoort te worden [2]). Blijven zuivere leer en kerkelijke tucht gehandhaafd, dan kan de gezochte verandering in de religie en het verbreken der „vereenichde sevenpijlen" geen voortgang hebben [3]).

Daarom is het ook, dat men de overheden zoo pluimstrijkt en „blauwe brillen" voorhoudt, hopend op die wijze te bereiken, dat zij de zaken verkeerd zullen zien [4]). Daarom wordt het ook zóó voorgesteld, als waren de leer, waardigheid en macht der overheden in gevaar [5]). Maar leert de confessie [6]) dan de collateraliteit? De overheid is door God ingesteld en mag zich alleen laten leiden door Zijn Woord en wil. Dan moet ook de vreeze Gods en de gerechtigheid de regel, de eere Gods en het geluk en de zaligheid der onderdanen het oogmerk zijn [7]). Wel zijn er verschillende voorbeelden te geven, dat men altijd Gode meer gehoorzamen moet dan den menschen [8]). Tegenover den goddeloozen vorst Uzzia plaatst Gomarus den loffelijken koning Josafat, die den vervallen godsdienst weer heeft opgericht [9]). Deze gebood „de priesters niet het ampt der Raedtsheeren te bedienen, ende daer op te climmen: daer sy van Godt niet en waren toegeroepen: noch de Raedsheeren ende politike richters, aen den kerckendienst, sich te vergrijpen: daer toe sy van God niet en waren ghesonden. Maer heeft seer ordelick ende godvreeselick belast, dat elck sijnen dienst, in de vreese Gods, trouwelick soude gaede slaen, daer in hy van God gestelt was" [10]). De gebreken der overheid moeten gedragen worden met lijdzame gehoorzaamheid [11]).

De dienaren van het Evangelie streven dus niet naar collateraliteit, noch zoeken zij zich tegen de overheid te verheffen. Integendeel: zij willen hun zwaren last, die de zaligheid der zielen betreft,

---

[1]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 7, 8 (11,12). [2]) *Aldaar*, blz. 9 (13). [3]) *Aldaar*, blz. 11 (14). [4]) *Aldaar*, blz. 11, 12 (15). [5]) *Aldaar*, blz. 12 (15). [6]) Art. 36; deze passage over de collateraliteit is een bestrijding van Wtenbogaerts *Tractaet*, dat door ons nog genoemd zal worden; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 102,117. [7]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz.14 (17,18). [8]) *Aldaar*, blz. 15 (19). [9]) *Aldaar*, blz.18,19 (21, 22). [10]) *Aldaar*, blz. 19 (23). [11]) *Aldaar*, blz. 20, 21 (24).

trouw dragen en uitvoeren tot eer van God en tot stichting en zaligheid der gemeente [1]). Daartoe is een godzalig leven en een trouwe dienst van noode [2]). Zij moeten de waarheid des Evangelies niet ten deele, maar in haar geheel voordragen en onwaarheid en ongerechtigheid bestraffen, opdat God geëerd worde in de bekeering en de zaligheid der menschen. Daarom mogen zij de huik niet naar den wind hangen, maar moeten zij alleen op God zien [3]).

Ook de bediening der sacramenten, de bevestiging der kerkedienaren, de sleutelen des hemelrijks en de Christelijke tucht dienen tot stichting en niet tot verstoring [4]). Sleutelen en tucht zijn ook na de dagen der apostelen nog met eerbied gebruikt en in gehoorzaamheid door de gemeente aanvaard, zooals uit verschillende voorbeelden, zooals van keizer Philippo, van bisschop Ambrosius en de keizers Theodosius en Valentinianus, blijkt [5]). Tegenover keizer Constantijn toonde Athanasius liever alles te willen verlaten, dan den keizer, tegen Gods eere, te gehoorzamen" [6]).

In een uitvoerige passage, uitmuntend door helderheid, wordt de verhouding tusschen de overheid en de dienaren des Woords geteekend. Zij besluit met deze woorden: „Dewijle, gelijc de dienaers des goddelicken woorts staen onder den Keyser: alsoo, staet de Keyser onder de vermaninghe ende straffinghe des goddelicken woorts" [7]). Van collateraliteit kan hier dus geen sprake zijn. „Want als de dienaren des Euangelij haer Overheydt trouwelick hoeden ende voeden, met Godes woordt: soo doense dat nae Gods ghebodt, ende dies volgens, nae den last van hare Overheydt. So dat de Overheydt, den Predicanten in dier voeghe, onderdanich zijnde, Gode ende haer selven onderdanich wordt, ende alsoo leegher zijnde, hoogher blijft" [8]).

Durft Corvinus nog vragen, of Arminius iets tegen de aangenomen leer geleerd heeft? Dit heeft hij o.a. voor den Hoogen Raad en tweemaal voor de Staten gedaan. De vermaner was toen toch ook niet ver weg? Gomarus had des avonds de „bravade" voorbij laten gaan, toen Arminius uitriep, dat de brand boven de huizen heette uit te slaan, doch dat niemand kon bewijzen, dat hij iets tegen confessie of catechismus geleerd had. Eerst den volgenden dag had Gomarus toen schriftelijk aangeboden, om dit laatste voor een

---

[1]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 21 (24, 25). [2]) *Aldaar*, blz. 21, 22 (25). [3]) *Aldaar*, blz. 23, 24 (26, 27). [4]) *Aldaar*, blz. 24, 25 (28). [5]) *Aldaar*, blz. 25—27 (29, 30). [6]) *Aldaar*, blz. 27 (30). [7]) *Aldaar*, blz. 28 (31). [8]) *Aldaar*, blz. 29, 30 (32, 33).

wettige synode aan te toonen, wat ook was aangeteekend. Ook vraag en antwoord 60 van den Heidelb. Catechismus werd door Arminius niet schriftmatig geacht: verschillende bedenkingen bracht hij er tegen in. Waarom mocht Gomarus Arminius' antwoord op zijn 31 artikelen niet lezen? Waarom mocht hij ook Arminius' punten niet copiëeren? [1])

Zij, die, zich schamend voor hun naam, durven lasteren, schuwen het licht. Hij ging er niet zoo gemakkelijk toe over naar de laatste conferentie te gaan, omdat hij er niet van verwittigd was, wat er behandeld zou worden, maar alleen het bevel had ontvangen om met vier predikanten te verschijnen. Geen dispuut mocht daar gehouden worden. Gomarus had toen gezegd, dat hij wenschte, dat alle vensters open waren en de geheele wereld rondom stond, om naar zijn geloofsbelijdenis te hooren [2]). Welnu, thans geeft hij door de uitgave van een „PROEFSTVC DER LEERE D. I. ARMINII" [3]) zijn geloofsbelijdenis in druk, om zoo den rechten draad aan te wijzen en het kluwen te vinden.

Over vijf leerstukken wilde Gomarus nu handelen.

1. De erfzonde [4]). Arminius leert, volgens Gomarus, dat de erfzonde niet des doods schuldig maakt; zij wordt daarom zonde genoemd, omdat zij een oorzaak van andere zonden is. Eigenlijk is zij geen zonde. Tegenover deze Roomsche leer, ook door Ruardus Tapper en Alb. Pighius voorgedragen en door het concilie van Trente en door Bellarminus verworpen, stelt Gomarus de leer der Kerk, de belijdenis van Michiel de Messere (1567) [5]) en de confessies van Augsburg en Saksen.

2. De vrije wil en voorbereiding tot de genade [6]). Arminius leert, dat God diengene met bovennatuurlijke genade zal verlichten, die het natuurlijk licht recht gebruikt of tenminste niet „seer qualick" zal gebruiken, voorts dat de wil van den mensch vrij is om toe te stemmen, zoowel in het midden als in het begin des geloofs. Deze Roomsche leer wordt weer met de leer der Kerk bestreden, waarbij tegenover vele Roomsche auteurs tien trouwe bloedgetuigen der Hervorming gesteld worden [7]). Dezelfde wijze van bestrijding wordt ook gevolgd bij:

---

[1]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 32, 33 (35, 36). [2]) *Aldaar*, blz. 33, 34 (36). [3]) *Aldaar*, blz. 34, 35 (36—38). [4]) *Aldaar*, blz. 35 (38). [5]) zie noot 7, no. 10. Over Alb. Pighius (± 1490—1542) zie: *The Catholic Encyclopedia*, Vol. XII p. 82. [6]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 36, 37 (38—40). [7]) De namen dezer bloedgetuigen zijn: 1. Doctor Joh. de Wesalia (1479); 2. Lenard de Keyser, student te Wittenberg

3. Het rechtvaardigmakend geloof [1]), waarbij Arminius leert, dat de eenige oorzaak, waarom deze wel, en gene niet gelooft, de wil Gods en de vrije wil des menschen is.

4. De rechtvaardigmaking [2]). Volgens Arminius is niet Christus' gerechtigheid maar het geloof onze gerechtigheid, dat niet naar de gestrengheid Gods, maar naar Zijn barmhartigheid hiervoor wordt gehouden [3]). De inhoud der rechtvaardiging is volgens hem niet de vergeving dér zonden en de toerekening van Christus' gerechtigheid, maar de toerekening van de daad des geloofs tot rechtvaardigheid; immers zou het onmogelijk zijn, dat Christus' gerechtigheid ons toegerekend werd. Tegenover deze Roomsche leer plaatst Gomarus de Gereformeerde.

5. De perseverantie of volstandigheid van het rechtvaardigmakend geloof [4]).

Ook hier leert Arminius ja en neen, wat in de volgende „Verklaring van de Conferentie'' nu in den breede verhandeld wordt.

Deze verklaring, veertig bladzijden groot, draagt den titel: „FRANCISCI GOMARI VERCLARINGHE,Over de vier hooftstucken,der leere, waer van hy met sijn weerde mede-Professore D. Iacobo Arminio, gheconfereert heeft, voor de E.E. moghende Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt: overghelevert den achtsten Septembris'' [5]).

Hierin worden vier punten behandeld:

1. De rechtvaardigmaking [6]). Ook hier komen de bekende verschillen weder naar voren. Zes punten zijn het, die Arminius als onschriftmatig in Gomarus' leer gispt [7]): 1. Dat de rechtvaardigheid, die de wet van zondaren eischt, en die het Evangelie ons in Christus belooft en God ons toerekent een rechtvaardigheid is „in der daedt, doch in maniere verschillende'' [8]). De wet toch (anders dan het Evangelie) leert ons niet, in wien wij de rechtvaardigheid zouden konnen verkrijgen en is ook geen instrument tot geloof en rechtvaardigheid; 2. Christus' rechtvaardigheid bestaat voor ons

---

(1527); Petr. Bruly, predikant te Doornick (1547); 4, 5, 6. Petr. Schrijver, Bernard Seguin en Petr. Naviherus, studenten te Lausanne en bloedgetuigen te Lyon (1553); 7. Ludovicus Marsacus van Bourbon, ridder van de orde van den koning van Frankrijk (1553); 8. Anth. Laborie, eerst raadsheer van den koning, later predikant in Savoye (1555); 9. Godefroy Varagle, predikant in Piemont (1558); 10. Michiel de Messere, predikant te Yperen (1567); zie: Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 37 (39, 40).

[1]) Gomarus, *Waerschouwinghe*, blz. 38, 39 (40, 41). [2]) *Aldaar*, blz. 39—50 (42—52). [3]) *Aldaar*, blz. 47 (49). [4]) *Aldaar*, blz. 51 (52). [5]) Gomarus, *Verclaringhe*, blz. 1. [6]) *Aldaar*, blz. 1—9. [7]) *Aldaar*, blz. 6. [8]) *Aldaar*, blz. 6.

in drie stukken: in de heiligheid van Zijn ontvangenis en geboorte, in de gerechtigheid Zijns levens en in de genoegdoening van Zijn lijden en sterven; 3. Deze drievoudige gerechtigheid van Christus wordt ons toegerekend; [1]) 4. Beide tronen, die der gerechtigheid en die der barmhartigheid kunnen te zamen bestaan [2]); 5. De vraag, of hij, die gerechtvaardigd wordt, geloovig of rechtvaardig is, is „onbehoorlick'', want geloovig zijn en rechtvaardig zijn vormen geen tegenstrijdigheid, maar komen in onze rechtvaardigmaking zeer goed overeen [3]); 6. Het geloof is een instrument in de rechtvaardigmaking [4]).

2 (*a*). De praedestinatie ter zaligheid, of de verkiezing [5]). Hier verdedigt Gomarus zijn opvatting. Hij erkent, dat hij bij de vraag, of God de menschen eerder tot de zaligheid dan tot de schepping geordineerd heeft [6]), het zwakst staat. Een enkele Schriftplaats geeft hij aan, maar voorop staat hier „het alghemeyne licht der natuere ende onghetwijfelde reghelen'' [7]). God heeft eerder op het einde der schepping gelet dan op de schepping zelve. Anders zou het een schieten zijn zonder op iets te mikken en een aanleggen van werk „op den wilden bof'' [8]). Kunnen eenige broeders dit laatste echter niet vatten, dan ben ik, zegt Gomarus, bereid hen met Christelijke billijkheid te verdragen, totdat het Gode belieft, ons meerder licht te schenken, mits zulk een betuiging van weerszijden kome [9]). Daarentegen leert Arminius: 1. De praedestinatie ter zaligheid is een voornemen om de geloovigen te rechtvaardigen; 2. De praedestinatie is geen besluit betreffende eenige bijzondere personen; 3. De ordineering ter zaligheid volgt op die tot de schepping van den mensch, het voorzien van zijn val en de ordineering tot het geloof[10]). In korte trekken wordt een en ander door Gomarus weerlegd [11]).

2 (*b*). De praedestinatie ter verdoemenis, of de verwerping [12]).

Op de vraag, of God van eeuwigheid, naar Zijn welbehagen, verordineerd heeft, sommige personen, door toelating van hun zonde en door het laten van hen in hun zonde en ongeloof, rechtvaardig te verdoemen, antwoordt Gomarus bevestigend [13]). De kerkleer steunt hier op Gods Woord en op redenen, die daaruit voortvloeien [14]). Daarbij weerlegt Gomarus vier stellingen, die Ar-

[1]) Gomarus, *Verclaringhe*, blz. 7. [2]) *Aldaar*, blz. 8. [3]) *Aldaar*, blz. 9. [4]) *Aldaar*, blz. 9. [5]) *Aldaar*, blz. 10—15. [6]) *Aldaar*, blz. 10. [7]) *Aldaar*, blz. 13. [8]) *Aldaar*, blz. 13. [9]) *Aldaar*, blz. 13, 14. [10]) *Aldaar*, blz. 14. [11]) *Aldaar*, blz. 14, 15. [12]) *Aldaar*, blz. 15—20. [13]) *Aldaar*, blz. 15. [14]) *Aldaar*, blz. 15—17.

minius hem toedicht, namelijk: 1. Dat God van eeuwigheid iets dat niet was, „preciselick" geordineerd heeft zalig te maken of te verdoemen; 2. Val en zonde vloeien er met dwingende noodzakelijkheid uit voort; 3. God schenkt aan de verkorenen het geloof met onwederstandelijke kracht; 4. Aan de verworpenen wordt geen vermogen gegeven om te kunnen gelooven en zalig te worden [1]. Gomarus antwoordt hierop als volgt: 1. Beteekent „preciselick" zonder middelen; dan doet men, als men hem de eerste stelling toedicht, hem groot onrecht: steeds heeft hij geleerd, dat God met het einde ook tevens de middelen gepraedestineerd heeft. Beteekent het zeker en onveranderlijk, dan belijdt hij het gaarne, maar dan is Arminius met de confessie en met Gods Woord in strijd [2]. 2. Dit wordt hem ten onrechte toegeschreven [3]. 3. Dit wordt bewaard tot de verhandeling over den vrijen wil [4]. 4. Hierin is Arminius met de kerkleer en met Gods Woord in strijd [5].

Verwijt Arminius hem nog, dat hij leert, 1. dat God sommigen wil zalig maken zonder op Christus te zien, 2. dat Hij ons zalig wil maken zonder geloof, 3. dat het niet baat ter zaligheid, of de geloovigen het goede doen, 4. dat God „simpelick" wil verdoemen, zonder de zonden in aanmerking te nemen, 5. dat God den mensch tot zondigen zou geordineerd hebben, 6. dat God oorzaak der zonde is, 7. dat de mensch niet meer goeds kan doen dan hij doet en niet meer kwaads kan laten, dan hij laat, enz., dan verklaart Gomarus, dat Arminius wel weet, dat dit alles met Gomarus' geschriften in lijnrechten strijd is [6].

3. Des menschen vrijen wil en Gods genade in het wederbaren [7].

Het is, volgens Gomarus, buiten twijfel, dat het geloof en de wedergeboorte genadegaven Gods zijn, die Hij den ongeloovigen en onherborenen, die het Evangelie hooren, zonder verdiensten schenkt [8]. Twee vragen worden hier gesteld: 1. Wordt deze genade geschonken met een onwederstandelijke kracht? Gomarus beantwoordt dit bevestigend [9]. 2. Is Gods genade de eenige oorzaak van wedergeboorte en geloof, of zijn er nog andere oorzaken? Gomarus beantwoordt de eerste vraag bevestigend [10], Arminius echter de tweede [11], wat Gomarus nader aantoont [12]. Ook vijf andere tegenwerpingen worden wederlegd [13].

[1]) Gomarus, *Verclaringhe*, blz. 17, 18. [2]) *Aldaar*, blz. 18. [3]) *Aldaar*, blz. 18. [4]) *Aldaar*, blz. 18. [5]) *Aldaar*, blz. 19. [6]) *Aldaar*, blz. 19. [7]) *Aldaar*, blz. 20—32. [8]) *Aldaar*, blz. 20. [9]) *Aldaar*, blz. 20—22. [10]) *Aldaar*, blz. 22, 23. [11]) *Aldaar*, blz. 25. [12]) *Aldaar*, blz. 25—30. [13]) *Aldaar*, blz. 30—32.

4. De perseverantie of volstandigheid der geloovigen [1].

Tegenover Arminius, die elf Schriftplaatsen aanhaalt om het tegendeel te bewijzen, poneert Gomarus, met een beroep op confessie en Schrift, dat het onmogelijk is, dat eenigen, die door Gods genade wedergeboren zijn, en die de gaven des geloofs en der liefde ontvangen hebben, deze genade in dit leven geheel en al verliezen.

Het tweede geschrift, dat Gomarus samen met de „Waerschouwinghe" uitgeeft, draagt den titel: „F. GOMARI BEDENCKEN OVER DE LYCK-ORATIE VAN Meester P. Bertius" [2]. Aan de bespreking van dit geschrift ga de behandeling van de lijkoratie [3] zelf vooraf. Er was nl. een pamflet verschenen, 36 bladzijden groot, dat de vertaling van de rede bevatte, die Bertius hield, terstond na Arminius' begrafenis, en welke hij uitsprak in het auditorium der theologie te Leiden op den 22sten Oct. 1609. Na een voorrede, waarin Bertius zich tegen „neuswysighe disputen ende knibbelinghen" verklaart, zegt hij, dat het zoo moeilijk is om over Arminius te spreken [4]. Hij hoopt echter, dat niemand van de aanwezigen het hem kwalijk zal nemen, dat hij zijn vriend dezen laatsten dienst bewijst [5]. Dan geeft hij een levensbericht van Arminius en wijst daarbij op de vele moeiten, die men zich heeft moeten getroosten, om hem als hoogleeraar in Leiden te krijgen, spreekt van de schoone getuigenissen van Amsterdams kerk [6] en classis [7], en gewaagt van de onjuiste wijze van studeeren, die Arminius vond en verbeterde [8]. Den 10den Aug. 1605 verklaarde ook Gomarus, dat er in de fundamenten der leer onder de theologische professoren geen verschil was [9]. Langzamerhand nam de laster echter toe. Zelfs op zijn oogkwaal werden Schriftplaatsen toegepast [10]. Den 19den Oct. 1609 ging deze zon van ons heen. Op de wagen Israëls en zijn paarden is Arminius ten hemel opgenomen. Met woorden van buitengewone waardeering sluit Bertius zijn geschrift [11].

Hiertegen zendt nu Gomarus zijn Bedencken [12] in het licht, omdat Bertius zijn oratie niet alleen heeft uitgesproken, maar deze ook, zoowel in het Latijn als in het „Duytsch", door den druk

---

[1]) Gomarus, *Verclaringhe*, blz. 32—40. [2]) Achter Gomarus, *Verclaringhe*, blz. 41—49. [3]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 148, no. 10; P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 104, no. 812; J. K. van der Wulp, *Catalogus*, I blz. 170, no. 1161; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 322, no. 1650, 1651. [4]) Bertius, *Liickoratie*, blz. A 3*a*. [5]) *Aldaar*, blz. A 4*a*. [6]) *Aldaar*, blz. C 1*b*, 2*a*. [7]) *Aldaar*, blz. C 2*b*, 3*a*. [8]) *Aldaar*, blz. C 3*a.b*. [9]) *Aldaar*, blz. C 4*a.b*. [10]) *Aldaar*, blz. D 2*b*, 3*a*. [11]) *Aldaar*, blz. D 4*a.b*. [12]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 41—49; in 1595 verdedigde Gomarus Bertius nog tegen de beschuldiging van ketterij, zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 72, Bijlagen, blz. XXXI.

heeft wereldkundig gemaakt. Hij wenscht niet te onderzoeken, in hoeverre de woorden van overmatigen lof, aan den overledene gewijd, in overeenstemming zijn met de werkelijkheid, hoewel zijn ambtgenooten in Genève, Basel en Leiden hun geheugen niet verloren hebben en anders getuigen. Hij wil alleen bespreken, wat in betrekking tot hem en de ware leer gezegd wordt [1]. Junius doorzag hem al spoedig en wilde liever zijn pen gebruiken om den Jezuiet Bellarminus te weerleggen, tot nut der Kerken in het algemeen, dan om zijn tijd te verspillen aan één, die vast in zijn onvastigheid blijvende, meer achterwaarts scheen te leeren dan voorwaarts [2]. Op zijn sterfbed vermaande Junius Gomarus dan ook, dat hij de Curatoren en Burgemeesteren moest waarschuwen, „dat soo I. Arminius beropen wierde, te vreesen stont, de verstooringe van de Vniversiteyt, ende vande Kercke" bij welk onderhoud ook de zoon van den overledene tegenwoordig was [3]. Verder verhaalt Gomarus van de conferentie voor de Curatoren in Den Haag, waar Arminius door een zuiver schijnende verklaring, voor zoo veel den grond aangaat, hem voldaan heeft en zijn bedenkingen voor een tijd heeft weggenomen. Immers de liefde gebood Gomarus meer Arminius' openlijke belijdenis te gelooven dan af te gaan op hooren zeggen [4]. Zijn geschriften tegen Perkins kwamen Gomarus te laat in handen, anders zou hij hem niet gedoctoreerd hebben. De verklaring van Aug. 1605 moest wel afgelegd worden, omdat de kerkedienaars meer van de oneenigheid af wisten dan Trelcatius en hij, en omdat de studenten datgene, wat zij wisten, veel vrijer aan de predikanten, bij wie zij in huis waren, mededeelden dan aan hun professoren. Ook werd er door die verklaring een dubbel onderscheid gemaakt, ten eerste tusschen het fundament en wat daarop gebouwd is, en ten tweede tusschen zekere, bewijsbare wetenschap en hooren zeggen. Bovendien deed Arminius' disputatie over de rechtvaardigmaking van 1603 het beste hopen [5]. Toen kort daarop de synodale gedeputeerden hem vroegen naar de oneenigheid aan de universiteit, antwoordde Gomarus, dat hij zijn oordeel opschortte tot den tijd, dat Arminius zich in de volgende disputatie over den vrijen wil nader had verklaard. Voor het verdere verloop verwijst Gomarus nu naar zijn

[1]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 41. [2]) *Aldaar*, blz. 41. [3]) *Aldaar*, blz. 42, 43; K. Dijk, *De strijd*, blz. 83; zie hiervóór, blz. 80, 81. [4]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 43. [5]) *Aldaar*, blz. 43; A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 62, 63.

„Waerschouwinghe" en zijn „Vertooch". Uit alles moet blijken, dat niets Arminius verschoonen kan [1]).

Gomarus legt nog een schrijven over van Bertius zelf aan wijlen J. Barentsen, in leven predikant te Delft. Hierin schrijft Bertius o.m., dat het boekje van Donteclock [2]) hem in sommige opzichten wel aanstaat. Hij wenschte menigmaal, „dat Iacobs schalckheydt t' Amsterdam hadde ghebleven! mijn beroepinghe wesende in haer selven seer swaer, wordt met dese middelen, meer als de helft verswaert" (7 Maart 1608) [3]). Zijn dit, vraagt Gomarus, nu die „beroemde segelen der vrientschap van de jeughet aen"? [4]) Het is ook niet waar, dat Arminius, zoodra hij aan de universiteit kwam, Gomarus aangesproken heeft, om de verhoudingen te verbeteren. Het tegendeel is waar: Gomarus heeft zijn ambtgenoot aangesproken, toen sommige studenten zich in onnutte kwesties gingen verliezen [5]). Indien Cuchlinus uit de dooden kon opstaan, zou hij zijn schoonzoon Bertius ernstig bestraffen, omdat de leerlingen van het vroeger zoo bloeiende Statencollege nu door dezen herder zelf werden verleid [6]). Laat men ook maar eens inlichtingen vragen bij de predikanten van de Nederlandsche en Waalsche kerk te Leiden of bij Prof. Coddaeus! Zelfs de registers van de boekverkoopers konden bewijzen, dat na Arminius' optreden in plaats van goede boeken meest papistische van Th. Aquinas, Suarez, Bellarminus e.a. werden gekocht. De studenten wisten ook wel, wie hun geleerd had boeken van vijanden onzer Kerk, zooals Coornhert, Socinus en Castellio te prijzen [7]). Evenmin was het onbekend, van welken tijd het bespreken van onnutte kwesties dagteekende, als: de contingente, necessario, libero, concursu gratiae et liberi arbitrii, gratia sufficienti, velleitate. En waar Arminius gezegd heeft, dat hij niet wist, door welk woord hij deze uitdrukkingen vertalen zou, zegt Gomarus, dat hij dan nog met zijn antwoord aan Arminius wil wachten, tot deze een goed Nederlandsch woord gevonden heeft [8]). De studenten wisten ook wel, sinds wanneer men aan de algemeene leer van confessie en catechismus was

---

[1]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 43, 44. [2]) Volgens Bertius zelf had hij hierbij het oog op Donteclocks geschrift: „*Proeve des Goutschen Catechismi*", zie: Bertius, *Aenspraeck*, blz. C 4 *b*. [3]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 45, 46. [4]) *Aldaar*, blz. 46. [5]) *Aldaar*, blz. 47; A. C. Duker, *G. Voetius*, I Bijlagen, blz. XLVI, XLVII, gelooft hier Gomarus meer dan Bertius. [6]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 47; A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 61—63. [7]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 48; vergelijk de mededeeling van C. Sibelius, in: *Academia Groningana*, blz. 345. [8]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 48.

gaan twijfelen [1]). Had de orateur Bertius in zijn Oratie slechts de waarheid gesproken! [2])

Het derde toevoegsel bij de „Waerschouwinghe” draagt als titel: „FRANCISCI GOMARI VERTOOCH Over de leere ende beleydt D. I. Arminii: Aen de E.E. Heeren, mijn Heeren de Staten van Hollandt ende Westvrieslandt, mondelick de voorgaende winter gedaen, ende daér op schriftelick overgelevert” [3]). Dit stuk van zeven bladzijden heb ik in eèn vorig hoofdstuk reeds besproken [4]).

Op deze geschriften van Gomarus diende Bertius als antwoord in: „PETRI BERTII AEN-SPRAECK, aen D. FR. GOMARVM, op zijne Bedenckinghe over de Lijck-oratie, ghedaen na de Begraefenisse van D. IACOBVS ARMINIVS zaligher” (1610) [5]). Motto was Sr. 28 : 13. Een register met 27 paragraaftitels gaat aan het pamflet, dat 39 bladzijden druks beslaat, vooraf.

Bertius heeft, omdat hij niemand wilde krenken, aan Gomarus een copie van zijn Lijck-oratie als eerbewijs laten overhandigen [6]). Hij meende, „dat ghy u eyntlick immers eenmael bedencken, ende onser Kercken, die door uwe inghedronghen leere, ende onstichtighe predicatien ten deele ontroert is, ontfermen ende erbarmen soude”. Bertius ziet zich nu echter ten zeerste bedrogen [7]), en waar noch hij, noch de Staten Generaal Gomarus hebben kunnen bewegen van het uitgeven van zijn pamflet af te zien, wil hij antwoorden. Hij is gewaarschuwd, dat Gomarus van plan is, hem nog verder te „bespringhen” [8]). Vertrouwend op God, vreest hij zelfs den duivel niet; zou hij zich dan ontzetten voor „eenen dreygenden ofte blasenden mensche, hier in Hollant? [9])” Gomarus heeft een „Oogwater” beloofd; met een woordspeling op den bedenktijd, dien de E. Mogenden hem gegeven hebben, is het een „Bedencken” geworden [10]). Was het zijn bedoeling, Arminius een ezelsbegrafenis te geven, met den naam van aartsketter? [11]) Scherp verwijt Bertius Gomarus diens handelwijze met Monsieur Nere en Laurentius Burchlonius [12]). Wil Gomarus soms alleen plaats maken voor „De

[1]) Gomarus, *Bedencken*, blz. 48, 49. [2]) *Aldaar*, blz. 49. [3]) *Aldaar*, blz. 50—56. [4]) zie hiervoor, blz. 131—135, [5]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 148, 149, no. 11 (geciteerd wordt hier no. 11*a*); P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 110, no. 866; J. K. van der Wulp, *Catalogus*, I blz. 178, no. 1217, 1218; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 340, no. 1755, 1756; volgens Duker wijkt Bertius in dit geschrift van de betrouwbaarheid der historie af, A. C. Duker, *G. Voetius*, I Bijlagen, blz. XLVII. [6]) Bertius, *Aenspraeck*, blz. A 3*a*. [7]) *Aldaar*, blz. A 3*b*. [8]) *Aldaar*, blz. A 3*b*. [9]) *Aldaar*, blz. A 4*a*. [10]) *Aldaar*, blz. A 4*a*. [11]) *Aldaar*, blz. A 4*a*. [12]) Omtrent deze „kwesties” is uit de in deze paragraaf besproken pamfletten ons het volgende bekend. Volgens Bertius, *Aenspraeck*, blz. A 4*b*, heeft Gomarus Nere, omdat deze het met Arminius

Suyvere Praedestinatie Doctoris Fr. Gomari, Met Haren Ghevolghe?" Geen enkele synode, laat staan een Hollandsche, heeft die echter aangenomen [1]. Laten degenen, die iets over Arminius te Leiden, Basel en Genève kunnen zeggen, dit dan aan hem, Bertius, maar toezenden [2]. Of moet men het zoo erg vinden, dat Arminius met zijn twijfel naar Junius ging? „Doch segt my D. Doctor, twijfelt ghy nerghens in? weet ghyt al?" De schriftelijke correspondentie met Junius zal gepubliceerd worden. Deze bejegende den Italiaanschen Jezuiet Bellarminus veel beleefder dan Gomarus zijn broeder en collega Arminius, nog wel een Hollander, in zijn eigen vaderland deed [3].

Bertius betwijfelt de betrouwbaarheid van wat Gomarus aangaande de laatste woorden van Junius over Arminius heeft medegedeeld. De zoon van Junius is er nog niet wettelijk over gehoord. Wel heeft Bertius hooren zeggen, dat de dood Junius heeft verrast, zoodat deze in zijn kleederen gestorven is en dat Gomarus er niet bij was, toen Junius den geest gaf. Wist deze van Gomarus' heftigheid en eigenwaan tegenover Arminiús' zachtmoedigheid en rekkelijkheid? Arminius is nu van het tooneel verdwenen; is thans Bertius weer te veel? En wie zal dan volgen? [4]. Had Gomarus maar meer gelet op de goede vermaningen, die hij uit Frankfort kreeg, waar de Kerk zonder Arminius verstrooid was geraakt. Hoe kon Gomarus altijd een goed gevoelen jegens Arminius koesteren en deze laatste woorden van Junius zoo getrouw bewaren? Bertius vreest, dat alles bij Gomarus „versiert" is, omdat de registers en memoriën van Curatoren en Burgemeesters daar geen tittel van weten [5]. Toen Arminius door Amsterdam

eens scheen te zijn, verdacht gemaakt, doordat Gomarus weigerde zoowel Nere te verontschuldigen, als te beschuldigen. Zoodoende liet Gomarus Nere met vrouw en kinderen, zonder medelijden te koesteren, tot de uiterste armoede vervallen. Gomarus antwoordde hierop in zijn *Proeve*, blz. 4, dat Nere in 1610 in Leiden was en een andere verklaring wist te geven. Volgens Gomarus gaf Nere Gomarus gelijk en klaagde hij over het onrecht, dat Bertius Gomarus aandeed. Corvinus bracht hier tegen in, *Schovvve*, blz. A 3*a*, dat Nere indertijd een Apologie had geschreven, maar er van teruggehouden was.

Wat Laurentius Burchlonius betreft: Bertius, *Aenspraeck*, blz. A 4*b*, beweerde, dat Gomarus dezen had gedwongen „tot zijne voorighe uytghespogen vuylicheyt weder te keeren". Gomarus, *Proeve*, blz. 4, 5, bracht hier tegen in, dat de classis Harderwijk hem kon vrijspreken: deze had Gomarus' getuigenis aangaande Burchlonius ontvangen en hem daarna in den kerkedienst in Elburg bevestigd. Gomarus publiceert zelfs een dankbaren brief van Burchlonius, dien deze, na zijn vertrek, den 24sten Aug. 1608 in Luik had geschreven. Hiertegen wees Corvinus, *Schovvve*, blz. A 3*a*, er op, dat Burchlonius niet zeide, dat het onwaar was, dat Gomarus hem kwalijk behandeld had. Tegen Burchlonius was onordelijk geprocedeerd. [1]) Bertius, *Aenspraeck*, blz. A 4*b*. [2]) *Aldaar*, blz. A 4*b*, B 1*a*. [3]) *Aldaar*, blz. B 1*a.b*. [4]) *Aldaar*, blz. B 1*b*, 2*a*. [5]) *Aldaar*, blz. B 2*a*.

werd vrijgelaten, moest volgens Gomarus' eigen bekentenis eerst blijken, dat Arminius ten onrechte verdacht was [1]). Ook het voorgevallene op de conferentie in Den Haag wordt door Bertius in herinnering gebracht. Durft Gomarus, gedachtig aan wat de raadsheer Van Nieustadt toen zeide, nog wel spreken van een „suyverschijnende verclaringhe"? [2]) De getuigenissen uit Amsterdam rusten niet, zooals Gomarus zegt, op de verklaring in Den Haag, maar op Arminius' 15-jarigen dienst [3]).

Met zijn schrijven tegen Perkins heeft Arminius Gomarus' praedestinatieleer wel bestreden, maar wanneer Gomarus op grond hiervan Arminius niet had willen promoveeren, zou deze ook zonder den doctorstitel wel te Leiden zijn lessen hebben kunnen geven. Sloeg Gomarus bij de promotie van Arminius de vermaning van Junius dan toch in den wind? [4])

Hoe kon Gomarus den 10den Aug. 1605 zeggen, dat er tusschen de professoren in de theologie aan de Universiteit te Leiden geen oneenigheid bestond? Hij was als decaan der faculteit toch bij vele disputaties tegenwoordig geweest, had den 12den Oct. 1604 zijn stellingen over de praedestinatie aangeslagen en noodigde studenten bij zich aan tafel. Bertius kan op dit punt Gomarus dan ook niet gelooven [5]). Deze gebruikte ook den preekstoel wel om op Arminius „overdwers" te steken. En was de praedestinatieleer in 1605 geen fundamenteel leerstuk, waarom dan wel nu, in 1609? Gomarus stelt wel honderd stellingen op, alvorens hij over Christus gaat spreken [6]). Kon Gomarus den 10den Aug. 1605 wel zeggen, dat hij de disputatie van den vrijen wil afwachtte, terwijl die reeds den 23sten Juli door P. Leonardus was verdedigd? [7]) Een studenten-disputatie mag toch niet als wapen tegen Arminius gehanteerd worden; of wil Gomarus alles verantwoorden, wat zijn studenten hebben opgesteld? [8]) Waarom zweeg deze voor den Hoogen Raad en vroeg hij om een wettige synode? Of is dit soms een wettige synode, waar men beide, beschuldiger en rechter, mag wezen? [9]) Niet Arminius, maar Gomarus is met zijn Oratie voor de Staten vóórgegaan [10]). Verder spot Bertius met Gomarus' zeggen, dat hij Arminius niet durfde beschuldigen, omdat de gezan-

---

[1]) Bertius, *Aenspraeck*, blz. B 2*a*. [2]) *Aldaar*, blz. B 2*a.b*. [3]) *Aldaar*, blz. B 2*b*. [4]) *Aldaar*, blz. B 3*a*. [5]) *Aldaar*, blz. B 3*b*, 4*a*. [6]) *Aldaar*, blz. B 4*a.b*. [7]) *Aldaar*, blz. B 4*b*. [8]) *Aldaar*, blz. B 4*b*, C 1*a*. [9]) *Aldaar*, blz. C 1*a.b*. [10]) *Aldaar*, blz. C 1*b*.

ten van den vijand in Den Haag waren. Kwamen zij soms uit Fez of Marokko? [1])

Kan men het er niet voor houden, dat Arminius zalig is, al heeft hij over praedestinatie en perseverantie niet geoordeeld, zooals Gomarus dit doet? Maar hoe moet het dan met de Kerken van Engeland, Denemarken, Saksen, Bohemen, Duitschland en zooveel andere landen? [2]) Bertius zegt ten opzichte van die leer langzamerhand veranderd te zijn, niet omdat hij de gunst der menschen zocht, maar omdat hij zijn geweten en het Woord van God volgde [3]).

Bertius vindt het voorts niet goed, dat Gomarus particuliere brieven buiten zijn weten om publiceert, ook niet als dit een revanche moet zijn voor het publiceeren van een door Gomarus onderteekende acte uit de registers der universiteit [4]). Hij geeft ook van dat schrijven een anderen uitleg. Hij had Donteclocks „Proeve des Goutschen Catechismi" op het oog. Aan dit boekje is ook de uitdrukking „Iacobs schalckheyt" ontleend. Met de „grouwelen" van „onse partije" bedoelt hij de Roomsche schrijvers, vooral de Jezuieten [5]).

Stond Kuchlinus uit de dooden op, dan zou hij Gomarus bestraffen, omdat deze Arminius, dien hij zoo lang duldde, zoo korten tijd niet kon verdragen [6]). Waar Christus, en niet de „onghefundeerde ende noydt aenghenomene Pauselicke leere der Predestinatie" van Gomarus het fundament van het Statencollege en van de Kerken is, loopen deze met Bertius' onderwijs geen gevaar [7]). Naar den toestand der universiteit behoeft Bertius Leidsche predikanten of Prof. Coddaeus niet te vragen: hij is zelf veel langer in Leiden geweest dan zij [8]). De Roomsche scholastieken werden reeds vóór Arminius door Junius gelezen en worden nog veel vaker door Gomarus zelf geciteerd. Niet door verbod van boeken, maar door kracht van redenen moeten de dwalingen geweerd worden. Disputen zijn aan de hoogescholen zeer noodig tot onderzoek der waarheid [9]). Arminius heeft ook de lezing der Schrift en de devote meditatie des bijbels aangeraden. Stelden vroeger de studenten eenige subtiele vraagjes en „propositijkens" voor, zonder kracht of „merch" van Gods Woord, na de komst van Armi-

---

[1]) Bertius, *Aenspraeck*, blz. C 1*b*. [2]) *Aldaar*, blz. C 2*b*—3*b*. [3]) *Aldaar*, blz. C 3*b*. [4]) *Aldaar*, blz. C 4*a*. [5]) *Aldaar*, blz. C 4*b*—D 2*a*. [6]) *Aldaar*, blz. D 2*a*—3*a*. [7]) *Aldaar*, blz. D 3*a*. [8]) *Aldaar*, blz. D 3*a*.*b*. [9]) *Aldaar*, blz. D 3*b*—4*b*.

nius gingen zij den bijbel vuriger lezen [1]). Roert Gomarus elders Arminius' onzuiverheid op tien andere punten aan, zoo bidt Bertius, dat God hem zulke eervergeten, moedwilligen laster wil vergeven [2]). Hij is van plan geen enkel woord meer tegen Gomarus te schrijven, omdat deze nu eenmaal in twist groeit. Laat hij liever vijanden van buiten bestrijden [3]).

In hetzelfde jaar 1610 verscheen hiertegen: „FRANCISCI GOMARI PROEVE VAN M. P. BERTII AENSPRAECK. Ter eeren der Waerheydt, tot toutsinge van de geesten, die in de vvare Religie, veranderinge soecken in te bringen, ende tot stichtinge der Gemeynte, uytgegeven" [4]). Motto was Judas 1 : 3.

Gomarus verhaalt van verscheiden eerroovende gedrukte pasquillen, o.a. van een ouderling uit Rotterdam, die hem met veel lasterwoorden voor een oproermaker der gemeente uitroept. Hij laat dit geschrift rusten, omdat de schrijver dreigt, dat hij nog meerdere geschriften zal laten volgen. Hierbij komt nu de „Aenspraeck" van Bertius met zooveel tastbare onwaarheden, met scheld- en lasterwoorden, dat geen enkele lezer zulk een manier van doen zal kunnen prijzen [5]). Met bewijsstukken weerlegt hij, wat Bertius met betrekking tot Mr. Nere en L. Burchlonius heeft gezegd [6]). De uitleg, die Bertius van zijn brief aan J. Barentsen geeft wordt breedvoerig besproken en een vervalsching genoemd. Zij heeft het verband niet mee [7]). Om een klad te zuiveren, maakt Bertius er twintig nieuwe, die nog grooter zijn [8]). Nog staat daar Arminius' getuigenis voor den Hoogen Raad, dat hij door niemand minder was gekwetst dan door Gomarus. Velen hebben Gomarus' geduld dan ook veroordeeld. Was deze een vriend van Arminius' persoon, hij was een vijand van diens leer [9]).

Met voorbijgaan van de zeven genoemde dwalingen zocht Bertius nu, volgens Gomarus, steun in de tien andere, die wel aangeduid, maar niet uitgewerkt waren. Was hij vergeten, wat er voor den Hoogen Raad was verhandeld? Gomarus wilde hem dan wel de 31 artikelen, die Arminius ter hand gesteld waren (4 Juni 1608), vóórleggen [10]). Behalve over de punten, die daarin besproken

---

[1]) Bertius, *Aenspraeck*, blz. D 4*b*. [2]) *Aldaar*, blz. E 1*a*. [3]) *Aldaar*, blz. E 1*a.b.* [4]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 73, no. 11; P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 110, no. 867, 868; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 340, 341, no. 1757, 1758; H. C. Rogge, *Bibliotheek*, blz. 19; J. Broekema, *Catalogus*, I blz. 33, no. 144. [5]) Gomarus, *Proeve*, blz. 3, 4. [6]) *Aldaar*, blz. 4, 5. [7]) *Aldaar*, blz. 6—9. [8]) *Aldaar*, blz. 10. [9]) *Aldaar*, blz. 11. [10]) *Aldaar*, blz. 11, 12.

zijn [1]), wilde Gomarus in de laatste conferentie nog handelen over: 1. erfzonde, 2. voorzienigheid, 3. gezag der H. Schrift, en 4. volbrenging der wet. Arminius heeft het derde punt weggelaten en de zekerheid der zaligheid toegevoegd [2]).

Gomarus geeft dan een proeve van Arminius' twijfelingen aangaande Christus [3]). Men rekent nu Gomarus onder de oproermakers [4]). Het spotten met Fez en Marokko is ongerijmd [5]). Het rapport der Staten heeft hij niet gecontroleerd: het was een gevoelen, waaraan hij het zijne mocht toevoegen [6]). Zeer zeker is de kerk van Frankfort zonder Arminius verstrooid, maar ook het bloeiende Statencollege, en dat niet zonder den „Aanspreker" (Bertius). Bedoelt deze soms, dat Gomarus de oorzaak zou zijn van de verstrooiing dier kerk? [7])

Wat zijn preeken betreft, roept Gomarus de voorspraak van de Leidsche lidmaten in, die wel weten, dat sinds Bertius met zijn philosophia moralis begonnen is, hij meteen de goede zeden grootendeels is vergeten [8]). Eerst spreekt Bertius van Gomarus' „ingedrongene leere", terwijl hij later zegt, dat hij zelf dat gevoelen al van jongs af had [9]). Eerst heet het het fundament niet te raken, terwijl het later Gods Woord, natuur en eer heet te betreffen [10]). De rechte Cuchlinus, zooals deze uit zijn geschriften gekend wordt, zou zeer zeker tegen Bertius partij hebben gekozen [11]).

De leervraag, waar alles ten slotte om draait, is, volgens Gomarus: Wil God, dat alle menschen, of allerlei menschen (Gomarus) zalig worden? [12])

Met betrekking tot den Doop haalt Gomarus met instemming de woorden van Beza tegen Hessusius aan: „Deze verborgene oordeelen Gode latende, totter tijdt toe dat hy die openbare, soo oordeelen wy, dat alle kinderen der geloovigen, tot de Kercke ghehooren, ende dies volgens dopen wijse" [13]).

Laat Bertius zijn bezwaren tot een vriendelijke samenspreking of tot de synode bewaren en ze zijn leerlingen niet inprenten, die gezworen hebben geen andere leer te zullen volgen dan die aan de universiteit geleerd wordt [14]).

Als aanhangsel volgen nog enkele uitspraken van Arminius betreffende den Paus [15]).

---

[1]) Gomarus, *Proeve*, blz. 12—15. [2]) *Aldaar*, blz. 16. [3]) *Aldaar*, blz. 16—18. [4]) *Aldaar*, blz. 18. [5]) *Aldaar*, blz. 19. [6]) *Aldaar*, blz. 19, 20. [7]) *Aldaar*, blz. 20. [8]) *Aldaar*, blz. 20. [9]) *Aldaar*, blz. 21. [10]) *Aldaar*, blz. 22. [11]) *Aldaar*, blz. 22—26. [12]) *Aldaar*, blz. 30. [13]) *Aldaar*, blz. 33. [14]) *Aldaar*, blz. 34. [15]) *Aldaar*, blz. 34, 35.

Als antwoord verscheen, ook in 1610, van de hand van J. A. Corvinus, maar weder anoniem: „SCHOVVVE, over D. FRANCISCI GOMARI PROEVE, van D. M. P. BERTII AENSPRAECK, By een van sijn Discipulen, tot nodige protestatie voor de eere sijns meesters, ende voorbode van de Wederlegginghe van D. Gomari Waerschouwinghe uytgegheven. Waerinne De ghetrouwe dienaers vande blame die haer opgheleyt wort, dat sy veranderinghe inde waere Religie soecken in te brenghen ghesuyvert, en de puncten die soo hart hedensdaechs gedreven worden de ghemeente voorgestelt worden" [1]).

De schrijver stelt Arminius c.s. als vervolgden voor [2]). Immers Donteclock is begonnen. Nu heeft een liefelijke vermaning tot vrede Gomarus zoo vertoornd, dat hij zelfs Arminius' dood gebeente niet met rust kan laten [3]). Laat Gomarus Mr. Nere eens vragen, of deze tegen de mishandeling, die hij van Gomarus heeft ondergaan, geen Apologie geschreven heeft en laat hij dan tevens eens informeeren, wie hem de uitgave daarvan ontraden heeft. Burchlonius heeft nog voor zijn vertrek geklaagd, dat hij door onordelijke proceduren van ons afkeerig is gemaakt. Heeft Gomarus den doorluchten Scaliger van zijn strijd met Paraeus teruggehouden, toen Gomarus zelf het boek van Scaliger tegen Paraeus uitgaf?

Alleen Bertius heeft het recht zijn brief aan J. Barentsen van glossen te voorzien [4]). Gomarus kon zeker niet verdragen, dat diens „Liick-oratie" zoo werd toegejuicht. Ook heeft Gomarus Arminius gekwetst. Gomarus kent immers den man wel, die zeide: „Tu involasti in meam professionem, ghy hebt de clauwen in mijn professie gheslagen"? Gomarus bedenke wel, dat met heftigheid de Kerk niet wordt gebouwd [5]). Onwaar is, dat Arminius verandering in de religie zocht aan te brengen en naar het pausdom overhelde. Dan moest hij wel zeer veranderd zijn. Scrupuleuze kwesties had hij ook niet ingevoerd. Niet naar verwarring, maar naar ontwarring had hij gestaan [6]).

Als tegenproeve legde de schrijver zes en dertig punten van Gomarus en Arminius naast elkander, die over deze kwesties handelen [7]). Nog even wordt er op de verschillen tusschen de leerin-

[1]) P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 110, no. 869, 870; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 341, no. 1759. [2]) (Corvinus), *Schovvve*, blz. A 2*a*. [3]) *Aldaar*, blz. A 2*b*. [4]) *Aldaar*, blz. A 3*a.b*. [5]) *Aldaar*, blz. A 3*b*, 4*a*. [6]) *Aldaar*, blz. A 4*a.b*. [7]) *Aldaar*, blz. B 1*a*—4*b*.

gen van Donteclock en Gomarus gewezen [1]) en daarna op het feit, dat, wat Arminius over den paus zeide, een citaat van betrekkelijke waarde uit den Roomschen schrijver Gerson was [2]).

Op de „Waerschouwinghe" van Gomarus volgt nog als antwoord: „TEGHEN-BERICHT jeghens D. FRANCISCI GOMARI WAERSCHOVWINGE OVER DE VERMANINGHE TOT VREDE DIE ON-langhs, aen D. R. Donteclock Christelijck ende ernstelijck ghedaen is. waer inne teghen syne onbehoorlycke beschuldinghen gheprotesteert wert, ende bewesen dat den vermaender gheen veranderinghe inde Religie ghesocht heeft, Vyt ghegeven door I. B. R. Bedienaer des H. Euangelij" [3]). Als motto was gekozen Ps. 34 : 15.

Waarom laat Gomarus den overledene boeten voor wat de schrijver van de vermaning (Corvinus) verdiend heeft? Wat het antwoord op de „Proeve" van Gomarus ten deele deed, zal dit boekske nader doen [4]). Ook thans weer de vraag, of Gomarus aansprakelijk wil zijn voor de disputaties van zijn studenten[5]). Klaagt Gomarus er over, dat hij Arminius' beschouwing over zijn eigen 31 artikelen niet heeft mogen zien, zoo legt de schrijver de 29 punten over, die Arminius aan Gomarus heeft overhandigd [6]). Dan volgt het Teghenbericht zelf. Corvinus verdedigt zich: hij heeft niet onder een schoonen schijn geschreven. Gomarus heeft ook een verkeerden persoon voorgehad [7]). Corvinus heeft de leer der praedestinatie niet willen zwart maken [8]). De brieven van den Jezuiet Coton heeft hij evenmin als Gomarus gelezen, laat staan gebruikt[9]).

Gomarus klaagt er over, dat men hem op zijn Cotonsch er van heeft beschuldigd: 1. dat het verderf het einde zou zijn, waartoe de verworpenen van eeuwigheid gedestineerd zijn [10]); 2. dat God dit bepaalde, zonder op eenige zonde te zien [11]); 3. dat God de menschen in Adam, zonder dat er ontkomen was, in de zonde heeft laten vallen [12]). Corvinus poogt uit Gomarus' eigen en uit de onder zijn leiding verdedigde disputaties deze beschuldigingen te handhaven.

Corvinus heeft geen verandering in de religie gezocht [13]). Wel wijst Gomarus op verschillende middelen, die gebruikt zouden

---

[1]) (Corvinus), *Schovvve*, blz. C 1*b*, 2*a*. [2]) *Aldaar*, blz. C 2*b*. [3]) P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 110, no. 871; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 341, no. 1760. [4]) (Corvinus), *Teghenbericht*, blz. (***) 2*a*—3*a*. [5]) *Aldaar*, blz. (***) 3*a*.*b*. [6]) *Aldaar*, blz. (***) 4*b*; de artikelen: *1*a*—2*b*. [7]) *Aldaar*, blz. 1—6. [8]) *Aldaar*, blz. 7. [9]) *Aldaar*, blz. 8. [10]) *Aldaar*, blz. 17 (de nummering 9—16 ontbreekt). [11]) *Aldaar*, blz. 20. [12]) *Aldaar*, blz. 27. [13]) *Aldaar*, blz. 37.

zijn: 1. Men wil de menschen wijs maken, dat de Kerk er verkeerd aan doet, als zij denkt te moeten houden wat zij heeft [1]). De schrijver noemt het echter niet schriftmatig, als men naar den maatstaf der confessie iemand zuiver of onzuiver noemt [2]). Leeraars die er hun bedenkingen tegen hebben, mogen geen nieuwe leerzoekers genoemd worden. Zij dienden ze in volgens de opdracht van de Zuid-Hollandsche synode en op verzoek van de theologische professoren en den regent van het college. 2. Men neemt de overheid in den arm, houdt haar „blauwe brillen" voor de oogen en misbruikt listig haar titel [3]). Wat Gomarus echter over de collateraliteit zegt, richt hij aan het verkeerde adres [4]). Hij zegt wel, dat hij Arminius dit verschillende malen in het aangezicht gezegd heeft, maar het bewijs is „wat cranck" [5]). Hij deed dit noch voor den Hoogen Raad [6]), noch voor de Staten [7]), noch na de bewuste disputatie de vocatione hominum ad salutem [8]). In een „Antwoort op 't Proef-stuck vande leere D. Iacobi Arminij" worden de vijf punten besproken, waarop Gomarus Arminius' leer getoetst heeft [9]).

De uitgave van Gomarus' pamfletten liep niet steeds even vlot. Met name de uitgave van zijn Waerschouwinghe is van overheidswege tegengewerkt. Wtenbogaert kreeg nl. tijdens den druk heimelijk enkele gedrukte bladen van de drukkerij te Leiden in handen. Hij liet ze aan Van Oldenbarnevelt lezen en zeide, dat hij, als dit boek verscheen, daarop zou moeten antwoorden om zijn eigen naam en faam te verdedigen. De vraag was, of het wel geraden was, om door schrijven en weerschrijven nog meer disputen te verwekken? De advocaat liet nu op zijn beurt de bladen aan de Gecommitteerde Raden van Holland zien, die ze weer naar de magistraat van Leiden zonden, met het verzoek de uitgave van het geschrift te verhinderen. Dit geschiedde. Nu beklaagde Gomarus zich echter op het stadhuis; het gebeurde was in strijd met de privilegiën der academie. De magistraat verwees den hoogleeraar naar de Staten, die beproefden om Gomarus, nu Arminius toch overleden was, te bewegen, zijn boek niet uit te geven. Gomarus antwoordde, dat hij het met een goed geweten liet verschijnen. De Staten wilden het hem dan ook niet absoluut verbieden, maar zij

[1]) (Corvinus), *Teghenbericht*, blz. 41. [2]) *Aldaar*, blz. 47. [3]) *Aldaar*, blz. 48. [4]) *Aldaar*, blz. 48. [5]) *Aldaar*, blz. 53. [6]) *Aldaar*, blz. 53. [7]) *Aldaar*, blz. 53, 54. [8]) *Aldaar*, blz. 54. [9]) *Aldaar*, blz. 56, 1—11, 11—22, 22—29, 30—52, 52—60.

begeerden de intrekking slechts voor de algemeene rust en de professor wist toch wel, hoe hij zulk een wensch van de Overheid moest opvatten. Gomarus keerde nu naar Leiden terug, eischte de exemplaren op, die de magistraat in beslag had genomen en ging met de uitgave van het boek onverstoord door [1]).

Nog twee andere protesten kwamen tegen Gomarus' persarbeid uit: één van Arminius' weduwe en haar broeders, en één van Wtenbogaert.

Het eerste [2]) is te vinden in de voorrede van de uitgegeven verklaring, die Arminius voor de Staten van Holland aflegde. Rondweg wordt daarin gezegd: „Dat (Gomarus) sich door sijn toorn en andre sterke driften en hertstochten te ver liet vervoeren tegens sijnen dooden medebroeder: dat men in sijn Vertoogh niet een droppel liefde speurde, maer dat het vervult was met misduidingen, verdraeijingen, steeken en treeken; nadien hij Arminius niet anders afmaelde dan of hij een bedrieghlijk schalk waer geweest, sonder vrese Godts of conscientie". Integendeel, aldus de weduwe, was het bij dezen „alleen een tedre, oprechte conscientie, van niet sekerlijk te bevestigen, 't geen hij niet volkomentlijk sou konnen staende houden, vergeselschapt met een rechtvaerdige vrese van achterhaelt te worden, bij de geenen die hij wel wiste dat hem nacht en dagh met loode schoenen nagingen, om hem iewers in te vatten". Arminius schuwde het licht niet, maar wenschte juist een wettige synode.

Het andere protest is een „Tractaet" van Wtenbogaert, getiteld: „Tractaet van 't Ampt ende Authoriteyt eener Hooger Christelijcker Overheyt in Kerckelijcke saecken"; het is opgedragen aan de Staten van Holland en West-Friesland [3]). Hij geeft Gomarus niet gewonnen, dat deze, om de Geref. kerkregeering van collateraliteit te zuiveren, die in het pausdom is gaan zoeken: dáár is geen collateraliteit, maar een superioriteit boven de politieke overheid. De collateraliteit, waarvan Wtenbogaert gesproken

---

[1]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 495*b*, 496*a*. [2]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 484*b*, 485*a*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 116, 117. [3]) Wtenbogaert, *Kerck. Hist.*, fol. 496*b*—497*b*; J. Th. de Visser, *Kerk en Staat*, II blz. 341—345; de opdracht bij: G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 118; Acronius schreef er o.a. tegen, Trigland, *Kerck. Gesch.*, fol. 444*b*—446*b*; een schematische voorstelling van de verschillende „overheidsopvattingen" bij: J. D. de Lind van Wijngaarden, *A. Walaeus*, blz. 151, 152; zie verder: P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 111, no. 873, 874; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 343, no. 1767, 1768; J. Broekema, *Catalogus*, I blz. 33, no. 145; J. F. van Someren, *Pamfletten*, II blz. 6, 7, no. 531.

heeft, is wel degelijk onder de Gereformeerden te vinden. Gomarus, die het woord als hatelijk verwerpt, dreef de zaak metterdaad in verschillende „propoosten" van zijn Waerschouwinghe en de Geref. kerken dezer landen brachten haar ook, aldus Wtenbogaert, mogelijk onwetend, in praktijk. Wtenbogaerts gevoelen is als volgt: aan een hooge, souvereine overheid komt in haar land (altijd onder God en Zijn Woord) de hoogste autoriteit toe in zake den godsdienst. Na zijn opvatting breeder uiteengezet te hebben, besluit hij met een ernstige vermaning aan overheid, kerkedienaren en gemeenten.

Wanneer wij het voorgaande overzien, blijkt ons, dat van een persoonlijke veete tusschen Gomarus en Arminius geen sprake geweest is, maar dat, niet alleen ten opzichte van het leerstuk der praedestinatie, maar ook in de leer van de erfzonde, den vrijen wil, het geloof, de rechtvaardigmaking, de volharding der heiligen en het ambt der overheid, door beiden verschillende opvattingen werden gehuldigd [1]. Zoo kwam het, dat ook na Arminius' dood de strijd werd voortgezet, waarbij Bertius en Corvinus aan den eenen, en Donteclock en Gomarus aan den anderen kant stonden. Gomarus' verdediging van zijn beginselen hierbij mag, naar onze meening, waardig en principiëel worden genoemd.

9. *De komst van Vorstius te Leiden*

Na het overlijden van J. Arminius en L. Trelcatius overlegden de Curatoren der Leidsche universiteit over het benoemen van opvolgers (17 Maart 1610). Vooral aan A. Thysius en J. Arnoldi werd gedacht, totdat Wtenbogaert met een schrijven van de Prinses

---

[1] Dr. Is. van Dijk schrijft (*Academia Groningana*, blz. 341, 342): „Als men de strakke, scholastieke vormen van die dagen wegdoet, blijven er over twee zeer ingrijpende vragen. De eerste vraag gold het gezag der wereldlijke overheid in kerkelijke aangelegenheden, anders gezegd: het ging om de vrijheid, de autonomie der kerk in de beslechting van haar dogmatisch-religieuze geschillen. Op dit punt stonden partijen scherp tegenover elkander: de Staten van Holland en Utrecht met Oldenbarnevelt vooraan ter eene, Gomarus met zijn contraremonstranten ter andere zijde. En dan was er de nog dieper insnijdende, in den grond religieuze vraag naar het „het fundament des heils". Het was geweest de vraag der Hervorming. In zijn uitvoerig werk *Die protestantische Centraldogmen*, heeft Alexander Schweizer glashelder aangetoond dat „een Erasmus, Bolsec, Castellio, Bibliander, Socinus, ja ook de latere Melanchthon en Arminius het reformatiewerk niet zouden doorgezet hebben". Die reformatie-winst zag Gomarus bedreigd door de uitlatingen en leeringen van Arminius. Van den aanvang af speurde hij bij zijn grooten tegenstander, onder het dekblad van bijbelsche en kerkelijke formules, een fijn pelagianisme. Zonder stadhuiswoorden gezegd: het ging om de souvereiniteit van Gods genade in Christus".

van Oranje, Louise de Coligny, aan Van der Mijle gericht, ter vergadering verscheen. Zou Wtenbogaert, zoo vroeg men zich nu af, niet de gewenschte man zijn? Als men hem eens kon krijgen!

De hofprediker wilde hier echter aanvankelijk niets van weten. Allerlei bezwaren bracht hij te berde. Ten slotte hield hij de zaak nog in beraad [1]). Maar zijn antwoord liet zoo lang op zich wachten, dat de Curatoren den 10den Juli 1610 besloten Wtenbogaert voor zich te ontbieden. Deze vroeg nu, wie er naast hem als hoogleeraar zou komen. Zelf beval hij meerdere malen J. Arnoldi hiervoor aan, maar de Curatoren gingen op dit voorstel niet in; wel was men genegen prof. C. Vorstius van Steinfort te benoemen. De hofprediker verklaarde, dat hij geen bezwaar had naast dezen het professoraat te bekleeden. Hij teekende genoemden hoogleeraar als een man, dien hij had hooren prijzen om zijn „godtsalicheit ende goeden handel ende wandel, ende seer vreedtsamich". De Curatoren besloten nu Vorstius te benoemen. De secretaris der Curatoren en Wtenbogaert zouden de commissie vormen, die, van aanbevelingsbrieven voorzien, naar Steinfort zou reizen, om Vorstius voor het professoraat aan te zoeken [2]). Het antwoord was weldra de komst van den benoemde zelf (30 Sept. 1610) [3]).

Onbillijk, maar begrijpelijk was, dat Gomarus overal werd buiten gehouden. Zijn advies werd niet ingewonnen; werd aan Wtenbogaert gevraagd, of hij met een bepaalden collega zou kunnen samenwerken, zoodanig een vraag werd aan Gomarus niet gesteld. Natuurlijk met opzet: men wenschte een andere richting in te slaan dan Gomarus tot nog toe gevolgd had.

Waren er verscheidene personen, onder wie Bertius [4]), die Vorstius aanmoedigden, om toch te komen, ernstige protesten rezen evenzeer. De betrokkene was vroeger al terecht van Socinianisme beschuldigd. Hij had toen zijn kettersche beweringen wel herroepen, maar de verdenking was op hem blijven rusten, vooral toen bekend werd, dat hij een boek van Socinus had uitgegeven. Het is onbegrijpelijk, dat hij naar den raad van Wtenbogaert, die

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 5—7; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 181. [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 7, 8; *Oorspronck*, fol. 31 *a.b*; H. C. Rogge, *J. Wtenbogaert*, II blz. 47, 48; G. Groen van Prinsterer, *Handboek*, I blz. 230; G. J. Vos, *Geschiedenis*, blz. 116; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 181, 182; J. Reitsma, *Geschiedenis*, blz. 491—494; *PRE*, XX S. 762—764. [3]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 8,9. [4]) A Limborch, *Pr.ac er.vir. epist.*, no. 147.

de uitgave afried, niet geluisterd heeft, al meende hij dan ook een tijd lang, dat een ander dan Socinus de schrijver was [1]).

De Curatoren kregen nu een copie van de censure van de Heidelbergsche theologische faculteit over Vorstius' boek „De Deo" in handen. Haar oordeel was, dat de schrijver van dit werk, „seer qualyck" gevoelde van de majesteit Gods. Dit advies der Heidelbergsche faculteit, op verzoek van P. Plancius en J. Becius, deputaten van de Noord- en Zuid-Hollandsche synode naar Dordrecht gezonden en later aan Curatoren en Burgemeesters van Leiden overhandigd, deden hen besluiten, eerst naar Dordrecht te schrijven om een copie van de missive, waarop het Heidelbergsche advies het antwoord was. Tevens besloten zij den volgenden morgen Gomarus te ontbieden, om diens bezwaren tegen Vorstius te hooren [2]). Aldus geschiedde. Op den 1sten Oct. 1610 verscheen de hoogleeraar in de Curatorenkamer [3]). Men verzocht hem eens „ter goeder trouwe ende met een besadicht gemoet" te willen zeggen, wat hij tegen Vorstius had. Gomarus vertelde nu, dat hij een onderhoud met den Steinforter hoogleeraar had gehad. Deze was bij hem gekomen om hem voor bewezen diensten te bedanken en om hem om raad te vragen met betrekking tot zijn benoeming. Gomarus zeide, dat hij hem daarop zijn bezwaren had kenbaar gemaakt, ook inzake de voorrede van Vorstius' „Antibellarminus", die op sommige punten met het algemeen gevoelen der Kerken streed. Ook met het boek „De Deo" was Gomarus het niet eens. Reeds voor hij het gelezen had, was het gerucht tot hem doorgedrongen, dat dit werk verschillende dwalingen zou bevatten. Toen nu de studenten er met hem over kwamen spreken, bestudeerde hij het werk, wat hem de overtuiging had geschonken, dat de geruchten niet ongegrond waren. De loochening van Gods alomtegenwoordigheid, waarbij Hij tot den hemel beperkt werd, en waarbij God, als Hij op aarde wandelde, niet tegelijk in den hemel zou zijn; dat God zichtbaar, tastbaar en lichamelijk zou wezen; dat Hij een zekere grootte zou hebben; dat Zijn eeuwigheid in twijfel getrokken werd; dat de engelen lichamen zouden hebben, altemaal leeringen, waartegen Gomarus bezwaren had.

Het antwoord van Vorstius had hem niet kunnen bevredigen.

---

[1]) W. J. Kühler, *Het Socinianisme*, blz. 57—63; H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 99, 100. [2]) A Limborch, *Pr. ac er. vir. epist.*, no. 149; P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 9. [3]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 9—11; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 182; A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 118.

Deze beweerde, dat hij niet bedoelde, dat God thans met menschelijke oogen gezien kan worden, maar dat onze oogen, door de verrijzenis verheerlijkt, en aan die der engelen gelijk geworden, de Godheid zouden zien. Over de grootte Gods liep zijn antwoord niet. Wel beklaagde hij zich, dat men in Heidelberg zulk een overhaast oordeel over hem geveld had. Zoowel ginds als hier had men hem eerst naar den eisch der Christelijke liefde moeten vermanen.

Gomarus nam „het stuck van Heydelberch" niet voor zijn rekening. Naar zijn meening waren het daar godzalige mannen, die niet licht iets ter hand zouden nemen, waarover zij bestraft zouden kunnen worden. Wat de broeders in Dordrecht hadden gedaan, liet hij voor hun rekening, omdat het buiten hem was omgegaan, maar hij kon het begrijpen, dat zij naar Heidelberg hadden geschreven en daarop zulk een antwoord hadden ontvangen. Trouwens, de Heidelbergers stonden in hun gevoelen niet alleen. Ook de Zeeuwsche geleerden hielden de meeningen van Vorstius voor veel gevaarlijker dan het gevoelen van Arminius en twijfelden er niet aan, of alle universiteiten zouden zijn leeringen veroordeelen. Deze beschuldigingen had Vorstius afwijzend bij dat onderhoud echter van zich geworpen. Hij had die leeringen niet voorgedragen als vormden zij zijn gevoelen, maar alleen, opdat zij onderzocht zouden worden. Wel geloofde hij, dat Gods Wezen overal tegenwoordig was, maar dat men over de wijze waarop dit zoo was, niets zekers kon vaststellen.

Dit kon niet verhinderen, dat Gomarus in zijn meening over Vorstius werd versterkt. Op een vraag van Vorstius, of Gods Wezen overal tegenwoordig zou zijn, als er ontallijke werelden waren, was de wedervraag van Gomarus gevolgd, waar God dan vóór de schepping der wereld wel was? Met al zijn tegenargumenten had Vorstius de moeilijkheden niet opgelost; men had, zeide Gomarus, ook niet alles gezegd, als men Vorstius, zooals de studenten deden, doctor ignorantiae noemde. Vorstius' geschrift moest, volgens Gomarus, den weg wel banen tot het atheïsme. Zelfs de heidenen hadden nog nooit een geschrift uitgegeven, dat Gods majesteit meer in twijfel trok dan dit, en al namen wij de mis aan, dan zouden de Roomschen met ons in deze meening geen gemeenschap willen oefenen. Bij Vorstius vergeleken was Arminius nog een heilige! Ongetwijfeld zou hij met den tijd veel meer dwalingen openbaren, als hij een magistraat vond, die hem daarbij de be-

hulpzame hand wilde bieden. Die gelegenheid had hij thans nog niet.

Op deze wijze sprak Gomarus in zijn onderhoud met de Curatoren over Vorstius. Op een vraag, aan hem gedaan, of hij bezwaren gehad zou hebben, als het boek „De Deo" niet verschenen was, gaf Gomarus een ontkennend antwoord. Wel zou hij dan de heeren gewaarschuwd hebben, omdat er vroeger (1599) reeds tusschen de Heidelbergers en Vorstius moeilijkheden waren gerezen, maar nu dit boek er was, kon Gomarus zich niet voorstellen, dat Vorstius een aanwinst voor de universiteit zou kunnen wezen, wel, dat hij er verwarring zou stichten. Zijn meening, dat God bewegelijk is, kon lijden en alleen in den hemel is, moest wel tot vele absurde gevolgtrekkingen voeren. Immers, vertoefde God op een bepaalde plaats, dan had Hij ook een zekere grootte en kon Hij met de oogen gezien worden. Daarom achtte Gomarus het in het belang der universiteit, dat deze dwalingen aan het licht waren gekomen, daar het zijn vaste overtuiging was, dat uit de ongeveer driehonderd beweringen, die men in Heidelberg had opgesomd, wel te eeniger tijd atheïsme moest voortvloeien.

Aldus Gomarus' betoog. De Curatoren besloten hierop Vorstius te ontbieden en hem het gesprokene voor te houden, om te zien, of hij tot tevredenheid der hoorders daarop zou kunnen antwoorden [1]).

Terwijl men op Vorstius wachtte, kwamen vier personen de kamer van Curatoren en Burgemeesters binnen, nl. P. Bertius, regent van het Statencollege, Coddaeus, professor in het Hebreeuwsch te Leiden, en A. Borre en I. Johannis, predikanten te Leiden en Noordwijk [2]). Zij verklaarden, dat zij, waar aan Vorstius verschillende afschuwelijke dwalingen ten laste gelegd waren, samen met eenige andere broeders, om des gewetens wil met Vorstius een onderhoud hadden gehad. Hierbij had hij hen zóó ten volle voldaan, dat zij Curatoren en Burgemeesters dringend verzochten, zich er niet van te laten afbrengen, zulk een nuttig instrument voor de theologische faculteit te benoemen.

Intusschen verschenen ook Vorstius en Wtenbogaert ter vergadering [3]). Op hoffelijke wijze verklaarden Curatoren en Burge-

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 11, 12. [2]) *Aldaar*, II blz. 12; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 182. [3]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 12, 13, 3*, 4*; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 182.

meesters, dat het hun lief was, dat Vorstius in goede gezondheid was overgekomen en spraken het vertrouwen uit, dat zijn komst herwaarts niet vruchteloos zou zijn, en dat zij hoopten, dat zij spoedig de vruchten van zijn geleerdheid en bekwaamheid zouden mogen plukken. Tegen de beschuldigingen van onzuiverheid in de leer verdedigde Vorstius zich dusdanig, dat de heeren de volgende resolutie namen. Gomarus had gesproken van Vorstius' dwalingen betreffende de onmetelijkheid, eenvoudigheid en eeuwigheid Gods; voorts, dat Vorstius God voor lichamelijk hield en zoo meer, al hetgeen tot atheïsme zou moeten leiden. Doch door het antwoord van den betrokkene waren zij allen voldaan. Zij zouden dus met hem naar Den Haag reizen, opdat hij ook den Heeren Gecommitteerde Raden voldoening zou kunnen geven en de benoeming voortgang zou kunnen hebben. Dat middelerwijl de gevraagde copie van de Dordtsche missive naar Heidelberg binnenkwam, oefende verder op den gang van zaken geen invloed meer uit. Tevergeefs trachtte Gomarus nog den stroom te keeren. Men ging naar Den Haag. Op den 18den Oct. 1610 had de conferentie in Den Haag plaats [1]). Daar verhaalde men de dwalingen, die Gomarus reeds aan Vorstius ten laste had gelegd en nog andere, die Gods gerechtigheid en macht betroffen. Vorstius verdedigde zich en ook de Gecommitteerde Raden verklaarden zich door Vorstius' mondelinge verdediging voldaan. Niet weinig zal daartoe de verklaring van Curatoren en Burgemeesters hebben bijgedragen, dat zij geschriften van hem hadden gezien, waaruit zijn genegenheid kenbaar was geworden om „moderatie in 't stuck van religie te gebruycken, 't welck voor al in de Universiteit nodich was, oock de overicheit in dyen deele haere gebourlycke authoriteit toescreeff".

De benoeming volgde, doch Vorstius wachtte om allerlei redenen met het geven van zijn antwoord tot hij te Steinfort was teruggekeerd. De studenten, die tegen Vorstius' komst hadden geprotesteerd, ontvingen een vermaning. Op drie na kwamen zij op hun protest niet terug, zelfs niet, toen deze weigering een geldelijk offer eischte. De magistraat van Dordrecht, die eveneens protesten liet hooren, ontving op haar brieven als antwoord, dat partijschap, wangunst en blinde haat, meer dan een oprecht gemoed zich tegen de benoeming verzetten. Bovendien beschuldigde men de tegenstanders er van, dat, zoolang Vorstius in Leiden en Den

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 13—15.

Haag was, niemand hunner nader inlichtingen aan hem had gevraagd, zooals toch, als men naar den regel van Christus gehandeld had, onder broeders had behooren te geschieden. En die nog met hem gesproken hadden, waren door Vorstius tevreden gesteld [1]).

Werd het verzet tegen Vorstius aan partijschap toegeschreven, dan mag men evenzeer vragen, wat het anders was dan partijzucht, dat men het gesprek van Gomarus met Vorstius maar stilzwijgend voorbijging. Híj was toch zeker niet voldaan! Waarom werd dit anders niet medegedeeld? Was het de bedoeling wellicht om het vuur te dooven?

Terwijl deze kwestie hangende was, besloten rector en senaat der Leidsche universiteit een schrijven van de Staten van Holland en West-Friesland dd. 23 Sept. 1610 ter kennis van Gomarus te brengen, te zamen met de artikelen, die de Staten er bij hadden gevoegd. In dien brief vermaanden de Staten rector en senaat, de jonge studenten op den ouden voet te examineeren. De Staten zeiden van nieuwigheden afkeerig te zijn en sloten de zgn. vijf artikelen der Remonstranten er bij in, verder en dieper dan welke men bij het examineeren niet mocht gaan [2]).

Van 8 tot 12 Febr. 1611 vergaderden Curatoren en Burgemeesters van Leiden nu weder [3]). Gedachtig aan het feit, dat Gomarus op dit oogenblik de eenige theologische professor was, konden zij zich er niet in vinden, dat hij alleen zijn eigen leerstellingen doceerde. Hiermede was de universiteit niet het best gediend [4]). Raadzaam achtten zij het hem daarover aan te spreken, en hem te vermanen de H. Schrift te behandelen. Tevens besloten zij hem mede te deelen, dat Molinaeus zou benoemd worden en dat zij, zoolang zij het definitieve antwoord van Vorstius nog wachtende waren, voorloopig van de diensten van J. Arnoldi, predikant te Leiden, zouden gebruik maken. Men zou Gomarus vermanen zich zóó te gedragen, dat alles in rust en stilte zou kunnen geschieden.

Zoo werd dan de hoogleeraar in de curatorenkamer ontboden. Men herinnerde hem aan de missive van de Staten, waarin hem geboden was, niets over de autoriteit der Overheid (nl. in kerkelij-

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 15—17, 6*, 7*; A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 118—121. [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 3, 4*. [3]) *Aldaar*, II blz. 20—22. [4]) Door dit besluit haalden de Curatoren een streep door wat zij zelf verordend hadden; zij hadden aan Gomarus juist dispuutcolleges opgedragen, waarvoor zij hem zelfs met 250 gulden vereerden; zie A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 88, 89.

ke zaken) of over de Praedestinatie en de punten, die daarmede samenhingen, te schrijven (28 Maart 1610). Men zeide echter vernomen te hebben, dat Gomarus daar tegenin handelde door zijn eigen stellingen over de rechtvaardigmaking te bespreken en daarbij den persoon van den regent van het college te betrekken. Curatoren en Burgemeesters zeiden niet te kunnen inzien, dat het ten dienste van de universiteit of tot voordeel van de studenten zou strekken, als hij hiermede voortging. Zij verzochten en vermaanden hem derhalve hiermede op te houden. Ook was het gerucht tot hen doorgedrongen, dat hij eenige studenten of hun ouders had afgeraden de universiteit te Leiden te bezoeken. Of dit waar was, wisten zij niet, maar mocht er iets van aan zijn, dan werd hij er aan herinnerd, dat hij aan de universiteit was verbonden en als zoodanig verplicht was, haar bloei te bevorderen en daarom niemand mocht afwijzen of het komen hierheen ontraden. Verder deelden zij hem mede, dat zij Vorstius hadden benoemd en iederen dag zijn beslissing verwachtten, alsook, dat zij het oog op Molinaeus hadden geslagen en dat, nu er maar één theologisch professor was, zij besloten hadden, J. Arnoldi te verzoeken, tijdelijk behulpzaam te willen zijn. Zij verzochten Gomarus met dezen in vriendschap te verkeeren en te zorgen, dat de studenten hun plicht zouden doen.

De hoogleeraar antwoordde hierop met beslistheid. Hij was niet van meening, dat de Staten hem het dogmatisch onderwijs hadden willen verbieden. Gesteld, dat dit hun bedoeling geweest was, zoo zeide hij dit niet te kunnen nakomen, aangezien men Gode meer gehoorzamen moet dan den menschen. De praedestinatie en de rechtvaardigmaking, zoo zeide Gomarus, waren toch hoofdpunten der Christelijke leer. Het onderricht hierin te verbieden zou regelrecht tegen Gods Woord zijn. Daarom wilde hij liever vervolging lijden, dan dat hij in dit opzicht zich zou stil houden. Het voordragen van zijn stellingen behoorde men hem niet kwalijk te nemen. Volgde hij daarin niet het voorbeeld van vele geleerde mannen aan verschillende universiteiten, die altijd „loci communes" gelezen hadden? Hij sprak thans over de rechtvaardigmaking, „geredigeert in ordinem", zonder dat de studenten een dictaat behoefden te maken. Stond het den Curatoren niet aan, dat hij zijn stellingen voordroeg, dan verklaarde hij zich wel bereid dit na te laten. Wat het ambt der overheid betrof, had hij in de

vergadering der Staten verklaard, dat hij aan de overheid, doch onder God, alle gehoorzaamheid wilde betoonen, dat de kerkelijke personen hun ambten en diensten onmiddellijk van God hadden, van Hem afhankelijk waren en daarom schuldig waren, bovenal aan God te gehoorzamen, wanneer de overheid iets vaststelde, dat tegen God of Zijn Woord inging. Met J. Arnoldi [1]) kon hij niet samenwerken, zoolang deze zich niet met de Kerk had verzoend. Wat hem zelf ten slotte betrof merkte hij op, dat men in Zeeland het plan had om te Middelburg een college op te richten, indien aan de Leidsche universiteit geen zuivere leeraren werden aangesteld. Ook de Geldersche Staten koesterden om dezelfde reden zulk een plan.

Op deze mededeeling hadden de Curatoren niet gerekend. Nu werd hun toon tegen Gomarus niet weinig verzacht. Terwijl deze de vergaderzaal even verliet, werd er beraadslaagd, waarna hem de beslissing werd medegedeeld. Nu Gomarus zich zoo fel tegen de aanstelling van Arnoldi had verzet, zeiden de Curatoren het niet geraden te achten hun gezag naast het zijne te stellen, dit zoo in gevaar te brengen, en aan bespotting prijs te geven. Men zou dus nog eenigen tijd wachten met Arnoldi te benoemen. En waar Gomarus verklaard had, dat hij met zijn stellingen binnen drie weken gereed was, maakten de Curatoren met het oog op dien korten tijd geen bezwaar, dat hij er nog mee voortging, doch zij begeerden, dat hij daarna de Schrift zou lezen. Zonder iets te antwoorden verliet Gomarus de vergadering.

Na zijn vertrek besloot men Van der Mijle naar Molinaeus te zenden met de vraag, of deze bereid zou zijn, zijn ambt te aanvaarden, met dien verstande, dat hij het gezag der overheid in kerkelijke zaken zou erkennen en dat hij naast zich zou dulden diegenen, die de vijf artikelen (der Remonstranten) hadden ingediend. Tevens werd hem het beroep van Vorstius en het plan met Arnoldi medegedeeld [2]).

Ongeveer den 17den Febr. 1611 ontving men eindelijk Vorstius' antwoord. Hij schreef om verschillende redenen niet aanstonds te kunnen komen. Wel wilde hij de universiteit van Paschen tot Pinksteren voorloopig met voorlezingen en disputaties dienen. Den 25sten Maart 1611 antwoordden de Curatoren, dat men het

---

[1]) Over dezen Joh. Arnoldi Corvinus of Ravens, zie hiervoor: blz. 159, aant. 9.
[2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 22.

raadzaam achtte, dat hij tot na Pinksteren wachtte. Het was niet goed, dat hij kwam, als Gomarus nog te Leiden was en de predikanten met elkander in Den Haag confereerden. Later veranderde men echter weder van plan en schreef, dat Vorstius toch maar na Paschen moest komen (30 Maart 1611) [1]. Vorstius kwam in het land. Op den 29sten April 1611 werd hij door de Staten ontboden, met Wtenbogaert en nog vijf predikanten aan zijn zijde, terwijl men van zijn tegenstanders Plancius en vijf andere predikanten had opgeroepen. Ook na Vorstius' verdediging bleven de laatsten protesteeren; de anderen hielden zich aan zijn zijde. De Curatoren verklaarden verder, dat Gomarus in een conferentie met Vorstius niet had bewilligd [2]. Het resultaat dezer conferentie was, dat weldra de definitieve benoeming van Vorstius volgde.

Hoezeer zijn vrienden nu ook aandrongen, dat hij nog zou blijven, Gomarus besloot Leidens academie te verlaten [3]. De Remonstranten zeiden, dat hij, toen hij zag, dat de brand, dien hij gestookt had, boven de huizen uitsloeg, vreesde daarin te verbranden en zich daarom uit de voeten maakte. De Contrá-Remonstranten gaven een andere voorstelling. Zij meenden, dat hij na zijn vele moeilijkheden met Arminius wel bevroeden kon, dat hem niets beters met Vorstius wachtte, van wien men toen nog veronderstelde, dat deze naast Gomarus in dienst zou treden en dat hij, den strijd moede, reden genoeg had, om zijn dienst op te zeggen [4].

Doch ook van Gomarus zelf bezitten wij in een zeer belangrijken, tot nog toe onuitgegeven brief aan G. J. Vossius van den 4den Maart 1611 een opgave van redenen van zijn vertrek. De Kerk, zoo schrijft Gomarus, wil van zijn arbeid niet meer weten; aan de academie wordt de vrucht van zijn werk al in de kiem vernietigd door de valsche leer van den regent P. Bertius en door den geestelijken achteruitgang der hoorders; door harde voorschriften wordt, tot schade van de universiteit, het hoogleeraarsambt ingeperkt; collega's worden benoemd, die zoo onbeschaamd een vreemde leer voordragen, dat de hoorders, die om een zuivere leer vragen, naar elders vertrekken; ambtgenooten worden hem opgedrongen om

---

[1]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 23, 24, 8*, 9*. [2]) *Aldaar*, II blz. 25—27.
[3]) Ellardus van Mehen, predikant te Harderwijk, stelde nog pogingen in het werk om Gomarus voor de Leidsche academie te behouden, zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 122; Wtenbogaert bekommerde er zich minder om. [4]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 27; *Oorspronck*, fol. 38*b*, 39*a*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 189.

onderstboven te werpen, wat hij, Gomarus, overeenkomstig de belijdenis heeft opgebouwd [1]).

Op zijn verzoek ontving de vertrekkende hoogleeraar een getuigschrift van den senaat (24 Apr. 1611). Van welken aard dit zou zijn, werd aan de Curatoren overgelaten. Dezen besloten er niet in goed te keuren, wat Gomarus, naar het scheen, in zijn laatste college, ten nadeele van de Staten, de Curatoren en de Leidsche magistraat had gezegd (29 April 1611) [2]).

Weldra werd Polyander, predikant der Waalsche kerk te Dordrecht, dien men, volgens Brandt, voor „sachter en vreedtsaemer" hield, in de plaats van Gomarus, beroepen op duizend gulden jaarwedde, hetzelfde tractement, dat ook Gomarus ontving (18 Sept. 1611). De benoeming van Vorstius bleef ook hier het struikelblok: Dordrecht wilde Polyander wel aan de Leidsche Hoogeschool afstaan, maar sprak het vertrouwen uit, dat de benoeming van Vorstius dan zou worden nagelaten [3]). Op dit verzoek werd echter niet gelet en den 21sten Mei 1611 werd Vorstius definitief tot hoogleeraar te Leiden benoemd [4]).

---

[1]) Bijlage 26, blz. 405, 406. [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 18, 19; J. C. van Slee, *Diarium*, pag. 123. [3]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 32—34; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 189. [4]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 27, 15*, 16*.

ZESDE HOOFDSTUK

IN MIDDELBURG

Toen Gomarus nog maar zeer kort in Leiden was, sloeg Middelburg al het oog op hem. Den 25sten Maart 1595 reisde Joh. Seu, als gedeputeerde van magistraat en kerkeraad van Middelburg naar Leiden om Gomarus te vragen, of hij geen lust had, de zevende predikantsplaats te vervullen. Mocht hij een weigerend antwoord geven, dan zou de gedeputeerde zich met hetzelfde verzoek tot Dan. Colonius, predikant te Rotterdam, moeten wenden. Het resultaat was niet bevredigend: beiden bedankten [1]).

In de volgende jaren zien wij, hoe Gomarus betrekkingen met Middelburg bleef onderhouden. Den 29sten Dec. 1601 beval hij bij den kerkeraad van Middelburg den student Castellanus aan voor de predikantsvacature in Calais, terwijl hij voor Abr. Aurelius den 9den Mei 1603 hetzelfde deed [2]). Ook in 1605 is, zooals wij reeds zagen, een correspondentie over hetzelfde onderwerp tusschen Gomarus en de classis Walcheren bewaard. Men was hem blijkbaar niet vergeten.

Den 5den Febr. 1611 werd Walaeus uit Middelburg met goedvinden van de magistraat naar Holland gezonden, „om naer een zeker persoon te vernemen die wij achten dat tot den dienst deser kercke nuttelick soude mogen zyn". Veertien dagen later (19 Febr. 1611) besloot men, dat de gedeputeerden van de magistraat met den kerkeraad en de dienaren, die men van te voren zou verwittigen, den komenden Woensdag zouden beraadslagen over de beroeping van „eenen sekeren predicant". Die „sekere predicant" was niemand minder dan Gomarus. Woensdag 23 Febr. 1611 besloten de gedeputeerden van de magistraat, de geheele kerkeraad

---

[1]) *Consistorie-Actaboek van Middelburg* (Kerkeraadsacten), *Anno 1574 tot 1608, No. 1*, in dato. [2]) *Aldaar*, in dato.

en het college van diakenen, hem te beroepen [1]). Den 5den Maart vergaderde daarop de kerkeraad van Middelburg [2]). „In jaer ende dach" had een der predikanten geen dienst kunnen doen; een ander ondervond bij den gewonen arbeid de bezwaren van den ouderdom, terwijl ook anderen oud werden of dikwijls ziek waren. Hulp was dus wel noodig. Daarom had de kerkeraad tot de magistraat het verzoek gericht om een „gagie" voor een predikant, die de andere zouden kunnen ter zijde staan. Dit verzoek was „redelick" geacht en ingewilligd. Een vergadering was bijeen gekomen (zooals wij zagen den 23sten Febr.) bestaande uit den kerkeraad, de gedeputeerden van de magistraat en de diakenen. Men had vernomen, dat Dr. F. Gomarus zich stellig had voorgenomen „om gewichtige oorsaecken" uit Leiden te vertrekken en overlegde, dat personen „van sulcke qualiteydt niet licht te bekomen en zijn". Men had besloten hem te beroepen. Volgens de synodale acten was het echter behoorlijk, dat eerst aan de classis het beroep werd voorgedragen om te vernemen, of iemand iets tegen den persoon, de leer of het leven van den beroepene te zeggen had, waarom het beroep niet zou kunnen doorgaan. Besloten werd, om op den volgenden Maandag het beroep bij de classis voor te dragen. Bewilligde deze er in, dan zouden praeses en scriba Gomarus den beroepsbrief ten spoedigste doen toekomen. De praeses ontving nog de speciale opdracht, om toch vooral haast te maken.

Deze heeft zich van zijn taak voortreffelijk gekweten, want reeds twee dagen later (7 Maart 1611) werd het verzoek van de magistraat en de kerk van Middelburg om Gomarus te mogen beroepen, door de classis „eenstemmelic" toegestaan [3]), zoodat het beroep aanstonds uitgebracht werd. Den 19den Maart 1611 werd in de kerkeraadsvergadering de brief voorgelezen, waarin Gomarus het beroep aannam en beloofde, tegen 1 Mei zich in Middelburg te zullen vestigen, waarop de kerkeraad besloot hem een bedankbrief te zullen zenden [4]).

In het vorige hoofdstuk werden de redenen opgesomd, die Gomarus zelf voor zijn vertrek uit Leiden opgaf. Ook P. Cunaeus schreef er over in een brief aan Sim. Scottus, stadsschrijver te

---

[1]) *Bijzondere Kerkeraad Acten, Kerkeraad van Middelburg, 1609—1620, No. 2,* in dato. [2]) *Aldaar,* in dato; *Request van het Collegium Kwalifatum van Middelburg aan de Classis Walcheren betreffende het beroepen van Gomarus,* 1611 (*Rijksarchief in Zeeland*). [3]) *Notulen van de Zeeuwsche classis Walcheren, No. 2,* fol. 95 v. [4]) *Bijzondere Kerkeraad Acten, Kerkeraad van Middelburg, 1609—1620, No. 2,* in dato.

Middelburg [1]). De hoogleeraar kon zich in den treurigen toestand van zijn academie niet vinden. Cunaeus was er van overtuigd, dat Middelburg geen grootere aanwinst had kunnen ontvangen dan thans het geval was, nu zulk een man, die reeds lang voor de school te Middelburg begeerd werd, en wiens geleerdheid bij allen bekend en beroemd was, overkwam.

Den 7den Mei 1611 stelde de kerkeraad vast, dat de praeses en een ouderling Gomarus zouden „aenspreken om de naeste reyse inde consistorie te willen verschijnen''. Toch werd Gomarus nog niet bevestigd. Pas nadat hij in alle kerken had gepredikt en zijn naam naar gewoonte aan de gemeente was voorgedragen, besloot de kerkeraad, 28 Mei 1611, dat hij als gewoon dienaar der gemeente bevestigd zou worden [2]).

Den 29sten Mei 1611 plakte Vulcanius den rooster der lessen aan, die Gomarus dacht te geven, te beginnen op Donderdag 2 Juni in het koor van de Nieuwe Kerk. De rooster was als volgt samengesteld: Maandag, Dinsdag, Donderdag en Vrijdag om 10 uur vrij gemakkelijke plaatsen der H. Schrift; om 2 uur Job en op zijn privatissimum de Hebreeuwsche grammatica van Martinius. Na de zomervacantie zouden dan D.V. om de twee dagen Paulus' brief aan de Hebreeën en de behandeling van speciale geschillen met Roomschen, Wederdoopers en anderen behandeld worden. Tevens zouden bij wijze van lessen disputaties gehouden worden [3]).

Door het vertrek naar Middelburg verminderde Gomarus' belangstelling voor hetgeen er in Holland voorviel niet het minst, hetgeen blijkt uit den brief, dien hij den 25sten Aug. 1611 aan S. Lubbertus te Franeker schreef. Hij weet niet — aldus Gomarus — of Lubbertus de stellingen van Bertius over de volharding der heiligen al gelezen heeft. Gomarus verbaast zich niet over diens onbeschaamdheid, maar wel over het geduld van de Leidenaren. Naar hij hoort, is er een exemplaar der stellingen naar Heidelberg gezonden. Als men van daaruit er niet tegen optreedt, zal Gomarus zelf ingrijpen, waartoe hij thans de vrijheid heeft, die hij te Leiden en in Holland miste. Hij hoopt daarom, dat hij te Middelburg nuttiger werkzaam zal kunnen zijn dan op zijn vorige standplaats, waar men hem tot zwijgen dwong [4]).

---

[1]) P. Cunaeus, *Epistolae*, pag. 79. [2]) *Bijzondere Kerkeraad Acten, No. 2*, in dato; zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz.123. [3]) *Univ. Bibl. Leiden, Vulc. 108*. [4]) Bijlage 28, blz. 407

Ook de strijd met Vorstius had Gomarus' volle belangstelling. Hierover schreef hij den 14den Nov. 1611 aan Joh. Bogerman een brief [1]), waarin hij hem bedankte voor zijn geloovigen en geleerden arbeid, dien hij had ten koste gelegd aan de bestrijding van Vorstius, door Gomarus de „pest der kerken" genoemd, in navolging van Jacobus I, koning van Engeland, die over deze zaak herhaaldelijk brieven had geschreven [2]), waarin hij dreigde, dat, als men in Nederland Vorstius niet zou weren, hij zich gedwongen zou zien, tegen zulk een handelwijze te protesteeren en zich terug te trekken van Kerken, die valsch en kettersch waren gebleken. Gomarus zou Bogerman wel een exemplaar van Jacobus' brief hebben toegezonden, als hij er niet zeker van geweest was, dat Bogerman er reeds een bezat. Aldus Gomarus.

Deze toonde zich hier, zooals hij was. Hij verheugde er zich over, wanneer anderen met den tegenstander in het strijdperk traden, maar bleef zelf bij voorkeur op den achtergrond. F. Hommius had een zeer goeden kijk op zijn persoonlijkheid, toen hij aan Lubbertus schreef: „Ik betreur Gomarus' zwijgen, maar verbaas mij er niet over. Gij weet, dat hij in zulke zaken gewoonlijk te bevreesd en te traag is. Plotseling belooft hij iets, maar even snel verdooft zijn ijver weer, zoodat ik weinig van hem verwacht" [3]). Inderdaad liet Gomarus thans het pamfletschrijven aan anderen over, al probeerde men hem er ook in te betrekken.

Zoo heeft men wel willen beweren, dat Gomarus de schrijver zou zijn van een pamflet, dat in 1613 te Middelburg verscheen en tot titel droeg: „SCHERMVTSELINGHEN // VAN SOMMIGHE // LICHT-GEWAPENDE // CRYGHSKNECHTEN // DAT IS, // Aenvvysinghe van de bedriegelicke ende on- // behoorlicke vvyse van doen, int verbrey- // den der gevaerlicker van outs begravener // nieuvvicheden, ghepleecht by de voor- // standers van // D. ARMINIVS, Sal. ghed. // ENDE // D. CONRADVS VORSTIVS. // Getrocken uyt diversche Schriften die van beyde sijden in vier oft vijf // Iaren tot voortplantinghe deser nieuwicheden, uytghegaen // ende in het licht ghebracht zijn // Per H. I. ad honorem Dei. //" [4]).

Hoewel de inhoud van dit pamflet gedachten als van Gomarus

---

[1]) Bijlage 29, blz. 407, 408. [2]) Vergelijk: P. J. Blok, *Geschiedenis*, II blz. 444; H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 106—109. [3]) P. J. Wijminga, *F. Hommius*, blz. 139. [4]) L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 74, no. 13; P. A. Tiele, *Bibliotheek*, I blz. 139, no. 1087; W. P. C. Knuttel, *Catalogus*, I blz. 402, no. 2070; H. C. Rogge, *Bibliotheek*, blz. 19, 20.

weergeeft, is het toch de vraag, of deze inderdaad de schrijver mag heeten, daar het wel onwaarschijnlijk is, dat deze, na de felle tirade op het anoniem geschrijf van Corvinus na Arminius' dood, zelf in ditzelfde kwaad zou vervallen zijn.

De voorrede richt zich „Aenden Christelijcken Leser" [1]). De vrijheid, die sommigen verlangen, wordt scherp gekritiseerd. Het staat te vreezen, dat zij „een verderfelicke licentie" wordt, „om stoutelick alles inde aenghenomene leere, ofte in twyfel te trecken, ofte te veranderen". Zelfs de fundamenten der Christelijke religie, die de Papisten nog ongeschonden lieten, doen zij goddelooselijk te niet.

Op deze wijze verwekt de duivel midden in de Kerk mannen, die nog meer schade doen dan openbare vijanden. De schrijver wijst op een Voorrede, gedrukt voor twee zendbrieven van J. Wtenbogaert en C. Vorstius, waarin de Spaansche inquisitie beter heet dan de discipline der Geref. Kerken, en waarin geklaagd wordt over den dood van godslasteraars als Servet en Gentilis. Zoo verwijten zij de magistraat het ketterdooden, terwijl zij stilzwijgend alle onordelijkheden voorbijgaan, die door de magistraat tegen de kerkedienaars, die met hen niet heulen willen, begaan worden. Bovendien drukken zij liederen, waarin zij de magistraten ophitsen, om alle dienaars der Geref. kerken „over boord te werpen".

Een reeks van dergelijke geschriften wordt nog opgesomd, als: de „Brand-clock", de „Comedia Vetus, ofte het Schippers praetien", „Meypraetiens", „Brillen", en niet in het minst het „Reyspraetien", waarin het heet, dat het in Zeeland ook al rumoerig is en waarin, overal waar het te pas komt, op Gomarus geschimpt wordt, den „Roermaker", hetgeen niet anders is dan een poging, om ook in Zeeland den strijd te doen ontbranden.

De titel van het pamflet dankt zijn oorsprong aan citaten van de godslasteraars Omphalius en Geeraert van Vryborch, die in een Waarschuwing aan den Lezer afgedrukt worden [2]). Het geschrift bestaat uit negen gesprekken tusschen twee vrienden, Philotheus en Theophilus over: 1. De staat der kerken; 2. Arminius; 3. Confessie, catechismus en synoden; 4. Het ambt der hooge overheid in het oordeelen der kerkelijke verschillen; 5. Moderatie, vrijheid, vrede en ijveren; 6. Liefde en waarheid; 7. Mindering der secten,

[1]) *Schermvtselinghen*, blz. A 2*a*—4*a*. [2]) *Aldaar*, blz. A 4*b*—B 1*b*.

ketterdooden, het gemeene volk en dat het verschil klein is; 8. De rechtvaardigmaking des geloofs en de praedestinatie; 9. De valsche beschuldiging, dat wij God tot een auteur der zonde maken. Tot zoover het pamflet.

De benoeming van A. Walaeus tot hoogleeraar te Middelburg ontmoette bij Gomarus een krachtig verzet. De oorzaak hiervan zou in Walaeus' opvattingen, in zijn studententijd voorgestaan, gezocht moeten worden, toen hij in een debat tegenover de dichotomie de trichotomische zienswijze met succes zou hebben verdedigd en gehandhaafd. Is dit juist, dan zou alles een groote vergissing zijn, omdat Walaeus juist voor de dichotomie koos en het tegenovergestelde slechts spelenderwijs verdedigd zou hebben. De ware oorzaak zal dan ook wel dieper gelegen hebben, namelijk in de theologische geschillen tusschen Gomarus, den theologischen denker eenerzijds en Walaeus, den practicus, volgeling van het Engelsch puritanisme anderzijds. Intusschen pleit het voor Gomarus, dat hij later tegenover zijn oud-leerling eerlijk en onomwonden schuld heeft bekend en zijn verontschuldiging heeft aangeboden [1]).

Van Gomarus' arbeid te Middelburg is ons maar weinig bekend. Wanneer de kerkeraad met de overheid spreekt over het verkoopen van boeken, die vol lasteringen en ketterijen zijn, als die van Socinus, en de magistraat verzoekt orde op de St. Maartensvuren te stellen, wordt Gomarus' naam er niet opzettelijk bij genoemd. Ook in de classicale notulen komt zijn naam zelden voor.

Den 24sten Aug. 1612 vroegen de Nederlandsche gemeenten in Engeland de classis Walcheren om raad. Hoe moesten zij aan met de Nederlandsche geschillen? Was het niet raadzaam, dat zij zich ook in geschrifte uitspraken? In de classicale vergadering van den 3den Dec. 1612 werd het schrijven besproken. Wel was Gomarus door ziekte niet aanwezig, maar het antwoord, dat gegeven werd, werd door hem en Bursius te zamen onderteekend: laat men geen nieuw geschrift opstellen; dit zou de gemoederen maar verbitteren. Hierom wees de classis de broeders op de confessie en den catechismus, die door de synode van Veere in 1610 opnieuw waren uit-

---

[1]) J. D. de Lind van Wijngaarden, *A. Walaeus*, blz. 29—31; Th. Crenius, *Animadv.*, XIII pag. 141—143. Volgens het laatste boek zou Gomarus vooral op instigatie van Aeg. Bursius gehandeld hebben.

gegeven ,en zond zij hun een copie van de onderteekeningsformule voor predikanten en proponenten [1]).

Inmiddels gingen de zaken in Middelburg niet, zooals Gomarus dit wel wenschte. Te lang werd er gedraald met het oprichten van een Staten-college, waarvan het gevolg was, dat Gomarus maar weinig studenten had en zijn lessen zoodoende niet tot hun recht kwamen. Bovendien was Gomarus herhaaldelijk ziek. Treffen wij hem den 5den Sept. 1612 nog als praeses der Ordinare Classe te Vlissingen aan, op den 1sten Oct. en ook nog op den 3den Dec. 1612 kon hij wegens ziekte noch de extraordinare, noch de ordinare classis, beide in Middelburg gehouden, voorzitten [2]). Op 16/26 Maart 1614 schreef hij aan S. Lubbertus een bijzonder warmen aanbevelingsbrief voor Const. L' Empereur. In alle opzichten werd de student ten zeerste geprezen; nog nooit had hij iemand zoo kunnen aanbevelen! [3])

Reeds den 6den Mei 1613 deelde Hommius aan Lubbertus mede [4]), dat hij er niet aan twijfelde, of Gomarus zou, zoo hij door Groningen daartoe werd aangezocht, een eventueele benoeming tot hoogleeraar aldaar wel aannemen. De Middelburgsche school was immers geheel vervallen en de hoogleeraar betreurde het, dat hij thans voor de Kerk niets doen kon. Met het oog op deze benoeming had ook Joh. Cas. Junius zijn best gedaan, waarvoor Gomarus hem zijn dank betuigde. Hij verklaarde, dat het hoogleeraarsambt te Groningen hem wel aanlokte, vooral waar het hem bitter stemde, dat men te Middelburg de belofte niet nakwam en de academie niet oprichtte [5]).

Groningen maakte echter weinig haast, wat Saumur ten goede kwam. In het najaar van 1614 werd hier tot Gomarus' benoeming besloten en werden verschillende brieven verzonden. De hoogleeraar had echter zijn bezwaren: het tractement was lager dan het in Middelburg was en de verhuiskosten vielen niet mee. Saumur berustte in dit antwoord echter niet. Den 8sten Jan. 1615 richtten rector en senaat der academie van Saumur een schrijven aan de predikanten en ouderlingen in de classis Walcheren. Zij wenschten hen geluk, dat zij zooveel uitmuntende geleerden bezaten, die

---

[1]) *Werken der Marnixvereeniging*, Serie III, Deel I, blz. 271—274; J. J. van Toorenenbergen, *De Symbolische Schriften*, blz. 3, 4; J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, V blz. 105, 106. [2]) *Notulen van de Zeeuwsche classis Walcheren, No. 2*, fol. 107 v,109 r. [3]) R. L. Poole, *The English Historical Review*, Vol. 34, p. 406, 407. [4]) P. J. Wijminga, *F. Hommius*, blz. 167. [5]) Bijlage 32, blz. 409, 410.

niet alleen voor henzelf voldoende waren, maar waar zij ook anderen mede zouden kunnen dienen. Daarom baden zij God, dat Hij Zijn gaven aan de Zeeuwsche kerken bestendigen mocht. De theologische faculteit te Saumur had nu reeds eenige maanden een vacature door het vertrek van Robert Bodius naar zijn vaderland. Voor deze vacature zouden zij het liefst Gomarus begeeren. Hoe hij Saumur gezind was, zeiden zij te weten uit een eigenhandig schrijven van hem, doch thàns verzochten zij aan de classis Walcheren, om tot verheerlijking van Gods eer, tot het algemeen welzijn der Geref. Kerk, waarvan zij door Gods genade leden waren en in het belang van de Fransche broeders, hun Gomarus af te staan, wanneer dit tenminste voor henzelf niet ongeriefelijk was. Waren de berichten juist, dan was hij in Frankrijk meer noodig dan in Middelburg. In Saumur toch was een toevloed van studenten; kwam Gomarus, dan hadden zij, na God, de classis voor een grooten aanwinst te danken. Niet alleen voor henzelf, maar voor de gansche Kerk van Frankrijk deden zij hun verzoek; de classis zou ter gelegener tijd hun dank ontvangen. Kwam Gomarus, dan kon dit als een weldaad, aan Nederland bewezen, worden beschouwd: hij werd dan zoo aan dit land teruggegeven. Ook uit de brieven van anderen zou het hun wel bekend zijn geworden, dat een aanzienlijk aantal Nederlandsche studenten in Saumur vertoefde. Aldus zou de arbeid van den hoogleeraar voor de classis Walcheren in Saumur meer vruchten opleveren, dan thans het geval was. Het verzoekschrift was geteekend door den rector M. Gragius, theologisch professor, en door de senaatsleden: Dan. Renaudotina, Lud. Capellus, professor in het Hebreeuwsch, A. Duncanus, hoogleeraar in de wijsbegeerte en welsprekendheid en J. Benedictus, professor in het Grieksch [1]).

Deze brief werd in de extraordinaire vergadering van de classis Walcheren, den 16den Febr. 1615, voorgelezen, tegelijk met een brief van „Monsieur du Plessis'', die hetzelfde verzoek behelsde [2]). De classis zeide, dat, waar de kerk en de magistraat van Middelburg, die gelijke brieven hadden ontvangen, nog geen besluit hadden genomen, zijzelf geen besluit kon nemen: gene moesten vóórgaan. Intusschen verzocht de classis aan Gomarus in deze landen te blijven, waar hij even groote diensten kon bewijzen als in

[1]) Aanwezig in: *University Library, Edinburgh,* Laing Div. II No. 429. [2]) *Notulen van de Zeeuwsche classis Walcheren, No. 2,* fol. 129 v.

Frankrijk. Gomarus wilde hier echter niet van hooren. „Resolutelick" verklaarde hij voor zijn persoon besloten te zijn om bijzondere redenen deze benoeming aan te nemen. Hij verzocht de classis daarom hem niet op te houden, omdat het uitstellen van antwoord voor hem „tot merckelicke schaede soude mogen strecken". De classis antwoordde, dat zij, zoo de kerk en de magistraat van Middelburg hem niet konden bewegen om te blijven, maar hem ontslag verleenden, zich hiertegen niet zou verzetten.

Zoo geschiedde: den 2den Maart 1615 besloot zij Gomarus bij zijn vertrek uit deze classis naar de hoogeschool van Saumur voor zijn arbeid dank te zeggen en hem met attestatie te laten gaan [1]).

Enkele dagen later, den 7den Maart 1615, kwam de kerkeraad van Middelburg al bijeen, ten einde nu in Gomarus' plaats een nieuwen predikänt te beroepen. Ds. Hizenbachius was echter zóó ziek, dat men de zaak nog wat uitstelde en tot den komenden Zaterdag in beraad hield [2]). Intusschen overleed de kranke. Nu moesten twee predikanten in plaats van één beroepen worden. Na eenige moeite keurde de classis het beroep van Meester Enochus Sterthemius, predikant te Zierikzee, die daar nog maar korten tijd werkzaam was, goed [3]).

Gomarus had het beroep naar Saumur nog niet aangenomen, of reeds volgde dat uit Groningen, maar te laat! De teerling was geworpen. De hoogleeraar verwisselde Middelburg voor Saumur. Teleurgesteld ging hij heen: de beloofde academie was niet opgericht, de studenten waren afgestudeerd of naar elders vertrokken. Zijn tractement werd te Saumur wel lager, maar hij kon er zich niet bij neerleggen, dat zijn arbeidskracht niemand of slechts zeer weinigen ten nutte kwam [4]).

---

[1]) *Notulen van de Zeeuwsche classis Walcheren, No. 2*, fol.130 v. [2]) *Bijzondere Kerkeraad Acten* (van Middelburg), *No. 2*, in dato. [3]) *Notulen van de Zeeuwsche classis Walcheren, No. 2*, fol. 132*r*. [4]) Bijlage 33, blz. 410, 411; uit dezen tijd zijn ons nog twee brieven van Gomarus aan Vossius betreffende familieaangelegenheden bewaard, zie: Bijlagen 30, 31, blz. 408, 409.

ZEVENDE HOOFDSTUK

IN SAUMUR

Door den ijver van Philippe Du Plessis Mornay [1]) was omstreeks 1600 een universiteit te Saumur gesticht. Als gouverneur van den Franschen koning zette hij ten spijt van veel tegenwerking door, en hij slaagde, hoewel menigeen met leede oogen zag, dat zulk een bolwerk van het Protestantisme werd opgericht. Feitelijk mag van universiteit niet gesproken worden: medicijnen en rechten zijn er nooit onderwezen. Het was Du Plessis daarom dan ook niet begonnen; wat hij wenschte, was, dat in Saumur predikanten voor hun bediening zouden kunnen opgeleid worden [2]). Het resultaat van zijn arbeid was, dat, naar het woord van M. Célestin Port, Saumur gedurende meer dan een halve eeuw een tweede Genève was, „plus littéraire et plus vivante" [3]). Voordat Gomarus hier benoemd werd, had men al vroeger naar buitenlandsche krachten uitgezien. Zoo ontving Fr. Junius een benoeming, die hij aannam en ook opgevolgd zou hebben, als de dood niet tusschenbeide getreden ware. Hetzelfde wedervoer ook prof. Bucanus van Lausanne, die op het oogenblik, dat hij zou afreizen, overleed. De universiteit kon het dan ook niet helpen, dat zij zich in de eerste jaren van haar bestaan met minder bekende krachten vergenoegen moest [4]).

Toen de Raad van Saumur echter hoorde, dat Gomarus te Middelburg in zijn ambt weinig kon uitrichten en dat hij elders het talent, dat God hem geschonken had, wenschte te gebruiken, overwoog hij het volgende. Prof. Trochorège (of Trochredg) gaf zijn gaven niet langer ten nutte van de universiteit, en daarom zou men brieven zenden aan Gomarus om hem te verzoeken naar Saumur te komen. Zoo werd Elic Pousset aangewezen om deze aan

---

[1]) Zie over hem: *PRE*, V S. 80—92; *RGG*², I kol. 2047. [2]) D. Bourchenin, *Etude*, p. 139—144. [3]) *Aldaar*, p. 140. [4]) *Aldaar*, p. 144, 145.

Gomarus over te brengen. Intusschen zou men ook tot den Franschen predikant van Vlissingen, Ds. Bauche, een schrijven richten. Voor de reis van Pousset werd een bedrag van vijf en dertig pond uitgetrokken (8 Oct. 1614) [1]).

Op 10 Dec. 1614 kwam Pousset terug. De brieven, die hij inleverde, voedden de hoop, dat Gomarus een eventueele benoeming wel zou aannemen, als men hem 1200 pond tractement, behalve de reiskosten en de vracht van boeken en meubelen, zou willen toekennen. In afwachting van het advies en het besluit van de volgende synode besloot de Raad van Saumur naar middelen om te zien, om aan deze wenschen tegemoet te komen. Als Saumur 300 pond bijdroeg, zou men pogen het overblijvende van de overige kerken uit de provincie bijeen te krijgen. Ten overvloede zou ds. Bouchereau aan ds. Bauche terugschrijven, dat hij zich moest beijveren, dat in Gomarus' goede gezindheid ten opzichte van Saumur geen verandering kwam (12 Dec. 1614) [2]).

Inmiddels bleek, dat de meeste kerken van de provincie zich met de keuze van Gomarus zeer goed vereenigen konden en er voor instonden, 200 pond voor het tractement bijeen te brengen. Men zou ds. Bauche voor zijn bemoeiïngen bedanken en hem vragen voort te gaan met voor de zaak te ijveren. Ook de magistraat en de kerkeraad van Middelburg zouden een schrijven ontvangen, en Du Plessis zou verschillende brieven richten tot De Maldre, president van de Staten van Zeeland, den kerkeraad en de magistraat van Middelburg en Gomarus zelf (5 Jan. 1615) [3]). In het vorige hoofdstuk maakten wij melding van den inhoud van den brief, dien de senaat van Saumur aan de classis Walcheren richtte [4]). Ruim drie maanden later (13 Maart 1615) kwam het antwoord van Gomarus zelf binnen, waarin hij beloofde zich tegen Paschen op weg te zullen begeven. De rector van Saumur, W. Craig, dankte nu in een schrijven Gomarus voor de goede gezindheid, die hij met betrekking tot de academie had getoond en wekte den benoemde tevens op, om met nauwgezetheid het beloofde na te komen en verklaarde, dat alles wat hij gevraagd had, redelijk was en gedaan zou worden. Aan de Kerken van het koninkrijk Frankrijk, waar Gomarus op zijn doorreis zou verblijven, werd ge-

[1]) *Copie des papiers et registres de l'Académie de 1613 à 1628*, p. 16 (MS., No. 188, Bibliothèque du Protestantisme Français, Paris). [2]) *Copie*, p. 18, 19; over Samuel Bouchereau, predikant te Saumur, zie: *La France Protestante*, Tome 2ième, col. 967, 968. [3]) *Copie*, p. 19—21; *Bulletin*, Tome 18, p. 472. [4]) Zie hiervoor blz. 206, 207.

schreven, dat zij hem beleefd ontvangen moesten en hem zoo noodig vergezellen (13 Maart 1615) [1].

Den 13den Mei 1615 besprak de senaat van de universiteit van Saumur een brief van Gomarus uit Rouen, waarin hij meldde, dat hij zich haastte om naar Saumur te komen. Blijkbaar maakte de hoogleeraar de reis dus over zee. In verband met dit schrijven besloot de senaat nu, dat Bouchereau en De la Mauche zorg zouden dragen, dat den hoogleeraar bij zijn aankomst een goede ontvangst bereid werd [2]. Drie dagen later kon Gomarus hiervan reeds gebruik maken, en den volgenden dag, den 17den Mei, begaf de rector zich met den voltalligen senaat gezamenlijk naar Gomarus' verblijf, om hem te verwelkomen. Opnieuw werd hem verzekerd, dat het hun begeeren was om te verwezenlijken, wat hem bij geschrifte was beloofd. Al aanstonds werd naar de verhuiskosten gevraagd, die hem twaalf dagen later door den ontvanger der stad werden terugbetaald [3]. Uit een en ander blijkt wel, dat men met de komst van den nieuwen hoogleeraar niet weinig ingenomen was.

Van den loop der dingen in den komenden tijd is ons niet veel bekend. Weggejaagde studenten werden weer aangenomen op voorwaarde van beterschap, een gunst, die zij volgens de notulen, aan de tusschenkomst van Gomarus te danken hadden [4]. Wij lezen ook, dat er vechtpartijen voorkwamen. De papieren maken melding van een kloppartij bij de poort van de academie, toen de lessen van den nieuwen hoogleeraar geëindigd waren [5].

Gomarus was nog maar enkele maanden in zijn nieuwe omgeving, of hij werd met de rectorale waardigheid bekleed. Hij liet zich dit welgevallen onder voorwaarde, dat hij dan geen principal zou behoeven te zijn [6]. Den 22sten Oct. 1616 werd Duncan door Gomarus in dit ambt geinstalleerd [7].

Den 28sten Nov. 1616 vergaderde de senaat in buitengewone zitting [8]. Aanwezig waren de rector Gomarus, L. Cappel, J. Benoist, M. Duncan, Franco, de Haumont, Pinaud en Bouchereau. Deze vergadering was bijeengeroepen naar aanleiding van de klacht, die Gomarus reeds meermalen had geuit, namelijk, dat

[1]) *Copie*, p. 21, 22. [2]) *Copie*, p. 28. [3]) *Copie*, p. 29, 30. [4]) *Copie*, p. 30; D. Bourchenin, *Etude*, p. 165—167. [5]) *Copie*, p. 31—34. [6]) *Copie*, p. 38, 39; sinds 3 Nov. 1614 werden de rectoren voor den tijd van twee jaren benoemd, zie: D. Bourchenin, *Etude*, p. 232. Vergelijk: *Bulletin*, Tome I, p. 310. [7]) *Copie*, p. 51, 52. [8]) *Copie*, p. 52—55.

men tot nog toe geweigerd had hem te naturaliseeren. Goed gezind als hij der academie van Saumur was, had hij lang genoeg geduld gehad, in de verwachting, dat men hem toch eindelijk wel behoorlijk gewaarmerkte brieven van naturalisatie verschaffen zou, zooals men trouwens ook beloofd had, want zonder deze belofte zou hij zijn vaderland niet verlaten hebben en de benoeming tot hoogleeraar aan deze academie niet aangenomen hebben. Waar de Rekenkamer de genoemde brieven echter weigerde te waarmerken en de belofte aan hem gedaan niet vervuld werd, achtte hij zich vrij en verklaarde hij, dat hij van plan was heen te gaan en zijn ontslagaanvrage indiende. Hij wilde evenwel niet op staanden voet vertrekken, maar nog drie maanden blijven om de academie de gelegenheid te geven, zich van andere onderwijskrachten te voorzien. Zoo bleef zijn plaats niet vacant en gaf hij tevens blijk van zijn genegenheid jegens de academie. Hij bedankte allen, die aan zijn benoeming hadden medegewerkt en verliet daarna voor een oogenblik de kamer.

Met algemeene stemmen werd nu besloten den hoogleeraar te antwoorden, dat hij in zijn recht stond, daar hem, in strijd met de gedane belofte, de geverifiëerde naturalisatiebrieven niet gegeven waren, maar men wees hem er tevens op, dat dit geen verzuim van hun zijde was, noch voortkwam uit gebrek aan genegenheid jegens hem, wat hij zelf ook niet zou kunnen ontkennen. De universiteit had haar plicht gedaan, want door middel van den gouverneur Du Plessis waren dadelijk na Gomarus' komst brieven van Z. Majesteit verkregen en aan de Rekenkamer ter verificatie aangeboden, doch uit haat tegen den godsdienst had deze geweigerd ze te teekenen. In weerwil van het feit, dat sindsdien twee bevelschriften van den koning door den kanselier aan den president en den procureur-generaal van de genoemde Kamer waren gezonden en dit op dringend verzoek van de algemeene gedeputeerden en van de ambassadeurs der Nederlandsche provinciën, bleef men weigeren. De senaat verzocht hem nu zijn beslissing nog veertien dagen uit te stellen, daar er aanwijzingen waren, dat alles nog terecht zou komen.

Gomarus verklaarde echter, dat hij dit niet kon doen. De senaat drong er nu op aan, dat hij dan tenminste den dag van zijn vertrek zou uitstellen tot de nationale synode, opdat deze in de vacature kon voorzien en de academie niet zonder hoogleeraar zou we-

zen. Gomarus antwoordde hierop echter, dat zijn zaken zulk een lang uitstel niet toestonden, maar dat hij, om een bewijs te geven, dat hij der academie welgezind was, er in toestemde, zijn vertrek tot ongeveer eind April uit te stellen. De senaat bedankte hem thans voor zijn arbeid en goede genegenheid jegens de academie en verzekerde hem, dat de academie reeds veel vrucht op zijn arbeid gezien had.

Op den 2den Dec. 1616 vergaderde de senaat opnieuw [1]). Gomarus was thans niet aanwezig, Medegedeeld werd, dat èn van Baron van Langherai, gezant der Nederlanden, èn van den heer Marbomd, raadsheer en secretaris des konings, bij Du Plessis een brief was ingekomen dd. 26 Nov. 1616, dat de Rekenkamer op den 23sten Nov. de brieven geverifiëerd had. De senaat erkende, dat Gomarus de volle vrijheid had, zich aan een andere academie te verbinden, zeide ook te weten, dat zijn Nederlandsche vrienden in zijn naam met de Staten van Groningen onderhandelden, omdat de verificatiebrieven niet op tijd gekomen waren, maar zij meende, dat de zaak er nu eenigszins anders voorstond, nu gebleken was, dat vóór de verstrijking van den laatsten termijn, dien Gomarus gesteld had, namelijk einde Nov., de verificatie behoorlijk geschied was. De senaat meende nu, dat thans de moeilijkheden uit den weg waren geruimd en verzocht hem de brieven aan te nemen, zijn gewaardeerde diensten aan de academie te blijven bewijzen en de brieven, die hij naar Holland had gezonden, in te trekken.

Gomarus op zijn beurt zeide nu, dat hij niet geheel vrij meer was. De zaak werd in den breede besproken, met het gevolg, dat Gomarus bewilligde om te blijven, op de drie volgende voorwaarden:

1. De senaat zou een brief richten tot Festus Hommius, predikant te Leiden, aan wien Gomarus acht dagen te voren een brief had gezonden om in zijn naam met de Groningers te onderhandelen, waarin de senaat de gansche toedracht zou mededeelen en Hommius verzoeken de benoeming uit Groningen verder te laten rusten;

2. In het volgend voorjaar zou Gomarus,als de tweede theologische professor was benoemd, verlof krijgen om naar zijn vaderland te gaan, om in Nederland orde op zaken te stellen;

3. Als hij billijke redenen had om te vertrekken, waarin hij met

[1]) *Copie*, p. 55—59.

God en zijn geweten te rade zou gaan, zou hij ontslag mogen nemen, na tien maanden te voren zijn ontslagaanvrage te hebben ingediend, zonder echter verplicht te zijn, de redenen van zijn heengaan op te geven.

Na ingewonnen advies van den gouverneur Du Plessis en van anderen besloot de senaat Gomarus' wenschen in te willigen. De brief aan Hommius werd aanstonds verzonden, nadat Gomarus dien gelezen en er zijn goedkeuring aan gehecht had.

Door zooveel waardeering was Gomarus ten zeerste verrast. Openlijk verklaarde hij, dat hij verheugd was, zijn arbeid aan de academie weer te kunnen voortzetten. Ook bij den senaat was er blijdschap en deze sprak er haar groote voldoening over uit, dat de hoogleeraar deze beslissing had genomen. Zijn verblijf had al zoovele goede vruchten opgeleverd, dat men hoopte, dat zijn werk opnieuw ten zegen zou zijn voor de academie en voor al de Fransche kerken.

Toch heeft het niet lang geduurd, of Gomarus is heengegaan. Waarom? G. Brandt beweert [1]), dat hij geschil kreeg met „den vermaerden Heer van Plessis, dien grooten voorstander van de Gereformeerden in Vrankrijk". Hiervan vermelden de ons bekende stukken echter niets. De gang der gebeurtenissen vestigt eerder den indruk, dat men in plaats van Gomarus als een onruststoker moede te zijn, hem tot elken prijs behouden wilde.

Bourchenin geeft dan ook een heel ander antwoord. Hij schrijft [2]): „En France, l'orthodoxie régnait à l'époque du synode de Dordrecht, sans violence, mais aussi sans contestation. Les synodes d'Alais (1620) et de Charenton (1623) adhèrent aux articles de Dordrecht, non sans rencontrer quelque opposition, mais en s'appuyant d'ailleurs sur une sérieuse majorité. Il est vrai que Gomar ne paraît pas avoir goûté le séjour de Saumur, où il fut appelé en 1614. Le futur inspirateur des articles de Dordrecht déplaisait-il aux maîtres et aux écoliers de Saumur? Non sans doute, si l'on s'en rapporte aux témoignages qui lui sont accordés et à l'insistance avec laquelle on essaie de le retenir chaque fois qu'il parle de retourner en Hollande. Cependant Gomar n'aurait pas cherché tant de prétextes pour fuir, si son influence avait été aussi prépondérante à Saumur qu'à Leyde; d'autre part, il ne faut pas oublier que le premier professeur auquel Duplessis avait adressé voca-

[1]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 189. [2]) D. Bourchenin, *Etude*, p. 407.

tion, Junius, qui lui aussi enseignait à Leyde, avait été en même temps le prédécesseur et le précurseur d'Arminius; enfin Gomar avait hâte de se retrouver au milieu de ses amis les plus ardents et de préparer le triomphe imminent de sa cause".

Bovendien vestigt Bourchenin er de aandacht op, dat Gomarus te Saumur niet door een medestander is opgevolgd, namelijk John Cameron, die evenwel een licht voor Frankrijk werd. Het is moeilijk uit te maken, welke van de door Bourchenin genoemde redenen Gomarus het meest tot terugkeer naar zijn vaderland gedrongen hebben. Wel mag opgemerkt worden, dat de verhouding tusschen Junius en Gomarus niet van dien aard was, dat het feit, dat Junius vóór hem benoemd was, Gomarus zou gehinderd hebben. Gomarus zag zeker in Junius geen voorlooper van Arminius: eerder beschouwde hij Arminius als een nieuwlichter, die kwam afbreken, wat Junius had opgebouwd. Voor deze opvatting geeft de geschiedenis ons menig duidelijk bewijs.

Dat niet ieder hem in Saumur de gewenschte man achtte, bleek uit de vijandige houding van de Rekenkamer, die voortsproot uit vijandschap tegen den godsdienst. Waarom zou deze miskenning van zijn verdiensten voor hem geen aanleiding kunnen geweest zijn, om heen te gaan? Wij leerden hem toch kennen als een man, die wilde werken en met een onbeduidende plaats zich niet tevreden stelde. Bovendien zal het weigeren van de naturalisatie hem herinnerd hebben aan de vele moeilijkheden, die men hem in Frankfort in den weg had gelegd. Vreesde hij hier soms iets dergelijks weder te zullen beleven?

Om hem op te volgen kwam een tweetal geleerden in aanmerking: Louis de la Coste, predikant te Dijon, die niet benoemd werd, hetgeen hij zich zóó aantrok, dat hij er ziek van werd, en John Cameron, predikant te Bordeaux, die de benoeming kreeg [1]). Men was wel genoodzaakt, naar een vreemdeling als dezen om te zien, omdat Frankrijk zelf over geen geschikte krachten beschikte. De wensch van de academie, dat er 400 pond beschikbaar gesteld zou worden voor de speciale opleiding van twee jonge menschen met het oog op het professoraat, vond geen verwezenlijking [2]).

Kan men nu zeggen, dat de academie met de benoeming van Cameron van richting veranderde? Naar mijn meening, neen. Ge-

---

[1]) D. Bourchenin, *Etude*, p. 332; *Bulletin*, Tome 6, p. 247—249. [2]) D. Bourchenin, *Etude*, p. 350.

zien het feit, dat de nieuwe hoogleeraar twee jaren later, dus in 1620, nog het Arminianisme in Prof. Tilenus van Sedan meende te moeten bestrijden [1]), zou eerder de omgekeerde stelling verdedigd moeten worden, dat het vertrek van Gomarus voorloopig in den loop der dingen aan de academie te Saumur geen verandering bracht [2]).

---

[1]) *PRE*, III S. 690. [2]) De academie hield op te bestaan in 1685, zie: E. Lavisse, *Histoire*, VII, 2, 66.

ACHTSTE HOOFDSTUK

IN GRONINGEN

1. *Vestiging*

Reeds den 28sten Febr. 1615 hadden de Staten der stad Groningen en Ommelanden besloten, op voorstel van de Gecommitteerden der Hoogeschool, Gomarus „met d'eerste gelegentheit" te beroepen tot professor in de theologie en in het Hebreeuwsch, op een tractement van 1200 carolus gulden's jaars, mits de heeren van den Raad hem beloofden te zullen geven de „behuisinge en hof so wylen de Pastor Dns: Joachimus by zyn levent gebruikt heeft" [1]). Den 21sten Juni 1617 voegde de Raad van Groningen hier nog 100 gulden aan toe, op voorwaarde, dat Gomarus, desverlangd, ook zou moeten prediken [2]).

Geruimen tijd ging er evenwel overheen, eer Gomarus zijn intrede deed, omdat Gomarus zijn benoeming naar Saumur reeds had aangenomen, toen hij die uit Groningen ontving. Op den 11den Mei 1618 zond de hoogleeraar van Dordrecht uit een brief aan rector en senaat der Groningsche universiteit [3]). „Ik twijfel er niet aan", zoo schreef hij, „of gij zult u verwonderd hebben, dat mijn aankomst ten uwent zoo zeer vertraagd is, vooral, omdat gij uit mijn brief aan de Curatoren de hoop ontvingt, dat ik mij, naar Uw dringend verlangen, begin April voor de reis zou gereed maken. Ik vertrouw echter, dat gij na de redenen gehoord te hebben, mij van alle schuld zult vrij verklaren en mij bij de Curatoren zult verontschuldigen. Was mijn gezondheid al minder goed, mijn woord had ik u gegeven en door plichtsgevoel gedreven, vertrokken wij den 2den April uit Saumur en hielden ons nergens op, tot

[1]) *Extract uit het Register der Resolutien van Heeren Staten der Stad Groningen ende Ommelanden, 1612—1727*, fol. 15 (*Archief van den Senaat der Hoogeschool te Groningen, No. 28*). [2]) *Stadsresolutieboek 2*, in dato (*Gemeentearchief van Groningen*). [3]) *Bulletin historique et littéraire*, Tome 41, p. 584—587; het origineel bevindt zich in het *Archief van den Senaat der Hoogeschool te Groningen, Inv. No. 82.*

wij Parijs bereikt hadden. Na één dag toevens gingen wij in een kales verder. Door regen, hagelbuien en Noordenwind was de weg zeer slecht geworden, zóó zelfs, dat wij vaak op één dag slechts zes mijlen aflegden. Terwille van mijn vrouw, die ziek werd door de stormen, het heen en weer schudden en het allerongemakkelijkst logies waren wij genoodzaakt drie dagen in Hanau te blijven. Vandaar uit bereikten wij eindelijk Middelburg. Om verschillende redenen moesten wij hier eenige dagen blijven: om uit te rusten van de groote vermoeienis, om ons wat te verfrisschen van de stoffige reis en om ons gezin van Nederlandsche kleederen te voorzien; bovendien hadden wij een sterken tegenwind. Met de eerste gelegenheid gingen wij daarna naar Dordrecht, waar wij door den dood van onzen schoonzoon werden getroffen. Drie dagen later hebben wij hem begraven en nog eenige dagen moesten wij er blijven om in het sterfhuis orde op de geldelijke zaken te stellen. Dit kon zonder schade voor de academie geschieden, omdat onze bibliotheek en ons huisraad ook nog niet in Rotterdam waren aangekomen, hoewel dit alles al bijna twee maanden geleden was ingescheept. Men heeft ons echter hoop gegeven, dat de scheepsvracht bij gunstigen wind, zoo God wil, binnenkort gelost zal worden. Mocht het langer duren, dan zullen wij aan een vriend de zaak overdragen en overkomen, om onze genegenheid om de academie te dienen, te toonen". Eindelijk kwam hij te Groningen aan.

Reeds eenige maanden na zijn komst besprak de buitengewone provinciale synode van Groningen, die van den 7den tot den 10den Sept. 1618 vergaderde, de wenschelijkheid om, volgens art. 52 van de Nationale Synode van Dordrecht van 1578, Gomarus, den eenigen theologischen professor, uit te noodigen, de vergaderingen bij te wonen, ten einde raad te geven en zijn instemming te betuigen. Derhalve werd besloten, bij monde van den praeses C. Hille en den assessor W. Agricola, tot den hoogleeraar dit verzoek te richten. Deze verontschuldigde zich echter. Als hij zou komen, zou hij de pas aangevangen lessen en noodzakelijke bezigheden, vooral een disputatie, moeten laten stilstaan. Wel verklaarde hij, dat hij, als de synode over eenige punten zijn advies en stem verlangde, bereid was, haar naar vermogen daarmede te dienen. Hierbij legde de synode zich echter niet neer, zeggende, dat deze arbeid vóórging en zij dus wenschte, dat hij tenminste des middags ter synode zou verschijnen. Dit verzoek willigde de hoogleeraar ten slotte

in [1]). In de zitting van dienzelfden middag, die om twee uur werd gehouden, werden de vijf artikelen der Remonstranten besproken en eenparig, een voor een, als strijdig met Gods Woord, verworpen [2]). Of Gomarus nog meerdere zittingen bijgewoond heeft, wordt niet vermeld. Wel treffen wij hem weder aan op de tweede buitengewone provinciale synode van 1618, waar de nationale synode werd voorbereid [3]).

2. *Ter Dordtsche synode*

A. T o t d e k o m s t d e r R e m o n s t r a n t e n

Den 16den September 1618 besloten de Staten van Groningen en Ommelanden aan Gomarus op te dragen om als professor in de theologie vanwege de Academie op de Nationale Synode te verschijnen, om bij de behandeling der verschillende zaken van raad te dienen. Daartoe zou hij (zooals alle predikanten, die ter synode gingen) per dag „voor vacatien" „genieten vier Carolus Gulden boven schip en wagenvragt" [4]).

De Remonstranten verhalen van een incident, dat nog vóór den aanvang der synode zou hebben plaats gehad [5]). Zij deelen het volgende voorval mede: Gomarus wachtte de theologen van Bremen te Groningen op, om met hen naar Dordrecht te reizen. Inzonderheid was het hem om Dr. Matthias Martinius [6]) te doen, den oudste en aanzienlijkste van het gezelschap, van wien hij meende, dat hij het met hem eens was in het „strenger en hooger gevoelen der Predestinatie boven den val", om dezen te bewegen hem te helpen, dat men dit supralapsarisme als een gevoelen der Kerk ter synode zou aannemen. Gomarus zag zich echter bedrogen. Met de Bremers tot Amsterdam gereisd, geraakte hij daar in een herberg met hen in gesprek over de Remonstranten en Arminius. Doch toen Ludovicus Crocius [7]), de medebroeder van Martinius, sprak van „Arminius van vroomer gedachtenisse" (piae memoriae), werd Gomarus zóó toornig, dat hij op den grond spuwde en zeide: „Wat vroomer gedachtenisse, segt vrij verfoeijelijker gedachtenisse" (Quid piae memoriae, imo perditae!). Tegelijkertijd

[1]) J. Reitsma en S. D. van Veen, *Acta*, VII blz. 339, 340. [2]) *Aldaar*, blz. 341, 342. [3]) *Aldaar*, blz. 353. [4]) *Academieboek, Extract uit het Register der Resolutiën van Heeren Staten der Stad Groningen ende Ommelanden, 1612—1727* (*Archief van den Senaat der Hoogeschool te Groningen*, No. 28), blz. 39; een afschrift van Gomarus' geloofsbrief is te vinden in: *Autographa, L* fol. 5, 6 (13 Oct. 1618). [5]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 13. Is dit verhaal historisch? Zie: H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 43, 195 (noot 212). [6]) H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 42—45. [7]) *Aldaar*, blz. 45, 46.

vloog hij de deur uit, reisde alleen naar Dordrecht en liet het aan de anderen over hem te volgen, zooals zij dat wilden.

Dinsdag den 13den Nov. 1618 werd de Synode te Dordrecht geopend [1]). Als Nederlandsche professoren waren aanwezig: J. Polyander [2]), F. Gomarus, A. Thysius [3]) en A. Walaeus [4]), hoogleeraren te Leiden, Groningen, Harderwijk en Middelburg, terwijl later nog S. Lubbertus, hoogleeraar te Franeker, verscheen, die een plaats kreeg tusschen Polyander en Gomarus in [5]). Het moderamen was niet Remonstrantsch. Vooral van Bogerman [6]), Rolandus [7]) en Faukelius [8]) verwachtten de Remonstranten voor zichzelf weinig goeds [9]). Tegen de geloofsbrieven der Utrechtsche Remonstranten, die aan voorwaarden gebonden waren, rezen gegronde bezwaren; een schriftelijk antwoord stelde echter aanstonds de Synode tevreden [10]).

In de 4de zitting werd overlegd, op wat wijze men de Remonstranten ter synode zou roepen. Gomarus zeide, dat men hun eerst moest afvragen, of zij erkenden, dat de autoriteit der Staten Generaal wettig was. De president der politieken antwoordde hierop, dat men thans geen kwestie moest opwerpen over het gezag der Staten. Gomarus merkte nog op, dat hij hierover sprak, omdat er geruchten gingen, dat de Remonstranten de Staten niet als hun overheid erkenden [11]). Op deze zaak ging men verder niet in, daar de komst der Remonstranten de aandacht vroeg [12]).

Terwijl men alzoo op hun komst wachtte, kwamen verschillen-

---

[1]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 13; B. Glasius, *Gesch. der Nationale Synode*, II blz. 1—21; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 69—71; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 21—27. [2]) H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 55, 56; A. Eekhof, *De theol. faculteit te Leiden*, blz. 37, zegt van Polyander: „Krachtig de contra-remonstrantsche beginselen toegedaan, deed hij zich toch later op de synode te Dordrecht, welker leiding hij uit bescheidenheid aan Gomarus had overgelaten, kennen als een pacifiek, naar den kerkelijken vrede dorstend man". [3]) H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 57, 58. [4]) J. D. de Lind van Wijngaarden, *A. Walaeus*; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 59, 60; A. Eekhof, *De theol. faculteit te Leiden*, blz. 39, zegt van Walaeus: „Op den 3den October 1573 te Gent geboren, was hij te Leiden huisgenoot van Gomarus, te Middelburg diens ambtgenoot geweest". [5]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II blz. 15; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 56, 57. Gomarus was de middelste (no. 48) in de bank der professoren, zie: S. van Gijn, *Dordracum Illustratum*, II blz. 14, no. 2370. [6]) H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 52. [7]) H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 53. [8]) *Aldaar*, blz. 53. [9]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 27, 28. [10]) *Acta authentica*, fol. 8*b*—9*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 11, 14; *Acta-Canin*, pag. 11, 15; *Handelinghen*, blz. 12, 16, 17; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 29—31; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 35—37; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 73, 74. [11]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 35, 36; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 40. [12]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 36.

de andere zaken aan de orde. De bijbelvertaling [1]) ging voorop. In de 6de zitting (19 Nov. 1618) leidde Bogerman de kwestie in. Marnix van St. Aldegonde, Arnoldus Cornelii en Wernerus Helmichius waren in het werk blijven steken. Drie vragen stelde de praeses nu aan de orde: 1. Is een nieuwe bijbelvertaling noodig? 2. Hoe gaat zij het snelst? 3. Aan hoevelen en aan wie moet zij worden opgedragen?

Eerst spraken de buitênlandsche theologen, de Engelsche wel het uitvoerigst, omdat zij van hun ervaringen vertellen en regels voor de vertaling aan de hand konden doen. Op hen volgden de Nederlandsche professoren, die de noodwendigheid, het nut en de wijze van vertalen breedvoerig uiteenzetten. In de 8ste zitting volgde daarop het besluit, een nieuwe vertaling te geven, geen verbetering der oude echter, en dit zonder ergernis te wekken en al te groote veranderingen aan te brengen. Men zou uit de oorspronkelijke talen vertalen, de beste vertalingen en uitleggingen gebruiken en korte verklaringen toevoegen.

Hierna kwam in de 9de zitting (21 Nov. 1618) [2]) de vraag aan de orde, of men er ook de apocriefe boeken aan zou toevoegen. Gomarus was er tegen. Hij meende, „dat mense bij de canonijke boeken niet moest voegen; dewijl die t' samenvoeging sou konnen veroorsaeken, dat mense, gelijk in 't Pausdom was geschiedt, met 'er tijdt voor canonijke en goddelijke soude houden". Een Utrechtsch Remonstrant stelde daartegenover de vraag, of dan ook niet te vreezen was, dat de Heidelb. Catechismus mettertijd een canoniek geschrift zou worden, waar deze nu immers ook bij het N. Testament werd gevoegd. Wanneer iemand zijn afkeuring er over uitsprak, dat men over teksten uit de Apocriefe Boeken preekte, dan was van de andere zijde niet in te zien, waarom de Catechismus, die in het openbaar werd geleerd, meer gezag zou hebben dan de Apocriefe Boeken. Gomarus merkte nog op, dat men door de Apocriefe Boeken zulk een vooraanstaande plaats naast de Canonieke Boeken te geven, afgoderij bedreef. Maar Bogerman was het hiermede niet eens: dan was het ook afgoderij, zeide hij, als men uit-

---

[1]) *Acta authentica*, fol. 11*b*—12*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 21—23; *Acta-Canin*, pag. 21—23; *Handelinghen*, blz. 22—24; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 47—49; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 259—264; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 67—133; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 86—88. [2]) *Acta authentica*, fol. 13*a*—14*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 23—25; *Acta-Canin*, pag. 23—25; *Handelinghen*, blz. 24—26; G. Brandt, *Hist. de Ref.*, III blz. 49, 50; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 264—268; H. Kaajan, *De Pro Acta*, blz. 90—105; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 88—90.

leggingen tusschen den bijbeltekst voegde; men zou hetzelfde bezwaar ook tegen den Catechismus kunnen inbrengen. De meening der anderen was zeer verdeeld. De meeste buitenlanders waren sterk voor het behoud der Apocriefe Boeken. Alleen Diodati stelde zich aan de zijde van Gomarus. Het schijnt, dat de laatste door Bogerman herhaaldelijk in de rede is gevallen. Volgens Bogerman ging het niet over de vraag, welke plaats die boeken in de harten der geloovigen zouden hebben, maar hoe zij met de heilige schriften vereenigd konden worden; het doel was de twee partijen, waarvan de eene opkwam voor de eere Gods en de andere voor de stichting der Kerk, met elkander te verzoenen [1]). Op sommiger verzoek werd de zaak tot den volgenden dag uitgesteld. Middelerwijl zat Gomarus niet stil. Hij, Diodati en enkele andere predikanten, gaven in de 10de zitting (22 Nov. 1618) hun meening schriftelijk te kennen, welke als volgt luidde:

1. De apocriefe geschriften zijn zuiver menschelijk en verdienen dus niet bij den canon gevoegd te worden; 2. Er worden vele menschelijke verzinsels in gevonden, zooals de geschiedenis van Judith en Suzanna, fabels als van Bel en de Draak, droomen als 3 en 4 Ezra; 3. Sommige historische en dogmatische bijzonderheden die er in voorkomen, zijn met de bijbelboeken in strijd; 4. De inlassching is niet alleen in de Roomsche Kerk aanleiding tot „overgeloof" geweest, omdat daar menschelijke, onzuivere geschriften een deel van den canon vormen, maar ook in onze Kerken, zooals de ervaring leert en geloofwaardige mannen ons verzekeren; 5. De oude Joodsche Kerk heeft ze altijd van den canon gescheiden gehouden; 6. Zelfs zij, die ze behouden willen, erkennen open en eerlijk, dat het te wenschen ware, dat zij nooit in den canon opgenomen waren geweest; 7. Geen enkele reden drong, om ze aan de canonieke boeken toe te voegen. Met de oudheid als argument te laten gelden bewees men niets; deze zou er juist toe leiden ze weg te laten. Bovendien: de oudheid van een dwaling zuivert die dwaling niet, maar vergroot ze juist. Zal men nu zeggen: aan een gevestigd kwaad moet men niet raken? Dat men het als kwaad erkent, is prijzenswaardige openhartigheid; dat men het wel-gevestigd noemt, scheen hem minder juist. Of kan men soms het kwade met het goede verbinden, het menschelijke met het goddelijke, het half-fabelachtige en met de waarheid des canons strijdige met

[1]) H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 96, 97.

den allerheiligen canon? Of wil men voorzorg nemen? Maar het is nuttiger een wond toe te brengen, en die dan te genezen, dan te zorgen, dat zij voorkomen wordt! De zaak, zoo zegt men, mist haar voorbeeld. Maar, in goede dingen moet op geen voorbeeld gewacht worden, doch moet men een voorbeeld geven. Vreest men soms, dat men de menschen zal ergeren? Maar, doet men iets, wat recht is, dan moet geen vrees gekoesterd worden en er zal een billijke verdediging zijn. Ik onderwerp dit, aldus Gomarus, aan uw aandacht, behoudens beter oordeel [1]).

In zijn pogen slaagde Gomarus niet. In de 10de zitting (22 Nov. 1618) [2]) werd met meerderheid van stemmen besloten, dat de Apocriefe Boeken opnieuw uit het Grieksch zouden worden overgezet, zonder echter die nauwgezetheid te gebruiken, die bij de vertaling der Canonieke Boeken vereischte was. Hoewel men wel wenschte, dat de Apocriefen nooit in de H. Schrift waren opgenomen, besloot men toch ze toe te laten, om geen ergernis te geven. Wel zou er een behoorlijke tusschenruimte tusschen beide bundels gelaten moeten worden, terwijl een bijzondere titel zou aangeven, dat deze boeken menschelijke geschriften waren en derhalve apocrief. Een kleinere letter, enkele kantteekeningen op die plaatsen, waar de tekst met de Schrift in strijd was en afzonderlijke pagineering achter het N. Testament moesten verder het noodige voorbehoud aangeven.

Men was het niet eens over het persoonlijk voornaamwoord, waarmede men God zou aanspreken. De een wilde „du", de ander „ghij". Sommigen zagen in „ghij" een meervoud en vroegen, of men dit voor God wel mocht gebruiken. Anderen noemden „du" verouderd: het klonk thans „raeu, en hardt in d' ooren". Gomarus was voor „ghij", omdat men het in het enkelvoud en het meervoud gebruiken kon. De meerderheid sloot zich hierbij aan. „Veele toehoorders waeren verwondert over dese woordestrijdt, en lagten onder malkanderen, omdat men met sulk een deftigheit en eerbiedigheit redeneerde van 't du en gij" [3]).

De volgende vraag luidde, of men het woord Jehova onvertaald zou laten, of overzetten door het woord „Heere". De praeses gevoelde voor het laatste. Gomarus beweerde, dat het (wijl een ei-

---

[1]) H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 98—101. [2]) *Aldaar*, blz. 102—105. [3]) *Acta authentica*, fol. 15*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 26; *Acta-Canin*, pag. 25, 26; *Handelinghen*, blz. 27; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 50, 51; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 115—119; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 91, 92.

gennaam) moeilijk kon worden weergegeven door „Heere". Bogerman sneed de discussie af. In navolging van Christus en de apostelen zou Jehova door „HEERE" vertaald worden [1]).

In de 13de zitting (26 Nov. 1618) werden de vertalers en revisoren benoemd. Voor Groningen was Gomarus de Oud-Testamentische revisor, terwijl voor diezelfde provincie Ubbo Emmius voor de herziening van het N. Testament werd aangewezen [2]).

In de 14de zitting werd de sabbatskwestie van de praktische zijde bezien. In een volgende paragraaf komen wij, in verband met enkele geschriften van Gomarus over dit onderwerp, hierop nog terug.

Ook het catechetisch onderwijs kwam aan de orde [3]). De noodzakelijkheid er van werd door Bogerman breedvoerig aangetoond. Ook de buitenlandsche godgeleerden waren hierover langen tijd aan het woord. Gomarus ontwikkelde zijn gedachten afzonderlijk. Hij wilde onderscheid gemaakt zien tusschen het bijzonder onderwijs op school en het openbaar onderwijs in de Kerk. De lagere, Nederlandsche school moest twee klassen hebben, samen voor jongens en meisjes. Voor de eerste klasse moest de synode een uittreksel uit den Catechismus samenstellen, waarin de noodzakelijke hoofdstukken van den godsdienst zoo kort mogelijk werden behandeld. Afzonderlijk onderwijs moest er verder aan hen gegeven worden, die een goed geheugen hadden en over vrijen tijd konden beschikken om zoo den ganschen Heidelb. Catechismus van buiten te leeren en in de kerk op te zeggen. Ook op de Latijnsche school moesten de leerlingen in den Heidelberger onderwezen worden. Voor beide scholen wenschte Gomarus een commissie van toezicht, bestaande uit een predikant en een ouderling om elke maand een onderzoek in te stellen. Dit zou de vlijt en de trouw der leermeesters scherpen en de naarstigheid der leerlingen, die geprezen werden, nog meer aanwakkeren.

Het kerkelijk onderwijs moest op het platteland en in de steden

---

[1]) *Acta authentica*, fol. 16*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 26; *Acta-Canin*, pag. 26; *Handelinghen*, blz. 27; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 51, 52; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 120, 121; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 92. [2]) *Acta authentica*, fol. 17*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 31; *Acta-Canin*, pag. 27; *Handelinghen*, blz. 28; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 52, 53; N. Hinlópen, *Historie*, blz. 79, 81; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 131; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 92, 93. [3]) *Acta authentica*, fol. 18*b*—21*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 31—39, 46—48; *Acta-Canin*, pag. 27—57 (sic), 47—50 (sic); *Handelinghen*, blz. 29—41, 49—52; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 54—66; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 172—210; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 94—97.

niet op dezelfde leest geschoeid zijn en op de dorpen moest de voormiddagpredikatie tot op drie kwartier bekort worden. Zoo hield men verveling, die zich zoo spoedig van de hoorders meester maakt, er buiten en kon men na de predikatie terstond bij hen, die zich van te voren geprepareerd hadden, het onderzoek in den kleinen catechismus aanvangen, hetgeen voor allen zijn nut zou kunnen hebben. In de steden moest dit catechetisch onderzoek na de middagpreek plaats hebben. Om de menschen hier niet van af te schrikken moesten beide, preek en ondervraging, de tijdsruimte van een uur niet overschrijden. Het toezicht bij het kerkelijk onderzoek moest uitgeoefend worden door afgevaardigden van de synode.

Ook het elementair onderwijs achtte Gomarus hoogst gewenscht. Het scheen hem nuttig, wanneer de hooge overheid in elke stad een onderwijzer aanstelde, die gratis de armen, de dienstknechten en dienstmeisjes leerde lezen en schrijven. De overheid moest gelasten, dat de dienstbaren in de verschillende provincies voor het catechisatieuur vrijaf kregen en dat zij vergunning hadden, dagelijks een uur naar school te gaan, totdat zij konden lezen en de grondbeginselen van den godsdienst in zich hadden opgenomen [1].

Uit de verschillende adviezen stelde het moderamen nu het Formulier voor Catechiseeren op. Drieërlei catechisaties zouden er zijn: in de huizen door de ouders, in de scholen door de schoolmeesters en in de kerken door de catechismuspredikaties. Daarbij zou ook drieërlei leerstof gebruikt worden. Het eerste, voor de kinderen, zou omvatten de twaalf artikelen des geloofs, de tien geboden, het gebed des Heeren, de instelling der sacramenten, de kerkelijke tucht en eenige korte gebeden en eenvoudige vragen. Het tweede moest een „kort begrip" van den Heidelberger Catechismus, het derde deze zelf zijn. Onder de gedeputeerden voor het opstellen der twee korte catechismen werd Gomarus het eerst genoemd. De anderen waren Polyander, Thysius, Faukelius, Lydius en Udemannus.

Eerst in de nazittingen werden de ontwerpen aangeboden, echter zonder succes. Reeds in de 148ste zitting [2]) toonde de synode berouw over haar besluit te hebben, toen zij verklaarde, dat de Catechismus „een seer wel gestelde cort begrijp was der rechtsin-

---

[1]) H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 183, 184, 337, 338. [2]) *Acta authentica*, fol. 122*a.b*; *Acta-Elzevier*, pag. 318; *Acta-Canin*, pag. 366; *Handelinghen*, blz. 361.

nige Christelicke Leere: seer wijselic geaccommodeert, niet alleenlic naert begrijp der teerdere jonckheyt, maer ooc tot bequame onderwijsinge, der gener die tot hare jaren waren gecomen". Met het oog op den Remonstrantschen catechismus voor nieuwigheden bevreesd, besloot men bij het ABC-boekje te blijven. Het tweede concept werd om zijn lengte zelfs niet eens gelezen! Besloten werd waarschijnlijk om het concept te gebruiken of het Kort Begrip van Middelburg [1]). Alles bleef ten slotte, zooals het was. Alle moeite was vergeefsch geweest.

De Noord-Hollandsche afgevaardigden brachten den doop der heidenkinderen ter sprake [2]). De vraag luidde: Of kinderen, uit heidensche ouders geboren en nu door Christenen tot huisgenooten aangenomen, gedoopt mochten worden, wanneer zij, die hen ten doop hielden, beloofden hen in den Christelijken godsdienst te zullen opvoeden of doen opvoeden. Met anderen was Gomarus er voor. Kleine kinderen, die voor goed in de macht van den Christen-huisvader waren — aldus de hoogleeraren — mochten gedoopt worden, mits bekwame getuigen de belofte mede aflegden. Zij wezen op het voorbeeld van Abraham, die een geheel huisgezin had besneden. Waren de kinderen ouder geworden en konden zij onderwijs ontvangen, dan zou belijdenis des geloofs aan hun doop vooraf moeten gaan, naar Christus' bevel en Filippus' voorbeeld. Echter mochten zulke kinderen nooit weer verkocht worden en moest de geheele Kerk de verantwoordelijkheid voor de opvoeding op zich nemen. Dit advies werd echter niet gevolgd, want de tegenpartij won het met haar betoog,dat die heidenkinderen buiten het verbond stonden en dat de aanneming tot huisgenooten hun alleen recht gaf op een aardsche en niet op een hemelsche erfenis.

De Zeeuwsche kerken klaagden over het feit, dat aan de praktische vorming der candidaten veel ontbrak [3]). Bij de bespreking van haar gravamen kwam de synode op de vraag naar de bevoegdheid van den candidaat, of deze mocht doopen, prediken enz.

[1]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 579, 580; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 269—276; H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 259, 260, 272—276; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 211—213; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 97. [2]) *Acta authentica*, fol. 21*b*—22*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 48, 51; *Acta-Canin*, pag. 50, 51, 53; *Handelinghen*, blz. 52, 55; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 66—69, 74; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 276—280; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 221—259, 361; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 97, 98.

[3]) *Acta authentica*, fol. 22*a*—23*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 48—50; *Acta-Canin*, pag. 51—53; *Handelinghen*, blz. 52—54, 55, 56; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 66, 69—72; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 280—283; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 260—299, 375, 376; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 99—101.

Unaniem verklaarde men zich tegen het bedienen van den H. Doop door candidaten. Wat het prediken aanging, waren Polyander en Walaeus onder bepaalde omstandigheden er vóór. Gomarus was er echter tegen: zij waren nog niet gezonden en konden dus niet prediken. De sleutelen van het Koninkrijk der hemelen waren hun nog niet gegeven. Het doopen was hun nu reeds ontzegd, en waar Christus den doop en de prediking had samengevoegd, moest de mensch deze niet scheiden! En al was op sommige plaatsen een ander gebruik in zwang geweest, nochtans was het gepaster, dat de gewoonte zich schikte naar de waarheid, dan andersom. Ook wilde Gomarus, dat bij elk examen blijken zouden gegeven worden van deugdelijke kennis van Grieksch en Hebreeuwsch, naar het voorbeeld der Fransche Kerk, opdat zij tenminste God konden verstaan zooals Hij in den Bijbel in de oorspronkelijke talen Hebreeuwsch of Grieksch tot ons sprak. In zijn brieven zegt Hales van dit pleidooi: „D. Gomarus is a Man of great note: but I never heard him speak with any strength of reason in the Synod till now''. Op voorstel van den Engelschen bisschop liet men de zaak van het preeken, als niet van fundamenteele beteekenis, aan het oordeel van kerkeraden en classes over.

Bij de bespreking over het licentieus boekdrukken sloot Gomarus zich in zijn advies bij dat der andere Nederlandsche professoren aan. Ook hij was er voor, dat er een voorschrift gemaakt werd, dat de boekdrukkers voortaan geen geschrift zouden mogen drukken, dat niet van te voren door een college van kerkelijke en politieke censoren was gecorrigeerd en goedgekeurd. De boekdrukkers zouden een eed moeten doen, dat zij geen boeken zouden uitgeven, zonder vermelding van den naam van den auteur en dien van henzelf. Godslasterlijke en immoreele boeken mochten niet ten toon gesteld, noch verkocht worden[1]). Plaatwerk of houtsneden, die Gods eer verkleinden of den goeden naam van den naaste schaadden, mochten nòch vervaardigd, nòch verspreid worden. Slechts met toestemming van de visitatoren mochten Bijbel of Psalmen herdrukt worden. Zij verlangden ook, dat de verspreiding van geschriften gereglementeerd zou worden, hetgeen echter niet ten uitvoer is gebracht [2]).

[1]) Als schrijvers van godslasterlijke boeken werden genoemd: David Georgius, Henricus Nicolaus en Socinus. Zie: H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 382. [2]) *Acta authentica*, fol. 23*b*, 24*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 52—62; *Acta-Canin*, pag. 54—63; *Handelinghen*, blz. 56—65; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 318, 319, 382.

In de voorzittingen der Synode trad Gomarus dus wel op den voorgrond. Het werk der bijbelvertaling, bij de bespreking waarvan hij zich tegen de opname van de Apocriefe Boeken in de Statenvertaling krachtig verzette, had zijn volle belangstelling. Merkwaardig is hierbij, dat hij niet, zooals de samenstelling van zijn „Opera" ons te verwachten zou geven, tot revisor van het Nieuwe, maar tot dien van het Oude Testament werd benoemd. Dat hij den naam „Jehova" onvertaald wilde laten, wijst op zijn wetenschappelijke nauwkeurigheid. Doch ook zijn pleidooi voor degelijk en uitvoerig catechetisch onderwijs, zijn milde opvatting wat betreft het doopen van heidenkinderen, zijn afkeurend oordeel over het prediken door candidaten en zijn opvatting van het ambt der Overheid ten aanzien van den druk van boek- en plaatwerk geven ons een indruk van zijn veelzijdige belangstelling ook voor de theologische vragen der praktijk.

B. De Remonstranten voor de Synode

Van den 6den Dec. 1618 tot den 14den Jan. 1619 werden de Remonstranten gehoord [1]). Bekend is, dat zij hun optreden niet als dat van gedaagden, maar als dat van een partij wilden zien aangemerkt. Ook hun pogen om het supralapsarisme tot een synodalen twistappel te maken, mislukte: de vergadering bleef éénstemmig [2]).

Dat de Synode van geen conferentie wilde weten, was den Remonstranten niet naar den zin. „Toen eertijdts, seidense, Gomarus met Arminius sou confereren voor den Hoogen Raedt, maekte sich d'eerste een tijdt langh t'soek, seggende, dat het daer de plaetse niet was om te disputeren, maer in de Synode, sijnen wettigen Rechter, daer wilde hij gaerne confereren, en sijne partij sijne dwaelingen aenwijsen. Doch nu hadt men 't na soo veele jaeren daer toe gebraght, dat men een Synode hadt bekomen naer sijn sin, daer Gomarus self boven aen sat, daer 't nu de plaets was om te disputeren, naer sijn eigen seggen. Maer nu hadt men geen lust om te confereren. Nu men sich van de meerderheit van stemmen t'eenemael versekert, en den arm der politijke maght aen sijne sijde had, wou de Synode het voorschil niet beslechten, dan bij decisie van Synodale authoriteit" [3]).

[1]) *Acta authentica*, fol. 24*a*—93*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 52—188; *Acta-Canin*, pag. 55—224; *Handelinghen*, blz. 56—236; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 80—303; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 80—152; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 103—172.
[2]) H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 140, 141. [3]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 83, 84.

Ook brachten zij, tegen den zin van de Synode en tegen de vermaningen der politieke Gecommitteerden in, telkens in plaats van de verkiezing de verwerping ter sprake. Zoo hoopten zij een weg te banen voor hun eigen leer der verkiezing. Lydius merkte op, dat allen, die de Pelagianen begunstigden, de gewoonte hadden gehad de Kerk met het stuk der verwerping lastig te vallen. Nu werd Gomarus ook wèl genoodzaakt tot spreken. Hij zag, dat „zijn ijzer in het vuur lag" en zeìde, „dat Episcopius het gevoelen der Verwerping hadt vervalscht. Niemant leerde, dat Godt absoluitelijk besloot den mensch te verwerpen sonder sonde; maar gelijk hij het einde besloot, soo besloot hij ook de middelen, dat is, gelijk hij hem predestineerde ter doodt, soo predestineerde hij hem ook tot de sonde, den eenigsten wegh tot de doodt". Hales zegt: „en soo flikte Gomarus die questie, gelijk de ketelboeters de ketels lappen, en maekte die veel erger dan se te vooren was" [1]).

De Remonstranten bleven echter hardnekkig volharden, en Bogerman adviseerde de synode de opiniën der Remonstranten dan maar uit hun boeken te onderzoeken [2]).

Den 14den Jan. 1619, op de 57ste zitting, werden zij heengezonden. Pas in Februari en Maart leverden zij een uiteenzetting van hun gevoelens over de vijf artikelen in, waarin zij Calvijn, Beza, Zanchius, Perkins, Piscator, Gomarus e.a. scherp aanvielen. Het werd een citaten-oorlog, waarbij op het verband weinig werd gelet. De infralapsariërs riepen zij op tot beslistheid en getrouwheid tegen de „grouwelicke sententiën" der bovenvaldrijvers [3]).

Opvallend is, dat, in vergelijking met Gomarus' veelzijdigen arbeid in de voorzittingen der Synode, hij in den tijd, dat de Remonstranten door de Synode gehoord werden, slechts weinig van zich liet hooren. Alleen de kwestie van het supra- en infralapsarisme dwong Gomarus eenmaal het woord te vragen en zich op dit punt voor de Synode te verantwoorden. Wij mogen dus vaststellen, dat de naam van Gomarus niet zoo nauw aan deze zittingen der Synode is verbonden geweest, als dit, gezien zijn conflict met Arminius, den vader van het Remonstrantisme, had kunnen verwacht worden.

---

[1]) I. Halesius, *Historia*, pag. 353; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 205, 206; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 155; K. Dijk, *De strijd*, blz.134. [2]) H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 161. [3]) *Aldaar*, blz. 173.

C. De zittingen der synode na het vertrek der Remonstranten

In de 63ste zitting (Vrijdag 18 Jan. 1619) [1]) handelde Gomarus des avonds over den zin der woorden: „verkiesen", „verkiesing" en „verkoorenen". Hij beweerde, dat noch uit die woorden, noch uit de Schriftplaatsen, die Lubbertus den vorigen avond had behandeld (Joh. 3 : 36, 6 : 40, Hebr. 11 : 6, 1 Cor. 1 : 21) noch uit Ef. 1 : 4—6 bewezen kon worden, dat degenen, die verkoren worden, de volhardende geloovigen zijn. Tevens verdedigde hij, dat God de Vader alleen de oorzaak der verkiezing is, en Christus de uitvoerder. Gomarus gaf zijn gevoelens weer in een „aeneenhangende reden" in den vorm van een Latijnsche predikatie of liever van een theologische les. Hales verhaalt, dat men bij deze verhandeling de bescheidenheid van Gomarus en Lubbertus prees. Want, zegt hij, hoewel zij beiden het strenge gevoelen, dat Beza en Perkins allereerst aan de wereld bekend maakten, dreven, hielden zij nochtans „een onpartijdigen en eenparigen voet" zonder dat punt aan te roeren. Ongeveer een half uur heeft Gomarus gesproken. Nog enkele buitenlandsche theologen, onder wie ook de Engelsche bisschop, voerden na hem het woord.

Den 22sten Jan. 1619 (65ste zitting) [2]) kwam de synode des avonds in het geheim bijeen, om eenige bijzondere punten, waarover men ten opzichte van het eerste artikel van meening verschilde, nader te bespreken. Kort te voren was er gevraagd, hoe men kon zeggen, dat Christus het fundament der verkiezing was. Het gevoelen der Contra-Remonstranten kwam hierop neer: Eerst heeft God tot de zaligheid van eenige bijzondere personen besloten en pas daarna aan Christus gedacht als een middel om dat besluit uit te voeren. Naar hun meening was God de Vader de auteur van onze verkiezing en Christus de uitvoerder. Daartegenover leerden anderen dat Christus het fundament der verkiezing was in dien zin, dat Hij er niet alleen de uitvoerder, maar ook de au-

[1]) *Acta authentica*, fol. 96*a.b*; *Acta-Elzevier*, pag. 191; *Acta-Canin*, pag. 226; *Handelinghen*, blz. 238; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 399, 400; *Zeitschrift für die hist. Theologie*, 1853, S. 284; I. Halesius, *Historia*, pag. 410—412; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 180. [2]) *Acta authentica*, fol. 99*b*, 100*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 193; *Acta-Canin*, pag. 228; *Handelinghen*, blz. 240, waar abusievelijk de vergadering in den voormiddag wordt gesteld; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 408—410; I. Halesius, *Historia*, pag. 416—419; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 181, 182; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 43, 44; J. Fr. Iken, *Bremen und die Synode zu Dordrecht*, in: *Bremisches Jahrbuch*, Zehnter Band, 1878, S. 30, 31.

teur en bezorger van was. Hiervoor beriepen zij zich op den tekst in Efeze 1 : 4: Hij heeft ons in Christus uitverkoren voor de grondlegging der wereld. In deze zitting nu zocht men dezen tekst nader te verklaren. Sommigen verstonden er onder, dat Christus het fundament der verkiezing was, omdat Hij de eerste der uitverkorenen was, anderen meenden, dat Hij dit was, omdat Hij het fundament der uitverkorenen (niet dat der verkiezing) was, terwijl er ook waren, die geloofden, dat Hij het fundament der weldaden was, die wij deelachtig worden. Anderen maakten van deze definities geen gebruik. Gomarus was het eerste gevoelen toegedaan, zooals hij dit in de 63ste zitting reeds te kennen had gegeven. Men vroeg ook de meening van Martinius van Bremen. Deze zeide, „dat hij swaerigheit vondt over de leere aengaende de maniere, hoe Christus het fondament der Verkiesinge was, en dat hij hieldt, dat Christus niet alleen d'uitvoerder of uitwerker onser verkiesinge was, maer ook d'autheur en besorger".

Gomarus, die de synode (het is Hales, die het zegt) „een boose torn schuldig was, en dien toen, soo ik vrese, begon te betaelen, sprong op, soo haest Martinius gesproken hadt", en zeide: „Ik neem de saek op mij". Daarop wierp hij zijn handschoen van zich af, daagde Martinius uit met de woorden: „Ecce Rhodum, ecce saltum,Toon hier, dat gij een man sijt," en verzocht aan de synode hem tot dit duel met woorden toe te laten. Hij voegde er nog aan toe: „Ik weete, dat Martinius niet seggen kan tot wederlegginge van die leere". Martinius echter, volgens Hales even geleerd als Gomarus, en vrij wat bescheidener, bedwong zich en nadat er nog enkele woorden over gevallen waren en beide partijen door het beleid van den voorzitter een weinig bevredigd waren, ging de synode als gewoonlijk na gebed uiteen. Maar Gomarus was niet verteederd, vernieuwde weldra na het gebed zijn uitdaging en zocht wederom met Martinius strijd; zij scheidden dien avond evenwel nog „sonder slaegen". Wel scheen het, dat Martinius Remonstrantsche gevoelens koesterde met betrekking tot de verwerping, de uitbreiding van Christus' verdiensten en de zaligheid der kinderen.

Den volgenden dag hielden de buitenlandsche theologen des morgens in het logement van den Engelschen bisschop een bijzondere bijeenkomst om Martinius tot andere gevoelens te brengen. Deze weigerde echter zijn „besluitingen, en meiningen" te laten varen, maar beloofde nochtans zoodanige zachtzinnigheid en ma-

tigheid, dat er om zijn meening geen oneenigheid op de synode zou ontstaan. Ook hield de bisschop met Martinius nog een „bijsondre handeling" om dezen ten opzichte van de leer der algemeene genade van meening te doen veranderen. Het ging hierbij over Joh. 3 : 16. Dat de bisschop hiermede iets bereikt heeft, is aan Brandt niet gebleken.

In de 67ste zitting (25 Jan. 1619) [1]) droeg Martinius nog eens zijn twijfelingen voor over de vraag, hoe men kan zeggen, dat Christus het fundament der verkiezing is, en verzocht, dat men ze zou oplossen. Gomarus hield zich nu wat rustiger. Brandt laat in het midden, of de vermaning der Engelsche theologen haar invloed geoefend had, dan wel dat iets anders hem weerhield.

Den 29sten Jan. 1619 schreef Dominicus Sapma, uit Dordrecht, aan Adriaen Jacobsz van Noordt [2]), dat Gomarus „ter plaetse, daer hij t'huis lagh" duidelijk blijk van zijn ongemakkelijken aard had gegeven, „hebbende alreedts tot driemaelen toe van logement verandert,en dat sijn huiswaerdt tegens een geloofwaerdig persoon hadt verklaert, liever twee of drie Remonstranten in sijn huis te willen hebben, dan eenen Gomarus. En dat die huiswaerdt, die te vooren seer heftig en bitter Contraremonstrantsch was geweest, nu vrij wat sachter was geworden". In dien zelfden brief werd ook nog van verschillende andere Contra-Remonstranten verhaald, dat zij „daegelijks met kleene gratie en een groot misnoegen van hunne Waerden van d' eene plaetse op d'ander verhuisden, en dat Doctor Sibrandus Lubbertus, toen, soo men seide, vast omliep naar een ander logijs".

Op den 4den Febr. 1619 kwam de synode des avonds in 73ste zitting weer bijeen [2]), om met gesloten deuren te beraadslagen.

Men handelde o.a. over het opstellen van eenige geschriften ten dienste van de Nederlandsche kerken. Eerst werd er voorgesteld, een algemeen leerschrift te vervaardigen, zoowel in het Nederduitsch als in het Latijn, waarin de leer der vijf artikelen overeenkomstig het gevoelen der synode en naar de bevatting der gemeente werd verklaard. Daarna sprak men ook over apologetische

[1]) *Acta authentica*, fol. 100*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 194; *Acta-Canin*, pag. 229; *Handelinghen*, blz. 241; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 415; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 183; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 44; *Bremisches Jahrbuch*, X S. 31, 32.
[2]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 420, 421. [3]) *Acta authentica*, fol. 102*a*—103*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 195; *Acta-Canin*, pag. 230; *Handelinghen*, blz. 243; *Historisch Verhael*, fol. 165 v; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 425—428; *Zeitschrift für die historische Theologie*, 1853, S. 287, 288; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 186, 187.

geschriften. Deze zouden van tweeërlei aard zijn. Het eerste geschrift moest strekken tot wederlegging van de dwalingen, die kort geleden tot schade van de aangenomen leer waren opgekomen. Het tweede moest een Historie zijn in twee deelen. Het eerste deel zou een verhaal geven van hetgeen de synode met de Remonstranten had verhandeld van den dag van hun verschijning in de synode tot den dag van hun uitwerping, om zoo te weerleggen wat onlangs daarover tegen de synode was geschreven. Het tweede deel moest een verhaal geven van de oorzaken der oneenigheden. Het zou als antwoord dienen op de oratie van Episcopius en andere Remonstrantsche geschriften, waarin alle schuld der „onordre" op de Contra-Remonstranten geworpen was.

Het voorstel van het Leerschrift over de vijf verschilpunten werd door alle Engelsche theologen en ook door Vosbergen bestreden. Zij wenschten, dat de synode eerst een uitspraak zou doen. Ondanks hun verzet werd toch tot het opstellen van dit werk besloten. Het werd opgedragen aan Walaeus, Udeman en Trigland, terwijl de Engelsche bisschop, en voorts Schultetus, Brittingerus en Deodati opzicht zouden houden.

Het eerste deel van het Historisch Verhael zouden Trigland en Schultetus schrijven, terwijl Johannes de Laet, ouderling te Leiden, het tweede deel zou opstellen, geholpen door Festus Hommius en de Zuid- en Noord-Hollandsche broeders, die van deze gebeurtenissen het beste op de hoogte waren.

Het „Wederleghschrift" moest opgesteld worden door de professoren Polyander, Lubbertus, Gomarus en Thysius, geholpen door Davenantius, Altingius en Martinius. Over dit werk werd nog eenige discussie gevoerd. Vooral Deodati verzette zich en Polyander verzocht, dat men hem van dien arbeid zou verschoonen, zeggende er zich van bewust te zijn, hoeveel hem tot zulk een werk ontbrak. Gomarus vooral was „gestoort over dese voorstellinge", en zeide: „Mij wordt, ik sie 't, een strijdt, en oorlogh aengeseit". Hij bleef bij zijn weigering, „niet willende tot eenig twistschrift verstaen", en ried, dat men zich in het Leerschrift van alle onnoodige en particuliere zaken zou onthouden en dat het alleen hoofdzaken zou bevatten en zulke, die met algemeene instemming waren vastgesteld; ook achtte hij het gewenscht te wachten, totdat de Remonstranten eenige tegengeschriften hadden uitgegeven. Sommigen — zegt Brandt — vonden het niet vreemd, dat Go-

marus aarzelde. Hij, de supralapsariër, zag wel, dat de synode zijn inzichten niet deelde, maar dat zij „op een laeger bol of sphee-re" zou neerzakken. Het was hem dus, volgens Brandt, te vergeven, dat hij niet mede wilde werken aan een geschrift, waarin hij genoodzaakt zou zijn zijn eigen gevoelen te bestrijden.

De president antwoordde, dat het zijn bedoeling niet was, de synode te noodzaken om, tegen haar eigen gevoelen in, zulk een geschrift samen te stellen. Hij nam alleen deze gelegenheid te baat, nu de buitenlandsche theologen nog tegenwoordig waren, om dit voorstel te doen. Zijn bedoeling was, dat men zulk een geschrift alvast zou opstellen, om het later te kunnen gebruiken, wanneer dit noodig ware en ried, dat degenen, die voor de opstelling zouden zorg dragen, rekening zouden houden met de meening der synode en zooveel mogelijk zouden toezien, niets aan te roeren, dat iemand „seer" zou kunnen doen.

In dezelfde zitting werd ook nog over het opstellen van andere geschriften gesproken, waarbij Gomarus echter niet betrokken werd.

In de 83ste zitting kwam de zaak van de (Remonstrantsche) predikanten van Kampen ter sprake [1]). Ieder zeide zijn meening. De politieken adviseerden om Voskuil en Schotlerus „wegens wederhoorigheit" in hun dienst te schorsen. Met dit advies konden alle leden zich vereenigen, behalve de theologen van Bremen, die hun meening breedvoerig op schrift stelden en daarin aanrieden milder op te treden. Toen den professoren om hun oordeel werd gevraagd, verzocht Gomarus, Martinius' openlijke vijand, zonder er acht op te slaan, dat Polyander reeds de meening van het college der professoren had vertolkt, verlof om te spreken, waarop hij de opvatting der Bremensche theologen weerlegde. Balcanqual zegt, dat sommige binnenlandsche theologen Martinius zeer onbeleefd behandelden en dat alle buitenlandsche godgeleerden hun dat kwalijk namen. Het scheelde dan ook maar weinig, of Martinius had de vergadering verlaten. Ook de andere professoren uit Bremen dachten er over om te vertrekken. Volgens Balcanqual sloegen de binnenlandsche theologen hier niet den rechten weg in, want ook al was iemand het in den grond der zaak met de vijf ar-

---

[1]) *Acta authentica*, fol. 105*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 199; *Acta-Canin*, pag. 233; *Handelinghen*, blz. 245; *Historisch Verhael*, fol. 170 *r*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 449, 450.

tikelen tegen de Remonstranten eens, dan hielden zij hem soms alleen maar om zijn manier van spreken nog niet voor gezond in de leer. Hij vroeg dan ook aan den heer Carleton, Bogerman te waarschuwen; wat, naar hij meende, een goede uitwerking zou hebben.

In de 84ste zitting, den 19den Febr. 1619 des voormiddags gehouden [1]), werden 57 bladzijden van een ingeleverd geschrift der Remonstranten voorgelezen, en wel dat gedeelte, dat tot verklaring van het 3de en 4de artikel diende, door Balcanqual genoemd het „overhalen van eenige harde manieren van spreken", samengebracht uit de boeken van Calvijn, Beza, Zanchius, Piscator en andere Contra-Remonstranten.

Des middags, in de 85ste zitting, werden de godgeleerden uit Bremen met minachting bejegend [2]). Toen de president aan Gomarus, die zijn oordeel over het 3de en 4de artikel het laatst zou geven, verzocht, zijn meening over die artikelen uit te spreken, vroeg Lubbertus verlof om aan hetgeen hij den vorigen dag gezegd had, nog een en ander te mogen toevoegen, wat op niets anders uitliep dan een hervatting van zijn strijd met Martinius in de 80ste zitting. Lubbertus zeide nl., dat hij in het logement van Goclenius was geweest en dat hij met dezen over de voorstelling had gesproken, dat God een natuurlijke oorzaak van de daden der menschen genoemd mocht worden. Hij haalde eenige stellingen van Goclenius aan, die dit ontkenden. Deze stemde dit ook toe. Citeerde Martinius een plaats uit Paraeus, om zijn gevoelen te staven, Lubbertus las nu een groot aantal plaatsen uit Paraeus' geschriften voor, waaruit het tegendeel bleek en verzocht nu, dat eenigen uit de Palts, die hij met name noemde, zouden zeggen, wat zij van Paraeus betreffende de genoemde voorstelling wisten. Toen nam Schultetus het woord en sprak „met opgesette woorden", die hij op schrift voor zich had liggen. Balcanqual zeide, dat hij en andere buitenlandsche afgevaardigden met hem, zich er ten zeerste over bedroefden, omdat zij kwamen van een man, dien zij zoo hoog respecteerden. De inhoud van wat gesproken werd, kwam op het volgende neer. Schultetus zeide uit eigen kennis te

[1]) *Acta authentica*, fol. 105*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 199; *Acta-Canin*, pag. 233; *Handelinghen*, blz. 245; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 450. [2]) *Acta authentica*, fol. 105*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 199; *Acta-Canin*, pag. 233; *Handelinghen*, blz. 245, 246; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 451—454; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 192—195; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 44—46.

weten, dat Paraeus het tegendeel gevoelde van wat hem ter synode door Martinius werd toegedicht. Hij kon het hooren noch verdragen, dat zijn medebroeder zulk een onrecht werd aangedaan, als door eenige leden der synode was geschied. Bovendien kon hij niet verhelen, hoe zeer hij er zich over bedroefd had, dat eenige leden der synode het er op toelegden de gezonde theologie te bederven door er scholastieke grillen en beuzelingen onder te mengen, bijv. dat men God maakte tot een natuurlijke oorzaak der bekeering zooals Martinius dit deed en zulke dwaze uitdrukkingen te gebruiken als: den wil te bepalen en niet te bepalen. Sommigen durfden zeggen, dat er in het 4de artikel eenige twijfelingen waren, waar Calvijn, noch andere Gereformeerde leeraren geheel over waren voldaan. Het gevaar bestond, dat men een Jezuietische theologie in de Gereformeerde kerken ging invoeren tot bederf der jeugd. Deze laatste woorden sloegen op Crocius. Volgens Balcanqual bediende Schultetus zich van uitermate bittere en onaangename woorden en herhaalde hij deze bittere uitdrukkingen tot tweemaal toe.

Toen hij uitgesproken was, antwoordde Martinius „met groote sedigheit", dat hij de eigen woorden van Paraeus zou voorlezen, wat hij ook deed. Hij zeide er zich over te verwonderen, dat Lubbertus dit punt openlijk ter sprake had gebracht, omdat hij, Martinius, vredelievend als hij was, eenigen tijd geleden Crocius naar Lubbertus had gezonden met een uitvoerige verklaring van zijn opvatting van deze voorstelling, waarop Lubbertus hem had laten weten, dat hij met die verklaring ten volle tevreden was. Hij dacht dan ook, dat dit onderwerp nu „vreedtsaemelijk" afgehandeld was.

Al dien tijd sprak Crocius niet één woord. Daarop behandelde Gomarus het 3de en 4de artikel. „Maer hij gaf", zegt Balcanqual, „woorden uit tegens die van Bremen, die soodaenig waeren, dat niemant, of hij moest dul sijn, de selve sou uiten". Martinius had gezegd, dat hij begeerig was naar de oplossing van deze moeilijke vraag, hoe God van den mensch, wiens macht bepaald is, het geloof, dat een werk van almacht is, kan afeischen, een kwestie, die noch Calvijn noch iemand der Gereformeerde theologen tot nog toe had opgelost. Gomarus antwoordde hier nu op, „dat hij, die dat soo hadt geseit, niet waerdigh was om Calvijn de nastelingen van sijn schoenen los te maeken: en wat de twijfeling selve aen-

ging, die was soodaening, dat de schoolkinders der selver oplossing wel konden maeken". Op deze woorden „greenikte" iedereen, te meer omdat Martinius in zijn antwoord aan Schultetus geen enkel woord tegen Gomarus had gesproken, behalve dan dit, dat het hem pijn deed, dat men iemand, die vijf en twintig jaar professor in de theologie geweest was, om het gebruiken van enkele scholastieke termen, zóó bejegende. Wilde men over jaren twisten, dan merkte Gomarus op, dat hij zelfs vijf en dertig jaar professor was geweest.

Hierop viel Gomarus Crocius aan en vroeg aan de synode, „datse acht soude slaen op sulke mannen, die dese wangedrochten, monsters van woorden, die sulke vremde taele van de wil te bepaelen en niet te bepaelen uit de Schoolen der Jesuiten invoerden". Dergelijke woorden gebruikte hij meer, die hij, aldus Balcanqual, „met sulke brandende vierige oogen, en sulk een barssen uitspraek uitbulderde, dat sich ieder een verwonderde, dat de President sijn reden niet afbrak. Ten laetste brak hij self af, om dat hem d'adem ontbrak. Toen bedankte de President den seer vermaerde Doctor Gomarus voor die geleerde, deftige en welgeschikte reden".

De buitenlandsche theologen echter verwonderden zich over dit „bedanken". De Engelsche bisschop wendde zich dan ook tot den president met de woorden, „dat het ondersoek der Synode was aengestelt tot opbouwing, en niet voor iemant om sijn lust tot twisten te betoonen. Derhalven was sijn wensch, dat de bandt van eenigheit niet wierde verbrooken". Nauwelijks had de bisschop dit gezegd, of „de dulle Gomarus, die sich selven schuldig kende", barstte uit in deze woorden: „Eerwaerdige Heer Bisschop, men moet hier in de Synode niet gaen met authoriteit, maar met reden. Het staet mij voor mij selven in mijn eigen plaetse te spreken; hier van moet mij niemant denken af te brengen met sijne authoriteit". De bisschop antwoordde hierop niet, maar de president voegde hem toe, „dat de vermaerde Doctor Gomarus niet hadt gesproken tegens de persoonen der menschen, maer tegens hunne opinien; dat hij derhalven niets geseit hadt, dat bestraffing waerdig was". Dit gaf, aldus Balcanqual, een ieder „rechtvaerdige oorsaek om te denken, dat ook de President aen dit complot vast was" [1]). Martinius antwoordde op de woorden van Gomarus niets

[1]) Dr. Is. van Dijk merkt hieromtrent op: „De Engelsche bisschop kon gaan zitten met dezen logischen muilband: non autoritate sed ratione, en zijn „band van eenig-

anders, dan dat het hem verdriet deed, dat dit nu de belooning was voor zijn verre reis.

Toen Thysius' meening over het 3de en 4de artikel werd gevraagd, zeide deze „met seer groote bescheidenheit" tot de Synode: „Het jammert mij, dat Martinius soo wordt uitgevunst, en dat om een woordt, 't welk, volgens sijne verklaering, waerachtig was". Niet zoodra was Thysius begonnen te spreken, of Gomarus en Lubbertus, die naast hem zaten, trokken hem bij de slippen van zijn mantel en spraken ten aanhoore van de gansche synode, „met een ontsteldt grimmig wesen" hem aan, en namen hem kwalijk, dat hij zoo sprak. Thysius verzocht „met groote sedigheit", dat Martinius hem genoeg wilde doen ten aanzien van een of twee twijfelachtige meeningen, die deze had voorgesteld, hetgeen deze deed, Thysius voor zijn beleefdheid bedankende. Balcanqual merkt weer op, dat de president zeker in het complot tegen Martinius betrokken was, want men hoorde hem ter zelfder tijd openlijk een opsomming voorlezen van alle harde woorden, die Martinius zijns oordeels had gebruikt. Gedurende deze disputen was ieder verwonderd over de lijdzaamheid van Crocius, die, ofschoon hij „soo groffelijk was onteert en gehoont" (Balcanqual) toch zóó krachtig zijn hartstochten wist in bedwang te houden.

In de 90ste zitting, den 22sten Febr. 1619, des middags [1]), zou Diodati, professor te Genève, zijn meening zeggen over het 5de artikel. Hij was echter ziek en daarom droeg de president aan de vijf Nederlandsche professoren op, om een of twee van de argumenten, die de Remonstranten in de Haagsche conferentie hadden aangevoerd, nader te willen bespreken. Zoo geschiedde, waarover B. Dwinglo in een brief aan N. van Sorgen schreef: Polyander is de eerste, die spreekt en maakt het naar zijn gewoonte heel slordig en slecht. Lubbertus volgt, zeer heftig en hevig woelend zonder verstand. Gomarus handelt „met meer bescheidelijkheit, en naer der Contraremonstranten stijl niet onbequaemelijk". Het zijn „d'oude distinctien, maer evenwel met een glimp voorgestelt. De twee eerste hadden den staet des geschils naer hunnen

heid", dien hij goedkoop aanbeval aan anderen, kon hij voorloopig opbergen"; zie: *Academia Groningana*, blz. 343.

[1]) *Acta authentica*, fol. 106*a.b*; *Acta-Elzevier*, pag. 200; *Acta-Canin*, pag. 234; *Handelinghen*, blz. 246; *Historisch Verhael*, fol. 170 v; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 457, 458; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 196; *Zeitschrift für die hist. Theologie*, 1853, S. 296.

sin gestelt, dien Gomarus echter herstelde naer den sijnen". Dan volgen Thysius nog, „rou, en impertinent" en Walaeus, „scherp en stout". Zij betuigden alle vijf, dat zij zich vanwege den korten tijd niet hadden kunnen voorbereiden, hoewel de meesten toch eenig ontwerp in geschrift vóór zich hadden liggen. Intusschen was het geschil met de Bremers zóó hoog geloopen, dat zij voornemens waren, naar huis terug te keeren [1]), om, tot hun verdediging, een verantwoording te laten drukken, behelzende een mededeeling van het ongelijk, dat hun, huns inziens, op de synode was wedervaren. Om dit af te wenden, vervoegden zich enkele buitenlandsche theologen bij de Engelschen, met den wensch, dat dezen het twistvuur zouden pogen te blusschen. Men was het er over eens, dat de Bremers zeer onhebbelijk waren bejegend en dat Gomarus zich tegenover den bisschop zeer oneerbiedig had gedragen, en men verzocht den Engelschen, dat zij pogingen zouden aanwenden, om de Bremers met Schultetus te verzoenen. Men verwachtte wel niet veel succes van deze poging, omdat de Bremers slechts een openlijke voldoening wilden aannemen, daar hun ook in het openbaar verweten was, dat zij de jeugd bedierven.

De bisschop, Doctor Goad en Balcanqual gingen nu 's avonds, den 23sten Febr. 1619, naar Schultetus, die wel naar hen hooren wilde. Davenant en Ward spraken met de Bremers, die zeer ontevreden waren. Martinius was sinds de 85ste zitting niet meer ter synode geweest; hij en zijn medebroeders hadden zich bij de politieke gedeputeerden over Gomarus beklaagd. Ook de Engelschen waren van plan, aan de politieken te verzoeken kennis te willen nemen van het ongelijk, dat Gomarus den bisschop had aangedaan. Balcanqual schreef in zijn brieven, dat er twee mannen in de synode waren, Lubbertus en inzonderheid Gomarus, beide bekwaam „om 't in den lichten brandt te setten, ten sij dat m'er in versaege". Om den vrede te bewerken, kreeg de Schotsche theoloog Balcanqual gedaan, dat de gezant Carleton den president in een ernstigen brief vermaande, de zaken tot vrede en meerdere zachtheid te leiden. Dit schrijven had succes. Op Bogermans verzoek matigden eenige Nederlandsche professoren hun wijze van spreken.

---

[1]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 458—461; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 195; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 44; *Bremisches Jahrbuch*, X S. 36, 37.

Ook de zaak tusschen de Bremers aan den eenen en Schultetus, Lubbertus en Gomarus aan den anderen kant werd door den president en de politieke gedeputeerden in behandeling genomen. De Bremers waren tot vrede geneigd en wilden genoegen nemen met een niet-openlijke voldoening. Schultetus, Lubbertus en Gomarus betuigden dus, dat zij den Bremers geen kwaad hart toedroegen, maar dat zij hen hielden voor geleerde, godzalige en oprechte leeraars. Over het gebeurde betuigden zij hun leedwezen en beloofden, dat een herhaling niet meer zou voorkomen. De Bremers begeerden, dat een van de Engelschen bij het geven van deze voldoening zou tegenwoordig zijn, maar de andere drie wilden dat niet. Ook vermaande men Gomarus, dat hij het ongelijk, dat hij den bisschop had aangedaan, zou goedmaken door schuld te belijden over het woord, dat hij zich op de synode onverhoeds had laten ontvallen. Brandt meent niet, dat Gomarus zich zoo diep vernederd heeft. Martinius liet zich voortaan weer op de synode zien, zooals voorheen; ook om den broode, zeiden de Remonstranten.

In de 105de zitting, den 8sten Maart 1619, werden de laatste oordeelvellingen van de buitenlandsche afgevaardigden over het eerste artikel voorgelezen [1]). De president zeide in zijn slotwoord daarop, dat men God moest danken voor die volkomen overeenstemming, welke onder hen was bereikt, en hij wenschte, dat deze ook onder de Nederlanders gevonden mocht worden.

Geen enkele spreker was er geweest, of hij had zich tegen Gomarus' gevoelen in zake de praedestinatie verklaard. Niet rechtstreeks, maar toch duidelijk genoeg stelden allen, die gesproken hadden, vast, dat niet de mensch, die nog geschapen moest worden, maar dat de gevallen mensch het „onderwerpsel'' was van verkiezing en verwerping.

Hierop kwamen de Nederlandsche professoren aan de beurt. Hier was verscheidenheid. Polyander, Thysius en Walaeus leverden met hun drieën een onderteekend oordeel in. Lubbertus en Gomarus deden dit ieder voor zichzelf. De eerste drie bestreden wijdloopig Gomarus' gevoelen en terwijl zij lazen, teekende deze hun bewijsredenen aan.

In de 107de zitting, den 11den Maart 1619, ging men voort met

---

[1]) *Acta authentica*, fol. 108*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 232; *Acta-Canin*, pag. 271; *Handelinghen*, blz. 285; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 500, 501; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 200, 201.

het lezen van het oordeel der drie professoren [1]). Onder hun handteekeningen stond: „Ik Sibrandus Lubbertus heb dit oordeel mijner medebroederen doorlesen, en stem het in alles toe". Gomarus had niet onderteekend. Na het lezen rees hij op en betuigde mondeling, „dat hij dat oordeel sijner medebroederen ook hadt gelesen en in alles toestemde, uitgenomen in dat punt, daerse voor vast stelden, dat de gevallene mensch het voorwerp der Predestinatie was, 't welk hij seide, dat nooit indiervoegen was vastgestelt, nochte in de Nederduitsche, nochte in de Fransche, Engelsche of eenige andere kerken". Hierop las men het oordeel van Lubbertus over ditzelfde eerste artikel met een betuiging van Polyander, Thysius en Walaeus, dat zij het hadden gelezen en het er mede eens waren. Ook nu stemde Gomarus er mede in, doch weer onder hetzelfde voorbehoud aangaande „het voorwerp" der praedestinatie. Dan las men eindelijk Gomarus' eigen oordeel over dit artikel [2]). Hierin ging hij het verschil over het voorwerp der praedestinatie stilzwijgend voorbij. Behalve dit punt, waarvan hij niet sprak, kwam zijn oordeel geheel overeen met dat van zijn medebroeders. Het was alleen door hemzelf onderteekend. Daarna betuigde echter Polyander „met de levende stem" uit naam van

[1]) *Acta authentica*, fol. 109*a.b*; *Acta-Elzevier*, pag. 233; *Acta-Canin*, pag. 272; *Handelinghen*, blz. 286; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 502—504; *Zeitschrift für die historische Theologie*, 1853, S. 300; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 201, 202; G. Keizer, *François Turrettini*, p. 40. [2]) Dit Judicium is in originali te vinden in het *Oud Synodaal Archief* te 's-Gravenhage, zie: H. Q. Janssen, *Catalogus*, I No. 17 B; H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 504. Het is uitgegeven in: *Acta-Elzevier*, III pag. 19—24; *Acta-Canin*, III pag. 27—33; *Handelinghen*, III blz. 23—30; *Opera*, III pag. 344—347 en is een weerlegging van de stellingen der Remonstranten, in hun eerste artikel over verkiezing en verwerping gegeven. Na het eerste artikel der Remonstranten te hebben afgedrukt, vat Gomarus hun stellingen in het oog, die als een nadere uiteenzetting van hun gevoelen moeten gelden. Achtereenvolgens bespreekt hij de algemeene praedestinatie der menschen, de speciale uitverkiezing tot het heil en de verwerping. De schrijver doet het zóó, dat hij naast de Remonstrantsche stellingen parallel zijn tegen-stellingen afdrukt. Met betrekking tot dit judicium merkt Dr. Dijk op: „Ook bij hem staan thesis en antithesis, het orthodoxe en Remonstrantsche gevoelen tegenover elkaar. Zijne theses gaan 1° de universa praedestinatione, 2° de electione, 3° de reprobatione". Gomarus maakt onderscheid „tusschen het besluit der reprobatie en de executio er van: alleen bij die executio decreti komt de gevallen mensch en zijne zonde in aanmerking", zie: K. Dijk, *De strijd*, blz. 158, 159.

Daarnaast zijn nog twee handschriften van Gomarus bewaard onder de volgende titels: „*Francisci Gomari Synopsis examinis argumentorum quatuor: quibus Remonstrantes probare contendunt (collat. Hagh. Bert. 63 et 64) fidem in Christum, perseverantem ac praevisam esse conditionem, necessario antecedentem ipsam electionem ad salutem* (op de keerzijde staat: *Fr. Gomari responsio ad 4 argumenta Remonstrantium de obiecto praedest.*)" en: „*Francisci Gomari Examen argumenti Remonstrantium, quo, in collatione Haghana (Bertii, pag. 14 et 15, part. 2) orthodoxam, de perseverantia sanctorum doctrinam, argumento a mandatis, quibus metus praecipitur, convellere conantur*". Zie: H. Q. Janssen, *Catalogus*, I No. 17 K; H.H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 507.

hemzelf en van zijn medebroeders, „datse 't alles in Gomarus oordeel toestonden, behalven sijne meening van 't voorwerpsel der Predestinatie, waer van se beleden, dat sij 't tegendeel gevoelden".

Hier lag het verschil. Meende Gomarus met Beza, „dat Godt den mensch in 't besluit der Verwerping hadt aengemerkt niet als gevallen, maer voor den val; jae dat het besluit om hem te verwerpen was vast gestelt, eer noch beslooten was, hem te willen scheppen", zoo beweerden Polyander, Lubbertus, Thysius en Walaeus, „dat Godt den mensch in 't besluit der Verwerping hadt aengemerkt als gevallen, of schuldig aen d' eerste sonde van Adam". Zeiden Gomarus en de zijnen, „dat de geenen die een Verwerping dreven onder den Val, Gode sijn wijsheit benamen, dewijl se stelden, dat Godt eer op de middelen hadt gesien dan op het einde", de anderen riepen, „dat Gomarus en die 't met hem hielden, Gode sijn rechtvaerdigheit benaemen, stellende dat hij den mensch hadt beslooten te straffen, sonder hem aengemerkt te hebben als schuldig, of gevallen".

De Remonstranten verwierpen beide gevoelens, dat van Gomarus, omdat hij, naar hun zeggen, „een Godt stelde, die niet wijs was" en dat van Lubbertus, omdat deze, naar hun meening, „een Godt stelde, die niet rechtvaerdigh was". Zij meenden, dat de synode deze zaak moest beslechten en over het verschil oordeelen. Zoo geschiedde echter niet. De twist werd zooveel mogelijk „geplaestert". Bij het opstellen der canones werd zorg gedragen, dat geen van beide partijen „sich het Synodaele oordeel ontdankte".

In de 108ste zitting, den 11den Maart 1619 des namiddags gehouden [1]), wilde men weer opnieuw het oordeel der afgevaardigden over het eerste artikel lezen, toen de bisschop, volgens afspraak der Engelsche theologen, het woord vroeg. Toen hem dit was verleend, zeide hij: „Doctor Gomarus seij voor den middagh, dat dese vraegh, of de gevallen mensch het onderwerpsel der Predestinatie sij, niet beslecht was in de Confessie der Fransche kerke; en hij seide, dat selve, gelijk als ik en mijne Medebroeders het begrepen, ook van de Confessie der Engelsche kerke; derhalven versoek ik aen Doctor Gomarus uit mijne en mijner Medebroederen naeme, dat hij voor de Synode verklaere, of hij dat geseit heeft,

[1]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 505—507; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 202, 203; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 224, 225; E. F. K. Müller, *Die Bekenntnisschriften*, S. 224, 511; K. Dijk, *De strijd*, blz. 164—168, XV—XVII; *Zeitschrift für die hist. Theologie*, 1853, S. 301, 302.

of niet". Gomarus antwoordde „sediglijk": „Dat hij waerlijk soo hadt gesproken; doch hij betuigde, dat het niet geschiedt was uit een quaede meening, maer alleenlijk om te toonen, dat ook soo wel d'Engelsche kerk, als andre kerken, dit onbeslecht hadt gelaeten, naedemael de woorden der Confessie het onderwepsel (!) der Predestinatie niet verder bepaelden, dan met eenigen uit het menschelijk geslacht". De bisschop voerde nu hiertegen aan, „dat hij en sijne Medebroeders door sulk seggen met een verwijt van vermetelheit of van onkunde wierden geraekt: Want nadien se in hun Oordeel het tegenstrijdig gevoelen voor den gevallenen mensch hadden ingelevert, soo hadt Gomarus met die woorden soo veel geseit, als of se in de Synode hadden ingelevert 't geen met het oordeel van de kerke van Engelandt niet overeenquam; maer om de Synode te doen weten, datse in hun Oordeel niets hadden geseit, 't welk 't oordeel van de kerke niet was, soo versochtense, dat de Synode de woorden van hunne Confessie wilde hooren".

Hierop las Goad het 17de artikel der confessie voor, waar men deze woorden in vond: „Eenige uit het menschelijk geslacht in het verderf en de verdoemenisse". De woorden „in het verderf en de verdoemenisse" had Gomarus weggelaten. Deze antwoordde nu, dat hij zich aan het oordeel der synode, of hij deze woorden der confessie al of niet verkeerd verstaan had, onderwierp. De president berispte hem hierop en zeide, „dat het een iegelijk Lidt der Synode vrijstondt, sijn eigen oordeel over eenig punt of vraege in te geven; maer men moest sich sorghvuldiglijk wachten, dat men sich niet al te haestigh mengde in het oordeel van andre kerken". Hierna nam de bisschop weer het woord. Hij zeide: „Nadien alle d'Uitheemsche Theologanten, niemant uitgesondert, desgelijks alle de Nederlandtsche Professoren, uitgesondert Gomarus, hun oordeel aengaende 't voorwerpsel der Predestinatie alreedts hebben ingelevert voor den gevallenen mensch, en dat ik niet twijffel, of d'andre Inlandtschen sullen 't ook soo bepaelen, soo sal 't wel dienstig sijn, dat het de Synode ook soo beslechte en vaststelle. Want daer is geen rede, dat de Synode om de bijsondre meening van een Professor, die hier in van oordeel van alle de Gereformeerde kerken verschilt, sich onthouden soude van 't beslechten deser questie". Gomarus voerde hiertegen aan, „dat het d'Academie van Leyden nooit hadt beslecht voor den gevallen mensch; dat beide Witthakerus en Perkins het tegendeel hadden bepaelt; dat hij die

voor soodaenige mannen hieldt, de welke van de belijdenisse der kerke van Engelandt niet souden willen verschillen; dat men de saeke eerst wel behoorde t' ondersoeken met de bewijsredenen aen beide sijden, eer men ietwes behoorde te beslechten ter eenre of ter andre sijde". De president antwoordde: „Nae 't lesen van d'Oordeelen van alle de Collegien sal de Synode over dit geschil besluiten, 't geen haer sal goedtdunken. Wanneer de Canon sal ontworpen sijn, sal se gelesen worden. Indien gij dan kont toonen, dat 'er iet in begrepen is, strijdig tegens Godts woordt, soo sal de Synode met alle behoorlijke langkmoedigheit hooren, wat gij daer tegens kont seggen". Hiermede werd de behandeling van dit onderwerp uitgesteld en las men de oordeelen der Gelderschen, Zuid- en Noord-Hollanders en Zeeuwen.

In de 109de en 110de zitting, den 12den Maart 1619 voor en na den middag gehouden [1]), las men de oordeelen der andere colleges over het eerste artikel. Al kwamen zij niet alle met elkander overeen, opmerkelijk was toch, dat zij, zonder uitzondering, alle tegen Gomarus in bepaalden, dat de gevallen mensch het „onderwerpsel" der praedestinatie was. De Zuid-Hollanders wenschten in hun oordeel, dat dit geschil onbeslecht mocht gelaten worden [2]).

Den 14den Maart 1619, in de 113de zitting [3]), las men het oordeel van de professoren Polyander, Gomarus, Thysius en Walaeus over het 2de artikel, dat ook door Lubbertus was geteekend en daarna dat van Lubbertus, door de genoemde professoren met hun onderteekening bevestigd. Zij gaven allen de Contra-Remonstrantsche bepaling. Den 16den Maart 1619, in de 117de zitting [4]), werd hun judicium over het derde en vierde, en den 20sten Maart 1619, in de 122ste zitting [5]), dat over het vijfde artikel nog gelezen.

In de 128ste zitting, den 25sten Maart 1619 [6]), vormde het een

---

[1]) *Acta authentica*, fol. 110 *a.b.*; *Acta-Elzevier*, pag. 234; *Acta-Canin*, pag. 272; *Handelinghen*, blz. 287; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 507; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 204. [2]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 508. [3]) *Acta authentica*, fol. 110 *b*; *Acta-Elzevier*, pag. 234, III pag. 88—91; *Acta-Canin*, pag. 273, III pag. 121—126; *Handelinghen*, blz. 287, III blz. 116—121; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 510; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 205. Het origineele judicium is te vinden in het *Oud Synodaal Archief* te 's-Gravenhage; zie H. Q. Janssen, *Catalogus*, I No. 17 B; H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 504. [4]) *Acta-Elzevier*, pag. 235, III pag. 153—156; *Acta-Canin*, pag. 273, III pag. 212—216; *Handelinghen*, blz. 288, III blz. 201—205; H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 504. [5]) *Acta-Elzevier*, pag. 237, III pag. 220—226; *Acta-Canin*, pag. 275, III pag. 307—316; *Handelinghen*. blz. 290, III blz. 292—299; H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 505. [6]) *Acta authentica*, fol. 115 *a*; *Acta-Elzevier*, pag. 238, 239; *Acta-Canin*, pag. 276; *Handelinghen*, blz. 291; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 542, 543; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 206—210; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 227; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 175.

punt van geschil, of Bogerman alleen, dan wel met behulp van de binnen- en buitenlandsche theologen de canones zou ontwerpen. Velen wilden, dat de president zou voortgaan, zooals hij begonnen was en ze zou dicteeren. Vooral Lubbertus verdedigde deze zienswijze, soms vrij heftig en onvoorzichtig, maar kon niet verhinderen, dat er een commissie van redactie werd benoemd. Balcanqual zeide hierbij, „dat 'er, indien 'er op de Synode twee mannen, die 'er waeren, ontbrooken hadden, minder twist en krakkeels sou sijn geweest; daer nu de Synode niet vrij van sou sijn, soo lang als die daer op bleven". Dat hij hiermede Lubbertus en Gomarus bedoelde, is duidelijk. „Dese hadden, seide hij, hunne buijen en tijden van dulheit bij beurte. De laetste buij quam voor desen tot de beurt van Gomarus, maer in dese Sessie vloogh Sibrandus op". „Ook kon hij Sibrandus en Gomarus niet meer bestraffen over hunne dulle buijen, dan men een steen bestraffen kan, om dat hij naer beneden valt; naedien dat hun beider natuurlijke eigenschap was".

Op den 24sten April 1619, des namiddags, werd in de 138ste zitting [1]) de synodale sententie of censure voor de tweede maal voorgelezen. Werden de Remonstranten in het oorspronkelijke stuk, dat dien morgen gelezen was, nog „Beroerders des vaderlandts en der Republijk" genoemd, thans was die zinswending weggelaten. De Engelschen en Hessen stemden noch vóór, noch tegen. Zij wilden zich in persoonlijke aangelegenheden niet mengen. De andere buitenlandsche theologen stemden na nadere overweging voor, behalve de Bremers: Martinius en Ysselburgh gaven den raad om zacht op te treden; Crocius vroeg nog om bedenktijd. Alle Nederlanders stemden vóór. Gomarus en anderen verzochten, dat de synode bij de Staten voor de Remonstranten, die het minst hardnekkig waren, voorspraak wilden zijn, opdat zij nog „een vierendeel jaers inkomste" zouden hebben, misschien begeerden zij dan binnen dien tijd met eenige geleerde mannen te spreken en conformeerden zij zich aan de synodale canones. Maar Gomarus stond er wel op, dat zij „met den allereersten" in hun dienst zouden worden geschorst.

De president antwoordde, dat het „niet eers genoegh" zou zijn

---

[1]) *Acta authentica*, fol 117 *a.b*; *Acta-Elzevier*, pag. 275; *Acta-Canin*, pag. 322; *Handelinghen*, blz. 321; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 561, 562; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 225, 226; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 177, 178.

voor „sulk een treffelijke Synode", dat zij bij de Hoogmogenden zouden spreken „om een maendt gaedtje twee of drie". Hij twijfelde niet, of hunne Hoogmogenden zouden „goedertierelijk en genaedelijk genoegh" met hen handelen. Hij verzocht nu het advies der politieken over de synodale sententie te mogen vernemen. Dezen durfden die niet op eigen gelegenheid te geven, maar beloofden de zaak aan de Staten Generaal over te brengen, van wie de toestemming alleen afhing.

In de 139ste zitting, den 25sten April 1619 des voormiddags [1]), werd een request van Maccovius gelezen. Hij klaagde er over, dat hij door zijn medehoogleeraar te Franeker, met wien hij volgens sommigen in doodelijke vijandschap leefde, bij de Staten van Friesland van ketterij was beschuldigd. Hij verzocht, dat de synode van de gansche zaak zou kennis nemen. Hij stelde voor, dat Lubbertus eerst zou gehoord worden, en dat hij daarna voor zichzelf zou mogen spreken, of, dat Lubbertus en hij tenminste uit de leden der synode eenige scheidsmannen zouden mogen kiezen, om dit stuk naarstig te onderzoeken en ter synode te brengen. Lubbertus ontkende op zijn beurt, dat hij ooit Maccovius had beschuldigd; dit had de classis Franeker gedaan. Op last der Staten van Friesland en op verzoek der classis was hij alleen maar een tijd de tolk dier classis geweest. Hij wilde dan ook niet voor eenige partij gehouden worden. De president achtte het behoorlijk, dat de synode, nu de Staten van Friesland alle stukken, die op deze zaak betrekking hadden, haar hadden toegezonden, zich er ook mede bemoeide. Besloten werd dus eerst de acten te lezen, om daarna, zoo noodig, Maccovius te hooren. In de 141ste zitting (26 April 1619) [2]) verzocht Maccovius in een ander request, dat er scheidsmannen zouden gekozen worden en dat men zijn antwoord op de beschuldiging van de dwalingen, die men hem toedichtte, naast zijn verklaring, zou voorlezen. Aldus werd besloten. Eerst las men de 50 dwalingen, die hem door de classis Franeker ten laste waren gelegd. Van veel belang schenen zij volgens Balcanqual niet te

[1]) *Acta authentica*, fol. 117*b*—118*b*; *Acta-Elzevier*, pag. 283; *Acta-Canin*, pag. 332; *Handelinghen*, blz. 329; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 565, 566; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 231; A. Kuyper Jr., *J. Maccovius*, blz. 83—85; J. Heringa Ez., *De twistzaak van den hoogleeraar Johannes Maccovius, door de Dordrechtsche Synode, ten jare 1619 beslecht*, in: *Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland*, 3de deel, Leiden, 1831, blz. 503—664. [2]) *Acta authentica*, fol. 118*b*, 119*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 286; *Acta-Canin*, pag. 334; *Handelinghen*, blz. 331; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 568, 569; A. Kuyper Jr., *J. Maccovius*, blz. 85—88, VI, VII.

zijn. Doch Peter Heylyn, hofkapelaan van Karel I, zeide, „dat hij Godt tot een autheur der sonden maekte", dat Maccovius in de synode staande hield, „dat Godt de sonde wilde, en die ordonneerde, als sonde; dat hij geensins wilde, dat alle menschen souden saelig worden"; en dat hij in zijn geschriften geleerd had, „dat Godt den Verworpenen tot geen anderen einde sijn woordt voorstelt, dan om hun alle excuis te benemen. Dat Christus alle de herten der Verworpenen kennende, die noch kan noch wil voor sich openen; en dat hij daer niet magh ingaen, dan eensdeels op dat hij se hunne onmaght verwijte, en andersdeels op dat hij hunne verdoemenisse vermeerdere. En eindelijk, dat Godt daerom tot hun heeft gesproken, op dat hunne verdoemenisse, wegens 't verachten en haeten sijnes eeniggeboornen Soons, te swaerder soude sijn". Hij dreef ook, „dat alle dingen noodtsaeklijk geschieden", terwijl hij van zijn dwalingen probeerde te bewijzen, dat zij het gevoelen der kerk zijn. Weigert men dit te verdedigen, dan moet men volgens Maccovius „sijne voeten noodtsaekelijk in de schoenen der Remonstranten steeken".

In de 143ste zitting (27 April 1619) werden als gedeputeerden aangewezen om de zaak te onderzoeken: de buitenlandsche theologen Schultetus, Steinius en Breytingerus en de Nederlanders Gomarus, Thysius en Mehnius [1]).

Hun oordeel bleek in de 145ste zitting (30 April 1619) [2]) als volgt te zijn: D. Maccovius leerde geen Jodendom, Pelagianisme of Socinianisme noch eenige andere ketterij, waarvan hij ten onrechte was beschuldigd. Zijn fout was echter, dat hij „eenige twijffelsinnige en duistre Schoolsche manieren van spreken" had gebruikt, dat hij had getracht een scholastieke manier van leeren in de Nederlandsche academiën in te voeren en dat hij zulke kwesties had uitgekozen, waarover de Nederlandsche kerken zich bezwaard gevoelden. Hij moest vermaand worden om voortaan met de woorden van den H. Geest, en niet met die van Bellarminus en Suarez te spreken. Hij had een berisping verdiend, omdat hij „de distinctie van de genoeghsaemheit en uitwerking van Christus doodt voor beuselachtig en ijdel hieldt", omdat hij ontkende, dat het ge-

---

[1]) *Acta authentica*, fol. 119*b*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 571; J. Heringa Ez., *De twistzaak*, blz. 542; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 232, 233; A. Kuyper Jr., *J. Maccovius*, blz. 89; K. Dijk, *De strijd*, blz. 210. [2]) *Acta authentica*, fol. 121*a*; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 577; J. Heringa Ez., *De twistzaak*, blz. 542, 543; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 233, 234; A. Kuyper Jr., *J. Maccovius*, blz. 92—94.

vallen menschelijk geslacht het voorwerp der praedestinatie was, omdat hij had gezegd, dat God de zonde wilde en dat Hij op geenerlei wijze wilde, dat alle menschen zalig werden, en dat er tweeërlei verkiezing was. De gedeputeerden oordeelden, dat deze kleine twist moest bijgelegd worden en dat in het vervolg niemand Maccovius om zulke fouten verdacht mocht maken. In de 152ste zitting (4 Mei 1619) [1]) werd, laat in den nacht, in dien geest besloten en de zaak „minnelick af-ghedaen".

Met bekwamen spoed werden nu (wij gaan de sabbat-kwestie hier stilzwijgend voorbij) confessie en catechismus goedgekeurd. Alleen van Engelsche zijde werden enkele opmerkingen gemaakt over de gelijkheid der dienaren en over de nederdaling ter helle [2]). Na de behandeling van de zaak-Vorstius [3]) was de synode met haar arbeid gereed.

Op den 6den Mei 1619 kwam de synode in de 153ste of voorlaatste zitting [4]) bijeen. Er was een groote toeloop van „meenigte van aenschouwers, mannen en vrouwen, edel en onedel," graven, baronnen, predikanten uit den omtrek, burgers en vreemden. Na het gebed van den president gingen weldra alle leden der synode in optocht naar de Groote Kerk te Dordrecht. Op de Nederlandsche predikanten en ouderlingen na waren de Nederlandsche professoren de laatsten in den deftigen stoet. In de Groote Kerk werden aan de leden hun plaatsen in het koor aangewezen. Dadelijk achter de Gedeputeerden der Staten Generaal zaten de Nederlandsche hoogleeraren. Den 9den Mei 1619, in de 154ste zitting, nam men van de buitenlandsche theologen afscheid en vereenigde men zich, na verschillende toespraken, aan een maaltijd [5]).

Meer dan in de vorige, trad Gomarus in deze zittingen op den voorgrond. Waar hij ten aanzien van het leerstuk der praedestina-

---

[1]) *Acta authentica*, fol. 126*a*—127*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 320; *Acta-Canin*, pag. 369; *Handelinghen*, blz. 363; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 598, 599; J. Heringa Ez., *De twistzaak*, blz. 543—545; A. Kuyper Jr., *J. Maccovius*, blz. 94, 95. [2]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 578—580; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 236. [3]) *Acta authentica*, fol. 122*b*—126*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 318—320; *Acta-Canin*, pag. 366—369; *Handelinghen*, blz. 361—363; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 581—597; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 245—251; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 234, 235. [4]) *Acta authentica*, fol. 127*a.b*; *Acta-Elzevier*, pag. 320—327; *Acta-Canin*, pag. 369—376; *Handelinghen*, blz. 363—371; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 599—603; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 285—287; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 236, 237; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 179. [5]) *Acta authentica*, fol. 127*b*, 128*a*; *Acta-Elzevier*, pag. 327—335; *Acta-Canin*, pag. 376—385; *Handelinghen*, blz. 371—380; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 610—614; B. Glasius, *Geschiedenis*, II blz. 287—289; H. E. v. d. Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 237—239; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 179, 180.

tie de meening van de meerderheid der synodeleden niet deelde, kon hij moeilijk zwijgen. Behoudens een enkele gemaakte vergissing ten opzichte van de Engelsche Confessie heeft hij zijn standpunt helder en principiëel uiteengezet, zoodat zelfs zijn tegenstanders moesten getuigen, dat hij bescheiden en „naer der Contraremonstranten stijl niet onbequaemelijk'' had gesproken.

D. De nahandelingen der synode

Over de nahandelingen der synode valt in verband met den naam van Gomarus weinig te zeggen.

Een authentieke tekst der confessie ontbrak nog. Om dien te krijgen werd in de 155ste zitting, de eerste dus, die na het vertrek der buitenlanders gehouden werd (13 Mei 1619), een commissie benoemd, die in drie talen, Nederlandsch, Latijn en Fransch, den tekst moest herzien of vervaardigen [1]). De president stelde dus in de 168ste zitting (21 Mei 1619) voor, de revisie geheel aan de deputaten op te dragen, waarmede Gomarus zich echter niet kon vereenigen. Hij vreesde, en met reden, dat artikel 22, waar eenige woorden uitgevallen waren, dan een verandering zou moeten ondergaan. Zouden de woorden „en zooveel heilige werken, die Hij voor ons gedaan heeft'' (et tot sancta ejus opera quae pro nobis fecit) daar uitgelaten worden en zou de leer van Piscator, die de dadelijke gehoorzaamheid van Christus loochende, een leer, door Bogerman beschermd, zoodoende officiëel hier ingang vinden? Voor zoo iets was Gomarus niet te vinden. Ook in de volgende zitting bleef hij volhouden, met het resultaat, dat de wensch van Bogerman niet vervuld werd en de confessie ongerept bleef. Alleen Lubbertus koos de zijde van den president. Ook het voorstel van Bogerman, om er „ghehoorsaemheyt Christi'' van te maken, vond geen gunstig onthaal. In plaats van door dubbelzinnigheid verschillende gevoelens toe te laten, werd de uitdrukking „voor ons'' verscherpt en veranderd in „en in onze plaats''. Het laatste wapen werd hierdoor aan het Socinianisme uit de hand geslagen [2]).

In de 175ste zitting (25 Mei 1619) werd voorgelezen en goedgekeurd het onderteekeningsformulier voor professoren in de theologie en voor de regenten en onderregent der theologische colle-

[1]) H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 107. [2]) *Aldaar*, blz. 336—390; E. F. K. Müller, *Die Bekenntnisschriften*, S. 241; J. J. van Toorenenbergen, *De symbolische schriften*, blz. 38.

ges. Waarschijnlijk is het alleen in Groningen in gebruik geweest. In Zuid-Holland ontketende het een langdurigen strijd [1]).

3. *Verdere arbeid. Laatste levensjaren en dood*

Kort na zijn terugkeer van de Synode te Dordrecht richtte Gomarus een schrijven tot J. Polyander, hoogleeraar te Leiden (27 Juli 1619) [2]). De brief, dien hij van dezen ontvangen had, zoo zeide Gomarus, had bij hem de herinnering aan hun alleraangenaamste ontmoeting in Dordrecht verlevendigd. Hij verheugde zich over den ernst, dien de Leidsche Curatoren betoonden bij de keuze van een hoogleeraar en wenschte wel, dat Thysius Polyanders collega zou worden, een man, die om zijn leer en onbaatzuchtigheid gewenscht was. Hij verbaasde er zich niet over, dat ook het oog naar Frankrijk werd gericht, omdat men vandaar een toeloop van studenten verwachtte. Wat D. de la Haye betrof, deze was welkom om al zijn gaven en om de aanbeveling, die hij uit Leiden had medegebracht. Tot tevredenheid der Curatoren had hij een opdracht in Frankrijk vervuld.

Ook in lateren tijd stelde Gomarus in de wijze van samenstelling van de theologische faculteit te Leiden veel belang, wat blijkt uit een gelukwensch, door Gomarus aan Polyander gezonden, toen deze weder in het huwelijk was getreden (9/19 Sept. 1631) [3]). Hij schreef hierin te kunnen voorwenden, dat hij drukken arbeid had en dat daardoor zijn schrijven wat laat kwam. Hij erkende evenwel, dat het beter ware geweest, zoo hij eerder een korte gelukwensch had gezonden. Waar er in Leiden een vierde hoogleeraar in de theologie noodig was, meende hij, dat velen hiervoor in aanmerking zouden willen komen. Hij hoopte voor Polyander,dat deze iemand naast zich zou krijgen, die zuiver in de leer was en daarbij degelijk, rustig en ernstig. Ook waar men soms meende op het eerste gehoor een schoone verklaring te hooren, bleek bij nader onderzoek dikwijls, dat er een adder onder het gras school.

Ook in Groningen werd Gomarus' advies voor de benoeming van een hoogleeraar gaarne ingewonnen. Den 1sten Maart 1620 beraadslaagden de Curatoren over het benoemen van een hoogleeraar in de wijsbegeerte. Zij stelden Franc. Meivartius uit Gent voor. Alleen Gomarus kende hem en beval hem ten zeerste aan.

---

[1]) H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 229—231, 245, 246. [2]) Bijlage 34, blz. 411, 412.
[3]) Bijlage 45, blz. 427, 428.

Het resultaat was, dat reeds den 22sten Aug. 1620 de betrokkene in Groningen werd geïntroduceerd [1]. Ook de benoeming van Joh. Is. Pontanus tot hoogleeraar in de Grieksche taal en geschiedenis aan de universiteit te Groningen ging niet buiten Gomarus om. De benoemde richtte nl. den 15den Juli 1626 een brief aan Gomarus, van wien hij door bemiddeling van Balth. van der Voorde een schrijven had ontvangen. Pontanus schreef het reeds zeer druk te hebben tengevolge van vereerende opdrachten van de Koningin van Denemarken, den Hertog van Gelderland en den Graaf van Zutphen en verklaarde Gomarus, naast de Curatoren, voor hun gunstige gedachten over zijn arbeid zeer dankbaar te zijn [2].

Volgens een besluit der Curatoren van den 2den Mei 1620 moest Gomarus orde stellen op de academische bibliotheek. De senaat besloot nu, dat Gomarus als rector magnificus met Pijnacker de eerste wettelijke bepalingen voor het gebruik der bibliotheek zou opstellen; eerst den 1sten Nov. 1623 werden deze evenwel door de verschillende professoren onderteekend, die hierbij beloofden, dat zij van de sleutels der bibliotheek een zorgvuldig gebruik zouden maken [3].

Gomarus heeft te Groningen viermalen het rectoraat bekleed, nl. in de jaren 1618, 1624, 1630 en 1635 [4]. Den 14den Maart 1631 droeg hij als rector de financiën der academie aan den prorector Meivartius over: hij ging op reis, waarvoor de senaat vrijheid had gegeven in verband met de uitvoering van Scaligers testament, zooals wij nog nader zien zullen [5].

De studie aan de medische faculteit te Groningen meende Gomarus niet te kunnen aanbevelen. Den 19den Maart 1629 schreef hij aan A. Rivetus, blijkbaar als antwoord op een brief van dezen, dat voor een medisch student Franeker boven Groningen te verkiezen was, omdat de medische faculteit te Groningen slechts over één hoogleeraar beschikte en het onderwijs dientengevolge niet kon zijn, zooals dit gewenscht was. Wel was deze hoogleeraar zeer bekwaam, maar omdat hij alleen was, doceerde hij maar tweemaal in de week medicijnen en de overige dagen wiskunde. Verder was er geen botanische tuin en werden er maar zeer zelden anatomische

[1]) W. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek*, blz. 98. [2]) A. Alciati, *Tractatus*, pag. 249—251; over Pontanus, die deze benoeming afsloeg, zie: *Nieuw Ned. Biogr. Woordenboek*, I kol. 1417—1420. [3]) W. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek*, blz. 389. [4]) *Effigies et vitae*, (pag. 226) volgens mijn pagineering. [5]) *Acta Senatus Acad. 1614—1688*, fol. 276 (*Archief van den senaat der Hoogeschool te Groningen, No. 5a*).

lessen gegeven. Er waren weinig studenten, er werden bijna geen disputaties door den hoogleeraar gehouden en er waren veel zieken te behandelen. Daar kwam nog bij, dat de hoogleeraar veel werk met de Indische Handelscompagnie had, dat buiten zijn eigenlijken arbeid om ging. Al werden er nog twintig studenten voor de „mensa publica'' ingeschreven, toch had niemand volgens de statuten der Staten de voorkeur; zelfs voor den graaf van Bentheim werd geen uitzondering gemaakt [1]).

Den 1sten April 1629 richtte Vossius een schrijven aan Gomarus [2]). Een jong student, zoon van Streso, predikant te Anhalt, beval hij bij den hoogleeraar aan. Over dezen jongeman had hij van de Bremer theologen uitstekende getuigenissen ontvangen. Reeds vijf dagen later, den 6den April 1629 (27 Maart, oude stijl), diende Gomarus van antwoord [3]). Hij schreef in hoofdzaak hetzelfde als enkele dagen te voren aan Rivetus. Als de Staten op het voorstel van den academischen senaat ingingen, zou het getal studenten, dat van de „mensa publica'' gebruik mocht maken, van 40 op 60 gebracht kunnen worden, en geschiedde dit, dan was er toch nog plaats te kort. Daarom had hij den student Streso, dien Vossius tot hem gezonden had, den raad gegeven, in Franeker te gaan studeeren: daar was meer plaats. Om hem des te meer kans van slagen te geven, had de hoogleeraar den student een aanbevelend schrijven aan het adres van prof. Amama medegegeven.

Met de Curatoren stond Gomarus op goeden voet. Toen zijn huis bouwvallig werd en hij op eigen kosten reeds enkele reparaties had laten verrichten, vroeg hij aan de Curatoren hem het betaalde te willen restitueeren en in het vervolg zulke maatregelen te treffen, dat zijn huis niet geheel en al zou vervallen, waarop zij gunstig beschikten (30 Mei 1629) [4]).

De vertaling van den Bijbel, waartoe de Synode van Dordrecht had besloten en waarvoor Gomarus als „overziener'' was aangewezen, had zijn volle belangstelling. In een brief, gedateerd den 10den Juli 1623 richtte Sixtinus Amama, hoogleeraar te Franeker, zich tot Festus Hommius, predikant en regent van het Statencollege te Leiden [5]). Hij had de vijf boeken van Mozes vertaald en met zijn studenten Spreuken, Prediker, Psalmen en Hosea gele-

---

[1]) Bijlage 41, blz. 422, 423. [2]) G. J. Vossius, *Epistolae*, I pag. 148, 149. [3]) Bijlage 42, blz. 423, 424. [4]) *Acta Senatus Acad. 1614—1688*, fol. 246 (*Archief van den senaat der Hoogeschool te Groningen, No. 5a*). [5]) A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 37—41, 84*.

zen. Hierbij had hij bij moeilijke plaatsen gebruik gemaakt van oude en nieuwe vertalingen, die beter waren. Vooral voor de studenten achtte hij een nauwgezet lezen van de H. Schrift in de taal, die zij eens bij hun arbeid in de gemeente zouden moeten gebruiken, hoognoodig. Ook de Hollandsche vertaling (Belgica translatio) was er bij gebruikt, waarbij hem de waarheid van Marnix' woord was gebleken, dat geen enkele vertaling zóó ver van de Hebreeuwsche afstond als juist de onze. Dit was een schande voor ons land. Hij had zijn ervaringen aan Gomarus medegedeeld en daarna nog aan Bogerman en Baudartius. Gomarus had Amama's opmerkingen over de vertaling van het Oude Testament voor het grootste gedeelte doorgelezen en goedgekeurd, zooals diens brieven uitwezen. Amama legde deze „Opmerkingen" ter perse en wenschte, dat men hem onder de Statenvertalers een plaats zou inruimen. Hij zeide zich te kunnen beroepen op het oordeel en de goedkeuring van Gomarus en andere vooraanstaande mannen onzer kerken en hoopte, dat Hommius zijn belangen bij de synode zou bevorderen. Den 26sten Sept. 1623 zond Amama aan de theologische faculteit te Leiden eenige proefvellen van zijn „Bijbelsche conferentie", van een schrijven vergezeld [1]. Ook hierin deelde hij mede, dat hij zijn arbeid had onderworpen aan het oordeel en de censuur van Gomarus, den zeer scherpzinnigen criticus in deze heilige aangelegenheden. Met den Bijbel van Godfried van Winghen (Antwerpen, 1562) was hij niet tevreden. Hij hoopte, dat de faculteit zijn werk bij de Staten zou aanbevelen. Zijn geheelen arbeid zond hij nog niet toe: slechts datgene, dat tot nog toe gedrukt was. Bijna alles had Gomarus gelezen en „bijgevijld", met uitzondering van enkele stukken, die deze in verband met zijn vertrek naar Zeeland, kort geleden, niet kon doorlezen. Het speet Amama, dat hij aan de faculteit zijn voorrede niet kon toezenden. Sinds Gomarus deze gelezen en beoordeeld had, was zij nog steeds bij Bogerman. Den hoofdinhoud ervan gaf hij in een volgend schrijven, gedateerd den 11den Oct. 1623, weer [2]. Om Amama's verzoek te steunen, richtte Gomarus op 5/15 Sept. 1623 een schrijven, aan de theologische faculteit te Leiden. Zijn collega's wisten, zoo schreef hij, dat de Nederlandsche bijbelvertaling, die niet naar het Hebreeuwsch, maar naar de Luthersche overzetting

---

[1]) A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 42—44, 84*, 85*. [2]) *Aldaar*, blz. 44—47, 85*.

was bewerkt, tot groote schade van de Kerk, wemelde van onnauwkeurigheden. Dit was hun uit langdurige ervaring wel bekend. Op de Dordtsche Synode waren zij het voornamelijk, die er terecht op wezen, dat het tijd was voor een goede vertaling te zorgen. Hun was dan ook, gezien hun geleerdheid en welverzorgd oordeel, de zorg voor een nieuwe vertaling grootendeels opgedragen. Nu twijfelde de schrijver niet, of zij zouden hun aandacht aan dit werk van Amama wel schenken, maar liever zou hij zien, dat zij nog een stap verder gingen. Amama toch had er naar gestreefd een weg te banen voor hen, die de zorg voor een nieuwe vertaling op zich hadden genomen. Het grootste deel van Amama's werk had hij doorgelezen en dit had zoozeer zijn goedkeuring verworven, dat hij wel wenschte, dat het, voorzien van het approbatur der theologische faculteit, samen met Amama's uitmuntende voorrede, werd uitgegeven [1]).

Het antwoord van de faculteit aan Amama was voor dezen echter een teleurstelling. Zij schreef liever gezien te hebben, dat hij dit persoonlijk werk ook persoonlijk had medegedeeld aan hen, die door de Synode voor vertaling en recensie waren aangewezen, te weten aan Bogerman, Baudartius en Bucer (Oct. 1623) [2]). Op deze en andere bedenkingen antwoordde Amama bij schrijven van den 29sten Oct. 1623. Ook hierin wees hij op het oordeel van den zeer beroemden Gomarus, die onder degenen, die hij voor zijn werk had geraadpleegd, een eerste plaats innam. Hij hoopte, dat hij in het judicium der faculteit twee zinnen mocht schrappen, om het daarna met het opschrift (elogium) van Gomarus in zijn boek na de opdracht een plaats te kunnen geven, of dat hij een nieuw judicium ontvangen mocht, waarin die passages niet voorkwamen [3]). Een antwoord op dit schrijven is ons niet bekend. Wel weten wij, dat in de „Bijbelsche conferentie" geen judicium van de faculteit voorkomt [4]).

In den aanvang stuitte het werk der bijbelvertaling op allerlei moeilijkheden. Eerst den 24sten Sept. 1629 kon Gomarus aan de vertalers berichten, dat hij de vertaling van de vijf boeken van Mozes had ontvangen, maar dat het pakje tot zijn spijt door de schuld van Ovingius (waarschijnlijk predikant te Groningen) geopend was aangekomen. Hij hoopte de revisie zoo spoedig moge-

[1]) Bijlage 35, blz. 412, 413. [2]) A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 49, 50, 85*. [3]) *Aldaar*, blz. 51—54, 85*. [4]) *Aldaar*, blz. 53.

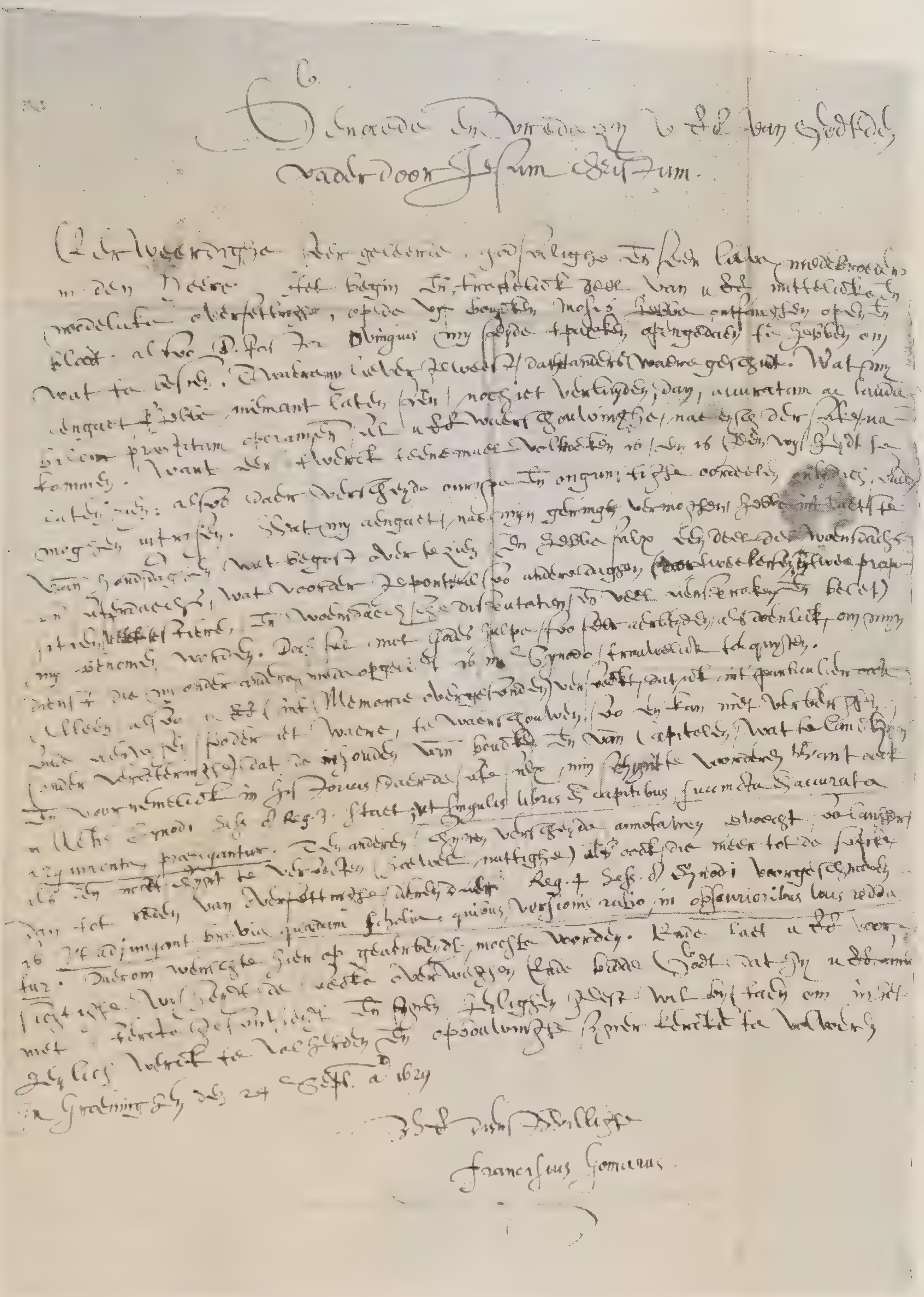
Genade en vrede van God den Vader door Jesum Christum.

In Groeningen den 24 Sept. a° 1629

Franciscus Gomarus

Eigenhandige brief van Franciscus Gomarus aan de Overzetters des Bijbels, 24 Sept. 1629
(Zie Bijlage 58, blz. 439, 440)

lijk te kunnen volbrengen en merkte op, dat de inhoudsopgaven, voornamelijk die van de historische boeken en hoofdstukken, alsmede verschillende kantteekeningen z.i. te lang waren [1]. Het volgend jaar feliciteerde Gomarus zijn collega J. Polyander met het herstel van zijn gezondheid (14/24 Apr. 1630). Met betrekking tot het werk der bijbelvertaling had Thysius hem al verschillende inlichtingen verstrekt. Gomarus hoopte, dat binnenkort het volgende gedeelte volgen zou en wenschte wel, dat Polyander hem met de aanteekeningen hielp, waaraan hij zelf niet zooveel kon doen, als hij wel wilde, omdat hij met de uitlegging van de Hebreeuwsche woorden en zinnen te bezet was. Hij achtte het gewenscht, dat zij later eens samenkwamen, om de vruchten van hun studie met elkander te vergelijken [2].

Hoezeer Bogerman voor de vertaling het oordeel van Gomarus waardeerde, blijkt wel uit zijn brief, den 25sten April 1630 aan Gomarus geschreven [3]. Hierin vroeg hij den hoogleeraar om raad voor de vertaling van Ps. 55 : 19 en 23. Hoewel Gomarus liever eerst de meening van anderen en niet in de laatste plaats die van Bogerman zelf over die plaatsen had willen hooren, gaf hij toch zeer uitvoerig de zijne te kennen, die in hoofdzaak met die van Bogerman overeenstemde. „Maar wat doe ik", zoo vervolgde Gomarus, „terecht zult gij meenen, dat ik het spreekwoord vergeten ben: wil in een bosch geen hout aanvoeren" (14/24 Mei 1630) [4]. Met het oog op het werk der bijbelvertaling betreurde Gomarus het overlijden van ds. Gerson Bucerus, maar hij wilde in den wil des Heeren berusten, schreef hij aan Polyander (9/19 Sept. 1631) [5]. In een ander schrijven aan denzelfden (10/20 Nov. 1631) merkte Gomarus na een breedvoerige aanbeveling van den zoon van ds. Sickinga, een student, die een kosthuis noodig had, waar hij zich in het Fransch zou kunnen oefenen, nog iets over de bijbelvertaling op. Met de herziening van het boek Job zeide hij gereed gekomen te zijn en de volgende week met de Psalmen te zullen beginnen. Hij verzocht Polyander dit aan Bogerman en Baudartius te willen mededeelen [6]. Zoo werkte Gomarus aan de herziening van den

---

[1]) Zie mijn facsimile van dezen brief, tegenover blz. 254; vergelijk: Bijlage 58, blz. 439, 440; H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 271; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 139. [2]) Bijlage 43, blz. 424, 425. [3]) Deze brief is nog onuitgegeven; het origineel bevindt zich in het Gabbema-Archief te Leeuwarden in een afzonderlijke portefeuille. [4]) Bijlage 44, blz. 425—427; H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 273, 274, 355. [5]) Bijlage 45, blz. 427, 428. [6]) Bijlage 46, blz. 428, 429.

arbeid der bijbelvertalers voort. J. Crucius sprak in een schrijven aan den hoogleeraar zijn vreugde er over uit, dat ook Gomarus aan dien arbeid had deel genomen. Tot nog toe ging men niet tot de bron en las men de Schrift niet in de oorspronkelijke taal, maar hield men zich te veel aan de Fransche vertaling. Zoo was een vertaling ontstaan, die naar het oordeel der geleerden op één lijn te stellen was met die van de Genèvers, Cyprianus de Valera, Theodatus en anderen (14 Juni 1634) [1]. Crucius had inderdaad gelijk: de arbeid van Gomarus mocht geprezen worden. Deze leefde met het werk met hart en ziel mede en schreef den 20/30sten Jan. 1633 aan Bogerman: „Hoe aangenaam mij Uw brief was, hebben mijn bedienden genoegzaam kunnen bemerken, daar ik bijna van vreugde danste, toen ik de vertaling van de eerste zes kleine profeten, door U bewerkt, ontving. Ik heb God zeer gedankt voor het volbrachte werk en voor uw gezondheid; gij zijt daartoe van den hemel gesterkt. Mijn vreugde is nog vermeerderd bij het ontvangen van de overige zes, waaraan goede arbeid besteed is'' [2].

Door allerlei omstandigheden kwamen de vertalers en revisoren eerst den 9den Juli 1633 voor de eerste maal bijeen, om gezamenlijk het werk te herzien. Ook Gomarus was tegenwoordig. Bogerman werd tot voorzitter, Revius tot scriba benoemd [3]. Nadat de vergadering eenige moeilijkheden met de Staten Generaal over de toelage, die zij voor het werk zou ontvangen, had besproken [4], ving men met de herziening van de vijf boeken van Mozes aan. Bogerman, Revius, Polyander en Gomarus werden gemachtigd om een plan te maken, zoodat de geheele revisie in acht maanden zou kunnen worden afgedaan. Het plan werd vastgesteld, maar het bleek al spoedig, dat men er zich niet aan houden kon. Wel veertien maanden gingen aan dezen zwaren arbeid heen. Eerst den 1sten Sept. 1634 was men eindelijk gereed [5]. Vier dagen later richtten Gomarus en Polyander samen in hun kwaliteit van Revisoren des O. Testaments aan de Staten Generaal een schrijven, waarin zij berichtten, dat zij na een aanhoudenden, zwaren arbeid van veertien maanden de revisie ten einde hadden gebracht. Zij

---

[1]) J. Crucius, *Mercurius*, pag. 397, 398. [2]) Bijlage 47, blz. 429, 430; H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 272, 273, 355. [3]) N. Hinlópen, *Historie*, blz. 139, 140, Bijlagen, blz. (3); H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 274; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 140, 141. [4]) N. Hinlópen, *Historie*, blz. 141, 142, Bijlagen, blz. (7), (8), (32)—(34). [5]) N. Hinlópen, *Historie*, blz. 142—144, 154, 155, Bijlagen, blz. (8)—(16); H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 275; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 141.

hoopten, dat het werk nu spoedig gedrukt en in handen der gemeente gegeven kon worden. Beleefd verzochten zij om tegemoetkoming in de noodzakelijke onkosten, die zij hadden moeten maken. Het geld was niet onnut besteed: vier jaar hadden zij moeten geven voor private revisie. Verschillende boeken, die zij anders nooit gekocht zouden hebben, hadden zij zich nu moeten aanschaffen, opdat de arbeid des te sneller zou vorderen. Ook voor de loopende maand en voor de kosten van de terugreis zouden zij gaarne vergoeding ontvangen [1]). Mede door Gomarus' invloed werd nu met den druk niet al te lang gewacht [2]).

In een brief, gedateerd 15/25 Sept. 1634, schreef Gomarus aan Polyander, dat hij met werk overstelpt was, maar dat hij het toch niet kon laten, hem door bemiddeling van ds. Job de Witte een kort briefje te zenden. Allereerst wilde hij zijn dankbaarheid uitspreken voor de vriendelijkheden, die hem te Leiden, vooral van de zijde van Polyander, waren ten deel gevallen. Tevens was hij dankbaar voor wat na zijn vertrek voor de gemeenschappelijke zaak was gedaan en voor het honorarium, dat was gegeven, waarvoor zijn vriend zoo goed had gezorgd. Thuis gekomen had hij zijn vrouw, kinderen en collega's in goeden welstand aangetroffen. Alting was naar Bremen en Frankfort vertrokken. De brief besloot met de groeten voor Bogerman en zijn vrouw, Baudartius, Polyander zelf en hun intieme vrienden Thysius en Walaeus, Heynsius, L'Empereur, Golius, Heurnius, Vorstius, Colonius en F. Hommius [3]). De brief is blijkbaar geschreven na Gomarus' terugkeer uit Leiden van het werk der bijbelherziening. In een schrijven, gedateerd 14/24 Dec. 1634, bedankte Gomarus Polyander voor zijn betoonden ijver. Het was hem zeer aangenaam, dat hij het grootste deel van het geld had weten los te krijgen en hij hoopte, dat het overige zou volgen. Met betrekking tot de zaak van de erfge-

---

[1]) *Manuscript Acta Revisorum Bibliae Sacrae*, Lugd. Bat. A. D. 1633, ongepagineerd (*Archief van de Synode der Ned. Herv. Kerk, 's-Gravenhage*), gedrukt in: N. Hinlópen, *Historie*, Bijlagen, blz. (74)—(76), en besproken: *Aldaar*, blz. 155, 156; vergelijk: H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 275. [2]) H. E. van der Tuuk, *J. Bogerman*, blz. 278.
[3]) Bijlage 48, blz. 430, 431. — Misschien zijn ook uit dezen tijd twee brieven van Gomarus aan Polyander, die niet duidelijk gedateerd zijn. In den eersten brief deelde hij mede, dat hij, als de vertaling der kleine profeten gedrukt was, er gaarne een exemplaar van zou ontvangen. Tevens zond hij hem een exemplaar van zijn 19 stellingen toe en beval hij een ongenoemden student bij zijn ambtgenoot aan. In het tweede schrijven bedankte hij Polyander voor de toezending van een lijkoratie, die deze had gehouden en zeide diens stellingen tegen de Socinianen verlangend tegemoet te zien; zie: Bijlagen 56, 57, blz. 438, 439.

namen van ds. Jac. Rolandus deelde hij het volgende mede: aan den zoon had hij geschreven, dat het onbillijk zou zijn, als hij van de zeven revisoren iets zou eischen. De Staten Generaal hadden nl. de totale som niet aan Gomarus ter verdeeling overgedragen, maar een gelijk honorarium bestemd voor ieder der acht revisoren der provinciën afzonderlijk, voor de private, vierjarige revisie, aleer zij in Leiden bijeenkwamen. Ieder der revisoren had zijn honorarium voor dien vierjarigen arbeid ontvangen. Alleen in Noord-Holland was de revisie achtereenvolgens in tweeërlei hand geweest. Eerst was wijlen Rolandus, later ds. Witmarius revisor geweest. De erfgenamen moesten zich dus alleen tot dezen wenden en niet tot de gezamenlijke reviseurs. Witmarius mocht niet maaien, wat Rolandus had gezaaid. Als men er met hem over sprak, zou hij ook wel naar rede hooren. Wat Gomarus zelf betrof: nooit zou hij dulden, dat hem ontnomen werd, wat hij zich gedurende vier jaren door harden en bitteren arbeid had verworven. Hij verklaarde er zich niet tegen, als iemand iets uit eigen beurs wilde geven, maar hij duldde niet, dat een ander de vrucht van zijn arbeid zou ontvangen. Ook voor Thysius gaf hij zijn groeten mede. Een brief aan zijn zuster gericht, sloot hij in. Meer kon hij niet schrijven: de hoest, die hem aan huis bond, belette hem dit [1]).

In een schrijven van 23 Jan./2 Febr. 1636 aan Polyander, waarin Gomarus ook Thysius, De Dieu, L'Empereur en Baudartius liet groeten, deelde de hoogleeraar mede, dat hij van Alting had gehoord, dat men met de uitgave van de historische boeken tot de Koningen en met de profeten tot Daniël was gekomen, alsook, dat men door tusschenkomst van de magistraat er een derde pers had bijgekregen [2]). In een schrijven van 4/14 Jan. 1637 aan denzelfden zeide Gomarus zich niet te verbazen over de klachten der reviseurs, die zijn ambtgenoot bereikten. Inderdaad had Bogerman, op hun verzoek, plechtig aan de revisoren beloofd, dat elk van hen vier gedrukte bijbels zou ontvangen. Als Bogerman dit niet uitvoerde, zou hij zich van de smet van trouweloosheid niet kunnen zuiveren. Naar den eisch der broederlijke liefde en om ergernis en bespotting door tegenstanders te vermijden, achten wij, schreef Gomarus, het noodzakelijk, dat gij beiden, aan wie uit aller naam de zaak is opgedragen, zoo spoedig mogelijk samen aan Bogerman een brief schrijft, dat hij, zooals wij hopen, zijn belofte aan alle re-

[1]) Bijlage 49, blz. 431, 432. [2]) Bijlage 51, blz. 433, 434.

visoren getrouw nakomt en dat wij er anders de Staten in zullen mengen. Wij zouden niets onaangenamer vinden, dan wanneer wij er een rechtzaak van moesten maken. Op de typographen, aldus Gomarus, hebben wij geen verhaal. Er is geen contract gesloten, noch een belofte afgelegd. Een proces met hen zouden de revisoren dan ook zeker verliezen. Als Bogerman zich aan zijn plicht onttrok, zou de zaak zoo kalm mogelijk afgewikkeld moeten worden. Hij hoopte echter niet, dat het zoo ver zou komen. Misschien zou Bogerman wel tegenwerpen, dat de revisoren al zulk een groot honorarium van de Staten hadden ontvangen. Zij hadden dan toch ook bij de correctie ingespannen arbeid moeten verrichten en het was toch niet te veel, als zij voor dien vierjarigen arbeid evenveel ontvingen, als de vertalers te Leiden voor hun arbeid van één jaar. Hij zou er nog maar over zwijgen, dat hij na het besluit van de Nationale Synode met betrekking tot de revisoren den Hebreeuwschen bijbel op zijn minst driemaal van Genesis tot Maleachi had doorgelezen en daarbij het merkwaardige, dat tot het recht verstand van verscheidene plaatsen dienen kon, had geëxcerpeerd, met dit gevolg, dat hij twee heele boeken papier en een derde gedeeltelijk met opmerkingen over woorden, zinnen enz. had gevuld. Niemand onzer, zoo gaat de hoogleeraar voort, heeft voor die voorbereidende werkzaamheden iets verlangd. Hierbij verklaarde Gomarus, dat zijn collega's hetzelfde of nog meer dan hij deed, hadden gedaan. Polyander moest deze motieven maar aan Thysius mededeelen en in het belang der revisoren blijven werken. In een naschrift berichtte Gomarus, dat ook Alting zulk een regeling billijk achtte. De revisoren van het Nieuwe Testament wilden den afloop van deze verwikkelingen eerst afwachten. Win ook den raad van ds. Brouchovius in, zoo schreef Gomarus verder, opdat de zaak zoo voorzichtig mogelijk worde aangelegd. Doch het allereerst moest aan Bogerman de vraag gesteld worden, of hij die vier exemplaren had beloofd, of niet. Voorts vroeg hij, hoe ver men met het drukken al gevorderd was. Men had hiernaar bij hen reeds ernstig geïnformeerd. Ook moest Polyander hem eens mededeelen, of de typographen het geld, dat de vertalers hadden bedongen, al betaald hadden of niet. Daarnaar kon hij bij Cl. Elsevier wel eens informeeren. Mocht de betaling nog niet geschied zijn, dan moest er beslag op het geld gelegd worden, totdat Bogerman zijn belofte was nagekomen en de beloofde exemplaren

had gegeven. Voor het geval, dat Bogerman ook voor zichzelf exemplaren bedongen mocht hebben, moest ook hierop beslag gelegd worden, totdat hij zijn woord gestand had gedaan [1]). Op 12/22 Nov. 1637 schreef Gomarus opnieuw aan Polyander. Hij bedankte hem voor zijn brief, maar verbaasde zich over hetgeen zijn collega aangaande de bewuste exemplaren schreef. Zouden de revisoren dan zelfs niet één exemplaar ontvangen? Hij hoopte, dat iedere revisor door de bemoeiïngen van Polyander en Thysius bij Vosbergen één bijbel zou ontvangen. Het is mij niet gebleken, dat dit inderdaad is geschied [2]).

Behalve aan het werk der Bijbelherziening besteedde Gomarus zijn krachten ook aan anderen wetenschappelijken arbeid. Gedurende zijn 22-jarigen arbeid aan de universiteit te Groningen verschenen verschillende geschriften van zijn hand, die allen in een volgend hoofdstuk over de „Werken" zullen worden besproken. Den 31sten Mei 1627 deelde hij aan G. J. Vossius mede, dat eerstdaags zijn werk over de genealogie van Christus zou uitkomen [3]). Reeds den volgenden dag schreef hij vóór dit werk, dat in zijn „Opera" is afgedrukt en later (Hoofdstuk XI) nog besproken zal worden, de opdracht, die hij tot Abr. Musholius en Aeg. Bursius richtte [4]). Eveneens aan Vossius zond Gomarus, met een begeleidend schrijven, gedateerd 18/28 Sept. 1628 enkele exemplaren van zijn „Investigatio", een voor hemzelf en de overige voor andere personen. Walaeus had, zoo schreef hij, over hetzelfde onderwerp geschreven, maar ook bij verschil van inzicht bleef de vriendschap tusschen hen beiden bewaard [5]).

Den 1sten April 1629 schreef Vossius aan Gomarus. Voor de ontvangst van Gomarus' geleerde werk over den Sabbat, zoo schreef hij, was hij zeer dankbaar, al zou het ook in deze tijden niet naar ieders smaak zijn. Het speet hem alleen, dat hij door zijn drukke werkzaamheden verhinderd was geweest, Gomarus wat spoediger te schrijven [6]). Reeds vijf dagen later (27 Maart/6 Apr. 1629) schreef Gomarus aan Vossius terug. Over zijn werk over den Sabbat, zeide hij niet bezorgd te zijn: het was hem er alleen om te doen geweest, zijn meening uiteen te zetten. Na Paschen zou hij over de namen Gods gaan disputeeren en de vraag, hoe de naam

---

[1]) Bijlage 53, blz. 435, 436. [2]) Bijlage 54, blz. 436. [3]) Bijlage 38, blz. 416—419. [4]) *Opera*, III pag. 447, 448. [5]) Bijlage 40, blz. 421, 422. [6]) G. J. Vossius, *Epistolae*, I pag. 148, 149.

Jehova moet uitgesproken worden, bespreken [1]). In een brief van den 12/22sten Nov. 1637, aan Polyander gericht, zeide Gomarus niet te twijfelen, of Polyander had wel een exemplaar van zijn boekje ontvangen. Mocht dit niet het geval zijn, dan zou hij er wel een van L'Empereur ontvangen. Hij verheugde er zich over, dat Polyanders arbeid tegen de Socinianen gereed was [2]). Het boek van Gomarus, waarop deze hier zinspeelde, was blijkbaar zijn „Davidis Lyra", waarvoor L'Empereur een voorrede aan den Lezer schreef, en dat kort te voren was verschenen [3]). Met ditzelfde geschrift wenschte Vossius den 10den Maart 1638 Gomarus geluk. De hoogleeraar, zoo schreef hij, had de kennis der Hebreeuwsche poëzie als uit de onderwereld te voorschijn geroepen. Het geschrift zou des te meer vrucht opleveren, naarmate het meer werd bestudeerd [4]).

In den jare 1640 rezen er bedenkingen tegen Gomarus' leerzuiverheid. Zijn formuleering van het object der praedestinatie werd ernstig bekritiseerd. In een volgende, afzonderlijke paragraaf hoop ik hierop terug te komen en den strijd in hoofdlijnen te schetsen.

Den 11den Juli 1628 schreef Gomarus aan A. Rivetus te Leiden een brief, dien hij vergezeld liet gaan van een disputatie over de materie en den vorm der rechtvaardigmaking, en die als weerlegging moest dienen van de leeringen, die Piscator had verkondigd. Naar het oordeel van den schrijver was zij met het oog op den tijd van groot belang. Toen hij nl. na de lezing van Piscators geschriften bemerkt had, dat de studenten door dwalingen beïnvloed werden en dat dit voor een onbeteekenende zaak werd gehouden, achtte hij den tijd rijp, om in te grijpen. Hij had dit gedaan door zijn voorbeeld, door ernstigen aandrang bij de Herv. Kerken in Frankrijk (synode van Gap, 1603) en door brieven aan de school te Herborn en aan Piscator. Deze had het doen voorkomen, alsof de gezant Renaldus door hem uitstekend weerlegd was. Hierop zou dan steunen, wat Scultetus in zijn boek „De curriculo vitae", een autobiografie, na zijn dood te Emden verschenen, had geschreven, dat nl. de gezant Renaldus Piscators argumenten degelijker bevonden had, dan hij eerst meende. Ieder, die de verdediging van Piscator las, zou tot de overtuiging moeten komen, dat

[1]) Bijlage 42, blz. 423, 424. [2]) Bijlage 54, blz. 436. [3]) Van dit werkje heeft Gomarus waarschijnlijk ook een exemplaar aan J. Coccejus gezonden met een begeleidend schrijven van den 19den Oct. 1637; zie: J. Coccejus, *Opera*, ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ Tomus Alter, pag. 642 [4]) G. J. Vossius, *Epistolae*, I pag. 348, 349.

de man maar wat gezegd had. Van de vijf argumenten, die hij bijbracht, had alleen het eerste op de zaak betrekking. Dit argument nu had Gomarus in zijn disputatie weerlegd. De andere vier gingen buiten de kwestie om en de beschrijving van den staat des geschils was zeer verward. Sommige orthodoxen gaven als hun meening te kennen, dat Gomarus zijn disputatie beter tijdens het leven van Piscator had kunnen uitgeven, maar zijn dwaling leefde echter nog voort in geschrift en woord van partijgenooten. Reeds eerder had Gomarus zich op het weerleggen van de dwaling van Piscator toegelegd, zonder evenwel diens naam te noemen, want hij had met de mogelijkheid gerekend, dat deze zich zou beteren. Die mogelijkheid was echter vervallen, toen hij was overleden en opdat men nu op zijn gezag, omdat hij zich in andere opzichten zoo verdienstelijk had gemaakt, niet tot dwaling vervallen zou, of er in blijven, meende Gomarus aan het Geloof, aan God en aan de Kerk verplicht te zijn tegen Piscators meeningen op te komen. Arminius had van den keten des heils de praedestinatie en de roeping geschonden. Piscator verviel in de dwaling der chiliasten en misvormde, met groot onrecht tegenover de Confessie, de rechtvaardigmaking en heiligmaking. Al mocht in andere opzichten zijn eer bewaard blijven, in betrekking tot deze leerstukken moesten zijn dwalingen duidelijk worden aangetoond [1]).

Den 29sten Dec. 1636 legden Gomarus en H. Alting aangaande de kwestie-Saumur een verklaring af. Zij hadden de theologische verhandelingen van Rivet over de leer van natuur en genade gelezen en hoopten, dat zij als verdediging van het orthodox gevoelen, zooals dat tegenover dat der heele en halve Pelagianen op de Dordtsche Synode uitgesproken en te Charenton bevestigd was, aan ongelukkig getwist een einde zouden maken, den kerken en der Fransche school tot heil [2]).

Den 5/15den Dec. 1635 verzond Gomarus een brief aan J. Polyander. Veel tijd om te schrijven verklaarde de hoogleeraar niet te hebben. Polyander had hem om zijn oordeel over de Septuaginta gevraagd, maar Gomarus had niet geantwoord, omdat hij de vraag niet goed begreep. Bovendien had hij het erg druk: tweemaal per dag moest hij een voorlezing houden en tweemaal per week een propositie. Hij gevoelde zich als een zwaarbeladen ezel. Met de

---

[1]) Bijlage 39, blz. 419, 420. [2]) Bijlage 52, blz. 434; over H. Alting zie: J. P. de Bie en J. Loosjes, *Biographisch Woordenboek*, I blz. 111—119.

groeten aan Polyander en zijn echtgenoote, Thysius, Walaeus, Hommius, Colonius, Bogerman, Latius, Bonaventura en Elsevier besloot hij dezen brief [1]). Op 23 Jan./2 Febr. 1636 wenschte Gomarus Polyander geluk met het feit, dat de pest te Leiden was uitgewoed en sprak zijn vreugde er over uit, dat zij in de kerk hun dankbaarheid plechtig hadden uitgesproken. Polyander had hem over de vertaling der Zeventig gevraagd. Hij was het met Hiëronymus eens, dat de Zeventig alleen de Wet vertaald hadden. Aristeas deelde ook zeer duidelijk mede, dat zij dit in gemeenschappelijk overleg hadden gedaan. Hiermede was de fabel, door Justinus Martyr en andere kerkvaders medegedeeld, voldoende weerlegd. Wel schijnen de Joden in Egypte na verloop van tijd gezorgd te hebben, dat ook het resteerende deel van het Oude Testament in het Grieksch er aan werd toegevoegd. Zoo was men er later toe gekomen, de gansche vertaling aan de Zeventig toe te schrijven. In margine wees Gomarus nog op de onwaarschijnlijkheid van het verhaal, als zouden de Zeventig, zonder elkander te raadplegen, in verschillende vertrekken, tot dezelfde vertaling gekomen zijn. Zoo zou men tot de inspiratie van de Septuaginta moeten komen. Aristeas' getuigenis liet de feiten wel anders zien [2])!

De correspondentie tusschen Balthasar Willius, hoogleeraar-predikant te Bremen en de theologische faculteit te Leiden geeft ons een blik in de houding, die deze tegenover Gomarus innam. Den 8sten Dec. 1637 richtte Willius een schrijven aan de faculteit, vergezeld van zijn commentaar op Haggai en Maleachi. Hij verzocht, of zij zijn werk wilde beoordeelen, en gaf de redenen op, die hem tot de vervaardiging van zijn commentaar hadden geleid. Hij keurde het goed, wanneer men het orthodoxe spoor van leermeesters volgde, maar niet, wanneer men niet poogde of niet durfde in het heilige verder te komen dan zij. Met deze woorden wilde hij de orthodoxe leeraars niet van heterodoxie beschuldigen, noch beoogen, een nieuwe theologie voor te dragen [3]). De faculteit schijnt hem intusschen van ketterij verdacht te hebben. Den 15den Maart 1638 schreef Willius haar voor de tweede maal. Waar zij heterodoxie bij hem vermoedde, poogde hij zich thans op verschillende punten van Arminianisme en Lutheranisme te zuiveren. De deugden van den grooten Calvijn noemde hij ontzaglijke gaven en

---

[1]) Bijlage 50, blz. 432. [2]) Bijlage 51, blz. 433, 434. [3]) A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 177—180, 89*.

verdiensten jegens de Kerk van God. Dat de genade, voldoende tot de zaligheid, alleen in de wet der natuur of in de geschreven wet zou bestaan, erkende hij als ketterij. Zijn meening was, dat God de uitwendige middelen ter zaligheid door de heerlijkheid der Kerk, door Wet en Evangelie, aan het geheele menschelijke geslacht doet toekomen. Op deze wijze ging Willius voort zijn gedachten uiteen te zetten. Alleen op één punt (met betrekking tot Rom. 9) zeide hij met de faculteit van meening te verschillen. Geloofde deze, dat de trekking Gods ten doel had, aan de ergernis tegemoet te komen, die uit de hardnekkigheid der Joden zou kunnen geboren worden, Willius achtte die trekking in tegenstelling met die ergernis. Tusschen die beide opvattingen was echter z.i. geen wezenlijk verschil. De laatste sloot de eerste in zich [1]).

Ook nu verkreeg Willius niet, wat hij wenschte. Den 24sten Juni 1638 zond de faculteit hem een missive. De Curatoren der universiteit waren niet bereid, de opdracht te aanvaarden, ten eerste, omdat zij niet gewoon waren, deze van buitenlanders te accepteeren en ten tweede (en dit is voor ons vooral van belang) om het vers in de aanspraak van zijn boek:

Nec tibi pro Arminio, nec docto cura Gomaro,
Verus uterque placet, falsus uterque iacet.

Na de veroordeeling van Arminius in Dordrecht moesten zulke woorden Curatoren en faculteit wel mishagen [2]).

Willius antwoordde den 25sten Juli 1638. Hij verwonderde er zich over, dat hij nogmaals van een onbillijke vergelijking tusschen Gomarus en Arminius werd beschuldigd. Hij had hen niet met elkander vergeleken, maar gezegd, dat hij zich van partijstrijd onthield. Was hij tegen hun personen onbillijk, als hij noch Gomarus, noch Arminius verdedigen wilde? Hij wilde er niet over discussieeren, of het gevoelen van Gomarus door de Synode was goedgekeurd of niet. Op de 107de zitting was duidelijk gebleken, dat Gomarus van het algemeen gevoelen van de theologen en van de faculteit was afgeweken. In de 132ste zitting was gebleken, hoe de Engelsche en andere buitenlandsche afgevaardigden over sommige van zijn harde uitspraken oordeelden. Niet alleen aanvaardde de Synode de schepping tot veroordeeling niet, maar zij wees haar ook met alle macht af. Indien dus iemand het persoonlijk ge-

[1]) A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 180—183, 89*. [2]) *Aldaar*, blz. 187—189, 89*, 90*.

voelen van Gomarus niet zou goedkeuren (wat in dit geval niet was gebeurd), zou die persoon naar Willius' meening er niet van beschuldigd kunnen worden, dat hij tegen de Synode en zijn geloof gehandeld zou hebben. Hij betwijfelde ten zeerste, of iemand van de theologen zou kunnen verzekeren, dat het gevoelen van Gomarus door de Synode was goedgekeurd. Zoowel Willius zelf, als zijn collega hadden de besluiten der Dordtsche Synode onderteekend en tot op dit oogenblik niets daarvan teruggenomen. In plaats van de Synode te veroordeelen erkenden zij haar gezag nog tot op den huidigen dag, zooals uit zijn commentaar op Maleachi ook bleek. Al die lasterlijke verdenkingen schreef hij op naam van H. Flockenius, wiens leven door Willius in een zeer ongunstig licht werd gezet [1]).

Belangrijk is deze correspondentie om twee redenen. Ten eerste kan zij gelden als een voorspel van den strijd over Gomarus' zuiverheid in de leer, zooals die enkele jaren daarna, in 1640, werd gestreden. Ten tweede bewijst dit voorval, dat de Leidsche theologische faculteit in 1638 haar vroeger lid niet verloochende of tegen hem partij koos, maar, zij het dan ook bedekt, zijn werk bleef eeren.

In Dec. 1626 richtte Gomarus een belangrijk schrijven aan Vossius met betrekking tot de nagedachtenis van Junius, die tot zijn verdriet bezoedeld werd. Gomarus schreef als volgt: „Hoewel ik in deze vacantie door huiselijke bezigheden bijna overstelpt ben, zoodat ik nauwelijks den tijd heb, om achter mijn oor te krabben, heeft zich toch een zeer rechtvaardige verontwaardiging van mij meester gemaakt, zoodat ik dezen brief moet schrijven. Gisteren heeft een bevriend predikant mij opmerkzaam gemaakt op het allerschandelijkste brandmerk, dat op Junius' naam en familie gedrukt is, en dat door een man, die op het oogenblik om zijn trouw, geloofwaardigheid en ernst zeer veel gezag heeft. Ik heb het oog op de geschiedenis van Thuanus, die te Genève is verschenen". Vossius moest het jaar 1602 maar eens naslaan: daar werd Junius ontzettend belasterd. Hij zou een onbestendig persoon zijn geweest, op gezag der Staten om zijn revolutionaire neigingen verbannen en te Neurenberg gestorven zijn. De duivel, aldus Gomarus, had niet sterker kunnen liegen. Thuanus had zichzelf hiermede naar het rechtvaardig oordeel Gods, het brandmerk van schan-

[1]) A. Eekhof, *De theologische faculteit te Leiden*, blz. 192—198, 90*.

delijke boosaardigheid of van afschuwelijke lichtgeloovigheid opgedrukt, twee eigenschappen, die voor historische betrouwbaarheid zoo verderfelijk zijn. Hoe had, vroeg Gomarus, Thuanus zoo onbeschaamd durven liegen en Roverius het boek durven uitgeven? Zou het niet gewenscht zijn, dat de hulp van de overheid van Genève werd ingeroepen en dat daartoe de tusschenkomst van de Curatoren of van de magistraat van Leiden gevraagd werd, om gedaan te krijgen, dat Roverius in alle exemplaren die passage doorhaalde of nog liever, dat hij die bladzijde herdrukte? Deze wist toch wel, dat hetgeen daar werd vermeld, onwaar was. Gomarus hoopte, dat Vossius, als een tweede Plutarchus, naar zijn gaven, een verhandeling zou schrijven, om de eer van Junius en diens geheele familie tegenover dit beruchte libel te verdedigen. Het zou een afzonderlijk geschrift kunnen zijn of een nieuwe uitgave van Junius' leven. Van Roverius zou een publieke schuldbekentenis verlangd kunnen worden. Vossius moest eerst maar eens den raad van vrienden van Junius, als Vosbergen, inwinnen. Men zou de Staten Generaal kunnen vragen te gelasten, dat de beruchte bladzijde door de boekverkoopers uitgescheurd en met papier overplakt werd. Wat Thuanus over Junius mededeelde, was met Donellus gebeurd [1]).

Den 11den Mei 1627 diende Vossius op dit schrijven van antwoord. Hij was het met Gomarus eens. Thuanus had zijn schoonvader Junius na diens dood belasterd. Dit mocht niet geduld worden, maar tot nog toe had Vossius om verschillende redenen, die hij opsomde, geen tijd gehad om voor de eer van Junius op te komen. Zoo was hij druk bezig met het persklaar maken van een werk over de Latijnsche geschiedenis, waarin hij al meer dan 1600 schrijvers had behandeld. En niet alleen deze arbeid, maar ook het feit, dat er brieven van Scaliger gedrukt zouden worden, had hem van het schrijven van een verdediging teruggehouden. Misschien zou Gomarus vragen, wat die brieven met de zaak van Junius te maken hadden. Het was toch algemeen bekend, dat Scaliger geen tegenspraak kon dulden. Nu verschilde Junius o.a. in sommige opzichten met hem van meening ten aanzien van de tijdrekenkunde, waarom Scaliger hem bij zijn Fransche vrienden, vooral bij Casaubonus, den grooten vriend van Thuanus, had zwart gemaakt. Vossius wilde eerst weten, wat Scaliger aan Ca-

[1]) Bijlage 37, blz. 415, 416.

saubonus had geschreven. Als hij de kwaadwillige woorden van Scaliger over Junius gelezen had, zou Vossius deze weerleggen. Hoe hij het doen zou, wist hij echter nog niet. Hij zou een afzonderlijk geschrift kunnen uitgeven of in een voorrede van een van zijn werken Junius verdedigen [1]).

Reeds den 31sten Mei 1627 zond Gomarus hierop zijn antwoord. Hij wist wel, zoo schreef hij, dat Vossius het zijne zou doen. Zelf had hij Scaligers brieven nog niet gelezen, maar er wel van gehoord. Junius moest er zeer onrechtvaardig in behandeld zijn, terwijl de uitgever den naam van Scaliger, dien hij probeerde te verheerlijken, juist onteerde. Scaliger noemde Junius' naam wel niet, maar ieder wist goed genoeg, wie er bedoeld werd. De toorn van Scaliger en zijn opvliegendheid, die bedekt hadden moeten blijven, werden nu in het volle daglicht geplaatst. De schuld hiervan lag niet zoo zeer bij hem zelf, als wel bij zijn aanhangers, die hem hadden aangezet, om aldus tegen Junius op te treden. Gomarus zeide de oorzaak van de wrijving nog heel goed te weten. Toen hij Junius eens een bezoek bracht, liet deze hem een uitgave van een boek van Manilius zien, voorzien van noten van zijn overleden schoonvader Lanoi, dat hij meende te moeten uitgeven, terwijl hij ook eigen aanteekeningen er aan had toegevoegd. Voorin stond een gedicht, waarin gezegd werd, dat Manilius als in het leven was teruggeroepen. Een criticus, die inmiddels was overleden en wiens naam Gomarus daarom maar liever verzwegen had, van nijd vervuld, omdat de theoloog Junius zoo onwaardig den sikkel in den oogst van anderen, namelijk in dien der critici had geslagen, vestigde Scaligers aandacht op deze uitgave en deed het voorkomen, alsof diens eerste uitgave nu door deze tweede uitgave een groot onrecht aangedaan en een brandmerk opgedrukt was, alsof Scaliger alleen het lijk van Manilius weder te voorschijn had gebracht. Scaliger was dus naar Junius gegaan, opgewonden en met het bewuste boek in de hand. Hij liet het gedicht zien en viel toornig in deze woorden uit: Hebt gij nu eerst Manilius in het leven teruggeroepen? Laat eens één noot zien, die goed is! Intusschen was Gomarus binnengekomen. Door Junius' antwoord al wat gekalmeerd, had Scaliger het gesprek een wat mildere wending gege-

[1]) G. J. Vossius, *Epistolae*, I pag. 116—118; vergelijk: C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 93—95.

ven. Deze verschillende bijzonderheden, aldus Gomarus, had Junius hem zelf verteld.

Er was nog een andere oorzaak van oneenigheid geweest. Overeenkomstig de gewoonte van zijn land had Scaliger aan Junius zoo spoedig mogelijk een beleefdheidsbezoek gebracht; deze daarentegen, door studie in beslag genomen, had, trouwens naar de Duitsche gewoonte, die hij vele jaren volgde, Scaliger op zijn beurt maar zeer zelden bezocht, hetgeen de studenten onder elkander als een blijk van hooghartigheid en minachting uitlegden.

Hier kwam nog bij, dat Junius, toen hij in de zomervacantie, buiten de orde, in het openbaar een boek van Tertullianus zou verklaren en over een moeilijke passage het advies van Scaliger had ingewonnen, daarna in tegenwoordigheid van dezen, toch de minder goede lezing in het openbaar had verdedigd. Ook over iets anders (conchyliatus en conciliatus) waren zij het niet eens. Een student zou verteld hebben, dat Scaliger zóó boos was, dat hij gezegd had, zich te verbazen, dat Junius zoo hardnekkig in zijn dwaling volhardde en niets van een ander wilde leeren.

Ook Drusius had Scaligers meening ten opzichte van Junius ten kwade beïnvloed. Zoo zeide hij bijv., dat Junius slecht Hebreeuwsch had geleerd en dat hij dit nog ongelukkiger onderwees. Casaubonus zou weer scherp over Junius' Aanteekeningen op Tertullianus geoordeeld hebben: Junius zou veel Latijnsche woorden verzonnen hebben, die in de geheele oudheid niet bekend waren, maar waartoe hij was gekomen door een verkeerde lezing van Tertullianus. Dit zou Casaubonus aan Scaliger geschreven hebben, die er mede instemde en het aan bezoekers vertelde. Junius kon het best verdragen, als men met hem van meening verschilde. Ook Scaliger zou dit wel gekund hebben, als vleiers hem niet opgestookt hadden. Gomarus schreef verder zich te herinneren, dat Junius en Scaliger eens tegelijkertijd bij Raphelengius in den winkel waren. Scaliger zat verlegen met een moeilijk woord uit het Arabisch-Latijnsche woordenboek van Raphelengius. Junius maakte een conjectuur: moest het misschien niet zóó gelezen worden? Terstond had Scaliger uitgeroepen: wat is het toch nuttig, dat geleerde mannen met elkander spreken; gij hebt voorwaar den spijker op den kop geslagen! Inderdaad moet dat zóó gelezen worden.

Ook over zichzelf oordeelde Scaliger scherp. Als hij zich vergist

had, was hij gewoon te zeggen: „O, wat ben ik een ezel, een beest, een schaap geweest!" (O que je ay esté un asne, une beste, une pecore). Zijn landaard en vurig temperament kwamen hierbij duidelijk uit.

Toch was het volgens Gomarus beter geweest, als Junius Scaliger wat meer had bezocht, al was hij door zijn studiën dan ook zeer bezet en had hij van onnoodige bezoeken een afkeer. Toen Gomarus hem eens daarop had gewezen, had Junius gezegd, dat hij een mengsel was van Fransch zilver en Duitsch lood. Hij was welwillend en oprecht van inborst, aldus Gomarus, maar de eerste indruk was wel eens te streng-Duitsch, een ernst, die Lydius eens voorgoed van hem verwijderd zou hebben, indien Gomarus in een persoonlijk gesprek hem niet een anderen kijk op Junius' karakter had gegeven.

In de zaak -Thuanus prees Gomarus Vossius' voorzichtig overleg. Het was misschien het beste te handelen, zooals Vossius het zich had voorgesteld: bij de eerste de beste gelegenheid aan de levensbeschrijving van Junius een bladzijde toevoegen, die als apologie zou kunnen dienen. Dan zou Vossius ook in een van zijn werken een verdediging van Junius kunnen invoegen, die voor die groote mannen (Scaliger en Thuanus) zoo min mogelijk pijnlijk was. Ook zou er een overzicht van het gemeenschappelijk oordeel van vrome, geleerde mannen gegeven kunnen worden. Misschien had ook Gretser wel schuld en had deze Thuanus er toe gebracht. Of nog anderen hun invloed hier hadden doen gelden, kon Gomarus niet zeggen.

Aan den buitengewonen lof, die aan de beide Scaligers werd toegezwaaid, behoefde niemand zich te stooten. Hadden zij al hun gebreken, en wie had ze niet, het waren toch figuren van bijzondere grootte. Ook Erasmus mocht onder de grooten genoemd worden. Longobius plaatste Budaeus wel met hem op een lijn, maar Erasmus' geleerdheid, uitkomende in de uitgave van de Patres en de „Aanteekeningen op het N. Testament" moest toch wel zeer bewonderd worden. Door sommige werken had Erasmus zich een onsterfelijken roem verworven. Zijn brieven waren slechts voor den geleerde te begrijpen en men kon hem gemakkelijker gispen dan verbeteren. Gomarus twijfelde dan ook niet, of Erasmus' geschriften zouden, zoolang de wereld bestond, voor de geleerden een bron van genoegen en bewondering vormen, al was de gunst

van het volk ook van dien aard, dat men of ten hemel verheven of tot in de hel werd nedergestooten [1]).

Ook tegen een ander meende Gomarus te moeten optreden. Op 27 Maart/6 April 1629 schreef hij aan Vossius, dat hij bij gelegenheid de nagedachtenis van Junius van smaad zou zuiveren, omdat hij niet kon dulden, dat Drusius zich daaraan vergrepen had [2]).

De verhouding tusschen Gomarus en Scaliger was steeds goed gebleven, wat blijkt uit het feit, dat Gomarus diens testament moest uitvoeren. In Maart 1631 ging Gomarus op reis naar Holland [3]). Blijkens zijn eigen schrijven aan P. Cunaeus, rector van de Leidsche academie, gold dit bezoek de uitvoering van Scaligers testament. Na de eerste uitgave van zijn „Thesaurus" nl. had Scaliger de tweede editie aangekondigd (Aug. 1606). Zelf had hij deze echter niet meer persklaar kunnen maken, waarom hij bij testamentaire beschikking dit werk aan Gomarus had overgedragen, waarvoor deze uit dankbaarheid Scaligers eigen exemplaar van Josephus had ontvangen. In den eersten tijd had Gomarus echter met dit werk geen aanvang kunnen maken; zijn vertrek naar Middelburg en Saumur had een nauwkeurige uitgave van dit belangrijke boek belemmerd, maar hij had Scaligers opdracht niet vergeten en daarom reisde hij den 14den Maart 1631 naar Leiden. De gebroeders Commelin, die voor de uitgave hadden zorg te dragen, maakten met den arbeid niet den noodigen ernst, waarom Gomarus zich te Leiden tot den rector om hulp wendde. Samen begaven zij zich naar de nalatige broeders, waarvan de oudste, Abraham, medewerking toezegde, doch de jongste, Isaac, de zaak het meeste bleek tegen te houden. Eindelijk beloofden zij het werk voortgang te doen hebben. Er kwam echter niets van: hoe vaak de rector, Burgersdicius, ook aandrong, de zaak bleef rusten. Hierom nu schreef Gomarus, ten einde raad, aan den nieuwen rector P. Cunaeus en den geheelen senaat den 24sten Maart 1632 een brief, waarin hij de gansche toedracht der zaak mededeelde. Konden de Leidsche professoren in laatste instantie de gebroeders niet tot de uitgave bewegen? Het zou tegenover de nagedachtenis van Scaliger een groot onrecht zijn, en voor het rijk der letteren een groot verlies, een kwelling voor alle geleerden, als door de traagheid van

---

[1]) Bijlage 38, blz. 416—419; vergelijk: J. Reitsma, *F. Junius*, blz. 142—145.
[2]) Bijlage 42, blz. 423, 424. [3]) *Acta Senatus Acad. 1614—1688, fol. 276* (*Archief van den senaat der Hoogeschool te Groningen, No. 5a*).

Isaac Commelin deze kostbare „Thesaurus" van Scaliger niet in het licht verscheen en niet met schitterende letter (typis ferventibus) gedrukt werd [1]).

Had Gomarus, zoo is men geneigd te vragen, met die uitgevers dan alleen verschil over de wijze van uitvoering? Scaligers biograaf zegt hiervan: „Aber die Händelsucht des Gomarus verdarb auch dieses Geschäft" [2]). Maar had hij het recht dit te beweren? Voor zoover wij weten, deelen de bronnen hieromtrent niets mede. Genoemde geschiedschrijver citeert wel een werk van Crenius, waarin gesproken wordt over twist en strijd, die de hoogleeraar met de uitgevers Commelin zou gevoerd hebben („Nescio qvibus rixis et contentionibus inter illum ac Comelini typographi haeredes subortis"), maar dit argument verliest wel zeer veel van zijn kracht, als het uit het werk van Gomarus' lateren tegenstander Maresius geput blijkt [3]).

Hoe het ook zij, de brief van Gomarus, dien Cunaeus, blijkens een aanteekening er op, den 12den Apr. 1632 ontving, werd reeds den 16den in de vergadering van den senaat voorgelezen en behandeld. Deze besloot den gebroeders Commelin een aanmaning te zenden en later deze zaak weer te behandelen [4]). Hiervan is echter nooit iets gekomen, en toen Gomarus stierf, was Scaligers laatste wensch nog steeds niet vervuld. Ten slotte werd het werk van Scaliger door Alex. Morus uitgegeven, maar op zulk een gebrekkige wijze, dat de tweede druk niet beter mocht heeten dan de eerste [5]).

Gomarus is driemaal gehuwd geweest. Zooals wij zagen, was Emerentia Muysenhol, die in 1588 in Frankfort kwam en daar in 1592 overleed, zijn eerste vrouw, en was zijn huwelijk met zijn tweede vrouw Maria L'Hermite in 1593 de aanleiding tot zijn verbanning uit Frankfort aan den Main. Zij stierf den 27sten Juli 1621 op den leeftijd van 62 jaren, na 28 jaar met Gomarus gehuwd te zijn geweest. In een „Programme funèbre" werd zij door Gvil. Makdovvell herdacht en ten zeerste geprezen [6]). Ongeveer een jaar later begaf Gomarus zich voor de derde maal in het huwelijk

---

1) *Univ. Bibl. Leiden, Cun. 2*; afgedrukt in: P. Cunaeus, *Epistolae*, pag. 325, 326; vergelijk: J. Bernays, *J. J. Scaliger*, S. 227; C. Sepp, *Bibliotheek*, blz. 70. 2) J. Bernays, *J. J. Scaliger*, S. 227. 3) Th. Crenius, *Animadv.*, XV pag. 109, 110. 4) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 166. 5) J. J. Bernays, *J. J. Scaliger*, S. 227. 6) *Portef. I, 18* (*Univ. Bibl. Groningen*).

en wel te Middelburg met Anna Maria de Lannoy [1]). Alleen uit het tweede huwelijk werden kinderen geboren, nl. twee zoons, Franciscus en Johannes, en twee dochters, Maria en Johanna [2]). De jonge Franciscus, die in 1594 geboren werd, huwde in Jan. 1620 met Agneta Wermeri, dochter van ds. Joachim Wermerus [3]). Dit huwelijk was maar van korten duur: Agneta stierf en in Maart 1622 hertrouwde Franciscus met Maria Nisingh [4]). Johannes, die in 1599 geboren was, stierf reeds in 1613. Maria, die in 1597 geboren werd, en met J. Bosman, predikant te Zwijndrecht, was gehuwd, stierf in 1618 en liet een dochter Cornelia na, die eerst met den schepen Mr. Johan van den Corput en later met den kunstschilder Albert Cuyp gehuwd is geweest. Johanna, Gomarus' jongste dochter, trouwde den 3den Apr. 1621 met David de la Haye, predikant der Fransche gemeente in Groningen. Bij het sluiten van dit huwelijk werden bij huwelijkscontract de financiëele verhoudingen tot in kleinigheden geregeld [5]). Den 14/24sten April 1630 schreef Gomarus aan Polyander, dat zijn schoonzoon David de la Haye het best maakte; nog kort te voren hadden de Staten zijn tractement verhoogd; hij had nu een vrije woning en 700 gulden 's jaars en woonde in een vredige omgeving [6]), en op 23 Jan./2 Febr. 1636 schreef Gomarus aan denzelfden, dat hij zeer dankbaar was voor wat Polyander hem over den ijver van zijn schoonzoon had geschreven [7]). Toen Vossius den 15den Aug. 1640 in een brief aan Gomarus nog even over zijn overleden dochter sprak en Gomarus tevens troostte over het heengaan van zijn vrouw, kon hij dan ook schrijven, dat het gelukkig voor Gomarus was, dat zijn schoonzoon en dochter in dezelfde stad woonden. Hij vroeg, of Gomarus er niet voor zorgen kon, dat zijn schoonzoon De la Haye op de een of andere wijze in de rij der professoren werd opgenomen [8]).

In de eerste Groninger jaren deed zich in de familie-Gomarus een droevige aangelegenheid voor. Van 1624 tot 1626 rechtten Gomarus en zijn zoon Franciscus met elkander over een erfenis.

---

[1]) *Proclamatieboek 1611—1623*, in dato 28 Juli 1622 (*Gemeente-archief Groningen*). [2]) *Doss. Ruys* II bevat een geslachtsregister van de familie-Gomarus, al staat Ruys voor de betrouwbaarheid van al zijn mededeelingen niet in. [3]) *Proclamatieboek 1611—1623*, in dato 29 Jan. 1620 (*Gemeente-archief Groningen*). [4]) *Aldaar*, in dato 16 Maart 1622. [5]) *Aldaar*, in dato 6 Apr. 1621; *Huwelijkscontract, Register Feith*, (*Rijksarchief Groningen, Bruikleen, Archief van het Sint Anthonygasthuis te Groningen, Nr. 33, Reg. no. 19, 1 charter met zegel*); zie ook: A. Eekhof, *Jacobus Acontius*, in *Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis, N. S.*, Dl. XXI (1928), blz. 61; M. Balen Jz., *Beschryvinge der Stad Dordrecht*, blz. 940, 1027. [6]) Bijlage 43, blz. 424, 425. [7]) Bijlage 51, blz. 433, 434. [8]) G. J. Vossius, *Epistolae*, I pag. 394, 395.

Toen de vader den 18den Juli 1622 weder in ondertrouw was opgenomen, had hij een staat van goederen tot een bedrag van ongeveer *f* 7500.— opgegeven, waartegen de kinderen echter bezwaren inbrachten. Zij zeiden, dat hun vader nooit groot verlies had geleden, ja integendeel steeds hooge tractementen had genoten. De vele kostgangers hadden hem bovendien veel voordeel aangebracht. Daarenboven had hij verschillende erfenissen gekregen, waaronder één, die alleen al grooter was dan de door Gomarus opgegeven som. Naar zijn eigen verklaring had de hoogleeraar van de commissie op de Synode van Dordrecht wel *f* 1000.— ontvangen. Waar hij nu aan zijn tegenwoordige vrouw een jaarlijksche lijfrente van 200 karolus gulden en nog *f* 1200.— als erfenis had beloofd, vroegen de kinderen om voldoening en opening van zaken, om te weten, waardoor zijn goederen tot zulk een geringen staat waren vervallen. Het proces doorliep verschillende fasen. De zoon begon met de civiele actie in te stellen, legde zich eerst bij het voor zijn vader gunstig rechterlijk vonnis neer, maar hield in de praktijk zich daar zoo weinig aan, dat zijn vader zich genoodzaakt zag, tegen zijn kind een citatie „ex capite Legis Diffamari" aan te vragen, op straffe van „een eeuwich stilswyghen" (perpetuum silentium). Hierbij protesteerde de zoon er herhaaldelijk tegen, dat hij voor de academische rechtbank gedaagd werd, omdat ook zijn vader er zitting in had. Hij meende, dat hij slechts voor burgemeesters en raadsheeren gedaagd mocht worden. Het verzoekschrift van de kinderen, aan de Curatoren en professoren der academie gericht, eindigde echter toch met de verzekering, dat zij liever schade wilden lijden, dan zich verder met hun vader in eenige procedure inlaten [1]). Aangezien ons niets van de verdere toedracht der zaak bekend is, mag de onderstelling gemaakt worden, dat de zaak ditmaal is bijgelegd.

Den 29sten Maart 1621 trad Gomarus op als voogd van de kinderen van zijn overleden broeder Jacob Gomar, om het transport van eenige goederen goed te keuren [2]).

Over den treurigen toestand van de weduwe van den overleden

[1]) *Civiele zaak van Franciscus Gomarus Jr. contra zijn vader, 1624* (*Rijksarchief in Groningen, Rechterlijke archieven, Nr. IIIa 25, op 7 April en 4 Juni 1624*); — *Stukken betreffende de zaak van Fr. Gomarus Jr. c. s. contra zijn vader behandeld voor het forum academicum* (*25 Febr.—1 April 1626*), (*Rijksarchief in Groningen, Inventaris van het archief van den academischen senaat, Archief van den senaat der Hoogeschool te Groningen, Inv. no. 83*). [2]) *Gerechtsdagboek I* (24 Jan. 1619—23 Sept. 1621), fol. 304 r-305 r, (*Gemeente-archief van Leiden*).

F. Junius correspondeerde Gomarus met zijn eigen zwager G. J. Vossius. Haar financiëele omstandigheden waren zóó droevig, dat zij genoodzaakt was, de rest van de bibliotheek van haar man te verkoopen. Het gezin dreigde ten onder te gaan. Den 18/28sten Sept. 1628 schreef Gomarus aan Vossius over een huwelijksaanzoek, dat Junius' weduwe ontvangen had. Reeds eerder had zij op raad van beide vrienden het aanzoek van een Fries afgeslagen. Door tusschenkomst van Petrejus, predikant te Emden, had zij nu weer van een ander een aanzoek ontvangen en wel van Prof. Matthias Martinius van Bremen. Gomarus wenschte haar een goeden man toe, doch meende dit huwelijk haar te moeten ontraden. Ten eerste was Martinius een zestiger; dan had hij vijf kinderen: een zoon, die in de nabijheid van Bremen predikant was en vier dochters (o.a. een weduwe), die allen thuis waren en daar regeerden; voorts was het bekend, dat de Duitschers, zelfs die inschikkelijk en voorkomend schenen, om het maar zacht te zeggen, vrij onvriendelijk (austeriores) waren; de weduwe zou het dus niet gemakkelijk krijgen en het zou haar moeilijk vallen zich daaraan aan te passen; dan was Bremen nogal afgelegen en zou het waarschijnlijk weldra van den oorlog te lijden hebben. Waar zouden de professoren dan een toevlucht moeten vinden? Want zooveel middelen had Martinius niet. In ieder geval zou Junius' weduwe eerst met haar kinderen de financiëele aangelegenheden terdege moeten regelen. Gomarus gaf voorts, omdat zij hem nog nooit gezien had, een schets van Martinius' uiterlijk. Hij was klein van postuur en had een buikje, maar hij was aangenaam in den omgang. De weduwe mocht zich ook wel eens afvragen, of zij aan de Duitsche kost zou kunnen wennen [1]).

Toen zijn zwager Vossius tot hoogleeraar te Cambridge was benoemd, schreef Gomarus hem, dat dit, indien hij deze benoeming aannam, voor de universiteit van Leiden een groot verlies zou zijn. Ook familie en vrienden zouden hem ten zeerste missen. In Leiden werden de colleges van niemand zoo druk bezocht, als van hem. Voor zoover Gomarus kon oordeelen, was dit te danken aan Vossius' groote geleerdheid en onvermoeiden ijver. Om verschillende redenen had hij zelf, toen hij te Middelburg was, indertijd de benoeming naar Saumur moeten aannemen: de gehoopte en beloofde academie kwam er niet, de studenten waren afgestu-

[1]) Bijlagen 36, 40, blz. 413, 414, 421, 422.

deerd of naar elders vertrokken en zijn arbeid zou verder aan weinigen of niemand ten goede zijn gekomen, maar met Vossius stond het anders. Gomarus schreef zich wel te willen beijveren, dat Vossius' tractement verhoogd zou worden. Aan de universiteit te Cambridge had hij twee jaar gestudeerd, maar zijn oordeel over de toestanden aldaar was, zooals wij reeds zagen, allesbehalve gunstig. Onoprechtheid, afgunst, nijd en vleierij werden daar bij zeer velen gevonden en ook de tractementen waren er zeer laag [1]. Misschien is het aan dit schrijven te danken, dat Vossius de benoeming niet heeft aangenomen, en dat zijn tractement werd verhoogd [2].

Uit de betrekkelijk uitvoerige correspondentie van Gomarus en Vossius werd al veel vermeld. Voor de deelneming van Gomarus bij het verlies van zijn volwassen dochter dankte Vossius den 10den Maart 1638 hem hartelijk. Vooral zijn vrouw was er door verkwikt [3]. Den 15den Aug. 1640 vertelde Vossius Gomarus van zijn schoonzuster, die over haar zoon zoo bezorgd was. Als hij er aan dacht, hoe de jeugd tegenwoordig aan de academiën leefde, moest hij haar wel gelijk geven. De jongen had een goeden aanleg, maar was lui en moest tot werken aangezet worden [4].

In een vriendschappelijk schrijven van den 5/15den Dec. 1635 sprak Gomarus zijn blijdschap uit over het herstel van Polyanders gezondheid. De besmettelijke ziekte was van hem geweken. Wel had het Gode behaagd Polyanders eenige dochter, die ook nog familie van Gomarus was, tot hoogere heerlijkheid te roepen. Hij hoopte, dat de twee overgebleven zonen nog lang in het leven gespaard zouden blijven. Weten wij, zoo schreef Gomarus, hier ternauwernood wat pest beteekent, zoo worden wij toch allen tot bekeering geroepen. Wij zijn immers niet beter dan onze bekenden, al worden zij aangetast en wij niet. Wat Joh. Schultz betrof, naar wien men uit Leiden had geïnformeerd, deze was in Groningen onbekend. Wel was hier een zekere Matth. Schultisius, maar deze was hier al geruimen tijd en was niet uit Leiden gekomen. Ook de lijst van studenten, die door de zorg van Gomarus van de oprichting van de academie af aangelegd was, vermeldde zijn naam niet. Evenmin kon de pedel opheldering geven. Misschien was hij naar Franeker vertrokken of verkeerde hij hier onder de niet-studeerende burgers [5].

---

[1]) Bijlage 36, blz. 413, 414. [2]) P. C. Molhuysen, *Bronnen*, II blz. 121, 126, 129, 136. [3]) G. J. Vossius. *Epistolae*, I pag. 348, 349. [4]) *Aldaar*, pag. 394, 395. [5]) Bijlage 50, blz. 432.

In het jaar 1641 is Gomarus overleden. De lijkrede, door Alting uitgesproken, schijnt niet meer aanwezig te zijn [1]). Verschillende bijzonderheden, die daarin wellicht vermeld werden, moeten wij nu missen, en ons alleen tevreden stellen met het „Programma funèbre", door Tobias Andreae opgesteld. Door Gomarus' heengaan, zoo wordt daar gezegd, hebben academie, kerk en wetenschap een zwaar verlies geleden. In korte trekken wordt zijn leven overzien. De Groningsche academie zag zijn 22-jarigen arbeid aldaar maar tweemaal onderbroken, eerst voor de Dordtsche Synode en later voor het werk der bijbelherziening. Hij was buitengewoon geleerd, had een bewonderenswaardig geheugen, was philosophisch en philologisch uitstekend onderlegd en was een bekwaam theoloog. Zijn ziekte begon anderhalf jaar voor zijn sterven met een heupaandoening, zoodat hij niet meer zitten kon en aan het bed gebonden was. Zijn hooge leeftijd en het gure winterweder werkten niet mede voor zijn genezing. Hierbij kwam nog obstructie en koorts, die zijn overige krachten sloopten. Toen hij zag, dat zijn einde naderde, heeft hij zich op het heengaan voorbereid.

Op den 11den Jan. 1641, des avonds om tien uur, is Gomarus op 78-jarigen leeftijd ontslapen [2]).

Enkele dagen later werd er door de burgemeesters te Groningen over den verkoop van het predikantshuis, dat Gomarus bewoonde, onderhandeld. Blijkens het „Stadsresolutieboek" lag het ten Zuiden van „Martini Kerckhoff" [3]).

Den 17den Apr. 1641 was er boedelscheiding van Gomarus' nalatenschap. Zij geschiedde in der minne. Na voldoening der onkosten werd zijn bibliotheek gelijkelijk onder de kinderen verdeeld. Zijn schoonzoon De la Haye en zijn zoon Franciscus Gomarus Jr. droegen de onkosten voor het graf in het koor van de St.

[1]) De conservator der Bibliotheek der Rijks-Universiteit te Groningen, de heer H. de Buck, schreef mij: „De door U gezochte lijkrede van Jac. Alting op Gomarus heb ik niet kunnen vinden. Ik vrees, dat zij nooit gedrukt is. Ook Boeles heeft haar niet kunnen opsporen"; vergelijk: W. J. A. Jonckbloet, *Gedenkboek*, Bijlagen, blz. 12.
[2]) *Univ. Bibl. Groningen, Port. II, No. 47.* [3]) Deze „weem" staat zuidzijde Martinikerkhof en westzijde van de Popkenstraat. Gomarus woonde in het tweede huis van af Popkenstraat aan de zuidzijde van het Martinikerkhof. Tegenwoordig is het een arbeidsbeurs voor mannen, zie: *Groningsche Volksalmanak voor 1917*, blz. 1; *Groningsche Volksalmanak voor 1921*, blz.14—27, vooral blz. 20, 21, 27. Zie ook: *Stadsresolutieboek 8* (4 Dec. 1640—1 Febr. 1645), in dato 20 Jan. 1641, (*Gemeente-archief van Groningen*). De *Groningsche Volksalmanak voor 1921*, blz. 20, vermeldt nog een „professor Gomarus poorte". „Dit poortje bestaat nog in de elleboog van Popkenstraat; boven den ingang is een steen geplaatst van 1642; het is dus na den dood van Gomarus gerestaureerd".

Martini-kerk, waar Gomarus en zijn vrouw begraven waren. Een blauwe grafsteen met een nader te bepalen opschrift zou de groeve dekken [1]. Het gereed geld werd gelijkelijk onder de kinderen verdeeld, naar de volgende regeling:

I. Gomarus' schoonzoon De la Haye ontving voor zijn vrouw:

1. Twee obligatiën ten laste der O. Indische Compagnie binnen Middelburg, ten bedrage van 1600 karolus gulden, met achterstallige rente.

2. 1607 kar. gld. 10 brab. stuivers.

3. 400 gld. verschenen tractement met een supplement van 898 gld. 13 brab. st. en 4 plakken, door ds. Bursius uit te keeren.

II. Schepen Van den Corput ontving voor zijn vrouw Cornelia Bosman, dochter van wijlen Maria Gomarus:

1. Twee obligatiën, ieder van 1800 gld., met gereed geld, door Bursius te ontvangen 955 car. gld. 13 brab. st. 4 plakken.

III. Zijn zoon F. Gomarus Jr. ontving:

Een verzegelde obligatie 3500 gld., staande ten kantore van Julius Verrucius, en onder Bursius te heffen 950 car. gld. 13 brab. st. 4 plakken [2].

Dat Gomarus een omvangrijken arbeid had gehad, blijkt uit het feit, dat de senaat, na Gomarus' heengaan, besloot zijn werk door twee professoren te laten voortzetten, zoodat één professor voor het Hebreeuwsch en één voor de Theologie zou worden benoemd. Een groot man met ijzeren wil, stoere werkkracht en onverzettelijk karakter was heengegaan!

---

[1]) Deze grafsteen is niet meer aanwezig. Het is mogelijk, dat de zerk door de betimmering der vloeren aan het oog onttrokken is. [2]) *Boedelscheiding van de nalatenschap van Gomarus, 17 April 1641*, zie: *Rechterlijke archieven, Nr. III x 21, fol. 131r—133r (Rijksarchief te Groningen).*

NEGENDE HOOFDSTUK

DOGMATISCHE GESCHRIFTEN

1. *De disputaties*

Wie op de hoogte wil komen van Gomarus' dogmatische inzichten, moet beginnen met het onderzoek van zijn disputaties, welke in zijn „Opera" staan afgedrukt [1]. Kort en zakelijk bouwt hij hier zijn theologisch systeem naar vaste orde op. In 39 disputaties, aan verschillende academies gehouden [2], vindt men hier zijn dogmatische inzichten volledig uiteengezet. Iedere disputatie is in stellingen verdeeld, die zeer compact de stof bevatten. Achter de meeste treffen wij nog bijlagen, zgn. corollaria, aan.

Achtereenvolgens handelt de schrijver over: theologie, H. Schrift, God en Zijn Namen, Drieëenig Wezen, eeuwig besluit en praedestinatie der menschen, schepping der wereld, engelen, Wet en Evangelie, eerste en tweede Adam, David en Christus, Melchizedek en Christus, Christus' dood, verdienste en zitten ter rechterhand Gods, Antichrist, paus, zaligmakend geloof, apostolische geloofsbelijdenis, 's menschen rechtvaardigmaking voor God door Christus, opstanding der dooden, Kerk Gods en sacramenten.

De hoofdgedachten dezer disputaties zijn de volgende: De theologie [3] is geen sermo Dei, maar sermo de Deo [4]. De godgeleerde wetenschap heeft God als voorwerp te stellen van kennis

---

[1] *Opera*, III pag. 1—155; Voetius meende, dat een uitgave van de werken van Gomarus behoorde te beginnen met de disputaties. Hierbij moet, aldus Voetius, een keuze gedaan worden. In sommige thesen wordt de achting voor F. Junius en andere theologen niet weinig geschaad. De stellingen uit Groningen en Saumur zijn de beste. Die uit Saumur zijn meerendeels ook te Groningen uitgegeven, uitgezonderd die over het priesterschap van Melchizedek, het Evangelie en de mis, die in Groningen niet uitkwamen. De stellingen over Gods besluiten zou Voetius niet uit willen geven, tenzij met een verzoenend aanhangsel van een der leerlingen van Gomarus, opdat het den schijn niet zou geven, dat Gomarus het in dit opzicht met Vorstius eens was. Ook een passage over de scientia media zou hij slechts onder voorbehoud willen laten drukken, zie: Th. Crenius, *Animadv.*, XIII pag. 144, 145. [2] *Opera*, III pag. 1. [3] *Opera*, III pag. 1—4, Disp. 1. [4] *Opera*, III pag. 1, Disp. 1, Thes. 1.

en studie [1]). Om Hem groepeeren zich alle theologische vraagstukken. Zonder uitzondering gaat Gomarus bij alle disputaties van de veronderstelling uit, dat uit Hem, door Hem en tot Hem, ook theologisch-wetenschappelijk, alle dingen zijn.

Primair is de kennis, die God omtrent zichzelven heeft. Dit is de ongeschapen, eerste waarheid, waar God tegelijk object, subject en kennis van is, scitum, sciens, scientia [2]). Met deze praemisse staat of valt de alwetendheid Gods. Die primaire kennis valt echter buiten ons bereik en Gomarus wacht er zich dan ook voor, hierover te speculeeren. Toch is dit postulaat voor ons niet zonder beteekenis. Naar de gelijkheid en het voorbeeld van die ongeschapen theologie Gods heeft God aan het redelijk schepsel, dat als Gods beeld niet „nescius", zonder kennis kan zijn, uit loutere goedheid theologie geopenbaard, m.a.w. de wijsheid aangaande God medegedeeld, opdat de mensch de kennis Gods zou bezitten, voldoende tot de zaligheid, en hij tot Gods eer in vroomheid en gerechtigheid verschuldigde dankbaarheid zou bewijzen en zalig zijn [3]). Deze geopenbaarde, natuurlijke theologie, geheel intact, werd als een zaad in den mensch ingelegd (insita) en vindt dus haar oorsprong niet in de herinnering. Onmiddellijk heeft zij betrekking op God den Schepper, door Zijn scheppingsgenade, middellijk op het boek der schepping [4]).

Echter, de zonde is in de wereld gekomen en heeft ook op theologisch erf haar verwoesting aangericht. Daaraan is het te wijten, dat een bovennatuurlijke theologie noodig werd [5]). Dit is „de wijsheid, door God uit medelijden en genade aan den mensch, na diens val, boven zijn natuurlijke krachten, door het licht des H. Geestes, geopenbaard en wel tot herstel van de natuurlijke theologie aangaande God den Schepper en tot nieuwe kennis van het mysterie aangaande God, den Verlosser door Christus, en opdat de mensch Gode verschuldigde gehoorzaamheid zou bewijzen en God den Verlosser zou verheerlijken" [6]). Die theologie, onvolmaakt hierbeneden, is in den hemel volmaakt. Hier is het de theologia viatorum, dáár visionis. Was zij tot Mozes ἄγραφος, tot zuiverder bewaring werd zij met hem ἔγγραφος, H. Schrift, eerst door ceremoniën omsluierd, later in het N. Verbond ontdekt. Deze theologie,

---

1) *Opera*, III pag. 1, Disp. 1, Thes. 9. 2) *Opera*, III pag. 1, Disp. 1, Thes. 10, 14.
3) *Opera*, III pag. 2, Disp. 1, Th. 18. 4) *Opera*, III pag. 2, Disp. 1, Th. 29, 31, 35.
5) *Opera*, III pag. 3, Disp. 1, Th. 39. 6) *Opera*, III pag. 3, Disp. 1, Th. 42.

adspirata divinitus, moeten wij door studie tot ons eigendom maken. Dan is zij acquisita, en niet meer αὐτόπιστος, immers secundar [1]).

Over de theologia beatorum handelt Gomarus in zijn stellingen niet. Voorzichtig zet hij zijn gedachten dienaangaande eerst in de bijlagen uiteen [2]). Zij is geen onmiddellijk zien van Gods Wezen en is voor groei vatbaar; zij is de voortzetting van, en dus niet in tegenstelling met onze Godskennis hierbeneden.

Een wezenlijk onderscheid maakt Gomarus tusschen de geopenbaarde, ware theologie en die der heidenen. Deze is drieërlei: de fabelachtig-historische der dichters, de natuurlijk-mystieke der philosophen en de civiel-wettelijke der priesters. Hun kennis is gemengd: deels waar, deels valsch, en niet louter natuurlijk. Zoo blijkt dus, volgens Gomarus, dat de bovennatuurlijke openbaring ook in de heidenwereld zou hebben gewerkt [3]).

Heeft God in de redelijke schepselen Zijn beeld gedrukt, het redelooze wezen ontving van Hem een „vestigium" [4]).

Zooals ervaren architecten gewoon zijn eerst een fundament te leggen, opdat daarop het gebouw in volle zwaarte kan steunen, begeert Gomarus ook aan zijn verhandeling der H. theologie de leer der H. Schrift als basis en organisch principe vooraf te laten gaan. Vooral tegen Rome, dat het gezag en het gebruik der Schrift ondermijnt, behoeft deze locus volgens hem een nauwgezette studie [5]). „De H. Schrift is het geheel der heilige en goddelijke boeken, waardoor de geheele leer van den waren godsdienst, noodzakelijk tot het heil, door middel van heilige menschen, onmiddellijk geroepen, door een buitengewone inspiratie en besturing van den H. Geest, tot algemeen nut der Kerk in de passende taal beschreven en overgeleverd is: opdat zij, ongeschonden en zuiver, zou bewaard en verbreid worden, tot een voortdurend en voldoend richtsnoer der kennis en vereering van God den Verlosser, tot opbouw en heil der Kerk, en tot eer van God, den Redder" [6]). Hieruit vloeien als vanzelf de attributen van gezag, volmaaktheid en duidelijkheid voort [7]). De Schrift is hoogste criterium en norm van de heilsleer. Zij moet haar eigen uitlegster zijn. Allen moeten haar lezen. Noodig is daarom, dat zij in de verschillende landstalen wordt

[1]) *Opera*, III pag. 3, Disp. 1, Th. 46, 49, 50, 55, 58, 60. [2]) *Opera*, III pag. 3, 4, Disp. 1, coroll. [3]) *Opera*, III pag. 1, 4, Disp. 1, Th. 2, 3, coroll. 14. [4]) *Opera*, III pag. 2, Disp. 1, Th. 34. [5]) *Opera*, III pag. 4, Disp. 2, voorwoord. [6]) *Opera*, III pag. 4, Disp. 2, Th. 10. [7]) *Opera*, III pag. 5, Disp. 2, Th. 32.

overgezet, mits de vertalers kundige, ervaren geleerden zijn [1]). Authentiek is zij evenwel niet dan in den grondtekst. Hiervan mag de vertaling niet dan ten koste van eigen betrouwbaarheid afwijken [2]).

De ware God is Geest, absoluut onbegrensd. Hij laat zich door geen hoogere oorzaken besturen. Maar behalve dat Hij de eerste en de laatste is, valt Hij ook niet onder de maat van ruimte en tijd. Hij is ook simplex, enkelvoudig, niet tot samenstellende deelen te herleiden. In overeenstemming hiermede zijn Zijne eigenschappen kennis, heiligheid en macht ook onbegrensd en enkelvoudig. God overziet als met één blik alles tegelijk. Zoo heeft Hij volmaaktheid en zaligheid [3]).

Deze belijdenis van de eenheid Gods wordt nader uitgewerkt in de disputatie der Triniteit. Met instemming wordt het woord van Athanasius geciteerd: fides catholica haec est, ut Unitatem in Trinitate, et Trinitatem in Unitate, veneremur [4]). Iedere persoon in het goddelijk Wezen is substantie, geen eigenschap, maar in zichzelf bestaande [5]). Zij is geen deel van Gods Wezen, zooals onze lichaamsdeelen en onze ziel op zichzelf onvolledig zijn, neen iedere persoon is „completa". Zij is verder niet onbezield, maar levend, intelligens, niet universeel, zooals een geslacht of soort, maar singularis, niet gemeenschappelijk, zooals de goddelijke essentie aan de drie personen gemeen is, maar eigen. En is de menschelijke natuur van Christus aan de onze gelijk, Zijn goddelijke „persona" vindt alleen steun in zichzelf [6]).

Tot geen prijs echter wil Gomarus, dat deze onderscheiding een scheiding zal worden. Het Wezen Gods is en blijft simplex, ondeelbaar. Eénzelfde intelligentie, wil, macht en werk bezitten Vader, Zoon en Geest. Er moge verschil zijn in wijze van bestaan, er is geen sprake van aliud et aliud, maar van alius et alius. Unum, non unus. Voor dit mysterie blijft Gomarus eerbiedig staan. Niets acht hij onwaardiger, dan wanneer hier een beperkte, menschelijke maatstaf van beoordeeling zou worden aangelegd [7]). Het modalisme, in plaats van door logische redeneeringen bestreden te

---

[1]) *Opera*, III pag. 5, Disp. 2, Th. 33. [2]) *Opera*, III pag. 5, 6, Disp. 2, Th. 34.
[3]) *Opera*, III pag. 7, 8, Disp. 3, Th. 7, 41; op deze disputatie volgen er twee over de Hebreeuwsche Godsnamen en enkele kwesties, die daarmede verbonden zijn.
[4]) *Opera*, III pag. 19, Disp. 6, voorwoord. [5]) *Opera*, III pag. 23, Disp. 6, Th. 47.
[6]) *Opera*, III pag. 23, Disp. 6, Th. 48. [7]) *Opera*, III pag. 24, Disp. 6, Th. 62—66.

worden, ziet zich door het adverbium „imprudenter" afgewezen [1]).

Omtrent de drie personen stelt Gomarus de volgende definities op: De Vader is de eerste persoon in het Goddelijk Wezen, die alleen, door een eeuwige en natuurlijke, eerste mededeeling van Zijn Goddelijk Wezen in zich een eenigen Zoon (primogenitus en unigenitus tegelijk) heeft verwekt [2]). De H. Geest is de derde persoon in het Goddelijk Wezen, die door een eeuwige, innerlijke, natuurlijke, tweede en laatste mededeeling van de goddelijke substantie van den Vader en den Zoon door een onbegrijpelijke spiratie uitgaat [3]). Meent Gomarus hier alle vragen te kunnen beantwoorden? Het sympathieke „incomprehensibilis" wijst op zijn kennis van de grenzen, die ons ook hier gesteld zijn. Toch wenscht hij dit gebied niet geheel te laten rusten. Tot rechte kennis van God en tot Zijn verheerlijking leest hij de teksten der Schrift samen, die hierover licht verspreiden. Dan blijkt het, dat de Zoon met de eigennamen Gods wordt genoemd, en dat Hem alle eigenschappen Gods, zoowel inwendige als uitwendige, worden toegekend. Samen met den Vader wordt Hij als God vereerd. Hij heerscht over allen en wordt aangebeden; mede in Zijn Naam wordt gedoopt; tot de zaligheid behoort ook geloof en vertrouwen in Hem [4]). Wordt die eenheid met den Vader ter eener zijde gehandhaafd met een krachtig beroep op de Schrift, met het oog op hun wederkeerige betrekking, hun verschillende persoonlijke eigenschappen en hun werkwijze wordt het onderscheid niet uit het oog verloren. Noch ter rechter-, noch ter linkerhand wil Gomarus afwijken. Geen loochening van eenheid (Tritheitae) of personen (Sabelliani), maar ook geen creatie van den Zoon, noch vóór de schepping der wereld, op Ariaansche wijze, noch na zijn ontvangenis en geboorte, zooals de Samosatenen dit leeren [5]).

De H. Geest werd reeds genoemd als derde persoon in het Goddelijk Wezen. Hij is intelligente substantie, enkelvoudig, volledig, genoemd met een eigennaam, bestaande in zichzelf [6]). Dat Hij God is, leert de H. Schrift ten duidelijkste [7]). Ook volgt dit uit het redebewijs, dat Gods eigenschappen ook aan den H. Geest worden toegeschreven [8]). Hieronder vallen innerlijke deugden als eeuwigheid, alomtegenwoordigheid, alwetendheid en almacht. Daar-

[1]) *Opera*, III pag. 24, Disp. 6, coroll. 2. [2]) *Opera*, III pag. 25, Disp. 7, Th. 10. [3]) *Opera*, III pag. 28, Disp. 8, Th. 12. [4]) *Opera*, III pag. 26, Disp. 7, Th. 21—38. [5]) *Opera*, III pag. 27, Disp. 7, Th. 44. [6]) *Opera*, III pag. 28, Disp. 8, Th. 14. [7]) *Opera*, III pag. 28, Disp. 8, Th. 17—19. [8]) *Opera*, III pag. 28, Disp. 8, Th. 20.

naast staan uitwendige eigenschappen als die van alwetendheid (profetie) en almacht. De laatste onderscheidt Gomarus weer in algemeene werken van almacht (schepping der wereld) en bijzondere daden als doodenopwekking, gewone weldaden van wedergeboorte, heiliging, geloof, hoop en liefde, en buitengewone als: het leiden der apostelen in alle waarheid, het uitdeelen der charismen [1]). Ook wordt Hem goddelijke eer bewezen: hij wordt aangebeden, aangeroepen: de geloovigen zijn zoowel tempel des H. Geestes als tempel Gods; ook in Zijn Naam wordt gedoopt; de zonde tegen Hem bedreven, vindt geen vergeving. Waar nu God Zijn eer aan geen ander geeft, is de H. Geest blijkbaar God [2]).

Het is ook de Geest van den Zoon, die door Hem werkt. Hij spreekt, wat Hij van den Zoon heeft gehoord. Dit staaft de H. Schrift op verschillende plaatsen [3]).

Van deze kennis maken wij gebruik, als wij den H. Geest kennen en zóó verheerlijken. Als wij Hem kennen, dan vereeren wij Hem als God, in tegenstelling met de Tritheisten, die iets anders in Hem zien, met de Arianen en Semi-arianen, die Hem een schepsel noemen, met de Macedonianen, die Hem een schepsel van den waren God, nl. van den Zoon heeten, en met de Sabellianen, die slechts van een naamsverschil willen weten, en toch erkennen wij Hem dan als zelfstandig persoon, in tegenstelling met de pneumatomachen en de Socinianen [4]).

Verheerlijken doen wij Hem, als wij Hem niet wederstaan, noch bedroeven door onreinheid des levens, maar ons aan Hem geven tot een tempel en wijden als een levende offerande, bestaande in verloochening van onszelf en gehoorzaamheid in geloof, hoop en liefde [5]).

De H. Schrift leert ons, dat God werkt. Krachtens Zijn goddelijke volmaaktheid kan Hij niet ledig zijn [6]). Hij werkt innerlijk-eeuwig en uitwendig-tijdelijk [7]). Het laatste komt eerst ter sprake bij de schepping. Innerlijk-eeuwig zijn de absolute, noodzakelijke werkingen, die in verband staan met Gods wezen, zooals de alwetendheid van Zijn verstand en de goedheid en liefde van Zijn wil, of op de drie goddelijke personen, te weten generatie en spiratie.

In vergelijking met deze werkingen is de universeele v o o r b e-

[1]) *Opera*, III pag. 28, 29, Disp. 8, Th. 21—29. [2]) *Opera*, III pag. 29, Disp. 8, Th. 30—32. [3]) *Opera*, III pag. 30, Disp. 8, Th. 39—45. [4]) *Opera*, III pag. 30, Disp. 8, Th. 47—50. [5]) *Opera*, III pag. 30, Disp. 8, Th. 51. [6]) *Opera*, III pag. 30, Disp. 9, Th. 1. [7]) *Opera*, III pag. 30, Disp. 9, Th. 2.

stemming Gods van de toekomende dingen een louter willekeurige innerlijk-eeuwige werking [1]. Gomarus verstaat er onder de innerlijke en eeuwige daad Gods, waardoor Hij, uit de mogelijke en onbepaalde dingen, alle dingen, die waren, zijn en zullen zijn, maar dan ook die alleen, naar het oordeel van Zijn wijsheid met recht heeft voorbepaald, door een onveranderlijk besluit van Zijn geheel-vrijen wil, om zóó te strekken tot Zijn eer [2]. Gode zijn al Zijn werken van eeuwigheid bekend [3]. Dit besluit is volgens de H. Schrift onveranderlijk vanwege Gods wijsheid, rechtvaardigheid en macht [4]. De juistheid der vooruitbepaling ligt ter eener zijde in de wijze voorverordineering van het goede doel, en ter anderer zijde in de juiste subordinatie der middelen [5]. Einddoel is zoo de eere Gods, die zoowel door Hemzelf als door Zijn schepselen verheerlijkt zal worden [6].

Als na het eeuwig besluit Gods de praedestinatie aan de orde komt, merkt Gomarus op, dat dwalenden deze op zij willen zetten [7]. Ze moet echter geleerd worden met eerbied, waarheid en voorzichtigheid [8]. Allereerst past eerbied. Deze heilige leerstelling moet met heiligen geest en gewijde taal religieus behandeld worden. Wat wij niet begrijpen, moeten wij aanbidden. De schoenen moeten wij ontbinden van de voeten! [9] Aan de waarheid zijn wij verplicht, dit leerstuk sober te bespreken. De mysteriën blijven voor den Heere; wat ons geopenbaard is, hebben wij, met berusting er in, te onderzoeken. Daarnaast eischt de waarheid oprechtheid, vasthouden aan het zuivere geloof, geen vervalsching [10]. Voorzichtigheid hebben wij aan den dag te leggen en naar gelang van onze hoorders het leerstuk synthetisch, dan wel analytisch te behandelen [11].

De praedestinatie gaat universeel over alle dingen en slaat particulier op de intelligente schepselen, engelen en menschen [12].

De goddelijke praedestinatie der menschen is het particulier besluit, waardoor Hij besloten heeft uit alle onbepaald voorgeweten menschen, allen, die waren, zijn en zullen zijn, goed te scheppen en door een juiste bestiering hun val en het verlies van de oor-

---

[1]) *Opera*, III pag. 30, 31, Disp. 9, Th. 3—11. [2]) *Opera*, III pag. 31, Disp. 9, Th.12. [3]) *Opera*, III pag. 31, Disp. 9, Th.13. [4]) *Opera*, III pag. 32, Disp. 9, Th. 35. [5]) *Opera*, III pag. 32, Disp. 9, Th. 37. [6]) *Opera*, III pag. 32, Disp. 9, Th. 40. [7]) *Opera*, III pag. 33, Disp. 10, Th. 1. [8]) *Opera*, III pag. 33, Disp. 10, Th. 2. [9]) *Opera*, III pag. 33, Disp. 10, Th. 3. [10]) *Opera*, III pag. 33, Disp. 10, Th. 4. [11]) *Opera*, III pag. 33, Disp. 10, Th. 5. [12]) *Opera*, III pag. 33, Disp. 10, Th. 15.

spronkelijke gerechtigheid toe te laten, en het verder te leiden tot den eeuwigen staat van ziel en lichaam; opdat Hij zou betoonen, dat Zijn eer verheerlijkt moet worden, wat betreft Zijn medelijdende genade in de uitverkorenen, door de medelijdende gave, zoowel van Christus den Zaligmaker, als van het eeuwige leven door Hem en wat betreft Zijn wrekende gerechtigheid daarentegen in de verlorenen door hun rechtvaardige veroordeeling vanwege hun eigen zonden [1].

Als particulier besluit Gods heeft zij als inwendige bewegende oorzaak het welbehagen van Gods wil [2]. Van Gods voorwetenschap is de praedestinatie onderscheiden. Is gene de allervolmaaktste kennis in God van de universeele en afzonderlijke dingen, die kunnen ontstaan, dus onbepaald en behoorende tot Gods enkelvoudige intelligentie, natuurlijk en noodzakelijk, deze is bepaald [3]. Beide moeten vastgehouden worden. Wie Gods voorwetenschap loslaat, geeft Zijn alwetendheid prijs, wie Zijn praedestinatie ontkent, loochent Zijn almacht [4].

Onder die onbepaalde voorwetenschap Gods rubriceert Gomarus ook de zgn. voorwaardelijke. God weet de dingen, die onder zekere voorwaarden zullen geschieden [5].

In het algemeen praeordineert God de menschen tot het einddoel, de eere Gods, en subordineert Hij daartoe de geschiktste middelen, die dus niet aan de praedestinatie voorafgaan. Deze is niet voorwaardelijk, noch twijfelachtig, maar standvastig. Algemeene middelen zijn schepping en onderhouding, waaronder vallen wetgeving, overtreding, verlies van Gods genade en van de oorspronkelijke gerechtigheid, en voortdurende leiding naar den laatsten staat [6].

Definiëeren wij verder, dan merken wij onderling verschil in oorzaken en middelen op [7].

De uitverkiezing is niet menschelijk, maar goddelijk. Zij heeft geen betrekking op de burgerlijke of kerkelijke gaven Gods in dit leven, noch op onze uitwendige kerkgemeenschap, maar op de erfenis van het eeuwige leven. Zij is niet tijdelijk, zooals de roeping van de ongeloovigen tot het geloof, maar eeuwig [8]. Uni-

---

[1]) *Opera*, III pag. 34, Disp. 10, Th. 17; K. Dijk, *De strijd*, blz. 34, 35. [2]) *Opera*, III pag. 34, Disp. 10, Th. 18. [3]) *Opera*, III pag. 34, Disp. 10, Th. 24, 27. [4]) *Opera*, III pag. 34, Disp. 10, Th. 29. [5]) *Opera*, III pag. 34, Disp. 10, Th. 30, 31. [6]) *Opera*, III pag. 35, Disp. 10, Th. 43—45. [7]) *Opera*, III pag. 35, Disp. 10, Th. 47. [8]) *Opera*, III pag. 35, Disp. 10, Th. 48.

verseele electie is een innerlijke tegenstrijdigheid, maar strijdt ook met Christus' woorden [1]. De laatste oorzaak der uitverkiezing is Gods genadige liefde, voortvloeiend uit Zijn macht en wil, om vrij met het Zijne te handelen. Dit staat dus lijnrecht tegenover de waardigheid der werken [2].

Als Middelaar en Verlosser is Christus slechts middel, gesubordineerd aan het groote doel der verkiezing. Als God heeft Hij ons uitverkoren [3].

Het heil door Christus, het tweede middel der verkiezing, begint met innerlijke heiligmaking door gaven van geloof, hoop en liefde. Hierdoor ontstaat een levendmakende eenheid met Christus met de tweeledige vrucht van rechtvaardigmaking en aanneming tot kinderen. Voltooid is dit heil in den hemel. Dit is bij uitstek het eeuwige leven, hetgeen de Schrift duidelijk leert [4].

Van de reprobatie is de laatste oorzaak Gods vrij besluit om Zijn gerechtigheid te handhaven in de niet-verkorenen. Het goede einddoel hier is de eer van Gods wrekende gerechtigheid [5]. De middelen daartoe zijn tweeërlei: eenerzijds, het laten in hun zonde en zondigen staat, andererzijds hun verdiende, eeuwige veroordeeling om hun zonden. Zij krijgen dus noch den Middelaar Christus, noch het heil door Hem [6]. Wel kunnen zij met hun geest de uitmuntendheid van de beloften en goederen en de waarheid van het Evangelie smaken en met lichte vreugde aannemen, maar zij missen den wortel, het levend geloof [7]. Door den val in Adam zijn wij onmachtig om te gelooven. Gods beeld is uit ons weg (excussa) [8]. Nu moge de zonde een gesubordineerd middel zijn, ze blijft eigen schuld [9].

De verkiezing der engelen heeft iets met die der menschen gemeen. Ook van hen werd een deel verkoren. Goed gebruik van Gods beeld bestond ook voor hen in gehoorzaamheid. Echter: deze engelen bleven staande, doch voor de verkoren menschen was Christus tot herstel noodig. Job. 4 : 18, 5 : 15 slaan ten deele op den mensch; ten deele duiden deze verzen aan, dat de engelen minder heilig waren dan God [10].

---

[1] *Opera*, III pag. 35, Disp. 10, Th. 49. [2] *Opera*, III pag. 35, Disp. 10, Th. 50. [3] *Opera*, III pag. 36, Disp.10, Th. 57, 58. [4] *Opera*, III pag. 36, 37, Disp.10, Th. 59—62, 63—77. [5] *Opera*, III pag. 37, Disp. 10, Th. 79, 80. [6] *Opera*, III pag. 37, 38, Disp. 10, Th. 81, 82. [7] *Opera*, III pag. 38, Disp. 10, Th. 88. [8] *Opera*, III pag. 38, Disp.10, Th. 90. [9] *Opera*, III pag. 39, Disp. 10, Th.101, 102. [10] *Opera*, III pag. 39, Disp. 10, Th. 103—105, 108.

Komt de verwerping der engelen met die der menschen hierin overeen, dat ook een deel oorspronkelijk heilig was, dat de val werd toegestaan, alsook, dat zij daarin bleven, er is ook verschil op te merken. Niet aan de booze engelen, wel aan de menschen werd het Evangelie verkondigd. Verschillende overwegingen, door Gomarus genoemd, doen zich hier gelden [1].

Kenteekenen der uitverkiezing zijn uitwendig het Evangelie en inwendig het geloof en de H. Geest. De goede werken schenken ons zekerheid. Het kenteeken der reprobatie is de zonde tegen den H. Geest [2].

De leer der verkiezing levert drieërlei vrucht op. In het hart leeft een nederige vreeze Gods: wij zijn van Hem afhankelijk. Op Hem rust ook ons geloofsvertrouwen in alle verzoekingen. Dankbaarheid vervult ons voor het eeuwige leven [3].

De reprobatie heeft een tweevoudige vrucht. Zonde en dood worden aan de menschen, het rechtvaardig oordeel aan God toegeschreven. De genade, ons bewezen, stemt ons tot des te grooter dankbaarheid, als wij Gods gestrengheid zien [4].

De schepping der wereld is de uitwendige, tijdelijke en algemeene daad Gods, waardoor Hij hemel, aarde, zee en alles wat daarin is, alléén, door de kracht van Zijn almachtigen wil, in den tijd van zes dagen maakte en voltooide; en dit tot Zijn eer, gebleken in Zijn goedheid, wijsheid en macht, tot nut van de schepselen, vooral de redelijke, en tot het eeuwig heil van de uitverkorenen in den hemel [5]. De schepping is het werk van dên drieëenigen God [6]. De wereld werd dus niet voortgebracht door een macht, die in het schepsel gelegen was. Ook mag niet van successie gesproken worden, zooals dit nu geschiedt bij onze generatie [7].

De engelen zijn de geesten, door God tot Zijn eer, met veranderlijke heiligheid, tegelijk met de wereld geschapen, absoluut vrij van hypostatische vereeniging met een lichaam, uitblinkend door kennis en macht, bewoners van den hoogsten hemel, gemaakt, opdat zij God heilig zouden vereeren en verheerlijken en op Zijn bevelen letten, en, op aarde neergezonden, tot de leiding der menschen, vooral dergenen, die behouden moeten worden, zouden

[1]) *Opera*, III pag. 39, 40, Disp. 10, Th. 110—112. [2]) *Opera*, III pag. 40, Disp. 10, Th. 116, 117, 119. [3]) *Opera*, III pag. 40, Disp. 10, Th. 120. [4]) *Opera*, III pag. 40, Disp. 10, Th. 121. [5]) *Opera*, III pag. 42, Disp. 11, Th. 15. [6]) *Opera*, III pag. 42, Disp. 11, Th. 19. [7]) *Opera*, III pag. 42, Disp. 11, Th. 29.

dienen door de bevolen geboden en werken uit te voeren [1]). Alwetend zijn zij echter niet, noch alomtegenwoordig. Ook Gods Wezen is den engelen onbekend. Zij weten slechts datgene, wat God hun openbaart of wat zij zien gebeuren [2]). Zij zijn boodschappers, tot de menschen gezonden, om hun Gods weldaden of straffen aan te kondigen [3]). Aanbidden mogen wij hen niet. De wacht van engelen om ons is een schild der hoop en des geloofs. Tevens is deze leer ons een prikkel der liefde, om God te meer te vreezen [4]).

Bij de bespreking van de W e t G o d s treedt Gomarus op tegen de Roomsche leer. Rome is de meretrix magna [5]). Op een wijze, die blijken geeft van de groote belezenheid van den schrijver wordt bij ieder gebod aangewezen, dat Rome er mede in conflict is [6]). De Roomsche Kerk is dan ook niet de bruid van Christus, noch Katholiek, noch apostolisch, noch heilig. De paus mag niet het Hoofd van de ware Kerk heeten, maar moet als een wolf ontvlucht worden [7]).

Het E v a n g e l i e is de goddelijke leer, waardoor het verborgen verbond Gods betreffende het genadeheil door Christus wordt verkondigd aan in zonden gevallen menschen. Dit verbond vangt met de uitverkorenen aan en wordt bewaard tot hun heil en tot eer van God den Zaligmaker [8]). Omdat God het geeft, is het het gezaghebbend Woord der waarheid [9]). Gesproken wordt van het verbond Gods, omdat het Evangelie de wederkeerige verplichting van God en de menschen betreffende het eeuwige leven, dat den menschen op een bepaalde voorwaarde gegeven wordt, verkondigt [10]).

De kennis van Christus, wat doel van het Evangelie is, ontvangt men door de leer van het Evangelie en de openbaring van den H. Geest. Levend is die kennis, als geloof, door de liefde werkend. Dood is zij bij gebrek aan liefde en een goed geweten. Als dubbele vrucht draagt zij heiligmaking en gemeenschap met Christus en God [11]). Heiligmaking is reiniging van de bevlektheid der zonde, door de kracht des H. Geestes, door de kennis van het Evangelie en van Christus. Heiligmaking der verkorenen is wedergeboorte [12]).

[1]) *Opera*, III pag. 45, Disp. 12, Th. 4. [2]) *Opera*, III pag. 46, 47, Disp.12, Th. 22—37. [3]) *Opera*, III pag. 48, Disp. 12, Th. 50—54. [4]) *Opera*, III pag. 48, Disp. 12, Th. 57—59. [5]) *Opera*, III pag. 49, Disp. 13, voorwoord. [6]) *Opera*, III pag. 49, 50, Disp. 13, Th. 1—14. [7]) *Opera*, III pag. 50, Disp. 13, consectaria 1—4. [8]) *Opera*, III pag. 52, Disp. 14, Th. 25. [9]) *Opera*, III pag. 52, Disp. 14, Th. 27. [10]) *Opera*, III pag. 52, Disp. 14, Th. 29. [11]) *Opera*, III pag. 52, Disp. 14, Th. 38—42. [12]) *Opera*, III pag. 53, Disp. 14, Th. 43, 44.

De heiligmaking der verworpenen is een tijdelijke beteugeling van hun slechte natuur. Deze menschen hebben ook aan de vereeniging met God en Christus uitwendig deel [1]). Einddoel van het Evangelie is de eer van God, bestaande in de openbaring van Zijn wijsheid, barmhartigheid, gerechtigheid en macht [2]).

Aan het Evangelie verbonden zijn de sacramenten, de teekenen en zegelen des verbonds, als het zichtbare Woord [3]).

Het Evangelie omvat belofte en vervulling [4]). Van de indeeling van Origenes in een tijdelijk Evangelie, dat thans aan de menschen gepredikt wordt, en een eeuwig, dat na dit leven in de hemelen aan de duivelen verkondigd zal worden, wil Gomarus niets weten [5]).

De heidenen kunnen niet door het geloof aan de algemeene barmhartigheid Gods, geopenbaard in natuurlijke weldaden, noch door boete zonder kennis van het Evangelie van Christus behouden worden. Geoordeeld zullen zij niet worden om hun gebrek aan geloof, wel wegens overtreding van de geopenbaarde wet der natuur. Tot staving van deze meening beroept Gomarus zich op Rom. 1 en 2. Dat er geen universeele genade is, strijdt noch met Gods rechtvaardigheid, noch met Zijn barmhartigheid [6]).

Het beeld Gods in den mensch omvat ten eerste de redelijke ziel, het geestelijk wezen, dat onveranderlijk is (onsterfelijk leven, verstand, wil), en ten tweede de kennis van God en van Zijn dienst als eigenschap (virtus) van het verstand, en daarnaast den goeden wil om aan een ieder het zijne te geven, zoowel aan God (vroomheid en heiligheid), als aan den naaste (rechtvaardigheid), als eigenschap van den wil [7]).

Bij de profetische typen wil Gomarus niet weten van een tweevoudigen Schriftzin, een eigenlijken en een allegorischen, gelijk Rome deze aanneemt. Wel spreekt hij van een tweeledigen zin [8]). Adam [9]), David [10]) en Melchizedek [11]) worden zoo met Christus vergeleken.

De dood van Christus is de wreede scheiding van lichaam en ziel, welken kruisdood Hij overeenkomstig den recht-

[1]) *Opera*, III pag. 53, Disp. 14, Th. 47, 49, 51. [2]) *Opera*, III pag. 53, Disp. 14, Th. 56. [3]) *Opera*, III pag. 54, Disp. 14, Th. 64. [4]) *Opera*, III pag. 54, Disp. 14, Th. 65. [5]) *Opera*, III pag. 55, Disp. 14, Th. 84. [6]) *Opera*, III pag. 55, Disp. 14, corollaria. [7]) *Opera*, III pag. 56, Disp.15, Th. 22—26. [8]) *Opera*, III pag. 60, Disp.16, coroll.1, 2. [9]) *Opera*, III pag. 55—58, Disp.15. [10]) *Opera*, III pag. 58—60, Disp.16. [11]) *Opera*, III pag. 61, 62, Disp. 17.

vaardigen en barmhartigen wil Gods jegens de menschen, en volgens Zijn genadige belofte, in hun plaats, onderging, opdat Hij hen van de straf en de ongerechtigheid (iniquitas) der zonde zou bevrijden, tot hun heil en tot eer van God den Zaligmaker [1]. God besloot dit in de eeuwigheid en voerde het uit in den tijd [2]. Zijn Zoon droeg Hij het op, uiterlijk door het Woord, innerlijk door den Geest [3]. God geeft, maar Jezus gaat in den dood [4]. Zoo is de dood van Christus het werk der Triniteit [5]. De aanbiddenswaardige oorzaak er van is Jezus' gehoorzaamheid [6]; de zondige oorzaak: Satan en de wereld [7]. Gods recht maakt het onrecht der menschen niet goed, noch omgekeerd bederft het laatste het eerste [8].

De Zoon stierf niet als God, maar als mensch [9]. Zoo werd voor ons voldaan, en de straf der zonde betaald. Wij werden bevrijd van de straf der zonde, bestaande in de macht van den dood, van Satan en den toorn Gods, en van de ongerechtigheid der zonde, die ons aankleeft. De afsterving van de zonde begint in dit leven en wordt in het hiernamaals voltooid [10]. Doel en vrucht van Jezus' dood is niet alleen de rechtvaardigmaking, maar ook de heiligmaking [11]. Gods eer wordt hierbij geopenbaard in Zijn gerechtigheid, barmhartigheid, wijsheid en waarheid [12]. In twaalf stellingen wordt aangetoond, dat Christus stierf om alle uitverkorenen te behouden [13]. Gomarus veroordeelt Rome's leer, dat Christus' ziel aan het kruis niet geleden, maar de grootste vreugde gesmaakt zou hebben. Even zondig acht hij Rome's opvatting, dat aan Maria als slangvertreedster alle eer moet worden toegekend. Het vrijwillig doodslijden van Christus is niet de volmaakte gerechtigheid voor ons: het vormt slechts een deel van Christus' gehoorzaamheid. Gomarus besluit deze disputatie met vragen, die aan een stervenden zieke gedaan moeten worden, genomen uit een boek van Nicolaus van Lyra [14].

De verdienste van Christus staat onder en niet tegenover Gods barmhartigheid. God is dus niet minder barmhartig dan Christus. Geheel buitengesloten is, dat onze werken de oor-

[1] *Opera*, III pag. 64, Disp. 18, Th. 20. [2] *Opera*, III pag. 64, Disp. 18, Th. 29. [3] *Opera*, III pag. 65, Disp. 18, Th. 32. [4] *Opera*, III pag. 65, Disp. 18, Th. 34. [5] *Opera*, III pag. 64, Disp. 18, Th. 25. [6] *Opera*, III pag. 65, Disp. 18, Th. 38. [7] *Opera*, III pag. 65, Disp. 18, Th. 40. [8] *Opera*, III pag. 65, Disp. 18, Th. 46. [9] *Opera*, III pag. 65, 66, Disp. 18, Th. 47, 48. [10] *Opera*, III pag. 66, Disp. 18, Th. 55—63. [11] *Opera*, III pag. 67, Disp. 18, Th. 67. [12] *Opera*, III pag. 67, Disp. 18, Th. 71. [13] *Opera*, III pag. 67, 68, Disp. 18, Th. 73, 79—91. [14] *Opera*, III pag. 69, 70, Disp. 18, coroll.; zie over Nicolaus van Lyra, gest. 1340: *PRE*, XII S. 28—30.

zaak of medeoorzaak van onze gerechtigheid zouden zijn [1]). De verdienste van Christus is de ongeschonden en absolute gehoorzaamheid van den Zoon van den allerhoogsten God, waardoor Hij, door den Vader tot Middelaarsarbeid in deze wereld gezonden, zich aan diens wil onderworpen heeft door zich te vernederen tot in den dood en vervloeking, diens wet volmaakt heeft vervuld en aan het oordeel Gods volkomen heeft voldaan, opdat Hij ons van den vloek zoowel van den eersten als van den tweeden dood zou bevrijden, en de prijs van het eeuwige leven voor ons zou behalen [2]). Christus is dus niet slechts een instrument [3]). Zijn passieve gerechtigheid is Zijn vrijwillige gehoorzaamheid, in Zijn lijden betoond [4]). Zijn actieve gerechtigheid is Zijn universeele gehoorzaamheid van het begin tot aan het einde Zijns levens, waarin Hij overeenkomstig de strenge voorschriften der Wet heeft gewandeld, zonder van deze hetzij innerlijk hetzij uiterlijk ook maar het minste af te wijken [5]). Zijn gerechtigheid is tweeledig: oorspronkelijke en actueele gerechtigheid, die respectievelijk betrekking hebben op Zijn natuur en Zijn leven [6]). Hierdoor bevrijdde Christus ons van den slavendienst der wet en der zonde, de macht van den duivel, de straf en den toorn Gods, en opende Hij ons het Koninkrijk der hemelen [7]). Hij geeft zaligheid, Geest, kracht, reinheid, goedgunstigheid, heiligheid, onschuld, bevrijding, vrijspraak enz. [8]). Hier treft ons bij Gomarus een parallelie tusschen genadegaven en heilsfeiten, zooals die ons ook uit het Avondmaalsformulier bekend is. Zoo wordt bijv. Jezus' heil ons verzekerd door den naam Jezus; Jezus' Geest komt ons toe door Zijn zalving, de kracht door Zijn heerschappij, de reinheid door Zijn ontvangenis, de goedgunstigheid (indulgentia) door Zijn eenvoudige geboorte, de heiligheid en onschuld door Zijn leven, de bevrijding door Zijn lijden, de vergeving door Zijn veroordeeling, de bevrijding van den vloek door Zijn kruis, enz. Deze zegeningen komen alleen het mystieke lichaam der geloovigen ten goede [9]).

Het zitten van Christus ter rechterhand Gods is bijzonder verheven en draagt rijke vruchten, maar dit leerstuk geeft, volgens Gomarus, zooveel moeilijkheden door theo-

---

[1]) *Opera*, III pag. 70, Disp. 19, Th. 2. [2]) *Opera*, III pag. 71, Disp. 19, Th. 3. [3]) *Opera*, III pag. 71, Disp. 19, Th. 5. [4]) *Opera*, III pag. 71, Disp. 19, Th. 8. [5]) *Opera*, III pag. 71, Disp. 19, Th. 9. [6]) *Opera*, III pag. 71, 72, Disp. 19, Th. 9. [7]) *Opera*, III pag. 72, Disp. 19, Th. 13. [8]) *Opera*, III pag. 72, Disp. 19, Th. 14. [9]) *Opera*, III pag. 72 .Disp. 19, Th. 14, 16.

logische twisten, dat sommigen het zelfs onverklaarbaar achtten [1]). Het is Christus' persoonlijke, verplichte en tot in eeuwigheid durende verhooging, na het opvaren ten hemel, in persoonlijke eer en koninklijke waardigheid door God den Vader, overeenkomstig waarheid en gerechtigheid, en dit tot volmaakt heil der Kerk en tot eer van God den Vader [2]). Hij is beide als God en mensch verhoogd. Lichaam en ziel verkeeren zoo in de hoogste blijdschap: Hij ziet God en heeft kennis en gevoel van Zijn volmaaktheid [3]). Die blijdschap was de prijs voor Zijn gehoorzaamheid op aarde [4]). Zoo kon Hij den H. Geest zenden tot onderricht van de dienaren des Evangelies en tot een begin en voortzetting van de heiligmaking der Kerk. Zoo kon Hij ook over al Zijn tegenstanders de overwinning behalen [5]). Deze persoonlijke heerlijkheid van Christus is eeuwig, maar gezien Zijn regeering over de strijdende gemeente door Woord en sacramenten, duurt zij slechts tot Hij alle vijanden aan Zijn voeten heeft onderworpen [6]). In den tijd van Gomarus waren er velen, die beweerden, dat bij de ouden het zitten ter linkerhand eervoller was dan dat ter rechter. Hiermede kan hij zich met een beroep op de Schrift niet vereenigen [7]).

De leer van den Christus moge noodig zijn, die van den Antichrist evenzeer, doch dan om hem te ontvluchten [8]). De groote Antichrist is de Roomsche bisschop, langzamerhand door de werking van den Satan en door afval van de ware leer van Christus uit de ware Kerk opgekomen, eindelijk met den ondergang van het Romeinsche Rijk openbaar geworden, die nu onder het masker van de belijdenis van Christus Diens misdadige tegenstander is, en wel door zich boven al, wat God genaamd wordt, te verheffen en als een God zich de heerschappij over de geheele Kerk en de geheele wereld toe te eigenen. Deze verleidt door bedrog in de leer en de sacramenten, door het voorbeeld van een onzuiver leven en door allerlei wreedheid tot dwalingen, afgoderij en dood, doch zal eindelijk bij de heerlijke komst van Christus vernietigd worden [9]). Gomarus rekent, dat de algemeene afval met Arius begonnen is [10]). Met betrekking tot de H. Schrift noemt Gomarus de volgende

---

[1]) *Opera,* III pag. 73, Disp. 20, voorwoord. [2]) *Opera,* III pag. 74, Disp. 20, Th. 16. [3]) *Opera,* III pag. 74, 75, Disp. 20, Th. 19, 23, 26. [4]) *Opera,* III pag. 75, Disp. 20, Th. 27. [5]) *Opera,* III pag. 76, Disp. 20, Th. 45. [6]) *Opera,* III pag. 76, 77, Disp. 20, Th. 54—56. [7]) *Opera,* III pag. 77, Disp. 20, coroll. 1. [8]) *Opera,* III pag. 78, Disp. 21, voorwoord. [9]) *Opera,* III pag. 78, Disp. 21, Th. 13. [10]) *Opera,* III pag. 79, Disp. 21, Th. 26.

dwalingen van Rome: 1. kanonieke apokryphen, 2. de traditie naast de H. Schrift, 3. de authentieke Vulgata, 4. de H. Schrift niet voor de leeken [1]). Verder noteert hij fundamenteele leerdwalingen bij wet [2]), evangelie [3]), lichaam van Christus [4]), heiligheid van Christus [5]), ambten en weldaden van Christus [6]), geloof [7]), sacramenten [8]), In plaats dat Rome's paus Petrus opvolgt, verschilt hij van dien apostel in naam, beroep, macht en uitoefening dier macht [9]).

Het zaligmakend geloof is de bovennatuurlijke eigenschap (virtus), door God uit genade in de harten der uitverkorenen (die berouw hebben over hun zonde en bevrijding begeeren) door Evangelie en wedergeboorte ingegoten tot hun rechtvaardigheid en heil en tot Zijn eer; waardoor zij bekennen de waarheid van het goddelijk Woord en vooral, dat Jezus is de Christus, de eenige Zoon van God en de volmaakte Zaligmaker van allen, die in Hem in waarheid gelooven, en derhalve ook van hen [10]). Het is een zielsgesteldheid overeenkomstig Gods gebod, bestaande in assensus en fides, gewerkt door den drieëenigen God, niet om vooruitgeziene werken [11]). Het heeft twee zijden: uitwendig wordt het gewerkt door de prediking des Evangelies, inwendig door de wedergeboorte (illustratio) uit den H. Geest [12]). De vrucht van het geloof is de fiducia, het vertrouwen [13]). Die zekerheid wordt gewerkt door het testimonium Spiritus Sancti [14]). Het geloof is niet altijd even sterk, want er is veel onzekerheid door verzoekingen en verleidingen. Tijdelijk kan het geloof worden onderdrukt, maar uitgebluscht nooit [15]). Het heeft als vruchten daden van liefde, hoop en vertrouwen op God [16]), die bewaring en volharding schenkt en zoo verheerlijkt wordt [17]).

De gerechtigheid van den mensch is die goedheid, die, overeenkomstig de plicht van den mensch jegens God, beantwoordt aan de hoogste rede en het goddelijk recht [18]). Hoogste rede is Gods wil, geopenbaard in Zijn wet, die overtreding met den

[1]) *Opera*, III pag. 84, Disp. 21, Th. 108. [2]) *Opera*, III pag. 85, Disp. 21, Th.110—122. [3]) *Opera*, III pag. 85, Disp. 21, Th. 123. [4]) *Opera*, III pag. 86, Disp. 21, Th. 125. [5]) *Opera*, III pag. 86, Disp. 21, Th. 126. [6]) *Opera*, III pag. 86, 87, Disp. 21, Th.127—137. [7]) *Opera*, III pag. 87, Disp. 21, Th. 138—141. [8]) *Opera*, III pag. 87, Disp. 21, Th. 142—146. [9]) *Opera*, III pag. 89, Disp. 22, voorwoord. [10]) *Opera*, III pag. 98, Disp. 23, Th. 12. [11]) *Opera*, III pag. 98, Disp. 23, Th. 15—17. [12]) *Opera*, III pag. 98, Disp. 23, Th.18,19. [13]) *Opera*, III pag. 99, Disp. 23, Th. 31. [14]) *Opera*, III pag. 99, Disp. 23, Th. 32. [15]) *Opera*, III pag. 99, Disp. 23, Th. 33. [16]) *Opera*, III pag. 100, Disp. 23, Th. 34. [17]) *Opera*, III pag. 100, Disp. 23, Th. 35. [18]) *Opera*, III pag. 102, Disp. 25, Hypoth. 3.

dood bedreigt [1]). Eerst ingeschapen, werd Gods Wet later gegeven [2]). Het is de moreele wet der liefde (decaloog), onveranderlijk onder beide verbonden [3]). Wie de actieve gerechtigheid van Christus heeft, heeft toch ook Christus' dood noodig [4]). Noodig is algemeene gerechtigheid en persoonlijke gerechtigheid [5]). Deze beide worden op aarde nergens gevonden, al beweren de Pelagianen en Semipelagianen dit ook [6]). Gerechtigheid is habitueel of actueel [7]).

De H. Schrift bezigt het woord rechtvaardigmaking in drievoudige beteekenis: 1. voor rechtvaardig houden, 2. rechtvaardig toonen, 3. bevrijden [8]).

De rechtvaardigmaking is die innerlijke, rechterlijke, rechtvaardige en genaderijke daad Gods, waardoor Hij den ten leven verkorene, die in zichzelven onrechtvaardig en daarom schuldig is, tegenover de beschuldiging en vervloeking der Wet, met Christus, zijn Middelaar en Hoofd, in waarheid vereenigt, en in Hem rechtvaardig maakt, door de toerekening van de aangenomen universeele rechtvaardigheid van Christus jegens de Wet, een rechtvaardigheid, welke voor hem is betaald, zoodat God dien mensch voor Zijn rechterstoel van recht en genade voor rechtvaardig houdt, tot lof van Zijn rechtvaardigheid en barmhartige genade en tot de zekere heiligmaking en het heil van den gerechtvaardigde [9]).

Het geloof alleen rechtvaardigt, maar het is nooit zonder de werken [10]). Onze gerechtigheid bestaat dus niet, met op zijde zetting van de actieve gerechtigheid van Christus, alleen in Zijn passieve gerechtigheid. Verworpen wordt de meening van de Socinianen, de „halve Turken", dat Christus slechts wegwijzer is en Zijn martelaarsdood als voorbeeld stelde [11]). Ook Arminius dwaalt, als hij leert, dat het geloof onze gerechtigheid voor God is wegens de verdienste en tusschenkomst van Christus [12]).

Ook de actieve gerechtigheid van Christus is voor ons noodig. Hij gaf voor ons niet alleen Zijn lichaam en bloed, maar ook Zijn

---

[1]) *Opera*, III pag. 102, Disp. 25, Hypoth. 4. [2]) *Opera*, III pag. 103, Disp. 25, Hypoth. 7. [3]) *Opera*, III pag. 103, Disp. 25, Hypoth. 8, 9. [4]) *Opera*, III pag. 103, Disp. 25, Hypoth. 10. [5]) *Opera*, III pag. 103, Disp. 25, Hypoth. 11. [6]) *Opera*, III pag. 103, Disp. 25, Hypoth. 11. [7]) *Opera*, III pag. 104, Disp. 25, Hypoth. 14. [8]) *Opera*, III pag. 104, Disp. 25, Th. 1, 2. [9]) *Opera*, III pag. 105, Disp. 25, Th. 8; cf. III pag.108, Disp. 26, Th. 6. [10]) *Opera*, III pag.106, Disp. 25, Th. 17. [11]) *Opera*, III pag. 107, Disp. 25, Th. 24. [12]) *Opera*, III pag. 107, Disp. 25, Th. 26.

ziel en Zijn volmaakte gehoorzaamheid tot gerechtigheid en leven [1]). Wij moeten niet alleen bevrijd worden van de schuld der zonde (reatus), maar ook van de smet ervan. Het is dus een valsche stelling: die gereinigd is van de zonde, is volmaakt rechtvaardig en heeft recht op het eeuwige leven [2]). Ook volmaakte gehoorzaamheid aan de wet wordt gevorderd [3]). In de Confessio Belgica art. 23 werd door een falsaris „sola" e.a. ingevoegd. Dit blijkt, volgens Gomarus, uit art. 22, dat ook spreekt van actieve gerechtigheid [4]). Het gaat hierbij niet over bijkomstigheden, maar over het wezen der zaak [5]). Zie slechts de Heid. Catechismus vr. 60 en 61 [6]) en het Avondmaalsformulier [7]). Gomarus verzet zich op dit punt tegen Piscator [8]). Ook tegen Rome gelden zijn bezwaren. Rome maakt de rechtvaardigmaking tot heiligmaking of wedergeboorte, gelooft dat door de vergeving der zonden ook de erfschuld geheel en al wordt afgewasschen, waartegenover Gomarus poneert, dat de oorspronkelijke zonde gedeeltelijk in dit leven wordt weggenomen [9]). Rome maakt ook de verworpenen tot het onderwerp der rechtvaardigmaking, en gelooft, dat hieraan gepaard is niet alleen geloof, maar ook de daad des geloofs: hoop, vreeze, liefde, boete, enz. Rome ziet in den doop het instrument om geloof, hoop en liefde te schenken, hecht aan menschelijke verdiensten en leeft in twijfel [10]).

Na de gratia komt de gloria [11]). De opstanding der dooden is de goddelijke daad, waardoor het lichaam van den mensch na de teruggave (restituta) van de ziel, door persoonlijke (hypostatische) vereeniging, levend gemaakt en weer opgewekt wordt, tot eer van de onmetelijke wijsheid en macht Gods [12]). Verlies van de oorspronkelijke gerechtigheid en van Gods genade is de dood, herstel daarvan het leven der ziel [13]). Doel van deze opstanding is het algemeen oordeel. Zoowel de opstanding van Christus, als die der dooden, die door Christus geoordeeld zullen worden, is het werk van den drieëenigen God, de daad van den Vader in den Zoon door den H. Geest, waardoor alle dooden, uit kracht van het goddelijk besluit en van de voorzegging der Schrift, naar het recht

[1]) *Opera*, III pag. 111, Disp. 27, Th. 14. [2]) *Opera*, III pag. 111, Disp. 27, Th. 16. [3]) *Opera*, III pag. 111, Disp. 27, Th. 17. [4]) *Opera*, III pag. 113, Disp. 27, Th. 36—39. [5]) *Opera*, III pag. 113, Disp. 27, Th. 40. [6]) *Opera*, III pag. 113, Disp. 27, Th. 41—43. [7]) *Opera*, III pag. 113, 114, Disp. 27, Th. 44, 45. [8]) *Opera*, III pag. 114, Disp. 27, coroll. [9]) *Opera*, III pag. 114, 115, Disp. 28, Th. 1—8. [10]) *Opera*, III pag. 115, Disp. 28, Th. 9—20. [11]) *Opera*, III pag. 115, Disp. 29, voorwoord. [12]) *Opera*, III pag. 116, Disp. 29, Th. 3. [13]) *Opera*, III pag. 116, Disp. 29, Th. 5.

van Gods verdeelende gerechtigheid, ten gevolge van de goddelijke wijsheid en almacht, in één oogenblik zullen levend gemaakt worden en verrijzen op het gebod van Christus, door de stem des Archangels en de bazuin Gods, op den laatsten dag, om het laatste oordeel te ondergaan, en het eeuwige loon te ontvangen tot eer van Gods gerechtigheid [1]. Moge ons vleesch dan vergaan zijn, het opgewekte vleesch heeft een andere natuur [2].

De opstanding der rechtvaardigen is die, waardoor dezelfde lichamen van de uitverkoren gestorvenen in Christus, als Zijn leden, door de zaligmakende kracht van den volmaakten Verlosser, het Hoofd van hen en van de eerstgeborenen der verrezenen, na de teruggave der zielen uit den hemel, herleefd herrijzen, gelijkvormig aan het machtige en heerlijke lichaam van Christus (verschillend in heerlijkheid van het Hoofd en van elkander onderling), om na het oordeel in te gaan tot het zalige leven in den hemel, tot de eeuwige eer van de genade Gods, die in Christus opwekt en behoudt [3]. Als Borg hiervan hebben wij in den hemel het lichaam van Christus, op de aarde eenerźijds den H. Geest als Trooster, getuige van onze erfenis, andererzijds den H. Doop, teeken en zegel van begraven worden en opstaan [4].

De opstanding der onrechtvaardigen is die, waardoor de lichamen der verworpenen, door de rechtvaardige strengheid Gods in Christus als Rechter en Wreker, vereenigd met hun zielen, die al in de hel bewaard werden, onsterfelijk zullen herleven, maar zonder heerlijkheid: om te ondergaan den smaad van het oordeel der veroordeeling en de eeuwige straf van het helsche vuur [5]. Dit is de tweede dood, de berooving van het leven, de genade en de heerlijkheid Gods. Gomarus bestrijdt de leer van Paus Johannes XXIII, dat de goddeloozen reeds bij hun lichamelijken dood vernietigd worden [6].

Het nut van de opstanding der dooden is, dat zij ons dient tot een pilaar en vastigheid van ons geloof en onze hoop, een bron van geduld en troost, een teugel voor de zonde, een prikkel om God te vreezen en lief te hebben, het panacea der Christenen [7].

Het chiliasme wordt door Gomarus niet geleerd [8]. Ook geeft hij

[1]) *Opera*, III pag. 117, Disp. 29, Th. 18, 19, 21. [2]) *Opera*, III pag. 117, 118, Disp. 29, Th. 26—33. [3]) *Opera*, III pag. 118, Disp. 29, Th. 36. [4]) *Opera*, III pag. 118, Disp. 29, Th. 38, 39. [5]) *Opera*, III pag.118,119, Disp. 29, Th. 42. [6]) *Opera*, III pag. 119, Disp. 29, Th. 43. [7]) *Opera*, III pag. 119, Disp. 29, Th. 44. [8]) *Opera*, III pag. 119, Disp. 29, coroll. 8.

als zijn meening te kennen, dat niet alle ongedoopte kinderen zullen opstaan tot de opstanding der verdoemenis, zooals Rome dit leert [1]. Treffend is zijn opmerking met betrekking tot de opstanding: God zou geen genadig Vader heeten, als de lichamen Zijner kinderen aan den dood onderworpen bleven [2].

De Kerk van Christus bezit hooge waardigheden: zij is de wijnstok, het Huis van Gods Geest, de bruid en het lichaam van Christus, Jeruzalem, dat boven is, ons aller moeder [3]. Zij is het geheel der menschen, tot het heil uitverkoren, door eigen schuld verloren, door het bloed van Christus verlost, welke God in Zijn genadige barmhartigheid, door hen door de openbaring van het Evangelie en de kracht des H. Geestes krachtdadig te roepen uit de wereld, heeft geheiligd, en door ze met Christus, Hoofd en Redder, te vereenigen, in één lichaam tot gemeenschap van den zegen van Zijn genade en heerlijkheid heeft bijeenvergaderd en samengebracht; opdat Zijn onmetelijke en heilbrengende goedheid, wijsheid en macht zouden openbaar worden en tot in eeuwigheid zouden gekend en verheerlijkt worden [4]. Aan de Kerk komt toe het drievoudige attribuut: ééne, heilige, algemeene. Eén, namelijk één lichaam onder één Hoofd, door één Geest (als één ziel) levend gemaakt, bijeengehouden door de kennis van den éénen Zoon Gods en wederkeerige liefde; heilig, namelijk door het offer en het Woord en den Geest van Christus geheiligd en gewijd tot een heilig volk Gods, dat Hem vreest; katholiek of algemeen, omdat zij alle leden van Christus uit alle tijden, plaatsen en omstandigheden in haar schoot bevat [5].

Met deze opvatting strijdt de leer van Rome. Zij sluit buiten de Kerk een ieder, die de sacramenten nog niet ontving of in den ban gedaan werd, terwijl zij de verworpenen en ongeloovigen bij de Kerk rekent. Gomarus noemt haar een tweekoppig monster, wijl de paus ook een hoofd is, voorts de synagoge van den Antichrist [6].

De Kerk bestaat uit twee deelen: de niet verheerlijkte, strijdende (ingloria, militans) en de verheerlijkte, triumfeerende Kerk (gloriosa, triumphans) [7].

De strijdende Kerk is universeel wat plaats en tijd betreft, en daardoor onzichtbaar. Eensdeels behooren er toe diegenen, die

[1] *Opera*, III pag. 119, Disp. 29, coroll. 9. [2] *Opera*, III pag. 120, Disp. 29, coroll. 13. [3] *Opera*, III pag. 120, Disp. 30, voorwoord. [4] *Opera*, III pag. 121, Disp. 30, Th. 7. [5] *Opera*, III pag. 121, 122, Disp. 30, Th. 17. [6] *Opera*, III pag. 122, Disp. 30, Th. 18. [7] *Opera*, III pag. 122, Disp. 30, Th. 20.

toegevoegd zijn aan de uiterlijke gemeenschap. De verworpenen zijn wel in, maar niet van de Kerk. De deelen der Kerk zijn zichtbaar. Zoo zijn er vele kerken. Doch de eenheid blijft. De particuliere kerk bestaat uit voorgangers en gemeente. Naar de meer of minder juiste verkondiging van het Woord is de Kerk meer of minder ware Kerk. Anderdeels omvat zij alle geloovigen. Zoo ook catechisanten en anderen, die wel van de Kerk, maar nog niet in de Kerk zijn [1].

De Katholieke Kerk op aarde kan wel dwalen in de geloofsleer, maar geheel afvallen kan zij niet [2].

Het sacrament is een heilig en zichtbaar teeken en zegel, door God tot gebruik van de door Christus verbonden, zichtbare en op aarde strijdende Kerk, ingesteld, en aan de prediking van het Evangelie verbonden tot breeder verklaring en bezegeling van het verbond der genade, door het Evangelie geopenbaard, opdat het geloof en de gehoorzaamheid der Kerk versterkt worde tot haar heil en tot Gods eer, den Redder en Vader door Christus [3]. In dit leerstuk kiest Gomarus weer positie tegen Rome. God, als de eenige Wetgever Zijner Kerk, stelde het sacrament in. Het is niet van intentie afhankelijk en mag niet verminkt worden [4]. Het Woord moet noodzakelijk het element vergezellen. Verbo accedente ad elementum fit sacramentum [5]. Er is geen transsubstantiatie. Verandering grijpt slechts plaats door Gods belofte, die het sacrament tot een teeken van Gods verbond maakt. Er is dus geen verandering van natuur, maar van gebruik [6]. Het sacrament verbindt uitwendig met de geheele zichtbare Kerk, inwendig met God door Christus [7]. De sacramenteele eenheid bestaat deels in de gelijkheid van teeken en beteekende zaak, deels in de zekerheid van de aangeduide gemeenschap [8]. Men ontvangt tegelijk, maar niet op gelijke wijze [9]. Van nuda signa (nuchtere teekenen) is

---

[1]) *Opera*, III pag. 122, 123, Disp. 30, Th. 21—29. [2]) *Opera*, III pag. 123, Disp. 30, coroll. 1, 2. [3]) *Opera*, III pag. 124, Disp. 31, Th. 7; Irenaeus contra Haereses, (zie hierna: blz. 000, 000), vertaalt (blz. 6 § 4): „Een Sacrament word bepaalt te zyn, een heilig en zigtbaar teken en zegel, van God ingestelt ten gebruike van de door Christus VERBONDENE, ZIGTBAARE EN OP AARDEN STRYDENDE KERKE, en by de predikinge des Euangeliums gevoegt, OM HET VERBOND DER GENADE BREDER TE VERKLAREN ENDE TE VERZEGELEN: op dat het gelove en de gehoorzaamheit der Kerk bevestigt werde, tot haar heil en tot Gods eere". [4]) *Opera*, III pag. 124, 125, Disp. 31, Th. 16—21. [5]) *Opera*, III pag. 125, Disp. 31, Th. 22. [6]) *Opera*, III pag. 125, Disp. 31, Th. 24, 25. [7]) *Opera*, III pag. 125, Disp. 31, Th. 31, 33. [8]) *Opera*, III pag. 125, Disp. 31, Th. 37. [9]) *Opera*, III pag. 126, Disp. 31, Th. 38.

geen sprake [1]). Niet in wezen, maar in doel en beteekenis zijn zij geestelijk [2]). Dit doel hebben zij niet onmiddellijk in zichzelf, maar middellijk door het geloof. Niet het niet-ontvangen hebben, maar het verachten is tot oordeel. (Eorum privatio non damnet, sed contemptus). De moordenaar aan het kruis en Judas zijn hier treffende voorbeelden [3]). Het sacrament kan tot oordeel zijn [4]). Dat der inwijding ontvangen wij slechts éénmaal, dat der bevestiging telkens weer [5]). Mogen in het O. en N. Testament de teekenen al verschillen, de zaken zijn gelijk [6]). Van een opus operatum wil Gomarus niet hooren [7]).

De D o o p is het eerste sacrament van het N. Testament, door God ingesteld en door Johannes den Dooper en Jezus Christus verbreid, waarin door middel van den bedienaar van het Evangelie allen, die met God door middel van Jezus Christus verbonden zijn, door het water moeten worden besprenkeld, in den naam des Vaders, des Zoons en des H. Geestes, als teeken en zegel van hun opname in het Nieuwe Verbond der genade, dat door Christus bewerkt is en dient tot versterking van geloof en bekeering [8]). Onderdompeling en besprenging staan hierbij gelijk [9]). De doop heeft twee zijden: Gods weldaad en onze verplichte dankbaarheid. Gods weldaden omvatten gemeenschap met Jezus' bloed, dood en begrafenis, afwassching van de schuld der zonde en wegneming van den ouden mensch door den wederbarenden Geest. Onze plicht sluit nauwer eenheid met den opgestanen Christus en goede werken van den nieuwen mensch in zich [10]).

De kinderdoop mag toegediend, ook al is maar één der ouders geloovig. Voor hen is de belofte van het genadeverbond. Voor hen is de H. Geest. Zij behooren tot Christus en Zijn Kerk. De doop kwam in plaats van de besnijdenis [11]).

---

[1]) *Opera*, III pag. 126, Disp. 31, Th. 43. [2]) *Opera*, III pag. 126, Disp. 31, Th. 52. [3]) *Opera*, III pag. 127, Disp. 31, Th. 57. [4]) *Opera*, III pag. 127, Disp. 31, Th. 62. [5]) *Opera*, III pag. 127, Disp. 31, Th. 65. [6]) *Opera*, III pag. 127, Disp. 31, Th. 66. [7]) *Opera*, III pag. 127, Disp. 31, coroll. 2. [8]) *Opera*, III pag. 128, Disp. 32, Th. 11; Irenaeus contra Haereses, vertaalt (blz. 18, § 19): „De Heilige DOOP, is het eerste Sacrament des Nieuwen Testaments, van God ingestelt, en door Johannes den Dooper, en door den Heere Jezus Christus bekent gemaakt; in het welke, door een Dienaar van 't Euangeli, ALLE AAN GOD, DOOR CHRISTUS VERBONDENE, (of Bondgenoten) met water besprengt moeten worden in den name des Vaders, ende des Zoons, ende des H. Geestes; om te betekenen en te verzegelen henlieder AANNEMINGE IN HET NIEUWE VERBOND DER GENADE, DOOR DEN GEOPENBAARDEN JEZUS CHRISTUS, en tot bevestiginge van gelove en bekeeringe". [9]) *Opera*, III pag. 129, Disp. 32, Th. 23. [10]) *Opera*, III pag. 129, 130, Disp. 32, Th. 29—34. [11]) *Opera*, III pag. 130, Disp. 32, Th. 38, 39; Dr. A. Kuyper, *E Voto*, III blz. 57, beriep zich ook op Gomarus, om zijn leer van de veronderstelde wedergeboorte te staven.

Niet alle gedoopten worden wedergeboren. Roomschen en Ubiquitariërs worden ten opzichte van dit leerstuk in het ongelijk gesteld [1]. Trouwens, een geheele disputatie (33) wijdt Gomarus er aan, om in het licht te stellen, dat Rome in alle opzichten met betrekking tot den doop is afgevallen [2].

Het Avondmaal des Heeren is het tweede sacrament van het Nieuwe Testament, door Christus ingesteld, om tot aan het einde der wereld telkens gevierd te worden, waarin, door middel van den dienaar des Evangelies, met hieraan verbonden dankbewijzen, onder het voorgeschreven gebruik van brood en wijn, aan de vergadering van gedoopte bejaarden, die hun geloof en bekeering met mond en daad belijden, de herhaling van de gemeenschap met het lichaam en bloed van Christus en met de genade van het Nieuwe Verbond wordt aangeduid en verzegeld, om de dankbaarheid en de zaligheid van het geloof en de liefde der Avondmaalgangers te versterken [3]. Zoo heeft men gemeenschap onderling en met Christus [4]. Het doel is drieledig. Ten eerste dient het ter gedachtenis aan Christus en tot het geloof in Hem, die voor ons stierf en ons gegeven is tot gerechtigheid en zaligheid; vervolgens worden zoo de weldaden van het N. Testament daardoor meer bezegeld, nl. gemeenschap met Christus en daardoor gerechtigheid en zaligheid; ten slotte rijst de liefde tot Christus den Verlosser, stijgt de dankbaarheid om Hem te verheerlijken en wordt de liefde tot de medeleden verdiept [5].

De transsubstantiatie neemt de natuur van teeken en beteekende zaak weg, en ziet voorbij, dat het Avondmaal juist ter gedachtenis gevierd moet worden, omdat Christus' lichaam in den hemel is [6]. Ook hier beijvert Gomarus zich om in een speciale disputatie, de 36ste, aan te toonen, dat Rome in dit leerstuk met de H. Schrift in strijd is [7]. Volgens hem wordt in Joh. 6 niet over het

---

[1] *Opera*, III pag. 130, Disp. 32, coroll. 1. [2] *Opera*, III pag. 131—133, Disp. 33. [3] *Opera*, III pag. 134, Disp. 34, Th. 12; Irenaeus contra Haereses, vertaalt (blz. 21 § 21): „Het Heilige AVONDMAAL, is het tweede Sacrament des Nieuwen Testaments, tot aan des werelds einde dikwils te houden, van Christus ingestelt, in het welke door een Bedienaar van 't Euangelie, met bygevoegde dankzegginge, door het voorgeschreven gebruik van Brood en Wyn, AEN DE VERGADERINGE VAN GEDOOPTE BEJAARDE PERZONEN, DIE GELOVE ENDE BEKEERINGE MET MOND EN DAAT BELYDEN, betekent en verzegelt wordt, de vervolgelyke gemeenschap aan het lichaam en bloed van den geopenbaarden Christus en aan de genade des Nieuwen Testaments, tot Geloofs- en Liefdensdankbaarheit der Avondmaal houdenden, en om hun heil verder te bevestigen". [4] *Opera*, III pag. 135, Disp. 34, Th. 31. [5] *Opera*, III pag. 136, Disp. 34, Th. 45—47. [6] *Opera*, III pag. 137—144, Disp. 35. [7] *Opera*, III pag. 145—147, Disp. 36.

Avondmaal gehandeld [1]. Als bewijs voor het mispriesterschap wijst Gomarus een beroep op Melchizedek geheel af [2]. Sluit het Avondmaal onze goede werken buiten, de mis sluit ze in [3]. De vijf specifiek-Roomsche sacramenten worden niet overgenomen. Als criterium wordt gesteld het: signum visibile invisibilis gratiae (een zichtbaar teeken van een onzichtbare genade). Bedoeld is dan de genade der rechtvaardigmaking [4]. Bij dit criterium kunnen zij geen van alle als sacrament gelden [5].

Overzien wij het besprokene, dan mag gezegd worden, dat Gomarus' hoofdstellingen door haar gedrongenheid vaak moeilijk leesbaar zijn, omdat de hoogleeraar de stof van iedere disputatie gewoonlijk in één hoofdstelling kort samenvat, waarna hij in een reeks van volgende stellingen zijn bedoeling uitvoerig verduidelijkt. Toch komt het op de hoofdstellingen juist aan, omdat Gomarus hierin zijn zorgvuldig geformuleerde gedachten in kort bestek, naar de gewoonte dier dagen, op scholastieke wijze [6], uitspreekt. De disputaties vormen een aaneengesloten geheel en handelen over de onderscheiden loci der dogmatiek, waarbij het objectieve gedeelte de voornaamste plaats inneemt. Zij ademen alle den Gereformeerden geest.

2. *Verschillende controversen*

Van verschillende zijden heeft men tegen Gomarus' opvattingen bedenkingen ingebracht, soms ook heeft men hem op belangrijke punten bestreden. In deze paragraaf wordt hiernaar een onderzoek ingesteld. Allereerst vraagt dan de strijd om de viering van den Sabbat onze aandacht. Vervolgens zal die over het object der praedestinatie besproken worden, terwijl ten slotte enkele kleine controversen onder het oog zullen worden gezien.

A. De sabbatsstrijd

De grove buitensporigheden, waardoor in de dagen voor de Hervorming de Zondag ontheiligd werd, verdwenen met de Reformatie niet op slag. Integendeel: verschillende menschen uit dien tijd klaagden over de verregaande schending van den sabbat [7]. Men vermaakte zich met klootschieten, kaatsen, kolven,

[1] *Opera*, III pag. 147, Disp. 36, coroll. 8. [2] *Opera*, III pag. 147—149, Disp. 37.
[3] *Opera*, III pag. 152, Disp. 38, Th. 30, 31. [4] *Opera*, III pag. 153, Disp. 39, Th. 2.
[5] *Opera*, III pag. 152—155, Disp. 39. [6] H. Bavinck, *Geref. Dogmatiek*, I blz. 177.
[7] G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 167—177.

drinken en klinken, dansen, huppelen en spelen, en ging spelevaren met speelschuiten, karossen en cheesen. Men vischte met werpnet en hengel, liep om een roomtje en wafel, ging vogelen en vinken, liet zich scheren en barbieren en ontzag zich niet om binnenshuis te schrobben, schaven, kleederen te lappen, te naaien en ander huiswerk te verrichten [1]).

Tegen dit alles rees, onder Engelsch-Puriteinschen invloed verzet, het allereerst in Zeeland, waar men het evenwel met elkander niet eens was over de vraag, hoe ver de rust van den sabbat moest uitgestrekt worden [2]).

De kwestie werd aan het oordeel der Dordtsche Synode onderworpen. Reeds in de 14de zitting (Dinsdag 27 Nov. 1618) [3]) werd het vraagstuk besproken en wel naar aanleiding van een gravamen van de Friesche en Overijselsche kerken, inhoudende, dat de catechismusprediking op den Zondagmiddag werd verwaarloosd. De Synode gaf als haar meening te kennen, dat, al was het getal hoorders klein, dit den predikant niet ontsloeg van zijn verplichting den middagdienst te houden; desnoods moest hij, tot een voorbeeld, alleen voor zijn gezin optreden. Aan de magistraat zou men verzoeken, „dat sy alle dienstbare ofte dagelicsche wercken, ende voornemelic, de spelen, suyperijen ende swelgerijen, ende andere ontheyliginghen des Sabbaths daer mede den naemiddaeghschen tijt op de Sondaghen, meest inde dorpen, gemeenlick pleecht doorghebrocht te worden, met strenge placaten verbieden, op dat sy oock op dese wyse des te beter tot de naemiddaeghsche predicatien gebrocht moghen worden, ende also den geheelen Sabboth leeren vieren". Het combineeren van gemeenten achtte men ook zeer schadelijk; gemeentecombinaties moesten zooveel mogelijk opgeheven worden. Aan de kerkvisitatoren werd opgedragen te zorgen, dat de synodale ordonnantie gehoorzaamd werd.

In de 148ste zitting (1 Mei 1619) [4]) spraken de Engelschen over de groote ergernis, die in Dordrecht door het verwaarloozen van

[1]) G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 175, 176; J. Th. de Visser, *Kerk en Staat*, II blz. 451—473. [2]) A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis*, III Aant. blz. 15, no. 48; G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 178; A. A. van Schelven, *De bewerking van eene piëtistisch-getinte gemeente*, blz. 43—45; A. A. van Schelven, *Het Zeeuwsch Mysticisme*, in: *Geref. Theol. Tijdschr.*, Jaarg. 1916, blz. 141—162. [3]) *Handelinghen*, blz. 29, 30; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 54—56; H. Kaajan, *De groote synode*, blz. 94, 95; A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis*, III Aant. blz. 15, no. 48; G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 178; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 22—24; H. Kaajan, *De Pro-Acta*, blz. 161—165. [4]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 580; H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz.181, noot 1; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 21.

den Dag des Heeren werd gegeven. Zij vermaanden dus de Synode om bij de magistraat aan te houden, dat deze het koopen van waren en het open zijn van winkels op dien dag zou verbieden. Bij deze gelegenheid bracht een Nederlandsch theoloog de vraag ter sprake, in hoeverre de sabbat onderhouden moet worden. De kwestie werd niet behandeld, maar onder de gravamina ondergebracht, die na het vertrek der buitenlanders alleen door de Nederlandsche theologen besproken zouden worden. De Zeeuwsche afgevaardigden Udemannus en Josias Vosbergius kregen geen gelegenheid hun bezwaren thans reeds ter sprake te brengen.

In de nazittingen werd de vraag meer principiëel onder het oog gezien. In de 163ste zitting (17 Mei 1619) [1]) werd het besluit genomen, om de Staten Generaal te verzoeken, nieuwe en scherpe plakkaten uit te vaardigen om de Zondagsontheiliging weg te nemen en te voorkomen. „Door occasie van de constitutie op de wechneminghe der onteringen des Sabbaths is geventileert een quaestie van de nootsaeckelickheyt der onderhoudinghe des Sondaechs, die in de kercken van Zeelant was begonnen gedreven te worden". De professoren zouden met de Zeeuwsche broeders onderhandelen en zien, of er met algemeene instemming geen regelen konden opgesteld worden, om daardoor de kwestie voorloopig te regelen, totdat een volgende Nationale Synode definitieve besluiten hieromtrent zou nemen.

Reeds dienzelfden middag in de 164ste zitting [2]), werden deze regelen gelezen en goedgekeurd. Er werd onderscheid gemaakt tusschen het ceremoniëele en het moreele in het vierde gebod. Is de rust op en de strenge onderhouding van den zevenden dag ceremoniëel te noemen, moreel daarentegen is, dat op den aan den godsdienst gewijden dag de vereischte rust heersche. Nu de Joodsche sabbat is afgeschaft, moeten de Christenen den Zondag „solemnelick heylighen". Men moet er op rusten van alle „slaeffwercken (uytgesondert dieghene, die de lyeffde, ende de teghenwoordighe nootsaeckelickheden vereyschen), midsgaders van alle sodanighe recreatien die den Goodtsdienst verhinderen".

---

[1]) H. H. Kuyper, *De Post Acta*, blz. 171, 172; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 639; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 24, 25. [2]) H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 184—186; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 639, 640; G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 178, 179; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 25, 26; W. Geesink, *Van 's Heeren Ordinantiën*, III blz. 543, 544; W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, blz. 115; H. Bouwman, *Willem Teellinck*, blz. 21.

De strijd was hiermede echter niet bezworen. Aan den eenen kant stond Willem Teellinck, predikant te Middelburg, die met Godefridus Udemannus, predikant te Zierikzee, de strenge sabbatsopvatting van Perkins propageerde. Ook Walaeus stond aan hun kant. Teellincks geschrift „De Rusttijd ofte tractaet van d'onderhoudinge des christelycken Rust-dachs, diemen ghemeynlyk den Sondach noemt", te Rotterdam in 1622 in druk verschenen, gaf zóóveel aanstoot, dat de schrijver in 1627 een gematigder geschrift in het licht gaf, het „Nootwendigh Vertoogh" [1]).

Doch ook de tegenpartij liet zich niet onbetuigd. Tegen Teellincks eerste geschrift gaf Jacobus Bursius, predikant te Tolen, leerling en vriend van Gomarus, in het licht: „Threnos ofte Weeclaghe, aenwysende de oorsake des jammerlycken stants van het lant, ende de ontheyliginge des Sabbathdaechs" (1627) [2]). Hij verweet zijn tegenstanders, dat zij een volkomen Jodendom onder de Christenen wilden invoeren. Hij meende, dat de Zondag niet zoo stipt onderhouden behoefde te worden. Een werk, dat niet uitgesteld kon worden, mocht men wel doen, áls zaaien, ploegen, oogsten, reizen enz.

Nog in datzelfde jaar trad G. Voetius, die ook de zijde van Teellinck koos, tegen Bursius in het krijt door het schrijven van: „Lacrimae crocodilli abstersae", krokodillentranen afgewischt. Hierin hield hij staande, dat elke bezigheid van hand en hoofd, die niet rechtstreeks betrekking heeft op het vieren van 's Heeren Dag, gelijk ook iedere ontspanning, in den vorm van een of ander spel, op den Zondag afkeurenswaardig is. Den oorsprong van den sabbat zocht hij overeenkomstig Gen. 2 : 2 reeds in de Schepping [3]).

Thans achtte Gomarus zich geroepen om in het strijdperk te treden. Den 5den Sept. 1628 droeg hij aan zijn broeders in Christus in Groningen een geschrift op onder den titel: „Onderzoek naar de beteekenis en den oorsprong van den sabbat, en beschouwing van

[1]) H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 181, 182; G. Brandt, *Hist. der Ref.*, III blz. 413; G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 180; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 115; W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, blz. 115—128; H. Bouwman, *Willem Teellinck*, blz. 21, 22. [2]) H. H. Kuyper, *De Post-Acta*, blz. 182; G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 179; A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis*, III Aant. blz. 15, 16, no. 48; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 115, 116; W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, blz. 128, 129. [3]) A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis*, III Aant. blz. 16, no. 48; A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 380; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 116; W. Geesink, *Van 's Heeren Ordinantiën*, III blz. 545; W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, blz. 130.

de instelling van den Dag des Heeren" (Investigatio sententiae et originis sabbati: atque, institutionis diei dominici, consideratio) [1].

In de opdracht [2]) wordt de noodzakelijkheid van het geschrift uiteengezet. De strijd ging voornamelijk over twee punten. Het eene betrof de wijze van heiliging, het andere den oorsprong van den sabbat. De eerste kwestie acht hij in vroegeren en lateren tijd zóó goed onderzocht, dat men tusschen de klippen van bijgeloof en schending door, in de haven van waarheid en vroomheid is aangekomen. De laatste vraag werd zóó verschillend beantwoord, dat een grondig onderzoek gewenscht schijnt, om het zekere van het onzekere, het waarschijnlijke van het noodzakelijke te onderscheiden.

Het tractaat is in zes hoofdstukken verdeeld. Zij handelen over: 1. den oorsprong en de beteekenis van het woord sabbat, 2. de nieuwe en (3) vernieuwde instelling van den Joodschen sabbat, 4. den oorsprong van den sabbat, 5. den dienst van den zevenden dag, 6. de instelling en oorsprong van den Dag des Heeren.

1. Het woord sabbat is noch van Egyptischen, noch van Griekschen, maar van Hebreeuwschen oorsprong [3]); het is afgeleid van het werkwoord Schabbath [4]), en beteekent: *a.* ophouden [5]), *b.* ophouden van werk, rusten [6]), rustdag [7]), week [8]), terwijl het ook in geestelijke beteekenis [9]) gebruikt wordt.

2. Nieuw ingesteld is de sabbat slechts in één maand, na den uittocht der Israëlieten uit Egypte, beschreven in Exod. 16 : 23—30 [10]). Dit gebod is door drie groote wonderen bevestigd: den dubbelen mannaregen op den Vrijdag [11]), het niet-bederven van het manna op den Zaterdag [12]), het feit, dat God zelf rustte en er op den zevenden dag geen manna regende [13]). Overtreding en bekeering waren er de gevolgen van [14]).

3. Hernieuwd is de instelling van den sabbat bij het geven van de tien geboden [15]), op den Sinaï [16]) en na de veertigjarige omzwerving in de woestijn [17]). Van het vierde gebod geeft de schrijver een

---

[1]) *Opera*, III pag. 317—343; L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 74, no. 16; G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 180; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 116, 117; W. Geesink, *Van 's Heeren Ordinantiën*, III blz. 545, 546; W. J. M. Engelberts, *Willem Teellinck*, blz. 130, 131. [2]) *Opera*, III pag. 317. [3]) *Opera*, III pag. 317, no. 3. [4]) *Opera*, III pag. 318, no. 13 (12). [5]) *Opera*, III pag. 318, no. 14. [6]) *Opera*, III pag. 318, no. 22. [7]) *Opera*, III pag. 319, no. 28. [8]) *Opera*, III pag. 319, no. 34. [9]) *Opera*, III pag. 319, no. 37. [10]) *Opera*, III pag. 320, no. 2. [11]) *Opera*, III pag. 320, no. 6. [12]) *Opera*, III pag. 320, no. 6. [13]) *Opera*, III pag. 320, no. 7. [14]) *Opera*, III pag. 320, no. 8. [15]) *Opera*, III pag. 320, no. 1. [16]) *Opera*, III pag. 320, no. 2. [17]) *Opera*, III pag. 320, no. 3.

uitvoerige exegese [1]. Daarbij komt de openbare en de persoonlijke eeredienst ter sprake [2] De eerste openbaart zich naar buiten en naar binnen. Naar buiten [3] bestaat hij in gebedsgemeenschap met God (zie ook Psalm 92) [4], in het waarnemen der heilige plechtigheden van den sabbat[5] en in het brengen van offers in de heilige samenkomst [6]. Naar binnen is hij een heiligheid der ziel, die met dien uiterlijken eeredienst verbonden is en die een levend geloof in God, haar Schepper en Verlosser, en een oprecht berouw, dat bestaat in het haten van het kwade en het zoeken van het goede, omvat. Ontbreekt die eeredienst, dan wordt de sabbat ontheiligd en door God vervloekt; is zij aanwezig, dan is de sabbat heilig en door God aangenomen [7].

Persoonlijk is die eeredienst, welke buiten de heilige samenkomst wordt waargenomen [8]. Hij gaat aan deze vooraf en bestaat in een nauwgezette overweging van de beteekenis van den openbaren eeredienst en een morgengebed om kracht van God om den sabbat recht te heiligen [9]. Ook volgt de persoonlijke eeredienst op den openbaren. Deze persoonlijke eeredienst is drieledig [10] en omvat: 1. de overdenking en het onderzoek van het gehoorde Goddelijke Woord en van de Goddelijke daden, 2. het onderricht in den waren godsdienst, aan gezin en naaste omgeving en de beoefening van werken van barmhartigheid, 3. heilige blijdschap [11]. De bevestiging van den sabbat steunt op: 1. de rust Gods [12],2. de bevrijding van en de rust na het slavenwerk in Egypte [13], 3. het teeken van Gods verbond [14]. De lichamelijke sabbatsrust is een spiegel van de tweeledige geestelijke sabbatsrust [15]: de weldaad Gods van onze verlossing [16] en de menschelijke plicht om af te laten van alle booze werken [17]. Dit algemeene sabbatsgebod geldt voor alle menschen op aarde voor en na Christus' komst, maar het speciale sabbatsgebod betrof alleen het Joodsche volk tot de komst van Christus [18]. Het eeuwig verbond verklaart niet, dat de Joodsche sabbat voortdurend onderhouden zou moeten worden [19].

4. Twee vragen moeten bij het onderzoek naar den oorsprong

---

[1] *Opera*, III pag. 321—327, no. 5—107. [2] *Opera*, III pag. 324, no. 63. [3] *Opera*, III pag. 324, no. 67. [4] *Opera*, III pag. 325, no. 70. [5] *Opera*, III pag. 325, no. 71. [6] *Opera*, III pag. 325, no. 73. [7] *Opera*, III pag. 325, no. 75. [8] *Opera*, III pag. 325, no. 76. [9] *Opera*, III pag. 325, no. 77. [10] *Opera*, III pag. 325, no. 78. [11] *Opera*, III pag. 325, no. 79 (78). [12] *Opera*, III pag. 325, no. 82, 83. [13] *Opera*, III pag. 325, no. 86. [14] *Opera*, III pag. 326, no. 87. [15] *Opera*, III pag. 326, no. 88. [16] *Opera*, III pag. 326, no. 89. [17] *Opera*, III pag. 326, no. 92. [18] *Opera*, III pag. 327, no. 104. [19] *Opera*, III pag. 327, no. 107.

van den sabbat overwogen worden. De eerste dankt haar ontstaan aan de bevestiging van het sabbatsgebod en luidt: Is de zevende dag reeds van de wereldschepping af aan voor de rust der menschen en den dienst van God ingesteld? De tweede vindt haar oorsprong in het gebod betreffende de waarneming van den sabbat en luidt: Moet, volgens het vierde gebod, een periodiek weerkeerende dag voor den dienst van God bestemd worden [1]?

Met de meeste patres beantwoordt Gomarus de eerste vraag ontkennend. Hij acht het niet in overeenstemming met de H. Schrift, dat de zevende dag zijn oorsprong gevonden zou hebben bij de schepping der wereld [2]. Als bewijs laat hij dan gelden Gen. 2 : 2 en 3 [3], den aartsvaderlijken tijd, waarin van geen sabbat gesproken wordt [4], Gen. 8 : 10 en 12 [5], Ex. 16 : 23 en 25 [6], terwijl hij betoogt, dat het onderhoud van den sabbat niet noodig was, om de onderscheiding in weken vast te houden [7], en dat de heidenen, zoo zij den zevenden dag al vierden, dat niet deden uit kracht van een scheppingsbevel [8]. Ook Deut. 5 : 2 en 3 vormt een argument [9], terwijl Gomarus er op wijst, dat God wel de Joden, maar nooit de heidenen over hun sabbatsschennis bestraft heeft [10].

Al deze overwegingen leiden Gomarus tot de conclusie, dat de sabbat een instelling is uit Mozes' tijd [11]. Mannen als Calvijn [12], Hieronymus Zanchius [13], Josias Simler [14] en Cornelius Bertram [15] hebben het tegengesteld gevoelen (de sabbat scheppingsinstelling) nooit als een vaststaande waarheid, maar steeds als een waarschijnlijk gevoelen [16] voorgedragen. Ook het getuigenis van andere schrijvers mag hier als bewijs van zijn stelling genoemd worden [17].

5. Ook op de vraag, of een bepaalde dag door het vierde gebod voor den dienst des Heeren is aangewezen, antwoordt Gomarus ontkennend. De argumenten, ter bevestiging bijgebracht, hebben hem nooit van het tegendeel kunnen overtuigen [18]. Vele theologen onderscheiden ook bij de uitlegging van het vierde gebod het ceremonieele en temporeele van het moreele en blijvende en trekken een grens tusschen het uitwendige van den zevenden dag en

[1]) *Opera*, III pag. 327, no. 1. [2]) *Opera*, III pag. 327, no. 2. [3]) *Opera*, III pag. 327, 328, no. 4—10. [4]) *Opera*, III pag. 328, no. 11, 12. [5]) *Opera*, III pag. 328, no. 13. [6]) *Opera*, III pag. 328, no. 16. [7]) *Opera*, III pag. 329, no. 20. [8]) *Opera*, III pag. 330, no. 31. [9]) *Opera*, III pag. 331, no. 44. [10]) *Opera*, III pag. 331, no. 53. [11]) *Opera*, III pag. 332, no. 57. [12]) *Opera*, III pag. 332, no. 58. [13]) *Opera*, III pag. 332, no. 59. [14]) *Opera*, III pag. 332, no. 60. [15]) *Opera*, III pag. 332, no. 61. [16]) *Opera*, III pag. 332, no. 57. [17]) *Opera*, III pag. 332, no. 62. [18]) *Opera*, III pag. 334, no. 1.

het moreele [1]). Het bewijs voor de opvatting, dat de apostelen den Dag des Heeren in de plaats van den sabbat hebben gesteld, acht Gomarus met een beroep op Hand. 20 : 7 [2]), 1 Cor. 16 : 1, 2 [3]) en Openb. 1 : 10 [4]) niet geleverd. Wel mag gesproken worden van de gewoonte der Kerk of der apostelen, maar niet van hun bevel [5]), zooals aanhalingen uit Bullinger [6]), Ursinus [7]), Aretius [8]), Zanchius [9]), Simler [10]), Paraeus [11]), Joh. Cuchlinus [12]) en Thomas Aquinas [13]) kunnen bewijzen.

Na alles overwogen te hebben meent Gomarus, dat het duidelijk gebleken is, dat het niet zeker is, dat de Dag des Heeren of de eerste dag der week door de apostelen voor den dienst van God is ingesteld. Toch moet hij voor den openbaren eeredienst, overeenkomstig den algemeenen zin van het vierde gebod, gehouden worden en kan hij niet geschonden worden zonder dat de godsdienst gekwetst wordt en schade ondervindt. God heeft het zoo beschikt, dat wij allen den geestelijken sabbat zouden vieren en den openbaren dag van den godsdienst, zonder eenige schending of bijgeloof, heilig zouden eeren [14]).

Na met „Amen" de verhandeling gesloten te hebben, geeft Gomarus nog een aanhangsel, bestaande in de uiteenzetting van den ouden geschiedschrijver Socrates over de kerkelijke feesten en gebruiken, genomen uit diens kerkelijke geschiedenis (Appendix dissertationis Socratis de festis et ritibus ecclesiarum historiae ecclesiasticae lib. V, cap. XXI, edit. Grynaei) [15]). Zooals dit met vele dingen het geval is geweest, heeft ook het Paaschfeest bij verschillende volken, uit een zekere gewoonte, een speciale viering verkregen, waaromtrent geen enkele apostel een voorschrift heeft gegeven [16]). De apostelen lieten de viering dus vrij, opdat ieder uit vrije beweging en niet uit vrees of onder dwang, het goede zou doen [17]). Er zijn er, volgens Gomarus, die aan de zijde der Joden staan en over dagen en maanden zeer heftig strijden, terwijl zij tegelijkertijd de innerlijke en verheven kennis ervan als met voeten treden. In dit opzicht moeten zij met de Joden veroordeeld worden en halen zij zich het vonnis der vervloeking op den hals [18]).

[1]) *Opera*, III pag. 335, no. 9. [2]) *Opera*, III pag. 335, no. 2. [3]) *Opera*, III pag. 337, no. 22. [4]) *Opera*, III pag. 338, no. 32. [5]) *Opera*, III pag. 339, no. 40. [6]) *Opera*, III pag. 339, no. 40. [7]) *Opera*, III pag. 339, no. 41. [8]) *Opera*, III pag. 339, no. 42. [9]) *Opera*, III pag. 339, no. 43. [10]) *Opera*, III pag. 339, no. 44. [11]) *Opera*, III pag. 339, no. 45. [12]) *Opera*, III pag. 339, no. 46. [13]) *Opera*, III pag. 340, no. 48. [14]) *Opera*, III pag. 340, no. 49. [15]) *Opera*, III pag. 340. [16]) *Opera*, III pag. 340. [17]) *Opera* III pag. 341. [18]) *Opera*, III pag. 343.

Toen Gomarus' opvatting aangaande den oorsprong van den sabbat werd bestreden [1]), zond hij ter verdediging in het licht: „Defensio investigationis originis sabbati" [2]). Gomarus zegt, dat Rivetus bij zijn voorlezingen over Ex. 20 een middenweg bewandelt. Deze verklaarde zich met Gomarus eens ten aanzien van de tweede vraag, of de Christenen, naar het vierde gebod, een regelmatig weerkeerenden dag der week voor den dienst van God moesten houden. En al bleef de band des geloofs en der vriendschap ook ongeschonden bewaard, bij de beantwoording der eerste vraag: of de viering van den zevenden dag van de schepping der wereld af dateert, was er tusschen hen eenig verschil. De schrijver hoopt, dat door nadere uiteenzettingen de waarheid aan den dag moge treden [3]). Niet het aantal argumenten, maar de kracht ervan moet hier beslissen [4]). De argumenten van den tegenstander, op Gen. 2 [5]), Hebr. 4 [6]), den aartsvaderlijken godsdienst [7]) en andere bewijsplaatsen [8]) gegrond, worden door Gomarus ontzenuwd, terwijl hij zijn eigen stellingen breedvoerig verdedigt [9]). Het debat met Pererius, Tostatus en Loeus liet hij rusten, omdat hijzelf belangrijker argumenten meende aangevoerd te hebben [10]). In een slothoofdstuk handelt hij over de beteekenis van de benaming: Dag des Heeren [11]). Het verheugt Gomarus, dat hij gezien heeft, dat Rivetus het in dit opzicht met Pridiaux eens is, al heeft Rivetus het geschrift van dezen (een redevoering over den sabbat) ook niet gelezen [12]).

Tegenover de nomistische opvatting der sabbatsviering had zoo Gomarus zijn eigen, vrijere denkbeelden op waardige wijze verdedigd, en al namen de theologen van zijn tijd zijn gedachten niet over, zoo heeft Gomarus' pleidooi voor een Christelijke sabbatsheiliging toch medegewerkt, dat zijn leerling G. Voetius een mildere opvatting bij de kerken aanbeval.

---

[1]) O.a. door Walaeus, Rivetus en Amesius, zie: G. D. J. Schotel, *De openbare eeredienst*, blz. 180, 181; S. D. van Veen, *Zondagsrust*, blz. 117, 118; W. Geesink, *Van 's Heeren Ordinantiën*, III blz. 546; J. D. de Lind van Wijngaarden, *A. Walaeus*, blz. 128—142; W. J. M. Engelberts, *W. Teellinck*, blz. 131; ook Voetius is het in dit opzicht met zijn leermeester niet eens; zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, II blz. 211. [2]) *Opera*, III pag. 372—387; L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 75, no. 17. [3]) *Opera*, III pag. 372. [4]) *Opera*, III pag. 373*b*. [5]) *Opera*, III pag. 373—375 (cap. 2). [6]) *Opera*, III pag. 375, 376 (cap. 3). [7]) *Opera*, III pag. 376 (cap. 4). [8]) *Opera*, III pag. 377 (cap. 5). [9]) *Opera*, III pag. 377—386 (cap. 6—9). [10]) *Opera*, III pag. 386*b*. [11]) *Opera*, III pag. 386, 387 (cap. 10). [12]) *Opera*, III pag. 386*a*.

B. De strijd om het object der praedestinatie

Kort voor zijn dood werd Gomarus nog in een onverkwikkelijken strijd gewikkeld, dien Dr. K. Dijk ons tot in bijzonderheden nauwkeurig heeft geteekend [1]. Na diens doorwrochte studie over dit speciale onderwerp kan hier met een korte weergave volstaan worden. Enkele bijzonderheden, die Dr. Dijk niet vermeldt, mogen hier dan tevens een plaats vinden.

In het jaar 1640 dacht Gomarus eenige stellingen over het object der praedestinatie door den student Casp. Mejer te laten verdedigen. De meeningen over dit onderwerp, aldus Gomarus, zijn verdeeld. Sommigen definieeren dit object als „de menschen, die bepaald voorgeweten, geschapen en gevallen zijn, of die zouden geschapen worden en zouden vallen". Anderen formuleeren het als „de menschen, die onbepaald vooruitgeweten zijn, of, nauwkeuriger gezegd, die geschapen konden worden". Verschillende vrome, geleerde mannen staan de eerste opvatting voor. Toch kan Gomarus zich onder hen niet scharen, omdat de argumenten voor hun meening hem te zwak schijnen en de tegenargumenten van hem sterker lijken. Zijn pleidooi is dan ook ten gunste der laatste opvatting [2].

[1] K. Dijk, *De strijd over Infra- en Supralapsarisme*, blz. 235—266; vergelijk: J. H. Scholten, *De leer der Herv. Kerk*, II blz. 600—604; R. Seeberg, *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, IV S. 664—666, 683—686. O. Ritschl wijst er op, dat, hoewel Gomarus zich in zijn geschriften ook op Ursinus als autoriteit beroept en met het begrip der „gratitudo" als een vaststaande grootheid omgaat, zijn theologisch denken zich overigens veelmeer in de door Beza en Zanchius ingeslagen speculatieve richting beweegt. Dat hij zich bij de openbaring van Gods mysteriën wilde neerleggen, weerhield hem niet „altissime ascendere". Boven zijn supralapsarische voorgangers Beza, Zanchius, Danaeus en Perkins zocht hij, naar alle regels der scholastieke techniek, vast te stellen, waarvoor men Gods eeuwig besluit had te houden, waarbij een streng doorgevoerd formeel teleologisme aan zijn opvatting ten grondslag lag. Het supralapsarisme was bij hem „eine im letzten Grunde rationalistische Denkweise", „deren anthropomorphistischer Character überdies unverkennbar ist". Zijn afwijking van het zgn. biblicisme kwam duidelijk uit in de bewering, dat de uitverkiezing van Christus tot Middelaar en Verlosser als middel tot de uitvoering van de verkiezing der andere menschen aan deze ondergeschikt was gemaakt. Toch kwam het bij Gomarus niet tot het consequent determinisme van Zwingli, dat min of meer ook bij Calvijn, Polanus, Danaeus en Maccovius tot uitdrukking is gekomen, omdat hij met het begrip van de goddelijke toelating van den zondeval werkte en voor de consequentie terugdeinsde, als zou God de auteur der zonde zijn, en omdat Gomarus een concursus van God, mensch en duivel in het zondige handelen der menschen leerde. Verder merkt Ritschl nog op, dat Gomarus' scholastiek meer spitsvondig dan theologisch vruchtbaar was. Met betrekking tot de leer van Amyraldus vestigt hij er de aandacht op, dat, naast Zanchius, a Lasco en Hyperius, ook Gomarus nu en dan op het onderscheid tusschen Gods voluntas antecedens en consequens teruggreep en deze beide beurtelings onder het gezichtspunt van een voluntas conditionata stelde, zie: O. Ritschl, *Dogmengeschichte*, III S. 303—308, 314, 321, 408. [2] Gomarus, *Disputatio theologica de divinae praedestinationis obiecto*, pag. 2, 3; K. Dijk, *De strijd*, blz. 235, 236, 35, 36.

De disputatie mocht echter niet doorgaan; in een schrijven van Gomarus, aan Casp. Sibelius, predikant te Deventer, gericht, deelde de hoogleeraar de toedracht der zaak mede [1]). Hebben zij in langen tijd geen contact met elkander gehad, zoo schrijft Gomarus, thans acht hij den tijd rijp om te schrijven. Hij zegt, dat hij stellingen over het object der praedestinatie wenschte te verdedigen, doch dat een tweetal predikanten hem hierover lastig was gevallen. Zij deden het voorkomen, alsof de stellingen tegen de uitspraak der Dordtsche Synode gericht waren. Gomarus had geantwoord, dat deze kerkvergadering niets bepaald had aangaande het objectum praedestinationis antecedens, maar dat zij de praedestinatie a posteriori beschreven had. Zij zou gesproken hebben over de uitwerking er van, dat nl. de toelating van den val een middel was, gesubordineerd aan de praedestinatie, die het einddoel van de menschen beoogde. Calvijn, Beza, Zanchius, Whitaker, Perkins en Twissus [2]) hadden er ernstig over gediscussiëerd. Nu beweerde men ook, dat de Synode Gomarus bevolen had, zijn meening voor zich te houden en die noch op de academie, noch in de Kerk uiteen te zetten. Daarom stelde de hoogleeraar aan Sibelius de volgende vragen: 1. Meent deze, dat Gomarus' stellingen met de uitspraken der Synode in strijd zijn? 2. Heeft hij in de Synode gehoord, dat hem bevolen is, noch in de academie, noch in de Kerk zijn meening naar voren te brengen? 3. Is het niet zóó, dat hij zijn opvatting nooit op een vergadering geponeerd heeft, rekening houdende met hen, die nog de melk van noode hebben, maar ook omdat hier geen vragen in geding zijn, die tot de zaligheid van noode zijn? Ook anderen zeide Gomarus om hun oordeel gevraagd te hebben.

Op de 48ste provinciale synode van de stad Groningen en Ommelanden, in Appingedam gehouden, was den 19den Mei 1640 ook Gomarus aanwezig, om zijn zaak te verdedigen [3]). Met eerbied gaf hij te kennen, hoe hij, zonder eigen roem te zoeken, de Kerken en de academie trouw had gediend, „drievende de suyvere Leere" vooral tegen Arminius c.s. Thans moest hij echter met droefheid

[1]) *Handschrift*, Caspari Sibelii, *De curriculo totius vitae et perigrinationis suae historica narratio*, pag. 241—244. [2]) Over William Twisse (1578?—1646) zie: *Dictionary of National Biography*, LVII p. 397—399. [3]) *Acta Synodi Provincialis XLVIII der Stadt Groningen ende Ommelanden gehouden in Appinga-Dam Anno 1640*, in: *Acta Synodi provincialis Synode van 1640* (*Inventaris der archieven van de Staten van Groningen, 199 A 1*); K. Dijk, *De strijd*, blz. 238, 239; G. A. Wumkes, *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden*, blz. 111, 112.

melding maken van hetgeen hem wedervaren was. Hij had stellingen laten drukken, om over het object der praedestinatie te laten disputeeren. Twee predikanten uit Groningen, Wesselus Emmius en Petrus Keuchenius, hadden echter, zonder hem er over aan te spreken, pogingen aangewend, om deze disputatie te beletten,omdat zij van oordeel waren, dat deze zou strijden met het 7de artikel uit het hoofdstuk over de praedestinatie, opgemaakt ter Dordtsche Synode. Met verschillende argumenten bestreed de hoogleeraar hun opvatting. In dit artikel werd, zeide hij, niet gehandeld „de Objecto Praedestinationis antecedente", maar „de subjecto a posteriori". Hij merkte ook op, dat het maar een quaestio problematica was, waaromtrent de Synode geen beslissing had genomen. Hij vroeg, of die predikanten voor de synode geciteerd mochten worden, om hun beweringen met bewijzen te staven.

De vergadering overwoog de zaak rijpelijk. De tijd was kort, het Pinksterfeest nabij en het dispuut zou lang duren. Een verdere behandeling zou wellicht een vuur aansteken, dat niet zoo spoedig weer gebluscht zou kunnen worden. Daaróm betuigde de praeses uit naam van deze synode aan Gomarus zijn erkentelijkheid voor diens zeer groote verdiensten met betrekking tot de Kerken. De hoogleeraar kon gerust zijn. Men begeerde vrede. De professor was hierdoor echter niet bevredigd. Hij wilde wel met den gang van zaken genoegen nemen, mits er acte gemaakt werd van hetgeen geschied was. In weerwil van het verzoek van den praeses nam Gomarus geen zitting in de synode, maar verontschuldigde hij zich. Het baatte hem echter weinig, dat hij gepoogd had, zijn opvattingen te verdedigen. Woensdag den 10den Juni 1640 werd de disputatie bij scherpe Resolutie door de Staten van Groningen verboden. Men had immers bevonden, dat Gomarus hierin wilde verdedigen „zyne singuliere opinie, divers van het gemeene gevoelen en daerop gevolgde decreet van Den Synode nationael tot Dordrecht gehouden, sulx dat hyrdoor 't selve decreet synodaele weder in controversie getrocken, ende geimpugneert schynt te worden". Burgemeester Hooftman en raadsheer ter Borgh uit Groningen, en Jhr. Edsart Jacob Clant en Jhr. Hilbrant Gruis tot Lellens uit de Ommelanden moesten, met de Curatoren, voor de uitvoering van deze Resolutie zorg dragen [1]).

[1]) *Academie Boek, Extract uit het Register der Resolutien van Heeren Staten der Stad Groningen ende Ommelanden, 1612—1727* (*Archief van den Senaat der Hoogeschool te Groningen No. 28*), blz. 69—71; K. Dijk, *De strijd*, blz. 237.

Over hetzelfde onderwerp schreef Gomarus aan Joh. Polyander een nog onuitgegeven brief van den 8/18den Juni 1640 [1]). Hij zendt zijn collega drie exemplaren van de befaamde disputatie, een voor hem, een voor Thysius en een voor Trigland, en vraagt nu om het oordeel van zijn ambtgenooten. Mag zijn opvatting in een Christelijke academie geduld worden? Twee predikanten hebben, alsof Hannibal aan de poort stond en hun was opgedragen te zorgen, dat de staat geen schade leed, zonder hun ambtgenooten er over te raadplegen, de zaak voor de magistraat gebracht. Volgens hen zou de disputatie met het gevoelen van de Dordtsche Synode in strijd zijn. Een gedeelte ervan was echter in de uitvoerige formuleering al voor tien jaren gedrukt en in alle geuniëerde provinciën verkocht, zonder dat iemand er zich over beklaagd had. Bekend was trouwens, dat zeer geleerde menschen in dit opzicht met elkander van meening konden verschillen, zonder dat dit eenig gevaar opleverde. Op de synode was deze zaak niet beslist, ja zelfs niet eens onderzocht, al begeerden de tegenstanders ook, dat men onderling slaags zou raken. Ten behoeve van de confessie werd de formuleering a posteriori gebruikt, maar werd het voorafgaande object der praedestinatie niet genoemd [2]). Duidelijk was, dat het hier ging over de praedestinatie tot de middelen. Nu was dit voor de Kerk wel voldoende, echter niet voor de academie, waar men dieper op de kwestie moest ingaan, om zich tegenover scherpere aanvallen des te beter te kunnen verdedigen. Dit kon men zien, als men er op lette, hoe degelijk Twissus de argumenten van Molinaeus en anderen had weerlegd en aangetoond, dat, wat zij met betrekking tot de Synode van Dordrecht beweerden, onwaar was. Gomarus verzocht zijn ambtgenooten te willen verklaren, of deze stellingen geduld konden worden. Tien jaar geleden had hij ze hier en elders al verdedigd. Hij verwachtte dan ook, dat hun oordeel wel gunstig zou luiden.

Den 23sten Oct. 1640 richtte Vossius een schrijven aan Gomarus [3]). De schrijver zegt zich te herinneren, dat Gomarus dertig jaar geleden naar Dordrecht kwam, om de erfenis van Junius te regelen. Evenzeer weet hij nog, hoe Gomarus toen met Jo. Becius een gesprek voerde „de permissionis natura" en met hem „de

[1]) Bijlage 55, blz. 436—438. [2]) Vergelijk: K. Dijk, *De strijd*, blz. 177—179, 184, 185, 224—227; de Remonstranten beschuldigden Gomarus, dat hij niet conscientieus gehandeld zou hebben; daartegen zie bijv.: J. D. de Lind van Wijngaarden, *A. Walaeus*, blz. 109, 110. [3]) G. J. Vossius, *Epistolae*, I pag. 400—402.

praedestinationis objecto" sprak. Met betrekking tot dit onderwerp ging toen al veel door hem heen. Hij bleef toen bij de meening van zijn leermeesters, Junius en Gomarus, daarin versterkt door het gezag van mannen als Augustinus en Prosper, vooral ook door enkele uitspraken der H. Schrift, die de opvatting schenen te begunstigen, dat de praedestinatie geen voorafgaande voorwaarde is van geloof en volharding, maar aan deze beide voorafgaat. Toch wist hij zich tegen de algemeene opvatting over het voorwerp der praedestinatie niet genoeg te verdedigen. Het onderhoud in Dordrecht bracht hem daarom zooveel klaarheid. Augustinus en Prosper gebruikten wel niet dezelfde woorden, maar wilden toch hetzelfde, zouden zij niet met zichzelf in tweestrijd zijn. Toch ontmoette Vossius weinig beschaafde menschen, Walaeus en enkele anderen uitgezonderd, die Gomarus ten volle begrepen. Daarom zou hij zoo gaarne hebben, dat Gomarus zijn stellingen uitgaf of er enkele aan toevoegde. Hij zou liever zien, dat de wapenen gekeerd werden tegen de Roomsche Kerk en tegen hen, die het leerstuk van de H. Drieëenheid en dat van Christus' voldoening met zooveel ijver bestrijden. Dit neemt echter niet weg, dat hij ook over het object der praedestinatie gaarne iets hooren zou. Niemand kan hem beter inlichten dan Gomarus zelf, die wel een drukker voor zijn geschrift zal kunnen vinden. Laat ieder maar weten, dat de meening van Gomarus niet met de Confessie in strijd is, ja, dat zij deze juist toelicht en het leerstuk zelf iets verzacht. Verzwijgen mag hij niet, dat dezer dagen een geleerde vriend van hem de opmerking maakte, dat hij het niet afkeurde, dat Gomarus die opvatting huldigde, maar wel, dat deze zijn tegenstanders veroordeelde. De leer was niet valsch, maar het oordeel was te scherp. Vossius schrijft echter niet te begrijpen, hoe Gomarus een bescheidener oordeel had kunnen vellen, dan hij dit thans in zijn geschriften doet.

Gomarus zelf gaf echter zijn disputatie niet in druk, wat ook niet geschiedde door de bezorgers van zijn Opera Omnia, die na zijn dood verschenen. Eerst in 1650 werd de disputatie uitgegeven onder den titel: „FRANCISCI GOMARI // Viri clarissimi // THEOLOGI SUMMI // Disputatio Theologica // De // DIVINAE PRAEDESTINA- // TIONIS HOMINUM // OBIECTO. // Cum necessaria et modesta pro // eodem // APOLOGIA. //", (Amsterod., 1650) [1].

[1] Dit werkje werd mij ter leen afgestaan door de Hessische Universitäts-Bibliothek

Dit werk werd uitgegeven als een weerlegging van Maresius. Ofschoon deze, als opvolger van Gomarus te Groningen, verzekerd had, dat hij noch in het openbaar, noch in het geheim zijn leermeester ooit zou aanvallen, had hij zich hieraan toch niet gehouden, want al heel spoedig zette hij, op verzoek van zijn studenten, op zijn privatissimum zijn gevoelen over het supra- en infralapsarisme uiteen. Dit kwam aan Voetius ter oore, doordat een ietwat zonderling student het hem vertelde. Voetius liet nu dezen student tegen de stellingen van Maresius te Utrecht disputeeren. De Groninger hoogleeraar was er zeer boos over en stelde, om zich te verdedigen, een Apologia op. Hiertegen publiceerden de uitgevers van Gomarus' Opera, Joh. Vereem, Ad. Sibelius en Mart. Ubbenius de genoemde disputatie van Gomarus [1]), die zij aan Petrus Eissinghe, den oudsten burgemeester van Groningen, opdroegen (1 Dec. 1650) [2]). Eerst drukten zij de disputatie af [3]) en bewezen zij met de stukken, dat de hoogleeraar ook vroeger hetzelfde had verdedigd: 1. te Leiden in 1604, toen Sam. Gruterus respondeerde [4]); 2. bij zijn analyse van Rom. 9, eerst in Leiden in 1604 en later uitgebreider te Groningen in 1628 en 1629 [5]); 3. in 1609, niet alleen, toen Casp. Sibelius respondeerde, maar ook in het Nederlandsche pamflet, de „Waerschouwinge'' [6]). Ook in Middelburg had Gomarus dit onderwerp bij zijn lessen over Romeinen, waarmede hij den 5den Sept. 1613 was begonnen, op dezelfde wijze behandeld [7]). Van hetgeen hij in Saumur had geleerd, wisten de uitgevers niets [8]), maar uit Groningen hadden zij weder duidelijke bewijzen, omdat hij daar over Romeinen en de praedestinatie lessen had gegeven [9]).

Na aldus bewezen te hebben, dat, wat Gomarus in 1640 voorstond, niets nieuws was, lieten de uitgevers een drieledige Apologia volgen [10]). Eerst gaven zij Gomarus' eigen woorden weer, die hij hun zes dagen voor zijn dood, den 5den Jan. 1641, nog had gedicteerd [11]). Het ging volgens Gomarus niet om de leer, maar om de orde der praedestinatie. Hierbij koos hij zelf, zonder degenen, die een andere meening voorstonden, daarom minder te ach-

te Giessen, waarvoor ik hier openlijk mijn dank betuig; vergelijk: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 76, No. 20. [1]) K. Dijk, *De strijd*, blz. 240, 241; Th. Crenius, *Animadv.*, XIII pag. 145—155; C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, II blz. 71, 72. [2]) Gomarus, *Disputatio de obiecto*, pag. 2*a*—4*b*. [3]) *Aldaar*, pag. 1—15. [4]) *Aldaar*, pag. 15. [5]) *Aldaar*, pag. 19. [6]) *Aldaar*, pag. 38, 39. [7]) *Aldaar*, pag. 43. [8]) *Aldaar*, pag. 43. [9]) *Aldaar*, pag. 43, 44. [10]) *Aldaar*, pag. 52—127. [11]) *Aldaar*, pag. 52—56; K. Dijk, *De strijd*, blz. 239—244.

ten, voor het supralapsarisme. De tegengestelde opvatting toch was in strijd met Gods wijsheid en met de orde der besluiten. Op het voorstel van Molinaeus, aan de synode gericht, om voor het infralapsarisme te kiezen, was deze niet ingegaan. Het onderwerp, niet het voorwerp der praedestinatie werd gedefinieerd, waarvoor hij zich op Twissus, de Confessio Helvetica prior en de Confessio Gallica kon beroepen, die zich in dit opzicht bij Ef. 1 : 4 en 2 Thess. 2 hadden aangesloten.

Het tweede deel der Apologia behelst brieven en getuigenissen van geleerde mannen, die Gomarus zelf den uitgevers had ter hand gesteld [1]). Deze documenten werden onder drie hoofden gerangschikt, afgedrukt. Eerst komen de verklaringen van F. Hommius en Dan. Heinsius, die de synodale Acta moesten opstellen. Dan volgen getuigenissen van gewone leden der synode, nl. Joh. Polyander, G. Voetius, Abr. à Doreslaer en Hier. Vogellius, A. Rivetus, N. N., en G. I. Vossius, die als om strijd verklaren, dat Gomarus' opvatting de juiste is en dat de synode van Dordrecht zich over het object der praedestinatie niet heeft uitgesproken.

Maresius op zijn beurt heeft in zijn „Epistola Antapologetica" en in andere geschriften gepoogd het tegengestelde te bewijzen [2]). Wij willen hier niet herhalen, wat door Dr. K. Dijk in den breede is betoogd, maar geven slechts zijn conclusie [3]) weer, welke ons juist voorkomt. Het ging om twee belangrijke punten:

„1°. Is het Supralapsarisme door de Synode, die in de Canones de infralapsarische methode gebruikte, verworpen?

2°. Is Gomarus opgelegd nimmer zijn gevoelen publiek in kerk en school te doceeren?

Een bevestigend antwoord op deze vragen geeft Clant, op wiens berichten Maresius zijn betoog voornamelijk grondt. Beslist ontkennend worden deze vragen daarentegen beantwoord door Gomarus zelf, door de uitgevers van zijne Opera, door Voetius, wiens getuigenis zeker tegen dat van Maresius opweegt, daar de eerste op de Synode tegenwoordig was en de laatste niet, door Heinsius, wiens mededeelingen beter te vertrouwen zijn dan die van Clant, door Hommius, à Doreslaer, Vossius, Rivet, Polyander en een anonym theoloog; welke getuigenissen worden versterkt door de academische en kerkelijke praxis.

---

[1]) Gomarus, *Disputatio de obiecto*, pag. 57—114; K. Dijk, *De strijd*, blz. 245—256.
[2]) K. Dijk, *De strijd*, blz. 257—264. [3]) *Aldaar*, blz. 265, 266.

Waar de zaken nu zoo staan kan de uitspraak van Maresius gevoegelijk omgekeerd worden, en mag zeker beweerd dat 10 negatieve getuigen ons meer waard zijn dan een positieve: vooral waar deze testis affirmativus is Jonker Edzardt Jac. Clant; al stond alleen maar het getuigenis van Heinsius tegenover zijn bewering, dan zou Heinsius meer vertrouwen verdienen, daar deze als secretaris der politieke gedeputeerden zeker wel voor accurate annotatie heeft zorg gedragen. Doch nu kunnen we ook verder gaan en met Gomarus e.a. zeggen, dat de Synode het object der praedestinatie niet heeft gedefinieerd." Ten slotte zegt Dr. Dijk nog: „Het voorgaande resultaat zal, naar ik hoop, de onjuistheid van Maresius' beweringen in het licht hebben gesteld; het brevet der orthodoxie is aan Gomarus en met hem aan het Supralapsarisme nimmer ontzegd" [1]).

C. Andere „dwalingen" van Gomarus

Het derde deel der Apologia, ten gunste van Gomarus uitgegeven, bleef in onze vorige paragraaf nog onbesproken. Heel in het kort wordt een zevental „errores aut paradoxa", die men hem ten laste legde, er in besproken en weerlegd. Wij volgen ze op den voet.

1. Het minst ingrijpend is wel, dat Gomarus het in zijn „Lyra" niet met Capellus eens zou zijn. Het oordeel van Constantinus L'Empereur, dat voor Gomarus pleit, kan toch zeker gevoeglijk tegen de opvatting van Capellus opwegen [2]).

2. Rivet had met betrekking tot den oorsprong van den sabbat een andere opvatting dan Gomarus. De band des geloofs en der vriendschap bleef evenwel bewaard [3]).

3. Het „zich buigen in den naam van Christus" zou niet noodzakelijk de allerhoogste aanbidding aanduiden. Een feit is, dat Gomarus op de plaats, waar hij naar aanleiding van Fil. 2 : 9 dit zegt, de godheid van Christus zeer nadrukkelijk leert. Wat hij beweert, is slechts dit, dat de uitdrukking „in iemands naam zich buigen" een breedere beteekenis heeft [4]).

4. Judas Iskariot heeft aan het Avondmaal niet aangezeten. Inderdaad heeft Gomarus Augustinus, Calvijn e.a. hier tegen zich over. Beza heeft hij evenwel aan zijn zijde [5]).

[1]) Vergelijk: H. Bavinck, *Geref. Dogmatiek*, II blz. 376—379, 404. [2]) Gomarus, *Disputatio de obiecto*, pag.114,116,117; vergelijk, ook voor het volgende: Th. Crenius, *Animadversionum* pars XIII, pag. 143, 144. [3]) Gomarus, *Disputatio de obiecto*, pag. 115, 117. [4]) *Aldaar*, pag. 115, 117—119. [5]) *Aldaar*, pag. 115, 119, 120.

5. Er zou een tweeledige gerechtigheid zijn, een eerste en een tweede, terwijl wij juist tegenover de Roomschen staande houden, dat er maar één is. De hoogleeraar kwam evenwel juist tegen de Roomsche opvatting het allerscherpst op! Met citaten wordt dit bewezen (sed falsa est haec distinctio). Heel iets anders dan wat Rome beweert is het, als hij betoogt, dat er een rechtvaardigmaking van den onrechtvaardige en een van den gerechtvaardigde is. Krachtens de eerste wordt iemand, die in zichzelf geheel onrechtvaardig en nog niet voor God gerechtvaardigd is, door het geloof in Christus rechtvaardig gerekend. De tweede is een voortzetting van de eerste: daardoor wordt de gerechtvaardigde ook nu nog gerechtvaardigd. Zoo stelt het ook Lodov. de Dieu voor [1]).

6. Gomarus zou op de eene plaats beweren, dat men uit de H. Schrift niet bewijzen kan, dat het woord geloof in oneigenlijken zin wel eens voor de gerechtigheid van Christus, die door het geloof ontvangen wordt, gebruikt wordt, terwijl hij op een andere plaats het tegendeel beweerd zou hebben. Inderdaad verklaren zij dit een klein gebrek, dat aan de Opera is blijven kleven, omdat dit geen werk uit één stuk is en het door den schrijver nooit is herzien. Het is uitgegeven, zooals het in zijn handschrift werd gevonden [2]).

7. Met de Roomschen zou Gomarus ten slotte beweerd hebben, dat niet het geloof in de vergeving der zonden, maar de liefde de kern des geloofs was. Dit had hij echter niet gezegd, maar wel, dat het geloof de liefde werkt, hetgeen nogal groot verschil uitmaakt [3]).

De uitgevers herinneren op het einde van hun vertoog aan het „Oordeelt niet, opdat gij niet geoordeeld worde'' [4]). Zijn „afwijkende'' leeringen ten aanzien van de Hebreeuwsche poëzie, den oorsprong van den sabbat, de aanbidding van Christus, de viering van het eerste Avondmaal, de gerechtigheid en het geloof waren door hen voldoende gerechtvaardigd. De smet van heterodoxie mocht niet op Gomarus geworpen worden.

3. *Afzonderlijke geschriften*

Onder dit hoofd worden enkele dogmatische geschriften ondergebracht, die hier gevoeglijk te zamen besproken kunnen worden.

Allereerst is er de „Defensio doctrinae, De Perseverantia Sanc-

---

[1]) Gomarus, *Disputatio de obiecto*, pag. 115, 120—124. [2]) *Aldaar*, pag.115,124, 125. [3]) *Aldaar*, pag. 115, 116, 125—127. [4]) *Aldaar*, pag. 127.

torum", een verdediging van de leer van de volharding der heiligen [1]). Zij moet dienen om de waarheid, op de nationale synode van Dordrecht voorgesteld, te bewijzen en de dwalingen, die de tegenstanders op de tegensynode bleken toegedaan te zijn, te weerleggen [2]).

Het geschrift bestaat uit 324 stellingen en is opgebouwd zooals de disputaties.

Allereerst worden de begrippen „heiligheid" [3]) en „volharding" [4]) ontleed. De schrijver maakt onderscheid tusschen oorspronkelijke en bijkomende heiligheid [5]). De laatste ontvangt de mensch van Gods wege na den val [6]). De wedergeborenen bezitten die in- en uitwendig, beide door een onbreekbaren band verbonden [7]). Inwendig is zij de aangevangen vernieuwing van de gansche ziel naar het beeld Gods, overeenkomstig Gods verkiezing door middel van het Evangelie en den H. Geest, door de gave der Christelijke deugden [8]). Uitwendig is zij de volmaakte reinheid van Jezus Christus, den Bruidegom en het Hoofd der wedergeborenen, benevens Zijn gehoorzaamheid tot den dood des kruises, die aan hen, die door het levend geloof en den H. Geest als lidmaten met Hem vereenigd zijn, medegedeeld worden en daarom terecht door God tot gerechtigheid gerekend worden. Deze uitwendige heiligheid wordt meestal van de inwendige onderscheiden als rechtvaardigmaking van heiligmaking [9]). Deze heiligheid der wedergeborenen is het deel òf van den afzonderlijken mensch, òf van een verzameling van menschen, een volk of een kerk [10]).

De heiligheid der onwedergeborenen is een bovennatuurlijke verlichting van hun geest door de kracht des H. Geestes, bestaande in een leerstellig geloof of kennis van het Evangelie, die het kennen en de toestemming van het Evangelie omvat, zonder wedergeboorte des harten [11]).

Dan volgt eerst de definitie van het onderwerp: De volharding der heiligen is de standvastigheid van alle afzonderlijke menschen, die met bijkomende heiligheid begiftigd zijn en het beginsel der wedergeboorte ontvingen en die, wat henzelf betreft, kunnen afvallen. Deze standvastigheid, die zij ontvangen hebben naar het

---

[1]) *Opera*, III pag. 348—371. [2]) *Opera*, III pag. 348. [3]) *Opera*, III pag. 348—351 (Th. 2—50). [4]) *Opera*, III pag. 351, 352 (Th. 51—59). [5]) *Opera*, III pag. 348 (Th. 8). [6]) *Opera*, III pag. 349 (Th. 12). [7]) *Opera*, III pag. 349 (Th. 15). [8]) *Opera*, III pag. 349 (Th. 16). [9]) *Opera*, III pag. 349, 350 (Th. 26). [10]) *Opera*, III pag. 350 (Th. 28). [11]) *Opera*, III pag. 350 (Th. 29).

welbehagen Gods, die de Volbrenger er van is, is het ook, waardoor zij, van het begin hunner wedergeboorte, die zij eenmaal ontvingen, tot aan het einde huns levens, in de deugden van geloof,hoop en liefde blijven, tot eer van de genade, waarheid, wijsheid en macht van God en Christus en tot eeuwig heil der heiligen [1]). In bijna 200 stellingen worden voor de waarheid dezer leer 46 bewijzen bijgebracht, waarbij verschillende teksten verklaard en toegepast worden [2]). Deze leer wordt als zeer nuttig geprezen: zij is een krachtige prikkel tot deugd en een machtige teugel tegen de zonden [3]).

Op zichzelf staat: „FRANCISCI GOMARI // BRUGENSIS, // LOCORUM // COMMUNIUM // THEOLOGICORUM, // Epitome. //", uitgekomen te Amsterdam bij Joannes Janssonius, 1653[4]). Dit werk, in octavo formaat, is bezorgd door Adolphus Sibelius, predikant te Warffum. Deze richt zich in een opdracht van den 31sten Jan. 1653 tot de Staten van Groningen en de Ommelanden. Hij schrijft zijn opdracht niet, omdat hij een aanzienlijk honorarium begeert, wat hij verklaart niet noodig te hebben. Doch onder hun auspiciën heeft Gomarus dezen arbeid verricht, in hun provincie zijn de loci communes tot voltooiing gekomen en heeft Sibelius dit Compendium er van gereed gemaakt [5]).

In een volgend voorwoord, tot den lezer gericht, wijst de bezorger er op, dat er wel niemand is, die niet weet, dat Gomarus' degelijke kennis en orthodoxie met de hoogste nauwkeurigheid gepaard gingen. Uit het thans uitgegeven werk kunnen de theologische studenten hun kennis van de „loci communes" putten en de predikanten kunnen het gebruiken voor een juiste Schriftuitlegging op verschillende plaatsen. Vooral over den Zaligmaker is het werk uitvoerig. Sibelius heeft tot het genoemde doel, de illustratie van de leer aangaande Christus' persoon, ambten en weldaden, de profetische typen en vergelijkingen van het O. Testament ingevlochten. Dit moet echter niet zóó worden opgevat, als ware het het werk van den bezorger: neen, op een enkele overgang van gedachten na, is alles woordelijk van Gomarus' hand [6]).

Een weergave van den inhoud mag na de behandeling van de

---

[1]) *Opera*, III pag. 352 (Th. 60). [2]) *Opera*, III pag. 355—370 (Th. 108—305). [3]) *Opera*, III pag. 371 (Th. 317). [4]) Dit werkje werd mij ter leen afgestaan door de Universiteitsbibliotheek te Basel, waarvoor ik hier openlijk mijn dank betuig; zie: L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 76, no. 21. [5]) Gomarus, *Locorum communium theologicorum epitome*, pag.)(2*r* —)(3*v*. [6]) *Aldaar*, pag.)(4*r*—)(5*r*.

disputaties overbodig heeten. De grondstellingen zijn geheel of bijna geheel gelijkluidend met die, welke in de „Opera" zijn afgedrukt. Tegenover de disputaties maakt dit werk den indruk van een excerpt. Wel is er eenig verschil in de opsomming der hoofdstukken, al is dit maar zeer gering. De vergelijkingen, waar Sibelius in zijn woord aan den lezer op zinspeelt, worden gemaakt tusschen Christus ter eener zijde en Adam, Melchizedek, Izaäk, Mozes, Aäron, Jozua, David, Salomo, Jona, het Paaschlam, het manna en den koperen slang ter anderer zijde [1]).

Aan de 55 loci [2]) gaat nog vooraf een tienregelig gedicht van M.

[1]) Gomarus, *Locorum communium theologicorum epitome*, pag. 299—367. [2]) De loci, waarvan men hier de titels vindt afgedrukt, omdat het boekje zelf zoo zeldzaam schijnt te wezen, zijn:

1. De Theologia. 2. De Sacra Scriptura. 3. De Deo uno & Trino. 4. De Aeterno Dei Decreto. 5. De Praedestinatione. 6. De Creatione Mundi. 7. De Angelis creatis. Appendix de vero & falso coelitum honore. 8. De Creatione hominis ad imaginem Dei. 9. De Providentia. 10. De Foedere Dei. 11. De Lege Dei. 12. De Justitia. 13. De Peccato. 14. De Euangelio. 15. De Christo Servatore. 16. De Officio Christi. 17. De Parabolis. 18. De Miraculis. 19. De Beneficio Christi. 20. De Descensu Christi ad inferos. 21. De Morte Christi. 22. De Resurrectione Christi. 23. De Ascensione Christi in Coelum. 24. De Sessione ad dextram Dei. 25. De Ultimo judicio. 26. De Collatione Adami primi et secundi. 27. Melchisedeci et Christi. 28. Isaaci & Christi. 29. Mosis & Christi. 30. Aaronis & Christi. 31. Josuae & Christi. 32. Davidis & Christi. 33. Salomonis & Christi. 34. Jonae & Christi. 35. Agni Paschalis & Christi. 36. Mannae & Christi. 37. Serpentis Aenei & Christi. 38. De Antichristo. 39. De Sanctificatione. 40. De Vocatione Fidelium. 41. De Poenitentia. 42. De Fide Salvifica. 43. De Perseverantia Sanctorum. 44. De Bonis Operibus. 45. De Justificatione. 46. De Libertate Christiana. 47. De Scandalo. 48. De Resurrectione mortuorum. 49. De Vita Aeterna. 50. De Ecclesia. 51. De Sacramentis. 52. De Circumcisione. 53. De Baptismo. 54. De Coena Domini. 55. De Coenae Dominicae & Missae repugnantia.

De bibliotheek der Rijksuniversiteit te Groningen bezit nog een tweetal onuitgegeven handschriften van eenige honderden bladzijden, waarin verschillende Loci van Gomarus worden aangetroffen, te weten: *Miscellanea theologica* (MS. 31), bevattend naast ander werk de volgende loci van Gomarus:

De Deo, uno essentia, personis trino, 54—59; De incarnatione verbi, 72—74; De libero hominis arbitrio, 77, 78; De praedestinatione Dei, 81—84; De providentia Dei, 92—94; De peccato in genere, 94—96; De causa efficiente peccati, 96, 97; De peccato originali, 100—102; De natura fidei, 106—111; De differentia inter justificationem et sanctificationem, 109—111; De hominis coram Deo per Christum iustificatione, 111—117; hypothesis, 111; thesis, 114; De militia christiana, 136—140; De bonis operibus, 140—143; De sessione Christi ad dextram patris, 172—178; De ecclesia Dei, 179—184.

Loci communes theologici, (*MS. 34*), een codex, die volgens den handschriftencatalogus, blz. 22, waarschijnlijk door een student ex ore Gomari opgeschreven is. Zij behelst de volgende verhandelingen, die niet in de „Opera" voorkomen:

De Deo, 1; De Filio Dei, 5; De Spiritu Sancto, 12; De Actionibus Dei, 19; De Praedestinatione, 24; De Actione Dei externa, 31; De Angelis, 34; De Creatione hominis ad imaginem Dei, 35; De Gubernatione Mundi seu Providentia Dei, 45; De Lege Dei, 53; De Iustitia, 56; De Peccato seu Iniustitia, 58; De Peccato Originis, 64; De Peccato in S. Sanctum, 67; De Restauratione generis humani per Christum, 68; De Evangelio, 68; De Comparatione utriusque Evangelii, 72; De Comparatione legis et evangelii, 76; De Christo servatore, 79; De officio Christi, 90; De beneficio Christi, 95; De descensu Christi ad inferos, 98; Fine ꝙ passionis Christi, 105; De resurrectione Christi, 113; De

Ubbenius, met wien Sibelius bij de samenstelling van de groote Opera samengewerkt had. De dichter brengt den bezorger alle hulde voor zijn zeer nauwkeurigen arbeid, die zeker naast de Opera zijn weg wel zal vinden. Hier is als het ware de gepuurde honing bijeen [1]).

Dit werk werd gebruikt bij het samenstellen van het geschriftje, dat in 1764 te Leeuwarden bij H. A. de Chalmot verscheen en tot titel droeg: „FRANCISCUS GOMARUS OVER DE SACRAMENTEN; Uit het Latijn vertaalt DOOR IRENAEUS CONTRA HAERESES" [2]).

Op de keerzijde van het titelblad stelt de vertaler den oorspronkelijken schrijver voor met deze woorden: „Franciscus Gomarus te Bruggen geboren, wierde eerst te Leiden, toen te Saumur beroepen, en eindelijk Eerste Professor in de Godgeleertheit en Hebreeuwsche Taale te Groningen. Hy was een groot Yveraar voor de Regtzinnige Leere. Zyne Werken wierden in haaren tyd wegens de bondige Geleertheit hoog geschat, en wegens de Regtzinnigheit niet alleen goedgekeurt, maar alom aangeprezen. Dit laatste heeft nog heden aller Regtzinnigen Approbatie" [3]).

In een korte voorrede [4]) zet hij als volgt het doel van zijn schrijven uiteen: „Goedgunstige Lezer. De alomberugte Geschillen onder eenige Godgeleerden in de Provincie van Groningen over het Regt Gebruik van het Sacrament des H. Avondmaals, hebben ons bewogen, wy die geen Bastaard- maar echte Coccejanen zyn, (hoewel we by onze bekenden met geenes menschen naame, maar met Christus eerentitel pronken,) niet wel te kunnen zien nog gedogen, dat onze Oude Godgeleerden, en Gereformeerde Geloofsgenoten, ja Voorstanders van de zuivere Leere, al te veel verkettert wierden of smadelyk gehoond door nieuwmoodische Meesters, die het Gereformeerde Gevoelen, graag zouden willen hervormen. Dies wierden we voornemens, van Calvinus af, eenige Stukjes te verta-

---

sessione ad dexteram patris, 116; De ultimo judicio, 123; De sanctificatione, 130; De vocatione fidelium, 135; Poenitentia seu resipiscentia, 137; De fide, 138; De sanctorum in fide perseverantia, 146; De justificatione, 156; Quaestio de justitia Christi activa et passiva, 159; De justificatione Abrahami, 164; De ecclesia, 170; De attributis ecclesiae controversis, 176; De sacramentis, 188; De coena dominica, 203; Controversiae de coena Domini, 210; De missa, 222; Finis, 227.

In ditzelfde manuscript volgt nog: In epistolam Iacobi commentarius, 230—251, in eenigszins anderen vorm in de „Opera" afgedrukt. [1]) Gomarus, *Locorum communium theologicorum epitome,* pag.)(6 verso. [2]) Het boekje telt 24 blz. Een exemplaar bevindt zich op de Bibliotheek der Rijksuniversiteit te Leiden. [3]) Gomarus-Irenaeus, *Over de Sacramenten,* blz. 2. Het verblijf van den hoogleeraar te Middelburg wordt hier niet aangeroerd. Heel nauwkeurig waren de feiten den vertaler blijkbaar niet bekend. [4]) *Aldaar,* blz. 3, 4.

len, maar om dat ze te veel zouden worden, beginnen wy met de Godgeleerden van de voorledene Eeuwe, die in hunnen tyd, niet minder als de eerste, voor de Reformatie en Regtzinnigheit geyvert hebben, en brengen eerst een beroemd Voetiaan voor den dag, dewyle wy moderaat en niet tegen de getolereerde 3 Studien, maar tegen alle Dwalingen zyn. Laat de Dooden spreken, om het gemeen, dat geen Latyn verstaat, te disabuseeren en van vooroordeelen te bevryden. Wie dan vegten wil, mag eerst tegen de Dooden opkomen, wier schaduwen en schimmen zelfs, voor den genen, die verderflyke Ketteryen bedektelyk zoeken in te voeren, vreeslyk zyn.

Ons doelwit tot 't uitgeven dezer vertaling dus kortelyk medegedeelt hebbende, zoo blyve ik uit onzer naam

Ex Musaeo UE. Dienstwillige en Heilwenschenden Vriend
Bremensi IRENAEUS contra HAERESES.
1764."

Dan volgt een letterlijke vertaling van Gomarus' disputatie in 22 paragrafen [1]), waarbij eerst over het sacrament in het algemeen [2]), daarna over doop [3]) en avondmaal [4]) in het bijzonder gesproken wordt [5]). Blijkens een Nabericht [6]) heeft de vertaler geen gebruik gemaakt van „de grote Werken in Folio, in welke anders deze Waarheden breder verklaart en bevestigt worden, maar van Francisci Gomari, Brugensis, Locorum Communium Theologicorum Epitome". Hoewel het dezelfde uitgave moet zijn, die boven genoemd werd, klopt de pagineering niet ten volle. Dit is bevreemdend, omdat de vertaler zich op de letterlijkheid van zijn arbeid juist zoo laat voorstaan, als hij op blz. 12, waar hij in het oorspronkelijke een drukfout meent te vinden, in een noot opmerkt: „Ziet hier onze trouwe in de vertalinge, die om reden, genoegzaam woordelyk is".

Iets eerder dan het thans genoemde geschrift verscheen in het jaar 1723 om als strijdmiddel tegen Theod. van Thuynen, predikant te Dockum, te dienen, een pamflet onder den titel: „FRANCISCUS GOMARUS // Beweerende, dat het Regtveerdigmakend Geloof // niet zy dat Vertrouwen, dat men de Verge- // ving

[1]) Gomarus-Irenaeus, *Over de Sacramenten*, blz. 5—24. [2]) *Aldaar*, blz. 5—18 (§ 1—18). [3]) *Aldaar*, blz. 18—21 (§ 19, 20). [4]) *Aldaar*, blz. 21—24 (§ 21, 22). [5]) De definities van sacrament (§ 4, blz. 6), doop (§ 19, blz. 18) en avondmaal (§ 21, blz. 21) zijn ter vergelijking in de paragraaf over de disputaties naast die uit de Opera geplaatst. Er is weinig verschil. [6]) Gomarus-Irenaeus, *Over de Sacramenten*, blz. 24.

der Zonden ontfangen hebbe, maar // dat dat Vertrouwen zy een vrugt en ge- // volg, niet het wezen, van het Za- // ligmakend Geloof. // Ter bestraffing van // D. THEODORUS VAN THUYNEN // Overgezet door G.S. // met ene VOORREDE van // ANTONIUS DRIESSEN // Doctor en Professor der H. Theologie, en // Akademie-Prediker te Groningen. // "Had Van Thuynen beweerd, dat het wezen des geloofs bestond in het zeker vertrouwen, dat wij vergeving der zonden hebben ontvangen, Driessen betoogde — en A. Lampe stond hier aan zijn zijde —, dat het wezen des geloofs bestond in het hongeren en dorsten naar de gerechtigheid van Christus, dus in het toevluchtnemend vertrouwen [1]. In de voorrede schreef Driessen: „Ik hebbe.... dit Tractaatje van dien vermaarden Godgeleerde, die het al zo lange voor onze Tyden uitvoerig en opzettelyk bewezen heeft, dat dat vertrouwen, dat my de vergevinge der zonden reeds geschonken zy, niet zy het wezen des Geloofs, maar ene vrugt des Geloofs, doen overzetten door enen myner Toehoorders." Niemand zou het toch „beter konnen zeggen, als die grote Franciscus Gomarus" [2]. Blijkbaar achtte men den dogmatischen arbeid van Gomarus van zoo groote beteekenis, dat nog een eeuw na zijn dood zijn woord als gezaghebbend gold.

---

[1]) In het genoemde pamflet treffen wij een vertaling aan van *Opera*, II pag. 370*a*—373*a*; vergelijk: A. Ypeij en I. J. Dermout, *Geschiedenis*, III blz. 218—223, Aant., blz. 97—102; B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, III blz. 428—431; J. C. Kromsigt, *W. Schortinghuis*, blz. 74—92, 100—105; H. Bavinck, *Geref. Dogmatiek*, IV blz. 104—108. Zie ook blz. 357. [2]) *F. Gomarus Beweerende*, Voorrede, pag. (2).

TIENDE HOOFDSTUK

EXEGETISCHE GEZICHTSPUNTEN

In de „Opera Omnia" is ons de exegetische arbeid van Gomarus bewaard gebleven. Is in het eerste deel verzameld, wat hij over de Evangeliën schreef, het tweede deel behandelt de andere boeken van het Nieuwe Testament.

Op Oud-Testamentisch terrein beweegt hij zich weinig. Geen enkel boek wordt geregeld behandeld, uitgezonderd het boek van den profeet Obadja, dat om zijn kortheid, moeilijkheid en nut wordt besproken [1]). Verder komen als losse fragmenten profetieën van Mozes aangaande Christus in aanmerking, als Gen. 3 : 15; 15 : 1—6; 22 : 15—19 [2]); 49 : 10 [3]). Overigens komt het Oude Testament alleen ter sprake, als de exegese van het Nieuwe Testament tot typologische uiteenzettingen aanleiding geeft.

Gomarus' exegetische arbeid heeft dus in hoofdzaak op het Nieuwe Testament betrekking. Negen boeken blijven geheel buiten bespreking, nl. Marcus, Handelingen, 1 en 2 Corinthe, Efeze, 1 en 2 Timotheüs, Titus en 3 Johannes, terwijl van de Openbaring alleen de eerste vijf hoofdstukken behandeld worden [4]).

De wijze van behandeling is niet overal gelijk. In het eerste deel, dat over de Evangeliën handelt, worden alleen die hoofdstukken of verzen behandeld, die moeilijkheden opleveren [5]). Dit heeft ten gevolge, dat soms geheele capita worden overgeslagen, zooals Matth. 7—10, 13, 14, 17—19, 21, 25, Luc. 3—24, Joh. 18, 19, 21. Het tweede deel, dat over de Brieven handelt, is niet zoo fragmentarisch. Daar wordt het geheel behandeld en komen bovendien achter ieder hoofdstuk consectaria, korte gedachten voor [6]).

De Brieven worden meestal door samenvattende, gedrongen de-

[1]) *Opera*, II pag. 540—544. [2]) *Opera*, II pag. 532—539. [3]) *Opera*, I pag. 235—244. [4]) Voetius prijst met name de uitlegging van de brieven aan de Romeinen en de Filippenzen zeer; zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 87, 88. [5]) *Opera*, I pag. 500*b*, ook II pag. 436*b*. [6]) Uitzonderingen zijn bijv. Filipp. 4, Hebr. 11—13, Jac. 3—5, Judas.

finities, zooals wij die ook in de disputaties tegenkwamen, gekarakteriseerd. Hierin wordt de naam van schrijver en lezers, de aanduiding van den goddelijken oorsprong, de hoofdgedachte en het doel aangegeven. In de behandeling van den Brief zelf wordt de lijn goed vastgehouden. Vaak wordt aan het begin der hoofdstukken de gedachtengang van het voorgaande gerecapituleerd. Mochten de consectaria met hun stelling-karakter bij ons den indruk wekken, losse opmerkingen te zijn, de eigenlijke exegese biedt ons een aaneengesloten geheel [1]). Ook de hoofdindeeling ontgaat den schrijver niet. Hij spreekt bij bijna alle brieven van een dogmatisch en een vermanend deel (pars dogmatica en pars paraenetica) [2]). Het wekt geen verwondering, dat in het eerste deel de belijning veel minder tot haar recht komt. Bij het fragmentarisch karakter der Evangelie-behandeling gaat zeer spoedig het verband der hoofdstukken onderling (niet dat der verzen) te loor. Dit hangt veelszins samen met het apologetisch-polemisch doel, dat hij met dit eerste deel in de eerste plaats beoogt. Slechts een enkele maal wordt, soms na ampele bespreking van verschillende verzen, in een analysis succincta in hoofdtrekken de gedachtengang gememoreerd [3]); ook het Evangelie van Johannes is als bovengenoemd gedefiniëerd [4]). Regel is echter, dat bij de Evangeliën bepaalde quaestiones naar voren worden gebracht, en exegetisch-dogmatisch belicht [5]). Werpt de schrijver zich dus vooral op bestudeering van Schriftplaatsen, die voorwerp van strijd zijn, er zijn ook gevallen aan te wijzen, waar hij, zonder dat zij een bepaald actueel belang hebben, passages behandelt, waar zaakkundige exegese het een en het al is [6]). Dan is het er hem om te doen, verhelderend te werken, om klaarheid te krijgen en tot een keuze te geraken uit de vele bestaande opvattingen [7]).

De redeneertrant wil strikt bindend zijn. Komt de tegenstander door logische gevolgtrekkingen tot een andere opvatting dan Gomarus, zoo heet het spoedig: sed falsa est propositio; het zwakke punt in het betoog wordt aangewezen, en het pleit is beslecht [8]).

Het komt mij voor, dat Gomarus zijn behandeling van het Evangelie van Lucas niet tot een einde heeft gebracht. Wordt Mar-

[1]) Voorbeelden in de Opera zijn: *Opera*, II pag. 3*a*, 27*a*, 31*a*, 49*a*, 70*a*, 85*a*, 181*a*, 213*a*, 241*a*, 253*a*, 264*a*, 267*a*, 277*a*, 289*b*, 321*a*, 366*a*, 368*a*, 454*a*, 472*a*, 480*a*, 489*a*, 540*a*. [2]) *Opera*, II pag. 6*a*. [3]) *Opera*, I pag. 362*a*, 380. [4]) *Opera*, I pag. 267. [5]) Een sterk voorbeeld is: *Opera*, I pag. 449—454. [6]) *Opera*, I pag. 429, 352*a*, 382. [7]) Bijv. *Opera*, I pag. 333*a*. [8]) Voorbeelden o.m.: *Opera*, I pag. 154*a*, II pag. 339*b*.

cus in het geheel niet behandeld, en Mattheüs en Johannes volgens zijn methode in den breede, zoo ben ik van meening, dat het niet de bedoeling van den auteur was, de behandeling van het Evangelie van Lucas bij het tweede hoofdstuk te staken. Deze gedachte wordt tot waarschijnlijkheid, als wij in het inleidend woord op Gomarus' behandeling van het Evangelie van Lucas het volgende lèzen: „Nam ut in Matthaeo antea versati sumus; ita simile studium in Lucâe Euangelio (quod non pauca habet singularia) adhibere, nec inutile, neque ingratam fore speramus" [1]). Van een „simile studium" zijn de 72 foliobladzijden over Lucas tegenover de 193 over Mattheüs nog ver af, terwijl er nu eerder van „pauca singularia" zou kunnen gesproken worden. Zooveel over het formeele gedeelte van Gomarus' exegese.

De bespreking van het materiëele gedeelte zal veel uitvoeriger moeten zijn. Den sleutel achten wij gegeven in de „Digressio" over Openb. 2 en 3, voorkomend midden in de behandeling van den Galatenbrief, een klaar, en methodisch schitterend fragment, waarin Gomarus zijn exegetische grondgedachten in hoofdzaak alle neerlegt [2]). Wij geven enkele trekken. Wat in de H. Schrift wordt medegedeeld, heeft òf een enkelvoudigen (merus) òf gemengden (mixtus) zin. Enkelvoudig is een gedeelte, dat louter het verhaal der zaak bevat, zonder dat onder den sluier van dit verhaal een verborgen profetie ligt. Gemengd is een gedeelte, dat wel onmiddellijk het verhaal der zaak bevat, maar ook middellijk iets anders aanduidt, dat als verborgen profetie in het verhaal ligt. De zin is dan niet enkelvoudig, òf louter historie òf enkel profetie, maar beide tegelijk. De Roomschen spreken gewoonlijk van een dubbelen zin. Dit doet Gomarus niet: de Schrift heeft slechts één zin, uit twee leden bestaande. Hij geeft als voorbeeld Exodus 12 : 46, „zijn been zult gij niet breken". Historisch en onmiddellijk is dit te verstaan van het Paaschlam, middellijk en profetisch van Christus, van wien dat lam een afschaduwing is. Ook wat van David en Salomo verhaald wordt, is hun werkelijk wedervaren, terwijl zij daarin tevens profetisch-typisch naar Christus heenwezen [3]). Evenwel mag deze gemengde zin niet naar willekeur worden vastgesteld, maar alleen dàn worden aangenomen, als hij in de Schrift uitdrukkelijk wordt medegedeeld of door krachtige re-

[1]) *Opera*, I pag. 195*b*. [2]) *Opera*, II pag. 111—115. [3]) cf. *Opera*, I pag. 17*b*.

denen daaruit bewezen kan worden. Anders is het een profaan spel in een heilige zaak, waarover God zich vertoornt, dat bij vrome, beschaafde menschen weerzin wekt en bovendien schadelijk is voor de Kerk. Zoo vertroebelden Filo en Origenes door hun ijdele verklaring der H. Schrift den waren zin Gods.

Na dit principiëele standpunt te hebben aangegeven is de bespreking van Openb. 2 en 3 leerzaam. De schrijver stelt de vraag, of de brieven aan de zeven gemeenten in Klein-Azië een louter historischen zin hebben of een gemengden. Zelf kiest hij voor het eerste. Het tweede wordt met een nieuwe paradox door sommige „imprudentes patroni" der Lutheranen beweerd. Naast de letterlijke beteekenis duiden de zeven brieven, volgens hen, op verborgen, profetische wijze ook aan de verschillende en onderscheiden zeven voorwaarden, staten en perioden der geheele Kerk tot aan het einde der wereld. Hij acht, dat bij nauwkeurige overweging gemakkelijk zal blijken, dat het eerste gevoelen niet slechts een gemeenschappelijke meening is, maar een juiste, soliede verklaring. Dat er een mystieke profetie in ligt, kán met geen enkel dwingend argument bewezen worden. Met de aanhaling uit Beda, dat deze zeven brieven tot alle kerken gericht zijn, komt men al evenmin verder. Beda wijst hiermede het tweede gebruik van deze brieven aan, nl. dat de zeven brieven wel allereerst aan de kerken van Klein-Azië geschreven zijn, maar dat zij om reden van communicatie en nut, dat uit de voorbeelden en vermaningen, die daarin vervat zijn, getrokken kan worden, aan alle kerken gericht zijn. Hetzelfde geldt immers ook van Paulus' brieven aan de Romeinen, Efeziërs, Timotheüs en Titus. Gericht aan bepaalde menschen, worden zij toch medegedeeld aan en hebben zij hun nut voor allen, overeenkomstig de natuur van de geheele H. Schrift, Rom. 15 : 3; 2 Tim. 3 : 16, 17. Zoo staat Gomarus sterk tegenover Rome in zijn verklaring van het „dagelijksch brood", in het Onze Vader. Hier wijkt hij van de eigenlijke beteekenis niet af, omdat de rede niet met noodzaak een oneigenlijke uitlegging (het lichaam van Christus) eischt [1].

Omgekeerd verdedigt hij den profetischen zin tegenover den louter letterlijken bij Rom. 1 : 17, waar de overeenstemming van apostelen en profeten nadrukkelijk gehandhaafd wordt [2]. Staat het dus voor hem vast, dat sommige plaatsen in het Oude Testa-

[1]) *Opera*, I pag. 65*a*. [2]) *Opera*, II pag. 7*a*.

ment door de historie heen een mysterie afschaduwen, even zeker is het, dat de bepaling van de plaatsen, waarvan dit geldt, niet door onze scherpzinnigheid, maar door de uitlegging van profeten en apostelen moet geschieden. Is het een ernstige zonde om, met verwerping van de uitlegging van den H. Geest het mysterie niet te willen erkennen, nog erger is het om Origenes te volgen en alles door allegorische uitleggingen te verwringen [1]).

Bij moeilijke verzen, als 1 Petrus 3 : 19 beroept Gomarus zich mede op de analogie der Schrift [2]); elders steunt hij op de analogie des geloofs en van den contekst [3]); weer elders vraagt hij naar wat met de waarheid en de omgeving overeenkomt [4]). Nergens draagt hij dus dwingend eigen opvattingen voor, maar steeds gaat het hem om de zuivere Schriftgedachten.

Bij de typologie komt hem dit zeer te stade. Hier gaat hij in zijn vergelijkingen niet verder, dan de Schrift aangeeft of toestaat. Zelf waarschuwt hij, dat men zich door de allegorieën der Ouden, meer spitsvondig dan gewenscht, niet van de oprechtheid (sinceritas) der Schrift late afvoeren. Als de Schrift dit niet duidelijk aanwijst, moet men zulke profetische typen niet aannemen. In het Oude Testament zijn er verschillende typen te vinden, die als schaduwen overeenkomst toonden met Christus, die toen nog niet verschenen was. Tenzij er zékere aanwijzingen zijn, mogen er in de Nieuw-Testamentische geschiedenis geen typen aangenomen worden [5]). Legt hij zoo Gen. 22 : 15—19 ook mystiek uit [6]), Matth. 20 : 1—17 is parabel, geen allegorie [7]). Gelijkenissen worden soms in alle deelen (zoo bijv. Matth. 13 : 3—9) uitgelegd, soms betreft de uitlegging, volgens Gomarus, slechts enkele punten (bijv. Luc. 16) [8]).

Gomarus wil dus alleen van Oud-Testamentische typen weten en beschrijft als zoodanig mannen als Melchizedek [9]), Mozes [10]), Aäron [11]), Jozua [12]), David [13]) en Salomo [14]), terwijl ook de uitwerping van Ismaël [15]), het Paaschlam [16]) en het manna [17]) in dien geest worden uitgelegd. Begrijpelijk is, dat men in den Brief aan de Hebreën hierover de meeste excursen vindt. Bij de vergelijking met levende personen als typen volgt Gomarus doorgaans dit

---

[1]) *Opera*, II pag. 174*a*. [2]) *Opera*, II pag. 428*a*. [3]) *Opera*, I pag. 324*b*. [4]) *Opera*, I pag. 250*a*. [5]) *Opera*, I pag. 399*a*. [6]) *Opera*, II pag. 539*a*. [7]) *Opera*, I pag. 97*b*. [8]) *Opera*, I pag. 94*b*. [9]) *Opera*, II pag. 336*a*, 343*b*. [10]) *Opera*, II pag. 317*a*. [11]) *Opera*, II pag. 324*b*, 325*a*. [12]) *Opera*, II pag. 319*a*. [13]) *Opera*, I pag. 17*b*. [14]) *Opera*, II pag. 306. [15]) *Opera*, II pag. 172*b*. [16]) *Opera*, I pag. 332*a*. [17]) *Opera*, I pag. 401.

schema, en toetst hij de typen aan Christus op de volgende wijze: 1. nomen, 2. persona, 3. officia, 4. effecta, 5. status of adjuncta. Zij zijn dan de zichtbare profetie van Christus [1]), niet echter in alle opzichten. Hoezeer David bijv. een duidelijk type van Christus is, zijn zonde mag toch niet profetisch op den Messias betrokken worden [2]). Veilig is het, om in dit opzicht niet onnutte allegorieën, maar het spoor der H. Schrift te volgen [3]). Dan onthouden wij ons van het lichtvaardig verzinnen van goddelijke typen en zullen wij ons neerleggen bij de historie alleen [4]).

De exegese heeft het positieve doel bezwaren weg te nemen [5]). Negatief beoogt zij de bestrijding van tegenstanders [6]). Zoo moeten vooral de Anabaptisten het ontgelden met hun leer, dat Christus Zijn vleesch uit den hemel medebracht [7]), met hun bestrijding van het woord hypostase in de theologie [8]), met hun verdediging der goederengemeenschap [9]) en, in verband daarmede, met hun eisch, dat predikanten hun arbeid om niet zullen verrichten [10]), met hun argumenten tegen den kinderdoop [11]), met hun bestrijding van de Overheid [12]).

Ook Rome wordt op verschillende punten bevochten, bijv. ten opzichte van de verdienstelijkheid der goede werken [13]), de Mariavereering [14]) en het pausdom [15]), en dit soms zeer uitvoerig [16]). Ook het verbod van het concilie van Trente, nl. dat leeken het Woord van Christus niet mogen lezen, wordt sterk gegispt [17]). Zoo volgt men in goddeloosheid de voorbeelden der vaderen meer dan den regel van Gods Woord [18]); zoo geeft de kerk van Rome van haar anti-christelijk karakter de duidelijke blijken [19]).

De Arminiaansch-Roomsche leer van den afval van enkele gerechtvaardigden wordt als een dwaling gebrandmerkt [20]).

Bestrijding vinden voorts Arius [21]), Luther [22]), de Manicheeën [23]), Marcion [24]), de Nicodemieten [25]), Sabellius [26]), de Samosatenen [27]), Socinus [28]), de Ubiquitariërs [29]) en vele anderen. Vooral over Socinus is zijn oordeel scherp. Hij noemt hem iemand, die door klaar-

[1]) *Opera*, II pag. 324*b*. [2]) *Opera*, I pag. 17*b*. [3]) *Opera*, I pag. 332*a*. [4]) *Opera*, I pag. 386*b*. [5]) *Opera*, I pag. 345*a*. [6]) bijv. *Opera*, I pag. 70*a*. [7]) *Opera*, I pag. 220, 221, 357*a*; II pag. 9*a*, 62*a*. [8]) *Opera*, II pag. 305*a*. [9]) *Opera*, II pag. 283*b*. [10]) *Opera*, II pag. 335*a*. [11]) *Opera*, I pag. 192*a*, 193*b*. [12]) *Opera*, I pag. 421*b*. [13]) *Opera*, I pag. 94*a*. [14]) *Opera*, I pag. 208. [15]) *Opera*, II pag. 156*a*. [16]) *Opera*, I pag. 76 sqq. [17]) *Opera*, II pag. 248*b*. [18]) *Opera*, II pag. 313*b*. [19]) *Opera*, II pag. 173*a*, 273*a*, 440*a*, 465*a*. [20]) *Opera*, II pag. 48*b*. [21]) *Opera*, I pag. 393*b*, II pag. 9*a*, 305*a*. [22]) *Opera*, I pag. 357*a*, 358*a*. [23]) *Opera*, II pag. 9*a*. [24]) *Opera*, II pag. 9*a*. [25]) *Opera*, II pag. 359*b*. [26]) *Opera*, II pag. 305*a*. [27]) *Opera*, I pag. 492*b*, 499*a*, 500*b*, II pag. 9*a*. [28]) *Opera*, I pag. 4*b*. [29]) *Opera*, I pag. 363*a*, 497, 499*b*.

blijkelijke valschheid en verdorvenheid den zin aan het apostolisch woord ontrooft, een bewijs, dat de waarheid bij hem het onderspit heeft gedolven en voorts een kenmerk van een slecht geweten in een man van zoo groote kennis [1]).

Bescheiden voorzichtigheid en ernstig overwegen zijn twee deugden van Gomarus' exegese. Dit blijkt bijv., als hij handelt over het schouwen Gods, de „visio Dei". Niet alleen onder de ketters, maar ook onder de orthodoxen loopen dienaangaande de meeningen uiteen. Een dieper verstaan van dezen locus acht de schrijver dus gewenscht. Hij geeft nu zijn uitlegging, maar „salvo interim meliori iudicio" [2]). Hij laat dus alle ruimte voor den exegeet, die een beteren weg kan aanwijzen. Een star dogmaticus is hij hier niet [3]). Dit blijkt ook, als hij bij de exegese van Luc. 1 : 77 („kennis der zaligheid in vergeving der zonden") ruimte laat voor twee verklaringen, die hij beide „piae et probabiles" noemt [4]). Wel kiest hij zelf zeer beslist voor één van beide op uitlegkundige gronden, doch juist hierdoor komt te meer zijn ruimheid naar voren, die anderen niet overhaast veroordeelt. Tevens is deze opmerking ons een vingerwijzing, dat de schrijver niet op het standpunt van zg. onbevooroordeelde exegese staat, onverschillig tegenover de uitkomsten van zijn onderzoek, maar dat hij van de vooronderstelling uitgaat, dat de uitlegging geen resultaten kan opleveren, die „impia" zijn.

Gomarus is een zelfstandig exegeet. Hij eert Calvijn met het praedikaat doctissimus [5]), maar neemt toch nu en dan de vrijheid met hem van meening te verschillen [6]). Trouwens, ook van algemeen gangbare meeningen durft hij wel afwijken. Zoo merkt hij bij Joh. 1 : 16 („uit Zijn volheid hebben wij ontvangen ook genade voor genade") op, dat hij zijn verklaring wel nergens bij de oude patres, noch ook in de geschriften van de nieuwere theologen vond, maar dat hij toch niet twijfelt, of zij is niet weinig beschaaf-

---

1) *Opera*, I pag. 4*b*. 2) *Opera*, I pag. 328*a*. 3) Dat er aan onze kennis grenzen zijn en dat soberheid bij het spreken over de mysteriën des geloofs geboden is, toont Gomarus te verstaan. Scherp oordeelt hij de stoutheid van Pseudo-Dionysius den Areopagiet, die over de engelenkoren zijn meening zóó nauwkeurig ten beste geeft, alsof hij uit den derden hemel was nedergedaald. Wat God ons in Zijn Woord niet heeft willen openbaren, moeten wij niet nieuwsgierig doorzoeken, zie: *Opera*, II pag. 240*a*. 4) *Opera*, I pag. 225*b*. 5) *Opera*, I pag. 96*b*. 6) *Opera*, I pag. 338*a.b*, waar Gomarus zegt, dat Calvijn het „opklimmen en nederdalen van de engelen op den Zoon des menschen" uitlegt van het Middelaarswerk van Christus, die als „Jacobsladder" de Zaligmaker van Zijn Kerk is, maar dat hij zelf het uitlegt, als zou het wijzen op de waardigheid van Christus, dien de engelen als hun Koning moeten eeren.

den mannen voor den geest gekomen [1]). Bij de verklaring van het woord ἄνωθεν verzekert hij, met een beroep op de welwillendheid van goede en beschaafde menschen, niet uit ijdele zucht naar het nieuwe, maar alleen uit ijver voor de waarheid, een andere verklaring te moeten voordragen, namelijk: superne, coelitus, a Deo [2]).

Voor moeilijkheden heeft hij een open oog. Tegenstrijdigheden zoekt hij als schijnbare te verklaren. Is bijv. de overeenkomst tusschen Joh. 1 : 33 en 34 en Matth. 3 : 13 en 14 op het eerste gezicht niet duidelijk, Gomarus poogt ze te verzoenen. Kende Johannes de Dooper Jezus, of niet? De schrijver zoekt de concordantie hierin, dat de Dooper een openbaring van den Geest Gods aangaande Jezus ontving, zooals die ook ten deel viel aan Samuël, die, toen hij een van de zonen van Isaï tot koning moest zalven, telkens vernam: Ook dezen heeft de Heere niet verkoren. (1 Sam. 16). De plaats in Joh. 1 valt dan vóór, en die in Matth. 3 na deze Geestesopenbaring [3]).

Reeds een blik in de registers der Opera geeft ons een indruk van Gomarus' etymologische kennis [4]). Tal van Hebreeuwsche en Grieksche woorden worden naar hun beteekenis nauwkeurig onderzocht. Vooral in het begin van zijn behandeling van Mattheüs en Lucas vinden wij vele dergelijke uiteenzettingen. Menigmaal zijn zij ook dogmatisch van beteekenis. Zoo dient de etymologie van het woord Maria, om haar Roomsche vereering als sterre der zee (stella maris) te bestrijden [5]). Het voorkomen van ἵνα in Joh. 17 : 12 leidt tot de opmerking, dat hier met dit voegwoord niet het doel, maar de uitkomst wordt aangeduid. Het is zeker, dat het ongeloof en verraad van Judas en de haat der Joden tegen Christus en den Vader niet opgekomen zijn met het doel, dat de Schrift vervuld zou worden; evenmin is God, door Zijn voorzegging door middel der Schrift, de oorzaak van hun goddeloosheden. Wel gelooft Gomarus, dat God de Vader en Christus hierbij de rechtvaardige Rechters waren, die Judas rechtvaardig aan zijn goddelooze begeerten overlieten. Zoo kan gezegd worden, dat de Schrift aan Judas vervuld moest worden en dat op die manier wat Christus voorzegd had rechtvaardig te zullen doen, Hij dit ook liet uitvoeren [6]).

---

[1]) *Opera*, I pag. 324*b*. [2]) *Opera*, I pag. 201*a*. [3]) *Opera*, I pag. 338*a.b*. [4]) Van Arminius' kennis der Grieksche en Hebreeuwsche taal had Gomarus geen grooten dunk, zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 89. [5]) *Opera*, I pag. 208. [6]) *Opera*, I pag. 497.

Als proeve van analyse van den woordinhoud mag de definitie van het begrip „vrees" gelden. Vrees is de aandoening der ziel, waardoor weerstand geboden wordt aan een toekomstig kwaad, dat de geest opmerkt. Het voorwerp der vrees kan werkelijk kwaad zijn, of alleen in de gedachte leven. Naar gelang daarvan kan men vreezen voor de schuld en de zonde van het kwaad, of voor de straf en het oordeel daarover. Vrees voor de zonde vindt haar oorsprong in het geweten, dat op het gevaar der zonde wijst. Deze vrees is kinderlijk en vrij, als men de zonde vreest als een kwaad, dat niet alleen ingaat tegen de eere Gods en de gerechtigheid, die door God is geboden, maar dat ook schade doet aan onze volmaking, bestaande in de volmaakte gerechtigheid der ziel en gehoorzaamheid jegens God. Een tweede vrees voor de zonde is die, welke niet terugdeinst voor de zonde zelf of voor de schending van de wet Gods, maar bang is voor de gevolgen, voor de uitkomst, die in straf bestaat. Dit is de slaafsche vrees. Zoo ook is de vrees voor de straf weer in een natuurlijke en een moreele te onderscheiden [1]).

Een ander voorbeeld van zakelijk woordonderzoek is zijn onderzoek van het woord ἐμβριμάομαι, fremitus, waarvan wordt aangetoond, dat het nergens in de H. Schrift de aandoening van medelijden en welwillendheid, maar veelmeer die van verontwaardiging en strengheid aanduidt. In Joh. 11 : 33 moet het dan ook verstaan worden van Christus' hevige verontwaardiging, niet zoozeer over het weenen van Maria en de aanwezige Joden, als wel over hun ongeloof, dat er de oorzaak van was [2]). Zoo gaan dus etymologische uitweidingen zeer gemakkelijk in exegetische of dogmatische uiteenzettingen over.

Ook op literair gebied, is Gomarus wetenschappelijk goed onderlegd. Tal van schrijvers worden geciteerd; Augustinus wordt met groote instemming aangehaald [3]). Ook toont hij zeer belezen te zijn in auteurs als Bellarminus, Beza, dien hij vaak als „interpres noster" aanduidt [4]), Chrysostomus, Erasmus, Hiëronymus, Origenes en Tertullianus.

Calvijn citeert hij betrekkelijk weinig, Luther nog minder, terwijl ik Zwingli nergens genoemd vond. Hieruit blijkt, dat hij meer

---

[1]) *Opera*, I pag. 398, 399. [2]) *Opera*, I pag. 452. [3]) Bijv. tegenover de ubiquitariërs, *Opera*, II pag. 230*b*, 234*a*. [4]) *Opera*, I pag. 168*a*, 249*b*.

aansluiting zocht bij de oudheid dan bij de contemporaine schrijvers, Beza uitgezonderd.

Behalve van Hebreeuwsch en Grieksch geeft hij ook blijk kennis te hebben van het Syrisch, een enkele maal waarschijnlijk ook van het Arabisch. Het Grieksch, dat overal gesproken wordt, acht hij, behalve daarom, ook zeer aanbevelenswaardig, omdat het voor vertaling verreweg het geschiktst is [1]). Waar hij het Syrisch vermeldt, gaat het meest over Arameesche uitdrukkingen of woorden, die in het N. Testament voorkomen, als raka [2]), Satan [3]), Abba [4]), Cefas [5]), Bethesda [6]), alle met aleph-uitgang. Van de Arameesche woorden, die hij behandelt, is er slechts één, dat niet in het N. Testament voorkomt, nl. רמחר. Dit vermeldt hij echter, omdat Hiëronymus er ἐπιούσιος van afleidt, hetgeen Gomarus' instemming niet heeft [7]). Verder wordt enkele malen de Syrische vertaling genoemd [8]). Het Arabisch noemt hij even in de disputatie over de Namen Gods, als hij melding maakt van de Arabische Pentateuch-paraphrase, die, tegelijk met de Chaldeeuwsche en Perzische te Constantinopel gedrukt is [9]). Hoever zijn Arabische kennis strekte, laat zich uit deze aanduiding kwalijk afleiden.

Gomarus vergelijkt den tekst ook telkens met vertalingen, als de Vulgata, de Fransche en de „Belgische'' [10]). Hij acht ze alle, ook de Vulgata, beneden het Grieksche origineel.

Als bijbeluitgaven vermeldt hij: de 16 Grieksche manuscripten van Robertus Stephanus, 17 van Beza (4de editio, 1588), de Grieksch-Latijnsche Evangeliëncodex van Georg Douza te Constantinopel, de Grieksche edities van den Hagenaar Gerbelius (1521), het Bazelsche testimonium bij Bebelius (1531) [11]), het Parijsche van Colineus (1534), een tweede van Basel van Brylinger (1558), en dan nog de uitgave van 1564 [12]). Ook maakt hij melding van een Italiaansch manuscript van Robertus Stephanus, dat Henricus Stephanus bij zijn uitgave van het N. Testament van 1576 volgt [13]).

Als studiemateriaal treffen wij den „Thesaurus graecae linguae'' van Henricus Stephanus en Casaubonus „Notae ad Test. N. ex Polybio testimonia'' [14]) aan.

---

1) *Opera*, I pag. 268. 2) *Opera*, I pag. 61*b*. 3) *Opera*, I pag. 31. 4) *Opera*, III pag. 25*a*. 5) *Opera*, II pag. 405*b*. 6) *Opera*, I pag. 384*a*. 7) *Opera*, I pag. 66*b*, 67*a*; buiten vermelding kan שמא' blijven, *Opera*, III pag. 10*a*. 8) Bijv. *Opera*, I pag. 209, 384, 195*a*. 9) *Opera*, III pag. 13*a*. 10) Bijv. *Opera*, I pag. 44, 1*b*, 16*b*, II pag. 430*a*. 11) *Opera*, I pag. 195*a* (met voorwoord van Oecolampadius). 12) *Opera*, I pag. 416*b*, 417*a*, 195*a*. 13) *Opera*, I pag. 9*b*, 195*a*. 14) *Opera*, I pag. 1*a*.

Verder vermeldt hij het N. Test. van Robertus Stephanus filius, in 16°, 1569, en voorts van Plantijn, de Complutensische editie [1]), een Hebreeuwsch-Latijnschen bijbel, 1546 door Sebastiaan Munster van aanteekeningen voorzien [2]).

Genoemd worden ook nog „Antesignanus ad Grammaticam Graecam Clenardi, editio Wechelii 1580", en Luthers Latijnsche editie van het N. Testament, met aanteekeningen, Frankfort, 1554 [3]).

De „inleidings"-vragen groepeeren zich meest om het gezag der H. Schrift. Steeds wordt het traditioneele auteurschap verdedigd. Lucas schreef het eerst zijn Evangelie [4]), Johannes het laatst [5]). Paulus schreef den brief aan de Hebreeën [6]), de apostel Johannes den eersten en den tweeden algemeenen zendbrief [7]). Verschillen van stijl of getuigenissen der oude Kerk hebben voor Gomarus niet zooveel waarde, dat hij aan 2 Petrus het auteurschap van den apostel ontzeggen zou [8]). Colossenzen en Filemon zijn geschreven vóór 2 Timotheüs [9]).

Het secundair auteurschap, het menschelijke, leidt naar het primaire heen. Zoo rust het gezag van 2 Petrus op Petrus als den apostel van Christus [10]), en is de brief aan de Romeinen voor het Woord van Christus te houden, omdat Paulus een apostel van Christus is [11]). De goddelijkheid van het boek der Openbaring steunt op anderen grond. De persoon van Christus, Zijn ambten en weldaden, de aanbidding (cultus), Hem verschuldigd, worden telkens, vooral in de eerste vijf hoofdstukken en in het laatste, beschreven. De leer van den Roomschen Antichrist, zijn oorsprong, zetel en tyrannie, worden, zooals de ervaring heeft geleerd, er naar waarheid in voorzegd. Ergo divinus est liber [12]). Hier is dus de Christologie meer toetssteen van goddelijke origine, dan dat het apostolaat van den auteur dit zou zijn, al betoogt hij ook tegen ingebrachte bezwaren (bijv. dat Openbaring een onzuiverder stijl heeft dan andere Johanneische geschriften, dat Johannes zijn naam noemt, dat de Ouden nog van een anderen Johannes weten), dat de apostel Johannes de teboeksteller is [13]).

Met de opvatting, dat het Evangelie van Marcus een uittreksel uit dat van Mattheüs zou zijn, kan Gomarus zich om principiëele

[1]) *Opera*, I pag. 195*a*, 5. [2]) *Opera*, I pag. 254*a*. [3]) *Opera*, II pag. 489*b*. [4]) *Opera*, I pag. 203*a*. [5]) *Opera*, I pag. 201*a*. [6]) *Opera*, II pag. 285*b*. [7]) *Opera*, II pag. 482*a*, 484*b*. [8]) *Opera*, II pag. 436*a*. [9]) *Opera*, II pag. 283*b*, 284*a*. [10]) *Opera*, II pag. 440*a*. [11]) *Opera*, II pag. 9*a*. [12]) *Opera*, II pag. 489*b*, 490*a*. [13]) *Opera*, II pag. 491*b*, 492*a*.

redenen niet vereenigen; de theopneustie van het Marcusevangelie zou hierbij in gedrang komen [1]). Hierom betitelt hij Johannes den Evangelist ook als de instrumenteele uitwerkende oorzaak (causa instrumentalis efficiens) van het Evangelie [2]).

Nu doen er zich de bekende vragen voor. Blijkens de H. Schrift zelf zijn er verschillende boeken van profeten verloren gegaan, bijv. dat des Oprechten, van Semaja, Iddo e.a. Maar hieruit volgt niet, dat iets van de leeringen, noodzakelijk ter zaligheid, verloren is gegaan, omdat die alle, door Gods voorzienigheid, tot het heil der Kerk, in de bestaande geschriften zijn bewaard gebleven [3]).

Waar zich verschillen voordoen, zoekt Gomarus den oorsprong hiervan in den vrijen wil des Heiligen Geestes [4]). Waar de geheele H. Schrift theopneust is, moet noodzakelijkerwijs bij het schrijven ervan alle dwaling afwezig geweest zijn. Er is dus geen sprake van kwaadwilligheid of bedrog, evenmin als van geheugenfouten [5]).

Wij gaven reeds een proeve van oplossing van zoogenaamde tegenstrijdigheden [6]). Op gelijke wijze legt hij uit, hoe het citaat uit Micha in Matth. 2 met de oorspronkelijke profetie geen tegenstelling vormt, want wat Micha vraagt, spreekt Mattheüs in bevestigenden zin uit [7]).

Wordt in Matth. 27 : 9 inderdaad Jeremia geciteerd, zooals daar gezegd wordt? Maar bij Jeremia vinden wij bedoelde uitspraak niet, wel bij Zacharia. Gomarus zoekt de kwestie aldus op te lossen: de profeet Zacharia is bedoeld; hij zal twee namen gedragen hebben, Jeremia en Zacharia. Van deze beide koos de H. Geest den laatsten niet, maar den eersten [8]).

De verschillen tusschen Hand. 9 en Gal. 1 lost hij op door de onderstelling, dat Lucas het vertrek van Paulus naar Arabië en diens terugkeer in Damascus niet ontkent, maar weglaat en dat Hand. 9:23—27 op voorvallen wijst na Paulus' terugkomst in Damascus [9]).

Na een breede persoonsbeschrijving van Lucas verdedigt Gomarus de opvatting, dat in 2 Cor. 8 : 18 en 19 met den broeder, die lof heeft in het Evangelie door al de gemeenten, niet Barnabas of Silas, maar Lucas is bedoeld en dat dit getuigenis niet de eenvoudige verkondiging van het Evangelie geldt, maar betrekking heeft op het schrijven van het Evangelie [10]).

---

[1]) *Opera*, I pag. 174*a*. [2]) *Opera*, I pag. 268. [3]) *Opera*, I pag. 20*a*. [4]) *Opera*, I pag. 197*b*. [5]) *Opera*, I pag. 13*b*. [6]) Hiervóór blz. 332. [7]) *Opera*, I pag. 14*b*. [8]) *Opera*, I pag. 184*a*, 186*b*. [9]) *Opera*, I pag. 125*b*. [10]) *Opera*, I pag. 197*b*.

Ook de „kritiek" ontgaat zijn aandacht niet. De titulatuur boven het Evangelie van Lucas is niet van den Evangelist zelf, maar van de Kerk, om dit Evangelie van de andere te onderscheiden. Het gezag van het opschrift is dus niet goddelijk, maar menschelijk [1]).

Het begin van Joh. 8, de pericoop over de overspelige vrouw, wordt als echt verdedigd. Gomarus zoekt in de handschriften steun om zijn meening te bewijzen en meent redenen te kunnen aanvoeren, waarom men deze passage zou weggelaten hebben: de woorden van Eusebius over deze vrouw (lib. 3 ultimo) zou men verkeerd verstaan hebben. Hij acht het zonneklaar, dat Eusebius, in navolging van Ammonius, zonder twijfel heeft gemeend, dat deze geschiedenis van de overspelige vrouw niet door Papias aan het Evangelie van Johannes is toegevoegd, maar van Johannes' eigen hand is [2]).

Weer een ander voorbeeld is het „komma Joanneum", 1 Joh. 5 : 7. Erasmus ontkent de echtheid ervan, volgens Gomarus niet zonder waarschijnlijke argumenten, die deels aan de patristiek, deels aan codices, onuitgegeven en uitgegeven, deels aan oude vertalingen zijn ontleend. Toch acht Gomarus de echtheid waarschijnlijk. Gaan vele Ouden het vers voorbij, zij ontkennen toch niet, dat het van Johannes is. Integendeel, Hiëronymus verzekert het met stelligheid. De afwezigheid in sommige oude Grieksche exemplaren is wellicht aan Ariaansch bedrog te wijten [3]).

Over het algemeen heeft Gomarus' exegese leerstellige doeleinden. Toch scheen het ons zeer ongewenscht, om den dogmatischen en den exegetischen arbeid van Gomarus in één hoofdstuk te behandelen, omdat wij dan ten onrechte den indruk zouden geven, als vloeiden Gomarus' dogmatiek en exegese ineen. Dit nu is niet het geval, al mag wel gezegd worden, dat het Gomarus bij zijn exegetischen arbeid zeer zeker ook om resultaten voor dogmatiek en ethiek te doen was. Bij het weergeven hiervan volgen wij de lijn, ons door Gomarus zelf aangewezen [4]).

Omdat de ware troost en hoop ontspringen uit geloof en liefde, moet de ware troost uit den Christelijken godsdienst geput worden [5]). De absoluutheid en eenigheid van den Christelijken gods-

---

[1]) *Opera*, I pag. 195*b*. [2]) *Opera*, I pag. 416*b*, 418*b*, 419*a*. [3]) *Opera*, II pag. 473*b*, 474*b*. [4]) Chr. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, II blz. 70, schrijft ook: „Het wordt tijd, aan hem te denken als aan een Calvinist, bij wien het systeem een naauw sluitend geheel geworden was. Door dat systeem werd zijne exegese — en op zijn standpunt teregt — beheerscht". [5]) *Opera*, II pag. 238*a*.

dienst is hiermede ondubbelzinnig uitgesproken. Liefde en soberheid zijn bij het onderwijs in de theologie geboden [1]). Onnutte en schadelijke disputaties moeten vermeden worden [2]). Wijsheid is voor niemand een reden, om zich aan het gehoor van het Evangelie te onttrekken, evenmin als ongeletterd-zijn (imperitia) verontschuldigen kan [3]). Gomarus heeft oog voor het mysterie. Zoo verwijt hij bijv. aan de Anabaptisten, dat zij het mysterie der „unio hypostatica" en dat der „communicatio idiomatum", dat er uit voortvloeit, niet verstaan [4]). Zoo vermijdt hij opzettelijk het rationalisme.

Met betrekking tot de wijsbegeerte maakt hij de volgende opmerkingen. Zinledige philosophie moeten wij ontvluchten. Het oordeel van hen is dus juist, die de leer der scholastieken in sommige opzichten niet onnut achten, maar haar toch meerendeels met den naam van ware theologie niet vereeren, maar zich van haar afwenden, omdat zij haar beschouwen als beuzelpraat en een schandelijke mismaking van de theologie. De reden is, dat de scholastiek in de heilige sfeer òf valsche beginselen van een verdorven wijsbegeerte voor waar uitgeeft, òf aan ware beginselen, maar die verkeerd zijn toegepast, valsche gevolgtrekkingen verbindt. Toch wil Gomarus ook niet in het tegengestelde vervallen, zooals de Anabaptisten, en sommige anderen, wanneer zij met het misbruik van de philosophie, zooals de apostel dit veroordeelt, ook het ware gebruik der wijsbegeerte afkeuren [5]).

Er is tweeërlei kennis van God. De natuurlijke, die uit het beschouwen van al het geschapene verworven wordt, kan het voorwendsel wegnemen, als zou men in zijn onwetendheid misdaden begaan hebben. De bovennatuurlijke, die haar oorsprong heeft in de openbaring van het Evangelie, kan echter alléén behouden [6]). Is de bron van de eerste het werk Gods en het boek der schepselen, die van de tweede is de mond Gods [7]) en het boek der H. Schrift [8]).

Het is de zonde der Geestdrijvers, dat zij beweren, dat de Schrift alleen voor de zwakkeren is gegeven, terwijl toch juist Paulus op algemeene wijze verklaart, dat zij tot onze leering is [9]). Omdat zij tot ons nut en onze troost geschreven is, moet zij ijverig doorvorscht worden [10]). De „ratio salutis", de bron der zaligheid,

---

[1]) *Opera*, II pag. 353*a*. [2]) *Opera*, II pag. 75*a*. [3]) *Opera*, II pag. 9*b*. [4]) *Opera*, II pag. 459*a*. [5]) *Opera*, II pag. 239*a*. [6]) *Opera*, II pag. 10*a*. [7]) „ore" tegenover „opere". [8]) *Opera*, II pag. 7*b*. [9]) *Opera*, II pag. 81*a*. [10]) *Opera*, II pag. 27*a*.

is onder Oud en Nieuw Verbond een en dezelfde [1]). Tegen Manicheeërs en Marcion houdt hij staande, dat van beide Testamenten God de auteur is. Daarom dragen zij ook den naam van Heilige Schriften [2]). Een zware zonde begaan dan ook zij, die de lezing van het Oude Testament, dat zij als verouderd beschouwen, versmaden [3]). Het Evangelie en ons geloof worden er door bevestigd, als wij de profetieën aangaande Christus met de vervulling vergelijken [4]). Wel is de staat van de Kerk des Nieuwen Verbonds gelukkiger dan die van het Oude, doch daardoor zijn wij te meer gehouden tot plichten der dankbaarheid [5]). De geschriften der apostelen met betrekking tot Christus bestaan niet in geboden van menschen, maar steunen op de waarheid van het Evangelie en op de ervaring der apostelen [6]). Over de Openbaring van Johannes maakt Gomarus opmerkingen, die „inleidend" zijn, maar evenzeer exegetisch-dogmatisch kunnen heeten. Hiëronymus zegt, dat de Grieksche kerken de Apokalypse niet hebben aangenomen. Dit geldt echter slechts van sommige, niet van alle kerken. Te wijten is dit niet aan het geschrift zelf, maar aan het misbruik, dat er van gemaakt is en de onkundige stoutmoedigheid van sommige menschen. Zoo bracht de ketter Cerinthus, weinig godvruchtig, de profetie van het duizendjarig rijk over op de aardsche regeering der Kerk, op de begeerten van het lichaam en op het herstel van de offers en de feesten der Joden [7]). Gomarus staat aan de zijde der Kerk die, in haar confessie, de Apokalypse een goddelijk boek noemt [8]). Hij stemt niet in met hen, die, onder voorwendsel van sommige moeilijke plaatsen, het een κάλυψις in plaats van een ἀποκάλυψις noemen en de lezing ervan als onnut veroordeelen. Het is een profetie [9]), die gelezen moet worden. Vele hoofdstukken zijn gemakkelijk te begrijpen. Zoo kan de Openbaring van Johannes dienen tot waarschuwing; het is dus noodzakelijk ze te gebruiken [10]).

De verklaring der H. Schrift moeten wij zoeken bij het Woord en den Geest Gods. Rome dwaalt dus, als ze den norm der verklaring beweert te bezitten in de uitlegging, die patres en conciliën gaven [11]). Bij de verklaring der H. Schrift geldt ook, dat de geloofsdogmen niet met zekerheid uit allegorieën mogen vastgesteld

[1]) *Opera*, II pag. 27*a*. [2]) *Opera*, II pag. 9*a*. [3]) *Opera*, II pag. 417*b*. [4]) *Opera*, II pag. 422*b*, 441*b*. [5]) *Opera*, II pag. 305*a*. [6]) *Opera*, II pag. 441*b*. [7]) *Opera*, II pag. 491*a*. [8]) *Opera*, II pag. 489*b*. [9]) *Opera*, II pag. 501*a*. [10]) *Opera*, II pag. 526*a.b.* [11]) *Opera*, II pag. 441*b*, 174*b*.

worden, behalve wanneer de H. Schrift ons de verklaring ervan zelf aan de hand doet [1]).

De oorzaak van een slecht leven is niet zelden een slecht oordeel aangaande de goddelijke dingen. Daarom moeten wij ons beijveren, dat oordeel naar den norm van het Goddelijk Woord te verbeteren [2]). Het is niet voldoende, dat Woord een of tweemaal gehoord te hebben; men moet het herhaaldelijk hooren, om langzamerhand er in op te wassen [3]). Het is geschreven niet alleen voor ouden van dagen en volwassenen, maar ook voor kinderen, en moet dus door allen gelezen worden [4]). Het loffelijk gebruik van het Woord Gods bestaat niet alleen in bespiegeling (contemplatio), maar ook, ja veelmeer in het doen ervan [5]). Waar een onzuivere leer en leven heerschappij hebben, woont de Satan [6]). Van hen, die van leerzuiverheid afkeerig zijn, moeten wij een afkeer hebben [7]). Wel is het de plicht der sterkeren, de zwakken in vragen van geen overwegend belang (in rebus mediis) te verdragen. Een zware zonde is het echter, hieruit af te leiden, dat ter wille van den vrede alle mogelijke dwalingen in de Kerk moeten geduld worden. De apostel heeft het bij zijn gebod in Rom. 14 niet over hardnekkige en valsche broeders, noch over noodzakelijke leerstukken, maar over zwakke broeders en zaken van middelmatig belang. Onnutte en schadelijke disputen moeten vermeden worden. De leer moet op heilige wijze aangepast worden aan de bevatting der hoorders en tot hun opbouw dienen [8]). Moet eigenwillige godsdienst en de ergernis der zwakke broeders vermeden worden, in zaken van ondergeschikt belang (adiaphora) vrage men zich af, wat het meest tot nut is, opdat men zie, wat het meeste strekt tot eer van God en het heil (charitas) van den naaste [9]). Liever dan alle godsdiensten om des vredes wil te dulden, moeten wij als norm der eenheid vasthouden aan Christus en de eere Gods [10]).

Gods Wezen kan niet met lichamelijke oogen gezien worden, omdat God geen lichaam heeft, dat zichtbaar is, maar Hij Geest is. Er is echter ook nog een ander zien, namelijk met de oogen des Geestes, dat in kennis bestaat en in dit leven onvolmaakt is, doch later betrekkelijk volmaakt zal zijn. Verdedigen de scholastieken, dat wij in den hemel Gods diepste Wezen zullen kennen, Gomarus

[1]) *Opera*, II pag. 53*b*. [2]) *Opera*, II pag. 398*a*. [3]) *Opera*, II pag. 422*a*. [4]) *Opera*, II pag. 464*b*. [5]) *Opera*, II pag.12*a*. [6]) *Opera*, II pag. 511*a*. [7]) *Opera*, II pag. 177*b*. [8]) *Opera*, II pag. 75*a*. [9]) *Opera*, II pag. 155*a*. [10]) *Opera*, II pag. 81*a*.

zegt, dat wij Gods Wezen kunnen kennen naar de mate van onze beperkte natuur [1]). Drie dwalingen snijdt hij hierbij af. Eerst bestrijdt hij de anthropomorphiten, die beweren, dat God een lichaam heeft en een menschelijken vorm, waarbij zij zich beroepen op de Schrift, die van ledematen Gods spreekt en zegt, dat wij naar Gods beeld gemaakt zijn. De tweede dwaling, die hij bestrijdt, is die der Arianen, die den Vader voor onzichtbaar, den Zoon voor zichtbaar houden. Zijn derde verweer geldt de opvatting, dat God als Geest met lichamelijke oogen gezien kan worden [2]). De eer en de heerlijkheid Gods betreffen eensdeels Zijn natuur; zij kunnen, omdat Gods Wezen enkelvoudig is en alle samenstelling en bijkomstigheid (accidens) mist, niet op zichzelf gezien worden, maar alleen in hun werkingen. Anderdeels kunnen zij krachtens Gods vrijen wil gezien worden, allereerst onvolmaakt in dit leven, zooals Mozes dat mocht, en later volmaakt, van aangezicht tot aangezicht, in den hemel. Met het oog des geestes wordt de heerlijkheid Gods gezien op een wijze, die alleen uit ervaring te kennen is. Ten slotte zullen wij God en Zijn Wezen niet op zichzelf zien, maar in de voortdurende hemelsche heerlijkheid. Anders zouden wij de kennis Gods zien en dus alwetend zijn [3]). Met een beroep op Matth. 4 worden de aanbidding en de dienst van beelden en schilderijen bestreden [4]).

God is Koning. Ten eerste over alle schepselen, die Hij allen te zamen door Zijn wijsheid en almacht regeert. Ten tweede, particulier, over Zijn Kerk, die Hij door de genade van Zijn Woord en Geest in liefde vergadert en tot de zaligheid bestuurt en leidt [5]).

Aan Zijn goedheid moeten alle goederen en hun vermeerdering worden toegeschreven. Door Christus moeten wij er Hem om bidden, zoowel voor onszelf, als voor anderen, en allermeest voor de geloovigen, volgens de wet der liefde [6]). Zijn beloften zijn deels voorwaardelijk, in zooverre de vervulling er van afhangt van de gehoorzaamheid der menschen, deels absoluut. Kunnen de eerste krachteloos gemaakt worden, niet door de schuld van God, die ze beloofde, maar door de menschen, die de voorwaarde niet nakwamen, van de laatste geldt dat niet, omdat zij alleen rusten in Gods welbehagen en in Zijn onveranderlijk besluit [7]). Aan deze beloften Gods mogen wij niet twijfelen; God, die één is in natuur en wil,

---

[1]) *Opera,* I pag. 50*a.b.* [2]) *Opera,* I pag. 328*a.b.* [3]) *Opera,* I pag. 331*a.* [4]) *Opera,* I pag. 39*b.* [5]) *Opera,* I pag. 106*a.* [6]) *Opera,* II pag. 133*a.* [7]) *Opera,* II pag. 12*a.b.*

kent niet de minste onstandvastigheid [1]). Hij schenkt de vervulling op den juisten tijd. Daarom moeten wij in Zijn beloften geheel en al onze rust vinden, Zijn tijden en gelegenheden geduldig afwachten en, als ze komen, ze aanvaarden [2]).

Van de Joden, Turken, Arianen en Samosatenen, die den Zoon loochenen, kan met recht gezegd worden, dat zij God den Vader loochenen en zich valschelijk beroemen op hun belijdenis van den waren God [3]), De Vader werkt uit zichzelf. Het werk van den Zoon vindt zijn oorsprong in den Vader, maar wordt door Hem uitgevoerd, met Zijn eigen kracht [4]). De verdere opmerkingen van Gomarus betreffende Christus, zullen een plaats vinden in het gedeelte over de Christologie.

Tegen de meening der latere Grieken houdt Gomarus staande, dat de H. Geest óók van den Zoon uitgaat. Deze heeft de zeven Geesten Gods, waardoor de H. Geest wordt aangeduid [5]). De lastering van dien Geest vraagt om verklaring, omdat onze kennis er bij wordt gebaat, waar het een moeilijke aangelegenheid betreft, die zich op het eerste gezicht reeds voordoet, en waarover de uitleggers verschillende verklaringen geven, maar het heeft ook godsdienstige beteekenis, omdat vele zwakkere Christenen, door verzoekingen bestookt en door de overweging van dit Schriftwoord, dat zij minder goed verstaan, bijna tot wanhoop gebracht worden, zooals de ondervinding bij het kerkelijk ambt van troosten herhaaldelijk heeft geleerd. Men moet nu onder de lastering van den H. Geest verstaan de goddeloosheid der verworpenen, waardoor zij, uit verdorven eigenliefde en voorgenomen haat tegen het Evangelie en Christus, tegen hun geweten in, met vervloekingen weerstand bieden aan den H. Geest, die getuigenis geeft aangaande de waarheid van het Evangelie, dat is Christus, en wel met het doel om de eer van Christus te onderdrukken en des te geruster hun begeerlijkheden te kunnen dienen [6]).

Voorwetenschap kan of in eigenlijken zin van de kennis van een toekomstige zaak gelden, of in oneigenlijken zin van de uitwerking dier kennis: het besluit [7]).

De praedestinatie kan òf in het algemeen Gods besluit over al het toekomstige aanduiden, omdat God niet doet of bestuurt, wat Hij niet tevoren bepaald heeft, omdat Hij alwijs is, òf meer speci-

[1]) *Opera*, II pag. 169*b*. [2]) *Opera*, II pag.173*a*. [3]) *Opera*, II pag. 465*a*. [4]) *Opera*, I pag. 395*b*. [5]) *Opera*, II pag. 520*a*. [6]) *Opera*, I pag. 79*a*, 80*a*. [7]) *Opera*, II pag. 46*a*

aal betrekking hebben op Zijn leiding der redelijke schepselen naar Zijn einddoel en de middelen, die daartoe strekken. Dan is er sprake van uitverkiezing en verwerping [1]). Dit besluit gaat aan de schepping der menschen vooraf. Hieruit mag niet de gevolgtrekking gemaakt worden, dat God dus een besluit nam aangaande een „niets" (nonens). Immers, actueel was de mensch er nog niet, toen God Zijn besluit nam, doch wel potentiëel. Gods besluit om de wereld en den mensch te scheppen, had die wereld en dien mensch tot voorwerp, niet als waren zij reeds geschapen of bestonden zij in der daad, maar alleen potentiëel. God besloot niet de wereld en de menschen te scheppen, zonder dienaangaande iets vooraf te bepalen, als zou Hij eerst, na Zijn scheppingsbesluit, al te laat, overdacht en vastgesteld hebben, met welk doel Hij die schepping verordende. Dit zou lijnrecht in strijd komen met de wijsheid Gods, die niets tevergeefs doet [2]). Blijkbaar was Gomarus dus supralapsariër. De kwestie was echter, volgens Gomarus, nog niet tot een oplossing gebracht. Zijn er dus, zoo zegt hij, die, terwijl zij voor het overige de analogie des geloofs bewaren, oordeelen, dat de gevallen mensch het object der praedestinatie is, en die meenen, dat in Rom. 9 aan het woord „massa" die beteekenis moet worden gehecht, zooals dit het gevoelen van sommige, ook godvreezende en ontwikkelde mannen is, dan heeft Gomarus, wat hem betreft, daartegen geen bezwaren. Echter blijft hij zelf aan de zijde staan van beroemde theologen als Beza, Wittaker e.a. [3]).

De electie komt bij menigen tekst ter sprake. Waar van „de wereld" gesproken wordt in de Schrift, legt Gomarus dit vaak zoo uit, dat hiermede de „uitverkorenen" bedoeld worden, met uitsluiting van de „verworpenen", hoewel ook het omgekeerde voorkomt. Om dit te bewijzen, haalt Gomarus Joh. 3 : 16 en 15 : 19 hier als voorbeelden aan [4]).

De liefde Gods, die hierin zich openbaart, hangt niet van den wil, noch van de werken der menschen, maar enkel en alleen van den wil van den barmhartigen God af [5]). Het is dus niet om onze vooruitgeziene werken, dat wij Gode aangenaam zijn en tot het geloof worden gebracht [6]).

Zeer nadrukkelijk leert Gomarus de volharding der heiligen [7]).

[1]) *Opera*, II pag. 46*b*. [2]) *Opera*, II pag. 61*b*. [3]) *Opera*, II pag. 61*b*, 62*a*. [4]) *Opera*, I pag. 99*b*, 100*b*, 102*a*, 361*a.b*, 456*b*. [5]) *Opera*, II pag. 55*b*. [6]) *Opera*, II pag. 471*b*. [7]) *Opera*, I pag. 85*a*, II pag. 331*b*, 446*b*.

Joh. 15 : 1, 2, noch 2 Petr. 2 : 19 zijn er mede in strijd [1]). De ware geloovigen kunnen wel voor een tijd dwalen; toch wijken zij niet af tot hun eeuwig verderf, maar gelooven ter zaligheid [2]). Op zichzelf staande, zonder Gods hulp, kunnen de uitverkorenen wel verleid worden. Zij blijven echter volharden, door die hulp van God, die door de verkiezing ten eeuwigen leven over hen is besloten, die voor hen door den dood van Christus is verworven en die door de werkzame kracht des H. Geestes innerlijk en van buiten wordt verleend. Die hulp Gods is tweeledig en bestaat in verdediging tegen het kwade, en bewaring in het goede [3]). Een deel van die uitwendige, goddelijke hulp bestaat in de vermaning Gods om de verleiding te ontvluchten, aangezien God onder andere zich ook van dit middel bedient, opdat uitverkorenen, die aan zichzelf overgelaten, konden verleid worden, hierin niet vervallen. Op die wijze heeft ook Christus het verstaan in Matth. 24 : 24 [4]). Onnut en zinledig zijn die vermaningen dus niet, omdat zij uitwendige middelen der goddelijke macht zijn [5]). Met de zekerheid des heils zijn zij niet in strijd, omdat ze als een bestemd (destinatum) middel de macht Gods dienen [6]). Daarom hebben de bedreigingen niet alleen beteekenis voor de verworpenen, maar ook voor de verkorenen, opdat zij het vleesch onderdrukken, bij de vreeze Gods en de plichten der vroomheid bewaard blijven, en er vorderingen in maken [7]). Verwerping uit het aardsche en verkiezing tot het bezit van het hemelsche vaderland kunnen uitstekend samengaan en tot troost strekken voor Christelijke ballingen [8]). De beste wijze om te komen tot zekerheid van onze uitverkiezing is deze, dat wij langzamerhand van haar vruchten, namelijk van onzen ijver tot goede werken uit, terug gaan op onze krachtdadige roeping en vandaar weer tot onze verkiezing opklimmen [9]).

Inzake de uitverkiezing legt Gomarus onophoudelijk tegenover Rome's twijfel den nadruk op onze zekerheid. Die twijfel kan er niet zijn, omdat Christus de bron is van ons roemen in de hope der heerlijkheid Gods, dat is: het eeuwige leven, welken roem Paulus aan de geloovigen toeschrijft [10]). Niets kan onze zaligheid meer in den weg staan of schaden [11]), waar ook ons geweten en de H. Geest getuigenis afleggen aangaande onze aanneming tot kinderen en

[1]) *Opera*, I pag. 487*a*. [2]) *Opera*, II pag. 360*b*. [3]) *Opera*, I pag. 169*a*. [4]) *Opera*, I pag. 170*b*. [5]) *Opera*, I pag. 169*b*. [6]) *Opera*, II pag. 33*b*. [7]) *Opera*, II pag. 331*a*. [8]) *Opera*, II pag. 417*a*. [9]) *Opera*, II pag. 440*b*. [10]) *Opera*, II pag. 31*a*. [11]) *Opera*, II pag. 47*a.b*.

onze hemelsche erfenis [1]). Bezat Paulus die zekerheid, dan kan die ook het deel zijn van de andere geloovigen, mits zij voortspruite uit dezelfde bron, namelijk uit de belofte Gods aangaande de zaligheid van allen, die in waarheid gelooven en uit ons gevoelen en onze ervaring, dat ons geloof echt is [2]). Dit ware geloof heeft de eigenschap, dat het de algemeene beloften Gods aangaande het heil in Christus zich persoonlijk toeeigent [3]). Dan zoekt men zijn zaligheid niet bij zichzelf of ergens elders, zooals Rome dit doet, maar komt de volheid der zaligheid ons uit Christus tegen [4]). En hangt de heerlijkheid van Christus van onze verheerlijking af, de heerlijkheid van het Hoofd van de leden, dan is er geen reden om aan de zekerheid dier heerlijkheid te twijfelen [5]).

Opdat Gode niets onwaardigs toegeschreven worde of op de orthodoxe leer eenige smet geworpen worde, schetst Gomarus ons zijn gedachten over de verharding. Zij is een bevestiging in de heerschappij der zonde, die doorgaans zeer terecht met hardheid vergeleken wordt, omdat, zooals harde voorwerpen niet terugwijken, zoo ook zij, die slaven der zonde zijn, aan Gods geboden niet gehoorzamen. Deze hardheid kan natuurlijk zijn. Zij is ons aangeboren, omdat de mensch, tengevolge van zijn in Adam verdorven natuur, geneigd is tot een hardnekkige overtreding der goddelijke wet. Zij kan ook verworven zijn; dit wordt zij als die aangeboren hardheid toeneemt, doordat onze kennis en ons geweten veracht worden. Deze verharding wordt zoowel aan God, als aan de menschen toegeschreven, zij het dan met geheel verschillende beteekenis. Van de menschen geldt zij in eigenlijken zin, omdat de mensch, tengevolge van zijn innerlijke beginsel en zijn aangeboren hardheid zich willens en wetens hardnekkig tegen God verzet, en zoo de eerste en voornaamste oorzaak is van zijne verharding. Aan God wordt zij in oneigenlijken zin toegekend. Hij bestuurt en regeert de menschen, die zich door hun goddeloosheid tegen hem te weer stellen, door Zijn voorzienigheid zóó, dat zij, zonder eenigen dwang of schuld van Zijnentwege, zichzelf door hun ingeschapen boosheid nog hardnekkiger maken. Vooral op drie wijzen bestuurt Hij hen. In de eerste plaats onttrekt Hij aan hen op rechtvaardige wijze Zijn gaven, die zij verachtten, namelijk door hun de kennis van hun plicht, den prikkel van het geweten en de werking Zijner

[1]) *Opera*, II pag. 48*b*. [2]) *Opera*, II pag. 69*a.b.* [3]) *Opera*, II pag. 156*b*. [4]) *Opera*, II pag. 239*a*. [5]) *Opera*, II pag. 267*a*, ook II pag. 66*a*, 75*b*, 185*b*.

macht te ontnemen, altemaal gaven, waardoor booze begeerlijkheden beteugeld worden en de hardheid verzacht wordt. Ten tweede laat Hij Satan en zijn onderhoorigen vrij. En ten slotte geeft Hij hun verschillende goede gelegenheden, waarvan zij nu door hun goddeloosheid misbruik maken en zoo hun zonden vermeerderen en zich daarin verharden. Daarom is God de hoogste Rechter, niet de auteur, maar de wreker der zonde.

Om te verduidelijken, dat het wegnemen van goede gaven niet een oorzaak van verharding mag genoemd worden, gebruikt Gomarus het beeld van het ijzer. Zooals het vuur door zijn hitte het ijzer door en door heet maakt en daardoor de oorzaak is, dat het ijzer warm wordt en buigzaam, maar omgekeerd, zooals, wanneer het vuur wordt weggenomen, het ijzer weer koud en hard wordt, niet door de werkzame kracht van het vuur, maar krachtens eigen ingeschapen aardsche harde natuur, zoo is ook God niet de oorzaak van de verharding des menschen, als Hij hem formeert of den zondaar verlaat, maar de mensch zelf, die God verlaat en zichzelf deformeert door den val van Adam en een zondig misbruik van Gods gaven. Want wat God wegneemt, zijn geen door Hem verschuldigde, maar genade-gaven. Hoewel immers door den val allen verdiend hebben, dat hun de kennis, het geweten en alle overige natuurlijke en verworven goederen werden ontnomen, heeft God toch om het menschelijk geslacht in stand te houden en opdat de verworpenen door Zijn goedheid des te minder zich zouden kunnen verontschuldigen en om de uitverkorenen te kunnen redden, overblijfselen gelaten en hun kennis, geweten en burgerlijke deugden (politicae virtutes) tot welzijn van den staat toegedeeld. Maakt men de tegenwerping, dat God, wanneer Hij den mensch met opzet verschillende, zij het dan op zichzelf goede gelegenheden geeft, om de zonde te doen, dan ook auteur der zonde is, dan antwoordt Gomarus, dat dit zoo zou zijn, als het gelegenheden waren, die op zichzelf tot de zonde moesten leiden, zooals de duivel en de goddeloozen die verschaffen, maar dat God gelegenheden geeft, die accidenteel zijn; waarvan de zonde niet het gevolg, noch de zondige daad het doel behoeft te zijn, maar die slechts dienen om de zonde tot openbaring te brengen en rechtvaardig te straffen [1]).

Den val der booze engelen stelt Gomarus naar Schriftgegevens (Gen. 1 : 31 en Joh. 8 : 44) terstond na de voltooiing van het

[1]) *Opera*, II pag. 56*b*—57*b*.

scheppingswerk. De plaats, waar het geschiedde, was de hemel [1]). Vielen de menschen op aarde, door de verleiding van den duivel, deze viel, hoewel hij in den hemel met nog luisterrijker gaven begiftigd was, uit eigen beweging, op hardnekkige wijze, van de gerechtigheid af. Hierom is de zonde der menschen vergeeflijk, en kan Gods onverdiende genade aan de geloovigen geschonken worden, maar is de zonde des duivels, evenals die tegen den H. Geest bedreven, onvergeeflijk. Gomarus huldigt dan ook niet de opvatting van Origenes, die meende, dat de duivel eindelijk bevrijd en gered zou worden [2]).

De aandrijvende uitwendige oorzaak der eerste zonde was de Satan en de slang was zijn instrument. In dit middel heeft God den Satan gestraft. Men zou kunnen zeggen, dat ook de straf van den duivel allegorisch was afgeschaduwd, daar hij uit de verheven heerlijkheid des hemels, waaruit hij vroeger was gevallen, nu voortdurend geweerd werd en zich moest houden bij de aardsche begeerlijkheden en de verworpen menschen, en altijd verre moest blijven van de vruchten van gerechtigheid en bekeering. Deze opvatting gaat Gomarus als minder juist liever voorbij. Het „zaad des Satans" verstaat hij niet in eigenlijken-lichamelijken zin, omdat de Satan geest is, noch ook in geestelijken zin, als voortkomend uit zijn wezen, omdat een geest geen generatie of verdeeling kent, maar in oneigenlijken zin, namelijk de misdadigers of verworpenen, die hij door zijn prikkel tot boosheid en zijn besturing ten verderve als verwekt. Onder het zaad der vrouw verstaat hij niet de verkorenen, maar Christus alleen [3]). Over den duivel maakt Gomarus de volgende opmerking bij zijn verklaring van Matth. 4: hij werkt niet onmiddellijk in den geest en den wil, omdat die alleen Gode en den mensch bekend zijn, maar louter middellijk door de fantasie. Die suggestie, door den Satan gewekt, is verschillend naar gelang van den inborst, de affecten en de omstandigheden van den mensch, die verleid moet worden. Op dit alles loert hij en spant op het juiste oogenblik zijn netten en verleidt zoo, door zaken en woorden te suggereeren, die leiden tot zonde. Met instemming haalt Gomarus het woord van Hiëronymus aan: de duivel kan wel een helper en aanwakkeraar van slechte gedachten zijn, maar niet de auteur er van [4]).

---

[1]) *Opera*, I pag. 423*b*, 424*a*. [2]) *Opera*, I pag. 429*b*. [3]) *Opera*, II pag. 532*a*. *b*.
[4]) *Opera*, I pag. 33*a*.

Ook God is geen auteur der zonde. Hij besloot niet, haar voort te brengen, maar toe te laten [1]). Daarom is de mensch zelf de oorzaak van zijn zonde, en mag de schuld ervan aan God niet worden toegeschreven [2]). Wordt oneigenlijk gezegd, dat Hij in verzoeking leidt, dan wordt daarmede bedoeld, dat Hij Zijn helpende genade, in en buiten den mensch, van de ondankbaren op Zijn tijd en wijze terugtrekt. God werkt dus door Zijn kracht de verzoeking niet uit, maar gaat met Zijn werk daaraan slechts vooraf [3]). De plicht der geloovigen is het, God te bidden, dat Hij hen niet in verzoeking leide, maar ook door de overdenking van het Woord en de oefening des geloofs zichzelf en de broeders wederkeerig te versterken [4]).

Deelt Adam van nature zijn val en dood aan zijn nakomelingen mede, Christus geeft Zijn gerechtigheid en het leven als genadegeschenk [5]). Ook kinderen, nog onschuldig aan daadwerkelijke zonden, hebben aan zonde en dood deel. Verkeerd is dus de leer van hen, die de erfzonde ons eigendom noemen niet door voortplanting, maar door navolging, en die beweren, dat zij in Adam aan allen vergeven is en dat niemand daarom veroordeeld wordt [6]).

Niet alle zonden zijn gelijk (Rom. 7 : 13) [7]). Met dit te zeggen gaat Gomarus echter niet denzelfden weg op als Rome, dat onderscheid maakt tusschen doodzonden en vergefelijke zonden, omdat volgens Gomarus alle zonden overtredingen van Gods wet zijn en dus den dood verdienen [8]). Wel zijn er echter graden in de zonden en daardoor ook in de straffen (2 Petr. 2 : 20) [9]). Dit is een eisch van Gods gerechtigheid en van het loon der zonde [10]).

Na een uiteenzetting over de zonden van David en haar straffen (2 Sam. 12 : 24) wordt de gevolgtrekking gemaakt, dat het kind van David, noch het volk van dezen koning voor de zonden van vader en vorst werden gestraft, en dat God dus ieder mensch slechts voor zijn eigen zonden straft. Hierbij treft ons ook, hoe Gomarus naar den eisch der liefde van dit jonggestorven kind het beste hoopt, maar ook de mogelijkheid van verwerping stelt vanwege zijn erfzonde in Adam [11]).

De begeerte is ons ingeschapen. Zoo beschouwd, is zij goed, omdat zij met den norm en de orde der gerechtigheid overeenstemt.

---

1) *Opera*, II pag. 60*a*, cf. I pag. 497*b*. 2) *Opera*, II pag. 31*b*. 3) *Opera*, I pag. 32*b*. 4) *Opera*, II pag. 259*a*. 5) *Opera*, II pag. 29*b*. 6) *Opera*, II pag. 31*b*. 7) *Opera*, II pag. 35*b*. 8) *Opera*, II pag. 468*a*. 9) *Opera*, II pag. 447*b*. 10) *Opera*, I pag. 73*b*. 11) *Opera*, I pag. 435*a.b*.

Zondig is zij, als zij in strijd komt met de eerste of tweede tafel der wet en alzoo met de gerechtigheid jegens God of den naaste. De Roomsche splitsing van het tiende gebod in twee geboden, één voor de begeerlijkheid des vleesches, en één voor die der oogen, wordt niet aanvaard [1]).

Een zware zonde is het, als men de ergernis der zwakkeren gering acht. Wij moeten niet alleen vragen naar wat geoorloofd is, maar ook naar wat goed is voor den opbouw der Kerk [2]). De geloovigen zondigen zwaarder dan de ongeloovigen, als zij aan de zonden toegeven en gerust inslapen [3]). God straft vooral hen, die met ondankbare hardnekkigheid tegen hun geweten in zondigen [4]).

Heerscht de zonde in de ongeloovigen, in de geloovigen is zij slechts een macht, die tegenstreeft [5]). Wel hebben dezen nog hun vleeschelijke begeerten, maar zij gehoorzamen hieraan toch niet, noch volharden er in, maar bieden weerstand. Het is toch iets anders, metterdaad te zondigen dan in de zonde te wandelen, dat is: zich er in te verheugen, er alle moeite voor te doen en haar zooveel mogelijk te dienen [6]). Daarom kan Gomarus in Rom. 7 : 14 vv. als subject den geloovige noemen en zich beroepen op vraag 60 van den Heidelberger Catechismus [7]). De overblijfselen der zonde blijven dus; ook onze wedergeboorte en de werken, die hieruit voortvloeien, zijn onvolmaakt [8]).

Een bijzondere lankmoedigheid Gods is het, dat Hij ons onze zonden openbaart naar den norm van Zijn wet [9]). De wet kan ons niet rechtvaardigen; zij heeft een ander doel: zij wijst ons op onze ellende en is de norm van onzen plicht [10]). Zij staat op dezelfde lijn met den wil Gods, die de eenige norm is van ons leven, waarnaar wij ons moeten onderzoeken en ons gelijkvormig maken (conformare) [11]). Zij teekent ons als eenige en allerzekerste norm zeer nauwkeurig het beeld, waarnaar wij geschapen en herboren zijn [12]). Die wil van God, in het Woord geopenbaard, is ook alléén norm voor onze gebeden [13]).

Tegen de beide tafelen der wet zondigen de heidenen [14]). Libertijnen mogen, om de zonde te kunnen dienen, en onder voorwendsel der Christelijke vrijheid de Wet Gods schandelijk verwerpen [15]),

---

[1]) *Opera*, II pag. 35*b*, 36*a*. [2]) *Opera*, II pag. 276*b*. [3]) *Opera*, II pag. 263*a*. [4]) *Opera*, I pag. 87*a*. [5]) *Opera*, II pag. 33*a*. [6]) *Opera*, II pag. 41*a*. [7]) *Opera*, II pag. 40*b*, 72*a*. [8]) *Opera*, II pag. 422*a*. [9]) *Opera*, II pag. 169*b*. [10]) *Opera*, II pag. 14*b*. [11]) *Opera*, II pag. 432*b*. [12]) *Opera*, II pag. 178*b*. [13]) *Opera*, II pag. 479*b*. [14]) *Opera*, II pag. 9*b*. [15]) *Opera*, II pag. 392*b*.

Gomarus acht dit zondig. Onze bevrijding van de wet heeft ten doel, dat wij God zouden dienen in nieuwigheid des Geestes. Niet van de gehoorzaamheid, maar van den schrik en de vervloeking der wet zijn wij bevrijd [1]). Wij moeten haar overdenken, opdat wij de zonde ontvluchten [2]). Wanneer van menschen getuigd wordt, dat zij de wet houden en vervullen, dan beteekent dit niet, dat zij volmaakt zijn, aangezien toch ook van menschen, die zonden hebben, welke overtredingen der wet zijn, gezegd wordt, dat zij de wet van Christus vervullen, maar die uitdrukking wijst op de ernstige begeerte, die er is, om de wet te volbrengen [3]).

De ceremoniëele wetten hadden niet alleen de beteekenis van te zijn het handschrift onzer zonden en het juk van den uitwendigen godsdienst, maar zij deden ook dienst als schaduwen van Christus en van de hemelsche gaven in Christus. Haar instelling was dus geen ijdel spel. Zij werden gebruikt als teugel, om de Israëlieten af te houden van de profane riten der heidenen en deden ook dienst als paedagoog, prikkel en oefenschool, om het volk op te wekken en aan te drijven tot het geloof in den Christus, die komen zou [4]). Haar nut bestaat voor ons hierin, dat wij ze lezen en ze, tot versterking van ons geloof, vergelijken met de vervulling in Christus! [5])

Is het Oude Testament het verbond der werken, het Nieuwe is dat der genade [6]). Het Evangelie is een mysterie. Het is dus geen wonder, dat de wereld het niet vatten kan [7]); wij moeten God bidden, dat Hij het ons meer en meer openbare [8]). Als Woord des levens moeten wij het in hooge waarde houden, het hooren, lezen, overdenken en er in alles gehoorzaamheid aan schenken [9]). De kennis van de waarheid des Evangelies en de toestemming ervan hangt geheel en al af van de openbaring en verlichting des H. Geestes [10]). Dan kennen wij niet alleen de waarheid van het Evangelie, maar wij wandelen er ook in [11]). De prediking ervan is de instrumenteele oorzaak des geloofs en daarom is het goddeloos, dat sommigen haar als een machteloos woord verwerpen [12]). Daar het de heilsleer is, den Heere Christus zelf als auteur heeft, in de apostelen oog- en oorgetuigen bezit en door zooveel mogelijk wonderen en gaven des H. Geestes bevestigd is, bezit het het hoogste gezag

[1]) *Opera*, II pag. 35*a*. [2]) *Opera*, II pag. 468*a*. [3]) *Opera*, II pag. 180*a*. [4]) *Opera*, II pag. 347*a*. [5]) *Opera*, II pag. 239*b*. [6]) *Opera*, II pag. 51*a*. [7]) *Opera*, II pag. 250*a*. [8]) *Opera*, II pag. 238*b*. [9]) *Opera*, II pag. 200*b*,83*b*. [10]) *Opera*, I pag. 77*b*. [11]) *Opera*, II pag. 482*b*. [12]) *Opera*, II pag. 274*a*.

en mag aan dat Evangelie het geloof niet ontzegd worden, of men handelt goddeloos [1]). De Libertijnen zijn dus op een zondig dwaalspoor, als zij den dienst des Evangelies verachten, daar deze noodzakelijk is als instrument van geloof, roeping en heil [2]). Het doel van dezen Evangeliedienst is menschen te brengen tot de gemeenschap der heiligen en daardoor tot die met den Vader en Christus en hen daarin te bevestigen [3]). God roept onmiddellijk door een bijzondere openbaring of middellijk, door de gemeenschappelijke openbaring in Zijn Woord. De ambtelijke roeping van predikanten mag niet in twijfel getrokken worden, als zouden slechts zíj als predikanten erkend mogen worden, die op bijzondere wijze, buiten de orde, door God verordend waren [4]). Niet alle geroepenen worden behouden: velen zijn geroepen, maar weinigen uitverkoren [5]). Acht Rome Gods genade voldoende (sufficiens), wij erkennen haar alleen als krachtdadig (efficax) [6]). Deze leer geeft niet den vrijen teugel aan onze begeerten, maar beteugelt ze juist en is ons een aansporing en prikkel tot godsvrucht [7]).

Bij 1 Joh. 4 merkt Gomarus op, dat het voornaamste kenmerk der ware leeraars is: een gezonde leer over Christus' persoon, ambt en weldaden [8]), in overeenstemming met zijn exegese, die steeds Christocentrisch is, voor Christologische dwaalleer zich zorgvuldig hoedt en er tegen waarschuwt.

Christus is God, de eeniggeboren Zoon des Vaders in eigenlijken zin, ὁμοούσιος [9]), niet minder dan de Vader [10]). De bewering van Arius, als zou de Zoon vreemd zijn aan het Wezen van den Vader is onschriftuurlijk. Veeleer is Hij αὐτόθεος, in waarheid, eigenlijk en wezenlijk God [11]), eeuwig en aanbiddelijk [12]). Hij is de Logos (Sermo), te vergelijken met het innerlijk woord van den mensch, of zijn ingeschapen rede, en met het uiterlijk woord, omdat de Vader zich door Hem aan de menschen openbaart [13]). Hij wordt ook in Luc. 1 : 2 met die benaming aangeduid [14]).

Krachtig worden de Arianen bestreden. Zij heeten vijanden van de Godheid van Christus [15]), dien zij niet den gelijke des Va-

---

[1]) *Opera*, II pag. 311*a*. [2]) *Opera*, II pag. 66*b*. [3]) *Opera*, II pag. 459*a*. [4]) *Opera*, II pag. 324*a.b*. [5]) *Opera*, I pag. 110*b*. [6]) *Opera*, I pag. 78*a*. [7]) *Opera*, II pag. 263*a*. [8]) *Opera*, II pag. 471*a*. [9]) *Opera*, I pag. 305*a*, 306*a*, 328*b*. [10]) *Opera*, I pag. 175*a*. [11]) *Opera*, II pag. 503*b*, 504*a*; Van de verhandeling *De Christo* Αὐτοθεῷ (*Opera*, II pag. 502—505) bezorgde G. Voetius, onder goedkeuring van Gomarus, een uitgave met aanteekeningen, zie: G. Voetius, *Select. Disput. Theolog.*, Pars I, pag. 442—466. [12]) *Opera*, I pag. 283*b*. [13]) *Opera*, I pag. 268*b*, 269*b*, 270*a.b*. [14]) *Opera*, I pag. 200*b*. [15]) *Opera*, I pag. 393*b*.

ders noemen [1]), maar een schepsel [2]), het eerste, door hetwelk God daarna alle overige schepselen formeerde [3]).

Vooral ook tegen de Socinianen wordt in de exegese van het begin van het Evangelie van Johannes de nadruk gelegd op de eeuwigheid van Christus en Zijn bestaan bij de schepping. Beweert Socinus, dat Christus het begin der tweede, geestelijke schepping is (die door het Evangelie), Gomarus noemt dit een verdraaiing der Schrift [4]). Beroept Socinus zich al op 2 Cor. 5 : 17, indien iemand in Christus is, die is een nieuw schepsel [5]), Gomarus wijst op Hem, die het Licht der menschen is, omdat uit Hem, als de bron en het eerste intelligente Wezen, alle menschelijke kracht van rede en intelligentie, zoowel natuurlijke als bovennatuurlijke, van het begin der wereld af voortkomt [6]).

Tegenover de Anabaptisten wordt de Vleeschwording des Woords verdedigd. Hun leer, dat Christus Zijn vleesch niet van de maagd Maria heeft ontvangen, maar dat Hij het uit den hemel heeft medegebracht, door verandering van den Logos in vleesch, wordt herhaaldelijk bestreden [7]). Het dispúut over den oorsprong van Christus acht Gomarus niet van weinig belang, zooals sommigen beweren, maar noodzakelijk om het geloof in het priesterschap van Christus te versterken. Want indien het gevoelen van hen, die ontkennen, dat Hij ons in alles gelijk moest worden, om onze Hoogepriester te zijn, juist is, dan wordt daarmede tevens dit priesterschap van Christus opgeheven [8]). Zegt de apostel, dat zij Antichristen zijn, die ontkennen, dat Christus in het vleesch gekomen is, dan is het, volgens Gomarus, niet moeilijk vast te stellen, waarvoor men de eerste Anabaptisten heeft te houden [9]). Gaat de strijd tegen de oude en nieuwe (Sociniaansche) Samosatenen, die leeren, dat Christus louter mensch was, die niet eerder bestond, vóór Hij door Maria ontvangen was, tegen de oude Marcionieten, die beweerden, dat het lichaam van Christus niet waar, maar een fantasme was, tegen de Ubiquitisten, die droomen van een lichaam van Christus, dat ook op aarde is, overal onmetelijk, onzichtbaar, ontastbaar [10]), tegen Rome, dat gelooft, dat Maria geen moedersmarten heeft gekend [11]), bij het ter sprake komen van de twee naturen van Christus, vermijdt hij het spreken van twee per-

[1]) *Opera*, II pag. 227*a*. [2]) *Opera*, II pag. 305*a*. [3]) *Opera*, II pag. 9*a*. [4]) *Opera*, I pag. 274*a*, 275*a*. [5]) *Opera*, I pag. 284*a*. [6]) *Opera*, I pag. 289*a*. [7]) *Opera*, I pag. 3*b*, 304*b*, 408*a*, II pag. 9*a*, 62*a*, 530*a*. [8]) *Opera*, II pag. 311*b*. [9]) *Opera*, II pag. 482*b*. [10]) *Opera*, II pag. 458*a*, 9*a*. [11]) *Opera*, I pag. 252*b*.

sonen en van twee gescheiden of vermengde naturen. Christus is één persoon, bestaande uit twee vereenigde en door hun eigenschappen onderscheiden naturen. De Nestorianen dwalen dus, als zij de eenheid van persoon, de Eutychianen, als zij het onderscheid der naturen loochenen [1]).

Aan de menschelijke natuur van Christus is echter Gods onbegrensde wetenschap en wijsheid niet medegedeeld. Zijn menschelijke natuur kent allen, niet uit zichzelf, noch door ingeschapen kracht, noch doordat zij onmiddellijk hen doorziet, maar middellijk door openbaring van Zijn goddelijke natuur, die persoonlijk met Zijn menschelijke vereenigd is. Zoo kon den Zoon naar Zijn goddelijke natuur, met den Vader eeuwig God, de dag des oordeels, dien Hij bepaald had, niet onbekend zijn. Naar zijn menschelijke natuur, waaraan dit nog niet geopenbaard was, was die dag hem echter onbekend; ook had Hij zichzelf dit nog niet willen openbaren, omdat het Zijn tijd nog niet was [2]).

Is de Zoon des menschen naar Zijn menschelijke natuur in den hemel opgeklommen, naar Zijn goddelijke natuur was Hij vroeger in den hemel [3]). Luthers consubstantiatieleer acht Gomarus een dwaling: de tegenwoordigheid van het lichaam van Christus, in en onder het brood van het Avondmaal verborgen, wordt bestreden. Als God is Zijn Wezen onbegrensd, hemel en aarde vervullend. Christus helpt ons naar Zijn beide naturen. De goddelijke handelt overeenkomstig haar Wezen: zoo maakt Christus door de kracht van Zijn Geest de dienaren des Evangelies geschikt voor hun arbeid, roept Hij hen, troost hen, werkt geloof en liefde door de wedergeboorte in de hoorders, en verdedigt Zijn gansche Kerk tegen de verleidingen en aanvallen van Satan en wereld. Naar Zijn menschelijke natuur is Hij onze Voorspraak bij den Vader. Volgens de ubiquiteitsleer moet men komen tot de slotsom, dat niet alleen Maria, maar minstens alle moeders Christus ontvingen, voorts,dat Hij niet geboren is, omdat Hij niet in het licht kon treden, verder, dat al Zijn woorden en daden niet op bepaalde plaatsen, maar overal gesproken werden en geschiedden, dat Hij niet alleen in Judea aan één kruis, maar in alle streken gekruisigd is, dat men eigenlijk niet eens kan zeggen, dat Jezus aan het kruis geslagen is, enz. De gewone tegenwerping, dat Christus' lichaam naar

[1]) *Opera*, II pag. 458*a*, 62*a*, 173*a*. [2]) *Opera*, I pag. 366*a*, 367*b*, 368*b*, 175*b*, vgl. De Scientia Christi, bijv. I pag. 262*a*. [3]) *Opera*, I pag. 223*a*.

Zijn natuurlijke of plaatselijke tegenwoordigheid slechts op één plaats was, maar op hemelsche wijze, en naar bovennatuurlijke tegenwoordigheid op alle plaatsen tegelijk, heft de tegenspraak niet op, maar bevestigt die [1]).

De mededeeling der goddelijke eigenschappen als almacht, alomtegenwoordigheid, alwetendheid enz. aan Christus' menschelijke natuur wordt door Gomarus bestreden [2]).

Joh. 11 : 25 en 41 verzoent hij door te zeggen, dat Christus naar Zijn goddelijke natuur de opstanding is, maar naar Zijn menschelijke natuur slechts instrumenteele oorzaak, voor zoover Hij naar den wil van God de opwekking van Hem afbidt [3]).

Zoo is Christus dan ϑεάνϑρωπος, Deus homo, God en mensch, God, geopenbaard in het vleesch [4]), thans naar Zijn menschelijke natuur niet meer op aarde [5]).

Broeders in aardschen zin bezat Hij niet. Waar de Schrift van broeders spreekt, zijn er bloedverwanten bedoeld [6]).

Jezus was waarachtig mensch, ons in alles gelijk, uitgenomen de zonde. Zijn droefheid en angst sproten vóórt niet uit de beschouwing der ellende van anderer zonde en straf, maar uit vrees voor Zijn eigen bitter lijden en sterven, dat op handen was en Hem voor den geest kwam. Overeenkomstig Gods wet had Jezus Zijn leven lief en vreesde Hij de smarten, die met het leven in strijd zijn, zonder echter in de zonde der wanhoop of der overdrijving te vervallen [7]). Hij bad in Gethsemane, of de drinkbeker des lijdens voorbij mocht gaan, dat Hem deels uitwendig door de vijanden werd aangedaan, deels innerlijk was, omdat God de smarten der hel voor ons aller zonden op Hem deed rusten [8]). Ziek zal Jezus wel nooit geweest zijn, meent Gomarus: het was al voldoende, dat Hij een lichaam bezat, dat door ziekten kon worden bezocht. Trouwens, ziekten zouden Hem bij het uitoefenen van Zijn profetisch ambt in den weg hebben gestaan. Met instemming wordt het woord van Athanasius geciteerd, dat de Heiland, die anderer ziekten genas, zelf daar niet onder behoorde te lijden [9]). De wonderen van Christus zijn even zoovele bewijzen van Zijn goddelijke almacht, eeuwigheid en één zijn met den Vader [10]).

Zijn voorbeeld moet ons drijven tot gehoorzaamheid aan God [11]).

---

[1]) *Opera*, I pag. 190*a*, 191*a.b.* [2]) *Opera*, I pag. 189*a.* [3]) *Opera*, I pag. 452*b*, 453*a.* [4]) *Opera*, I pag. 322*b*, 323*b*, II pag. 201*a*, 430*b.* [5]) *Opera*, II pag. 317*b.* [6]) *Opera*, I pag. 246*a*, II pag. 46*b.* [7]) *Opera*, I pag. 180*b*, 181*a.* [8]) *Opera*, I pag. 183*a*, II pag. 324*b.* [9]) *Opera*, I pag. 265*b.* [10]) *Opera*, I pag. 341*a.b.* [11]) *Opera*, II pag. 31*b.*

Zijn heilig leven moet ons een heilzaam voorbeeld en een prikkel tot heiligheid zijn [1]).

Zijn verdienste was de gehoorzaamheid tot den dood des kruises [2]), die Hij niet alleen in Zijn dood, maar in Zijn geheele leven betoonde. Daarom moet onze zaligheid niet alleen worden toegeschreven aan Zijn gehoorzaamheid, die hij in den dood heeft betoond, en dit met voorbijgaan van de gehoorzaamheid in Zijn geheele leven, hoewel moet worden erkend, dat in de Schrift op het sterven van Christus de meeste nadruk wordt gelegd [3]).

Het Lam is niet van eeuwigheid geslacht, zooals sommigen uit Openb. 13 : 8 exegetiseeren [4]). Tegenover Luthers universeele genadeleer huldigt Gomarus, in overeenstemming met de Synode van Dordrecht, de opvatting, dat de dood van Christus alleen de uitverkorenen met God heeft verzoend [5]), hetgeen in den breede door hem wordt betoogd [6]).

De leer van de staten van Christus wordt in twee hoofdstukken behandeld: over Zijn lijden en de daarop volgende heerlijkheid [7]).

Een nederdaling ter helle, zooals Rome die kent, leert Gomarus niet. De ziel van Christus daalde na Zijn dood niet in eigenlijken zin naar de hel, de plaats der veroordeelden, af [8]). Men moge zich pogen te beroepen op 1 Petr. 3 : 19, naast een exegese van die Schriftplaats, die van de Roomsche afwijkt, stelt Gomarus de analogie der overige Schrift,die met de Roomsche opvatting strijdt [9]).

De opstanding van Christus, als ons Hoofd en de eersteling der dooden, is het begin van de opstanding der geloovigen en het goddelijke, zekere pand hiervan [10]).

De wederkomst van Christus is zeker, daar de H. Geest deze geopenbaard heeft, al is het oogenblik, waarop zij zal plaats hebben, ook geheel onzeker. Ongodvruchtig is het daarom, die wederkomst te loochenen, omdat zij nog toeft, of om, zoo men verzekerd is van die komst, nieuwsgierig en lichtvaardig een bepaalden dag en gelegenheid te bepalen [11]). Bij Christus' wederkomst zal de wereld niet geheel vernietigd worden, maar uit haar ellendigen staat in een gelukkigen overgaan [12]), daar zij dan bevrijd zal worden van de slavernij des verderfs en der ijdelheid [13]).

---

[1]) *Opera*, II pag. 199*a*. [2]) *Opera*, I pag. 5*b*. [3]) *Opera*, II pag. 199*b*. [4]) *Opera*, I pag. 335*a*. [5]) *Opera*, II pag. 90*a*, 91*a*. [6]) *Opera*, II pag. 90*a*—111*b*. [7]) *Opera*, II pag. 417*b*. [8]) *Opera*, II pag. 451*a*. [9]) *Opera*, II pag. 428*a*. [10]) *Opera*, II pag. 48*a*. [11]) *Opera*, II pag. 262*a*. [12]) *Opera*, I pag.171*a*,172*b*, II pag.305*b*. [13]) *Opera*, II pag. 43*b*.

In het stuk der rechtvaardigmaking deden zich in de dagen der apostelen vooral twee vragen voor, namelijk over de oorzaak en het subject. De oplossing, die gegeven werd, was, dat door het geloof, zonder de werken der wet, beide Joden en heidenen gerechtvaardigd worden [1]). Wel hebben de werken nut, echter niet als oorzaak, maar als vrucht. Hebben zij geen beteekenis voor hen, die nog gerechtvaardigd moeten worden, voor hen, die reeds gerechtvaardigd zijn, zijn zij van groote waarde [2]). De rechtvaardigmaking bestaat in vergeving van zonden en daarmede verbonden genadige toerekening der gerechtigheid [3]). Niet alleen het begin, maar ook de voortzetting ervan is genade [4]). Zij bestaat niet in het instorten der gerechtigheid (iustitiam indere), want dan worden, op Roomsche wijze, rechtvaardigmaking en heiligmaking verward. Immers, God maakt ons heilig door ons heiligheid of gerechtigheid te schenken, waarmede wij tegen de veroordeeling der wet voor Gods rechterstoel niet kunnen bestaan, omdat onze heiligheid en gerechtigheid slechts een begin en onvolmaakt zijn. Het verderf van onze natuur is wel voor een goéd deel, maar niet geheel en al weggenomen, omdat de overblijfselen van het vleesch strijd blijven voeren tegen den Geest. Daarom hebben wij dagelijks kennis van zonden en gebed om vergeving om Christus' wil van noode [5]). Het is niet de schuld van deze leer, maar van de verdorven lust der verlorenen, dat de menschen haar tot een voorwendsel van hun misdaden maken. Veeleer is deze waarheid de beste leermeesteres tot godsvrucht [6]). Het geloof, dat rechtvaardigt, is niet zonder liefde [7]). Het doel der rechtvaardigmaking is de heiligmaking, bestaande in de dooding van den ouden en de opstanding van den nieuwen mensch [8]).

De goddelijke vergeving van zonden kan particulier zijn; zij vergeeft dan slechts de tijdelijke straf, soms aan verworpenen, soms aan godvreezenden. Universeel is zij, als God uit bijzondere genade, alleen aan de uitverkorenen en geloovigen, de gansche straf van hun zonde, zoowel de tijdelijke als de eeuwige, kwijtscheldt, vanwege de volmaakte plaatsbekleedende betaling door het lijden en sterven van Christus, als hun van God gegeven Borg en Middelaar, dien zij door het geloof aannemen. In dit verband

---

[1]) *Opera,* II pag. 16*a*, 26*a*. [2]) *Opera,* II pag. 16*a.b.* [3]) *Opera,* II pag. 24*b*. [4]) *Opera,* II pag. 26*a*. [5]) *Opera,* II pag. 20*a.b.* [6]) *Opera,* II pag. 33*a*. [7]) *Opera,* II pag. 177*a*. [8]) *Opera,* II pag. 206*b*.

wordt de leer van Rome bestreden, inhoudende, dat, nadat de eerste vergeving van zonde aan de gevallenen door den doop heeft plaats gehad, bij de tweede vergeving wel de eeuwige straf wordt kwijtgescholden, maar niet de tijdelijke, welke de mensch hier of in het vagevuur moet boeten. Gomarus houdt hiertegenover vast aan de volkomen voldoening door Christus [1]). De vergeving van zonden is echter niet de geheele rechtvaardigmaking der geloovigen voor God; hierbij hoort nog de toerekening der gerechtigheid tot het eeuwige leven [2]). Deze geschiedt niet vanwege de waardigheid en de verdienste des geloofs, als zou dit een verdienstelijk toevoegsel van de inwonende gerechtigheid zijn, want het geloof is slechts een instrument, even als een geestelijk oog en een spiegel, waarin de gerechtigheid van Christus weerkaatst wordt, en een hand, waardoor deze, in het Evangelie aangeboden gerechtigheid wordt aangenomen. Was het geloof formeel onze gerechtigheid, dan zou het voldoening en vervulling der wet zijn [3]).

God rechtvaardigt den goddelooze in zichzelf, niet in zooverre hij goddeloos is, maar voor zoover hij in Christus rechtvaardig is [4]).

Het geloof is een gave Gods, geen gevolg van menschelijke krachten [5]), maar het goede werk Gods [6]). Het waar geloof stelt niet alleen vast, dat God bestaat, maar ook dat God zijn God is [7]), en Christus zijn Heere en Redder [8]).

Over de natuur van het rechtvaardigmakend geloof licht Gomarus ons uitvoerig in een „appendix'' in [9]). Het doel, dat hij hiermede beoogt, is, zijn lezers te versterken in hun positie tegenover Rome [10]). Het zaligmakend geloof is niet hetzelfde als het geloof, waardoor wij gelooven, dat ons om Christus' wil de zonden zijn vergeven. Verschillende daden van het habitueele geloof worden onderscheiden. Er is onderscheid tusschen het geloof, dat in het Evangelie bevolen wordt, om de rechtvaardigmaking aan te nemen en dat, waardoor wij, na onze rechtvaardigmaking, gelooven, dat wij gerechtvaardigd zijn en vergeving van zonden hebben ontvangen [11]). Van het geloof des duivels verschilt het rechtvaardigmakend geloof in drieërlei opzicht. Ten eerste in wat er aan voorafgaat: berouw over de zonde, bevrijding der zonde of recht-

---

[1]) *Opera*, I pag. 227*b*—229*a*, 69*b*. [2]) *Opera*, I pag. 230*a*. [3]) *Opera*, II pag. 536*a*. [4]) *Opera*, II pag. 20*a*. [5]) *Opera*, II pag. 440*a*, 9*a*. [6]) *Opera*, II pag. 182*a*. [7]) *Opera*, II pag. 185*a*. [8]) *Opera*, II pag. 206*a*. [9]) *Opera*, II pag. 370*a*—380*b*. Zie ook hiervóór, blz. 323, 324. [10]) *Opera*, II pag. 370*b*. [11]) *Opera*, II pag. 370*a*, 371*a*, 372*a*.

vaardigmaking en begeerte tot de zaligheid. Ten tweede in de oorzaken: het uitwendig Woord Gods en de innerlijke openbaring door den H. Geest, werkzaamheid door de liefde, begeerte om gered te worden. Ten derde in de vrucht: kennis van vergeving der zonden, belijdenis van Gods genade in Christus, aanroeping Gods, geduld in vervolgingen, geestelijke blijdschap, opwekking der hoop en der liefde tot goede werken [1]).

Het tijdgeloof bezit de onwedergeboren mensch. Het is dood en zonder kracht [2]). Het kent wel een begrijpen en toestemming van het Evangelie, die eenige blijdschap in het hart wekken en een belijdenis van het Evangelie, die er op volgt, maar het mist de werkzame kracht der liefde en des waren geloofs [3]).

Een valsche leerstelling is het, dat ieder door zijn geloof, hoedanig dit dan ook zij, behouden zal worden [4]). Niet ieder geloof, maar alleen dat in Christus behoudt [5]).

Van alle bijgeloof is onwetendheid de moeder [6]).

Aan de bekeering van ongeloovigen moeten wij niet te spoedig wanhopen [7]). Met hen moeten wij in ons leven en bij ons spreken rekening houden [8]).

Velen beroemen zich, terwijl alle godsvrucht bij hen gemist wordt, op hun uitwendigen godsdienst. Uitwendige belijdenis zonder wedergeboorte heeft niet de minste beteekenis. Inwendige godsvrucht moet met de uitwendige verbonden worden en boven deze gesteld worden [9]).

Het is een schandelijke dwaling van Rome, dat de fides implicita, het zgn. kolenbrandersgeloof, voor het volk voldoende zou zijn [10]), en dat het derhalve, bij de grootste onwetendheid der hoorders, hun de vrije lezing des bijbels verbiedt [11]).

Het levend geloof is niet alleen de scheppende, maar ook de bewarende instrumenteele oorzaak van de gemeenschap met God en Christus [12]). Met het hart gelooft men ter gerechtigheid, waaronder moet verstaan worden de zekere overtuiging van de liefde Gods, en het geloof, dat zijn zetel niet heeft in den wil, maar in het verstand [13]). Verworpen wordt het gevoelen van Hiëronymus, als zou men niet anders tot het geloof kunnen komen en daarin leven, dan

---

[1]) *Opera*, II pag. 374*a*—375*a*. [2]) *Opera*, II pag. 375*a*. [3]) *Opera*, II pag. 328*b*. [4]) *Opera*, II pag. 316*b*. [5]) *Opera*, II pag. 15*b*. [6]) *Opera*, II pag. 169*a*. [7]) *Opera*, II pag. 392*a*. [8]) *Opera*, II pag. 250*a*. [9]) *Opera*, II pag. 12*b*. [10]) *Opera*, II pag. 83*a*. [11]) *Opera*, II pag. 325*b*, 331*a*. [12]) *Opera*, II pag. 465*a*, 18*a*. [13]) *Opera*, II pag. 31*a*, I pag. 114*b*.

wanneer men eerst rechtvaardig was en door reinheid des levens, langs verschillende trappen, tot het geloof was opgeklommen [1]).

Het geloof is habitueel en actueel, bezit en daad. Habitueel is de kracht, na het hooren van het Evangelie, van Godswege door den H. Geest ingegoten, door het bezit waarvan men geschikt is om het Evangelie metterdaad te gelooven, een kracht. die een voortdurende eigenschap is, en het werk van God. Actueel is de werkzame daad des geloofs. De eerste middellijk werkende oorzaak hierbij is God, die het habitueele geloof heeft geschonken en daarna door de prediking van het Evangelie en de krachtdadigheid des H. Geestes dit geloof opwekt tot daden en die het door Zijn macht en wijsheid bestuurt. De volgende, onmiddellijke oorzaak is de mensch, die door de wedergeboorte begiftigd is met het habitueele geloof [2]), dat onoverwinnelijk en onwederstandelijk is [3]). Deze kracht des geloofs wordt dus niet, zooals Rome leert, het eerst in den Doop, door de genade der wedergeboorte, beide aan kinderen en volwassenen, ingestort. Ook is het daadwerkelijke geloof, volgens Rome, niet de vrucht van het ingestorte geloof, maar een dispositie, die aan het ingestorte geloof voorafgaat en het voorbereidt [4]). Ook bij de bekeering zal dit principiëele verschil tusschen de Hervorming en Rome naar voren komen. Het vindt zijn oorsprong in de belijdenis der Reformatie tegenover Rome, dat wijzelf niet in staat zijn, eenig geestelijk goed te bedenken, laat staan bekwaam, het Evangelie toe te stemmen en het te gelooven [5]).

Het geloof is geen opinio, geen menschelijke meening, maar πληροφορία, een rijk bezit [6]), met het eeuwige leven als vrucht en doel [7]). Zijn onafscheidelijke metgezel is het geduld (patientia) [8]). Zoo is het geloof gehoorzaamheid aan het Evangelie [9]).

Allen, die het omhelzen, worden in de Schrift „heiligen" genoemd. Die naam legt hun de verplichting op, zich van alle besmetting der zonde te onthouden [10]).

Ook over het geloof van Adam vóór den val geeft Gomarus zijn gedachten weer. Het bestond in de krachten om ieder Woord Gods te gelooven, zoowel dat aangaande God den Schepper als dat aangaande God den Verlosser door Christus. Het eerste was hem ge-

---

[1]) *Opera*, II pag. 7*a*. [2]) *Opera*, I pag. 400*b*, 114*b*. [3]) *Opera*, I pag. 163*b*. [4]) *Opera*, I pag. 76*b*. [5]) *Opera*, I pag. 142*b*. [6]) *Opera*, II pag. 238*b*. [7]) *Opera*, II pag. 168*b*. [8]) *Opera*, II pag. 48*b*. [9]) *Opera*, II pag. 417*b*. [10]) *Opera*, II pag. 313*a*.

openbaard en geloofde hij dus actueel, metterdaad. Het laatste geloofde hij niet actueel, en dat niet vanwege gebrek aan kracht om te gelooven, maar vanwege het nog niet bestaan van de openbaring in Christus, door het Woord, een openbaring, die noodig was, om die kracht tot geloof in de daad om te zetten [1]).

Van het geloof van Abraham was een tweevoudige belofte het voorwerp, de eene betreffende de bewaringsgenade tegenover de vijanden, de andere met het oog op het eeuwige leven [2]).

De wedergeboorte wordt vergeleken met de natuurlijke geboorte. Zooals de vrucht niet in één oogenblik, maar langzamerhand gevormd wordt, en dan het licht ziet, zoo gaat het ook in de wedergeboorte [3]). Een kenmerk er van is heiligheid des levens, zooals warmte en licht de kenteekenen van het vuur zijn, waaruit zij voortkomen [4]). Zij is uitsluitend het werk van God, dat ook aan Christus, niet als instrumenteele oorzaak, maar als werkzaam met den Vader en den Geest, toekomt [5]).

Zoo is zij onderscheiden van het werk der bekeering, waarover in een lange excurs wordt gehandeld [6]). God is het, die alle noodzakelijke middelen tot bekeering, namelijk levend geloof en bekeering door de wedergeboorte moet schenken [7]). De mensch is onmachtig vóór zijn eigen bekeering.De kracht tot bekeering schenkt God alleen, en komt niet voor een deel voort uit de natuurlijke krachten van den wil, die vrij kiest. De bekeering is deels habitueel, deels actueel. Habitueel ontvangt men door de wedergeboorte de krachten van geloof en liefde. Actueel gelooft men metterdaad en oefent zich in de liefde. De kracht tot beide geeft God alleen, maar de wijze van uitwerking (modus effectionis) is verschillend. Want terwijl God alleen door Zijn almachtige kracht de habitueele bekeering werkt, zoodat het onmogelijk is, dat, als God door Zijn kracht werkt, de mensch niet bekeerd wordt, is het met de actueele bekeering anders gesteld. Deze werkt God niet door de onmiddellijke kracht van Zijn almacht, maar op middellijke wijze, wanneer Hij, deels uitwendig door het Woord des Evangelies, deels inwendig door de hulp van Zijn Geest, de krachten van geloof en liefde, door Hem in de habitueele bekeering geschonken, opwekt en versterkt om daden des geloofs en der liefde te doen. Onder de hulpmiddelen, waarvan de H. Geest zich bedient, behoort ook de

---

[1]) *Opera*, I pag. 120*b*. [2]) *Opera*, II pag.17*b*. [3]) *Opera*, II pag.173*b*. [4]) *Opera*, II pag. 48*b*. [5]) *Opera*, II pag. 291*b*. [6]) *Opera*, I pag.117—163. [7]) *Opera*, I pag. 123*a*.

goedgunstige en krachtige beteugeling van de verleiding van vleesch, Satan en wereld, opdat de daden ook op de krachten zouden volgen [1]). Deze beschouwing komt weer in lijnrechten strijd met den tegenstander, die aan de actueele bekeering de eerste plaats geeft en daarop de habitueele laat volgen Dan wordt de daad des geloofs wel gedeeltelijk toegeschreven aan de voldoende genade Gods (sufficiens gratia), maar ook voor een deel aan de natuurlijke kracht en de keuze van den vrijen wil [2]). Gomarus stelt beslist tegenover de voldoende genade Gods, waarvan zijn tegenpartij spreekt, de volmakende genade Gods (perficiens gratia), die door haar onoverwinnelijke kracht geloof en bekeering werkt, en hierbij niet afhankelijk is van den vrijen wil [3]), die dikwijls als een voorwendsel dient om Gods genade te loochenen [4]).

Het doel der bekeering is God standvastig te dienen, in Zijn Zoon Jezus te gelooven en Hem met standvastige hoop te verwachten [5]).

Ook de menschelijke werkzaamheid bij de bekeering van anderen wordt omschreven. God werkt op verschillende wijze door onze bediening de bekeering van anderen. Habitueel in oneigenlijken zin, omdat wij dan slechts de aanleiding (occasio) en de voorafgaande voorwaarde zijn, en het God is, die door Zijn Geest de wedergeboorte werkt en, na de prediking van het Evangelie der bekeering en des geloofs, de krachten van geloof en bekeering in de zielen der uitverkorenen instort, opdat zij in staat zouden zijn, het Evangelie te gehoorzamen. Van de actueele bekeering zijn de predikers de instrumenteele oorzaak. De hoorders tot die bekeering op te wekken, is het doel van de prediking des Evangelies [6]).

Goede werken worden nooit volmaakt, omdat wij niet alles doen, noch geheel en al, noch altijd, wat wij doen moeten [7]). In dit leven zullen wij nooit zoo ver komen [8]). Onze wedergeboorte en heiligmaking staan hier nog slechts in hun begin [9]). De voortdurende strijd tusschen vleesch en geest houdt ons van de volmaakte vervulling der wet nog af [10]). Het verwondert ons dan ook niet, dat Gomarus de Roomsche leer der overtollige werken (opera supererogatoria) als een droom [11]), ja als een allervalscht gevoelen bestrijdt [12]).

[1]) *Opera*, I pag. 153*b*. [2]) *Opera*, I pag. 138*a.b*. [3]) *Opera*, I pag. 159*a*; ook I, pag. 110*a*, 379, II, pag. 185*a*, 200*a*, 417*b*. [4]) *Opera*, II pag. 482*a*. [5]) *Opera*, II pag. 255*b*. [6]) *Opera*, I pag. 154*b*. [7]) *Opera*, I pag. 99*a*, 390*a*, 391*b*. [8]) *Opera*, II pag. 423*b*. [9]) *Opera*, II pag. 72*a*. [10]) *Opera*, II pag. 177*b*. [11]) *Opera*, II pag. 459*b*. [12]) *Opera*, II pag. 168*b*.

Dit neemt niet weg, dat de geloovigen hoe langer hoe ijveriger naar de volmaking moeten jagen [1]. De goede werken zijn noodzakelijk ter zaligheid, niet als de oorzaak daarvan (want zij zijn aan God verschuldigd en dus niet verdienstelijk, zij zijn onvolmaakt, en wegen als tijdelijke daden tegen het eeuwige leven niet op) [2], maar als de weg daarheen [3].

De werken der heidenen geschieden niet uit het geloof en uit de kennis van God en Zijn wil, en daarom zijn zij zonden. Om dezelfde reden zijn zij als ἐθελοθρησκεία en bijgeloovige werken te veroordeelen, omdat zij niet alleen zonder geloof, maar ook tegen het geloof gedaan worden, dat de H. Schrift van ons eischt [4]. Wij moeten echter aan hun zaligheid niet wanhopen, omdat Gods oordeelen en besluiten aangaande de afzonderlijke menschen en volken ons onbekend zijn [5].

Vele Antichristen zijn reeds verschenen, als Cerinthus, de Ebionieten, Simon Magus, Basilides en de Nicolaieten, waaroverAugustinus Philastrius' „de haeretibus'' kan geraadpleegd worden [6]. Gomarus meent ook den Paus dien naam te kunnen geven, omdat hij Christus wel met den mond belijdt, maar diens drievoudig ambt inderdaad schendt [7]. Christus heeft hem als plaatsvervanger op aarde niet noodig, omdat Hij bij ons tegenwoordig is [8]. De wonderen, die de priesters doen, zijn geen kenmerken van de Christelijke Kerk, maar van den Antichrist (2 Thess. 2 : 9) [9].

Ook het primaat van Petrus, en daarmede dat van den Paus wordt bestreden [10]. Op gelijke wijze bestrijdt Gomarus het gezag van den bisschop. Nergens in de H. Schrift wordt hij, volgens Gomarus, boven de ouderlingen (presbyters) gesteld. De onderscheiding is gegrond niet op goddelijke instelling, maar op menschelijke traditie, vergezeld van hoogmoed [11].

Ook de monnikenstand wordt veroordeeld. Ten onrechte eigenen zij zich, met voorbijgang van alle andere Christenen den naam van „broeders'' toe [12]. En waar zij niet werken en zoo niet doen, wat Gode aangenaam is, maar met bijgeloovigheden en beeldendienst den tijd doorbrengen, zijn zij niet waard, van het Evangelie te leven [13]. De Roomsche leer van onthouding van bepaalde spijzen is tegen de leer van den apostel [14].

---

[1]) *Opera*, II pag. 206*b*. [2]) *Opera*, II pag. 41*b*, 42*a*. [3]) *Opera*, II pag. 398*b*. [4]) *Opera*, II pag. 76*b*. [5]) *Opera*, II pag. 70*b*. [6]) *Opera*, II pag. 462*b*. [7]) *Opera*, II pag. 465*a*, 273*a*. [8]) *Opera*, II pag. 502*a*. [9]) *Opera*, II pag. 273*b*. [10]) *Opera*, II pag.155*b*, 417*a*. [11]) *Opera*, II pag. 435*b*. [12]) *Opera*, II pag. 88*a*. [13]) *Opera*, II pag. 276*b*. [14]) *Opera*, II pag. 241*a*.

De Kerk is, blijkens de historie, verdeeld in twee deelen: het Joodsche en het Katholieke. Is het eerste „de getrouwde" (conjugata), het tweede is „de onvruchtbare en verlatene" (sterilis), Gal. 4 : 27*b* [1]). De Kerk der uitverkorenen is pilaar en vastigheid der waarheid. Zij heet zoo, omdat zij als geestelijke pilaar niet alleen standvastig en hecht is, maar ook, omdat zij wachteres en vastigheid der waarheid is, die haar van Godswege gegeven is, voor zoover zij namelijk de kennis van de waarheid des Evangelies door een waar geloof in zichzelf bewaart en die buiten haar in de wereld voordraagt (praetendit) en verdedigt [2]). De Kerk is er altijd. Toch is zij niet steeds overal, noch op gelijke wijze zichtbaar [3]). Zichtbare kerken zijn dikwijls onstandvastig en de kerken van een groot deel van Azië, Afrika en Europa strekken ten bewijze, hoevele kerken van de waarheid zijn afgevallen [4]). Toch mag aan de standvastigheid der Kerk niet getwijfeld worden, omdat Christus het fundament der Kerk zal blijven en de poorten der hel haar niet zullen overweldigen [5]). Christus is het universeele en onmiddellijke Hoofd Zijner Kerk, met wien wij, door de overwinnende kracht des H. Geestes, door de banden van geloof en liefde verbonden en vereenigd zijn [6]). Van schitterende tempels is het welzijn der Kerk niet afhankelijk: ook in een huis kan de Kerk bijeenkomen [7]). Niet alleen een openbare, talrijke menigte van Christenen, maar ook een particuliere bijeenkomst van weinige geloovigen is de Kerk [8]). Als onze moeder hebben wij haar in waarde te houden [9]). Haar ongedeelde eenheid (incolumitas) moet ons ter harte gaan [10]). Die haar door tyrannie, scheurmakerij of valsche leer verstoren en haar heil in den weg staan, zullen niet ongestraft blijven: het is het huis van God en Christus [11]). Hiertoe moet de eenheid van geloof en liefde bewaard worden en mag niemand de eenheid en opbouw der Kerk door valsche leer of onzuiver leven schenden [12]). Ketterijen en scheuringen schaden de Kerk meer dan vervolgingen, en valsche leeraars meer dan tyrannen [13]). De moeder der ketterij is de hoogmoed [14]). De Kerk mag niet beschuldigd worden, als er ketterijen in haar opkomen, want niet allen, die in de Kerk zijn, zijn geheel en al van de Kerk. Daarom moeten wij voorzich-

---

[1]) *Opera*, II pag. 146*a*. [2]) *Opera*, II pag. 145*b*. [3]) *Opera*, II pag. 70*a*. [4]) *Opera*, II pag. 145*a*. [5]) *Opera*, II pag. 423*a*. [6]) *Opera*, II pag. 240*a*. [7]) *Opera*, II pag. 83*a*. [8]) *Opera*, II pag. 283*a*. [9]) *Opera*, II pag. 174*a*. [10]) *Opera*, II pag. 259*a*. [11]) *Opera*, II pag. 313*a*. [12]) *Opera*, II pag. 422*a.b*. [13]) *Opera*, II pag. 168*a*. [14]) *Opera*, II pag. 240*a*.

tig en standvastig zijn [1]). Geen nieuwe, maar alleen de oude leer moet geleerd worden, dat is die, welke in God haar oorsprong vindt en van den beginne is overgeleverd [2]). De verbreiding der Kerk moet niet aan de krachten der menschen, maar aan de goddelijke macht en genade toegeschreven worden. Wij moeten over haar geluk niet oordeelen naar den tegenwoordigen toestand der Kerk, maar naar het oordeel Gods over haar en de uitkomst [3]). Orde is vooral in de Kerk noodzakelijk en lofwaardig. Waar orde en geloofshechtheid is, daar moet men erkennen, dat de Kerk er is [4]). De veelheid der secten is geen zeker kenmerk van de waarheid en de aanwezigheid der Kerk van Christus [5]). Goddeloozen en die zich door leer of leven misdragen, mogen in de Kerk niet geduld worden, maar moeten uit haar midden worden weggedaan, om de goeden niet te schaden. Bij de toepassing der kerkelijke tucht moeten naast ijver ook liefde en orde heerschen, zoodat aan het vonnis een onderzoek voorafga en beleidvolle pogingen worden aangewend om dwalenden te overtuigen, opdat het heilzame medicijn geen vergif worde [6]). De lof voor de bewaring der Kerk moet niet aan ons, maar aan God worden toegekend. Noch een groote menigte, noch uitwendige schijn en glans zijn een zeker kenmerk van de Kerk en de uitverkorenen. Aan Gods Vaderzorg mogen wij niet twijfelen, en ook aan de meest verdorven Kerk mogen wij niet absoluut wanhopen [7]). Tot dwaling vervallen Kerken mogen niet verworpen worden, maar moeten op bezonnen en vaderlijke wijze op den weg teruggeroepen en weder opgericht worden [8]). Tegen de Novatianen poneert Gomarus, dat wij aan gevallenen niet mogen wanhopen [9]). Zoo moeten de Kerken nederig zijn en dankbaar. Nederig, omdat zij als een kandelaar in zichzelf alle licht missen; dankbaar, omdat zij het licht dragen, haar geschonken in de bediening van het Woord Gods [10]). Tot godsdienstige oefeningen (exercitia pietatis) moeten wij elkander wederkeerig opwekken [11]).

De predikanten moeten door leer en leven een voorbeeld geven [12]). Zij moeten hun hoorders in Christus opbouwen, waar er zoovelen zijn, die door valsche leer en vervolging trachten de Kerk te verwoesten en haar van Christus af te trekken [13]). Zij moe-

[1]) *Opera*, II pag. 464*b*. [2]) *Opera*, II pag. 464*a*. [3]) *Opera*, II pag. 174*b*. [4]) *Opera*, II pag. 239*a*. [5]) *Opera*, II pag. 447*a*. [6]) *Opera*, II pag. 510*a*. [7]) *Opera*, II pag. 70*a*. [8]) *Opera*, II pag. 133*a*. [9]) *Opera*, II pag. 168*a*. [10]) *Opera*, II pag. 502*b*. [11]) *Opera*, II pag. 359*b*. [12]) *Opera*, II pag. 185*b*, 435*a*, 276*b*. [13]) *Opera*, II pag. 423*a*.

ten zorgen voor het heil der Kerk, en haar niet alleen, als zij staat, bevestigen, maar ook, als zij gevallen is, naar hun krachten oprichten [1]. Zij moeten standvastigheid en welwillendheid betoonen bij het zorgen voor anderer heil, naar het voorbeeld des Heeren, die ook aan de meest hardnekkigen langen tijd en mild Zijn genade aanbiedt [2]; zij moeten ook niet alleen lichten, doch ook zeer zwaren strijd voor de Kerk over hebben [3], en zoo hun eigen rust volgaarne bij het welzijn der Kerk achterstellen [4]. Zij moeten hun hoorders niet alleen vermanen, maar hen ook ondervragen [5], en ook voorzichtig met de bevatting van hun hoorders rekening houden [6]. Zij moeten zich beijveren niet om zich boven anderen te stellen, maar om hen naar hun krachten van nut te zijn [7].

De Anabaptisten bestrijdt Gomarus in hun meening, dat de predikant zijn arbeid om niet moet verrichten [8], al erkent hij, dat zij geld en eer niet mogen zoeken en zij het geloof van hun hoorders en de wasdom ervan als de voornaamste vrucht van hun arbeid op het oog moeten hebben [9]. Zij mogen echter, zonder zich iets aan te matigen, in den strijd met tegenstanders, de gaven, die zij van God ontvangen hebben, naar het voorbeeld van Paulus, wel in herinnering brengen (Filipp. 3 : 4—6) [10]. Zij hebben een goddelijke roeping [11]. Veracht Schwenckfeld de uitwendige bediening [12], Gomarus acht vooral hen, die een openlijk ambt in de Kerk bekleeden, liefde en eer waardig [13]. Geloovige dienaren van Christus moeten wij bij anderen aanbevelen, om zoo valsche leeraars tegen te werken [14], voor wie men op zijn hoede zij, want het zijn schadelijke roovers, die niet alleen de vrijheid en zaligheid der zwakken, maar ook der sterken belagen [15]. Wij moeten hun echter wel gelegenheid geven om tot bekeering te komen [16].

Van vrouwelijke predikanten wil Gomarus niet weten. In de Kerk mag de vrouw in het geheel niet leeren [17].

De predikanten moeten elkander, al verschillen de gaven, in liefde en eere houden [18], en elkanders vrienden zijn. Boven alles gaat echter de vriendschap der waarheid (magis amica veritas) [19].

Tegenover de Anabaptisten komt Gomarus op voor het ambt der

---

[1] *Opera*, II pag. 173*b*. [2] *Opera*, II pag. 60*b*. [3] *Opera*, II pag. 238*a*. [4] *Opera*, II pag. 259*a*. [5] *Opera*, II pag. 273*a*. [6] *Opera*, II pag. 325*a*.*b*, 66*a*. [7] *Opera*, II pag. 9*b*. [8] *Opera*, II pag. 335*a*. [9] *Opera*, II pag. 9*b*. [10] *Opera*, II pag. 206*a*. [11] *Opera*, II pag. 324*b*. [12] *Opera*, II pag. 173*b*. [13] *Opera*, II pag. 83*a*. [14] *Opera*, II pag. 228*a*. [15] *Opera*, II pag. 239*a*. [16] *Opera*, II pag. 511*a*. [17] *Opera*, II pag. 511*a*. [18] *Opera*, II pag. 266*a*. [19] *Opera*, II pag. 156*a*.

Overheid. Wij moeten het in eere houden. Van Godswege heeft zij het zwaard ontvangen [1]). Zij moet aan God onderworpen zijn en niets ondernemen tegen Zijn wil. Wij zijn haar gehoorzaamheid verschuldigd, mits wij daarin ook Gode gehoorzaamheid kunnen bewijzen. De publieke lasten moeten geduldig gedragen worden. Het is onrecht tegen God, als wij in belastingen de overheid bedriegen. Ook die overheidspersonen, die wegens hun gebreken (vitia) niet waard zijn geëerd te worden, moeten desniettegenstaande om hun ambt geëerd worden [2]).

Ook de Roomsche overheidsopvatting wordt bestreden. Af te keuren is de ongehoorzaamheid en onrechtvaardigheid van den Paus, als hij niet alleen zichzelf en zijn kerkedienaren aan alle burgerlijke macht geheel en al onttrekt, maar ook beweert, dat alle politieke macht en alle menschen hem onderworpen moeten zijn [3]).

De juiste verhouding van Overheid en Kerk formuleert Gomarus aldus: Koningen, vorsten en magistraten zijn, wat lichamelijke en uiterlijke macht betreft, de meerderen van de dienaren des Woords, die hierin hun onderdanen zijn. Wat echter de verzorging en het heil der ziel betreft, zijn de Overheden met betrekking tot de dienaren des Woords de minderen. Dit brengt mede voor de Overheid: eerbied jegens de predikanten in goddelijke en geestelijke aangelegenheden, indien dezen tenminste hun ambt juist en geloovig bekleeden, en voor de predikanten: eerbied jegens de magistraten in menschelijke, aardsche dingen [4]).

De sacramenten zijn geen teekenen alleen zonder waarde (nuda et inania signa), maar zegelen en organen van de gemeenschap met Christus. Alleen de geloovigen hebben daar deel aan [5]). Voor ongeloovigen hebben zij geen nut tot hun gerechtigheid en zaligheid [6]). Rome's leer, dat de sacramenten ex opere operato werken, is hiermede geoordeeld [7]). Ook de doop van Johannes wordt als sacrament erkend [8]).

In een afzonderlijke „Digressio" wordt de doopsgedachte van Bellarminus bestreden, die leerde, dat onze doop de ware, eigenlijke en instrumenteele oorzaak der vergeving van zonden en der wedergeboorte of volmaakte heiligmaking der ziel is, door het instor-

[1]) *Opera*, II pag. 423*b*, 447*b*, I pag. 421*b*. [2]) *Opera*, II pag. 73*a*.*b*. [3]) *Opera*, I pag. 247*a*. [4]) *Opera*, II pag. 335*a*. [5]) *Opera*, II pag. 169*b*. [6]) *Opera*, II pag. 26*b*. [7]) *Opera*, I pag 387. [8]) *Opera*, I pag. 23*a*.

ten van de eigenschappen (habitus) van geloof, hoop en liefde en dat hij in onze ziel een geestelijk en onuitwischbaar merk (character indelebilis) instempelt [1]). De Anabaptisten wijst hij er op, dat de doop niet alleen de besnijdenis van Christus wordt genoemd, maar ook, dat hij ons hetzelfde verzegelt als de besnijdenis. Hierom meent Gomarus te kunnen vaststellen, dat de doop in de plaats der besnijdenis gekomen is [2]). Leert Rome de noodzakelijkheid van den doop, Gomarus betoogt, dat in Joh. 3:5 in de uitdrukking „water en geest'' onder het water niet de doop, maar de H. Geest moet verstaan worden [3]).

Zoowel de Roomsche als de Luthersche Avondmaalsleer wordt bestreden. Het misoffer, waardoor, volgens het Roomsche verzinsel, de priesters Christus dagelijks offeren tot vergeving van zonden, is een schandelijke ontkenning van het eenige offer van Christus en de kracht daarvan [4]). De Luthersche ubiquiteitsleer wordt bestreden [5]); Joh. 20 : 19 kan hiervoor als bewijsplaats niet gelden. Dat Christus binnenkomt, als de deuren gesloten zijn, houdt, volgens Gomarus, niets meer dan een tijdsbepaling in. Christus kwam bij den avond. De wijze van binnenkomen nl., terwijl de deuren gesloten waren en gesloten bleven, wordt er niet door uitgedrukt [6]). Ook een beroep op Christus' geboorte (utero clauso manente), wordt afgewezen.

Christus' lichaam moet niet sacramenteel gegeten worden, op grond van welke bewering de oude theologen in den tijd van Augustinus het sacrament ook aan de kinderen, als noodzakelijk ter zaligheid, mededeelden, maar geestelijk. Dit doet hij, die gelooft, dat de Zoon van God Zijn vleesch in eenheid des persoons heeft aangenomen en voor het leven der wereld tot een offer voor de geloovigen heeft gebracht. Zoo eten wij, door het eten van Zijn vleesch, de gansche persoon, en hebben gemeenschap met Hem [7]).

Met geëxcommuniceerden moeten wij allen vertrouwelijken omgang vermijden. Het doel der excommunicatie is hun heil en daarom moeten zij door vriendelijke vermaningen weer op den weg teruggeroepen worden [8]).

Bij het eerste Avondmaal had Judas geen deel aan het sacrament, ja, was er zelfs niet bij tegenwoordig [9]), een exegetisch resul-

---

[1]) *Opera*, I pag. 386. [2]) *Opera*, II pag. 239*b*. [3]) *Opera*, I pag. 345*a.b*. [4]) *Opera*, II pag. 335*b*. [5]) *Opera*, I pag. 357*a*, 358*a*. [6]) *Opera*, I pag. 497*a.b*, 498*a*, 499*b*. [7]) *Opera*, I pag. 409*a*, 411*b*, 412*b*. [8]) *Opera*, II pag. 276*b*. [9]) *Opera*, I pag. 472*b*.

taat, dat, zooals wij in een vorig hoofdstuk zagen, later door sommigen als heterodox werd aangemerkt [1]).

Wanneer wij het voorgaande overzien, is het te begrijpen, dat Gomarus meer als dogmaticus, dan als exegeet bekend is geworden, waar zijn exegese vooral een leerstellig doel had. Dit neemt echter niet weg, dat hij ook als exegeet zijn sporen heeft verdiend en daarom een uitvoerige beschouwing waard is. Bestudeering van zijn uitlegkundige geschriften, die het grootste deel van zijn „Opera" in beslag nemen, leidt tot waardeering van zijn principieele en praktische, bescheiden en ernstige, zelfstandige en wetenschappelijke exegese.

---

[1]) Zie hiervoor: blz. 317; in dit opzicht was Gomarus het dus met de Confessie niet eens, zie: E. F. Karl Müller, *Die Bekenntnisschriften*, S. 247.

ELFDE HOOFDSTUK

GESCHRIFTEN OVER VERSCHILLENDE ONDERWERPEN

Onder dit hoofd zullen twee geschriften besproken worden, die in de Opera staan afgedrukt en die in het vorige hoofdstuk moeilijk konden worden ondergebracht.

Het eerste geschrift draagt den titel: „Examen controversiarum, de genealogia Christi" [1]. Het is opgedragen aan Abr. Musholius, emer. pred. van Breda en Aeg. Bursius, predikant te Middelburg [2]. In de „Opdracht" betoogt de schrijver het volgende. Het gaat bij dit vraagstuk niet om ijdele geslachtsrekeningen (2 Tim. 1 : 4), maar om de aanbiddelijke afkomst van onzen Zaligmaker. Door anderen er toe aangezet is hij er mede begonnen, om de onderscheiden meeningen der theologen duidelijk voor te stellen. Met Musholius is hij al meer dan 40 jaar bevriend; op tweeërlei wijze zijn zij familie. Ook Bursius wordt hoogelijk geprezen. Hij heeft het eerst Gomarus tot dezen arbeid aangespoord en heeft hem opgewekt, om zijn onuitgegeven studie over dit onderwerp voor de pers gereed te maken. Den 1sten Juni 1627 ging het geschrift in druk. Het werk moest dienen, om de gevoelens der patres en der latere theologen te onderzoeken en alzoo de waarheid aan het licht te brengen.

In de inleiding stelt hij het probleem. De Joden en de „profane" menschen, vijanden van Christus en de Evangelisten, beweren, dat de mededeelingen van Mattheüs en Lucas met de heilige historie in strijd zijn en dat zij ook onderling weer verschillen, een bewering, die de Christenen, gedreven door hun vast inspiratiegeloof, bestrijden. Op onderscheiden wijzen is getracht de moeilijkheden, die hier rijzen, tot een oplossing te brengen. Sommigen weten in hun wanhoop niets beters te doen dan te zwijgen. Door anderen gedrongen, zal Gomarus thans zijn meening zeggen [3].

---

[1]) *Opera*, III pag. 298—312; L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 74, no. 15.
[2]) *Opera*, III pag. 447, 448. [3]) *Opera*, III pag. 298.

Het eerste hoofdstuk geeft de teksten, die hier in geding zijn, nl. Matth. 1 : 1—17 en Luc. 3 : 23—38. Voor het Grieksch volgt de schrijver R. Stephanus, voor den Latijnschen tekst van Mattheüs den reformator Theodorus Beza, terwijl Gomarus zelf de Latijnsche vertaling van Lucas geeft [1]).

Lucas (3 : 36) voegt Kainan in, die in Gen. 10 : 24 en 1 Kron. 1 : 18 niet wordt genoemd. Mogelijk is het een bijnaam van Sala geweest. Ook kan, zooals dit vaker voorkomt, door Mozes een geslacht zijn overgeslagen. Moeilijkheden, die hierbij zouden kunnen rijzen, worden breedvoerig besproken. De conclusie luidt: in dit opzicht is er geen tegenspraak tusschen Lucas en Mozes [2]).

Twee moeilijkheden rijzen er bij vergelijking der koningen van Juda, zooals Mattheüs die geeft en zooals zij bij de profeten voorkomen. Het minst opvallend is, dat (Matth. 1 : 8), met voorbijgaan van Amazia van grootvader op kleinzoon wordt overgesprongen, doch meer bespreking eischt de vraag, of Jechonia de zoon van Josia of van Jojakim was. Ook over de afkomst van Salathiël en Zerubbabel wordt een hoofdstuk ten beste gegeven, waarbij wordt aangetoond, dat Jechonia in eigenlijken zin de vader van Salathiël was [3]).

Tusschen Mattheüs en Lucas onderling wordt eveneens overeenstemming gezocht. Loopt de geslachtslijn van Jozef over Salomo en Jacob, of over Nathan en Heli? Het voorbeeld van Obed, die alleen door adoptie van Naomi kon afstammen (Ruth 4 : 17) moet hier verheldering brengen. Door de Evangelisten is met verschillend recht, dat der natuur en dat der wet gerekend. Jozef, Jezus' pleegvader was de zoon van Jacob, en de schoonzoon van Heli. De conclusie luidt dus, dat Christus niet uit Salomo, maar uit Nathan Zijn oorsprong heeft [4]).

Bij wijze van toevoegsel geeft Gomarus een korte uiteenzetting over de vraag, in welke taal het Evangelie van Mattheüs is geschreven. Door gebrek aan tijd kan hij het niet breedvoeriger doen. De titel luidt: „De Evangelio Matthaei quanam lingua sit scriptum dissertatio'' [5]). De studie is opgedragen aan Joh. Brunaeus, juris utrimque doctor, senator te Middelburg. De meeste schrijvers, aldus Gomarus, meenen, dat Mattheüs zijn Evangelie

---

[1]) *Opera*, III pag. 298, 299 (cap. 1). [2]) *Opera*, III pag. 299—301 (cap. 2). [3]) *Opera*, III pag. 301—306 (cap. 3, 4). [4]) *Opera*, III pag. 307—312 (cap. 5). [5]) *Opera*, III pag. 313—316.

in het Hebreeuwsch schreef; een nauwkeurig onderzoek wijst uit, dat hij zich van het Grieksch bediende. Voor de eerste opvatting wordt steun gezocht in de getuigenissen der patres (Papias, Irenaeus, Eusebius, Epiphanius, Athanasius, Chrysostomus, Hiëronymus en vooral Theophylactus). Aan twijfel onderhevig is de verzekering van Beza, dat Mattheüs òf geen Hebreeuwsch, òf Hebreeuwsch en Grieksch beide heeft geschreven, of dat een ander het Hebreeuwsch van Mattheüs vertaald heeft. De patres zijn op een dwaalspoor gebracht, doordat zij lichtgeloovig naar Papias geluisterd hebben. Het Hebreeër-evangelie is het werk van een pseudo-Mattheüs en heeft met het authentieke Evangelie van Mattheüs niets te maken. De verschillende Hebreeuwsche Mattheüsevangeliën die thans, in Latijnsche vertaling van Munsterus en Mercerus, het licht zien, staan dus niet in verband met het authentieke Evangelie van Mattheüs, maar zijn vertalingen van menschen van zeer uiteenloopende beschaving, uit het Grieksch of Latijn in het Hebreeuwsch. Zelfs Joh. Mercerus levert voor deze stelling de bewijzen.

Aan de Hebreeuwsche poëzie wijdt Gomarus zijn geschrift: „Davidis Lyra seu nova Hebraea S. Scripturae ars poetica" [1]. Het geeft, zooals de titel reeds aangeeft, een beschrijving van de regels der metriek, toegelicht door heilige voorbeelden en parallellen van Pindarus en Sophocles [2]. Het is opgedragen aan de theologische doctoren A. Thysius en C. L'Empereur ab Oppyck, de eerste theologische professor, de laatste hoogleeraar in het Hebreeuwsch, beiden te Leiden [3]. Een „Beoordeeling" „aan den lezer", in het Latijn gesteld van den laatste, is in de „Opera" opgenomen [4].

Gomarus roemt in zijn opdracht de oude, heilige verzen, die door de bezieling van den Geest des hemels in de Hebreeuwsche gedenkstukken der H. Schrift zijn bewaard en tot eer van God en om als leer der zaligheid voor de menschen te dienen, zijn gedicht [5]. Met Jozefus, Eusebius, Theodoretus, Hiëronymus, Augustinus en Isidorus beweert hij tegenover mannen als Julianus den Afvallige, Augustinus Steuchus van Eugubium e.a., dat de H. Schrift metrieke verzen bevat [6]. Maar de meeningen van hen, aan wier zijde Gomarus zich stelt, zijn onderling weer verschillend. Evenals ou-

---

[1]) *Opera*, III pag. 388—439; L. D. Petit, *Bibliographische Lijst*, blz. 75, no. 18.
[2]) *Opera*, III pag. 388. [3]) *Opera*, III pag. 388. [4]) *Opera*, III pag. 440, 441, 448, 449 (Leiden, 13 Sept. 1637). [5]) *Opera*, III pag. 388. [6]) *Opera*, III pag. 388—390.

deren, zooals Jozefus en Eusebius, verdedigt hij, dat de versmaat ons bekend is, tegen de bewering van anderen in, dat door de schandelijke onachtzaamheid der Joden, deze kennis na de tijden der profeten langzamerhand vergeten is [1]. Over de vraag of die kennis weer kan verkregen worden, loopen evenzeer de meeningen uiteen [2].

Gomarus gevoelde zich geprikkeld tot dit onderzoek en tot een vergelijking van de bijbelsche metriek met de lyrische poëzie van Pindarus en Sophocles. Zijn onderzoek was hem een aangename afwisseling in zijn studie om hem, waar zijn krachten door ingespannen arbeid afgenomen waren, in den vacantietijd te verfrisschen en hemzelf en zijn hoorders in het lezen van het boek Job in het Hebreeuwsch te ontwikkelen. Hij hoopt, dat de uitkomst zijn pogingen niet beschaamd zal maken en meent als een vaststaand resultaat gevonden te hebben, dat er een goede overeenkomst tusschen de heilige en profane lyriek bestaat. Twintig jaar geleden, zegt hij, heeft hij dit reeds elders, bij de exegese van Job, aangetoond, hetgeen hij ook later in de academie voor zijn hoorders kort heeft uiteengezet. Niet om het εὕρηκα van Archimedes te doen hooren, maar om zijn duidelijke vondsten mede te deelen en om zoo anderen tot een nauwkeuriger onderzoek aan te sporen, heeft hij een studie in het licht gegeven, al heeft hij, van eigen zwakheid bewust, eenigen tijd gedraald. Dat zij thans verschijnt, is op aandrang van Thysius en den oriëntalist Golius, terwijl ook het woord en de brieven van Lod. de Dieu niet weinig daartoe hebben bijgedragen [3]. Deze opdracht is gedateerd: Groningen, 10 Oct. 1636 [4].

In een 24-tal hoofdstukken wordt het onderwerp behandeld [5]. Na in stellingen gedefiniëerd te hebben, wat te verstaan is onder lengte van syllaben [6], voeten [7] en liedersoorten [8], worden de regels van jambische, trochaeische, dactylische, anapaestische, choriambische, Jonische, antispastische en paeonische gedichten gegeven, telkens door Hebreeuwsche en Grieksche voorbeelden toegelicht [9]. Daarna volgt de behandeling en bespreking van een keur van heilige gedichten, nl. Ps. 25, 34, 37, 111, 112, 119, 145, Spr. 31, Klaagl. 3, Ex. 15, Deut. 32, Job 3 [10].

God heeft het zoo beschikt, opdat deze dichtkunst zou strekken

---

[1] *Opera*, III pag. 390, 391. [2] *Opera*, III pag. 391. [3] *Opera*, III pag. 391. [4] *Opera*, III pag. 392. [5] *Opera*, III pag. 393—415. [6] *Opera*, III pag. 393 (cap. 1). [7] *Opera*, III pag. 394 (cap. 2). [8] *Opera*, III pag. 394, 395 (cap. 3). [9] *Opera*, III pag. 395—415 (cap. 4—24). [10] *Opera*, III pag. 415—439.

tot sierlijkheid der goddelijke poëzie, tot een aansporing om deze nauwkeuriger te overdenken en opdat het zou bezielen, om Gode alle eer toe te brengen [1]).

Op dit geschrift maakt Dan. Heinsius een 12-regelig gedicht [2]), waarin hij zegt: Gomarus, van zijn vroegste jeugd in de geboden des Heeren onderwezen, die godsvrucht, heilige vrijheid en vriendentrouw boven zijn vaderland stelde en gewend was, zich onverschrokken uit te spreken, heeft, nadat hij alle Oostersche schatten had bijeengebracht, en de wereld en het gansche nageslacht aan zich had verplicht, het eerst de Idumeesche liederen, de wonderspreuken der heiligen, kunstvol geordend. Laten anderen het vertreden, de reeds grijze, maar onsterfelijke zwaan leert, dat God een dichter is en dat Hij het is, die de profeten drijft.

Voetius stemde hiermede in en heeft dezen arbeid van Gomarus als een „eruditus labor" geprezen [3]).

---

[1]) *Opera,* III pag. 439 *b.* [2]) In het Latijn, *Opera,* III pag. 392. [3]) A. C. Duker, *G. Voetius,* I blz. 78.

TWAALFDE HOOFDSTUK

GODSDIENST, VROOMHEID, KARAKTER, — SLOTOPMERKINGEN

Het is aan geen twijfel onderhevig, dat Gomarus een ijverig kampioen voor de Gereformeerde leer is geweest [1]. In zijn disputaties, maar ook in zijn overige werken, komen zijn Gereformeerde opvattingen duidelijk uit, al schroomde hij niet ten opzichte van sommige kwesties, zooals bijv. de sabbatsheiliging en de formuleering van het object der praedestinatie, leeringen te verkondigen, die afweken van de algemeen gangbare. Zijn voortdurend zich beroepen op de H. Schrift, zijn opkomen voor de eere Gods, zijn liefde tot de wetenschap, zijn uiteenzettingen over praedestinatie en verbond, Wet en Evangelie, Kerk en sacrament, ambt en Overheid leggen alle getuigenis af van zijn Gereformeerde opvattingen.

Met grooten ijver heeft hij afwijkende meeningen steeds bestreden. Zijn groote eerbied voor den Canon, waarvan hij de Apocriefe Boeken geheel wilde scheiden, zijn strijd met Coster en zijn aanhoudend verzet tegen de Roomsche leer doen ons hem kennen als een tegenstander van Rome, die hij de „meretrix magna" waagde te noemen. De Luthersche leer van het Avondmaal en de ubiquiteit van het lichaam van Christus, alsmede de opvatting der Wederdoopers ten aanzien van kinderdoop en Overheid werden door hem krachtig aangevallen. Zijn belangstelling voor de bestrijding der Socinianen en „vrijgeesten" toont, dat hij ook van deze zijde gevaar duchtte, terwijl hij in kerk en academie zich tegen het Remonstrantisme verweerde. Verwikkelingen met Roomschen en Lutherschen zijn ook de oorzaak geweest, dat hij Brugge, Straatsburg, Frankfort en Saumur heeft verlaten of zelfs moeten verlaten en ten gevolge van het veldwinnend Libertinisme meende hij niet langer in Leiden te kunnen blijven.

---

[1]) Vergelijk: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 80.

Bij zijn ijveren voor een wetenschappelijke exegese had Gomarus ook een praktisch-godsdienstig doel. Achter de uitlegging van menig hoofdstuk volgen opmerkingen, die op de praktijk der godzaligheid gericht zijn en ons laten zien, hoe hij oog had voor het feit, dat de Gereformeerde practica nog aan haar begin stond en met het oog op de breedere vorming der predikanten diende ontwikkeld te worden. Doch niet alleen de aanhangsels, de zoogenaamde consectaria of corollaria, maar ook de uitlegging zelf hield rekening met de praktijk.

Het feit, dat Gomarus' naam bijna uitsluitend met de leer der praedestinatie, nog wel met die van het supralapsarisme in verband wordt gebracht, doet ons gemakkelijk uit het oog verliezen, dat Gomarus' vroomheid een ander karakter droeg dan dat van willooze onderworpenheid aan een supralapsarisch besluit Gods. Wel hebben de Remonstranten ter Dordtsche Synode de meening willen doen post vatten, dat vooral de leer der praedestinatie in geding was en dat in de eerste plaats een beslissing genomen moest worden over de „gruwelijke leer'' der bovenvaldrijvers, maar de Synode oordeelde, dat het mogelijk en noodzakelijk was, de artikelen zoodanig op te stellen, dat zoowel supra- als infralapsariërs zich er zonder bezwaar mede konden vereenigen. Voorts plaatste Gomarus tegenover Arminius niet het leerstuk der praedestinatie, maar dat der rechtvaardigmaking op den voorgrond als het cardinale punt, waarop Arminius van de Geref. leer was afgeweken. Tevens is van beteekenis, dat de inaugureele oratie van Gomarus te Leiden niet handelde over de leer der uitverkiezing, maar over het verbond Gods, waarmede de nieuwe hoogleeraar duidelijk aangaf, wat het uitgangspunt van zijn lessen over het Nieuwe Testament zou zijn. Over ditzelfde onderwerp heeft hij ook kort daarop laten disputeeren, terwijl hij persoonlijk zijn gedachten over de praedestinatie eerst in het jaar 1604, dus pas na 10-jarigen academiearbeid uiteenzette, hiertoe gedreven door het optreden van zijn heterodoxen ambtgenoot Arminius. Wij mogen dus vaststellen, dat Gomarus' vroomheid niet zóózeer met de leer der uitverkiezing was samengeweven, als men dit gewoon is aan te nemen, terwijl wij niet mogen vergeten, dat hijzelf ons vermaant, ten opzichte van dit leerstuk eerbied, waarheid en voorzichtigheid te betrachten.

Gomarus mag voor zijn tijd ook verdraagzaam genoemd worden.

Van het Socinianisme wilde hij niets weten, maar van Arminius wilde hij verdragen, al wat hij in goeden gemoede zou kunnen, zelfs verklaarde hij in een brief aan Lubbertus, dat kleine verschillen voor hem geen beletsel vormden om met Arminius samen te werken. Toen Gomarus later echter meende, dat Arminius in de voornaamste leerstukken afweek van het Gereformeerde gevoelen, kon hij niet langer zwijgen, maar legde hij ten slotte de vrijmoedige verklaring af, dat hij met het gevoelen van Arminius niet voor Gods rechterstoel zou durven verschijnen. Met diens heterodoxieën ten aanzien van de erfzonde, den vrijen wil en de voorbereiding ter genade, het rechtvaardigmakend geloof, de rechtvaardigmaking en de volharding der heiligen kon hij zich niet vereenigen. Kenmerkend voor zijn vroomheid was ook, dat hij bij alle dingen naar hun einddoel vroeg en dat hij dit niet in den mensch, maar, echt Gereformeerd, alleen in God zocht: soli Deo gloria! [1])

Gomarus' karakter is zeer verschillend beoordeeld. Het is moeilijk, ja schier onmogelijk, zich een juist denkbeeld hiervan te vormen. Gomarus staat te zeer in de voorhoede van den strijd en de oordeelvellingen van mede- en tegenstanders zijn daardoor allicht beïnvloed. Een volledige weergave van meeningen van tijdgenooten brengt ons al evenmin verder als een opsomming van wat het nageslacht over hem heeft beweerd. Enkele meeningen volgen hier. In den „Oorspronck ende Voortganck der Nederlantsche kerckelijcke verschillen" zegt de schrijver bij de vermelding van Gomarus' optreden tegen Arminius in 1604: „Gomarus evenwel opghehitst van syne kerckmeesters, ende syn hoofdich naturel, en konde dit in syn hersenen niet verdraghen". „Noch en was Gomarus selve de allereerste noch de voorbarichste niet, om sich teghen Arminium te kanten, hoewel hy uyter natueren een seer toornich

[1]) Passchier de Fyne deelt in zijn autobiografie over de prediking van Gomarus het volgende mede: „Ik ging ook gaerne ter predicatie, hoorde Doctor Franciscus Gomarus gaerne preeken, ende noch grager de jonge Lucas Trellicatius, ik verstont, ende onthielt meer uyt de predikatien, dan mijne ouders konden denken, also dat my als noch eenige dingen daer van in de memorie leggen. My staat nog voor, hoe ik D. Gomarus hebbe hoore verklaren het 7, 8, 9 en 10. Cap. des Evangeliums van Joannes, ende hem doe seer veele troostelijke dingen tot troost voor de uytverkoorene kinderen Godts hebbe hooren verhaelen, waer door ik de eerste mael op die woorden uytverkoorenen begon te letten, ende begon my selven al in te beelden, dat ik mede onder 't getal van die was, also ik eenige merkteekenen, die D. Gomarus doe stelde, in my bevont te weesen, maar ik kreeg hier by dese gedachten, of ymant die in staet van verwerpinge staet, wel soude konnen een uytverkooren worden?"; zie: *Het Leeven en eenige bysondere voorvallen van Passchier de Fyne*, blz. 3, te vinden in: *Eenige Tractaetjes van Passchier de Fyne*, Amsteldam, 1721.

ende hevich Man was. Hy weet wat brieven hy dagelijcks ontfingh van verscheyden Kerckelijcke, om op Arminij Lessen, Disputen, Woorden, Wercken te letten, ende sich manlijck teghen hem te kanten. Hy heeft selve geklaecht, dat hy wel hadde willen vrede houden, maer dat de Kercken (met desen naem bedeckten eenige Kerckmeesteren haer bedrijff) hem niet met vreden en lieten" [1]).

De „Franckfurtische Religions-Handlungen" typeeren hem als „ein unruhiger, eifriger und hitziger Mann" [2]).

N. Hinlópen schrijft: „Voords was hy een man van een zeer driftigen aert, die, wanneer hem iets onverhoeds bejegende, zichzelven niet bezat, echter ligt te verzoenen, en vry van kwaedaertigheid, daerby zeer bedreven, naeuwkeurig, en van een schrander oordeel" [3]).

Dr. C. Sepp betoogt, dat Gomarus „aan kwaad humeur toegaf en den moed miste, om, gelijk hij op het gebied der wetenschap zich zelven durfde zijn, op dat van handelen en doen heerschappij over zich zelven te oefenen" [4]). De door hem hierna gegeven argumenteering bevredigt mij echter niet. Het is waar, dat Gomarus aanvankelijk zelfs schriftelijk getuigde, dat er, voor zoover hem bekend was, tusschen de Leidsche hoogleeraren geen verschil bestond en dat hij deze meening later door woord en geschrift terugnam, maar dit wijst nog niet op een weifelende houding. De eisch der Christelijke liefde, zoo schreef Gomarus immers zelf, gebood hem het goede van Arminius te denken en te hopen, zoolang het tegendeel niet overtuigend was gebleken. Eerder is dan ook de handelwijze van Arminius te laken, die zich zoo lang schuil hield [5]). Dr. Sepp schrijft verder: „Naauwelijks ken ik een schrijver, door wien Gomarus juister geschetst is dan door Stolker: ‚deze Gomarus was, in weerwil van zijn korzelig en oploopend karakter, van zijne groote eerzucht en zijne zwakheid om te ligt het oor te leenen aan de inblazingen van anderen, een man van rondheid en opregtheid, die veel achting verdiende' " [6]).

Dr. C. P. Hofstede de Groot oordeelt in gelijken geest, als hij schrijft: „Hij was een streng Kalvinist, van natuur wellicht niet

---

[1]) *Oorspronck ende Voortganck*, fol. 12*a*. [2]) *Franckfurtische Religions-Handlungen*, I cap. II § 26, S. 139, 140. [3]) N. Hinlópen, *Historie*, blz. 80. [4]) C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 106. [5]) B. Glasius, *Geschiedenis*, I blz. 111, 112, geeft de redenen op, waarom het conflict tusschen Gomarus en Arminius wel niet kon uitblijven, met markant contrast in Gomarus' nadeel. [6]) C. Sepp, *Het godgeleerd onderwijs*, I blz. 106.

onverdraagzaam, maar ten hoogste prikkelbaar en vatbaar voor de inblazingen van anderen" [1]).

Het oordeel van Dr. B. Glasius is gunstiger: „Zeker, het kan ons niet bevreemden, dat velen en bijzonder de Remonstranten een streng en ongunstig oordeel over Gomarus hebben geveld, maar even zeker schijnt het ons uit hetgeen wij omtrent hem, zelfs uit hem vijandige bronnen hebben leeren kennen, dat hij naar de inspraak zijner innige overtuiging gehandeld en, wat hij deed, pligt geacht heeft. Ongetwijfeld was zijn karakter driftig en oploopend, maar men moet bij de beoordeeling hiervan zijne vorming, zijne lotgevallen, den tijd in welken hij leefde, en niet het minste de les der ondervinding dat het twisten de verbittering duurzaam grooter doet worden, in het oog houden" [2]).

Het oordeel van Dr. L. Knappert is eveneens waard overdacht te worden: „Geen man voor krakeel"; „gelijk Arminius naar voren geschoven en opgehitst" [3]). Dr. P. J. Wijminga spreekt van Gomarus' „zeldzame geleerdheid en logische denkkracht" [4]).

Ten slotte wil ik nog vermelden, dat Dr. Is. van Dijk in een artikel gepoogd heeft een onvriendelijke schaduw, die nog altijd over Gomarus' nagedachtenis was blijven liggen, weg te nemen. Hierbij wijst hij op een drietal „procedé's", waarmede men gepoogd heeft Gomarus boos te maken: „Men geve allereerst iemand die voor een ernstige overtuiging opkomt, te verstaan dat de zaak, die hij voorstaat, heusch niet van zooveel belang is. Al verder beantwoorde men zijn argumenten niet met tegen-argumenten, maar met een honigzoete vermaning tot verdraagzaamheid. Als hij nog niet boos genoeg is, dan verbluffe men hem door de verzekering dat men het in den grond met hem eens is", waarna prof. Van Dijk de door hem bedoelde feiten opsomt en zich vooral scherp uitlaat over Arminius, die zich over zijn gevoelens eigenlijk nergens wilde verantwoorden [5]).

Bij deze beoordeelingen kunnen wij het laten. Inderdaad bezat Gomarus een vurig temperament. Mogelijk is hij in zijn ijver voor de goede zaak wel eens te ver gegaan, maar uit de bronnen is dit niet met zekerheid vast te stellen. Er worden wel in de bronnen inderdaad enkele voorvallen vermeld, die geen gunstigen in-

---

[1]) C. P. Hofstede de Groot, *Honderd jaren*, blz. 389. [2]) B. Glasius, *Godgeleerd Nederland*, I blz. 544, 545. [3]) L. Knappert, *Geschiedenis*, I blz. 102. [4]) P. J. Wijminga, *F. Hommius*, blz. 11. [5]) *Academia Groningana*, blz. 338—346.

druk geven van Gomarus' karakter. „Niet sonder alteratie" zou hij in Oct. 1604, zonder evenwel zijn ambtgenoot te noemen, de voorrede voor zijn disputatie tegen Arminius hebben gehouden. Bij een disputatie van Arminius in 1609 zou hij „van verf en van gelaet" veranderd en na afloop van de disputatie met zijn ambtgenoot in woordenwisseling geraakt zijn, omdat deze Romaniseerende stellingen had verdedigd. Dit zegt echter al even weinig, als de m.i. sterk gekleurde berichten over het voorgevallene op en om de Synode van Dordrecht. Het heet wel, dat de „dulle Gomarus" Martinius uitvunsde en bekwaam was om met Lubbertus de geheele synode in brand te zetten, dat hij met brandende en vurige oogen en een barschen uitspraak tegen Crocius bulderde en grimmig tegen Thysius was, maar het is de vraag, in hoeverre hier de ook ten opzichte van anderen partijdige berichtgever Balcanqual der waarheid getrouw is gebleven. Op de Synode hield hij zich in het geding met de Remonstranten op den achtergrond, zooals hij ook, in den strijd met Arminius, steeds weinig strijdlustig, zich bij voorkeur afzijdig had gehouden. En trad hij in het strijdperk, dan deed hij dit steeds na aarzeling, door de broeders hiertoe aangespoord en zelf ook overtuigd, dat hij ter wille van de waarheid niet langer mocht zwijgen. Zijn houding in Frankfort, zijn handelwijze met Arminius, zijn heengaan uit Leiden bij Vorstius' komst en zijn vertrek uit Saumur wijzen eerder op een karakter, dat den strijd schuwde, al vreesde hij dien niet. Dat hij eerzuchtig zou geweest zijn, acht ik een onbewezen stelling. Zelfs zijn tegenstanders ter Dordtsche Synode verklaarden, dat zijn redevoeringen van bescheidenheid blijk gaven. Maakte hij fouten, dan bekende hij ook eerlijk schuld en betuigde zijn leedwezen over hetgeen geschied was. Verder was hij zeer beslist, week geen duimbreed, als hij meende, dat hij in zijn recht stond. Hij was oprecht en wendde geen pogingen aan, om bij aanzienlijken ten behoeve van zichzelf of van anderen in het gevlei te komen. In zijn huis was een strenge tucht. Zijn wetenschappelijke ijver was zijn gansche leven lang voorbeeldig.

Om zijn geleerdheid en groote gaven was hij in de kringen van Kerk en Academie zeer gezien en zag men hem slechts noode gaan. Door vele geleerden — zie slechts zijn briefwisseling — werden zijn wetenschappelijke bekwaamheden en kennis ten zeerste geprezen.

Zijn invloed na te gaan is onmogelijk. In de desbetreffende hoofdstukken gaven wij reeds ons oordeel over zijn dogmatische, exegetische en apologetische verdiensten. Zijn leerlingen koesterden blijkbaar een diepen eerbied voor hun meester en voor wat zij aan hem te danken hadden [1]. De naam „Gomaristen" was nog in lateren tijd een benaming voor degenen, die zijn opvattingen deelden [2]. Toch heeft Gomarus geen bijzondere „school" gemaakt, wat evenmin zijn begeerte als die van Calvijn was, al werd ook later door Driessen en „Irenaeus contra haereses" zijn naam als gezaghebbend genoemd.

Ook voor wie zijn opvattingen niet deelt, blijft de studie van Gomarus' geschriften èn uit historisch èn uit theologisch oogpunt van groote beteekenis. Welke achting wij ook koesteren mogen voor vele andere zeer bekwame leden der Dordtsche Synode, toch gelooven wij, dat de geschiedenis onzer Vaderlandsche Kerk anders zou geworden zijn, als in den oorsprong en bij den voortgang der Arminiaansche twisten de persoon en het werk van Gomarus ontbroken hadden. Immers door zijn stillen doch machtigen invloed is haar streng Gereformeerd karakter bewaard gebleven.

---

[1] G. Voetius noemt Gomarus: „magnum inter theologos philologum". Als hoogleeraar gebruikte hij wel de „Theses" van zijn grooten leermeester, zie: A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 78, III blz. 19, 20, 47. [2] A. C. Duker, *G. Voetius*, I blz. 343 noemt de benaming „Gommariste ministers" als een scheldnaam.

DERTIENDE HOOFDSTUK

PORTRETTEN

Het Rijkskabinet van prenten en teekeningen in het Rijksmuseum te Amsterdam bezit dertien losse portretten van Gomarus, die tot drie grondtypen terug te brengen zijn[1]. In andere prentenverzamelingen heb ik geen nieuw portret, dat daar ontbrak, kunnen ontdekken.

Het eerste portret van de drie geeft den hoogleeraar te zien op 45-jarigen leeftijd. Het is op tweeërlei wijze gedrukt, waardoor Gomarus zoowel links als rechts is afgebeeld.

Het linksche portret [2] is tegenover de titelbladzijde van dit boek te vinden. De „Illustrium Ordinum Alma'' [3], G. Brandt [4], J. Kok [5], J. P. Arend [6], Dr. L. Knappert [7] en de Chr. Encyclopaedie [8] hebben varianten. Het portret wordt door F. Muller [9] en J. F. van Someren [10] beschreven.

Het rechtsche portret [11] is in de „Illustris Academia'' [12] en door I. Meursius [13] afgedrukt. Ook dit portret wordt door Muller [14] en van Someren [15] beschreven.

Het tweede portret [16] wordt ook door Muller [17] beschreven en

---

[1] Twaalf portretten bevinden zich in de „*Collectie Franken, Gh-Go*'' (*Rijkskabinet te Amsterdam*) en één in een andere portefeuille (*Eng. 24*) aldaar. Twee in boekwerken ingebonden portretten aldaar laat ik buiten beschouwing, omdat die ook in de collectie Franken voorkomen. [2] *Collectie Franken, Gh-Go*, no. 1, 2, 6, 7, 8, 12 (volgens mijn nummering). Het komt voor in: Gomarus, *Opera*, 1664. [3] *Illustrium Ordinum Alma*, pag. 41. [4] G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II tegenover blz. 52. [5] J. Kok, *Vaderl. Woordenboek*, XVIII, tusschen blz. 494 en 495. [6] J.P. Arend, *Algemeene geschiedenis*, III 2de stuk, blz. 418. [7] L. Knappert, *Geschiedenis*, I tegenover blz.102. [8] *Chr. Encyclopaedie*, II tegenover blz. 336. [9] F. Muller, *Beschrijvende catalogus*, no. 1905,1908, 1909,1910. [10] J. F. van Someren, *Beschrijvende catalogus*, no. 2047, 2048. [11] *Collectie Franken, Gh-Go*, no. 3, 4, 5 (volgens mijn nummering); *Eng. 24.* [12] *Illustris Academia*, ongepagineerd. [13] I. Meursius, *Athenae Batavae*, pag.175; men vindt ook een afdruk in: G. J. Heering, *De Remonstranten*, blz. 69. [14] F. Muller, *Beschrijvende catalogus*, no.1903,1904,1906,1907; vergelijk voor de beide laatste: J. F. van Someren, *Beschrijvende catalogus*, II blz. 287. [15] J. F. van Someren, *Beschrijvende catalogus*, II blz. 287, M. 1906, 7, d* en **. [16] *Collectie Franken, Gh-Go*, no. 9, 10 (volgens mijn nummering). [17] F. Muller, *Beschrijvende catalogus*, no. 1911.

is in de „Effigies et vitae" [1]) opgenomen. Het laat Gomarus als hoogleeraar in Groningen, dus op ouderen leeftijd, zien.

Het derde portret [2]) is zeer eigenaardig en leelijk. Het heeft geen onderschrift. Het bewijs, dat het inderdaad Gomarus voorstelt, staat in het Rijkskabinet er niet bij vermeld.

Nu en dan treft ons een prijzend of lakend onderschrift. Van D. Heinsius vindt men een gedicht onder het portret tegenover het titelblad.

S. Ampzing schreef [3]):

Gomarus, wie was oyt soo veel en wel belesen,
En door-geleerd als gy? daer kan geen meerder wesen.
Gy hebt Arminius kloeckmoedigh 't hooft geboon.
Hier is der vroomen strijd, hier na der vroomen loon.

G. Brandt dichtte [4]):

Vermaerde balling van het ijvrig Vlaenderlandt,
Vlieg niet te hoog in 't licht met uw geleerdt verstandt.
De nutste waerheit is de klaerste en lichtst te vaeten.
Die om het duister twist, sal 't noodigste verlaeten.
Dan mist men 't beste, en als de hevige afkeer groeit,
Vergaet de liefde en 't saedt der vrêe werdt uitgeroeit.

Een ander schrijft weer [5]):

Scripturae Hebraeae sensus, latebraeque profundae
Schismatis, egregie huic patuere viro.

De Enkhuizer predikant Martinus Ubbenius legt Gomarus in den mond [6]):

Flandria me genuit; varij tenuere; repostum
Servat ad extremum clara Groninga diem.
Quis fuerim, quantusque rogas? non aemulus edat,
Non favitor: vero livor et obstat amor.
Utrumque experto pro me mea scripta loquantur:
Heic veri studium est, heic pietatis amor.

Geschilderde portretten van Gomarus zijn, voor zoover mij bekend, niet aanwezig [7]).

---

[1]) *Effigies et vitae*, pag. 74. Vergelijk: P. Freherus, Theatrum virorum, tegenover pag. 461. [2]) *Collectie Franken, Gh-Go*, no. 11 (volgens mijn nummering). [3]) *Collectie Franken, Gh-Go*, no. 3; F. Muller, *Beschrijvende catalogus*, no. 1904. [4]) G. Brandt, *Hist. der Ref.*, II tegenover blz. 52. [5]) *Collectie Franken, Gh-Go*, no. 7 (volgens mijn nummering); F. Muller, *Beschrijvende catalogus*, no. 1907. [6]) *Effigies et vitae*, pag. 74. [7]) De senaatskamers der universiteiten te Leiden en Groningen bezitten geen geschilderde portretten van Gomarus; E. W. Moes, *Iconographia Batava*, geeft Gomarus niet. G. Duplessis et G. Riat, *Catalogue*, IV p. 222, vermeldt eveneens, naast dertien gegraveerde portretten van Gomarus, geen geschilderde van hem.

BIJLAGEN

1

? — F. Gomarus schrijft aan R. Salomo een brief uit Frankfort.

פרנכישכוס גומרוס לאיש תבונה ואיש ירא יהוה ר׳ שלמה בלי־איד שלום עד מאד כי שלום
רב לאהבי שלום ואין למו מכשול ואיד: הנה מה־טוב ומה־נעים כי חזית כי מהיר אתה בכתב
ותשב ותשלח ספר אלי ותכתוב יהודית אשר ישמח לבי ועתה אמרת כי לא־טוב לאדם היות
לבדו ואולם שמע־נא הנה אשרי האיש וטוב לו אשר בדד ביום־אידו כי אשה לא עזר לאדם
כנגדו בעת רעה ובמי רעבון כי־אם היא בזקים ובכלי ברזל לו ולא ידע האדם מה־שיהיה לו
על־כן טוב וישר בעיני יוה לשלום ולעת מרפה: עד־הנה דברי על תחלת כפרתך: הנה
כל־לבי להשיב אותך דבר על יתר דבריך ועתה לא יכולתי ואענך כבאך פרנקפירת: שאל לר׳
כרישטמנוס ור׳ אנטונאוס וכרפנתאוס בשמי לשלום: יחי אדוני בשלום ובלי־איד מעתה ועד עולם:

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS.* [1]), *Rawl. letters 76b,* fol. 254 r). In dezen brief heb ik eenige schrijffouten aangetroffen, die ik, om palaeographisch juist te zijn, heb laten staan.

2

31 Juli 1587. — *F. Gomarus schrijft uit Frankfort aan F. Belied, theologisch student te Heidelberg. De brief is ongeteekend doch het schrift is van Gomarus.*

Haec mi Friderice boni bone consule. Tam indies cura curam, laborem labor ad nundinas excepturus est. Itaque si praeter haec et quidem aridiora nihil acciperis, ne mireris: memineris <. . . .> os <. . . .> non esse perennem. Itaque claudendus, ne penitus exarescati praesertim dum fervet Sirius et asso Sole

Decrescant celeres Nicrini fluminis undae.

D. Halsbergium salvere velim. Ei scripsissem si quid certi in cura commissa expediissem. Curabitur tamen a me non incuriose, si quid fieri possit. Velim sed metuo. Plura in adventum tuum reservo. Tute Deo pietatem, nobis amicum pectus serves: ac de me tantumdem tibi polliceare ac vale. D. Franciscum Ungarum. D. Dt. Petiscum, D. Tafinum, Diozelum et si quem alium benivolentem videris meis verbis salvere iubeas praesertim D. Doct. Junium cui scripsi ante aliquot hebdomadas. Iterum vale. Pridie Calendas Augusti Anno temporis ultimi MDXIIIC Francofurti.

---

[1]) MS wijst doorloopend aan, dat de brief, welke is uitgegeven, eigenhandig van Gomarus is.

(In margine:) Georgium Benedicti etc.

(Adres:) A Monsieur M. Fridericq Belied estudiant en theologie A Heijdelberge.

(Verder staat op het adres:)

o Parca imperium nimium sortita superbum
   surda aures caeca et lumine mentis inops
Quot Marcellinûm fraudas Venetumque medullas
   An decet illa tuas vis truculenta colos?
Ach frustra hoc alius Parcas si forte replessem
   Non ita fregisset licia vestra cito. (?).

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*b*, fol. 254 v).

3

15 Mei 1598. — *F. Gomarus schrijft op diens verzoek aan A. Mylius een beoordeeling van zijn werk, dat deze hem heeft toegezonden.*

S.P.

Tuas, ornatissime Myli, auctore et argumento longe gratissimas accepi. Nam cum vetus et mutua inter nos vigeat amicitia, nihil mihi fieri potuit optatius, quam ut ex te, de te tuisque rebus familiariter cognoscerem. Quamvis enim quod vulgo olim dici solet πολλῶν φιλίαν ἀπροσηγορία διέλυσεν ad nostram amicitiam pertinere non existimem, habet tamen literarum mutuarum compellatio non exiguam suavitatem. Nam quod in amicitia molestissimum esse solet, id literarum beneficio lenitur. Quippe ut absentia gravis: sic eam tollunt bona ex parte. Adeo ut non immerito Turpilius comicus asserat literas solas esse quae absentes praesentes faciunt. Quare usum earum ut probo: sic hac oblata occasione in te amplector. Nec enim literis solum, sed etiam libris te nobis stitisti et amicitiae significatione singulari, quod ut iudicium D. Aldegondii, sic meum exquiris. De me non erat, quod laborares, qui parum aut nihil in ea re possum: interim etsi obrutus pene negotiis legi tamen Canticum Salom. et <. . . .> Jacobi ut tibi amicissimo morem gererem paucula verba, te permittente imo monente mutavi, non ad rem sed ad dialectum. Nam cum ubique te puritatis studiosiss. videam paucula Gallica Belgicis permutavi. Si placet, bene est: sin minus, facile tua restitues. De re ipsa nihil observavi quod non videatur accommodatum. Iudicium hac Belgica epistola, familiariter perscribo: si videtur adiunges operi: sin minus, me fiet lubente. D. Aldegondio literas tuas et scripta obtuli sed excusavit se ob onerum partim publicorum partim domesticorum molem. Itaque instare ut legeret importunum omnino existimavi: legit tamen me praesente quaedam: stylumque tuum ab elegantia generatim commendans. Haec obiter et familiariter boni consule ac vale alias volente Deo latius. Mei te tuamque salutant. Si in epigrammate Belgico aliquid vitii subest, corrige. Nam insuetus, amori nostro id expressi potius quam genio duce conscripsi. Lugd. Bat. Anno IIC XV Maii.

Tuus tui amantiss.

F. GOMARUS.

Quo tua opera vulgo acceptiora sint utilissimum arbitror ut loca scripturae ad oram copiose annotes. Doctis non adeo opus est, sed vulgo necessarium: quod sine iis etiam optimos libros aversari solet, ut saepissime audivi. In praefatione cantici Salom. vellem praeponi psalmum XXXXV cum paraphrasi ex D. Bezae psalterio. Hac enim ratione ob argumenti convenientiam clarissime a calumniis adversariorum et dubitatione infirmiorum vindicabitur. In cantici Jacobi expositione vellem alicubi periodos breviores et verborum Belgicorum, ob compositionem, prolixiorum concursum rariorem: facile mederi potes. Cantici expositio stylo compactiore est et concinniore: alioqui non ferre solum possum sed etiam probo quoque alterum: quamvis prius videatur elaboratius. Libertati amicae ut condones non postulo quia id amicitia donat et tu a me petis. Itaque vale et cum vacat rescribe.

(*Univ. Bibl. Leiden. — MS., Pap.* 2).

4

28 Juni 1598. — *F. Gomarus schrijft aan S. Lubbertus over Lyraeus' geldmiddelen, den sluipmoordenaar Hyperius, Junius' Commentaar op Ezechiël, Lubbertus' „Weerlegging van Bellarminus' geschrift Over de Kerk" en diens beroep naar Heidelberg.*

CL. VIRO D.D. SIBRANDO LUBBERTI Theologiae Doctori etc.

Gratae mihi tuae literae, vir CL., gratior tua singularis humanitas, quae in iis elucet et ad scribendum te provocavit. Ineptus sane sim nisi agnoscam, ingratus nisi praedicem et scribendi officio certare studeam. Hac enim ratione lenire potero desiderium te coram videndi. Cuius copiam mihi otii subtrahit inopia. *Lyraeum*, quod ab innocentiae fama commendas, bene est: faxit Deus, ut porro officium faciat, ego quod potui apud Maecenatem ipsius impetravi triginta florenos reliquos, quibus *Lyraeus* sibi necessaria comparetur. E Zelandia vero iam rediens ad functionem scholasticam, quam illic nactus est, se parat. De Emda quod scribis inaudieramus nonnihil. Est sane quod illi, quod nobis gaudeamus. De Mistifico Sicario, quod addis, aliquid est, sed in auctore famae error est. Nam Mercator Hyperius, rei familiaris iactura ad desperationem quodammodo adductus *instinctu et stimulis Duaceni iesuitae* ad facinus illud attentandum in has partes venit et quasi sorex indicio suo, DEI providentia id prodidit. Quare meritas poenas, etsi leviores scelere luit, ante paucos die<s> capite truncatus est, in quatuor partes dissectus; quae diversis portis cum capite impositae sunt palis. Vnum est quod gaudeas nobiscum: quod nimirum fortiter papatum, ante mortem in carcere, magna cum orthodoxorum, tum quorumdam Pontificiorum frequentia eiuravit. Recte mones, illam scilicet esse pacem hostilem. Apud nos omnia salva DEI beneficio. *Commentarium* suum *in Ezechielem*, quem bona parte Heydelbergae absolverat, adornat et perficit D. JUNIUS. Ego avide expecto, dum in lucem prodeat. Tuum etiam *Elenchum Bellarmini de Ecclesia*. nam *Theses* vidi. Nec est cur iniqua quorundam audacia deterreant. πρὸς τὸν ἔχοντα φθόνος ἕρπει. Perge

modo et DEI gloriam Ecclesiae incrementum bonorum adhortationem pluris estima, quam λογοδαιδάλων morsus. Non est fortis viri terga invidiae et probitati dare. Certandum est innocentia et officii constantia, quae sola vindicta, cum ad DEI gloriam destinatur, iusta et necessaria est. Accedet etiam nonnihil etiam ad commune bonum commodi: captabis enim Apellis instar sub librorum editorum fabellis latens veriorum iudicia. Levia, gravia, amica, invida, quibus monitis aut confirmeris in iudicio tuo, aut bono publico altera opere absoluto, editione in folio, ad incudem quaedam revoces et illustriora facias. Multa docent amici, plura inimici et invidi, qui penitus rimantur etiam optima. Quare non arbitror ab instituto ullo modo abstinendum. Sunt ista Sathanae artificia, ut dum pios veritatis assertores fatigat mendacia tutius firmet. Verbosus sum, dum nec video cui scribam, nec quantum supersit mihi temporis. Sed amico pectori condona et cum Collegis vale. Rescribere hasce literas vere lituras non vacat. Quare condona et quid mediteris amice communica si placet. Fidum experies. MDXCVIII. Junii XXVIII. Leydae. De conditione Heidelbergensi quid audio? an nos deseres? non optarim.

FR. GOMARUS.

(In margine:) *Forsan est Justus Lyraeus qui postea fuit moderator Scholae Ultraiectinae et Professor Academiae.*

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden.-Copie, Gabbema-archief*, Cod. I, fol. 480—482, 9056 Hs. M. M.).

5

31 Juli 1601. — *F. Gomarus licht S. Lubbertus in, dat het antwoord van Junius op een schrijven van hem, zoek geraakt is. Hij beveelt den student D. Schelkens bij hem aan.*

Tuas, quas ad me dedisti, vir clarissime, accepi et quod a me fieri voluisti curavi quamprimum, non oblique sed recta via. Adii affinem Junium ac tuis verbis salutavi ac sciscitatus sum an non superiori anno a te accepisset literas quibus ipsum consuluisses de aetate Estherae et de definitione scismatici; annuit et eodem tempore a se tibi responsum esse asseverabat. Obieci nihil te literarum vidisse: ille contra, si ita est meae male curatae sunt. Et rogatus an ad eas quaestiones ipsi placeret respondere, excepit hoc iam difficilius fore, quod status quaestionum et circumstantiarum non satis meminerit: paratum tamen se si rescripseris rem expendere ac sententiam perscribere praesertim quum iam (ut aiebat) commodiorem et certiorem literas curandi rationem haberet. Egi gratias et me tibi ista scripturum significavi. Habes, opinor, argumenti satis unde te firmes et omnem abalienati animi suspicionem deleas. Si quid animadvertissem offensionis, familiarius, ut mihi licet, causas inquisivissem. Nec tam mutatum puto, ut me si quid esset, celaret. Huc accedit illius constantia solita in iis amandis quos iure semel complexus est. Haec sincere omnino, ut inter bonos agi oportet, perscribo. Si quid praeterea sit in quo officium

meum desideres, utere. Interim hunc iuvenem ingenuum pium et doctum Danielem Schelkens domesticum meum tibi commendo, ut si quid in academia vestra et urbe sit observatione dignum, tua monitione cognoscat. Hoc enim nomine Phrysiam iam hisce diebus feriatis invisit, ut urbes celebriores et earum lumina viros doctos et te cumprimis, ac bibliothecas publicas etc adeat ac cognoscat. Quod reliquum est, Deum quaeso, ut te quam diutissime ecclesiae et scholae suae conservet incolumem et ad id, quod in Bellarmino confutando cepisti, perficiendum stabiliat. Vale et a D. Junio et me salve. Leydae II Calend. Augusti. a° MDCI.

Tuus, si suus

F. GOMARUS.

(Adres:) Clarissimo et doctissimo viro D. Sibrando Lubberto, theologiae doctori ac professori celeberrimo, amico suo. Franekeram.

(*Britsch Museum, Londen.—MS., Add.* 22960, fol. 144; *in de Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden, Gabbema-archief*, Cod. I, fol. 482, 9056 Hs. M. M., *bevindt zich een copie van dezen brief, abusievelijk gesteld op naam van F. Junius*).

6

18 Oct. 1601. — *F. Gomarus schrijft aan S. Lubbertus over de bestrijding van Socinus, het Fransch-Engelsch-Nederlandsch verbond en zijn eigen broeder.*

S.P. Binas a te literas accepi, vir clarissime, quibus serius respondeo, quod exspectata meas mittendi ad te occasio dum negotiis avocor elapsa est. Caeterum quae de refutatione Socini de Christo servatore mones, cum D. Junio contuli: cui consilium et institutum tuum non displice(t). Unum tantum est de quo te familiariter monendum putavit, sibi consultum videri ut ubi refutatio excusa fuerit exemplaria pleraque in Poloniam mittantur ubi maxime ecclesiae erunt usui: hic vero ubi virus illud ignotum, pauca relinquantur. Etenim metuendum existimat ne novi aut saltem a Bernardi temporibus (ut ego arbitror) latentis erroris contagio ex refutatione a novatoribus hauriatur. Nam plurimi in Belgio occasiones turbandi ecclesias aucupantur et neglecta refutatione errores propositos et confutatos novitate allecti spargunt. Ad me quod attinet lubens prudentioribus subscribo: sed tamen huius periculi fugam fore tibi non difficilem arbitror si pro more tuo non fusa sed stricta disserendi ratione utaris et adversarii obiectiones in syllogismos redegeris ac dissolv[es]. Addo aliud mihi non videri alienum si quae adversus deitatem filii et spiritus sancti scripsit infaustus ille Socinus ea, si vacat, refu[tes] quod a nemine praestitum arbitror. Vtile esset e Polonia omnia Socini scripta et Volani aliorumque si qui contra eum scripserunt repetere ut iis perlectis plenius errorum fontes aperi(an)tur. Haec scribo non quod velim utilissimum refutationis Bellarmini curriculum interrumpi (a quo nulla causa te abducendum censeo

sed ut ostendam quid utile publico existimem salvo meliori tuo iudicio cui haec aliaque prudentius expensa in promptu sunt. Haec de prioribus literis tuis: alteris mones ut scribam num quid de foedere GallangloBelgico norim: nihil sane praeter rumorem fortasse ex f<ama> potius quam iusta causa ortum. Contulerunt legati regii inter se Caleti sed quid actum latet. Vnum vero est vir clarissime et amicissime in quo fretus tua benevolentia et animo benefico consilium et auxilium tuum si res ita ferat peto. Est mihi frater germanus qui annum agit XXXIV linguarum quatuor Italicae Gallicae Anglicae Belgicae probe gnarus (ut qui eas regiones incoluit) quique scite pingit et a literis fuit cuidam Magnati in Anglia aliqu(ot) annos: deinde hic apud D. Justinum a Nassouw admiralium honesta conditione servit iam aliquot annos bona utrimque gratia, ut coram cognovi. Verum quia considerat iam ita serviendum ut aliquando in functione aliqua aut occupatione honesta sit suus, te etiam atque etiam rogo, ut si apud vos in Frisia, ei locus esse possit apud secretarium ordinum, aut quaestorem, aut similis conditionis: quo se honeste possit sustentare constituta tandem familia, familiariter significes. De victu suo non est solicitus, quia iam habet praeter victum et amictum honorarium, centum florenos quotannis praeter emolumenta quae subinde ei obtigerunt. Sed de functione aliqua cogitat quae ad alendam progressu temporis familiam possit sufficere. Qui legationibus funguntur huiusmodi viris possint ob linguarum et regionum peritiam commode uti: quemadmodum fieri solet. Aperte res meas expono: quia in his partibus, nostratibus vix minus tantillum patere video. Quid si forte apud vos quasi ἀπὸ μηχανῆς aliquid commodi tua opera? Res vestrae tibi notae gratiaque apud omnes vales. Si quid sit rogo in utramque partem me reddas certiorem et audaciam meam intimi erga te amoris et fiduciae de mutua tua benevolentia argumentum existima. Si quid vicissim possim utere iure tuo. Vale et a D. Junio etiam salve. Leydae anno MDCI. Octob. XIIX

Tuus si suus
F. GOMARUS.

(*Britsch Museum, Londen.—MS., Add.* 22960, fol. 147 r, v.).

7

15 Febr. 1603. — *F. Gomarus schrijft aan A. Mylius een beoordeeling van een boek van dezen.*

Fr. Gomarus D. Abrahamo Mylio suo.

S.P. Doleo exspectatione tua et merito tuo diutius responsionem ad amicissimas tuas literas esse dilatam: sed necessitas legem mihi silentii posuit hactenus. Petis a me ut librum missum legam et censorem agam: prius praestiti: alterum mihi non tribuo, quamvis mihi id iuris concedas. Nam praeterquam quod tenuitatis meae probe sim conscius et eruditionis tuae non ignarus, ita negotiis obruor, ut (quum maxime animus esset tantum temporis surripere ut aliquo modo animum testarer officiosum) non po-

tuerim vacare. Nam quum sperarem me posse a cura Executionis testamenti D. Junii affinis mei defuncti liberari, opinione me falsum et officii necessitate adstrictum comperio. Qua in re quidquid a concionibus et lectionibus ac disputationibus liberum est tempus totum consumitur opera aut consideratione illius. Legi tamen et lubens ac cum fructu studiorum tuorum fructum: optarim eam aequitatem et prudentiam adhiberi posse in omnibus disputationibus. Non dubito quin publica futura sit doctis non minus quam indoctis grata et utilis opera. Unum est obiter quod legendo observavi in quo explicationis causa vocem additam optarim cum agitur de ecclesia an in fidei dogmatis ad salutem necessariis errare possit. Adderem contumaciter ac pertinaciter. Labitur interdum sed resurgit: nec convicta in errore perstat. De quo argumento docte D. Beza de notis ecclesiae et alii theologi. Deinde quod ante tractationem illius quaestionis mones, ‚Etiam in iis quae cum scripta lege pugnant' adiicerem pro ‚pugnant', alias alioque pugnarent: quia exceptio lege intellecta, non legi contraria. Haec obiter observare potui in re ipsa quae perplacet. Stilum tamen cultiorem a te adhiberi optarim. Sed quia limam adhibiturum te persuasum habeo et initio tantum de re fuisse solicitum non est cur eius mentionem faciam ampliorem. Quod reliquum igitur est Deum quaeso ut sanctis tuis laboribus impense et cumulate adspiret. Collegas tuos viros optimos D. Danielem et Olivarium saluta plurimum et me tui amantissimum redamare perge ac vale. Raptim Leydae XV Feb. anno MDCIII

Tuus tui studiosissimus
F. GOMARUS.

Si in lucem edidisti quae in Cantica meditatus es ante aliquot annos rogo mihi significes ut exemplar per nuncium mihi comparem.

(Adres:) Reverendo et doctissimo viro D. Abrahamo Mylio ecclesiastae fidelissimo amico suo veteri et integerrimo. Vlissingam.
(*Univ. Bibl. Leiden.—MS., Pap.* 2).

8

Eerste Paaschdag (24 April O.S. of 30 Maart N.S.) 1603. — *F. Gomarus schrijft aan zijn vroegeren leermeester Joh. Jacobus Grynaeus een aanbeveling voor de beide zonen van Petrus Plancius.*

S.P. Si vales vir praestantissime, praeceptor multis nominibus honorande, est quod serio gratuler. Ego Dei beneficio tui cum observantia et amore memor valeo. Cuius rei declarandae occasionem mihi suppeditarunt eximii illius Ecclesiastis et mathematici celeberrimi D. Petri Plancii egregii filii, Daniel et Jeremias. Qui postquam ex hac vita magno bonorum omnium luctu migravit, D. Fr. Junius affinis et collega meus observandus, de academia vestra cogitantes, literas commendatitias pro more et amore a nobis postularunt. Quibus id officii denegare nec potuimus nec debuimus. Nam si ingenium, iudicium, pietas, diligentia, laudem promeret, laude et

commendatione dignissimos arbitramur. Quocirca quum ad vestram academiam tanquam mercatum bonarum literarum contendant: consilio et eruditione vestra ornatissimos hosce iuvenes adiuves rogo. Quod reliquum est Deum precor, ut te quam diutissime reipb. litterariae et Ecclesiae conservet incolumem. Raptim Leydae anno MDCIII. Primo Paschatis

Tuus Tui observantiss. discipulus
FRANCISCUS GOMARUS.

(*MS., rescript, Kgl. Bibliothek, Copenhagen*, coll. Thott 484, no. 546).

9

17 Juni 1604. — *F. Gomarus schrijft aan S. Lubbertus over wat deze betreffende het Socinianisme geschreven heeft en over de opvatting der scholastieken aangaande Gods gerechtigheid. Ook enkele teksten worden uitgelegd.*

S.P. Tuis, quas XIIX Maii ad me scripsisti, vir clarissime, respondissem citius, nisi in nuptiis hisce diebus fuissem diutius Amsterodami: nunc vero opportunitate oblata differre diutius nolui. Quae de controversia Sociniana scribis grata sunt. Nam homo ille gloriatus est saepius, et illius discipuli, qui hic fuerunt, neminem hactenus compertum esse, qui confutarit, licet Genevenses et Helvetios eam ad rem invitasset. Ferunt, etiam ut ex docto et pio iuvene Polono intelligo illum hominem iactare se argumentum pro sua causa in medio libri habere quo facile nostros implicaturus sit adeo ut si quis eo usque refutationem instituerit cogetur eam retexere. Si ita est, et nisi me animus fallit, ea est quaestio, quam attingis, imo proponis, An Deus natura sua sit iustus in distributione praemiorum et poenarum, an vero haec pendeat justitia ab eius libera voluntate. Et recte iudicas si haec essentialis est iustitia totam corruere Socini disputationem. Qua de re quid collegae D. D. Harminius et Trelcatius sentirent exploravi altero a tuis literis acceptis die: sed quia Socini liber et argumenta non sunt visa D. Arminio idcirco sententiam suam explicare non putavit consultum: D. Trelcatius tecum aperte sentit nec me habes (licet calculus meus non magni momenti) repugnantem: quamvis lubentius accuratam tuam tractationem legerem, quam ut meas cogitationes et ratiunculas proferrem. Vellem fieret mihi copia exemplaris, si alterum a tuo habere potes: pretium refundam. Interim pauca, ut amico honorando moram geram, monebo. Ais, te cum Scholasticis statuere, hanc iustitiae speciem esse Deo essentialem neque posse Deum aliter agere. Fieri potest ut ea scholasticorum paucorum sit sententia: sed tamen scholae princeps Lombardus lib. 3. d. 18 et 20. contra statuit. Quem sequuntur ibidem Thomas uterque Aquinas et Argentinensis, Scotus, Bonaventura, Durandus, Biel, Johannes Maior, Resolutio theologorum super sententias: qui omnes Anselmi sententiae adversantur. Holcotus, Aliacensis silent etc. Huc accedunt et praecedunt patres quos Magister sent. citat. August. Ambrosius. D. Zanchius etiam lib. 4. cap. 5 de natura Dei iustitiam Deo tribuit 1. perfectam, 2. liberam quia summum habet et liberrimum dominium. Quibus argumentis

si bene memini suam tutantur Sociniani sententiam. Quod enim (aiunt) homo potest de suo id multo magis Deus: atqui homo potest culpam et debita sibi remittere absolute; ergo idem Deus potest multo magis, quia et summum habet dominium et summam idcirco libertatem, Matth. 20 : 15. Quod vero Deus dicit (ut citas) Exod. 34.7 Qui absolvendo non absolvit in iis regerent habere locum qui Deum oderunt (ut in parallela sententia Exod. 20.) non autem in iis qui infirmitate lapsi sunt ut primi parentes. Deinde maiorem et priorem ordine esse benignitatem et misericordiam Dei qua contempta primum sequatur poena. Huic a Deo praemittitur condonans iniquitatem et defect. et peccatum. Exod. 34.7. Denique ex hypothesi interminationis legis et decreti voluntarii id pro(nuntiat). Obiicient etiam forte si iustitia iudicialis est essentialis ergo non poterit illius executio intendi nec remitti: atqui in poenis corporalibus id fieri cum reprobis eas condonet non raro Deus.

Denique si miseretur cuius vult et quem vult indurat Ro. 9. iudicialis videtur esse non naturalis sed arbitraria.

Haec inter alia videntur posse expendi. Movet me tamen non parum quod Deus est summus non solum dominus sed etiam mundi iudex ac prop- 2 T.4.8.
terea iudicialem iustitiam negligere non potest. Heb.12.23

Sed si mihi oblata occasione necessaria de ea re disserendum esset malim ita hanc sententiam proponere ut potissimum in altera quaestione consisterem, statuerem primo necessariam esse satisfactionem poenae peccatoribus propter Dei, natura non voluntate iudicis, iustitiam naturalem deinde propter determinationem seu decreti Dei patefactionem illius in verbo in qua parte explicanda potissimum insisterem. Plura hoc tempore quia ad alia avocor scribere non vacat: plura etiam scripsi quam literatis tuis auribus conveniat. Quare finem facio et ut animum tui observantissimum boni consulas rogo et vel tribus verbis hisce acceptis rescribe ut de curatis literis certior factus cura officii liberer. Vale vir doctissime me tui amantem et observantem redamare perge. Leydae anno MDCIV. Junii XVII.

Tuus

F. GOMARUS.

(Adres:) Clarissimo et doctissimo viro D. D. Sybrando Luberti theologiae professori in academia Franekerana. Franekeram.

(*Britsch Museum, Londen.—MS., Add.* 22960, fol. 163 r, v).

10

25 Aug. 1605. — *F. Gomarus beveelt aan de classis Walcheren Jonas Volmaer aan.*

Alsoo ick onderschreuen gevraecht ben geweest of ick niemandt en wiste die den kerckendienst in beyde talen soude moghen betreden en hebbe nae aendachtighe ouerlegginghe niemant konnen noemen dan Jonas Volmaer magister artium ende theologiae studiosus alhier die beyde de talen fransche ende Vlaemsche wel bekent ende die in theologie ende philosophie ende

propositien wel geoeffent ende een goede plaetse weerdt is. dies te meer hy voor goet ende deuchdsaem bekent is voor veel iaeren. Ende daerom oock tot voorderinghe syner studien van de gemeynte van Londen ettelicke iaeren onderhouden ende nu volstudeert zynde vryheyt heeft den kerkendienst aentenemen daertoe beropen synde. Het welcke hebbe willen aenteyckenen als wel daer van versekert zynde.

Geschreuen in Leyden anno 1605 den 25 Augusti

FRANCISCUS GOMARUS professor
in de theologie tot Leyden.

(*Prov. Kerkbestuur van Zeeland.—MS., Inv. nr.* 70). (Achterzijde) No. 16 Calais 25 Aug. 1605.

11

6 Oct. 1605. — *F. Gomarus beveelt J. Volmar bij vernieuwing bij de classis Walcheren aan.*

Quum ecclesia Christi sit domus Dei viventis et sponsa Christi,curandum est, ne illius cura temere cuiquam committatur, quia de gloria Dei atque hominum salute agitur. Quocirca non potuimus, fratres honorandi, solicitudinem vestram non probare, in delectu illius, qui ecclesiae Caletanae ministerio fungeretur. Qua in re vobis, uti arbitror, utilem ac fidelem operam praestare posset n. Jonas Volmar theologiae studiosus atque ministerii sacri candidatus pius ac doctus mihique privata familiaritate notus et de meliori nota commendandus. Etenim ut in publicis lectionibus et disputationibus eruditionem et diligentiam probavit omnibus, ita in concionibus gymnasticis (quas Propositiones vocant) puritatem in doctrina, sedulitatem et profectum in orationibus patefecit. Verum quum ad securitatem communem illius conspectus et alloquium pertinere videantur: ad vos, meo monitu, proficiscitur, ut exploret, num Deo ipsius uti placeat opera. Qua in re, Deum quaesumus, ut vobis adsit suo Spiritu ut consilia vestra ecclesiae sint salutaria et Deo gloriosa et ut vos quam diutissime servet incolumes. Leydae anno M.D.C.V. Oct. VI.

Vester in Christo ad officia pro tenuitate praestanda paratissimus symmysta

FRANCISCUS GOMARUS.

No 22
6 Octobr. 1605.
(Adres:) Reverendis doctissimisque viris D. D. Pastoribus et Senioribus classis Walachrianae fidelissimis fratribus suis observandis. Middelburgum.

Tradantur hae literae D. Aegidio Bursio in Middelburgensi ecclesia verbi Dei administro.

Calaische Brieven.
(*Prov. Kerkbestuur van Zeeland.—MS., Inv. nr.* 70).

12

17 Aug. 1607. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius om zich en anderen te verontschuldigen, dat zij op diens bruiloft niet kunnen komen.*

S.P. Tuum in sponsa eligenda ac diligenda iudicium probo ac gratulor. Optime enim (uti spero) et proli et tibi consuluisti. Quod vero ad nuptias invitatis amicissime, gratias habemus et agimus maximas, sed negotia et familiae ratio non ferunt ut exspectationi satisfaciamus. Quare boni, pro amore mutuo, consuletis. Vidua D. Latii dum haec scribo se etiam excusat. D. Bertius abest ab urbe et forte abfuturus diutius. Quod reliquum est Deum quaeso ut nuptias vestras fortunet. Vale cognate amicissime et cum sponsa et affine tuo Jacobo salve plurimum. Leydae anno MDCVII Augusti XVII.

Tuus tui studiosissimus
F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford.—MS., Rawl. letters* 79, fol. 24).

13

23 Oct. 1607. — *F. Gomarus geeft aan S. Lubbertus op diens verzoek een opsomming van de voornaamste dwalingen van Arminius met vermelding van haar oorsprong.*

S.P. Tuas accepi, vir clarissime, quibus oblata occasione respondere debui. Sed doleo me non ex voto tuo posse satisfacere. Provocas quidem ad promissi solutionem ut sententiam <...> et firmamenta illius perscribam. Verum cunctantiorem me facit partim quod intelligam te plura habere, quam ut a me iuvari possis: praesertim quum qui ad vos uberioris doctrinae gratia confluunt ex hac academia liberius quam mihi μυστηρια illa revelent: partim quod quae de eo genere scribi possent ab auctore cum magna in me invidia possent rescisci. Non quod de fide tua, quam summam duco, tantillum ambigam: sed quod miris artibus exquirantur. Denique obstat illius κρησφυγητον in sententia neganda, interpolanda, mutanda. Interim quae videor percepisse haec fere sunt, inter caetera, quae apertiora.

1. De Christo: illum asserere αὐτόθεον, esse Sabellianum.

2. De lapsu Adami: eum non esse definitione Dei ordinatum.

3. Peccatum originis non esse proprie peccatum cum sit poena peccati.

4. Male in catechesi dici Deum irasci propter agnata peccata: deinde, irasci.

5. Liberum arbitrium non esse providentiae definitioni ac determinationi subiectum: alias non fore liberum et actionum principium.

6. Conversionis ac fidei causam adiuvantem esse liberum arbitrium ex locis quibus Castellio et Bellarminus disputant.

7. 8. Gratiam universalem esse: regenerationem non esse electis propriam.

9. Praedestinationem esse non singularem personarum sed qualitatum: non Petrum etc sed fidelem et qua fidelis electum.

10. Fideles a fide excidere posse et interdum excidere etiamsi non finaliter.

11. Hominem fidelem perfecte in hac vita legem posse implere.

12. De Iustificatione: τὸ credere nobis ad fidem imputari Ro. 4 eoque iustitiam esse nostram.

13. Christi iustitiam nobis non imputari in iustitiam, quia est ipsa iustitia, imputatur autem quod non est iure sed gratia.

14. Nullibi dici in s. lit. Ch. Just. nob. imp.

Haec e multis raptim annotavi: quae satis vides esse e Castellione, Cornharto, Socino et Lescallio contra quem Beza Pontificiis petita et quantum ex discipulis possum colligere non aliis utitur quam illi argumentis. Quare haec confuse raptimque effusa discedentis studiosi occasione boni consule et me tui observantem et amantem redamare perge, et (ut fratribus visum te rogare) scriptum illud latinum dissidentium examina et confice pro tua pietate et eruditione. Quod Deus bene vertat teque incolumem diu nobis suaeque gloriae servet.

Leydae anno MDCVII Oct. XXIII

Tui observantiss.

F. GOMARUS.

Si licuisset pedem Franekerae ponere, ut statueram, ex officio te cumprimis salutassem, sed iter Emdanum viam praeclusit.

(Adres:) Eerweerdighen hoochgeleerden heer Sibrando Lubberti doctori ende professori inder godtheydt in de vniversiteyt van Franiker.

(*Britsch Museum, Londen.—MS., Add.* 22960, fol. 269).

14

27 Febr. 1608. — *F. Gomarus deelt aan de predikanten van Groningen mede, dat hij, in antwoord op een schrijven, dat hij van hen ontvangen heeft, betreffende Neraeus geen goed getuigenis kan geven.*

S.P. Laudanda est (viri reverendi domini ac fratres in Christo honorandi) vestra solicitudo, qua cavetis ne in agro Domini, apud vos, zizaniae falsae doctrinae, aliqua socordia in ministris verbi temere admittendis, adserantur. Meministis accurate praecepti Apostolici, *Manus cito necui imponito, neque communicato peccatis alienis*. Quare debebam, fateor, citius vestris literis gravissimis respondisse nec exspectasse dum alteris ad officium excitarer, sed recte coniicitis silentium meum, tacitam esse testimonii dicendi declinationem. Quod suffecturum sperabam: praesertim cum

D. Neraeo satis esset exploratum me doctrinae testimonium initio recusasse: quod (inquiebam) de illius impuritate, ut nihil constaret, ita de sinceritate tranquilla conscientia testari non possem: de vita pro more D. decanum pro tempore, facile testaturum: in reliquis quae conscientiam non attingerent officio me non defuturum. Nec muto sententiam, quia, etsi mihi sit fueritque in aliis etiam haec cautio invidiosa, non statui cuiquam tale testimonium perhibere nisi certis prius constantiae in doctrina documentis sinceritas mihi fuerit comprobata, aut ita describam aperte ne quis cum damno ecclesiae possit abuti. Alioqui si ulli vellem consultum apud nos Neraeus est non postremus (ob ingenium, diligentiam, doctrinam amicos honestos et rem tenuiorem) sed usque ad aras. Praeiudicio laedere nolim, sed nec iudicio temerario offendere Deum, ecclesiam, conscientiam. Dixi iam reduci me rogare ut conscientiae meae silentium ignoscat religiosum. Adeo miris artibus inter studiosos theologiae nova dogmata tractari, serpere, foveri adeo tecte ut vel me noti aliquamdiu sua dissimulatione fefellerint, sed non adeo imprudentem, ut testimonium dederim cuius me poeniteat: dubitationes mihi de sinceritate ipsius aliquas iniectas, non ut damnem temere, sed ut haeream solicitus. Primum quod ex quo diversae novae sententiae agitari ceperunt visus sit avidissime ad eas attendere cum aliter a D. D. Junio et Trelcatio esset institutus ac professus antea. Deinde quod nunquam apud me nec apud alios (quantum mihi quidem innotuit) sese novis aut potius reiectis olim in reformatione opinionibus adversarium esset professus; quod tamen cum laude et aedificatione a non paucis condiscipulis factitatum. Praeterea quod cum aliquando mecum contulisset de dogmate iam controverso, sine assertione hoc tandem dixerit, cum D. doctores variis sententiis dissideant, ego iudicium meum suspendam. Huic tamen dubitationis ansae mihi reposuit se de argumentis hoc intellexisse non de sententiis; ego contra, fieri potuisse, sed debuisse quid de ea doctrina, quam nostris ecclesiis et academiis probatam norat, sentiret aperte ac constanter indicare: ut ad vitandam suspicionis occasionem et concordiam fovendam fieri solet. Interim me dubitationis scrupulos proponere non iudicium, illos adferre ad liberandam conscientiam apud ipsum hoc vero abstinere, ne forte peccem. Hisce accedere quod non satis capere possim cur non in Galliam potius, quae patria et Rupellam urbem insignem (quo se literis evocatum fuerat professus) potius contenderet, quam hic haereret aut castrensem conditionem quaereret. Alium scrupulum iniectum a ministris synodi Gallico-belgicae ipsi retuli ne me nimis suspicacem crederet. Admonui quoque mihi eundem, cum Groninganorum mores ad gravitatem Germanicam proxime videantur accedere, dubitare an, quae requiritur, constantiam adferre posset: me non praeiudicare velle: sed prudentis esse ex rebus antegressis, ubi opus est, coniecturam facere. Ac doleo in doctrina et moribus ea emicuisse quae scribitis: etsi forte, si de reliquis essetis certi, ferenda. Nam a discedente et reverso quaesivi acceptis vestris literis utrisque, quid de sinu Abrahae sentiret et statu animarum sanctarum ante Christum an in caelum receptae, nec ne? Affirmavit se sentire sinum Abrahae esse caelum et eo receptas animas: idque D. D. Junium olim suis thesibus de statu animarum post mortem recte do-

cuisse. Confirmavit eo, quod se diceret cum hoc agitaretur et controverteretur postea, ipse restitisset solus iis qui aliter opinabantur. Probavi confessionem, tacitis iis quae e vobis intellexeram de aliqua dubitatione illius, quod esset importunum monere et inutile. Subieci sacras literas docere locum peregrinationis humanae unum terram: patriam duplicem; fidelium, caelum: cum Abrahamo fidelium patre ad illius sinum et mensam; infidelium, cum patre Satana infernum. Locum diversorii post mortem alium nullum: vias duas exitus duos ad vitam in caelum et ad mortem in infernum. Patres veteris testamenti peregrinos fuisse, et quaesivisse patriam terrena meliorem hoc est caelestem: quapropter Deum non pudere eorum cognominari Deum: paraverat enim iis urbem. Heb. 11. Ita discessum a colloquio illo postulante ut rectam consuetudinem et ordinem in testimonio sequerer, examinarem, se sincere responsurum, spondere sinceritatem: ego contra, hoc a me nec postulari nec tuto fieri posse: ex antecedentibus non praemeditatis signis et argumentis a me respondendum. Sed quod ad mores attinet praemature ipsi, opportune vobis accidit, quod monetis de colligenda ecclesia et constituendis senioribus praeter ordinem ab illo factum. Arbitror tamen factum imprudentia potius, quam malitia: sed et illa vobis forte turbas dare posset. Haec volui plenius ac planius perscribere reverendi et observandi domini ac fratres, ut meam erga vos et ecclesiam ac remp. fidem liberarem, cuius mihi tanta dignitas, ut illius causa nec odium nec invidiam pertimescendam censeam. Vos haec quaeso in optimam partem accipite et D. Joh. Casimiro Junio, si videtur, communicate, ne mihi brevitatem vitio vertat in literis ad ipsum scriptis quas vobis legendas et tradendas mitto. Valete viri honorandi et me vobis addictissimum redamare pergite. Ita Deus vobis, vestrae ecclesiae, reip. bene vertat: vosque in doctrinae sinceritate, iustitia, pace florentes conservet ad suam gloriam.

Leyda A. MDCIIX tertio Calendas Martias.

Amplissimo et nobilissimo D. consuli Koenders mea offerte, quaeso, servitia et salutem officiosam: itidemque Doctissimo viro D. Vbboni Emmio rectori vestro insigni.

R.V.

addictissimus

FRANCISCUS GOMARUS.

(Adres:) Doctrina pietate prudentia reverendis et honorandis dominis pastoribus ecclesiae Groninganae fidelissimis. Groningam.

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden. — MS., Gabbema-archief*, 9056 Hs.M.M.).

15

Paschen (6 April) 1608. — *F. Gomarus deelt aan S. Lubbertus mede, dat diens brief aan A. Melvinus gericht, ongelukkigerwijze in handen van den aartsbisschop (van Canterbury) is gekomen.*

EIDEM.

S.PL. si vales, VIR CL. est quod gratuler, praesertim hoc aevo, quo rarus eorum proventus, qui doctrina et zelo Christiano Ecclesia(!) praelucent. Quorum quum documenta dederis plurima: illud non est contemnendum, quod sancta tua consilia cum insigni viro D. MELVINO volueris quoque communicare. Sed optassem literis tuis aliquam calamitatem non intervenisse: quam tamen DEUS bene videtur vertere. Scribitur enim mihi recentibus literis ex Anglia, tuam de statu Ecclesiarum nostrarum ad A. MELVINUM epistolam in manus Archiepiscopi pervenisse, qui ea occasione per Legatum Ordinum iisdem suam operam obtulerit. Quam ut non satis utilem metuo. Si enim est (quem puto) qui cum D. *Vilerio* de variis Thesibus Oxonii contendit, ut olim in eadem Academia inaudire memini et factus Londinensis Episcopus *Anthonium Coranum* unice favisse dicebatur, qui *Cor.* de *Cap.* VII. *ad Romanos. de praedestinatione. Lib. Arbitr.* aliisque multis impurius docuit: nihil ex illa pharetra salutare possim ominari. Nihil tamen assero: fidei mutuae erga Te gratia suspiciones scribo. Quod reliquum est DEUM quaeso te suae Ecclesiae, Academiae vestrae, nobis quam diutissime servet incolumem. Raptim Leydae MDCVIII. ipso Paschate.

FR. GOMARUS.

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden.—Copie, Gabbema-archief,* Cod. I, fol. 484, 485, 9056 Hs.M.M.).

16

9 April 1608. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over de opleiding van F. Junius Jr.*

S.P. vir doctissime charissime cognate. Si vales cum coniuge gratulor; ego cum familia valeo et tibi pro fideli nostri Francisci Junii institutione et educatione gratias habeo et ago. Nam et studiorum illius ratio et commoditas academiae, et aetas, et taedium ex diuturniore mora (quae hactenus tamen utilis) in schola triviali, fecerunt ut hic detinerem exacto semestri. Quare redit Fr. ut sua componat et convaset et amicis valedicat. Quocirca velim ei rationes tradas curabo ut proxime satisfiat aut si minus vacat, per nuncium, cui pro rationibus et apocha rependam debita Fr. Plura non addo quia occupationibus lassus sum. Quod reliquum est vale cognate chariss. et cum coniuge et affine Jacobo et cognata Joh. Junia salve. Raptim IX April A. IIX.

Tuus tui amantiss.
F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford.—MS., Rawl. letters* 79, fol. 25).

17

8 Sept. 1608. — *F. Gomarus beveelt aan S. Lubbertus den student J. Platelius aan en schrijft over de komende synode in Den Haag.*

S.P. vir clarissime. Purioris theologiae gratia suorum mecenatum aut potius amicorum voluntate ad vos accedit Jacobus Platelius studiosus et honestus bonaeque causae addictissimus pii pastoris filius spei bonae. Eum ut tuae eruditionis et consilii fontibus irriges ac regas ex animo rogo. Synodus nobis promissa est inter X et XX Octobris calculi Gregoriani: locus Hagha de iudice controvers. aut concilii tota ratione inter alia videtur disceptandum. Te adfuturum pro tua pietate et egregiis dotibus confido utinam et cum D. Helmichio (pro dolor! nunc defuncto) viro laudatissimo. Sed Deo aliter visum. Causae bonae pro tenuitate Deo favente non deero: te praesentem et adiutorem opto, voveo: pietas si alia obstent te eo adiget. Sed finem facere cogor impeditus. Vale et cum bonis salve. Leydae anno IIX. Sep. IIX.

R.T. addictissimus
T. F. GOMARUS.

(*Britsch Museum, Londen.—MS., Add.* 22961, fol. 51).

18

17 Sept. 1608. — *F. Gomarus beveelt aan S. Lubbertus den student Walaeus aan. De synode is uitgesteld.*

S.P. En, vir clarissime mihique honorande in Christo frater, rursus tibi commendatione mea sum molestus, sed et patitur tua humanitas et meretur egregia huius juvenis Walaei indoles et fratris ipsius quondam domestici ac discipuli mei insignis pietas et doctrina quibus in ecclesia Middelburgensi floret. Quocirca rogo ut tua eruditione ac consiliis lectissimum hunc optimaeque spei iuvenem iuves meque tibi amplius devinxeris. Synodus dilata in duos menses ob publica negotia nondum expedita. Vale. Raptim Leydae anno IIX Sept. XVII.

R. T. addictiss.
FR. GOMARUS.

(*Britsch Museum, Londen.—MS., Add.* 22961, fol. 51).

19

6 Jan. 1609. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over de studie van Goswinus.*

S. P. Gratae mihi tuae literae, mi cognate, partim argumento, partim adiunctis affinis mei literis. Nam et hasce avide exspectabam, et commen-

datio nostri Hylandri gratissima est. Meretur id coniunctio et amicitia nostra et insignis adolescentis ingenui probitas, modestia, diligentia egregia. Neque tantum mihi a meis negotiis impedimenti, ut non de studiis illius sim solicitus et consilio meo iuvem. Qua in re, uti comperio, suis partibus non deest Goswinus tuus qui pristinam erga te reverentiam gratumque animum conservat nec institutionem tuam dehonestabit. In Latinis, Graecis, Logicis sese exercet gnaviter simul cum condiscipulo Fr. Junio aliisque bonae spei et notae adolescentibus, publice partimque privata industria. Vbi paulo fuerint in Graecis magis exercitati suasero ut collegio Logico et physico apud D. M. Jacchaeum sese dedant. Quod futurum aestate arbitror opportunum. Haec raptim occasione scriptionis literarum Goswini: cui rursus obtuli ut libere de studiis me consuleret quandocunque placeret. Affini nihil dum rescribo, quia avocor; placet pietas et accuratio in literis ad D. Vtenbogardum. Vale et cum coniuge et sorore. D. Becio Lydio salve a me meaque. Leydae anno MDCIX Janu. VI

Tuus

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford.—MS., Rawl. letters* 79, fol. 26).

20

23 Jan. 1609. — *F. Gomarus beveelt aan S. Lubbertus den student N. Hasius aan.*

S.P. Quum Nicolaus Hasius theologiae studiosus, civis Leydensis honesti filius orbus, a suo affine viro sincerae doctrinae amantissimo ad vos sit emissus ut Hebraeas literas, potissimum puriorem theologiam imbiberet, rogo ut eum ad te voces et aditum ad tuam familiaritatem ei sternas, ut paulatim, si quod hic virus hauserit, uti minime dubitatur, eruditione tua et benevolenti prudentia cures. Feceris et affini rem gratissimam et mihi officium Deoque sacrificium in conversione illius de cuius ruina soliciti sunt non pauci. D. Drusio etiam, rogatu affinis, commendavi: eadem opera ad te eram scripturus, sed ut tutius ac secretius literae ferrentur iam primum post discessum iuvenis fieri voluit. Quaeso da operam ut lucrifacias aliosque qui te auditum missi familiaribus colloquiis cum vacabit firmes. Ignos<c>e solicito et amori tribue erga iuvenis affines et veritatem et meae de tuo animo fiduciae. Vale vir clarissime. Leydae anno MDCIX Janu. XXIII

Tuus tui observantissimus

FR. GOMARUS.

(Adres:) Clarissimo ac doctissimo viro D. Sibrando Luberti theologiae doctori ac professori primario in academia Franekerana domino et amico suo honorando Franekeram

(*Britsch Museum, Londen.—MS., Add.* 22961, fol. 66).

21

1609? — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over F. Junius Jr., die zijn studiën schijnt op te geven.*

S.P. Quem mihi amice commendas, charissime cognate, eum habeo et sua virtute et tua voluntate commendatissimum et gratissimum. Sic enim sic noster Johannes G. se gerit ut probum adolescentem et diligentem decet bonisque consiliis lubenter paret. Vtinam eadem de cognato Junio dicere liceret! Etsi enim probe se gessit beneque profecit hactenus beneque apud D. Festum piae mem. eius coniugem audiit: dolendi tamen materia ex illius importuno discessu me insalutato oborta est. Audio enim de deserendis studiis cogitare. Causas penitus ignoro: ei discessuro a vidua obtuli aedes meas eodem pretio licet damno meo: liberum tamen reliqui ut si vellet alibi degeret. Quam ad rem adiumento me fore pro coniunctione affinitatis, officio tutoris et commendatione apud Amsterdamenses, qui mea et D. Latii gratia illum alumnum susceperunt ea conditione ut si officium non faceret refunderetur expensa pecunia. Quae omnia perturbata video si hanc insistit viam. Tu pro prudentia tua consilio iuveris. Ego non deero pro virili, si omnino placet deserere studia, experietur modo ut coepit probus maneat animum propensum. Vale cogor avocatus abrumpere quae raptissime iam scribo. Salve cum uxore et cognatis et rescribe primo tempore.

T.

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford.—MS., Rawl. letters* 79, fol. 27).

22

28 Dec. 1609. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over geldzaken, die den geadresseerde en Johanna en Franciscus Junius betreffen.*

S.P. Non dubitavi, charissime cognate, quin iacturam essetis facturi nisi ex indicio et flagitatione mearum literarum mature excurreretis. Doleo pupillae Johannae vicem: cui, ut mihi videtur, ob distributionem antea factam et tempestive destinatam, tecum commune damnum. Quo ut te carere posse pervelim, ita non video qui evadas. Neque etiam tibi tam grave esse debet, ut propter ea indignationem fratrum et sororis subeundam putem, si vel maxime, quod secus videtur, res fieri possit communis. Quantulum enim est quod tibi accederet? Duae forte aut tres librae. Caeterum putarem te facturum utilissime si concoqueres damnum, et cura acriore corrigeretur in posterum. Johannam et Franciscum conveni. Forte ipsis placebit, quod proposui, ut utrimque octingenti floreni numerentur redimendis centum pro utroque quotannis vitali reditu. Quod uti Francisco necessarium ne sors imminuatur, ita Johannae videtur utile ut au-

geatur et eo tutius illius res collocentur. Hinc tibi suppetet facultas pecuniam tuam collocandi permutatione quadam, cuius meministi literis tuis. Vt autem pecuniam auferas Delphis curae alienae etiam fidissimi amici cave committas: fidem spondere potes, diligentiam perpetuam, qui potes? Tanta fraus est, ut Argo opus sit, aut Lynceo. Exemplum ad cautionem recentissimum habe. Heri sero Hagha reversus convictor meus narravit se ex nuncio Ziericzaeo audisse, ipsum Delphis hippoperam duodecim florenorum millibus instructam baiulo ad currus Leydenses sarraco ferendam commisisse sub vesperam. Cum vero tuta viderentur omnia ipsum paulum antecessisse ut currus commoditatem captaret: derepente vero in viam transversam baiulum declinasse raptimque abstulisse bulgam navique conductae imposuisse indeque avectum Suedamum, sed in itinere certis indiciis a nauta furem observatum et delatione illius captum. Hoc prudenti nuncio et usu valenti evenit. Quare cognate ne ulli committas pecuniam, imo nec tibi soli, sed adhibe Wessenium comitem, neque latum unguem ab ea declines: si tibi consultum velis. Hac circumspectione usus sum cum pecuniam pupillarem Dordracum deferrem et postea partim referrem. Franciscum adhibui socium et observatorem secundum. Ignosce meae curae curiosiori forte quam deceret, sed ut arbitror, utili. Non ignoro viros doctos literis bonis affixos et sinceros fraudibus hominum magis opportunos. Johanna, si vel maxime probaret, te indemnem praestare nequiret, si pecunia averteretur. Tutoris est praestare donec ad iustam aetatem pupilli pervenerint. Lectionis et diligentiae honorem et conscientiam non imminues: nec si opus esset, suaderem tanto redimeres periculo. Si pecunia tibi superest, an non utiliter vitales reditus pro tuis liberis posse redimere? Si superstites sint brevi summa restituetur: sin abeant ad plures, quod omen avertat Deus, dotem esse et nutricia deputa. Sic mihi probatur. Quid enim damni si quadringentos singulis florenos, ad quinquaginta annuos expendas? Sed tu pro tua prudentia et libertate iudicabis ac statues. Animi sinceritas amorque erga vos flagrans haec dictat. Vale avocor. Raptim Leydae Anno MDCX. V Cal. Janu. Saluta coniugem etc.

T. F. GOMARUS.

Ni cures recipi hic reditus vitales per Joannam miserisque duorum annorum apochas eo exemplo quod misi alias difficilius postmodum recipies. Nam libri publici et rationes urbanae alias confunduntur.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford.—MS., Rawl. letters* 79, fol. 28 r, v).

23

23 Nov. 1610. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius, voor wien hij op een boekverkooping dure boeken heeft gekocht. Ook de geldzaken van Franciscus en Johanna worden aangeroerd.*

S.P. Quod amanter pollicitus sum, charissime cognate, fideliter et quanta

potui prudentia, confeci: tuique commodi quam temporis et utilitatis meae rationem habui maiorem. Nisi enim tui amor fidesque suasissent, abfuissem auctione. Quae scribo non ut hederam officio praetendam ad pompam et ineptam ostentationem, sed ut declarem, quanti te faciam. Non enim aliud a te postulo, quam ut gratam habeas operam animumque amicum. Sicubi te pretii magnitudo offenderit raritate excusa: aut aliorum emptione vili. Huc accedit, quod competitorum fuit copia, quae prudenti auctione interdum fuit deterrenda, ne saepius tuo damno mecum contenderet. Catalogum cum pretio descriptum a bibliopola fideliter, qui sane mihi in tua causa egregie favit, cistae maiusculae operculo interiori insertum habe: et libros illi meaeque minori cistae inclusos et cum catalogo diligenter collatos opera Fr. Junii et J. Goswin: cuius cista maior. Famulis qui libros emptos domum detulerunt solidum pro frequenti opella dedi tuo nomine: reliqua debentur bibliopolae. Cistas duas remittes per nautam. Rationes accepi F. et Johannae etc sed propter valetudinem catarrho afflictam respondere non possum: quia expendendi facultas defuit ob purgationem: qua iam primum liberatus manum temperare non possum a scribendo. Francisci rationes non intelligo nec enim summa praeposita: nec plene exposita videtur. Interim ne quid iacturae rebus accedat vestris oro et obtestor ut quae Delphis curanda conficias et ad nos excurras: eris gratissimus. Tuusque in causa pupillari recessus collegis scholarchisque erit iure probatus. Vale mi cognate cum uxore et liberis totaque familia et cognato Jacobo et uxore illius. Leydae Anno MDCX. Novembris XXIII.

Tuus

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 29).

24

12 Jan. 1611. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over de geldzorgen van Franciscus en Johanna.*

F. Gomarus D. Magistro Gerardo Vossio S.P.

Quod videbatur consultissimum perscripsi: aequissimo tamen animo fero dissentientes eos, quorum consilio utendum. De Francisco cogitandum accuratius, ne quid ipsi desit. Quare tuis acceptis quam primum illustrium Ordinum quaestorem Vander Werf, iam etiam Consulem conveni num facultas suppeteret redimendis vitalibus reditibus: verum is negavit, quod a Septembri copia praecisa. Interim, si libello supplice ab illustribus Ordinibus postularetur, fieri posse ut recipiendam pecuniam Miropio quaestori mandarent, et Leydae reditus annuos persolvendos imperarent. Quod reliquum est curabis pro tua fide et prudentia, ne affines pupilli detrimenti quid capiant. Quam ad rem Johannes Corputius adiumento esse poterit potissimum, ut qui rei pecuniariae collocandae et administrandae usu et peritia valet. Plura non addo, quia et materia me deficit et temporis opportu-

nitas, quae in quaestore quaerendo et Johanna compellanda (quae vitales reditus mavult pro octingentis florenis) et paucis hisce verbis conscribendis absumpta est. Vale vir ornatissime et cum uxore (cui non Lucinam, sed Deum faventem precor) salve plurimum a me meaque et Junia nostra. Leydae MDCXI. Januar. XII.

T. F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 30).

25

26 Febr. 1611. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over zijn vertrek naar Middelburg, het geld der pupillen, dat helaas nog in Delft blijft, te presenteeren nota's en Vossius' jonggeborene.*

S.P. Proximo Maio Middelburgum Zelandorum favente Deo cogito, eoque res meas compositas velim. Quocirca discedente ad vos consilii causa nostro Joh. Goswino committere non potui quin de rebus meis certiorem te facerem. Oro etiam et obtestor per memoriam D. Junii ut pupillorum pecunia recte curetur. Stupeo ac percellor quod tam diu, illorum damno, et iam tuo periculo, haeret Delphis. Miseret me profecto! Syngrapha, nisi reposcas, brevi restituetur tibi, quia expedita mea velim, prout decet. XII illos florenos pro Chrysost. meo pactos et sex sestertios pro libris tuis ad me deferendis expensos, si vacat et commodum est poteris per Dm. Goswinum ad me mittere. Prole te auctam gratulor et ut secundet Deus educationem illius voveo. Vale cognate charissime et libertati meae ex amore erga te mutuo et erga pupillos ortae, ignosce, uxoremque cum notis saluta. Leydae anno MDCXI Feb. XXVI.

T. F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 31).

26

4 Maart 1611. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius, wiens gedragslijn met het Delftsche geld gevolgd, hij thans begrijpt. Tevens deelt hij de redenen van zijn vertrek naar Middelburg mede.*

S.P. De pecunia Delphensi scrupulum exemisti mihi. Video enim opinione me falsum. Arbitrabar pecuniam ex tempore Haghae collocari posse aut apud vos. Sed re inquisita intelligo ubique communem eius rei inopiam ob decretum ordinum et neglectam a D. Jacobo Corp. uti convenerat, temporis opportunitatem. Adeo ut merito culpa omni te vacare agnoscam, tibique damnum esse commune sine vitio tuo. Hoc sincere monere visum. Syngrapham vero quam me absente uxor asservandam acceperat, remitto per Hy-

landrum ex tua voluntate. Alioqui ad aliquot hebdomadas potuissem si opus fuisset servare. Diutius non licuisset ob discessum meum, ineunte Maio. Quum enim nec in ecclesia concione nec scriptione opera mea feratur, et in academica professione fructus laboris mei in ipso flore extinguatur perversa regentis M. Bertii doctrina et corruptione auditorum, variisque mandatis durioribus quibus officii ratio circumciditur academiae damno, denique quum collegae tales advocentur, quos ob singularem doctrinae alienae audaciam, puriores auditores deserturi alioque migraturi sunt, mihique invito obtruduntur ad ea subvertenda quae a me statuerentur consentanee confessioni nostrae statui tandem invitatus diutius et tentata apud D. Curatores medicina ac correctione frustra, in Zelandiam proficisci ut ecclesiae et scholae theologicae Middelburgi me sistam: ne diutius publico opera mea reddatur inutilis. Alioqui uti DD. Curatoribus significavi nihil Zelandis magis in votis quam ut potius rebus academicis recte compositis hic collegium instituerent. Sed ventis verba data. Haec raptim discedente Hylandro nostro scribere visum. Plura forte coram. Si in Zelandia tibi aut affinibus possim inservire in collocanda tuto pecunia, quod spero: iure tuo imperabis lubenti. Forte hic poterit collocari quoniam Leydenses urbem sunt magna parte amplificaturi et pomoeria producturi magnis impensis. Solutio autem apud ipsos est certa et expedita. Vale cognate charissime et cum coniuge salve. Pecuniam pro Chrys. accepi. Leydae anno MDÇXI. Martii IV

Tuus

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 32).

27

Vrijdag na Paschen (8 April) 1611. — *F. Gomarus feliciteert G. Vossius met zijn gelukkige geldbelegging. Zijn vrouw is naar Den Haag om afscheid te nemen.*

F. Gomarus Magistro Gerardo Vossio S.P.

Gaudeo, mi cognate charissime, quod salvus domum rediisti cum tua. Et gratulor felicem collocandae pecuniae successum, quamvis paulo minore reditu, quam speratum. Operam quam a me postulas praestare conatus sum, sed Quaestorem non offendi domi, neque ante meridiem domi futurus est. Quocirca re hac dilata certiorem te facere volui et studii et animi mei. Vale vir ornatissime cognate dilectissime et cum uxore a me salve. Nam mea Hagae est valedictura cognatis. Leydae die Veneris a Paschate anno MDCXI. Festinavi in his rescribendis, quia nauta per quem recepi ursit responsum. Vale.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 33).

28

25 Aug. 1611. — *F. Gomarus schrijft aan S. Lubbertus betreffende de stellingen van Bertius over de volharding der heiligen.*

S.P. Demiror, vir clarissime, insignem adversariorum tuorum, imo nostrorum et Christi audaciam in diro illo scripto promulgando. Sed cum recte reputo sorex suo se indicio prodidit, Deo iudice et vindice. Qui causae suae non deerit. Caeterum quod fratribus per me significari voluisti factum est sedulo iterato. Nam D. Bursius occuparat antea, cui scripseras eodem argumento. Spero autem fore ut nostri Ordines moniti de re tota causae non desint. Sed ad rem tempore aliquo et opportunitate opus. Negotium iis concreditum; quos speramus minime segnes fore. Nescio an theses Bertianas de perseverantia vide(ris). Non miror hominis frontem, quia iamdiu caruit, sed L(eyden)sium patientiam. Audio Heydelbergam exemplar missum. Nisi inde aut aliunde antidotum accesserit, quod arbitror, non statui causam deserere praesertim cum hic mihi ea sit iure libertas concessa, quam Leydae ZuitHollandia ademptam fuisse auctoritate non ignoras. Eoque vel hoc nomine plus profore me spero, quam si, sigalionis instar, in pristina statione compressus conticuissem. Plura non scribo, quia avocor negotiis, et literas mittendi occasionem praeterlabi nolim. Vale vir clarissime et cum collegis salve. Raptim Middelburgi anno MDCXI Aug. XXV

Tuus

F. GOMARUS.

(Adres:) Clarissimo viro D.D. Sibrando Lubberti theologiae professori in academia Franekerana. Franekeram.

(*Britsch Museum, Londen. — MS., Add.* 22961, fol. 186).

29

14 Nov. 1611. — *F. Gomarus bedankt J. Bogerman voor den arbeid, dien deze aan de bestrijding van Vorstius heeft besteed.*

S.P. Gratias tibi ago publico nomine vir reverende ac doctissime pro fideli et docta opera in detegendo illo fuco et ecclesiarum peste Vorstio. Quid ni enim sic cum rei veritate, exemplo Regis Britanniae qui literis nuperrimis iteratis ita appellat, ut et Arminium Dei hostem qui lolium sevit, et gravissimis rationibus docet boni conscientiae, patriae ecclesiae causa arcendum illum Vor(stium) ab ecclesia et academia, quod nullus eo incendio dignior haereticus. Obtestatur etiam ut arceant, sin secus, se coactum iri contra protestari et secessionem facere ab ecclesiis huiusmodi falsis et haereticis etc. Exemplar literarum mitterem nisi te habere iam confiderem. Privatim vero ago gratias pro tua erga me benevolentia et fratres meos.

Quibus opera tua iam ante visa est ac sponte laudata: nec dubitamus quin profutura sit plurimum. Precor Deum ut te doctoremque Sibrandum vestrosque Ordines et ecclesias conservet et fortunet bono ecclesiae. Vale vir amicissime et raptissimam hanc scriptionem, quam ni maturarem re differre cogerer boni consule. Middelburgi XIV Novemb. Anno MDCXI. D. Sibrandum et collegas saluto.

T.

F. GOMARUS.

(Adres:) Eerweerdighen welgeleerden heer Johanni Bogermanno trouwe dienaer godts in de gemeynte Ten Leewaerden.

Acc: 15 Nov: 1611.

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden.—MS., Gabbema-archief,* 9056 Hs. M.M.).

30

24 Febr. 1612. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over enkele zaken, als: een verloren geraakte brief, Hebreeuwsche boeken en geld, dat D. Diamantius belegd heeft.*

S.P. Quod J. Goswini nostri literae ad me perierint cum materiam ex parte cognoscam, non laboro, num tantum aegre quod nil de libris Hebraicis inquirendis eorumque pretio nihil audias. Consilium tuum de profectione placet. Huic fini hasce commendatitias ad D. Goulartium mittes Joh. G. et salutabis. Nam avocor ad negotium. An vivit noster D. Diamantius qui nec meas literas, nec res suas hic curat: collocavit pecuniam aliquam: reditus dudum recipiendi, syngrapha mutanda aut repetendi nummi; nihil monet: eo ferimus facilius nos neglegi. Vale cognate charissime et cum coniuge salve. Pecuniam illam XIV florenorum socrui meae numera et satisfaciam creditori. Raptissime Middelb. Anno MDCXII Feb. XXIV Gosw. Johannis saluta; mone ne sit solicitus de lepore; forte gelu obduruit; mihi abunde liberalis fuit.

T. F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 34).

31

8 Sept. 1613. — *F. Gomarus brengt aan G. Vossius het huwelijksaanzoek van Isaac de Bruyn aan Johanna du Jon over en schrijft over finantiëele regelingen.*

Den 8 Septembris anno 1613 in Middelburgh.

Lieve ende weerde neef Mr Vossi ende lieve nichte, gelyck my Isaaci de

bruynens moeder overlanck versocht heeft voor haren soon voorschryven aen nichte ende versoeck aende vrienden van haer ten houwelick voor haren soon, teghen dat hy wat theologie soude gestudeert hebben, ende hebbe sulx niet willen doen dan mit bespreck hy soude eerst soo verre gecommen syn, dat hy bequaem waere ten kerckendienste ende versien ofte ten minsten eenighen grondt hebbende soude middel hebben om syn huysgesin te onderhouden, onvermindert syn goedt. Daerentusschen hebbe buyten meyninghe gevonden dat aen beyde syden de herten geset waeren, daer ick niet en achte iet tusschen hen was gesproken. Daernae heeft hem Isaacus seer neerstich geoeffent ende in locis communibus ofte grondstucken der christelicke leere soo toegenomen dat hy van my voor syn momboors ondersocht synde boven hope bestaen heeft soodat niet en is te twyfelen, gaet hy soo voort, wel sal aencomen. Nu soo syn mede den 6 deser de twee mombors D. Bursius ende Pe Jonathan vande Poele met Johanne de bruyn by my geweest ende hebben versocht ten houwelick voor Isaaco oock uyt moeders name uwe suster Johanna du Jon, onse nichte, op dat ick uyt haere name sulx UE soude voorstellen om nichte sulx voor te draghen ende goedt bescheydt te gunnen. Belovende van moeders weghe dat (alsoo ick swaricheyt maecte) dat sy daerin sal versien ende op haer kosten by haer de gehoude sal houden den tydt van twee iaeren van kosten, kleeren, kinderbedden, sooder commen, besorghen, alleen dat sy Isaaci penninghen sal dien tydt gebruycken; daerentusschen sullen nichtens penninghen moghen oploopen. Ende twyfelen niet ofte hy in twee iaeren sal bequaem syn ten dienste. Ick en hebber niet teghen om dat de ionckman is goedts aerts ende heeft goe geest ende goedt goedt ende nae moeders aflyvicheyt een schoone penninck te verwachten. Sy is weduwe ende om haer kinderen, die sy uytermaten lief heeft, soo ick hoore, wel goe houwelicken afgeslaghen, als sy veel iongher was. Wilt op de sake letten. Ick hadde liever langher gewacht: maer om reden vande groote genegenheyt aen weersyde sal wel te vreden syn, soo UE daerin verwillicht ende UE broeder onsen neef D. Casimirum oock bewillicht sal tot meerder vriendtschap strecken. Men kan al niet hebben nae wensch in dese weereldt, alsoot blyckt. Hiermede van ons allen blyft Godt bevolen.

UE dienstwillighen
F. GOMARUS.

Om nichtens voordeel best sal syn, soot houwelick sou voort gaen de moeder de bruyne in stede van weerbruyloft de bruyloft soude houden ende twyfele niet wel sal connen geschieden. Ten sy de vrienden anders raedt vonden.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 35).

32

3/13 Nov. 1614. — *F. Gomarus bedankt J. C. Junius voor zijn voorloopige be-*

moeiingen in zake een eventueele benoeming van Gomarus tot hoogleeraar te Groningen. Hij somt de redenen op, waarom hij Middelburg wil verlaten en deelt tevens mede, dat hij te Saumur is benoemd.

IOANNI CASIMIRO JUNIO.

Emdam.

Antiquum obtines, vir ornatissime, cognate charissime, quod tam amanter, tam sollicite de meis commodis cogitas ac scribis. Sane conditio, de qua quaeris, mihi arridet, multis de causis, sed hoc dolori est acerbo, quod quorumdam adverso studio, academia, cuius spe certa allectus sum, non erigatur. Non dicam ἀγαθὴ δ'ἔρις ἥδε βρώτοισι. Sentio mea studia, hac ratione, quodammodo suffocari, otioque academico destitutum, nihil publice posse scribere aut meditari; quod expectatur a multis officium. Hoc solum nomine non ingrata esset statio academica: modo bona dominorum venia et gratia, honestis ac iustis conditionibus, contingat evocari. Adeoque si mea commoda, tranquillitatem, notos considerem, pedem non moverim. Caeterum quod de urbe vestra scribis, nescio quo loco res sint constitutae. Vocarunt magnis laboribus et sumptibus, uti fertur, virum doctum e Gallia: nunc vero contra ante hebdomadas paucas ad Acad. Salmuriensem publicis Acad. literis et privatis evocatus sum amicissime, literis D. PLESSIACI commendatitiis humanissimis adiunctis et D. BOUCHEREAU, sed excusavi gravibus de causis, gratiasque egi, quamvis D. DOUCHEE, minister Ecclesiae Gall. Flissinganae, qui eorum rogatu mecum pluribus egit, non quieturos suspicetur. Ego ignoro: liber omnino sum, nec temere me implicabo, uti spero, nisi gravibus urgear argumentis. Patria mihi nondum taedio est, quamvis omne solum patria dici solet forte. Habes sinceram mentis meae explicationem, quam velim tibi serves: imo acceptas literas, quibus liberius quaedam in sinum effudi amicum, comminue, ac vale. Middelburgi An. MDCXIV. Novemb. $\frac{\text{III}}{\text{XIII}}$.

F. GOMARUS.

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden. — Copie, Gabbema-archief,* Cod. I, fol. 707, 9056 Hs.M.M.).

33

1614 of 1615. — *F. Gomarus bedankt J. C. Junius voor zijn aandeel in zake zijn benoeming tot hoogleeraar te Groningen, en deelt tevens mede, dat deze is te laat gekomen.*

EPISTOLA.

EIDEM. *Emdam.*

Quemadmodum alias, ita hoc tempore singularem DEI providentiam in rebus meis experior. Sperabam fore, ut, quae inter nos erant acta, transigerentur, ex communi sententia, sed uti video, neque ex tuo, neque ex meo voto res successit. Ad Calendas Februarias, uti stipulatus eram, si modo

negotium Dominis G. placeret, te expectabam, sed frustra. Misi, revocatus e Gallia, literas ad te, quas traditas nullus dubito; nihil omnino responsi accepi. Quare silentio confutatus, DEI nomine invocato, et aliquot hebdomadas detento nuncio Gallico, tandem Salmuriensi Academiae me addixi. Patriae inserviissem lubenter, sed alio me vocavit DEUS, cui lubenti animo, non sine molestia, periculo, damno obsequi me decet. Nihil hic tuae, aut D.D. Curatorum, culpae adscribo: utrisque gratias, pro benevolentia, habeo. Sed tamen, in re seria, iocari liceat, per occasionem, arithmeticam ignoro, quam de XVI., non nomine et aere, sed re, proponis. Scio non e tuo genio, nec etiam D. D. Curatorum quos observo, sed ex interpretatione iuris, forte Pontificii inde illius fautores hauserint διαίρεσιν. Sed ad rem seriam. Maluissem meo cum damno iis servire, si mature, uti decere mihi videbatur, intercessum esset. Quod reliquum est tibi maximas gratias habeo et ago pro animo tuo; eventus in manu tuo non fuit. Si quid vicissim officii praestare possim, animus tibi tuisque serviendi sincere, nunquam deerit. Gaudeo concurrisse iudicia nostra. Commendavi serio et merito, meo loco FORBEZIUM nostrum, eundemque a te commendatum et N. D. SCHAFFERO intelligo. Vale et viri magni memineris: facies te dignum et pro more et amore tuo, mihique gratum. CL. D. PYNACKERUM, D. UBBONEM, D. MULERIUM, D. HILLENIUM saluta plurimum, imprimis CL. et nob. D. FREDERICUM CONDERS.

Tuus

F. GOMARUS.

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden.—Copie, Gabbema-archief*, Cod. I, fol. 708, 709, 9056 Hs.M.M.).

34

27 Juli 1619. — *F. Gomarus schrijft aan J. Polyander een aanbeveling voor A. Thysius als professor te Leiden en deelt tevens een en ander aangaande D. La Haye mede.*

S.P. Tuas accepi, vir clarissime, perquam lubenter. Quippe iis visus mihi sum, suavissimum congressum nostrum Dordracenum, refricare. Placet mihi cura illa D.D. Curatorum vestrorum, in professorum delectu: faxit Deus ut reliqua consentiant.Optassem tibi collegam D.Thysium virum doctrina et integritate amabilem. Interim quod Galliam spectarint non adeo miror, quum illinc confluxum auditorum non vane sibi spondere possint. Plura non addo quam votum, ut pristinae sinceritati et paci vestra Academia tandem reddatur. Caeterum ad D. La Haye quod attinet: probavit se nobis omnibus suis dotibus et commendatione vestra. A Curatoribus, quibus, cum D. Mulerio, interfui in transactione, ascitus est in concionatorem Gallicum certis quibusdam conditionibus synodo probandis: cui rem totam prudenter et modeste commisit. Presbyterium Belgicum, re ipsi proposita, comprobavit. Reliquum est ut primo quoque ipsum expediatis tempore. Quam ad rem clariss. D. regens Colonius tecum operam amicam, uti

confidimus, iunget. Cui salutem officiosam. Plura impeditior non scribo: gratum erit interdum, si non molestum, de te rebusque ecclesiae et Academiae intelligere. Doct. Ev. Vorstio amico non e multis et clariss. D. Latio et Elseviriis a me salutem: inprimis uxori tuae et familiae. Vale vir doctissimi atque humanissime et salve a tuo

F. GOMARO.

Groningae anno 1619 Julii 27 calculo veteri.

D. Festo gratulare a me conditionem, eique significa, si placet, vocatum D. La Haye a D.D. Curatoribus GroningOmlandianis.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*b*, fol. 41).

35

5/15 Sept. 1623. — *F. Gomarus schrijft aan de Theologische Faculteit te Leiden en spreekt daarin den wensch uit, dat de „Bijbelsche Conferentie" van Amama met het gunstig judicium der faculteit moge worden uitgegeven.*

S.P. Nemini vestrum reverendi atque observandi viri, obscurum reor, quam multis et indignis naevis, imo strumis, Belgica nostra non e fonte Hebraeo, sed ex Lutheri Bibliis, translatio passim, non sine gravi Ecclesiae nostrae detrimento, scateat ac laboret. Praesertim, quum illud non solum longa experientia compertum habeatis, sed etiam principes, in nupera synodo Dordracena, huic malo inveterato, maturam iustamque medelam adhiberi oportere, merito censueritis, ac partim rei illius curam, eruditioni vestrae ac perpolito iudicio, demandatam habeatis. Quocirca nullus omnino dubito, quin benigno et erudito, D. Sixtini Amamae, studio et labori indefesso, in runcanda atque repurganda translatione Belgica, pro pietate et candore vestro, faveatis. Etenim non exiguam mihi gratiam mereri illius animus videtur, quod novae ac melioris interpretationis auctoribus inservire ac viam magis expeditam reddere studuerit, animumque erudita ac gnava opera egregie adaequarit. Pleraque enim perlegi, quae mihi sane ita arriserunt, ut digna esse arbitrer, quae cum erudita praefatione illius, in publicam lucem proferantur. Caeterum, quoniam plurimum pios atque eruditos huiusmodi conatus stimulare ac promovere potest, si secunda approbationis vestrae aura iis adspirarit, idcirco non alienum fore existimo, si, pro erudita pietate ac sinceritate vestra, censuras illas expendatis, vestroque calculo (quantum fieri potest) muniatis. Quod uti confido, ita Deum quaeso, ut sanctis et eruditis vestris laboribus suo Spiritu succurrat, eosque, ad nominis sui, ac numinis, gloriam secundet, vosque, cum familiis, sospitet ac conservet. Groningae Anno MDXXIII (sic!) $\frac{\text{V}}{\text{XV}}$ Septemb.

R.H.V.
addictissimus
FR. GOMARUS.

(Adres:) Reverendis ac doctissimis viris, Academiae Leydensis D.D. theologis eximiis, dominis ac fratribus honorandis. Leydam.

(*Univ. Bibl. Leiden. — MS., B.P.L.* 246).

36

14 Maart 1625. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius over den treurigen toestand van de familie-Junius en over Vossius' benoeming tot hoogleeraar te Cambridge.*

S. P. Tuas, affinis charissime, ad viduam nostri μακαρίτου Junii, perscriptas, feb. XVIII, tardius, sed vario animi affectu, mihi communicatas, legi. Nam et gaudii et doloris materiam mihi suggesserunt. Gaudii, quod tam benigne ac sincere, hoc fucato aevo, amorem fidemque pandis, erga affinis viduam liberosque afflictos. Illum quidem, quod Hagham ter excurreris: hanc vero, quod tam candide, quid responsi ac difficultatis obiectum, patefacias. Quae sinceritas, ut aevo nostro dignissima ac rarissima, artibusque subdolis exclusa, ita viros bonos decet, quibus, os oblinere nefarium aestimatur. Agnosco reipsa, ut et vidua, id quod ante conieceram, non ut Oedipus aliquis, sed ex rerum praesentium statu, fore ut frustra laboraret. Hac non successit, alia aggredi poterit via. Familia honestissima ruinam minatur, malo occurrendum, res ipsa clamat. Prudenter sane uxor tua ad sororem Mariam scripsit eique ut improbi, et lautae satis, pupillos commendavit. Praesertim quum etiam ego ex denato intellexerim affine, ipsam nuptias (ut mones) conciliasse. Literas etiam ipsius legi, antequam in Galliam tenderet. Summa etiam viguit inter ipsos amicitia uti expertus sum. Ideoque, ut apparet, officium benigne offert literis suis, ad viduam, utque filiam Mariam Dantiscum mittat (quo ad tempus pestis declinandae causa, secessit) rogat, et eo migraturi pistoris commoditatem indicat, qui secum Dantiscum deducat. Non displicet benignitas (cuius auctorem te esse, iam vidue praedixeram, lectis literis) sed modus et stationis incertitudo aliquam dilationem suadet donec alicubi sedem fixerit. Agnosco, agnosco, familiae tuae numerosae onera, nec ignosco iis, qui minus liberaliter, praeter omnem exspectationem, tecum agunt. Aliud speravi hactenus. Ideoque haec doloris mei e literis tuis, ansa, quem lenit partim, partim auget, vocationis illius Cantabrigiam, honos. Lenit, quod inde discent et invidi, et imperiti, neglectae virtuti suum non defore locum honoratum. Auget, quod et patriae, et tua et tuorum amicorum causa, a nobis avelli merum esset cordolium. Nam quum in nonnullis eruditio solida, et in plerisque diligentia, desideretur, quis non praevideat, quantum ex tuo discessu Academiae vulnus infligeretur? Quid non damni tua absentia consanguineis, affinibus, amicis, pareret, ubi tui moris candidi vix tot exempla, quot Thebarum portae. Ingenue loquor, lectae tuae literae, viduae lacrymas mihi maius tui desiderium solito expresserunt. Quae sane non nisi fidissimum et sincerissimum pectus spirant. Quaeque scribis, animis impressa, non emanabunt, nisi quantum usus requirit, et voluntas tua. Caeterum, si res integra est, te oro et obtestor, per patriae commoda, per tuae familiae, et amicor um salu-

tem, ne stationem deseras, nisi omnibus prius tentatis. Qui Leyda huc venerunt, referunt nullius Lectionibus, tanta frequentia, studiosos literarum interesse. Quod ut credam, facit perspecta mihi eruditio tua, et indefessus labor. Flores in patria: alio ne specta, quaeso. Ego in Galliam, auditoribus ad ministerium provectis, aut alio profectis, (quum, sperata ac promissa Academia, non succederet) profectus sum, minori stipendio invitatus, ne labores mei in paucos aut nullos profunderentur. Tua dispar ratio: unum agnosco, ingratitudo molesta, sed bene est quod nobilis. et amplis. D. Curatores favent. De reliquis, hoc cogita οὐ φρόντις Ἱπποκλειδῃ. Non dubito quin, hac vocationis occasione, libere sis locuturus, tuique ratio honestior sit habenda. Ad me quod attinet sancte coram Deo assero, si quid tenuis mea opella, possit apud pastores Ecclesiarum, professores, alios, id omne lubens meritoque impenderem, et in Hollandiam excurrerem: ut tuo honori, et ampliori (pro amplissima familia, meritisque tuis) stipendio consuleretur.

Ad Cantabrigiensem Acad. quod attinet eam revereor utpote in qua studui biennium, et honore magisterii cohonestatus sum. Sed aut me omnino fallit illius ratio, et hominum mores, aut profectionis te poeniteret. Sincerus es, sinceros amas, quibus non aliud lingua promit, quam cor premit. Plerosque contra alios comperies. Nil dicam, de invidia, cum qua, non dubito (uti summa petit livor, ibidem inprimis) quin maxima cum indignatione, et taedio, sis conflictaturus. Boni sunt ac sinceri nonnulli: non nego: sed rari, quot divitis ostia Nili: adeo contagio adulationis invasit et invidiae tabes, ut vix boni sint immunes. Haec familiarius quae, ut experientia didici, ita secreto ac sincere patefacio. Adeo, ut vel hac causa, optarim te abesse. Stipendia professorum sunt ante aliquot annorum centurias instituta, tunc lauta, nunc exigua. Drimanus Regius professor Witakerus recipiebat quotannis quadraginta libras Anglicas: D. Margaretae professor D. Boro, triginta solum. Quid iam fiet? si extra ordinem liberali honorario agatur tecum quanta invidiae fax accendetur? Quantae molestiae? Amo Academiam, sed mores, institutaque non aeque conveniunt. Ignosce loquacitati meae: quam, simul ac literas tuas legi, amicus affectus expressit et nuntii, modo expectati, ratio. Vt ad Junianam viduam redeam: arbitror si Hagae res non successerit, non alienum fore, si Dordracenus et Amsterdamensis magistratus rogaretur, ut memoriae claris. et gratis. D. Junii hoc largirentur, ut posterorum illius necessitati subvenirent. Cogitabis, si placet, an id expediat, nosque, pro modulo, non torpidos comperies. Plura non addo: ne prolixitate obtundam, et quia avocor. Vale vir claris. affinis charis. cum uxore et liberis dilectis. Groningae A. MDCXXV pridie Idas Martii

Tuus tui studiosis. affinis

F. GOMARUS.

Viduae res angustissimae: cogitur reliquias bibliothecae divendere: schedâ, iam ante tuas visas, quaerenda a te notaram: quibus nil addo.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 39 r, v).

37

Dec. 1626. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius een verontwaardigden brief over de wijze, waarop Thuanus de nagedachtenis van Junius bevlekt heeft.*

S.P. Quamvis pene obruar, hisce feriis, domesticis negotiis, affinis observande, ut vix scalpendis auribus otium supersit, iustissima tamen indignatio, hasce litteras, mihi extorsit. Heri enim, occasione quadam ab amico pastore, monitus sum, de turpiss. stigmate, famae ac familiae Junianae inusto, idque ab eo homine, cujus, in historia, fides et gravitas, hac tempestate, auctoritatis est summae: et in ea urbe, quae religionis nomine audit optime. Thuani historiam dico Genevae excusam, quis, famoso scripto, infamem credat? At consule annum MDCII, comperies flagitiosissimam, optimo doctissimoque ac constantissimo viro, socero tuo factam calumniam: adeo ut ingenium illius desultorium, conatus vanos, reip. laesionem, Leyda, auctoritate ordinum eiectionem, factam Altorfii defectionem, exprobet. Si diabolus ipse, mendaciorum pater, proscindendam viri optimi ac doctissimi famam proposuisset: sane non arbitror, tanta brevitate fuisse sceleratius facturum. Sed iusto Dei, mendaciorum vindicis, iudicio, stigma perpetuum Thuanus sibimet impressit, aut malignitatis effrontis, aut levitatis ac credulitatis putidissimae. Quae duae pestes historiae fidem omnem merito detrahunt. Nam quid imprudentius dici potest, quam F. Junium Leyda, ob nova studia, auctoritate ordinum eiectum? Noriberga, Ampliss. stipendo, Altorfium vocatum, *defecisse?* Vbi frons tua Thuane, si, contra rei notitiam, tam impudenter mentiris? Ubi prudentia ac fides, si (ut credibile) tanta levitate rumori aut delationi auditae, sine examine ullo ad viri innocentissimi laesionem, te mancipasti? Petrus Roverius Genevae excudit! Sane videri iure potest, an non Magistratus Genev. auctoritas sit imploranda, et ad eam rem Curatorum Acad. aut Magistr. Leydensis intercessio petenda apud Genev. ut Roverius, omnium reliq. exempl. stigma in Junium expungat, aut potius ut philyram illam recudat. Nam Rouerius non ignoravit ista esse falsa. Spero fore ut quemad(modum) Plutarch. de Malignit. Herodoti scripsit: ita et tu pro tua eruditione, et familiae vestrae, ac Junianae totius, honore, diatriben aliquam adornes, in qua libellum illum famosum, pro merito, confutes. Habes varias rationes, tibi quam mihi, notiores. Vna, De historicorum quorundam malignitate et levitate oratio: in qua clarss. etc. D. Junii fama posthuma adversus virulentum mendaciorum Thuani stigma ac libellum famosum defenditur etc. Vita ab ipsomet scripta et alia huc facient. Rouerio putarem litem intendendam Genevae, et mulctam irrogandam, publicamque satisfactionem culpae agnitione eiusque Documentum publicum Geneva petitum apologiae inserendum recusae. Consilium a consiliario D. Vosbergio aliisque Junii amantibus si placet petes. Ego vindictam hic non specto (Deus novit) sed ut famae consulatur. Plura non addo: imo incultius haec fundito et diutius, quam ut eruditae tuae aures et meae occupationes ferant. Vale affinis observande cum uxore et familia. Groningae A. MDCXXVI Decemb.

Tuus F. GOMARUS.

(In margine:) Eiectus Leyda Donellus, quod conspirationis non ignarus (quamvis dissuasor serius) magistratui non retexisset. Vnde amplissimo stipendio a Noribergensi rep. Altorfium vocatus, nec tamen defecit unquam. En quam belle sibi consentit historicus! Sic in historia Demetrii Belgicarum motuum fingitur quo tempore D. Jun. Trelcat. et Gomarus professores erant, philosophiae professorem fuisse Joannem Ramum, atqui Ramsaeus diu ante fuerat (nunquam Ramus) et obierat: sed error nominis non malignitas quae a Thuano abesse non potuit: si non forte aliunde id assutum eius historiae quod Rouerio probandum, aut luendum foret.

(In margine:) Vide an non ab ordinib. generalib. peti possit ut ex omnibus exemplaribus quae extant apud bibliopolas publica auctoritate stigma illud auferatur aut deleatur et charta obducetur.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 43 r, v).

38

31 Mei 1627. — *F. Gomarus schrijft aan G. Vossius breedvoerig over de verhouding tusschen Junius en Scaliger, over Junius' karakter en Erasmus' beteekenis.*

S.P. Quamvis, vir clarissime atque affinis charissime, quum meam in sinum tuum indignationem de iniuria famae Junianae illata, effudissem, non ignorarem te, pro tua pietate ac prudenti eruditione, ea facturum, quae honesta essent ac commoda, gratae nihilominus mihi sunt literae, quibus animum expectoras. De Scaligeri epistolis recusis aliquid inaudivi; non vidi tamen, ac miror illius, qui ei praefuit, iudicium, quod non animadverterit, non solum ista ratione, quam narras, μακαρίτῃ D. Junio fieri insignitam iniuriam, sed et eius, quem extollere conatur, famae labem aspergi. Nam quum caute nomen sit omissum, incaute omnino sinistrum et ab ira potius (pessimo rerum iudice) quam a ratione profectum praeiudicii stigma, est relictum. Nam ea via (ut recte observas) etiam sine nomine, nominatus traducitur, et Scaligeri iniquae ac privatae bilis effervescentis labes celanda, publice prostituitur. Cuius rei tamen culpa, sat scio, non tam in ipso, quam in muscis illius residet, qui, mensae familiaritate allecti, hominis omnino sinceri, sed hominis tamen (pro gentis credulitate, et ingenio igneo) facilitate abusi, obtrectatione indigna, adversus innocentissimum virum concitarunt. Memini probe, quae mali origo: nam ipsemet, cum salutatum venissem, exposuit affinis. Manilii editioni (cum notis posthumis, patris uxoris meae, Lanoi, quas edendas iudicarat: quibusque suas addidit) praefixit carmen (aut alius forte) in quo poetico more, quasi vitam restitutam Manilio dicitur. Illud quidam criticus (cuius defuncti nomini parcam) invidia in theologum (quasi falcem in alienam ac criticorum messem iniecisset indigne) rem ad Scaligerum detulit, ac si gravis iniuria illius priori editioni, facta esset, notaque inusta, ac si cadaver Manilii promulgasset tantum. Hinc illae lacrimae! Venit igitur commotior ad D. Junium, Manilium cum

notis illis Lanoi et Junii manu gerens, carmenque ostendit, et iratus in haec verba prorupit: tune primum vitae restituisti Manilium? Consule notas (en habeo) unam atque alteram excipio, ostende in reliquis, vel unicam probam. Excepit prior graviter pro ingenio patienti ac prudenti, et paucorum verborum; Communis est Hermes. Interim ipsi annuntiatur, me affinem, qui conventum vellem, adesse: hinc D. Scaliger, patienti responsione aliquantum mitigatus, sermonem paulo clementius abrumpit. Ego succedens, singula ab affini, ut modo retuli, percipio quae, et quo primum auctore atque instigante (nec enim alter tacuerat) verba essent inter ipsos habita. Altera occasio offensae, inde videtur, quod cum subinde D. Scaliger, D. Junium, officii causa, gentis more, inviseret: contra hic studiis affixus, et mori Germanico assuetus multos annos, rarissime vicem rependeret. Id quod studiosi quidam, utrique familiares, ex aliquo fastu et contemptu fieri mussitabant, uti ex fide dignis domesticis olim percepi. Hisce accessit, quod cum publice in feriis Canicularibus, extra ordinem, Tertulliani libellum, de pallio esset explicaturus, deque loco auctoris consuluisset alterum, attamen audita illius sententia, deteriorem substitutam, ipso praesente, publice proposuisset. Non memini ulterius, quam de conchyliato et conciliato, fuisse controversiam. Hinc inter studiosos ferebatur, e salutantium numero quendam studiosum retulisse, alterum ita offensum, ut diceret se mirari, tam pertinacem in errore fovendo, animum, ut qui nihil ab altero discere sustineret. Praeterea familiarissime, per literas, ipso usus est Drusius, vir de literis Hebraicis optime, sed pessime sua invidia ac maledicentia de D. Tremellio et D. Junio, meritus. Qui, ut saepe indigne scriptis suis traducit, sic aliquoties exprobrat, Hebraeas ipsum literas male didicisse et infelicius docuisse. Haec maledicta, Scaligero non ignota, sed a tam maligno animo profecta minime iudicasse arbitror. Praeterea nosti Casaubonum virum literatissimum, sed criticorum non paucorum more, in utramque partem, pro affectu, varie profusum. Ferebatur hic, ante obitum D. Junii Leydae, a nonnullis acerbe aliquando de Notis ad Tertullianum iudicasse, earum notarum auctorem finxisse, multas Latinas voces, e mala Tertulliani lectione, toti antiquitati ignotas. Idque ad D. Scaligerum scripsisse, qui ea salutantibus, probato Casauboni iudicio, retulisset. Quasi vero scitum non esset illud vulgo tritum: Non eadem sentire bonos de rebus iisdem incolumi licuit semper amicitia, sed famam ingenii morumque traducere ab humanis artibus fideliter perceptis, aliena est feritas. Ferebat D. Junius optime dissentientes, et laturus erat D. Scaliger, nisi adulatorum delationibus, interdum fuisset commotus. Recordor enim, aliquando in officina Raphelengiana (ut mihi ὁ μακαρίτης narravit) cum praesente Raphelengio Scaliger diceret, occasione oblata, de voce quadam Latina (quae in Glossario antiquissimo Raphelengii Arabico Latino extabat) nescire prorsus, quid sibi vellet, coniecisse deinde D. Junium: quid si forte ita sit legendum? exclamasse statim dubitantem: quam utile est viros doctos inter se conferre! profecto rem acu tetigisti: sic est legendum. Si quando etiam a sua, prius probata minus recte, opinione, discessisset, solebat huiusmodi vocibus, ut non ex uno intellexi, dicere (o que je ay esté un asne, une beste, une pecore) o ut asinus, ut bestia, ut pecus fui, quod non considerarim haec

prius. Sic in refutatione Serrarii, alicubi ait ipsum errare graviter quod errorem suum (Scaligeri) veterem sequeretur. Adeo gentis more et ignei ingenii acrimonia, hyperbolice non solum, de aliis commotus, sed etiam de seipso iudicavit. Familiaritate aliqua et communicatione D. Junius potuisset, et sibi, et alteri consuluisse melius, sed libris, studio suo diligenti, affixus, avelli non potuit, et a salutationibus non necessariis (consuetudine longa in naturam versa) abhorrebat. Succurrit enim, cum aliquando de ea re verba facerem, dixisse ipsum, se argento vivo Gallico admiscuisse plumbum Germanicum. Inerat in animo benignitas ingenua, sed in vultu et primo congressu gravitas Germanica austerior, quae D. Lydium professorem Franekerensem olim ita absterruit ut, nisi melius fuisset, de viri optimi animo, edoctus a me, abstenturus fuisset ab alloquio secundo. Ita oderunt hilarem tristes hilaremque iocosi: multoque interdum concurrunt ad animum aversum et adversum reddendum. Sic luit innocens. Ad Thuanum quod attinet, laudo prudentem considerationem tuam. Suadet enim ratio ut culpa tam foeda potissimum in delatores speciosos referatur, quamvis et hoc non dissimulandum non tam facile aures maledictis tribuendas multo minus innocentissimo homini, ita leviter fide habita, stigma publice inurendum. Vt en imprius, monito sacro, μέμνησο ἀπιστεῖν ac prudentiae, sic alterum, charitati ac iustitiae, repugnat. Putarem tecum, opportune prima occasione paginam vitae D. Junii, apologia brevi esse interpolandam, ut reliqua saltem exemplaria *Virorum doctorum*, tectori inserviant, deinde ut in praefatione aliqua operum tuorum (uti deliberare te mones) inseras defensionem iustam, sed, quam minima eorum magnorum virorum offensa. De capite illo *conatus*, malim salvo meliori iudicio, ad scripta ipsa et non unius atque alterius sed commune piorum et eruditorum iudicium provocare aut strictim tractare, ut specimen adfers. Nam fortasse Gretserus ad Curopalatem maledictis suis virulentis, in eruditionem D. Junii, Thuanum eo potissimum moverit; an vero aliorum praeiudicia viatorum inique accesserint, me latet. Si quae sint, utrimque premi satius, quam exprimi. Ad hyperbolas illas laudum Scaligerorum quod attinet, non est cur laboret quispiam. Viri fuerunt exceptione maiores, sed tamen et suis non caruere (pro humanae infirmitate naturae) vitiis. Nullum enim adeo praeclarum ingenium ut sine venia placuerit. Nec Erasmus sane ab eis (qui literatorum chorum ducunt) excludendus, quod vel ipse, vivi maximus adversarius, agnovit. Vt enim in vivis regnat livor, post fata quiescit tum suus ex merito quemque tuetur honor: sic Julius Scaliger in poematis (quorum numeros memini, si verba tenerem) agnovit. Cuius haec olim lecta confuse occurrunt:

Siccine pro studiis coelo donatur Erasmus,
Ante meus quam sit conciliatus amor? etc.
Ad cuncta obstupeo momenta ac territus adsto
maxima cum videam numina posse mori.

Longolius etiam, in Epistolis densam ac nervosam Erasmi (cum summa laude) et Budaei comparationem instituit, quem in suis Carminibus Henricus Stephanus secutus ait: Quaeritur an magno, maior Budaeus, Erasmo? Reliqua mihi effluxerunt: tibi melius nota. Sane Erasmi in patrum editione,

Notis ad Novum testamentum (ut recte observas) admiranda eruditio: in Apologeticis etiam et paraphrasi N. Test. Adagiis, laudem immortalem est assecutus. Epistolae eiusmodi sunt, ut non nisi doctior et sapientior lector evadat, neque quicquam forte queat desiderari, quam (quod ipse profitetur, suis deesse, in *Ciceroniano*) quod nimis videatur propere, sua edidisse. Quae talia tamen sunt, ut eruditi etiam, facilius possint reprehendere quam corrigere. Adeo ut, quae ab illo effusa, aliorum recocta et ad incudem revocata, adaequent, aut superent, ut mea quidem fert opinio. Ideoque non dubito quin quamdiu stabit mundus (licet sua habeant fata libelli) Erasmi meliora scripta apud eruditos amori erunt et admirationi. Quocirca modum optarim posse in laudibus observari, ut adulatio, nimis hyperbolicae elationis, unius, et depressionis aliorum, abesset indigna iniuria. Sed ita vivitur, ut eloquentia canina potius, quam ingenua vulgo sit cordi: ita si quis placeat, ad caelos attollitur, sin displiceat, ad tartara deprimitur. Apage hanc κακοήθειαν. Interim, quod agis strenue prosequere et de historia atque vera eloquentia publice privatimque bene mereri stude, et posteris etiam ostende magis magisque effoetam nondum esse naturam, sed ingenio, iudicio, institutione recta, ac sedulitate valentibus, esse faecundam. Sed, ohe iam satis est, quia dum amicis longisque tuis literis intentus sum, longius quam decet processi animumque effudi liberius, ideo prolixitatis veniam petimus, damusque vicissim, imo gratias. Quia ab amicissimo pectore gratae tuae literae, quas longas licet relegendo feci longiores. Vxor cum liberis valet, Dei gratia, et nostra vidua Juniana, cui salutem dicam, nam exire hactenus non vacavit. Saluta uxorem tuam lectissimam et liberos. Quod superest Deum precor, ut te sospitem ac fortem ad gravia illa onera sustinenda conservet quam diutissime, suaeque gratiae donis locupletet. Groningae anno MDCXXVII pridie Calendas Junias, veteris calculi.

Tuus, si suus,

F. GOMARUS.

Mea te tuamque salutat plurimum. Examen breve controversiarum de Genealogia Christi extortum mihi emittam brevi in lucem, ni Lucina in partu suppresserit.

Ad literas tuas heri vesperi acceptas mane rescribebam: iam vero a prandio adest mihi affinis Juniana quae te tuamque ac liberos resalutat officiose.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 45—47).

39

11 Juli 1628. — *F. Gomarus schrijft aan A. Rivetus over de rechtvaardigmaking, en de dwalingen van Piscator.*

S.P. Si vales (reverende ac clarissime vir) est quod gratulor; ego cum mea familia, Dei beneficio, valeo, tui cum amore atque observantia memor.

Cuius rei indicium hoc mitto, Disputationem videlicet elencticam, de materia ac forma iustificationis, hoc tempore ut arbitror opportunam. Quum enim, ex lectione scriptorum Piscatoris animadverterem, in hac Academia, errores in studiosorum animos partim influere, partim tanquam rem leviculam aestimari, occurrendum mature duxi. Idque exemplo et auctoritate gravissima, illius iudicii ecclesiarum totius Galliae reformatarum, anno MDCIII in synodo Vapinica, et literis, ad scholam Herbornensem et Piscatorem, per legatum missis. Quibus ille sic respondit, ut hic nonnullis, gloriandi materiam dederit, quasi legatus egregie fuisset confutatus, Quam etiam ad rem nituntur nonnulli iudicio τοῦ μακαρίτου D. Sculteti, qui in libello, De curriculo vitae suae, Emdae post obitum edito, scribit Legatum D. Renaldum, Piscatoris argumenta solidiora invenisse, quam existimarat. Qua in re vir bonus (utinam omnino in hac doctrina purus) gravissime hallucinatus, videbitur, si quis apologiam Piscat. legat, in epistola institutam. Nam ex quinque illius argumentis, primum tantum, ad rem pertinet, et in Disput(atione) nostra refutatum est: reliqua quatuor prorsus a scopo aberrant, ac rem minime controversam concludunt. Ut omittam perturbatam, status controversiae,descriptionem, et vocis imputandi vanam definitionem: unde error imprimis videtur natus. Nonnulli orthodoxae sententiae minus addicti non optime tulerunt disputationem nostram: ac Piscatore vivo eam potius institutam oportuisse obiectant. Verum vivit illius error, in scriptis et fautoribus quibusdam: et eo vivo liberius etiam, pro voluntate Ecclesiarum Gallicarum, in epistola explicata, feci iam ante Leydae anno quarto post synodum illas et literas Piscatoris et τὰ πρῶτα ψεύδη sententiae falsae illius, retexi ac confutare sum annisus: sed nomini illius peperci, quod in vivo spes erat correctionis, quae defuncto deest. Ideoque ne auctoritas viri (in aliis bene meriti) in errorem inducat, aut in eo retineat, occurrendum duxi: pro fide, Deo et Ecclesiae debita. Arminius enim cathenae salutis, duas partes Praedest. et vocationem, vitiavit: reliquas iustificationem (etiam cum iniuria in Confessionem nostram) et glorificationem, repetito Chiliastarum errore, corrupit Piscator. Ideoque salvo illius voci, in aliis honore, duos hosce scopulos vitandos esse, res ipsa docet: et veritatem asserendam patet. Haec tibi vir observande ac doctissime, scribenda duxi: ut quem constantem, cum collegis, veritatis orthodoxae cultorem, certo novi. Vale reverende ac clarissime domine, et me tui amantem atque observantem, redamare perge.

Groningae anno MDCXXVIII Julii XI.

Tuae rever.dignitatis observans

F. GOMARUS.

Misissem disput. exemplaria doctiss. collegis tuis, nisi inopia eorum esset mihi .

(Adres:) Reverendo, doctissimo ac clarissimo viro D. Andreae Riveto S.S. Theol. Doct. et Professori in Acad. Leydensi eximio domino et symmystae honorando. Leydam.

(*Univ. Bibl. Leiden. — MS., Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae*, Tom. II D–W. Mss. Lat. Bibl. Publ. No. 285, no. 69).

40

18/28 Sept. 1628. — *F. Gomarus schrijft aan G. J. Vossius over het huwelijksaanzoek, door Prof. M. Martinius aan Mevr. Wed. Junius gedaan, terwijl hij hem enkele exemplaren van zijn Investigatio toezendt.*

S.P. Quoniam, vir clarissime, affinis coniunctissime, in via occupatus licet a nuntio Leydensi compellor, num quid Leydam velim? nolui sine literis meis ipsum dimittere, quod iusta causa, vel neglegenti literas extorqueret. Non ignoras affinem tuam Junianam, iam diu seria flagitatione ad nuptias fuisse, ab homine Frisio sollicitatam, meoque consilio ad te scripsisse, quod et iure hoc tibi, ut proximo, deberetur, et ut me non necessaria invidia et querela in posterum eximerem, ut qui aliis suadentibus gravas opposueram rationes. Ac gaudeo iudicia nostra convenisse viduamque paruisse monitis. Nunc vero rursus ad aliud vocatur coniugium, intercessore D. Petreio, Ecclesiaste Emdano, viro erudito ac pio, amico familiae Junianae sincero. Is qui ambit est D. Matthias Martinius, professor S. theol. Bremae, et Scholae rector, cuius eruditio tibi non ignota. Ac sane optarim tuae affini prospectum probe, de pio ac commodo marito, ut eo et tranquillius degeret et liberos tutius atque utilius curaret. Sed expendenda nonnulla subieci tibique atque uxori tuae prudentissimae considerandae. Prima enim difficultas est aetatis, nam cum sexagenarium illum putem aut proximum ei, altera vitae parte senior est. Altera a liberis ipsius, audio enim, praeter filium pastorem Ecclesiae in agro Bremensi superesse filias quatuor, quarum una ministri Evangelii vidua, et duae nubiles, ad haec quarta, quae omnes domi professoris degunt ac regunt. Tertia a natione, Germanorum mores austeriores (ut mollissime dicam) non ignoti, etiam in iis quorum probata ingenii facilitas ac comitas. Vidua vero homine ac marito usa fuit mansuetissimo, eaque moribus commodis et iugi durioris insolens. Accedit Bremae, nimis ab omnibus amicis remota statio, et miserae nimium vicina regioni, quae belli incendium eo etiam videtur brevi diffusura. Nec professoribus dispersis (si quid gravius ingruat) facilis est emergendi locus, ut inopia Academiarum et eorum qui conditiones huiusmodi ambiunt (proh dolor!) copia testatur. Denique licet stipendium sit honestum, opes tamen non tantae, quae viduam (si contingat) multum iuvent, superesse non videntur. Audio Emdae duo florenorum millia deposita esse (de reliquo nihil percepi) sed quid illud profuerit in tam multis haeredibus, et si forte affinis tua liberis ex eo augeatur? Haec praedixi Junianae sedulo consideranda. Adieci me fide sincera dixisse quae silere maluissem, nisi amicitiae nostrae ratio et in Junianam familiam iustus amor ea expressissent. Adieci etiam si forte amici atque affines proximi suaderent, nihil attentaret, nisi prius suorum et liberorum bona accurate tibi explicuisset atque liberis recta iustaque ratione prospexisset, ut ea bona tuto conservarentur. Inprimis auctor fui, ut ad te tuamque coniugem, consilii et iudicii noscendi ac sequendi ratione confugeret, quod hoc nuntio facturam minime dubito. Habes, dilectissime affinis, quae in tuum sinum effundo, amoris mutui causa et studii sinceri erga Junianam familiam. Vnum addo, virum illum claris. nun-

quam huic viduae visum, exposui, ne quid tacitum conqueretur, statura esse brevi, aqualiculo nonnihil extante, amoeni tamen ingenii. Secundam de liberis difficultatem maximi videtur aestimare, quod totidem forte habere posset heras, Germanici victus parandi magistras, quum is a Gallico et Belgico differat. Haec monui, interim si vobis placeat me ne verbum quidem facturum nec consilium hic dedisse aut dare velle sed indicium ac <con>silii materiam. Quocirca hasce literas libere et amicitiae inscriptas velim comminuas, ne quando in alienas incidant manus. Caeterum mitto una aliquot exemplaria Investigationis: quorum primum nomini tuo, reliqua aliis adscripta si placet tradi curabis. De eadem materia scripsit D.D. Wallaeus, sententiae meae (ipsi tempore synodi communicatae) non ignarus; modestiam illius et diligentiam probo eruditam, sed vicissim, uti confido, pari aequitate, in sententia perstantem feret, et rationes, si vacabit, serena fronte expendet. Non eadem sentire bonos de rebus iisdem incolumi licuit semper amicitia. Si non grave, hoc, dato exemplari, significabis: ipse si Leydam venissem, hilari animo, amico veteri tradidissem. Vale vir clarissime, affinis coniunctissime et cum tua tuisque a me meaque officiose salutatus, rem literariam illustrare perge. Groningae anno MDCXXVIII.

Sept. XXVIII/XVIII

Tuus si suus

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 48 r, v).

41

19 Maart 1629. — *F. Gomarus schrijft aan A. Rivetus als antwoord op een brief van dezen, over de medische faculteit der Groninger universiteit.*

S. P. Utinam, vir clarissime, promptae debitaeque reverendo fratri tuo et amicitiae nostrae voluntati facultas responderet honestissimo iuveni apud nos ex voto esset prospectum, sed obstat Academiae nostrae ratio, in qua Medica facultas iacet, quia licet professor sit doctissimus, tamen quia solus, et bis tantum de hebdomade medicinam docet reliquis mathesin et hortus botanicus deest et rarissima anatomia, studiosi medicinae non tot quot Thebarum portae aut divitis ostia Nili, disputationes vix ullae, praxis medica frequens in aegris curandis, et professor est inter Curatores negotiationis Indicae impeditur saepius, adeo ut profectus a medicina vix exspectari ullus possit. Huc mensae publicae adeundae ante annum aut amplius spes affulget, siquidem constat inter expectantes illam commoditatem ad scriptos libro Oeconomi viginti studiosos quorum ordo in inscriptione nec prece nec gratia cuiusquam, (ob statutum Ordinum, et studiosorum alio discessurorum indignationem) interrumpi potest. Id quod irritae Comitis Benthemensis literae et ab eodem Comes Ernestus, Guberna-

tor et Curatores compellati commendatiis literis ostendunt. De paedagia etiam nihil nisi longo forte temporis tractu sperari posse existimo. Expertus pro aliis, loquor spe vana dum laetantur multi, tandem concurrentibus competitoribus multis iis faveri saepius solet a quibus qui paedagogum admittunt commodi aliquid mutui exspectatur. Franekera vero publica mensa facile adiri potest, at ab expertis didici, medicinae professor crebrius duplo legit et occupationibus aliis non ita distrahitur. Paedagia locupletior et facilior quam hoc loco est ratio. Interim siquid hic vel Magnif. Rector D. Altingius perceperit, vel ego, quod e re eruditi ac probi iuvenis conducat promovere ac monere non desinemus. Haec raptim sed re perpensa significare debui. Vale reverende clarissime ac doctissime vir cum familia et cum collegis salve

A tuo tui officiosissimo

F. GOMARO.

Groningae anno MDCXXIX Martii XIX

(Adres:) Reverendo clarissimo ac doctissimo viro D. Andreae Riveto S. Theol. D. ac professori in Academia Leidensi celeberrimo. Leydam.

(*Univ. Bibl. Leiden. — M. S. Praestantium ac eruditorum virorum Epistolae, Tom.* II, *D–W, Mss. Lat. Bibl. Publ. No.* 285, no. 70).

42

27 Maart 1629 (O.S.). — *F. Gomarus schrijft aan G. J. Vossius over de eventueele uitbreiding van de Groningsche mensa publica, den student Stresoe, zijn werk over den Sabbat en zijne toekomstplannen.*

S.P. Gratae mihi tuae literae, vir clarissime, affinis coniunctissime, quas attulit eruditus ille iuvenis Casparus Stresoe, sed doleo facultatem gratificandi deesse. Nam licet ab Ordinibus nostris ad incrementum contuberni impetraverit senatus noster Academicus, ut ad XL studios. numerum XX amplius fieret copia: ut LX frui possent communi mensa, nihilominus supersunt iam ultra XX reliquos, qui illam commoditatem expectant. Adeo ut vix intra annum futura sit secuturis copia. Quare suasi ut potius Franekeram tenderet, ubi copia utentium mensa publica par est, sed aditus longe facilior: et commendatione praelatio, quae hic nullum gratia vel auctoritate habet locum. Quod igitur putavi aptissimum, ne vana spe lactaretur suosque loculos exenteraret suasi Franekeram tenderet literasque ad eam rem dedi ad D. Amama, amicum, virum officiosissimum. Spero fore ut fructum percipiat. Caeterum quod de tarditate literarum mones, ea non moveor ut qui te sciam licet χαλκέντερον Origenem tamen tam gravibus publiceque utilibus scriptis distineri, ut ineptus sit ac moratus male, qui silentium huiusmodi aegre ferat. Inprimis gravat quod bis de die legas; quantum temporis abeat quis non animadvertat? Nisi forte, cui non recte dicere curae, sed verba funditare suffecerit. Assessoris etiam munus puto tibi (licet ab aliis forte affectetur) tam gratum, quam podagrico scrupulum in socco. Quare non ignosco tuo silentio, quia nihil neglectum agnosco. Ani-

mus tuus mihi exploratissimus et coniugis laudatissimae abunde sufficit et utilitas publica quae e tuis est laboribus, non ἡμεροβίοις: qualia plurima aliorum deferuntur in vicum vendentem thus et odores quod admorsos(!) ungues non sapiant. De mea opella in Sabbatho explicando non sum solicitus; suffecit mihi sententiam explicare. τὰ περὶ τοῦ μνηστῆρος οἴχεται· ὁ ἀετὸς νικηφόρος πολὺν, ὡς καλῶς φῄς, φόβον παρέχει. διὸ καὶ ὁ μνηστὴρ τὸ πῦρ τοῦ πολέμου προιδὼν τῆς πρὶν μνηστείας ἀπέχει. καὶ ταῦτα μὲν τοιαῦτα. Statui a Paschate de Nominibus Dei disputare Deo favente, et quaestionem de pronuntiatione nominis Jehova ad examen revocatam excutere, et obiter famam eruditionis claris. et doctiss. affinis brevissime ac modeste a livida (viri alias de Hebraeis literis meriti egregie) contumelia purgare. Drusum intelligo quem ob labores amavi: sed odium et genuinum in clar. D. Junium immerito indignissime impressum, ferre nunquam potui. Plura non addo, quia D.D. Altingius magnificus Acad. jam Rector Leydam cras tendit, et colloquio Stresoris et scribendis ad D. Amama literis et hisce adiungendis tempus abiit vesperaque ingruit. Vale vir clariss. affinis coniunctissime et uxorem ac liberos officiose a me meaque saluta. Groningae anno MDCXXIX Martii XXVII calculo veteri

Tuus omnino

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 79, fol. 50).

43

14/24 April 1630. — *F. Gomarus feliciteert Joh. Polyander met het herstel van zijn gezondheid en schrijft hem een en ander over de bijbelvertaling en over zijn schoonzoon La Haye.*

S.P. a Domino Jesu Christo.

Tuae, quas ad me dedisti, literae, duplici nomine fuerunt gratissimae: partim, quod a te, partim quod a valetudine restituta. Causa sane iusta fuit silentii, aegritudo tua, quam etiam ex D. Thysio viro clarissimo atque optimo intellexi. Nec mirum si piissimum tuum pectus illis stimulis indignis (quorum meministi) acrius fuit affectum. Quantopere, et nos longius dissitos affligat, experior indies, et Deus suspiriorum ac precum conscius optime novit. Sed hoc interim me sustentat, quod Deus videt ac providet Ecclesiae, etiam in fornace constitutae ardenti, nec parum lenit antecedentium priscorum et recentium memoria, unde compertum, Ecclesiam Dei non humanis consiliis stare aut cadere, sed divina providentia mirifice conservari. Caeterum ad rationem communis officii nobis impositi abunde clariss. D. Thysius mihi satisfecit, speroque fore ut brevi proximam partem habeamus. Optarim autem, vir doctissime, ut in annotationibus expendendis inprimis succurras, in quibus tantum praestare mihi non licet quantum velim ob curam praecipuam vocium et phrasium Hebraicarum, ubi omnia

peracta, si Deus vitam otiumque largiatur una coram operas conferemus. Ad generum meum La Haye quod attinet: et ille et ego, pro singulari humanitate ac benevolentia tua debemus plurimum ac gratias agimus. Caeterum ad stationem quod attinet, in ea acquiescit lubens, et potentum Ordinum atque aliorum favor accedit, adeo ut ad familiam alendam facultates honestas dederint ac postea benigne auxerint recenter. Siquidem et domum liberam et septingentos habet annuos florenos, atque in pacata Ecclesia atque republica versatur, nosque habet praesentes. Quod reliquum est, quaeso officiose mihi saluta coniugem tuam honestissimam cum familia et D. Regentem Colonium et D.D. Collegas. Vale vir clarissime.

Groningae, Anno MDCXXX Aprilis $\frac{\text{XXIV}}{\text{XIV}}$

Tui ex animo observ. F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters 76b*, fol. 97).

44

14/24 Mei 1630. — *F. Gomarus antwoordt J. Bogerman op zijn vraag naar de uitlegging van Ps. 55 : 19 en 23.*

Salutem a Deo Patre per J. Christum.

Pergratas quas ad me dedisti literas (reverende ac doctissime vir) per honorandum collegam D. Altingium, una cum parte operis vestri altera, magna cum voluptate accepi. Nam et scrupulum meum abunde exemisti, et laborum vestrorum progressu ad finem partis tertiae Bibliorum mirifice recreasti. Quocirca Deum quaeso, ut porro vos salvos conservet et labores vestros ad operis coronidem clementer, uti coepit, secundet. Ego pro modulo brevi Deo favente lectioni me dabo. Theses autem meas antecedentes hujus ordinis varietatis studio confusi quod petis non meretur opella mea, sed quia ita placuit benigne accipere, en eas mitto, quas, cum venia, uti confido, leges, ubi otium erit et animus. Caeterum quod de duobus illis locis Psal. 55. 19 et 23 judicium meum quaeris, de iis ipsemet alios et te inprimis plenius audire maluissem; verum, quia ita postulas, morem geram, non ut aliquid adferam adjumenti sed ut consensum potius ostendam opinionis meae. In utroque D. Kimchium sequor. Nam in priori versu 19 כי ברבים היו עמדי cum D. Kimchio in Commentariis, ב״, pro עם usurpari existimo, ut etiam Psal. 66. 13 בְעוֹלוֹת et 105. 37 בְּכֶסֶף id est, עִם etc. Deinde עִמָּדִי accipio pro כנגר contra: ut synonym <...>עִם in usu Psal. 94.16 עִם מְרֵעִים item עִם פֹּעֲלֵי אָוֶן pro contra: ut Kimchi, et Jun. recte exponunt. Haec est ut nosti Liesveldica etiam versio Belgica. Kimchi autem, in suis commentariis, para <phra> stice sic explicat: כי הם עם רבים היו הנלחמים עמדי ואני במתי מעט Nam quod ait, quosdam de multis Angelis (ut 2 Reg. 6) ipsi praesentibus, interpretari (ut A. Ezram et cum eo alios censere non ignoras) videtur minus id phrasi Hebraeae, convenire. Quia (ut et K. monet) pleonasmum τοῦ ב״ (qui rarissimus nec sine causa necessaria admittendus): statuunt et

exemplo inepto probant ex Prov. 9. 5 לַחֲמוּ בְלַחְמִי ut ad eum locum se corrigit A. Ezra, בית בְּלַחְמִי מקום מ״ם וכן ב״ בְּיַיִן מסכתי כמו והנותר בב״שר. Quare עמדי *contra me*, notare aut saltem (ut alibi) *apud me* existimarim, ut adversariorum primariorum(!), cum sua multitudine, Davidi exitium molientorum viciniam indicaret. Ac licet פָּדָה de praeterito tempore accipi queat, putarem aptius ut prophetico more ad rei certitudinem declarandam pro futuro usurpetur uti obvia sunt exempla plurima. Haec de priori loco. Ad alterum vero quod attinet, recte versu 23 הַשְׁלֵךְ עַל יְהוָֹה יְהָבְךָ Talmudicorum conjecturam (quam et Kimchi in Lexico, et R. Nathan in בעל חערוך recensent, et R. Sal. et A. Ezra sequuntur, et Hispanica Florentina et vetus Genevensis Italica aliique quos commemoras sequuntur) recte inquam postponis. Nec enim ad affines linguas recurrendum nisi necessitas rei id extorqueat, qualis hic nulla apparet. Ac propterea, tecum et cum Calvino, *donum*, videtur exponendum, id quod a Kimchio in Lexico succincte ac nervose (ut existimo) explicatum. De commentariis illius non loquor, in quibus aliorum tantum sententias strictius refert et defectus videtur in editione Fagii, ubi etiam הארץ pro האלהים. Sic autem in illo Lexico (uti non ignoras) difficilem hunc nodum (ad cujus solutionem Marinus in Arca Noe omnes provocat) solvit bifariam. Primo ut יְהָבְךָ sit praeteritum cum affixo, significatione consueta, hoc sensu אשר נתן לך עד היום השלך עליו צרכך והוא יכלכלך: ex quibus postremis verbis suspicor Lutherum versionem suam aenligen (uti et Belgicam aenliggenden noot) mutuatum, ac sensum, non verba, expressisse, idque a LXX et 1 Petr. 5. simili quodam modo pro more frequenti observatum, quum μέριμναν verterunt curam scilicet rerum necessariarum. Quam primam expositionem, uti ex R. Mose (cujus meminit A. Ezra) hausit, sic ellipsin non infrequentem, vocis אשר, statuit. Quae tamen non est necessaria, ut secundo modo declarat: quo יהב nomen esse ait, ac donum notare, ut sensus sit מתנותיך השלך על יהוה כי הוא יתנם לך והוא יכלכלך. Quibus, *donum tuum*, universe pro dona tua et quidem passive accipit et simplicius quam qui infinitum statuunt ac ut videtur analogiae grammaticae convenientius. Arbitror autem (ut et Kimchi innuit) psalten ea voce יהב (non autem הוֹנְךָ aut הֻנֵּיךָ) consulto usum ut omnia bona nobis necessaria, Dei donum esse (Jac. 1. 5. 17) indicaret, ut gratitudo in prosperis et fiducia atque invocatio Dei in adversis ut donatoris omnium excitaretur. Quod autem ad vocem השלך, etsi יהב non hic notet onus ea tamen metaphoram ab oneribus petitam complectitur, ut reiicere in Jehovam sit quasi humeris illius ferendum ac curandum aliquid fide et invocatione committere: ut psal. 22. 11 עָלֶיךָ הָשְׁלַכְתִּי: et simile ver. 9 גֹּל אֶל־יְהוָה. Sed quid ago? oblitum me merito censebis illius: In sylvam ne ligna feras. Quare manum a tabula amoveo et ut importunitatem hanc boni consulas rogo. Quod superest, Deum precor, ut valetudinem tuam magis magisque ad Ecclesiae emolumentum et communem nostrum omnium consolationem conservet ac firmet et in sanctis illis laboribus propitius ad optatum finem suo Spiritu sancto adsit ac foveat.

Groningae, anno MDCXXX Maji $\frac{XXIV}{XIV}$.

Vxori tuae honestissimae ac fidissimae
suo marito, salutem officiosam.

Tuus tui observ.

F. GOMARUS.

(Adres:) Reverendo ac doctissimo viro D. Johanni Bogermanno, Ecclesiastae Leovardensi et S. literarum interpreti fidelissimo. Leydam.

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden. — MS., Gabbema-archief*, 9056 Hs.M.M.. In hetzelfde archief bevindt zich een geschreven copie van dezen brief, die een enkele palaeographische afwijking vertoont, te vinden: Cod. I, fol. 723—725, 9056 Hs. M.M.).

45

9/19 Sept. 1631. — *F. Gomarus wenscht Joh. Polyander geluk met zijn tweede huwelijk en schrijft over den aanstaanden collega, die naast Polyander benoemd moet worden, alsmede over de schade, die het werk der bijbelvertaling door den dood van Ds. Bucerus heeft geleden.*

S.P. Non dubito, reverende, ac clarissime mihique medullitus charissime vir, quin mireris, quod jam diu ad humanissimas tuas literas nihil hactenus responderim. Merebaris sane (si quisquam) dignitate tua et suavissimarum literarum argumento acceptissimo. Quid enim amico magis consentaneum quam in re felici gratulari, et in communicatione rerum sincera parem referre gratiam? Quid igitur reponam? Fateor partim negotiis oppresso cum reverendus collega D. D. Altingius ad vos tenderet, opportunum tamen fuisse vel tribus verbis gratulari ac respondere. Sed causa fecit, agnosco, comperta saepius tua benignitas atque indulgentia singularis et rei explicandae anceps cura ut hactenus differrem. Verebar enim ne forte a nostra Academia, e collegis gratissimum in locum vacuum avocaretis. A quo deterrere, ne commodis illius minus favere viderer, nolui: nec alterum, ea de causa, commendare, ne πολυπραγμοσύνῃ (a qua hactenus abhorrui) hac aetate me dare viderer. Quum autem de animo gratissimi collegae post reditum certior factus sum (ut qui totus noster est) et ex ipso percepissem, iam liberius data rescribendi occasione animum expectorabo. Sera enim, si vera, gratulatio reprehendi non solet, si morae causa justa. Quod igitur distuli, re melius nunc quam antea (ut quae ignota erat) comperta, gratulor serio, de alteris jam nuptiis, quarum indicium, insignia egregriorum carmina fuere gratissima. Vetus illud, e Graecorum epigrammatis, derivatum ac decantatum:

Qui capit uxorem, defuncta uxore, secundam,
Naufragus in tumido bis natat ille freto.

Vulgoque sane non raro obtinet, sed Pandora quaedam caelestis, ita tibi favit (uti audio) ut non naufragium fecisse nec in undoso mari affligi videaris, sed omnibus bonis potissimis cumulatus. Sic enim ferunt (praeter prudentiam, qua non aetate nimis imparem es assecutus) pietate, decenti forma, amore in tuum filium, affinem suum, propensissimo, re denique locu-

pleti, praeditam coniugem obtigisse. Quibus nominibus hac tua aetate senili licet omnino viridi ac vigente, quid potest divinitus obtingere optatius? Quocirca longos ac felices tibi ac tuae honestissimae conjugi annos a Deo ex animo precor. Quod autem de professore quarto, primi ordinis mones, non dubito quin plures conditionem illam ambiant, sed nihil, pro summa erga vos benevolentia, magis optarim, quam ut in religionis puritate et probae ac tranquillae animae serenitate consentientem obtineatis. Res enim ancipitis est aleae et non raro sub blanda ambientium persona ac larva minus purae religionis aut animi ad dominatum adspirantis, ulcus latere solet. Vltro ac sincere vestro omnium bono, optarim illius haberi rationem, qui vobis conjunctus, doctrinae purioris et probitatis morum consensione et erga vos observantia, tacite halcyonia certa pollicetur. De animo illius mihi non constat, sperarim tamen vocatum, strenue officium facturum, ut qui ex ea palaestra ad linguam docendam hac spe excitatus est data ut illius progressu temporis haberetur ratio in pristino munere sustinendo. Scio, ut qui in isto ordine primas obtines, gratia plurimum apud D. D. Curatores te pollere, neque unquam te commendationis poenitebit. Sed ut haec amice, et tuis literis sinceris monitis scribo, ita pro tua solita et mutua erga me benevolentia boni consules. Vale et collegas honorandos theologos saluta meis verbis officiose. Aderit momento, qui literas refert. Quare finem faciam, hoc praemisso, quod me valde optimi ac doctissimi D. Buceri obitus perculsit. Sed sic Deo visum. Reliquos interpretes D. Bogermannum et Baudartium tuo commodo saluta mihi plurimum, pro quorum salute et longa incolumitate Deum serio ac constanter precor. Vxori tuae licet mihi, fama tantum meliore notae officiosam salutem a me meaque ac tibi inprimis habe. Vale. Groningae, anno MDCXXXI Sept. $\frac{\text{XIX}}{\text{IX}}$

Tuus tui observantiss.

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters 76b*, fol. 102).

46

10/20 Nov. 1631. — *F. Gomarus beveelt den student Sickinga bij Polyander aan en bericht dezen tevens, hoever hij thans met het werk der revisie van de bijbelvertaling gevorderd is.*

S.P. Si vales, vir clarissime, est quod gratuler; ego Dei gratia valeo, cum collegis et familia, sinceritatis atque humanitatis tuae singularis perpetuo memor. Longa enim annorum intercapedine crebrisque exemplis percepi quam benigne tuo consilio et opera eos soleas iuvare ac dirigere, qui meliori de nota tibi commendantur. Quocirca quum nobilissimi et potentis viri Domini Sickingae filius ad vestram Academiam (ibi semestre haesurus) conferret, clarissimae humanitati vestrae commendandum existimavi. Meretur enim perspecta mihi iuvenis nobilissimi accurata ac pia educatio,

et ingenium modestissimum ac placidissimum adeo ut nihil mihi foret molestius, quam si, aut incommode habitaret aut occasio molestiae et morum corrumpendorum via patefieret. Hoc autem desiderat ut apud pastorem Ecclesiae vestrae Gallicae posset degere, liberali pretio, ut et in Gallica lingua posset proficere (cuius aliqua habet rudimenta) et in pietate confirmari et eo facilius reverendi hospitis auctoritate fretus aliorum studiosorum importunas saepeque noxias visitationes declinare. Quocirca audito illius studio, tui, vir reverendissime ac clarissime, mentionem inieci, foreque ut rogatu meo (pro veteri fidaque utrimque amicitia nostra) ei hac in re ad huiusmodi hospitium viam sterneres et rem conficeres. Agnum, non arrogantem iuvenem comperies. In synodo vestra fuit Dordraci minister Ecclesiae Gallicae apud vos, si apud eum esse posset, optarim, sin minus, ubi bene sit. Si apud D. de Dieu Gallice loquerentur et commoditas ferret (si prior pastor recuset) tuto ei deinde commendandum putarem. Tuae prudentiae committo et humanitati. Solutio pacti pretii certissima erit. Pater eius ex Omlandiae nostrae ordinibus inter praecipuos re locupletissima, et in liberos prudenter liberalis. Plura negotiis impedito scribere non vacat. Hoc tantum addo Jobi recensionem, tandem absolvi, proxima hebdomade ad Psalterii versionem expendendam, Deo favente, procedam. Quod, si placet, id (cum officiosa a me salute) reverendo ac doctissimo viro D. Bogermanno indices velim et D. Boudartio ubi occasio erit. Gaudeo quod in opere ad calcem properante pergunt, Deumque precor, ut telam absolvant et laborum fructum in Ecclesia multos annos experiantur. Vale reverendiss. et clariss. vir, amice non e multis. Raptissime Groningae, anno MDCXXXI Novemb. $\frac{\text{XX}}{\text{X}}$ Novemb.(!)

Tuus tui observ.

F. GOMARUS.

Dominos Doctores theologos officiose saluto et D. Regentem Colonium et Gallicae Ecclesiae pastorem cuius ante memini et D. Dan. de Dieu cum occasio erit.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters 76b*, fol. 103).

47

20/30 Jan. 1633. — *F. Gomarus bedankt J. Bogerman voor de vertaling der Kleine Profeten, die hij van hem ontvangen heeft.*

IDEM EIDEM.

S.P. QUAM gratae tuae fuerint literae domestici mei satis observarunt, cum pene gaudio exultavi, postquam *sex priores minores Prophetas a te adornatos* accepi. DEoque maximas (pro impensa opera ac valetudine tua ad eam coelitus roborata) gratias egi. Auctum vero gaudium, reliquis sex accepissem(!) in quibus etiam bona praestita est opera. Ac spero fore ut mature (DEO sospitante) ante praefixum ab Illustriss. Ordinibus General.

diem recensionem, pro meo modulo, absolvam. Gratumque etiam est quod Decreti illius exemplar per te acceperim, etsi per Nostrorum Ord. Deputatos similes de me nominatim monendo literas cognovissem. Summopere placet ista definitio operae absolvendae singulis recensentibus denuntiata. Inprimis vero, quia vita brevis et mors saepe inopinata, quae ex Interpretibus τὸν μακαρίτην D. BUCERUM exemit, quemadmodum ex nobis D. JAC. ROLANDI et mea aetas iam (si DEUS duas hebdomadas indulserit) ad septuagesimi primi initium, Februarii scilicet calendis, vergit. Nec magis in votis quam ut sanctum illud vestrum opus communi calculo perficiatur. Nam quamvis alii, quibus aetas virida et otium magis suppetit, pro sua accurata diligentia, plus conferre poterunt, ad illius tamen structurae sanctae adiuvandae institutum voluntatem saltem mihi non defuisse (uti spero) constabit. Id quod huius Leydensis nuntii ad vos properantis ac responsum promissum flagitantis compellatione significandum volui. Quod reliquum est, DEUM precor, ut te et collegam D. BAUDARTIUM ac reliquos operi recognoscendo destinatos salvos ac validos conservet. D.D. POLYANDRUM et THYSIUM cum occasio videndi erit a me salutes officiose. Raptim Groningae, An. MDCXXXIII. Ianv. $\frac{\text{XXX}}{\text{XX}}$.

(*Prov. Bibl. v. Friesland, Leeuwarden. — Copie, Gabbema-archief,* Cod. I, fol. 727, 728, 9056 Hs.M.M.).

48

15/25 Sept. 1634. — *F. Gomarus bedankt Joh. Polyander voor de vriendelijkheden, hem te Leiden bewezen. Thuis gaat alles goed. H. Alting is op reis.*

S.P. Quamvis, vir clarissime, amice integerrime, negotiis obruar, non potui tamen, quin tribus verbis per Dominum Jobum de Witte compellarem: partim ut pro beneficiis a te cumprimis Leydae acceptis gratias agerem, partim ut quid a meo discessu actum sit in causa communi et deinde honorario sit praestitum. Tibi enim ut fidissimo rem meam commisi iusta fiducia ex solita tua industria ac fide concepta. Ad res nostras quod attinet nihil est peculiare: uxorem, liberos, collegas salvos Dei gratia optato comperi. Doct. Altingius Bremam profectus, inde (uti fertur) Francofurtum profectus; Deus iter illius et reditum sospitet. Impeditus abrumpere cogor. Quod reliquum igitur est Deum rogo ut te suae Ecclesiae strenue laborantem bono illius et nostro omnium gaudio salvum et incolumem conservet. D. praesidem Bogermannum et conjugem, D. Baudartium et intimos tecum amicos D. D. Thysium et D. D. Walaeum, D. Heynsium, D. Lempereur, D. Golium, D. Hurnium, D. Vorstium, D. Colonium, D. Festum cum vacabit saluta officiose, inprimis humanissimam uxorem tuam.

Raptim Groningae, anno MDCXXXIV Sept. $\frac{\text{XXV}}{\text{XV}}$.

Tuus tui observantiss.

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters 76b*, fol. 111).

49

14/24 Dec. 1634. — *Fr. Gomarus bedankt Joh. Polyander voor zijn betoonden ijver en deelt een en ander met betrekking tot de erfgenamen van wijlen Ds. J. Rolandus mede.*

S.P. Gratissimae tuae literae, vir eximie, amice intime ac fidissime, propter diligentiam impensam et fidam rerum nostrarum curam pro qua me, iam antea tuis beneficiis devinctum, novo vinculo amoris arctius constringis. Perplacet quod praecipuam partem pecuniae extorseris: reliqua spero succedet. Quod attinet ad negotium haeredum D. Jac. Rol. p.m. scripsi filio has literas quas quaeso cura, ut per sororem, quae Hagae est, aut si quae aptior ratio, ad manus eius perveniant. Monui id quod res est, iniquum fore si a septem revisoribus quicquam postularet. Nam ab Ord. Generalibus non esse summam communem Revisoribus inter ipsos distribuendam donatam, sed prout petitum erat honorarium aequale singulis octo provinciarum Revisoribus pro *quatuor annorum privata Revisione* ante conventum Leydensem. A singulis reliquis Revisoribus *quadriennium impensum*: in sola octava provincia Australi Phrysia seu (ut vocant) Nordhollandia Revisionem esse factam a duobus successione quadam primum a p.m. patre ipsius deinde a Dom. Witmario. Ideoque ab eo solo, pars honorarii petenda, ut qui non totum laborem sed partem tantum successione quadam sustinuerit. Nam iniquum esse, ut quis metat quod alius severit, et qui severit non metat. Monui etiam me ignorasse nihil ab haeredibus petitum honorarii neque obtentum antea. Sic igitur consilium dedi ut D. Witmarium conveniret et cum illo transigeret. Virum esse ea pietate ut rationi daturus sit locum neque passurum ut eo adigatur. Ad me quod attinet nunquam passurus sum ut mihi detrahatur quod duris et acerbis meis laboribus quadriennio obtinui. Neque ulla ratio est ut a nobis postuletur. Nosti illud probe. Hos ego versiculos feci, tulit alter honores: sic vos non vobis mellificatis apes. Si quis tamen donare de suo velit, dono isti non obstare velim, sed ut meorum laborum fructum alius metat iniquissimum et intolerandum. Haec in sinum tuum effundo animo constanti et velim si videtur, clarissimo atque amicissimo D.D. Thysio communices cum salute a me. Vale, et uxorem tuam perquam officiose a me saluta. Quod superest, Deum precor ut te, vir eximie, amice fidissime, quam diutissime conservet incolumem. Plura scribere tussis, quae me domi affigit, cogit.

Groningae, anno MDCXXXIV $\frac{\text{XXIIII}}{\text{XIIII}}$ Decemb.

Tuus omnino

F. GOMARUS.

Literas ad sororem tuis inserui mittendas, ita enim certo te compellabit collega meus, qui te insalutato per vos transiit haud dubie tempore exclusus.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*b*, fol. 112).

50

5/15 Dec. 1635. — *F. Gomarus wenscht J. Polyander geluk, dat de pestziekte van hem geweken is. Hij schrijft over een student en zijne vele bezigheden.*

Magnifice D. Rector, symmysta honorande, tuas perquam lubenter per nuntium accepi, ex iis enim valetudinem tuam cum gaudio percepi maximo. Quis enim non sit solicitus de tam praeclaro ac charo capite, in hac contagionis saevitia. Placuit interim Deo, clementissimo Domino, filiam, ancillam servitio plurimorum annorum et officiorum, postremo matrem familias affinem meam dilectissimam in caelum evocare. Superstites (ut audio, et ex literis cognosco) valent duo filii; faxit Deus, ut diu valeant, quod desaeviente malo spes melior affulget. Nos Dei beneficio vix quicquam hic luis inaudimus; ad resipiscentiam revocamur omnes, nec enim eo meliores sumus quia vicini nostri afflicti graviter. Caeterum quod Magnif. d. R., suo et collegarum nomine, de M. Johanne Schultz inquirit indicto senatu, quaesivi a singulis huiusmodi studiosus innotuisset; negarunt omnes. Vnus quidem hic est Matthaeus Schultisius, qui diutius hic fuisse dicitur nunc Lyda advenisse. Consulueram etiam antea catalogum inscriptorum, sub mea cura ab anno Academico inchoato medio Augusti, nec illud nomen comperi; neque Pedellus, qui nominum etiam indicem servat, quicquam iuvare potuit. Forte Franekeram se contulit, aut hic inter cives non studiosos vagatur. Si quid expiscari potero, officium non negligam. Quare finem faciam scribendi, cum nihil aliud hoc tempore habeam. Nam de LXX Interp., quod meam Magnif. V. opinionem rogavit, nihil respondi, quod quaestio et occasio illius non satis recte intelligeretur, deinde quod binis quotidie lectionibus et proposit. binis de hebdomade asino onusto: etiam curae Acad. onus (variis molestisque (uti notum) interpellationibus fecundum) quietem ambienti impositum. Salutem D.D. Altingio a V.M. nuntiavit, qui eandem peramanter refert, quemadmodum et mea mecum M.V. et coniugem matronam honorandam officiose salutamus, Deumque supplices pro officio et affectu orantes rogamus indies, ut Academiam V. et M.V. (ut caput illius) cum collegis omnibus et familia incolumes conservet, et afflictam Ecclesiam et pastores illius cum magistratu servet ac tueatur. Raptim Groningae, anno MDCXXXV. Decemb. $\frac{V}{XV}$

Magnif. V. observ.

F. GOMARUS.

Si forte Mag. V. compellarit D. D. Thysium, D. Wal., D. Festum, D. Colon. reg., D. Bogerm., D. Baudartium, D. Latium, Bonaventuram, Elsevirium, si placet meis verbis saluta. Opportunitas forte se offeret, nam extra eam, scio tutius esse domi haerere.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*b*, fol. 124).

51

23 Jan./2 Febr. 1636. — *F. Gomarus schrijft aan J. Polyander in verband met een dankstond, nu de pest is uitgewoed. Hij geeft zijn oordeel over het ontstaan der Septuaginta en deelt mede, hoe ver de uitgave van den bijbel al gevorderd is.*

Salutem, a salutis auctore!

Gratulor et vobis et urbi vestrae insignem Dei clementiam, quod pestis desaevierit, et quod grato animo, Deo solemnes egistis in Ecclesia gratias, quod et nos pro officio merito debemus. Caeterum de LXX interpretibus sentio cum Hieronymo, cuius haec verba tom. 3 prooemio in Quaest. Hebraicis *Accedit ad hoc quoque, quod Josephus, qui LXX interpretum proponit historiam, quinque tantum ab eis libros Moysi translatos refert. Quos nos quoque profitemur, <. . . .> caeteros cum Hebraeis consonare.*

Idem tom. 5. in Ezech. cap. 5. *Quum et Aristeas, et Josephus, et omnis schola <. . . .> orum, quinque tantum libros Moysi a LXX translatos asserant.*

Denique Comment. in Mich. cap. 2 idem ait, *Interpretatio LXX* 1), *si tamen LXX Josephus enim scribit, et Hebraei tradunt, quinque tantum libros Moysi ab eis translatos et Ptolomaeo traditos.*

Josephi vero sententia extat Antiq. lib. 1. cap. 1 de LXX interpretum versione quum ait: *Neque enim totam Scripturam occupavit ille* (nempe Ptolomaeus Philadelphus) *sed legem solam ei tradiderunt interpretes, qui ad hoc Alexandriam missi fuerant.*

Aristeas in historia (quae Biblioth. Patr. tom. 2 extat) idem perspicue, ut αὐτόπτης interpretum et deductor narrat, et LXXII illos, in una domo (non cellulis LXXII diversis) et quidem mutua collatione ac disceptatione in unam interpretationem consensisse, et LXXII spatio absolvisse (quod ut libris Mosis transferendis suffecerit, totius Scripturae versioni nullo modo potuisse satisfacere constat. Vnde fabulae a Justino Martyre et priscis patribus aliisque narratae fides bona parte derogatur. Denique idem ostendit Philo Judaeus, in Aegypto versatus, libro de vita Mosis: *Antiquitus* (inquit) *Legem scriptam lingua Chaldaea, eamque postulante rege, e lingua Chaldaea translatam.* Vbi aut scriptorum vitio Chaldaea pro Hebraea bis ponitur, aut imperitiam aliquam scriptoris arguit, quam in Hebraicis J. Scaliger ei subinde adscribit. Cuius iudicium de LXX interp. in epistolis apud vos editis extat pag. 98 et 100 et 517. Sed quid ago? qui lignum in silvam infero, quum copiosius haec comperta habeas, sed ne postulato officio deessem haec reposui. Ac (nisi me fallit opinio) arbitrarer Judaeos in Aegypto versantes, translata Lege Mosis, qua utebantur, successu temporis curasse, ut reliqua etiam Scriptura in Graecum (ad usum synagogarum Hellenisticarum) verteretur sermonem. Atque ita coniuncto eo opere cum interpretatione pentateuchi a LXX translati, ad commendationem operis universi, LXX interpretibus omnia adscripsisse, sed ἅλις δρυός et garrulitatem quam amoris erga te observantia expressit boni consule et cum uxore lectissima, a me meaque salve, cum D.D. Thysio et D. de Dieu, D. Lempereur et D. Baudartio, quibus interdum iam liberiore aere, uti arbitror, sa-

lutem dicendi nascetur occasio. Gaudeo quod intelligam ex D. Altingio bibliorum edit. pertigisse ad libr. Reg. et in proph. ad Danielem et tertium prelum iam intercedente magistratu obtentum, ut scripsit collegae meo D. Bogermannus, quem ut ferunt Phrisii avide nec sine morae offensa expectant. Non imprudenter videtur suis rationibus commode prospexisse. Faxit Deus ut coepto operi feliciter sit superstes, quem si videris officiose mihi si placet salutabis. Sed mei oblitus rursum prolixitate impingo. Vale igitur Magnifice vir, amice longe integerrime, et Academiae quam diutissime totique Ecclesiae sis superstes. Quod de studio in generum meum mones gratias habeo.

Groningae, anno MDCXXXVI $\frac{\text{Jan. XXIII}}{\text{Febr. II}}$

Tuae dignit. addictiss.

F. GOMARUS.

(In margine:) 1) Dubie scribit Hier. ne suos invidos offenderet qui ipsi obtrectabant. Vnde etiam ex vulgi sententia de iis ita loquitur interdum, quasi ex Spir. S. afflatu scripsissent. Quod vulgaris esset opinio LXX interp. diversis locis discretos, sine ulla communicatione mutua, iisdem omnino verbis translationem suam instituisse, ex qua fabula credita consensum eorum non aliter quam a Spiritu sancto potuisse oriri concludebant, quum contra antecedente collatione et disceptatione, consensisse inter se tandem Aristeas testetur.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*b*, fol. 127).

52

29 Dec. 1636. — *F. Gomarus en H. Alting leggen aangaande de kwestie-Saumur een verklaring af.*

Legimus et in timore Domini expendimus considerationes theologicas Celeberrimi Theologi D.D. Riveti super synopsi doctrinae de natura et gratia. Quae uti perspicue repetunt Consensum Orthodoxum contra Pelagianos et Semi-Pelagianos Synodo Dordracena assertum et Carentoniana in Galliis confirmatum, ita singulari prudentia, moderatione atque etiam charitate accommodatae sunt sistendis ac sopiendis infelicibus illis controversiis, quas nonnulli Pastores novitatis ac subtilitatis quam simplicis veritatis amantiores imprudenter et gravi cum scandalo in Ecclesiis et Scholis Gallicis excitarunt. Deum precamur per Jesum Christum, ut sanctis hisce viri piissimi conatibus caelitus benedicat, ac nos omnes sanctificet et conservet in veritate sua.

Scriptum Groningae, IV Cal. Ianuar. anni exeuntis MDCXXXVI

FRANCISCUS GOMARUS.
S. Theol. D. et Professor.

HENRICUS ALTING.
S. Theol. D. et Professor.

(*Univ. Bibl. Leiden. — Orig., Controversia Salmuriensis, Mss. Lat. Bibl. Lat. Publ. no.* 300, *sub* 137; *de verklaring is door Alting geschreven*).

53

4/14 Jan. 1637. — *F. Gomarus schrijft aan Polyander over Bogerman, die zijn belofte aan de revisoren gedaan niet is nagekomen en tevens over den voorarbeid dien hij voor de bijbelvertaling verricht heeft.*

S.P. Non miror (vir eximie, amicorum integerrime) querimonias Revisorum ad vos delatas. Nam, ut recte mones, D. Bogermannus solemniter nobis id urgentibus promisit se hoc praestiturum atque in se recipere, ut singuli Revisorum quatuor haberint excusorum bibliorum exemplaria. Quod si ille tergiversatur forte, perfidiae maculam evadere non poterit neque lites et famae iacturam irreparabilem. Quae cum omnia sint a nobis (pro charitatis fraternae, et scandali ac derisus adversariorum vitandi studio) avertenda, consultum imo omnino necessarium existimo, ut a vobis duobus, quibus negotium a reliquis commissum, communi nomine literae quamprimum ad dominum Bogerm. scribantur, ut promissa solemniter omnibus Revisoribus (praepotentes Ordines alias compellaturis) fideliter uti speramus praestet; nihil enim nobis alioqui futurum ingratius, quam si cogeremur de iniuria apud eos ad quos pertinet conqueri et actionem instituere necessariam. In typographos nihil iuris habemus: nullus contractus, nulla promissio; itaque vana in eos actio. D. Bogermannus debitorem se praestitit, non illi. Recte iam ante illud D. Syndici mihi perscripsisti *Verba ligant homines, taurorum cornua fines*(!); ille se verbis obligavit: non hi. Ira consilii expers, sed recta ratio et consultus, iurisperitus et mores, si forte officium detrectet D. Bogermannus, audiri debent, et quam minimo strepitu (si fieri potest) res transigenda. Spero et fidei datae et conscientiae stimulis pressum non defecturum suo officio. Non dubito quin forte objecturus sit tacite nos tantum honorarium ab Ordinib. Praepotentibus accepisse (uti illum non obscure videtur Hagae ussisse) sed regeri merito poterit, pro *quatuor annorum* laboribus maximus(!) (quibus in emissarum partium biblicarum correctione sudavimus) non esse alienum, si tantum nobis sit tributum quantum interpretes *uno anno* Leydae perceperunt.

Vt interim omittam (quod sine arrogantia dictum velim) quod post synodi nationalis de Revisoribus decretum ter minimum a Genesi ad Malachiam biblia Hebr. perlegerim et memorabilia excerpserim, quae ad rectam locorum notitiam pertinere videbantur, adeo ut postrema vice duos libros, chartaceos et tertii partum observationibus vocum, phrasium etc compleverim. De collegis idem aut amplius polliceor mihi. Neque tamen pro ista προπαρασκευῇ quicquam desideravit ullus nostrum. An vero interpretes hoc non praestiterint (uti fertur) ut pro opera praecedente, ab Ord. Gener. postea honorarium petierint et quidem non sine offensione aliqua ipsi viderint. Haec inter nos, quae cum clariss. D.D. Thysio nostro communicabis et Revisorum communem causam habebis commendatam.

Vale vir eximie et cum uxore lectissima a me meaque plurimum salvete.

Groningae, anno MDCXXXVII Jan. $\frac{\text{IV}}{\text{XIV}}$

Tuus, si suus

F. GOMARUS.

Communicavi rem D.D. Altingio eique a te salutem dixi, qui significavit rem aequam omnino, sed N. Testi Revisores pendere ab eventu nostrum ac vicissim salutat. Audio D. Brouchovium consulem illum et D. Syndicum in consilium adhibere poteritis, si placet, ut quam prudentissime agatur. Sed quamprimum (ut monui) urgenda D. Bogermanni responsio explicata, an exemplaria promissa daturus sit necne? Velim etiam resciscere quousque excusa sint biblia; rogatus etiam sum serio a primario consule doctissimo.

Notandum, *an pecunia quam stipulati sunt interpretes a typographis sit soluta necne;* quod ex Coucquio (?) Elsevirio facile cognoscetis, si non soluta, ut arresto detineatur donec D. Bogerm. fidem praestiterit et exemplaria promissa dederit. Inquirendum etiam an exemplaria sibi stipul(ati) sint, ut eadem ratione arresto detinere queant donec satisfecerit. Haec obiter, non obiter tamen agenda. Vale.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*b*, fol. 138).

54

12/22 Nov. 1637. — *F. Gomarus spreekt tegen J. Polyander er zijn leedwezen over uit, dat hij zelfs niet één exemplaar van den bijbel ontvangt. Hij schrijft over een boekje van hemzelf en over den arbeid van Polyander tegen de Socinianen.*

S.P. clarissime atque honorande vir. Tuas humanissime, pro more tuo, scriptas accepi. Miror quod de bibliorum exemplaribus scribis, an nullum cedet Revisoribus ? Sic vos non vobis mellificatis apes. Sperassem tamen fore ut tua et D. D. Thysii apud D. Vosbergium opera unum singulis cessisset. D. Altingius significat sibi non constare, vobis qui Hagae proximi melius posse constare. Caeterum exemplar libelli mei te iam accepisse non dubito, sin minus nunc a D. Lempereur accipies. Gaudeo vero quod probe elaboratam tuam contra Socinianos operam non diutius supprimes. Studioso honestiss. quem commendasti omnia mea studia obtuli. Vale, vir clarissime atque honorande, et me redamantem amare ut soles perge.

Groningae, anno MDCXXXVII Novemb. $\frac{\text{XII}}{\text{XXII}}$.

Tuus, si suus,

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*b*, fol. 145).

55

8/18 Juni 1640. — *F. Gomarus vraagt aan J. Polyander, of hij en zijn ambtgenooten eens willen verklaren, of zijn stellingen over de praedestinatie aan een Christelijke universiteit geduld kunnen worden.*

Salutem a salutis authore

Nobilissime atque eximie vir, symmysta honorande. Ecce tria mitto disputationis a me habendae exemplaria: unum tibi, alterum D. D. Thysio, tertium D.D. Triglandio. An eam censeatis in Academia Christiana tolerabilem? Duo pastores e nostris, quasi Hannibal esset ad portas, et quasi iis mandatum ut curarent ne quid respublica caperet detrimenti, inconsultis suis collegis rem ad magistratum detulerunt, quasi ea disputatio esset adversus synodi sententiam instituta, cum in maiori definitione de praedestinatione sententia eadem materia fuerit suis argumentis munita et pars argumentorum pro adversa sententia modeste similiter excusa iam ante annos decem, quae passim per foederatas provincias a typographo divendita sine ulla cuiusquam querela. Nec enim erat ignotum in ista quaestione doctissimos Scholarum et Ecclesiarum doctores sine ullo schismate diversas sine periculo fovisse opiniones, nec in synodo hanc quaestionem diiudicandam fuisse propositam, nedum discussam argumentorum examine; quod avide captabant adversarii ut nos inter nos committerent, sed libertate relicta et praedestinationem descripserunt confessionum more, a posteriori seu consequente praedestinationem ad suos fines effectu: hominum scilicet lapsu, qui medium est praedestioni(!) ad fines ultimos subordinatum, non autem obiectum ipsam praedestinationem antecedens. Idque et inde apparet quod uterque et ad Rom. 8 et Eph. 1. locus ad declarationem ac probationem adductus non agit de obiecto praedestinationem antecedente, sed de praedestinatione ad media ut res ipsa evincit, idque ad necessariam in Ecclesia de praedest. sententiam sufficit, non autem in Academia apud eruditos auditores, qui solidiorem cibum ferre possunt ac concoquere, indeque melius muniri adversus acutiores adversarios. Ad sententiam synodi Dordracenae quod attinet quam temere ea ad obiecti praedest. antecedentis pertrahatur doctiss. Twissus solide demonstrat et argumenta P. Molinaei non minus quam aliorum multis ac nervose confutat non sine acrimonia quam veritatis studium ipsi expressit. Quid vero meis thesibus clementius ? et ad pacem inter dissentes in re nondum plenius discussa ac tolerabili hactenus editum? nisi res sole clarior esset non id affirmarem. Examinis vero ratio aculeis verborum caret, si quid dissentientes urat est responsionum et argumentorum (ut arbitramur) robur in quod non mea culpa impingunt. Si vera sit disput. materia, sane Synodi sententiae contraria esse nequit, sin falsa, quin pari moderatione id confutant? Veritas argumentorum amica collisione excussa splendescit atque effulget. Syllogismis agatur, brevitati consuletur et claritati, quae in oratoriis flosculis offuscari solet.

Quaeso igitur nobilissime vir, an theses hasce tolerabiles esse cum clarissimis duobus collegis sentiatis? cum idem disputatione ante annos decem (ut supra retuli) utiliter in eandem omnino sententiam proposuerim tranquillissimo et hic et in confoederatis provinciis eventu. Idem cum illius authoritate publica in alterutram partem sine gravi et accurato examine collatisque omnibus utrimque argumentis decisio iure fieri non possit. Ideoque liberum servata modestia relictum hactenus.

Quaeso iterum ut re cum collegis honorandis collata sententiam vestram

cognoscam quod aliunde etiam expectabo: quos non arbitror nigro suo calculo (post annos octo in ministerio verbi et amplius quam quadraginta sex, in Professione pro Ecclesia laboranti eandem sententiam defendent) remuneraturos. Uxore(!) mea e miseriis huius vitae exempta est febri pertinacissima Maii XXIV calculi veteris: Deus dedit Deus abstulit, sit nomen eius benedictum; hinc et raptim et neglectius haec exaranti veniam dabitis et responso vestro recreabitis, uti confido Deus te tuamque uxorem, matronam honestissimam conservet. Cur et filio honoratissimo Sylvarum Hollandiae praefecto cui opto salutem officiosissimam, ut et D. D. collegis, quos tecum Dei gratiae medullibus commendo. Groningae, Anno MDCXL Junii $\frac{\text{VIII}}{\text{XVIII}}$

Vester ex asse

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters* 76*c*, fol. 126).

56

7/17 Nov. ? — *F. Gomarus schrijft aan J. Polyander* (?) *over de bijbelvertaling, zendt dezen een exemplaar van zijn 19 stellingen en beveelt een ongenoemden student bij hem aan.*

S.P. Reverendissime atque honorande vir. Tuas per studiosum lubens accepi grataque est nostri memoria mutua. Quodque de versionis novae recognoscendae modo suggeris, optarim, si minores prophetae sunt excusi, exemplar mitti, ut paulatim expendere liceret, quod cum officiosa salutatione Reverendo ac doctissimo D. Bogermanno, si placet, indicabis. Thesium mearum novemdecim in totidem auditorum gratiam disputatarum exemplar rogatu tuo a typogragho(!) quaesitum mitto, sed rogo, vitia typographica quae etiam post correctionem meam irrepserunt boni consulas. Caeterum cum hic studiosus, mearum nuntius, Leydam esset profecturus, ad ampliores in studiis progressus faciendos commendatitias postulasset, ei hoc officium merito praestandum duxi, et tuae humanitati inprimis commendandum, qui in theologis chorum ducis, ut tua institutione magis magisque excolatur. Fuit enim mihi iam ab aliquot annis probe notus et ob pietatem diligentiam ac singularem modestiam pergratus. In lectionibus Hebraicis theologicis audiendis sedulum comperi, in privatis publicisque disputationibus, industria ac profectu laudabili, adeo ut habiturum te existimem discipulum gnavum tuique observantissimum. Quocirca non dubito quin effecturus sis pro tua prisca benignitate ut commendationem meam non infructuosam experiatur. Filum orationis impeditus abrumpere cogor, quare quod superest te tuamque Dei gratiae commendo, ut diuturnam e sanctis tuis laboribus Ecclesia utilitatem metat. Collegas theol. saluto officiose. Raptim Groningae, Novemb. $\frac{\text{XVII}}{\text{VII}}$

Tuus ex asse animoque

F. GOMARUS.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters 76b*, fol. 242).

57

? — *F. Gomarus bedankt J. Polyander (?) voor de toezending van een lijkoratie en zegt diens werk tegen de Socinianen te verwachten.*

S.P. clarissime atque eximie theologe, amice integerrime. Gratias pro oratione funebri, sed doleo tecum ex animo de viri amicissimi atque optime de Academia vestra atque Ecclesia meriti obitu; felix ille, sed liberi et omnes pii merito lugent, sed in Dei providentia acquiescendum, cuius sapientiae obmurmurare insipientia est, et potentiae obluctari mera impotensque insania. Interim Deum precor, ut te aliosque veritates assertores clementer conservet. Exspectabimus avide tuas adversus Socinianos theses in opus vita dignum redactas. Nullum venenum est pestilentius; spero ac confido hac hydra detecta atque concisa per operam tuam, Ecclesiae Dei plurimum commodi accessurum. Vale vir clarissime et a me meaque meisque plurimum cum honestissima tua coniuge et tota familia salve.

A tuo, si suo

F. GOMARO.

Clariss. D. D. Thysium et uxorem ac familiam officiose saluta.

(*Department of Western MSS., Bodleian Library, Oxford. — MS., Rawl. letters 76b*, fol. 243).

58

24 Sept. 1629. — *F. Gomarus schrijft aan de Overzetters des bijbels over de vijf boeken van Mozes, en zijn arbeid als reviseur.*

Genaede ende vrede zy UEE van Godt den Vader door Jesum Christum.

Eerweerdighe, seer geleerde, godsalighe ende seer lieve medebroeders in den Heere. Het begin ende treffelick deel van UEE nuttelicke ende noodelicke oversettinghe, op de vyf boucken Mosis hebbe ontfanghen open ende bloodt: alsoo D. Pastor Ovingius my seyde tpaxken opengedaen te hebben om wat te besien. Twaere my liever geweest, dat het anders waere geschiedt. Wat my aengaet, k'hebbe niemant laten sien, noch iet verluyden, dan, accuratam ac laudabilem praestitam operam, ende sal UEE waerschouwinghe, nae eysch der sake, nakommen. Want eer twerck teenemael voltrocken is, en is geen wysheydt te laten zien: alsoo daer verscheyde onrype ende ongunstighe oordeelen ontydich souden moghen uytrysen. Wat my aengaet, naer myn geringh vermoghen, hebbe int laetste van de hondsdaghen wat begost over te zien, ende hebbe sulx een deel des woensdachs ende saterdaechs, wat voorder geport:alsoo andere daghen (door twee lessen ende twee propositien sweecks te stieren, ende woensdaechsche disputatien, ende veel aenspraken ende belet) my benomen worden. Doch sal

met Godes hulpe, soo seer aerbeyden, als doenlick, om myn dienst die my, onder andere, mede opgeleydt is in Synodo, trouwelick toe quyten.

Alleen, alsoo UEE (int Memorie overgesonden) versoeckt, dat ick int particulier oock soude aenwysen, sooder iet waere, te waerschouwen, soo en kan niet verberghen (onder verbeteringhe) dat de inhouden van de boucken ende vande Capitelen, wat te lanck zyn ende voornemelick in historicis, daer de sake sulx min schynt te voorderen. Want oock in Actis Synodi Sess. 8 Reg. 3. staet; *ut singulis libris et capitibus, succincta et accurata argumenta, praefigantur.* Ten anderen schynen verscheyde annotatien gevoecht, soolangher, als den noodt schynt te versoecken (hoewel nuttighe) als oock, die meer tot de saecke, dan tot reden van oversettinghe, dienen daer Reg. 4 Sess. 8 Synodi voorgeschreven is *Ut adjungant brevia quaedam scholia: quibus versionis ratio in obscurioribus locis reddatur.* Daerom wenschte hierop geaerbeydt mochte worden. Ende laet UEE voorsichtighe wysheydt de saecke overweghen. Ende bidde Godt dat Hy UEE samen met stercke gesontheydt ende synen Heylighen Geest wil bystaen om in het heylich werck te volherden ende opbouwinghe syner kercke te volvoeren. In Groeninghen den 24 Sept. a° 1629.

UE dienstwillighe
FRANCISCUS GOMARUS.

(Adres:) Eerweerdighe, seer geleerde, godsalighe, seer lieve medebroeders in den Heere, De oversetters van den Bybel Tot Leyden.

(*Handschriften Gabbema, Prov. Bibl. van Friesland.—9056 Hs. MM.* Deze eigenhandige brief is ook te vinden in: *Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie*, X blz. 770—772; deze uitgave vertoont echter vele, waaronder eenige storende onnauwkeurigheden, als bijv.: regel 12, 13: zondaghen, lees: hondsdaghen; reg. 14, 15: de weeke, lees: twee lessen; reg. 15: hebbe, lees: sweecks).

REGISTER VAN GEBRUIKTE BOEKEN

Aa, A. J. van der, *Biographisch Woordenboek der Nederlanden*, Haarlem, 1852—1877.

Academia Groningana MDCXIV—MCMXIV. Gedenkboek ter gelegenheid van het derde eeuwfeest der universiteit te Groningen uitgegeven in opdracht van den academischen senaat, Groningen, 1914.

Acta ofte Handelinghen des Nationalen Synodi, Dordrecht, 1621. Aangehaald: *Handelinghen.*

Acta Synodi Nationalis, in nomine Domini nostri Iesu Christi autoritate illustr. et praepotentum DD. Ordinum Generalium Foederati Belgii Provinciarum, Dordrechti habitae Anno MDCXVIII et MDCXIX, Lugduni Batavorum, Typis Isaaci Elzeviri, Academiae typographi, 1620. Aangehaald: *Acta-Elzevier.*

Acta Synodi Nationalis, etc., Dordrechti, Typis Isaaci Ioannidis Canini, 1620. Aangehaald: *Acta-Canin.*

Alciati, Andreas, *Tractatus contra vitam Monasticam*, Lugd. Bat., 1708.

Allgemeine Deutsche Biographie, Tl. 10, 11, 36, 38, München und Leipzig, 1875—1912.

Archief voor kerkelijke geschiedenis, inzonderheid van Nederland, verzameld door N. C. Kist en H. J. Royaards, 3de deel, Leiden, 1831.

Archiv für Frankfurts Geschichte und Kunst, Neue Folge, Zweiter Band, Frankfurt a.M., 1862.

Arend, J. P., *Algemeene Geschiedenis des Vaderlands*, Amsterdam en Haarlem, 1841—1879.

Balen, Jans Zoon, M., *Beschryvinge der Stad Dordrecht*, Dordrecht, 1677.

Bavinck, H., *Gereformeerde Dogmatiek*, 3de uitgave, 1918.

Bayle, P., *Dictionaire historique et critique*, 5me éd., Amsterdam, Leide, La Haye et Utrecht, 1740.

Bernays, J., *Joseph Justus Scaliger*, Berlin, 1855.

Bertius, P., *AEN-SPRAECK, // aen // D. FR. GOMARVM, // op zijne Bedenckinghe over de // Lijck-oratie, ghedaen na de Begrae- // fenisse van // D. IACOBVS ARMINIVS // zaligher. //*, Leyden, 1610.

Bertius, P., *LIICK-ORATIE // over de doot // vanden Eervveerdighen ende // vvytberoemden Heere // IACOBVS ARMINIVS // Doctor ende Professor der H. Theologie inde // hooghe Schole tot Leyden // De welcke by hem is ghedaen inde latijnsche tale terstont nae de begraeffenisse // in het auditorium der Theologie op den XXII. Octobris Anno 1609. // Ende namaels door een liefhebber verduyst. //*, Leyden, 1609.

Bie, J. P. de, en Loosjes, J., *Biographisch woordenboek van Protestantsche godgeleerden in Nederland*, Den Haag, z.j.

Biographie Nationale, publiée par l'académie royale des sciences, des lettres et des beaux-arts de Belgique, Bruxelles, 1884—1885.

Blok, P. J., *Geschiedenis van het Nederlandsche Volk*, 3de druk, Leiden, 1923—1926.

Bo, L.—L. de, *Westvlaamsch Idioticon*, Gent, 1892.

Bourchenin, D., *Etude sur les Académies Protestantes en France au XVIe et au XVIIe siècle*, Paris, 1882.

Bouwman, H., *Willem Teellinck en de practijk der godzaligheid*, Kampen, 1928.

Brandt, G., *Historie der reformatie*, deel 2 en 3, Amsterdam, 1674; Rotterdam, 1704.

Brantius, Casparus, *Historia vitae Jacobi Arminii*, Amstelod., 1724.

Bremisches Jahrbuch, Zehnter Band, Bremen, 1878.

Broekema, J., *Catalogus van de Pamfletten, tractaten enz. aanwezig in de Pro-*

vinciale Bibliotheek van Zeeland, Middelburg, 1892.

Brucherus, H. H., *Gedenkboek van Stad en Lande*, Groningen, 1792.

Brugmans, H., *Verslag van een onderzoek in Engeland naar archivalia, belangrijk voor de geschiedenis van Nederland, in 1892, op last der regeering ingesteld*, 's-Gravenhage, 1895.

Bulletin historique et littéraire, Société du Protestantisme français, Tome 41, Paris, 1892.

Chantepie de la Saussaye, P. D., *Het Christelijk Leven*, 2de druk, Haarlem, 1913.

Christelijke Encyclopaedie voor het Nederlandsche Volk, Kampen, z.j.

CHRISTELICKE // Ende ernstighe vermanin- // ghe tot vrede aen R. Donteclock / over sijne // t'samensprekinge vande vertaelde Theses ofte dis- // putatie D. Francisci Gomari ende D. Iacobi // Arminij, aengaende de Goddelijcke // Predestinatie. // VVaer inne // Het verschil datter is tusschen de voornoemde Professoren // in dit stuck der leere claerlijck wort gheopent ende ontdeckt / ende met // eenen aenghewesen dat t'ghevoelen D. Arminij met het rechtsin- // nich gevoelen der gereformeerder Kercken niet en strydet. // Alles tot voorstant der waerheyt / ende betrachtinghe // van vrede ende eenicheyt inde Kercke Godes. //, s'Graven-Haghe, 1609.

Cocceius, Johannes, *Opera ἀνέκδοτα theologica et philologica*, Amst., 1706.

Crenius, Thomas, *Animadversionum philologicarum et historicarum* pars XI—XVIII, Lugd. Bat., 1702—1713.

Crucius, Jacobus, *Mercurius sive opus epistolarum*, Amstelod., 1681.

Cunaeus, Petrus, *Epistolae*, edit. X, Lugd. Bat., 1738.

Denzinger, H., et Bannwart, C., *Enchiridion symbolorum definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*, editio decima quarta et quinta, Friburgi Brisgoviae, 1922.

Dictionary of National Biography, Vol. 15, 46, 47, 61, London, 1885—1913.

Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Zweite, völlig neubearbeitete Auflage, Tübingen, 1928.

Donteclock, R., *ANTVVOORDE // Op een seker Schrift / eens // Onbekenden / 't onrechte geintituleert / Christelic- // ke ende ernstighe Vermaninghe tot vrede, aen // R. Donteclock, over sijne 'tSamenspre- // kinghe etc. // IN VVELCKE // Antwoorde / de principaele deelen / deser Vermaninge wederleyt // worden / ende bethoont datse alleene een schijn / maer geen rechte gront // der waerheyt en hebben waeromme dat selve Schrift eer te hou- // den is / voor een aenstoockinghe van meerder Twist / als // voor een Vermaninghe tot Vrede. // Gheschreven / soo wel tot zijns / als der Kercken in 't ghemeyn / // (die het mede niet weynigh en raeckt) noodighe verantwoordinghe. //*, Delf, 1609.

Donteclock, R., *'tSamensprekinghe // VANDE // VERTAELDE // THESES // OFTE ;/ Disputatien / de eene // Doct. Francisci Gomari, de andere Doct. Ia- // cobi Arminij, aenghaende de Goddelicke // Predestinatie / Tot openinge / ende ver- // claringhe vande oneenicheyt / die / daer is tusschen D. Armini- // um, ende de kercken , // in dit stuck der // Leere. // Tot behulp vanden Leser / ghestelt ende uyt-ghegheven / door //' Reginald. Donteclock, Dienaer des H. Evangelij. //*, DELF, 1609.

Duclos, Ad., *Bruges, Histoire et Souvenirs*, Bruges, 1910.

Duker, A. C., *Gisbertus Voetius*, 3 dln. met reg., Leiden, 1897.

Duplessis, G. et Riat, G., *Catalogue de la collection des Portraits français et étrangers conservée au Département des Estampes de la Bibliothèque Nationale*, Paris, 1899.

Dijk, K., *De strijd over Infra- en Supralapsarisme in de Gereformeerde Kerken van Nederland*, acad. proefschr., Kampen, 1912.

Eekhof, A., *De theologische faculteit te Leiden in de 17de eeuw*, Utrecht, 1921.

Effigies et vitae professorum Academiae Groningae et Omlandiae, Gron. 1654.

Engelberts, W. J. M., *Willem Teellinck*, acad. proefschr., Amsterdam, 1898.

Franckfurtische Religions-Handlungen, Welche zwischen Einem Hoch-Edlen und Hochweisen Magistrat und denen Reformirten Burgern und Einwohnern daselbst Wegen des innerhalb denen Ring-Mauren dieser Stadt gesuchten EXERCITII RELIGIONIS REFORMATAE PUBLICI, Bey dem Höchstpreiszlichen Kayserlichen Reichs-Hof-Rath gepflogen worden, Franckfurth am Mayn, 1735.

Freherus, P., *Theatrum virorum eruditione clarorum*, Noribergae, 1688.

Fyne, P. de, *Eenige Tractaetjes van Passchier de Fyne, in sijn leven Predikant tot Haerlem. De vierde druk; vermeerdert met het leven van den Schryver*, Amst., 1721.

Geesink, W., *Van 's Heeren Ordinantiën*, 2de deel, 2de druk, Kampen 1925.

Gereformeerd Theologisch Tijdschrift, 17de Jaargang, Nijverdal, 1916/1917.

Gilliodts—van Severen, L., *Les registres des „zestendeelen" ou le cadastre de la ville de Bruges de l'année 1580*, in: *Annales de la société d'émulation pour l'étude de l'histoire et des antiquités de la Flandre*, 5e série, tome VI, 43e volume, Année 1893, Bruges, 1894.

Glasius, B., *Godgeleerd Nederland, Biographisch woordenboek van Nederlandsche godgeleerden*, dl. 1, 's-Hertogenbosch, 1851.

Glasius, B., *Geschiedenis der Nationale Synode, in 1618 en 1619 gehouden te Dordrecht, in hare vóórgeschiedenis, handelingen en gevolgen*, 2 dln., Leiden, 1860, 1861.

Gomarus, F., *Accoort // vande // Rechtsinnige Leere // der Voorsienicheyt Gods. // In 't Latijn // Beschreven, door den Godsaligen, ende hoogh- // gheleerden Franciscus Gomarus, der heyliger // Theologie Doctor ende Professor. // Ende tot verbreydinghe der Waerheyt, ghetrou- // welick inde Nederduytsche tale overgheset. //*, Delf, 1613.

Gomarus, F., *De Schildt // Der waerheydt, // Die in de Christelijcke Kercke // der vereenichde Neerlanden geleert wordt. // waer in // De Schildt der Catholijcken // Ghemaeckt van // Franciscvs Costervs // Doctor inder Godtheydt der // societeyt Iesu, // Nu wederleyt wordt // Door Franciscvs Gomarvs // Doctor ende Professor in de H. Theologie // in de Vniuersiteyt van Leyden. // Ende door een Liefhebber der Waerheydt uyt // de Latijnsche inde Nederlandtsche // taele overgheset.* De eerste twee Boecken, Leyden, 1599.

Gomarus, F., *Disputatio Theologica // De // DIVINAE PRAEDESTINA- // TIONIS HOMINUM // OBIECTO. //* Cum necessaria & modesta pro // eodem // APOLOGIA. //, AMSTERODAMI, 1650.

Gomarus, F., *FRANCISCUS GOMARUS // Beweerende, dat het Regtveerdigmakend Geloof // niet zy dat Vertrouwen, dat men de Verge- // ving der Zonden ontfangen hebbe, maar // dat dat Vertrouwen zy een vrugt en ge- // volg, niet het wezen, van het Za- // ligmakend Geloof. // Ter bestraffing van // D. THEODORUS VAN THUYNEN // Overgezet door G. S. // met ene VOORREDE van // ANTONIUS DRIESSEN // Doctor en Professor der H.Theologie, en // Akademie-Prediker te Groningen*, Groningen, 1723.

Gomarus, F., *LOCORUM // COMMUNIUM // THEOLOGICORUM, // Epitome. //*, AMSTELODAMI, 1653.

Gomarus, F., *Opera theologica omnia, maximam partem posthuma; suprema autoris voluntate à discipulis edita cum indicibus necessariis*, Amstelodami, 1644. Aangehaald: *Opera*.

Gomarus, F., *Opera theologica omnia, maximam partem posthuma: suprema authoris voluntate à discipulis edita cum indicibus necessariis, secundis curis emendatiora*, Amstelodami, 1664.

Gomarus, F., *Oratio funebris, in obitum nobilitate, doctrina et pietate, celeberrimi viri, D. Francisci Iunii*, Lugd. Bat., 1602.

Gomarus, F., *Over de sacramenten: uit het Latijn vertaalt door Irenaeus contra haereses*, Leuwaerden, 1764.

Gomarus, F., *PROEVE // VAN // M. P. BERTII AENSPRAECK. // Ter eeren der Waerheydt, tot toutsinge van // de geesten, die in de vvare Religie, verande- // ringe soecken in te bringen, ende tot stichtinge // der Gemeynte, uytgegeven.* // De tweede Druck. //, Leyden, 1610.

Gomarus, F., *Waerschouwinghe / // Over de Vermaninghe aen R. Donteclock: // Waer in bewesen wordt / // 1. Hoe dat de vermaender veranderinghe in de Religie // soeckt: // 2. Wat het ampt zy, soo van d'Overheyt, als van de // dienaren des Goddelicken vvordts: // 3. Een proef stuck der leere D. Arminij. // Hier is noch by ghevoecht F. Gomari // 1. Verclaringhe der Hooft-puncten, ghehandelt in de laetste Conferentie, met D. Arminio: // 2. Bedencken over de Lijck Oratie M. P. Bertij: // 3. Vertooch voor de E. E. Heeren Staten gedaen over // de leere ende beleydt D. Arminij. //*, Leyden, 1609.

Gomarus, F., *Waerschouwinghe*, De derde editie, Leyden, 1610.

Groen van Prinsterer, G., *Handboek der*

Geschiedenis van het Vaderland, 8ste druk, Baarn, 1928.
Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1917. Jaarboekje voor geschiedenis, taal- en oudheidkunde der provincie Groningen, onder redactie van Mr. J. G. C. Joosting en Dr. H. A. Poelman, Groningen, 1916.
Groningsche Volksalmanak voor het jaar 1921, Groningen, 1920.
Gijn, S. van, *Dordracum Illustratum*, Dordrecht, 1908.
Hagenbach, K. R., *Kirchengeschichte*, 2te Auflage, 2ter Band, Leipzig, 1869.
Halesii, Ioannis, *Historia concilii Dordraceni*, Hambvrgi, 1724.
Handelinghen, zie: *Acta*.
Hania, J., *Wernerus Helmichius*, acad. proefschr., Utrecht, 1895.
Harnack, A., *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, Dritter Band, Vierte Auflage, Tübingen, 1910.
Heering, G. J., *De Remonstranten. Gedenkboek bij het 300-jarig bestaan der Remonstrantsche Broederschap*, Leiden, z.j. (1619).
Herzog, J. J., — Hauck, A., *Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche*, 3ter Auflage, Leipzig, 1903.
Hessels, J. H., *Ecclesiae Londino-Batavae Archivum*, Cantabr., 1889.
Hinlópen, N., *Historie van de Nederlandsche overzettinge des Bybels*, Leyden, 1777.
Historisch Verhael, van 't ghene sich toegedraeghen heeft binnen Dordrecht in de Jaren 1618 en 1619. (Gedrukt achter: *Oorspronck ende Voortganck der Nederlantsche kerckelijcke verschillen*, 1623.)
Hofstede de Groot, C. P., *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming in de Nederlanden*, (*1518—1619*), Leiden, 1883.
Hudson, W. H.,—Rooijen, J. W. van, *De Renaissance*, Zalt-Bommel, 1925.
Illustris Academia Lugd.—Batava: id est virorum clarissimorum Icones, elogia ac vitae, qui eam scriptis suis illustrarunt, Lugd. Bat., 1613.
Illustrium Hollandiae et Westfrisiae Ordinum Alma Academia Leidensis, Lugd. Bat., 1614.
Jaarboeken voor wetenschappelijke theologie. Onder redactie van Dr. J. I. Doedes, Dr. D. Harting, Dr. H. H. Kemink en Dr. J. J. van Oosterzee, Tiende deel, Utrecht, 1852.
Janssen, H. Q., *Catalogus van het Oud Synodaal Archief*, 's-Gravenhage, 1878.
Janssen, H. Q., *De kerkhervorming te Brugge*, 2 dln., Rotterdam, 1856.
Jonckbloet, W. J. A., *Gedenkboek der hoogeschool te Groningen*, Groningen, 1864.
Kaajan, H., *De groote Synode van Dordrecht in 1618—1619*, Amsterdam, 1918.
Kaajan, H., *De Pro-Acta der Dordtsche Synode in 1618*, acad. proefschr., Rotterdam, 1914.
Keizer, G., *François Turrettini sa vie et ses oeuvres et le consensus*, acad. proefschr., Kampen et Lausanne, 1900.
Kist, N. C., en Royaards, H. J., *Archief voor kerkelijke geschiedenis*, dln. 3, 19, Leiden, 1831 en 1848.
Kist, N. C. en Moll, W., *Kerkhistorisch Archief*, dl. 2, Amsterdam, 1859.
Knappert, L., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk gedurende de 16e en 17e eeuw*, Amsterdam, 1911.
Knuttel, W. P. C., *Catalogus van de pamfletten-verzameling berustende in de Koninklijke Bibliotheek*, 's-Gravenhage, 1889—1920.
Kok, J., *Vaderlandsch Woordenboek*, deel XVIII, Amsteldam, 1788.
Kromsigt, J. C., *Wilhelmus Schortinghuis*, acad. proefschr., Groningen, 1904.
Kronyk van Arnhem, Arnhem, 1790.
Kühler, W. J., *Het Socinianisme in Nederland*, Leiden, 1912.
Kuyper, A., *E voto Dordraceno*, 3de druk, Kampen, z.j.
Kuyper Jr., A., *Johannes Maccovius*, Leiden, 1899.
Kuyper, H. H., *De Postacta of Nahandelingen van de Nationale Synode van Dordrecht in 1618 en 1619 gehouden*, Amsterdam en Pretoria, z.j.
La France Protestante, par MM. Eugène et Emile Haag, 2ième édition, Paris, 1879.
Lavisse, E., *Histoire de France Illustrée depuis les origines jusqu'à la révolution*, s.d.
Levensbeschryving van eenige voornaame meest Nederlandsche Mannen en Vrouwen, Amsterdam en Harlingen, 1777.
Limborch, Ph. à, *Praestantium ac eruditorum virorum epistolae ecclesiasticae et theologicae*, editio tertia, Amstelodami, 1704.
Lind van Wijngaarden, J. D. de, *Antonius Walaeus*, acad. proefschr., Leiden, 1891.
Long, Isaac le, *Kort Historisch Verhaal, van den eersten oorsprong der Neder-*

landschen Gereformeerden Kerken onder 't Kruys, t'Amsterdam, 1751.

Maronier, J. H., *Jacobus Arminius*, Amsterdam, 1905.

Marsilius van Padua, *DEFENSOR PACIS://SIVE//ADVERSVS // VSVRPATAM ROM. // PONTIFICIS IVRISDICTIO- // NEM, MARSILII PATAVINI PRO // inuictiss. & constantiss. Rom. Imperatore LV- // DOVICO IV. BAVARICO, à tribus // Rom. Pontificibus indigna // perpesso, // APOLOGIA; // Qua politicae & ecclesiasticae potestatis limites // doctissime explicantur: circa annum // DOMINI MCCCXXIV. // conscripta. // NVNC vero ad omnium Principum, Magistratuum et // ecclesiae Catholicae, ac nominatim Christianiss. // Galliarum et Nauarrae Regis, etc. HENRICI IV. // (à tribus etiam Rom. Pontificibus inique oppu- // gnati) eiusque regni et ecclesiarum auctorita- // tem ac libertatem demonstrandam vtilissima.* // FRANCISCVS GOMARVS BRV- // GENSIS recensuit: Capitum argumentis & // NOTIS ad marginem illustrauit. //, FRANCOFVRTI, 1592.

Meursius, Ioannis, *Athenae Batavae*, Lvgd. Bat., 1625.

Mirbt, C., *Quellen zur Geschichte des Papsttums und des römischen Katholizismus*, 3te Auflage, Tübingen, 1911.

Moes, E. W., *Iconographia Batava*, Amsterdam, 1897.

Molhuysen, P. C., *Briefwisseling van Hugo Grotius*, dl. 1, 's-Gravenhage, 1928.

Molhuysen, P. C., *Bronnen tot de geschiedenis der Leidsche Universiteit*, dln. 1 en 2, 's-Gravenhage, 1913 en 1916.

Muller, F., *Beschrijvende Catalogus van 7000 Portretten, van Nederlanders, en van Buitenlanders, tot Nederland in betrekking staande*, Amsterdam, 1853.

Müller, E. F. Karl, *Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche*, Leipzig, 1903.

Nieuw Nederlandsch Biografisch Woordenboek onder redactie van Dr. P. C. Molhuysen, Prof. Dr. P. J. Blok en Dr. Fr. K. H. Kossmann, Leiden, 1927.

Oordeel ende Censure Der Hooch gheleerder ende wijt-vermaerder Mannen Francisci Iunij, Luce Trelcatij, ende Francisci Gomari, Professoren der H. Theologie inde Universiteyt tot Leyden: Midtsgaders D. Ieremie Bastingij, ende Iohannis Wtenbogaerts. Door bevel der E. E. M. Heeren Staten van Hollant ende West-Vrieslant schriftelick ghestelc / ende hare E. E. Mog. overghegheven Anno 1595. over de dolinghen van Cornelis Wiggersz. eertijts Dienaer des Godlicken woorts in de Ghereformeerde Kercke Christi tot Hoorn. Noodich ende dienstich voor alle yverige Christenen in dese droevighe verschillen / over de Leere der Ghereformeerde Kercken, Arnhem, 1617.

Oorspronck ende voortganck der kerckelijcke verschillen tot op het Nationale Synodus van Dordrecht, 1623.

Oort, H., *De laatste eeuwen van Israëls volksbestaan*, Leiden, 1915.

Petit, L. D., *Bibliographische Lijst der werken van de Leidsche Hoogleeraren van de oprichting der hoogeschool tot op onze dagen*, Eerste aflevering, Leiden, 1894.

Poole, Reg. L., *The English Historical Review* edited by, Vol. 34, London, 1919.

PRE, zie: Herzog-Hauck, *Realencyklopädie*.

Pijper, F., *Beknopt Handboek tot de Geschiedenis des Christendoms*, 's-Gravenhage, 1924.

Reitsma, J., *Franciscus Junius*, acad. proefschr., Groningen, 1864.

Reitsma, J., *Geschiedenis van de Hervorming en de Hervormde Kerk der Nederlanden*, 3e druk, Utrecht, 1916.

Reitsma, J., *Honderd jaren uit de geschiedenis der Hervorming en der Hervormde Kerk in Friesland*, Leeuwarden, 1876.

Reitsma, J., en van Veen, S. D., *Acta der Provinciale en Particuliere Synoden, gehouden in de Noordelijke Nederlanden gedurende de jaren 1572—1620*, dln. 3, 7, Groningen, 1894, 1898.

Resolutiën van de Staten van Holland en West-Friesland, 1595, 1596, 1608, 1609 (volgens mijn benaming: deze boeken hebben titel, noch plaats en jaar van uitgave).

RGG, zie: Schiele und Zscharnack, *Die Religion*.

RGG^{2}, zie: *Die Religion*.

Rogge, H. C., *Bibliotheek der Contra-Remonstrantsche en Gereformeerde geschriften*, Amsterdam, 1865.

Rogge, H. C., *Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenbogaert*, 3 dln., Utrecht, 1868—1874.

Rogge, H. C., *Johannes Wtenbogaert en*

zijn tijd, 3 dln., Amsterdam, 1874—1876.

Saxius, Chr., *Onomasticon literarivm*, Traiecti ad Rhenvm, 1782.

Scaliger, I., *Iosephi // Scaligeri // Iul. Caes. a Bvrden F. // Elenchvs // Vtriusque Orationis Chronologicae // D. Davidis Parei: // Quarum secunda operis calci addita: // Prior vero Commentariis auctoris in Hoseam // Heydelbergae excusis prostat.* //, Lvgd. Bat., 1607.

Schelven, A. A. van, *De bewerking van eene piëtistisch-getinte gemeente*, Goes, 1914.

Schelven, A. A. van, *De Nederduitsche vluchtelingenkerken der XVIe eeuw in Engeland en Duitschland in hunne beteekenis voor de Reformatie in de Nederlanden*, acad. proefschr., 's-Gravenhage, 1908.

SCHERMVTSELINGHEN // VAN SOMMIGHE // LICHT-GEWAPENDE // CRYGHSKNECHTEN // DAT IS, // Aenvvysinghe van de bedriegelicke ende on- // behoorlicke vvyse van doen, int verbrey- // den der gevaerlicker van outs begravener // nieuvvicheden, ghepleecht by de voor- // standers van // D. ARMINIUS, Sal. ghed. // ENDE // D. CONRADVS VORSTIUS. // Getrocken uyt diversche Schriften die van beyde sijden in vier oft vijf // Iaren tot voortplantinghe deser nieuwicheden, uytghegaen // ende in het licht ghebracht zijn // Per H. I. ad honorem Dei. //, MIDDELBVRGH, 1613.

Schiele, F. M., und Zscharnack, L., *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4ter Band, Tübingen, 1913.

Schokking, H., *De leertucht in de Gereformeerde Kerk van Nederland tusschen 1570 en 1620*, acad. proefschr., Amsterdam, 1902.

Scholten, J. H., *De leer der Hervormde Kerk in hare grondbeginselen uit de bronnen voorgesteld en beoordeeld*, 2 dln., Leiden, 1861, 1862.

SCHOVVVE, // over // D. FRANCISCI GOMARI // PROEVE, // Van // D. M. P. BERTII AENSPRAECK, // By een van sijn Discipulen, tot nodige // protestatie voor de eere sijns meesters, // ende voorbode van de Wederlegginghe van // D. Gomari Waerschouwinghe uytgegheven. // Waerinne // De ghetrouwe dienaers vande blame die haer opgheleyt wort, // dat sy veranderinghe inde waere Religie soecken in te // brenghen ghesuyvert, en de puncten die soo hart // hedensdaechs gedreven worden de ghe- // meente voorgestelt worden. // De tweede Editie. //, (Leyden), 1610.

Schrevel, A. C. de, *Troubles religieux du XVIme siècle au quartier de Bruges, 1566—1568*, Bruges, 1894.

Seeberg, R., *Lehrbuch der Dogmengeschichte*, 2te und 3te Auflage, 3ter Band, Leipzig, 1913.

Sepp, Chr., *Bibliotheek van Nederlandsche Kerkgeschiedschrijvers*, Leiden, 1886.

Sepp, Chr., *Geschiedkundige Nasporingen*, Leiden, 1875.

Sepp, Chr., *Het godgeleerd onderwijs in Nederland, gedurende de 16e en 17e eeuw*, 2 dln., Leiden, 1873, 1874.

Sepp, Chr., *Het Staatstoezicht op de Godsdienstige letterkunde in de Noordelijke Nederlanden*, Leiden, 1891.

Slee, J. C. van, *De geschiedenis van het Socinianisme in de Nederlanden*, Haarlem, 1914.

Slee, J. C. van, *Diarium Everardi Bronchorstii*, 's-Gravenhage, 1898.

Soermans, M., *Academisch Register*, Leyden, 1704.

Someren, J. F. van, *Beschrijvende Catalogus van Gegraveerde Portretten van Nederlanders*, Amsterdam, 1888—1891.

Someren, J. F. van, *Pamfletten niet voorkomende in afzonderlijk gedrukte catalogi der verzamelingen in andere openbare Nederlandsche bibliotheken*, Utrecht, 1922.

Strack, H. L., *Einleitung in Talmud und Midraš*, 5e Aufl., München, 1921.

Sudhoff, K., *C. Olevianus und Z. Ursinus*, Elberfeld, 1857.

TEGHEN-BERICHT // jeghens // D. FRANCISCI GOMARI // WAERSCHOVWINGE OVER DE VER- // MANINGHE TOT VREDE DIE ON- // langhs, aen D. R. Donteclock Christe- // lijck ende ernstelijck ghe- // daen is.// WAER INNE // TEGHEN SYNE ONBEHOORLYCKE // beschuldinghen gheprotesteert wert, ende bewesen dat // den vermaender gheen veranderinghe // inde Religie ghesocht heeft, // Vyt ghegeven door // I. B. R. Bedienaer des H. Euangelij. //, (Leyden), 1610.

The Catholic Encyclopedia, New York, 1908.

Tideman, J., *De Remonstrantsche Broederschap*, Amsterdam, 1905.

Tiele, P. A., *Bibliotheek van Nederlandsche Pamfletten, Eerste afdeeling. Verzameling van Frederik Muller*, Amsterdam, 1858.

Toorenenbergen, J. J. van, *De symbolische geschriften der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 2de uitgave, Utrecht, 1906.

Triglandius, Jacobus, *Kerckelycke geschiedenissen*, Leyden, 1650.

Troeltsch, E., *Die Soziallehren der christlichen Kirchen und Gruppen*, (*Gesammelte Schriften*, 1ster Band), Tübingen, 1912.

Tuuk, H. Edema van der, *Johannes Bogerman*, acad. proefschr., Groningen, 1868.

TWEE // DISPVTATIEN // VANDE GODDELIICKE // PREDESTINATIE: // d'eene by // DOCT. FRANCISCVS GOMARVS, // d'ander by // DOCT. IACOBVS ARMINIVS, // beyde Professoren inde Theologie // tot Leyden. // Tot ondersoeck der waerheyt, ende oeffeninghe der // Ieucht, inde hooghe Schole aldaer openbaerlijck // voorghestelt int' Iaer 1604. // Vertaelt uyt het Latijn. //, Leyden, 1610.

Veen, S. D. van, *Zondagsrust en Zondagsheiliging in de zeventiende eeuw*, Nijkerk, z.j.

Visser, J. Th. de, *Kerk en Staat*, 1e en 2de deel, Leiden, 1926.

Voetius, G., *Selectarum Disputationum Theologicarum* Pars Prima, Ultrajecti, 1648.

Vos Az., G. J., *Geschiedenis der Vaderlandsche Kerk*. Van 630 tot 1842, 2de druk, Dordrecht, 1888.

Vossius, Gerardus Joannes, *Epistolae*, Augustae Vindelicorum, 1691.

Vries de Heekelingen, Herman de, *Genève pépinière du Calvinisme Hollandais*, Fribourg Suisse, Nyhoff Haag, 2 tomes, 1918—1924.

Wagenaar, L. H., *De Hervormer van Gelderland*. Levensbeschrijving van Johannes Fontanus, Kampen, 1898.

Walaeus, Antonius, *Opera Omnia*, Lugd. Bat., 1647, 1648.

Werken der Marnixvereeniging, Utrecht, 1873—1885.

Wiegand, F., *Dogmengeschichte des Mittelalters und der Neuzeit*, Leipzig, 1919.

Wilde, W. J. de, *De Messiaansche opvattingen der Middeleeuwsche exegeten Rasji, Aben Ezra en Kimchi vooral volgens hun commentaren op Jesaja*, acad. proefschr., Wageningen, 1929.

Windelband, W., *Lehrbuch der Geschichte der Philosophie*, 8e Auflage, Tübingen, 1919.

Wtenbogaert, Joannes, *Kerckeliicke historie*, Rotterdam, 1647.

Wulp, J. K. van der, *Catalogus van de tractaten, pamfletten, enz. over de geschiedenis van Nederland, aanwezig in de bibliotheek van I. Meulman*, Amsterdam, 1866.

Wumkes, G. A., *De Gereformeerde Kerk in de Ommelanden tusschen Eems en Lauwers (1595—1796)*, acad. proefschr., Groningen, 1904.

Wijminga, P. J., *Festus Hommius*, acad. proefschr., Leiden, 1899.

Ypey, A., en Dermout, I. J., *Geschiedenis der Nederlandsche Hervormde Kerk*, 2 dln., Breda, 1819, 1822.

Zeitschrift für die historische Theologie, Jahrgang 1853, Hamburg und Gotha, 1853.

Zeitschrift für Kirchengeschichte, 47; Band, Neue Folge 10, Gotha, 1928.

REGISTER

AA, A. J. VAN DER 1, 75, 155, 161
AALMOES 37
AANBIDDING 282, 283, 288, 317
AANNEMING TOT KINDEREN 102, 154, 226, 286, 344
AÄRON 321, 329
AARTSVADERS 307, 309
ABBA 334
A.B.C.BOEKJE 226
ABEL 99
ABEN EZRA 98
ABRAHAM 50, 149, 226, 322, 360
ACADEMIE 247, 275, 311, 313
— Te Cambridge 28, 275
— Te Groningen 10, 13, 14, 217, 218, 251, 260, 273, 276, 422
— Handschriften 6, 7
— Te Leiden 14, 24, 78, 81— 84, 88, 90, 92, 93, 96, 97, 107, 109, 134, 148, 152, 177, 178, 181, 182, 184, 193, 195—198, 243, 270, 274
— Te Middelburg 206, 208
— Te Oxford 27
ACONTIUS, J. 272
ACRONIUS, R. 139, 188
ADAM 59, 61, 62, 89, 116, 125, 148, 151, 160, 162, 186, 242, 278, 286, 289, 321, 345, 346, 348, 359
— Tweede 61, 278, 321
AEGIDIUS, E. 4
AEMILIUS, E. 112
AERSSENS, griffier 74
AFGODERIJ 132, 221
AFHANKELIJKHEID 287
AFRIKA 363
AFSCHADUWING 50
AFSTERVING van de zonde 290
AFVAL 292, 298
— Der heiligen 116, 132, 330
AGRICOLA, W. 218
ALAIS, synode van 214
ALBUM AMICORUM 4
ALCIATI, A. 13, 251
ALKMAAR 139
— Classis 137
ALLEGORIE 329, 330, 339, 347
ALTING, H. 233, 430, 434
— Jac. 276
AMAMA, S. 252–254, 412
AMASA 169
AMAZIA 370
AMBROSIUS 171
AMBT 374
— Kerkelijk 365
— Troostend 342
AMESIUS, G. 309
AMMONIUS 337
AMPZING, S. 382
AMSTERDAM 5, 72, 75, 81, 83, 84, 90, 92, 93, 95, 96, 103, 108, 114, 119, 120, 136, 137, 139, 159, 176, 178, 181, 219, 320, 381
— Burgemeesters 90–93
— Classis 176
— Kerkeraad 90, 91, 93
— Magistraat 87, 88
AMYRALDUS 310
ANABAPTISTEN 10, 162, 202, 330, 338, 352, 365, 367, 374
ANALOGIE des geloofs 343
— Der Schrift 355
ANALYSEEREN 29, 158, 284, 333
ANATOMIE 251, 252
ANDREAE, T. 276
ANDREAS, J. 153
ANDREWS, ST. 136
ANDRIESZ., J. 155, 165
ANHALT 252
ANSELMUS 104
ANTESIGNANUS 335
ANTHONYGASTHUIS, ST. 8, 272
ANTHROPOMORPHIETEN 310, 341
ANTICHRIST 132, 278, 292, 293, 321, 330, 335, 352, 362
— Synagoge van den 297
ANTITRINITARIËRS 111
ANTONIUS 385
ANTWERPEN 19, 26, 35, 41, 159
APOLLONIUS 98
APOLOGETIEK 326
APOLOGIE 142
APOSTELEN 68, 71, 171, 224, 283, 293, 308, 328, 329, 338—340, 350, 356, 362
APOSTOLICITEIT 288
APPINGEDAM 311
AQUINO, Th. v. 103, 178, 308
AQUITANIË 63
ARABIË 336
ARABISCH 334
ARAMEESCH 99, 334
ARCHANGEL 296
ARCHIMEDES 372
AREND, J. P. 381
ARETIUS 308
ARGUMENTEN 309, 310
ARIANEN 282, 283, 337, 341, 342, 351
— Semi- 283
ARISTEAS 263
ARISTOTELES 22, 25, 26, 29, 38, 40
ARIUS 134, 142, 147, 292, 330, 351
ARMADA 41
ARMENTIÈRES 16
ARMINIANISME 263, 330
ARMINIUS, J. 2, 3, 7, 14, 24, 46, 47, 72, 75, 78, 81— 98, 101—116, 119—135, 137—148, 152, 154—164, 166—169, 171, 172, 175—185, 187, 189, 192, 198, 203, 204, 215, 219, 228, 229, 262, 264, 294, 311, 332, 375—379, 395
— Weduwe 188
ARMVERZORGING 42, 45
ARNHEM 13, 48, 57, 71, 72
ARNOLDI, zie: Corvinus
ARTES DICENDI 22, 32
ARTES LIBERALES 29
ARTIKELEN, de 39, 27
— Tegen de Remonstranten 234, 235
ASSENSUS 293
ATHANASIUS 171, 281, 354, 371
ATHEÏSME 192–194
ATHENE der Belgen 18

Attestatie 208
Auctie, boeken- 97, 137
Augustinus 27, 63, 66, 69, 94, 106, 154, 314, 317, 333, 367, 371
— Philastrius 362
— Steuchus v. Eugubium 371
Augustijnen 19
Aurelius, A. 101, 200
Autoriteit 29, 69
Avondmaal 23, 34, 40, 41, 46, 47, 68, 71, 300, 301, 317, 318, 321—323, 353, 367, 374
Avondmaalsformulier 291, 295
Azië, Klein- 328, 363

Baäl 71
Babel 161
Baccalaureaat 28, 32
Bacchaerus, S. 4
Baersdorp, S. V. 18
Balcanqual 234, 236—239, 245, 246, 379
Basilides 362
Balen Jz., M. 272
Ballingen, Christelijke 344
Ban 44
Bannwart, C. 39
Barentsen, J. 178, 183, 185
Barmhartigheid 39, 306
Barnabas 48, 336
Baro 28
Basel 30, 31, 83, 101, 177, 180, 320
Baselius 90, 92
Bastingius, J. 57–59
— W. 102
Bauche 210
Baudartius 253–255, 257, 258
Bauer, K. 33
Bavinck, H. 49, 55, 301, 317, 324
Bayle, P. 1, 19, 28, 29, 148
Bazuin Gods 296
Bebelius 334
Becius, J. 93, 114, 120, 191, 313
Beda 328
Bedrog 292
Beeldendienst 71, 341, 362
Beeldenstorm 20
Begeerte 348, 349
Beginselen 338
Beieren 37—39
Bekeering 49, 50, 69, 70, 116, 137, 157—159, 171, 299, 300, 305, 347, 358—361, 365
Bel 222
Belasting 35, 366
Belied, F. 5, 36, 385
Bellarminus 28, 76, 77, 84, 116, 172, 177, 178, 180, 247, 333, 366, 387
Belofte 50, 286, 289, 290, 298, 299, 341, 342, 345, 360
Belijdenis des geloofs 226, 358
Benedictus 207
Benoist, J. 211
Bentersheim 36
Bentheim, graaf van 252
Berengarius 68
Bergen op Zoom 90
Bernays, J. 148, 271
Beroaldus 149
Beroeping 43, 71, 201
Berouw 293, 306, 321, 322, 357
Berquyn 18
Bertius, P. 9, 12, 46, 81, 84, 93, 95, 97, 110, 113, 115, 120, 123, 168, 176, 178—185, 189, 190, 193, 198, 202, 407
Bertram, C. 99, 307
Beslissing 111
Besluiten, orde der 316
— Pauselijke 38
— Der vaderen 68
Besnijdenis 50, 99, 299, 321, 367
Bespiegeling 340
Besprenging 299
Bethesda 334
Bevestiging 35, 171, 202
Bevrijding 291, 293—295, 350, 357
Bewaring 293
Beza, Th. 13, 26, 28, 36, 75, 84, 90, 100, 102, 105, 106, 161, 166, 184, 229, 230, 235, 242, 310, 311, 333, 334, 343, 371
Biblia operis regii interlinearia 68
Bibliander 189
Biblicisme 310
Bibliotheek 218, 274, 276
— Academische 251
Bie, J. P. de 1, 159, 262
Biel 103
Biletius, F. 44
Bisschop 39, 66, 67, 362
— Engelsche 227, 230—233, 237, 239, 240, 242, 243
Bloedgetuigen 172
Blok, P. J. 203
Blonc, A. de 4
Blijdschap 292, 306, 358
Blijspel 52
Bodius, R. 207
Böckelheim 24
Boedelscheiding 276, 277
Boekdrukken, licentieus 227
Boeken 97, 205, 227–229, 257
— Apocriefe 70, 221–223, 228, 293, 374
— Canonieke 49, 69, 221–223
— Historische 258
Boekverkoopers 178
Boeles 276
Boete 40, 289, 295
Boetvaardigheid 154
Bogardus, J. 139
Bogerman, J. 1, 5, 6, 115, 203, 220—222, 224, 229, 234, 235, 237—240, 243—246, 248, 249, 253—260, 263, 407, 425, 429, 434
Bohemen, kerken van 182
Bolsec 189
Bonaventura 103, 263
Bontius 51, 79
Boot, E. 4, 114
Boquinus 24
Bor 73
Bordeaux 215
Borg 296, 356
Borgh, raadsheer ter 312
Borre, A. v. d. 108, 139, 193
Borsius, J. 98
Bosman, C. 272, 277
Bosman, J. 272
Bouchereau, S. 210, 211
Bourbon, L. Marsacus van 173
Bourchenin, D. 209, 211, 214, 215
Bouwman, H. 303, 304
Brandt, G. 14, 57, 72, 82, 83, 88— 93, 102, 104, 105, 107, 109—111, 114, 119, 120, 123, 126—129, 131, 135, 137, 139, 147, 159, 169, 170, 188, 198, 199, 214, 219—221, 223, 224, 226, 228—230, 232—235, 238—242, 244—248, 302—304, 381, 382
Brantius, C. 13, 14, 81, 82, 85, 88, 90— 94, 97, 101, 104—110, 112—114, 119, 120, 123, 126, 127, 129, 131, 135, 137, 139, 147
Breda 369
Bremen 219, 231, 234–236, 252, 257, 274, 323
Bremers 239, 240
Brès, G. de 16
Breytingerus 247
Brieven 325
— Gedrukte 12, 13, 14
— Onuitgegeven 4–6
Brittannië, Groot- 17
Brittingerus 233
Broeders des Gemeenen Levens 21

Broederschap, Remonstrantsche 159
Broekema, J. 53, 57, 168, 183, 188
Bronchorstius 51
Bronnen 4–15
— Gedrukte 9–15
— Geschreven 4–9
Brood, dagelijksch 328
Brouchovius 259
Brugge 3, 6, 8, 16–21, 27, 32, 86, 322, 374
Bruidegom 319
Bruiloft, 40, 103, 119, 395
Bruly, P. 173
Brunaeus, Joh. 370
Bruyn, I. de 408
Brylinger 334
Bucanus 209
Bucer, M. 21, 23
Bucerus, G. 254, 255, 427
Buck, H. de 276
Budaeus 269
Bullinger 308
Burchlonius, L. 179, 180, 183, 185
Burgersdicius 270
Burleigh 28
Bursarii 26
Bursius, Aeg. 118, 205, 260, 369
Bursius, J. 304
— Predikant, 277
Busenvallus 150
Bijbel 227
— Duytsche 65
— Hebreeuwsch-Latijnsche 335
— Lezen van den 358
— Vertaling van den 56, 57, 221—223, 228, 252, 254—256, 424, 427, 434, 438
Bijgeloof 67, 305, 308, 358, 362
Bijlagen (1) 36, (2) 36, (3) 75, (4) 75, (5) 76, (6) 18, 76, (7) 100, (8) 101, (9) 103, (10), 118, (11) 118, (12) 119, (13) 115, (14) 136, (15) 136, (16) 136, (17) 135, 136, (18) 135, 136, (19) 136, (20) 136, (21) 136, (22) 137, (23) 137, (24) 137, (25) 137, (26) 137, 199, (27) 137, (28) 202, (29) 203, (30) 208, (31) 208, (32) 206, (33) 208, (34) 250, (35) 254, (36) 30, 274, 275, (37) 266, (38) 260, 270, (39) 262, (40) 260, 274, (41) 252, (42) 252, 261, 270, (43) 255, 272, (44) 255, (45) 250, 255, (46) 255, (47) 256, (48), 257, (49) 258, (50) 263, 275, (51) 258, 263, 272, (52) 262, (53) 260, (54) 260, 261, (55) 313, (56) 257, (57) 257, (58) 255
Bijwoner 35, 43, 45

Calais 6, 77, 98, 101, 118, 200
Calaminus, P. 47
Calvinisme 24, 30, 42, 43, 68, 337, 377
Calvijn, J. 23, 26, 28, 34, 68, 69, 84, 90, 102, 105, 106, 130, 161, 166, 229, 235, 236, 263, 307, 310, 311, 317, 322, 331, 333, 380
Cambridge 3, 28, 29, 32, 36, 274, 413
Camerarius, J. 36
Cameron, J. 215
Candidaten 226–228
Canin, J. 220, 221, 223—228, 230, 232, 234, 235, 238, 240, 241, 244—246, 248
Caninius 99
Canon 70, 222, 223, 374
Canones 142, 242, 244, 245, 265, 316
Canterbury, aartsbisschop van 136, 398
Capellus, L. 207, 211, 317
Carleton 235, 239
Carpentus 385
Casaubonus 266, 268, 334
Casembroot, J. 19
Casembroot, L. 19
Casembroot, L. 73
Casimir, J. 23—25, 30
Casimirianum 24
Cassander, G. 19, 20
Castelenie 96
Castellanus 200
Castellio, Seb. 105, 116, 154, 157, 178, 189
Catechisanten 298
Catechisatie 225
Catechiseeren, formulier voor 225
Catechismus van Bucer 23
— Chytraeus 23
— Goudsche 178, 182
— Heid. 25, 41, 42, 57, 59, 60, 89, 94, 96, 111—113, 116, 122—126, 129, 130, 135, 137, 139, 141—143, 170—172, 178, 204, 205, 221, 222, 224, 225, 248, 349
— Kleine 225
— Prediking 302
— Remonstrantsche 226
Cefas 334
Célestin Port, M. 209
Censoren 227
Ceremonieel 303, 307
Ceremoniën 34, 49, 50, 279
Cerinthus 339, 362
Chaldeeuwsch 99
Chalmot, H. A. de 322
Chantepie de la Saussaye, P. D. 128
Character indelebilis 367
Charenton, synode van 214, 262
Charismen 283
Chiliasme 262, 296
Chombaer, F. 16
Christenen 53, 57, 61, 70, 157, 226, 247, 363
Christmannus 385
Christus 23–367
— Aanbidding 318, 335
— Actieve gerechtigheid 294, 322
— Ambt 67, 293, 320, 335, 351, 354, 362
— Angst 354
— Beenderen 54
— Begrafenis 299
— Belijdenis 292
— Besnijdenis 367
— Bloed 294, 297, 299, 300
— Broeders 354
— Bruid 67, 288, 297
— Daden 353
— Dood 50, 247, 278, 289—291, 294, 299, 300, 319, 321, 344, 355
— Droefheid 354
— Eer 139
— Eeuwigheid 352
— Gebod 296
— Geboorte 50, 174, 282, 291, 353, 367
— Geest 297
— Gehoorzaamheid 249, 290—292, 295, 319, 355
— Gemeenschap 288, 299, 300, 367
— Genealogie 260, 369, 370
— Genoegdoening 132, 174
— Gerechtigheid 31, 116, 130, 131, 145, 173, 174, 290, 291, 318, 348, 357
— Godheid 73, 77, 317, 351
— Heerlijkheid 292, 345, 355
— Heerschappij 291
— Heil 291
— Heiligheid 293
— Hemelvaart 292, 321
— Komst 50, 306
— Koninklijke waardigheid 292
— Kruis 291, 353
— Leden 296
— Leven 174, 291, 355
— Lichaam 292—294, 296, 297, 300, 352, 353, 367
— Lijden 174, 290, 291, 354–356
— Menschwording 132
— Naam 317

— Naturen 281, 292, 352—354
— Nederdaling ter helle 321
— Offer 367
— Ontvangenis 174, 282, 291, 353
— Oorsprong 352
— Opstanding 295, 321, 355
— Passieve gerechtigheid 322
— Persoon 320, 335, 351, 353
— Priesterschap 97, 352
— Regeering 292
— Reinheid 319
— Staten 355
— Sterven 174, 354, 356
— Tegenwoordigheid 354
— Tusschenkomst 294
— Uitverkiezing 310
— Universeele rechtvaardigheid 294
— Verdienste 70, 231, 278, 290, 291, 294, 355
— Vereeniging met 289
— Verhooging 292
— Vernedering 291
— Veroordeeling 291
— Vleesch 330, 352, 367
— Voldoening 314
— Volmaaktheid 292
— Vijanden 292
— Wederkomst 292, 355
— Weldaden 67, 293, 320, 321, 335, 351
— Werken 70, 154, 321
— Wonderen 354
— Woorden 297, 330, 335, 353
— Zalving 291
— Ziekte 354
— Ziel 290, 292, 294, 295, 355
— Zitten ter rechterhand Gods 278, 291, 321, 322
Chronologie 148–151, 266
Chrysostomus 333, 371
Chytraeus 23
Cicero 22
Clant, E. J. 312, 316, 317
Classicale vergadering 34, 41
Classis 58, 111, 125, 129, 140
Clemens VI, paus 39
Clenardus 335
Clignetus, P. 148, 151
Coccejanen 322
Coccejus, J. 13, 49, 261
Coddaeus, G. 83, 112, 178, 182, 193
Coddeus, P. 40
Coligny, L. de 190
Colineus 334
Collateraliteit 170, 171, 187, 188
Collecte 40
Colleges 51, 97, 101, 148, 195, 199, 274
Collegium Kwalifatum 8
Colonius, D. 113, 115, 200, 257, 263
Colossenzen 335
Commelin, A. 270
Commelin, I. 270, 271
Commentaren 75, 76, 263, 387
Commissarissen 78
Communicatio idiomatum 338
Compagnie, Oost-Indische 277
Complutensische editie 335
Concilie 38, 66, 67, 69, 339
Conferentie 58, 72, 73, 84, 86, 92, 93, 96, 108, 114, 119—129, 140, 143, 144, 146, 168, 172, 173, 177, 181, 184, 198, 228, 238
Confessie 33, 164; zie ook: Geloofsbelijdenis
— Augsburgsche 43, 172
— Engelsche 242–244, 249
— Fransche 242
— Saksen 172
Confessio Gallica 316
— Helvetica prior 316
— Tetrapolitana 22
Conformeeren 96, 162, 245
Consectaria 325, 326, 375
Consistorie 56
Constantinopel 334
Constantijn 42, 134, 171
Contekst 329
Contemplatio 340
Contra-Remonstranten 189, 198, 220, 230, 232, 233, 235, 238, 244
Controversen 301–318
Coolhaes 165
Coolman, G. 8, 17
Coornhert 105, 116, 154, 170, 178
Coranus, A. 136
Corinthe (I) 325, (I $16^{1, 2}$) 308, (II) 325, (II 5^{17}) 352, (II $8^{18, 19}$) 336
Cornelii, A. 56, 83, 93, 95, 96, 221
Cornput, J. à 119
Corollaria 278, 375
Corput, J. van den 272, 277
Corranus 101
Corvinus, J. Arnoldi 159–161, 163—165, 168, 169, 180, 185—187, 189, 190, 195—197, 204
Coste, L. de la 215
Coster, F. 9, 12, 21, 27, 28, 48, 64–71, 374
Coton, P. 169, 186
Craig, W. 210
Crato 25
Crellius, F. 25, 32
Crenius, Th. 13, 18, 36, 205, 271, 278, 315, 317
Criterium 280
Crocius, L. 219, 236–238, 245, 379
Cromhout 86, 90, 91, 93
Crucius, J. 13, 97, 256
Cunaeus, P. 13, 201, 202, 270, 271
Curcellaeus, St. 106
Cuyp, A. 272
Cyprianus 48
Cyrillus 66

Daden 66
Dag, eerste 308
— Des Heeren 305, 308, 309
— Laatste 296
— Zevende 305, 307, 309
Dagen 308
Damascus 336
Danaeus 26, 310
Daniël 258
Daniël, predikant 100
Dankbaarheid 55, 279, 287, 299, 300, 339
Dankdag 41
Dans 40
Dantzig 83
Dathenus, P. 33, 34
Davenantius 233, 239
David 10, 42, 44, 66, 261, 278, 289, 321, 327, 329, 330, 348
Decaan 112, 113, 181
Declamatie 52
Delft 57, 64, 83, 93, 108, 115, 165, 178, 405
Denemarken, Kerken van 182
— Koningin 251
Denzinger, H. 39
Dermout, I. J. 57, 302, 304, 324
Desidaeus, P. 94
Determinatie 89
Determinisme 310
Deugd 67
Deuteronomium ($5^{2, 3}$) 307, (29^{29}) 157, (32) 372
Deventer 5, 311
Dialectica 25, 29
Diamantius 408
Dichotomie 205
Dieu, L. de 258, 318, 372
Digby, E. 29
Digne, J. 8, 17
Diguierres, La 169
Diodati 222, 233, 238
Dionysius de Areopagiet, pseudo- 331
Dispensatie 38

DISPUTATIES 11, 12, 27, 31, 47, 52, 64, 65, 83, 97, 100, 101, 105—110, 118, 122, 124, 135, 137, 151, 152, 154—157, 159, 163, 169, 177, 181, 186, 202, 218, 252, 260—262, 278—301, 311—315, 319, 321, 323, 326, 338
DISPUTEN 340
DOCENT 51
DOCTOREN 38, 47, 127
DOGMATIEK 9, 12, 26, 278–324, 337
DOGMEN 339
DOKKUM 323
DONELLUS 90, 266
DONTECLOCK, R. 12, 155–160, 162—167, 178, 182, 185, 186, 189
DOOD 50, 79, 80, 172, 287, 290, 294, 295, 297, 348
— Eerste 291
— Eeuwige 102, 105, 107, 145, 153, 154, 162
— Lichamelijke 296
— Tweede 291, 296
DOODEN 295
— Opwekking der 283
DOODZONDE 348
DOOP 34, 71, 184, 226–228, 282, 283, 295, 296, 299, 300, 321, 323, 357, 359, 366, 367
DOORNICK 173
DORDRECHT 19, 44, 64, 120, 129, 191, 192, 194, 199, 217—220, 248, 250, 264, 272, 302, 312—314
— Classis 108, 109
— Synode 3, 6, 14, 28, 159, 214, 219—250, 252, 254, 259, 262, 264, 265, 273, 276, 302, 303, 311—313, 316, 317, 319, 355, 375, 379
DORESLAER, A. à 316
DORPEN 225
DOUSA 47
DOUZA, G. 334
DOUZA Jr., J. 148
DRAAK 222
DRIESSEN, A. 324, 380
DROOMEN 222
DRUSIUS 268, 270
DU 223
DUCLOS, A. 17
DUITSCH 44, 59
DUITSCHERS 72, 274
DUITSCHLAND 268, 269
— Kerken 182
DUIVEL 204, 289, 291, 310, 346, 347, 357
DUIZENDJARIG RIJK 339
DUKER, A. C. 11, 52, 55, 102, 104, 133, 152, 176—179, 191, 195, 198, 202, 304, 309, 325, 332, 373, 374, 380
DUNCAN, M. 211
DUNCANUS, A. 207
DUPLESSIS, G. 382
DUPUY 36
DURANDUS 103
DUYCK, Burgemeester 51
DUYTSCH-CLERCK 155-159
DWAALLEER 351
DWALING 68, 77, 100, 106, 131, 159, 182, 183, 191—194, 222, 233, 247, 261, 262, 268, 292, 293, 298, 317—319, 340, 341, 364, 395, 419
DWANG 308
DWINGLO, B. 238
DIJK, K. 105, 110, 120, 127, 129, 177, 229, 241, 242, 247, 285, 310—313, 315—317
DIJK, Is. van 189, 237, 378
DIJON 215

EBIONIETEN 362
EBRECHT 35
EDEMA VAN DER TUUK, H. 1, 83, 114, 191, 203, 220, 242, 244, 246—248, 255—257
EDICT 117
EDINBURGH 5
EDUARD, Koning 33
EED 227
EEKHOF, A. 1, 14, 52, 72, 73, 220, 252—254, 263—265, 272
EENHEID 70, 109, 112, 139, 142, 160, 170, 237, 340, 363
— Sacramenteele 298
EERBIED 152, 284
EEREDIENST 70
— Openbare 306, 308
— Persoonlijke 306
EERGIERIGHEID 67
EEUW, komende 98
EFEZE 26, 325, 328, (1) 61, (1[4]) 231, 316
EGYPTE 263, 305, 306
EGYPTISCH 305
EINDDOEL 343
EISONIUS, Th. 4
EISSINGHE, P. 315
ELBURG 180
ELECTIE, universeele 285, 286
ELEGIA 81
ELEMENT 298
ELIA 42
ELLENDE 105, 154, 349
ELSEVIER, Cl. 259, 263
ELZEVIER 220, 221, 223–228, 230, 232, 234, 235, 238, 240, 241, 244—246, 248
EMDEN 75, 261, 274
— Synode 34
EMMIUS, U. 224
EMMIUS, W. 312
EMPEREUR, C. l' 206, 257, 258, 261, 317, 371
ENGELAND 27–30, 32, 83, 99, 203, 205, 302
— Kerken 182
ENGELBERTS, W. J. M. 303—305, 309
ENGELEN 153, 154, 191, 192 278, 284, 286—288, 321, 331, 346
— Koren 331
ENGELSCH 77
ENGELSCHEN 221, 239, 240, 242, 245, 264, 302
ENKHUIZEN 120, 382
EPIPHANIUS 371
EPISCOPIUS 229, 233
ERASMUS, D. 20, 155, 189, 269, 333, 337, 416
ERFENIS, hemelsche 296, 345
ERFSCHULD 295
ERFZONDE 58–61, 101, 107, 116, 124, 125, 131, 132, 143, 172, 184, 189, 321, 348, 376
ERGERNIS 321, 349
ERVARING 62
ESSEN, H. van 4
ESTHER 76
ESTIENNE, H. 36
ETHIEK 26, 337
ETYMOLOGIE 24, 152, 332, 333
EUROPA 17, 363
EUSEBIUS 134, 147, 337, 371, 372
EUTYCHIANEN 353
EVANGELIE 31, 41, 45, 50, 58, 59, 62, 71, 105, 130, 154, 159, 162, 164, 171, 173, 175, 264, 278, 286—289, 292, 293, 297—300, 319, 321, 325, 336, 338, 339, 342, 350—353, 357—363, 374
— Eeuwig 289
— Kennis van het 319
— Toestemming van het 319
— Tijdelijk 289
EVANGELIEDIENST 351
EVANGELIËN 12, 51, 326
EVANGELIËNCODEX, Grieksch-Latijnsche 334
EVANGELISTEN 370
EXAMEN 28, 91, 97, 227
EXCOMMUNICATIE 39, 367
EXEGESE 9, 24, 26, 31, 38, 48, 52, 87, 89, 94, 95, 98, 115, 145, 280, 306, 320, 325—368, 375
— Onbevooroordeelde 331

— Resultaten der 331
Exercitia pietatis 364
Exodus (12^{46}) 327, (15) 372, (16^{23-30}) 305, 307, (20) 309
Ezau 158
Ezechiël 76, 387
Ezra, derde en vierde boek 222

Fabelen 98, 99, 222, 263
Fabricius 99
Faius 37
Fantasie 347
Fantasme 352
Faukelius 101, 220, 225
Fay, J. du 44
Faye, A. de la 37
Feesten, Joodsche 339
— Kerkelijke 308
Feith 8, 272
Feugueraeus, G. 36
Fez 182, 184
Fides 293
— Implicita 358
Fiducia 293
Filemon 335
Filippenzen 51, 325, (2^{9}) 317, (3^{4-6}) 365, (4) 325
Filippus 226
Filo 328
Flacius, M. 39
Flockenius, H. 265
Foederalisme, zie: Verbond
Fontanus, J. 114
Formula Concordiae 22, 23, 25
Formulieren, des doops 63
— Van eenigheid 91, 142
— Der gebeden 63
— Der Kerk 89
Forum academicum 8
Franco 211
Franeker 76, 114–116, 202, 220, 246, 251, 252, 275, 381, 382
— Classis 246
Frankendaal 35, 41
Frankfort a. d. Main 3, 5, 6, 14, 18, 27, 33—46, 71, 180, 184, 215, 257, 269, 271, 335, 374, 379, 385
Frankrijk 21, 23, 38–41, 83, 150, 169, 173, 207, 208, 210, 215, 250
— Koning van 36, 212
Fransch 77, 118, 249, 255
Franschman 86
Frederik IV 39
Frederik, keurvorst 24, 30
Frederik Hendrik 10
Freherus, P. 1, 47, 382
Friesland 74, 77, 390
— Prov. Bibl. 5, 388, 389, 398, 399, 408, 410, 411, 427, 430, 440
— Staten 77, 246
— West- 57
Fundament van geloof, leer, zaligheid 94, 96, 109, 110, 127, 137, 176, 177, 181, 182, 184, 204, 293
Fyne, Passchier de 376

Gabbema-archief 388, 389, 398, 399, 408, 410, 411, 427, 430, 440
Gabriëls, P. 19
Galaten 11, 51, 327, (1) 336
Gallicismen 75
Gallus, H. 55
Gap, synode 261
Gaul, P. 34
Gave, hemelsche 350
Gebed 306, 349, 350, 356
— Des Heeren 71, 225
Gebod, achtste 11
— Tiende 349
— Vierde 305, 307–309
Geboden, menschelijke 339
— Tien 71, 225, 288, 294, 305
Gebreken 170
Gebroederschap van Maria 66
Gebruiken, kerkelijke 308
Gedachtenis 300
Gedoopten 300
Geduld 296, 358, 359
Geesink, W. 303–305, 309
Geest 347
Geest, H. 31, 49, 69, 73, 77, 94, 111, 137, 149, 151, 154, 159, 247, 279, 280, 282, 287, 288, 290—293, 295—297, 299, 319, 321, 329, 332, 336, 339, 341, 342, 344, 353, 355, 358—361, 363, 367
— Bedroeven van den 283
— Huis van Gods 297
— Lastering van den 342
— Verlichting van den 350
— Wederbarende 299
— Wederstaan van den 283
— Zonde tegen den 154, 283, 287, 321, 347
Geestdrijvers 338
Geestelijkheid 39
Geesten Gods, zeven 342
Geestesopenbaring 332
Geheugenfouten 336
Gehoorzaamheid 49, 50, 62, 104, 107, 153, 170, 171, 196, 197, 283, 286, 298, 341, 350, 354, 359, 366
— Aanvankelijke 153
— Universeele 291
Gelderland 71
— Hertog 251
— Staten 197
Gelderschen 244
Geldrius, J. 19
Geleerden 70, 100, 156, 269, 313
Gelegenheden 346
Geloof 31, 42, 49, 50, 55, 62, 67— 71, 94, 102, 107, 116, 123, 124, 126, 130—132, 145, 154, 157—159, 164, 166, 169, 172—176, 189, 205, 236, 262, 278, 282—284, 286—289, 293—296, 298—300, 306, 309, 314, 317—324, 329, 337, 339, 343, 348, 350—353, 356—363, 367, 376
— Kern 318
— Voorgezien 158
Geloofsartikelen 71, 225
Geloofsbelijdenis 63, 67, 71, zie ook: Confessie
— Apostolische 278
— Arminius 124, 125
— Gomarus 124
— Nederl. 57, 59, 63, 89, 94, 96, 102, 111, 113, 122—126, 129, 130, 135, 137, 139—143, 156, 159, 163, 164, 166, 170, 171, 175, 176, 178, 187, 204, 205, 248, 249, 262, 295, 313, 314, 339
Geloofsbrief 219, 220
Geloofsdogmen 100
Geloofshechtheid 364
Geloofsvertrouwen 287
Geloofszaken 74
Geloovigen 60, 65, 68, 102, 116, 124, 130—132, 145, 154, 156, 158, 162, 164, 174, 184, 230, 283, 291, 298, 341, 344, 345, 347, 349, 362, 363, 366, 367
Geluk 170
Gelijkenissen 321, 329
Gelijkvormigheid 296
Gemeenschap der geloovigen 39
Gemeente 298
— Strijdende 292
Gemeentecombinaties 302
Gemeentelijk leven 40
Gemeentelijke handschriften 7, 8
Genade 49, 61–63, 70, 84, 102, 116, 125, 130, 131, 138, 145, 153—155, 159, 160, 172, 175, 176, 189, 262, 264, 285, 287, 293—299, 320, 347, 348, 351, 356, 358, 359, 361, 364, 365, 376
— Algemeene 232
— Bovennatuurlijke 172
— Gaven der 291
— Onzichtbare 301
— Universeele 289, 355

— Verbond der 350
GENERATIE, eeuwige 111, 130, 282, 283
GENESIS 259, (1^{31}) 346, (2) 309, ($2^{2,3}$) 304, (307, (3^{15}) 325, ($8^{10,12}$) 307, (10^{24}) 370, (15^{1-6}) 325, (22^{15-19}) 325, 329, (49^{10}) 325
GENÈVE 13, 36, 37, 99, 103, 177, 180, 209, 238, 265, 266
GENÈVERS, vertaling der 256
GENT 18, 220, 250
GENTILIS 204
GEORGIUS, D. 227
GEORGIUS MAJOR 153
GERARDI, H. 120
GERBELIUS 334
GERDES 79
GERECHTIGHEID 162, 170, 279, 285, 295, 319, 321, 333, 347, 348, 356, 357, 366
— Actieve 291, 295
— Actueele 294
— Algemeene 294
— Habitueele 294
— Inwonende 357
— Menschelijke 50, 116, 124, 130, 131, 145, 158, 166, 173, 291, 293, 294, 300, 349
— Oorspronkelijke 105, 152, 153, 284, 285, 295
— Passieve 291
— Persoonlijke 294
— Tweeledige 318
GEREFORMEERDEN 20, 23, 24, 26, 30, 301, 322, 374, 376
GERSON 186
GESCHIEDENIS 62
— Latijnsche 266
GESCHIEDSCHRIJVING 31
GESCHIL 133, 167, 238
— Staat van het 69, 262
GESCHRIFTEN 232
— Apologetische 232, 233
GETHSEMANE 354
GETROUWHEID, menschelijke 61, 62
GETUIGEN 226
GETUIGSCHRIFTEN 91, 96, 108, 176, 181, 199
GEVALLENEN 364
GEVEINSDHEID 67
GEWETEN 99, 138, 155, 164, 182, 214, 288, 331, 333, 344—346
GEWOONTE 308
GEZAG 184, 350
GHIJ 223
GIERIGHEID 67
GIESSEN 315
GILLES KERCKE, St. 18
GILLIODTS-VAN SEVEREN, L. 16—18
GLASIUS, B. 1, 159, 220, 221, 226, 228, 230, 232, 235, 238—242, 244, 245, 248, 324, 377, 378
GLORIA 295
GOAD 239, 243
GOCLENIUS 235
GOD 31, 106, 110, 140, 161, 191, 235, 236, 247, 278, 281, 289, 339, 342, 345, 357, 360, 364
— Almacht 55, 153, 154, 156, 194, 236, 281—287, 289, 295—297, 320, 341, 344, 354, 359, 360, 364
— Alomtegenwoordigheid 191, 282, 288, 354
— Alwetendheid 279, 282, 283, 285, 288, 354
— Barmhartigheid 54, 63, 70, 79, 173, 174, 289, 290, 297
— Bedreiging 54, 344
— Beeld 58–60, 280, 286, 289, 319, 321, 341, 349
— Besluit 53, 54, 60, 88, 89, 95, 102, 107, 116, 145, 154, 158, 161, 162, 164, 174, 242, 278, 284—286, 290, 295, 310, 321, 341—343, 362, 375
— Bestuur 53, 54
— Daden 54, 284, 287, 294, 295, 306
— Deugden 282
— Dienst 307–309, 350
— Drieëenheid 111, 124, 132, 278, 281—283, 287, 290, 293, 295, 314, 321
— Eenheid 111, 281, 321
— Eenvoudigheid 194, 281
— Eere 54, 67, 70, 105, 111, 138, 170, 171, 184, 222, 279, 282—287, 289, 290, 292, 293, 295, 296, 298, 320, 333, 340, 371, 374, 376
— Eeuwigheid 191, 194, 282, 354
— Eigennamen 282
— Eigenschappen 84, 157, 282, 283
— Gebod 38, 42, 293, 345
— Gerechtigheid 60, 103, 104, 194, 286, 289, 290, 296, 348, 392
— Gestrengheid 173, 287, 296
— Gezag 69
— Goedheid 55, 287, 297
— Grootte 192, 193
— Heerlijkheid 296, 341
— Heiligheid 281
— Hulp 344
— Kennis in 107, 279, 341
— Kennis van 60, 70, 157, 279–282, 289, 292, 338, 362
— Koningschap 341
— Kracht 102, 137, 175
— Lankmoedigheid 349
— Ledematen 341
— Leiding 53
— Liefde 153, 286, 343, 358
— Mond 338
— Namen 278, 281, 334
— Natuur 97, 104, 184, 341
— Onmetelijkheid 194
— Personen in 281, 282
— Raad 55, 63, 124
— Recht 152, 153, 156, 290, 293
— Rechtvaardigheid 60, 61, 89, 163, 242, 284, 289, 294
— Regeering 104
— Rust 306
— Toorn 102, 116, 153, 154, 290, 291
— Trekking 264
— Tucht 79
— Verbond 48–50, 52, 61, 62, 71, 288, 289, 294, 298, 299, 306, 321, 339, 374, 375
— Volk 297
— Volmaaktheid 281, 283
— Voorbepaling 54, 89, 152, 342
— Voorbeschikking 104, 153
— Voorbestemming 283, 284
— Voorkennis 54, 158
— Voornemen 60, 102, 152, 154, 158, 174
— Voorverordineering 284
— Voorwetenschap 54, 153, 285, 342
— Voorwetenschap, voorwaardelijke 285
— Voorzienigheid 9, 52–54, 58—60, 81, 108, 116, 124, 129, 132, 184, 321, 345
— Vreeze 170, 296
— Waarheid 320
— Welbehagen 60, 102, 107, 131, 152—154, 156, 158, 174, 285, 320
— Werk 281, 283, 284, 321, 338, 348, 357, 359, 360
— Wetenschap 353
— Wezen 192, 193, 280, 281, 288, 340, 341, 353
— Wil 54, 60, 102, 103, 154, 156, 158, 170, 173, 281, 285, 286, 290, 291, 293, 310, 341, 343, 349, 354, 362, 366
— Woord 59, 65, 69–71, 111, 115, 126, 137, 139, 140, 143, 144, 147, 154, 160, 161, 170, 174, 175, 182, 184, 189, 196, 197,

219, 247, 288, 290, 292, 293, 298, 306, 330, 331, 339—341, 348—351, 358, 360, 364
— Wijsheid 55, 153, 242, 284, 287, 289, 290, 295—297, 316, 320, 341, 342, 353, 359
— Zaligheid 281
— Zien 192, 280, 292, 331, 340, 341
Goddeloozen 60, 61, 79, 155, 296, 346, 357, 364
Goden 42
Godsdienst 71, 121, 150, 170, 224, 226, 308, 350
— Christelijke 337, 338
— Uitwendige 358
— Ware 306
Godsdiensten 340
Godsdienstoefening 41, 43
Godsdiensttwisten 94
Godsvrucht 31, 55, 150, 351, 356, 358
Godvreezenden 79
Godzaligheid 57
Goede, het 54, 159, 175,306, 344, 359
Goederen 341
Goederengemeenschap 330
Goedgunstigheid 291
Goemaere, Maeycken 17
Goemar 16
Goemare, Joos 16
Goemare, Jozijneken 16
Goemare, Neilkijn 16
Goemare, Tannekijn 16
Goliath 66
Golius 257, 372
Gomaer 16
Gomaer, Adolph 17, 18
Gomaer, Barbelkin 16
Gomaer, François 1
Gomaer, Franskin 16
Gomaer, Fransoys 16
Gomaer, Gabriël 18
Gomaer, Hannekine 16
Gomaer, Jehennijn 16
Gomaer, Jennijn 16
Gomaer, Joos 16
Gomaer, Jooskin 16
Gomaer, Pieter 16
Gomaer, Willem 16
Gomaere, Jacop 16
Gomaert, Franciscus 17, 18
Gomaert, Jacobus 17
Gomare, Adriaenekin 16
Gomare, Callekin 16
Gomare, Hanekin 16
Gomare, Hannekin 16
Gomare, Janne 16
Gomare, Maikin 16
Gomare, Rogier 16
Gomare, Thomasekin 16
Gomare, Willem 16
Gomaristen 380
Gomarus, Adolph 18
Gomarus Sr., F. 17, 18, 35
Gomarus, Franciscus passim
— Godsdienst 374
— Hardheid 128
— Invloed 380
— Karakter 188, 376–379
— Portretten 10, 381, 382
— Verdraagzaamheid 375
— Vroomheid 375, 376
— Ziekte 80, 276
Gomarus Jr., F. 8, 272, 273, 276, 277
Gomarus, Hesther 18
Gomarus, Jacob 17, 18, 77, 273
Gomarus, Johanna 8, 272
Gomarus, Johannes 272
Gomarus, Maria 272, 277
Gomarus poorte, professor 276
Gomer 16
Gommart, St. 16
Gommarus, St. 16
Gorinchem 110, 111, 115
Goswinus, J. -Hylander 136, 400
Gotmaer, 16
Gouda, 74, 165
Gragius, M. 207
Grammatica 99, 202, 335
Grange, P. de la 16
Gratia 295
Gravamen 108, 109, 114, 226, 302, 303
's-Gravenhage 4, 6, 47, 56, 73, 93, 113, 114, 117, 119, 120, 128, 131, 135, 139, 144, 160, 177, 181, 182, 194, 195, 198, 238, 241, 257, 400, 406
Gretser 269
Grevinchoven, N. 66, 97, 139
Grieken 342
Grieksch 24, 27, 28, 32, 83, 101, 207, 223, 227, 251, 263, 305, 332, 334, 370—372
Gripenale, A. 18
Groen van Prinsterer, G. 190
Groningen 3—8, 10, 11, 13, 136, 206, 208, 213, 217—277, 278, 304, 311, 312, 315, 321, 322, 372, 382, 396, 410, 423
— Burgemeesters 276
— Curatoren 217, 250–252, 264, 273
— Senaat 13, 251
— Staten 213, 217, 219, 252, 312, 320
Groot, de 97
Groot, C. de 52
Groot, H. de 13, 148, 159
Gruis tot Lellens, H. 312
Gruterus, S. 101, 104, 169, 315
Grynaeus, J. J. 5, 30—32, 83, 101, 308, 391
Guido 99
Guyot, Ch. 65, 78
Gymnasium 21
Gijn, S. van 220

Haarlem 88, 139
Hagenbach, K. R. 39
Haggai 263
Hala, O. 41
Hales, I. 227, 229–231
Hallius, J. 90, 91
Halsbergius 36
Hanau 18, 46, 218
Hanau, Nieuw 18
Handelingen 325, (9) 336, (20⁷) 308
Handelscompagnie, Indische 252
Handschriften, Bijbel 334, 337
— Diverse 6–8
— Italiaansch 334
Hania, J. 2, 56, 83, 93, 96, 102, 108, 109, 114, 119, 120, 123, 137
Hannibal 313
Harderwijk 198, 220
— Classis 180
Hardnekkigheid 264
Harmonia der Confessien 124
Harnack, A. 39
Hart 358
Hasius, N. 136, 401
Haumont, De 211
Haije, D. de la 8, 250, 272, 276, 277, 411, 424
Hebreeën 202, 329, 335, (4) 309, (11–13) 325
Hebreeër-Evangelie 371
Hebreeuwsch 24, 28, 31, 32, 36, 68, 83, 98, 99, 101, 193, 202, 207, 217, 227, 253, 255, 259, 268, 281, 305, 322, 332, 334, 371, 372
Heere 223, 224
Heering, G. J. 381
Heerlijkheid 153
Heerlijkmaking 158
Heidelberg 3, 24, 26, 30–32, 34, 36, 47, 76, 81, 83, 191—194, 202, 385, 387
Heidenen 50, 192, 280, 289, 307, 349, 350, 356, 362
— theologie der 280
Heidenkinderen 226, 228
Heil 290, 292–294, 297, 298, 320, 351

Heiligen 68, 155, 359
— Gemeenschap der 351
Heiligheid 50, 62, 70, 104, 153, 162, 174, 286—288, 306, 319, 355, 360
— Bijkomende 319
— Menschelijke 289, 291
— Oorspronkelijke 319
Heiliging 283, 297
Heiligmaking 131, 262, 286, 288—290, 292, 294, 295, 319, 321, 322, 356, 361, 366
Heilsfeiten 291
Heinsius, D. 10, 12, 22, 148, 257, 316, 317, 373, 382
Hel 296, 355, 363
Heli 370
Helle, nederdaling ter 248, 355
Helmichius, W. 2, 56, 83, 88, 91, 93, 95, 96, 102, 107, 114, 120, 135, 221
Hemel 80, 296, 347, 353
Hemmingius, N. 28, 162
Hendrik IV 38–40, 169
Herborn 83, 261
Heringa Ez., J. 246–248
Hermite, M. l' 7, 44, 78, 271
Hermite, S. l' 44
Herschepping 137
Hervorming 20, 21, 38, 39, 172, 189, 301, 359
Hessels, J. H. 13, 24, 101
Hessen 245
Hessusius 184
Heterodoxie 318, 368, 375
Heurnius 257
Heyden, G. van der 34
Heylyn, P. 247
Hiëronymus 263, 333, 334, 337, 339, 347, 358, 371
Hieronymusschool, St. 21
Hille, C. 218
Hinlópen, N. 13, 224, 256, 257, 377
Hippolytus à Collibus 123
Historie 330
— Kennis der 151
Hizenbachius 101, 208
Hizkia 42
Hof van Holland 47
Hofstede de Groot, C. P. 377, 378
Hogerbeets 86, 93
Holland 65, 187, 200, 202, 270
— Gecommitteerde Raden 73
— Noord- 226, 233
— Zuid- 56, 74, 233, 250
Hollanders 86
— Noord- 244
— Zuid- 244
Holmannus 90
Homiletiek 31
Hommius, F. 2, 97, 139, 203, 206, 213, 214, 233, 252, 253, 257, 263, 316
Honorarium 47, 52, 56, 57, 87, 96, 97, 148, 199, 206, 210, 217, 219, 257—259, 272, 273, 275, 320
Hoofd 294, 296, 297, 319, 345, 355, 363
Hoofdquotisatie 77
Hooftman, Burgemeester 312
Hoogepriester 352
Hooglied 75, 100
Hoogmoed 55, 362, 363
Hoop 55, 283, 286, 288, 293, 295, 296, 320, 337, 358, 361, 367
Hoorn 57
Hosea 252
Houe, J. van 18
Houtsneden 227
Hudson, W. H. 22
Hugenoten 23
Huiselijke gewoonte 101
Hus 68, 71
Huwelijk 35, 44, 45
Hylander, zie: Goswinus
Hyperius 75, 310, 387
Hypostase 330

Iddo 336
Iken, J. F. 230
Illustratio 293
Indulgentia 291
Ines, L. 35
Infralapsarisme 26, 31, 229, 315, 316, 375
Inleidingsvragen 335
Inquisitie 20, 42, 204
Inspiratie 49, 263, 280, 369
Instellingswoorden 71
Institutie 130
Instorting 356, 359, 366, 367
Instructie 119
Instrument 291, 295
Intentie 298
Interim 41
Ioannis ,H. 114
Irenaeus 371
Irenaeus contra haereses 298–300, 322, 323, 380
Isaï 332
Isidorus 371
Ismaël 329
Israël 176
Israëlieten 49, 50, 305
Italiaansch 77
Izaäk 321

Jacchaeus 101
Jacob 370
— Aartsvader 158
— Ladder 331
— Student 100, 101
Jacobsz, H. 160
Jacobus 7, 322, (3–5) 325
Jacobus I 203
Janduno 38
Janssen, H. Q. 6, 16, 18—20, 241, 244
Janssen, J. 57
Janssonius, J. 320
Javellus, Chr. 153
Jechonia 370
Jehova 223, 224, 228, 261
Jeremia 336
Jeruzalem 297
Jesaja 25, (53) 98
Jeugd 236, 239, 275
Jezuieten 10, 12, 48, 64, 70, 84, 105, 131, 132, 135, 137, 138, 141, 169, 180, 182, 186, 236, 237
Jezus 46, 63, 290, 293, 332, 353, 361, zie ook: Christus
— Naam van 291
Jezus Sirach 155, 157
Joab 169
Joachimus 217
Job 202, 372, (3) 372, (4^{18}, 5^{15}) 286
Joden 263, 264, 307, 308, 332, 333, 342, 356, 369, 372
Jodendom 98, 99, 142, 247, 304, 306, 339
Johannes 51, 326, 327, 335–337, 352, (1^{16}) 331, ($1^{33, 34}$) 332, (3^{5}) 367, (3^{16}) 232, 343, (6) 300, (7–10) 376, (8) 337, (8^{44}) 346, (11^{25}) 354, (11^{33}) 333, (11^{41}) 354, ($15^{1, 2}$) 344, (15^{19}) 343, (17^{12}) 332, (18, 19) 325, (20^{19}) 367, (21) 325, (I) 31, 335, (I 4) 351, (I 5^{7}) 337, (II) 335, (III) 325
Johannes, andere 335
Johannes XXII, paus 38
Johannes XXIII, paus 296
Johannes de Dooper 299, 332, 366
Johannes v. Janduno 38
Johannes Maior 103, 104
Johannis, I. 193
Jojakim 370
Jona 321
Jonckbloet, W. J. A. 1, 251, 276
Jordaan 99
Josafat 42, 170
Josephus 270, 371, 372
Josia 39, 370
Jozef 370
Jozua 10, 42, 321, 329
Juan, Don 20
Juda, koningen 39, 370
Judas 299, 317, 332, 367
— Brief 325
Judea 353

Judicium 241, 244, 412
Judith 222
Jugnitius, J. 25, 32
Julianus de Afvallige 371
Junius, F. 9, 24, 30–32, 36, 44, 47, 49, 51, 57—59, 73, 76, 78—89, 95, 100, 107, 109, 148, 177, 180, 182, 209, 215, 265—270, 274, 278, 313, 314, 387, 388, 415, 416
Junius Jr., F. 136, 137, 399, 402–404
Junius, J. 137, 402–404, 408
Junius, J. C. 5, 79, 81, 82, 88, 180, 206, 409, 410
Junius, Weduwe 273, 274, 421
Justinus Martyr 263

Kaajan, H. 1, 14, 219–230, 232, 235, 239, 244, 245, 248, 255, 256, 302
Kaïn 99
Kainan 370
Kampen 234
Kanaän 50
Karel I 247
Katholieken 64, 66, 70, 288
Kechel, J. G. 41
Keckerman, B. 83
Keizer 39, 171
Keizer, G. 241
Kennis, menschelijke 49, 64, 345, 346, 350
Kenteekenen 287, 376
Kerk 11, 39, 42, 48, 55–59, 63, 64, 66—71, 76, 77, 82, 83, 89—92, 94, 95, 100, 105, 106, 109, 111, 115, 121, 122, 127, 132—134, 137, 139—142, 146, 155, 157, 158, 160—162, 164, 166, 169, 172, 175, 177, 180, 182, 184, 185, 187, 197, 198, 203, 204, 206, 219, 222, 224, 226, 229, 247, 254, 262—264, 278, 280, 292, 297—299, 308, 309, 311—313, 319, 321, 322, 328, 336, 337, 339—341, 349, 353, 362—366, 374, 387
— Algemeenheid der 297
— Eenheid der 297
— Engelsche 241, 243
— Evangelische 164, 166
— Fransche 214, 227, 241, 261, 272
— Friesche 302
— Gereformeerde 84, 96, 105, 106, 109, 123, 124, 130, 131, 135, 143, 144, 156, 160, 161, 163, 166, 189, 204, 232, 236, 243
— Grieksche 111, 339
— Heiligheid der 297
— Joodsche 222, 363
— Katholieke 298, 363
— Latijnsche 111
— Nederlandsche 241, 247, 253
— Nederlandsche in het buitenland 114, 125, 205
— Onzichtbaarheid der 70, 71
— Overijselsche 302
— Particuliere 298
— Protestantsche 130
— Regeering der 339
— Strijdende 297, 298
— Triumfeerende 297
— Waalsche 178, 199
— Ware 298
— Zichtbare 70, 71, 298
Kerkedienaren 171
Kerkedienst 67, 118
Kerkelijke handschriften 6
Kerken 39
Kerkeraad 34, 40, 42, 55
Kerkhof 40
Kerkorde 33, 58
Kerkpolitiek 38
Kerkvaders 28, 269, 307, 331, 337, 339, 369, 371
Kerkvergaderingen 106
Kerkvisitatoren 302
Keten der zaligheid 131, 262
Kethulle, F. v. de 20
Ketters 39, 64–66, 69, 73, 76, 176, 190, 205, 246, 247, 263, 264, 323, 331, 339, 363
— Dooden der 204, 205
Keuchenius, P. 312
Keulen 40, 66
Keyser, L. de 172
Kiliaan 16
Kimedoncius 47
Kinderdoop 299, 330, 374
Kinderen 184, 231, 340, 348, 359, 367
— Ongedoopte 297; zie ook heidenkinderen
Kirchner, T. 30
Kist, N. C. 98
Klaagliederen (3) 372
Klassieken 27, 29
Knappert, L. 137, 378, 381
Knipscheer, F. S. 1
Knuttel, W. P. C. 53, 57, 74, 79, 152, 155, 160, 165, 168, 176, 179, 183, 185, 186, 188, 203
Kok, J. 1, 381
Kolenbrandersgeloof 358
Kommer 16
Kommers 16
Koningen, boeken der 258
Koninkrijk der hemelen 227, 291
Kopenhagen 5, 392
Kort Begrip 225, 226
Kracht 291
— Menschelijke 125, 131
— Natuurlijke 49
Kritiek 337
Kromsigt, J. C. 324
Kronieken (I 1[18]) 370
Kruisgemeente 34
Kuchlinus, J. 55, 56, 81, 82, 87, 107, 108, 110, 178, 182, 184, 308
Kühler, W. J. 48, 72, 191
Kunsten, vrije, zie: Artes liberales
Kuyper, A. 299
Kuyper Jr., A. 2, 246–248
Kuyper, H. H. 6, 14, 226, 241, 244, 249, 250, 302—304
Kwaad 54, 55, 306, 344

Laborie, A. 173
Laet, J. de 150, 233
Lam 355
Lampe, A. 324
Langherai, Baron van 213
Lannoy, A. M. de 272
Lanoi 267
Lasco, à 33, 41, 310
Latius, J. 150, 263
Latijn 9, 12, 19, 22, 25, 32, 39, 64, 101, 152, 249, 268, 322, 323, 370, 373
Lausanne 173, 209
Lautenbach, C. 41
Lautern 24
Lavisse, E. 216
Leeken 293
Leer 57, 59, 61, 66, 67, 69–71, 77, 88, 89, 91—93, 103, 106, 108—112, 115, 118, 122, 124, 129, 132, 141, 143, 150, 155, 156, 158—161, 164, 166—175, 177, 179, 182—184, 187, 194, 198, 226, 249, 250, 261, 262, 265, 290—292, 298, 300, 314, 315, 319, 320, 322, 336, 338, 340, 345, 351, 352, 356, 357, 362, 364, 366, 374
— Valsche 363–365
Leeraren, Geref. 236
Leeringen, menschelijke 161
Leerschrift 232, 233
Leeuwarden 5, 255, 322, 388, 389, 398, 399, 408, 410, 411, 427, 430
Leiden 3—5, 7—9, 14, 18, 19, 26, 47—199, 200—202, 214, 220, 250, 252, 253, 257—259, 261, 263, 265, 270, 273—275,

315, 322, 371, 374, 375, 379, 382, 387, 391, 411—413, 420, 423, 430, 434
— Burgemeesters 47, 51, 56, 66, 82, 83, 87, 93, 96, 97, 117, 177, 180, 191, 193—196
— Curatoren 47, 51, 80–88, 90, 92, 93, 96, 97, 109, 133, 177, 180, 189—191, 193—198, 250, 266
— Kerkeraad 109
— Magistraat 187, 199, 266
— Schout en schepenen 65, 66, 117
— Senaat 51, 93, 117, 195, 199
Leonardus, P. 181
Lescallius 116
Lessen 11, 65, 100, 117, 118, 122, 181, 202, 211, 218, 230, 315
— Anatomische 251, 252
Leurius, J. 116
Leuven 21, 66
Leuvenick 35
Leven 57, 69, 70, 171, 295, 340
— Eeuwig 49, 50, 102, 104, 107, 145, 153, 154, 162, 285—288, 291, 295, 296, 321, 344, 348, 359, 360, 362
— Onsterfelijk 289
— Onzuiver 292, 340, 363
Libertijnen 349, 351, 374
Licentiaat 47
Lichaam 285, 287, 289, 295—297
— Begeerten van het 339
— Mystiek 291
Liefde 67, 89, 176, 177, 192, 204, 283, 286, 288, 293—295, 297, 300, 318, 320, 337, 353, 356, 358, 360, 363, 364, 367
Liete, Anthony 17
Limborch, Ph. à 14, 103–105, 110, 123, 137, 190, 191
Lind van Wijngaarden, J. D. de 1, 188, 205, 220, 309, 313
Literae humaniores 22, 32
Literatuur 4
Loci communes 7, 11, 14, 111, 196, 320
— Theologici 26
Lodewijk 24, 30
Lodewijk IV 37—39
Lodewijk Philips 46
Loeus 309
Logica 22, 25, 28
Logos 351, 352
Lombardus 103
Londen 5, 13, 27, 31, 32, 34, 52, 100, 136, 389, 390, 393, 396, 400, 401, 407
Long, I. le 34, 46
Longobius 269
Loon 103, 296
Loosjes, J. 1, 159, 262
Lopikerkapel 2
Lubbertus, S. 5, 13, 17, 75, 77, 103, 115, 116, 135, 136, 202, 206, 220, 230, 232, 233, 235, 236, 238—242, 244—246, 249, 376, 379, 387—389, 392, 395, 398, 400, 401, 407
Lucas 326, 327, 332, 335, 336, 337, 369, 370, (1^{3}) 351, (1^{77}) 331, (3—24) 325, (3$^{23-38}$) 370, (16) 329
Luik 21, 180
Luther, M. 21, 26, 68, 155, 330, 333, 335, 353, 355, 367, 374
Lutheranisme 10, 19, 22—24, 28, 30, 34, 35, 41, 43, 44, 46, 105, 153, 162, 163, 263, 328
Lydius 225, 229, 269
Lyon 173
Lyra, N. van 290
Lyraeus 75, 387

Maanden 308
Maartensvuren, St. 205
Maccovius, J. 1, 2, 246–248, 310
Macedonianen 283
Magister 28, 32, 52, 118
Mainz 66
Maire, J. le 91
Makdovvell, G. 271
Malapart, N. 44
Maldre, De 210
Maleachi 259, 263, 265
Manicheïsme 106, 154, 330, 339
Manilius 267
Manna 305, 321, 329
Manuscripten 11; zie ook: handschriften
Marbach 22, 23, 30
Marbomd 213
Marburg 30
Marcion 330, 339
Marcionieten 352
Marckt, H. van der 91
Marcus 325–327, 335, 336
Maresius 271, 315–317
Maria 61, 66, 68, 290, 330, 332, 333, 352, 353
Marlandus, N. 112
Marne, C. de 43
Marnix v. St. Aldegonde, Ph. v. 56, 74, 75, 221, 253
Marokko 182, 184
Maronier, J. H. 2, 82, 85, 87, 88, 90—93, 97, 101—110, 112, 114, 119, 120, 123, 126, 129, 131, 135, 137, 139, 147
Marsilius 14, 36–40
Martianus 42
Martini Kerckhoff 276
Martinikerk, St. 276, 277
Martinius, M. 28, 99, 202, 219, 231—238, 245, 274, 379, 421
Massa, verdorven 156
Mathesis 29
Matrikels 27
Mattheüs 69, 327, 332, 335, 336, 369—371, (1$^{1-17}$), 370, (2) 336, (3$^{13, 14}$) 332, (4) 341, 347, (7–10, 13) 325, (13$^{3-9}$) 329, (14, 17–19) 325, (20$^{1-17}$) 329, (21) 325, (24^{24}) 344, (25) 325, (27^{9}) 336
Mattheüs, Pseudo- 371
Matthias 20
Mauche, De la 211
Maurits 10, 90, 128, 148
Medicijnen, studie der 98, 209, 251
Meditatie 182
Meester, A. de 41, 44
Mehen, E. van 198
Mehnius 247
Meineed 67
Meivartius, F. 250, 251
Mejer, C. 310
Melaatschheid 98
Melanchton, Ph. 21, 41, 90, 161, 162, 189
Melchizedek 278, 289, 301, 321, 329
Melvinus, A. 136, 398
Mensa publica 252, 423
Mensch, Nieuwe 299, 356
— Oude 299, 356
Mercerus, Joh. 99, 371
Merula, P. 79, 82, 97
Messere, M. de 172, 173
Messias 98, 99, 330
— Belofte 50
Methode 29, 99
Meursius, I. 1, 14, 18, 19, 381
Micha 336
Micron 33, 34
Middagpredikatie 56, 302
Middelaar 154, 166, 286, 291, 294, 310, 331, 356
Middelburg 3, 6—8, 98, 118, 197, 200—208, 209, 218, 220, 226, 270, 272, 274, 277, 304, 315, 322, 369, 370, 405, 410
Middeleeuwen 98
Middelen 54, 55, 104, 105, 153, 163, 175, 229, 230, 242, 264, 284—286, 310, 311, 313, 343, 344, 360
Miggrode, J. 52
Militia christiana 321

Mirbt, C. 38, 39
Mis 192, 278, 301, 321, 322, 367
Mišna 98
Modalisme 281
Moedwilligheid 169
Moermans, J. 16, 17
Moes, E. W. 382
Molhuysen, P. C. 13, 14, 47, 51, 52, 78, 82, 83, 85, 87, 90, 92, 93, 97, 109, 110, 117, 128, 148, 190, 191, 193—195, 197—199, 271, 275
Molinaeus 195–197, 313, 316
Monnik 66, 67, 362
Moordenaar aan het kruis 299
Moorman 155
Moreel 303, 307, 308
Morus, A. 271
Mostart, D. 4
Moy, D. 117
Moyartius, P. 101
Mozes 10, 49, 50, 279, 307, 321, 325, 329, 341, 370, 439
— Boeken 252, 254, 256
Müller, E. F. K. 242, 249
Muller, F. 381, 382
Munsterus, S. 99, 335, 371
Muusholius, zie: Muysenhol
Muysenhol, A. 13, 31, 35, 36, 260, 369
— Moeder 36
Muysenhol, E. 35, 271
Muysenhol, G. 35
Mijle, A. van der, 5, 6, 75, 100, 190, 197, 386, 390
Mysterie 31, 48, 279, 281, 284, 310, 329, 331, 338, 350
Mystiek 329

Naäman 99
Naaste 227, 289, 349
Nansius, F. 19
Naomi 370
Narsius, J. 7, 108
Nassau, Just. van 17, 77
Nathan 370
Natie, Vriessche 52
Natiën, Gedeputeerden der 117
Naturalisatie 212, 215
Natuur 99, 262
— Licht der 174
— Menschelijke 63, 345
— Wet der 264
Navarre 38
Naviherus, P. 173
Nederland 10, 64, 86, 136, 203, 207, 213, 214
Nederlandsch 77, 152
Neraeus 136, 179, 180, 183, 185, 396
Nestorianen 353
Neurenberg 265
Neustadt a. d. Haardt 3, 23–27, 32
Nicea 134, 142
Nicodemieten 330
Nicolaieten 362
Nicolaus, H. 227
Nieuwlichters 10
Nieustadt, C. van de 87, 95, 181
Nisingh, M. 272
Noël de Carron 136
Nomisme 309
Noodlot 105
Noordt, A. Jacobsz van 232
Noordwijk 193
Noortwijck, Van 93
Norm 280, 339, 340, 348, 349
Notulen 40, 46
Novatianen 364
Nut 338
Nijl 30

Obadja 325
Obed 370
Oboedientia activa 83
Oecolampadius 334
Oefeningen, godsdienstige 364
Offers 99, 297, 306
— Herstel der 339
— Levende 283
Oldenbarnevelt, J. van 73, 86— 88, 114, 126, 136, 139, 141, 143, 147, 168, 187, 189
Olevianus, C. 49
Olivarius 100
Omphalius 204
Onderdompeling 299
Onderhouding 54, 285
Onderteekeningsformule 206, 249
Onderwijs 41, 338
— Catechetisch 224, 228
Onderwijzer 225
Oneenigheid 127, 161, 177
Ongeduld 55
Ongehoorzaamheid 107
Ongeletterden 70, 100, 338
Ongeloof 107, 145, 154, 174, 333
Ongeloovigen 102, 154, 175, 297, 349, 358, 366
Ongerechtigheid 290
Onkuischheid 67
Onmacht 286, 360
Onrecht 290
Onrechtvaardigheid 153
Onreinheid 67
Onschuld 154, 291
Onstandvastigheid 68
Onsterfelijkheid 79, 296
Ontrouw 67
Onveranderlijkheid 175
Onvolmaaktheid 124
Onwedergeborenen 319, 358
Onwetendheid 169, 358
— Geloovige 63, 64
Onzekerheid 293
Onze Vader 328
Onzuiverheid 168, 169, 183, 194
Oordeel 50, 61, 102, 127, 131, 153, 154, 265, 285—287, 289, 291, 295, 296, 299, 321, 322, 353, 356, 362
Oorzaak 285, 286, 290, 291, 345, 346, 348, 350, 354, 356, 358—362, 366
Openbaring 325, 335, 339, (1^{10}) 308, (2, 3) 327, 328, (13^{8}) 355
Openbaring 105, 154, 289, 297, 298, 338, 351, 353, 360
— Bovennatuurlijke 280
— Bijzondere 351
— Innerlijke 358
Opera supererogatoria 361
Opgeblazenheid 105
Opiniën, menschelijke 63
Oprechten, Boek des 336
Oproer 42
Opstanding der dooden 278, 295–297, 321
— Der onrechtvaardigen 296
— Der rechtvaardigen 296, 355
— Der verdoemenis 297
Opus operatum 299
Opwekking 295
Oratie 52
— Inaugureele 48, 52, 97, 98, 375
— Lijk- 82, 176, 179, 257, 276, 439
Orde 364
Ordineeren 60
Ordonnantie, synodale 302
Origenes 289, 328, 329, 333, 347
Orlers, J. J. 65, 167
Orthodoxie 11, 76, 159, 262, 263, 317, 320, 322, 331, 345
Ostende 101
Ostorodius, Ch. 72
Otterburgica 151
Ouderlingen 114, 183, 202, 206, 362
Oudevliet, W. Cl. van 8, 78
Oudewater 83
Oudheid 70

OVERHEID 121, 123, 125, 128, 133, 134, 137, 138, 143, 160, 167, 170, 171, 187—189, 194—197, 204, 205, 220, 225, 228, 266, 302, 303, 313, 330, 366, 374
OVERHEIDSPERSONEN 366
OVERTREDING 293, 305
OVERZETTERS des Bijbels 13
OVERZETTING, Luthersche 253
OVINGIUS 254
OXFORD 3, 5, 27, 28, 32, 36, 136, 385, 386, 395, 399, 401—406, 408, 409, 412, 414, 416, 419, 422, 424, 425, 428, 429, 431, 432, 434, 436—439

PAASCHFEEST 308
PAASCHLAM 321, 327, 329
PADUA 14, 36–38
PAEDTS, J. Jacobsz. 152
PALAEOGRAPHIE 11, 55, 120
PALTS 21, 24, 39, 83, 151, 235
PAMFLETTEN 3, 9, 12, 21, 57, 59, 151–189, 203, 204
PANACEA 296
PANCRAES, St. 56
PANELIUS 118
PAPIAS 337, 371
PAPPUS 22, 23
PARADOX 328
PARADIJS 49
PARADIJSBELOFTE 61
PARAEUS, D. 83, 148–151, 185, 235, 236, 308
PARIJS 7, 21, 36, 210, 218
PASSANTEN, logies voor 40
PAULUS 48, 94, 99, 202, 328, 335, 336, 338, 344, 345, 365
PAUS 21, 37–39, 66, 67, 71, 132, 134, 184, 186, 278, 288, 292, 293, 330, 362, 366
PAVIUS 79
PEDEL 275
PELAGIANISME 58, 61, 94, 95, 105—107, 131, 189, 229, 247, 262, 294
PELAGIUS 94, 142
PELSERS 107
PENTATEUCH-PARAPHRASE, Arabische 334
— Chaldeeuwsche 334
— Perzische 334
PEREK HELEK 99
PERERIUS, Bened. 309
PERICLES 53
PERKINS, W. 29, 83, 97, 177, 181, 229, 230, 243, 304, 310, 311
PEST 78–80, 98, 263, 275, 432, 433
PETIT, L. D. 10, 11, 38, 53, 57, 64, 79, 106, 151, 152, 168, 176, 179, 183, 203, 305, 309, 315, 320, 369, 371
PETREJUS 274
PETRUS 116, 293, 335, 362, (I 3[19]) 329, 355, (II) 335, (II 2[19]) 344, (II 2[20]) 348
PEZELIUS 83
PHILIPPO 171
PHILOLOGIE 276
PHILOSOPHIA MORALIS 184
PHILOSOPHIE 22, 28, 32, 118, 276, 338
PHILOTHEUS 204
PHYSICA 28
PIEMONT 173
PIETER, St. 56
PIGHIUS, A. 172
PILATUS 99
PINAUD 211
PINDARUS 371, 372
PINKSTERFEEST 312
PISCATOR, J. 83, 229, 235, 249, 261, 262, 295, 419
PISTORIUS, Ph. 41
PITHOPOEUS, L. 25, 32
PLAATSBEKLEEDING 356
PLAATWERK 227, 228
PLACCAAT 116, 302, 303
PLANCIUS, D. 101
PLANCIUS, J. 101
PLANCIUS, P. 85, 101, 191, 198, 391
PLANTIJN 335
PLATELIUS, J. 136, 400
PLATEVOET 55
PLATTELAND 224
PLESSIS MORNAY, Ph. du 207, 209, 210, 212—214
PLICHT 349
PLUTARCHUS 266
PNEUMATOMACHEN 283
POËZIE, Hebreeuwsche 261, 318, 371–373
POLANUS A POLANSDORFF, A. 83, 310
POLEMIEK 26, 57, 326
POLEN 72–74, 76, 77, 103
POLLANUS, V. 33, 41
POLYANDER, J. 5, 13, 199, 220, 225, 227, 233, 234, 238, 240—242, 244, 250, 255—257, 260—263, 272, 275, 313, 316, 411, 424, 427, 428, 430—434, 436, 438, 439
POLYBIUS 334
PONTANUS, J. I. 13, 251
POOLE, R. L. 13, 206
POPKENSTRAAT 276
POULLAIN, V. 33
POUSSET, E. 209, 210
PRACTISCHE THEOLOGIE 26, 375
PRAEDESTINATIE 2, 14, 26, 31, 62, 84, 86, 89, 90, 102, 104—107, 109, 110, 116, 123— 125, 129, 133, 139, 141, 143—146, 152, 154, 155, 157, 158, 160—162, 164—167, 169, 174, 175, 180—182, 186, 189, 196, 205, 219, 240, 248, 249, 262, 278, 284—287, 310—317, 321, 342, 374, 375, 436
— Object der 31, 241–243, 248, 261, 301, 310—317, 343, 374
— Onderwerp der 242–244, 316
— Orde der 315
— Particuliere 284
— Universeele 284
PRAEPOSITUS 19
PRAESCIENTIA 31
PREDIKANTEN 68, 89, 111, 114, 115, 128, 129, 132, 136, 140, 143, 146, 161, 162, 164, 166, 167, 170—172, 177, 187, 198, 206, 248, 292, 299, 300, 302, 320, 351, 353, 364, 365, 375, 396
— Arbeid der 330
— Vrouwelijke 365
PREDIKER 252
PREDIKING 39, 55, 56, 58, 70, 293, 298, 350, 359, 361, 376
PREEKEN 31, 65, 84, 86, 93, 98, 99, 110, 125, 179, 181, 184, 225—228, 230
PRESBYTERS 362
PRIDIAUX, Joh. 309
PRIESTERS, O.-Test.ische 69
— Roomsche 66, 67, 362, 367
PRIMAAT 362
PRINCIPAL 211
PRIVATISSIMUM 108, 122, 202, 315
PROCEDURE, kerkelijke 58, 129, 185
PROCES 273
PROEFGEBOD 49
PROFETEEREN 166
PROFETEN 170, 258, 328, 329, 370, 372, 373
— Kleine 256, 257, 429
PROFETIE 32, 41, 283, 295, 327, 328, 330, 339
PROGRAMMA FUNÈBRE 276
PROMOTIE 47, 93, 97, 177, 181
PROPONENTEN 206
PROPOSITIËN 31, 118, 262
PROSPER 314
PROSPER VAN AQUITANIË 63
PROTESTANTISME 21, 24, 40, 209

PROTOCOLLEN, kerkeraads- 91
— Notariëele 8, 78
PSALMEN 227, 252, 255, (25, 34, 37) 372, (45) 75, (55^{19}) 425, (55^{22}) 165, (55^{23}) 425, (92) 306, (111, 112, 119, 145) 372
PSALTERIUM 75
PURITANISME 205, 302
PIJNACKER 251
PIJPER, F. 39

QUADRIVIUM 22

RAAD, Hooge 7, 119–128, 133, 139, 140, 142, 171, 181, 183, 187, 228
RABBIJN 98
RADEN 66
RADEN, Gecommitteerde 129, 187, 194
RADERMACHER, S. 4
RAKA 334
RAMISME 29
RAMUS 25, 29
RAPHELENGIUS 268
RASJI 98
RATIONALISME 310, 338
RAYNOLDS 27
REATUS 295
RECHT 294
RECHTBANK, Academische 273
RECHTEN 209
— Universitaire 116, 117, 187
RECHTER 61, 296, 332, 346
RECHTERLIJKE STUKKEN 8
RECHTERSTOEL GODS 294
RECHTHEID, Staat der 104, 105, 152, 153, 162
RECHTSGELEERDHEID 159
RECHTSPRAAK, academische 51
RECHTVAARDIGHEID 173, 289, 293, 295
RECHTVAARDIGMAKING 2, 31, 68, 101, 102, 116, 123—125, 130—132, 139, 141, 144, 145, 154, 157—159, 173, 174, 177, 189, 196, 205, 261, 262, 278, 286, 290, 294, 295, 301, 318, 319, 321, 322, 356—358, 375, 376, 419
RECTORAAT 52, 56, 211, 251
REDDER 297, 298
REDE 29, 31
— Hoogste 293
— Ingeschapen 351
REGALIA 43
REGEL 170, 195, 330
—Des geloofs 115, 160
— Goddelijke 63, 67
REGIUS, J. 52
REINHEID 291, 359
REINIGING 295
REINOLDUS, J. 27, 32
REITSMA, J. 15, 31, 48, 56, 57, 64, 71, 72, 74, 78, 83, 111, 114, 115, 137, 148, 190, 206, 219, 270
REKENKAMER 212, 213, 215
RELANDUS 83
RELIGIE 86, 134, 139, 145, 167, 170, 183, 185, 186, 194
REMONSTRANTEN, artikelen der 195, 197, 219
REMONSTRANTISME 57, 59, 146, 159, 198, 219—221, 228—231, 233—235, 238, 240—242, 245, 247, 313, 374, 375, 378, 379
RENALDUS 261
RENAUDOTINA, D. 207
RESOLUTIE 59, 74, 123, 128, 129, 135, 145, 312
RESOLUTIËN 84, 85, 120
RESOLUTIO THEOLOGORUM SUPER SENTENTIAS 104
REVISIE 56
— Des Bijbels 254–258, 260, 276, 428
— Van confessie en catechismus 115, 135, 141–144, 249
REVISOREN 224, 228, 252, 256, 258–260, 434, 439
REVIUS 256
RHETORICA 22
RHODUS 231
RIAT, G. 382
RITEN, profane 350
RITSCHL, O. 49, 310
RIVETUS, A. 5, 251, 252, 261, 262, 309, 316, 317, 419, 422
ROELANDUS, J. 139
ROEPING 58, 59, 62, 67, 137, 158, 262, 285, 321, 322, 351, 353
— Ambtelijke 351
— Inwendige 62
— Uitwendige 62
— Der volkeren 50
ROGGE, H. C. 2, 53, 57, 79, 82, 85, 87, 88, 90—93, 102—105, 109—114, 120, 123, 126, 129, 131, 134, 137, 139, 147, 152, 168, 183, 190, 203
ROGGIUS, J. 56
ROLANDUS, J. 220, 258, 431
ROME 10, 20, 21, 27, 28, 31, 38, 39, 64, 66— 68, 70, 71, 76, 89, 95, 105, 107, 138, 141, 153, 160, 161, 172, 173, 178, 182, 185, 186, 188, 192, 202, 204, 221, 222, 280, 288—290, 292, 293, 295, 297, 298, 300, 314, 318, 327, 328, 330, 332, 335, 339, 344, 345, 348, 349, 351, 352, 355, 357—359, 361, 366, 367, 374, 379
ROMEINEN 51, 325, 328, 335 (1, 2) 60, 289, (1^{17}) 328, (4^{5}) 130, 145, (7) 84, 87, 89, 94, 95, 108, (7^{13}) 348,.(7^{14}vv) 349, (8$^{29, 30}$) 158, (9) 104 161, 264, 315, 343, (14) 340, (15^{3}) 328
ROMEINSCHE RIJK 292
ROOSTER, predikbeurten 56
ROTTERDAM 38, 109, 139, 183, 200, 218, 304
ROUAAN 36, 211
ROVERIUS 266
ROWLANDS, H. 83
ROYAARDS, H. J. 98
RUFINUS 63
RUMOLDUS 101
RUNGIUS, D. 153
RUST, eeuwige 169
RUTGERS, J. 148
RUTH (4^{17}) 370
RUYS, Dossier 9, 40
RUYS, Th. J. L. 2, 9, 17, 18, 20, 21, 27, 29, 31
RUYTING, S. 13, 100, 101
RYHOVE 20

SABBAT 260, 301, 303, 306, 423
— Geestelijke 308
— Heiliging van den 305, 374
— Oorsprong van den 304, 305, 309, 317, 318
— Regelen voor den 303
— Schending van den 308
SABBATSKWESTIE 224, 248
SABBATSRUST, geestelijke 306
— lichamelijke 306
SABBATSSCHENDING 305
SABBATSSTRIJD 301–309
SABELLIANISME 111, 116, 282, 283
SABELLIUS 330
SACRAMENTARIËRS 42
SACRAMENTEN 14, 39, 66–68, 70, 171, 225, 278, 289, 292, 293, 297—301, 321—323, 366, 374
— Der bevestiging 299
— Der inwijding 299
— Roomsche 301
— Verachting van 299
SAKSEN, kerken van 182
SALA 370
SALATHIËL 370
SALOMO 10, 75, 321, 327, 329, 370
— Rabbi 5, 385, 426
— Tempel 48
SALOMONS TEMPEL 65
SAMOSATENEN 330, 342, 352

SAMUËL 332, (I 16) 332, (II 12[24]) 348, (II 20[10]) 169
SANDER 38
SANHEDRIN 99
SAPMA, D. 232
SATAN 290, 292, 334, 340, 346, 347, 353, 361
— Zaad van den 347
SAUMUR 3, 6, 7, 83, 206–217, 270, 274, 278, 315, 322, 374, 379, 410
— kwestie 6, 262, 434
SAVOYE 173
SAXIUS, C. 1
SCALIGER, I. 15, 19, 29, 147—151, 185, 251, 266—271, 416
SCHADAEUS, M. D. 41
SCHADUWEN 329, 347, 350
SCHELKENS, D. 76, 388
SCHELVEN, A. A. van 33, 34, 302
SCHEPPER 279, 306, 359
SCHEPPING 49, 53, 54, 60, 104, 105, 152, 153, 162, 174, 192, 264, 278, 279, 282, 283, 285, 287, 304, 307, 309, 321, 343, 347
— Geestelijke 352
— Tweede 352
SCHEPPINGSBEVEL 307
SCHEPSELEN 280, 284, 287
— Boek der 338
SCHEURING 109, 127, 130, 363
SCHIEDAM 74, 139
SCHILDERIJEN 341
SCHOKKING, H. 32
SCHOLARCHEN 44
SCHOLASTIEK 21, 103, 182, 236, 237, 247, 301, 310, 338, 340, 392
SCHOLEN 84, 155, 224, 261, 304
SCHOLTEN, J. H. 310
SCHOOL, Fransche 262
SCHOOLMEESTERS 44
SCHORSING, provisioneele 63
SCHOTEL, G. D. J. 301–305, 309
SCHOTIUS, J. 98
SCHOTLAND 239
SCHOTLERUS 234
SCHRIFT, van Gomarus 11
SCHRIFT, H. passim
— Authenticiteit 281
— Boek 338
— Duidelijkheid 280
— Gezag 280, 335
— Vervalsching 68
— Volmaaktheid 280
SCHRIFTZIN, allegorische 289
— Dubbele 327
— Eigenlijke 289
— Enkelvoudige 327
— Gemengde 327, 328
— Historische 328
— Letterlijke 328
— Profetische 328
— Tweeledige 289
— Tweevoudige 289
SCHRIJVER, P. 173
SCHULD 102, 154, 286, 294, 295, 297, 299, 333, 348
SCHULTETUS 233, 235–237, 239, 240, 247, 261
SCHULTISIUS, M. 275
SCHULTZ, Joh. 275
SCHWEIZER, A. 189
SCHWENCKFELD 365
SCOTTUS, S. 201
SCOTUS 103
SECTE 364
SEDAN 159, 216
SEEBERG, R. 39, 310
SEGUIN, B. 173
SEM 149
SEMAJA 336
SEMIPELAGIANEN 294
SENTENTIE, synodale 245
SEPP, C. 52, 82, 83, 86, 190, 191, 193, 267, 271, 315, 337, 377
SEPTUAGINTA 262, 263, 433
SERIES LECTIONUM 51
SERMO 351
SERRARIUS, A. 44
SERVET 204
SEU, J. 200
SEVENPIJLEN, vereenichde 170
SIBELIUS, A. 10, 315, 320–322
SIBELIUS, C. 5, 169, 187, 311, 315
SICHEMIETEN 99
SICKINGA 255, 428
SILAS 336
SIMLER, J. 307, 308
SIMON MAGUS 362
SINAÏ 305
SLANG 61, 347
— Koperen 321
SLANGVERTREEDSTER 290
SLAVERNIJ 226
SLEE, J. C. v. 47, 48, 51, 72, 73, 199
SLEUTELEN DES HEMELRIJKS 171, 227
SMART 79
SMET 295
SMET, P. de 8, 17
SMETIUS 35
SMETIUS, A. 137
SMETIUS, Johanna 35, 40
SMITH, H. 99
SNECANUS 28
SOCINIANISME 48, 72, 73, 77, 103, 104, 107, 190, 247, 249, 257, 261, 283, 294, 352, 374, 376, 392, 436, 439
SOCINUS 10, 76, 77, 94, 103, 116, 178, 191, 205, 227, 330, 352, 389
SOCRATES, geschiedschrijver 308
SOERMANS, M. 1, 52
SOHNIUS, G. 30–32, 81, 102
SOMEREN, J. F. van 188, 381
SOPHOCLES 371, 372
SORGEN, N. van 238
SPANJE 10, 20, 42, 65, 77, 120, 128
SPECULATIE 310
SPIRATIE 282, 283
SPLIJTERE, Johanna de 44
SPRANGHUYSEN 55
SPRENGER, J. 19
SPREUKEN 252, (31) 372
SPIJZEN, onthouding van 362
STAATSMACHT 39
STAATSRECHT 38
STAATSTOEZICHT 39
STAD, gebannen 99
STANDVASTIGHEID 65
STATEN-GENERAAL 13, 73, 74, 111, 113, 114, 125, 141, 143, 179, 220, 245, 246, 248, 256, 258, 259, 265, 266, 303
STATEN V. HOLLAND EN WEST-FRIESLAND 53, 57–59, 63, 73, 77, 80, 90, 116, 119—122, 124, 126—131, 134, 137—140, 144, 146, 147, 157, 165, 166, 168, 171, 173, 181, 184, 187—189, 195—199
STATEN, provinciale 114
STATENCOLLEGE 55, 110, 112, 113, 129, 178, 182, 184, 193, 196, 206, 252
STATENVERTALERS 253, 259
STATENVERTALING 228
STEDEN 224
STEINDECCERUS, J. 41
STEINFORT 190, 194
STEINIUS 247
STELLINGEN 31, 102, 106, 107, 110, 135, 154, 155, 157, 160, 166, 181, 195—197, 202, 257, 310—312, 314, 321, 438
STENIUS, S. 24, 32
STEPHANUS, H. 334
STEPHANUS, R. 334, 370
STEPHANUS Jr., R. 335
STERRE, de 17, 21
STERTHEMIUS, E. 208
STICHTING 171, 222
STIPENDIATEN 26
STOLKER 377
STRAATSBURG 3, 21–23, 32, 374
STRAATSBURG, Th. v. 103
STRAATWACHT 117

Strack, H. L. 98
Straf 103, 116, 132, 288, 290, 291, 346, 347, 349, 356, 357
— Eeuwige 296
— Tijdelijke 38
Streso 252, 423
Studenten 51, 52, 55, 72, 76, 81— 83, 86, 101, 102, 108—111, 116—118, 122, 134, 177, 178, 186, 191, 192, 194—196, 200, 206—208, 211, 250, 252, 253, 255, 257, 261, 268, 274, 275, 315
Sturmius, J. 21–24, 32
Stijl 70, 75, 100, 335
Suarez 178, 247
Successie 287
— Apostolische 66, 67
Sudhoff, K. 1, 24, 25, 30
Suggestie 347
Supralapsarisme 26, 28, 31, 166, 219, 228, 229, 234, 310, 315—317, 343, 375
Suspensie 58, 59, 137, 141
Suzanna 222
Syllogismen 77
Symboliek 31
Symbolum 142
— Nicenum 142
Synoden 133, 204
— Generale, zie : Synode, nationale
Synode, nationale 91, 111, 113—115, 119, 123—126, 140, 142, 143, 146, 212, 218, 219, 303
Synoden, provinciale en particuliere 6, 47, 56, 58, 64, 71, 74, 88, 91, 108—115, 120, 125, 126, 128, 129, 131, 134, 136, 140, 144, 146, 147, 157, 158, 187, 191, 205, 218, 219, 311, 312
— Waalsche 113
Synopsis 55
Synthese 284
Sijp, Van 18
Syrisch 334

Tafelen der wet 349
Tafinus 36
Talen 11, 280
Talmud 98, 99
Tapper, R. 172
Targum 99
Teeken 289, 296, 298–300, 366
Teellinck, W. 304
Tegenstrijdigheden 332, 336
Teleologisme 310
Tempel 66, 67, 363
Tempellus, G. 29, 32
Temporalia 39
Tertullianus 268, 333
Testament 49
— Gomarus' 78
— Junius' 100
— Scaligers 270
Testament, Nieuwe 7, 11, 12, 25, 26, 36, 48, 50, 69, 101, 102, 142, 221, 223, 224, 228, 259, 269, 279, 299, 300, 325, 329, 334, 335, 339, 350, 375
— Oude 31, 50, 99, 102, 224, 228, 253, 256, 263, 299, 320, 325, 328, 329, 339, 350
Testimonium, Bazelsche 334
— Parijsche 334
— Spiritus Sancti 293
Theodatus 256
Theodoretus 371
Theodosius 42, 63, 171
Theologia acquisita 280
— Beatorum 280
— Viatorum 279
— Visionis 279
Theologie 30, 32, 278–280, 321, 322, 338
— Bovennatuurlijke 279
— Geopenbaarde 279, 280
— Natuurlijke 279
— Ongeschapen 279
Theophilus 204
Theophylactus 371
Theopneustie 336
Thesaurus graecae linguae 334
Thesis 28
Thessalonicenzen (II 2[3]) 316
Thomassz, J. 91
Thott 392
Thuanus 265, 266, 269, 415
Thuynen, Th. v. 323, 324
Thysius 4
Thysius, A. 31, 189, 220, 225, 233, 238—242, 244, 247, 250, 255, 257—260, 263, 313, 371, 379, 411
Tideman, J. 159
Tiele, P. A. 53, 57, 152, 155, 160, 165, 168, 176, 179, 183, 185, 186, 188
Tilenus, D. 159, 216
Timotheus 48, 328, (I, II) 325, (II 3[16, 17]) 328
Titelman 20
Titus 48, 325, 328
Toelating 54, 55, 105, 153, 154, 174, 285, 311, 313, 348
Toerekening 124, 131, 173, 294, 356, 357
Toestemming 350
Toezicht, commissie van 224
Toorenenbergen, J. J. van 74, 156, 206, 249
Tossanus, D. 25, 26, 31, 32, 47
Tostatus, Alfonsus 309
Tower 136
Tractaat 103
Traditie 69, 293, 362
Transsubstantiatie 40, 298, 300
Trappen, in kennis en geloof 68
Trelcatius Jr., L. 80, 81, 83, 103, 108, 110—113, 115, 177, 189, 376
Trelcatius Sr., L. 55, 57, 59, 73, 78, 81, 86, 109
Tremellius 99
Trente, concilie van 172, 330
Treslong, L. van 56
Treurspel 52
Trèves 128
Trichotomie 205
Triër 66
Trigland, J. 15, 57, 59–63, 72, 82, 86, 90—93, 102, 104, 109, 112—114, 119, 120, 123, 126, 129, 131, 137—139, 141, 142, 144, 146, 147, 188, 233, 313
Tritheïsme 111, 282, 283
Triviale school 19, 32
Trochorège 209
Trochredg 209
Troeltsch, E. 39
Troost 60, 160, 164, 296, 337, 338, 342, 353, 376
Tucht 41, 42, 58, 63, 170, 171, 204, 225, 364
Tudor, Maria 33
Tuin, botanische 251
Turken 294, 342
— Leer der 73
Twissus, W. 311, 313, 316
Twist 109, 112, 127, 130, 165, 183
Twijfel 295, 344
Tijdgeloof 358
Typen, profetische 289, 320, 325, 327, 329, 330
Typographen 259

Ubbenius, M. 10, 315, 321, 322, 382
Ubiquitariërs 300, 330, 333, 352
Ubiquiteitsleer 23, 133, 353, 367, 374
Udeman, G. 225, 233, 303, 304
Uitgebreidheid 70
Uittocht 305
Ulnerus, N. 41
Ungarus, F. 36
Unio hypostatica 338

UNIVERSITAIRE STUDIE 32
UNIVERSITEIT, zie: academie
URSINUS, J. 91
URSINUS, Z. 24, 25, 32, 49, 308, 310
UTRECHT 7, 9, 75, 114, 120, 220, 221, 315
— Staten 189
UYTHUYSER-MEDEN 10
UZZIA 170

VACANTIE 52, 372
VADER 110, 111, 130, 230, 282, 292, 295, 297—299, 332, 341, 342, 351—353, 360
VADERS, oude 63, 66–68
VAGEVUUR 40, 357
VAIDOVIUS 72
VALENCIENNES 16
VALENTINIANUS 171
VALERA, C. de 256
VALINUS, O. 43
VARAGLE, G. 173
VASTENDAG 41
VAUTROUILLER, Th. 36
VEEN, S. D. van 1, 15, 48, 56, 57, 64, 71, 74, 111, 114, 115, 129, 206, 219, 302—305
VEERE 52, 205
VENATOR, A. 137, 139—141
VERBANNING 44
VERBEEK, A. 4
VERBLINDING 125
VERBOND, bovennatuurlijk 49, 50
— Fransch-Engelsch-Nederlandsch 77, 389
— Natuurlijk 49, 50
— Der Wet 50
VERBORGENHEDEN DES GELOOFS 69
VERDAM, J. 134
VERDERF 62, 125, 163, 169, 186, 243, 344
VERDIENSTEN 40, 175, 295, 330, 362
VERDOEMENIS 50, 60, 61, 67, 68, 154, 162, 163, 174, 175, 243, 247
VERDORVENHEID 156
VERDRAAGZAAMHEID 89
VEREEM, J. 10, 315
VERGADERING 100, 125–127, 167
— Kerkelijke 63, 119, 120, 138, 144, 147, 205, 206
— Synodale 92, 130
VERGEVING VAN ZONDEN 31, 173, 283, 291, 295, 318, 323, 324, 347, 356—358, 366, 367
VERHARDING 105, 125, 345, 346
VERHEERLIJKING 345
VERIFICATIEBRIEVEN 213
VERKIEZING 31, 54, 58, 59, 61, 62, 116, 131, 132, 145, 153, 154, 156, 158, 159, 162, 164, 166, 174, 229—231, 240, 241, 248, 285—287, 310, 319, 343, 344, 375
— Fundament der 230–232
VERKLARING 122, 123, 130, 133, 142, 168, 177, 181, 188
VERKORENEN 154, 159, 175, 230, 285, 288, 293, 294, 296, 344, 347, 355, 363, 364
VERLEIDING 293, 344, 347, 353, 361
VERLICHTING 69, 172, 319
VERLORENEN 285, 356
VERLOSSER 76, 124, 279, 280, 296, 300, 306, 310, 359
VERLOSSING 297, 306
VERMANING 164, 165, 326, 344, 367
VERMOGEN 159
VERNIETIGING 296
VERONTSCHULDIGING des menschen 125
VERONTWAARDIGING 333
VERORDINEERING 153, 156, 158, 162, 169, 174, 175
VERRUCIUS, J. 277
VERSCHILLEN 94, 109, 127, 169, 204
VERSTAND, menschelijk 49, 63, 69, 165, 289, 358
VERTALERS 224
VERTALING 253, 281, 334, 337, zie ook: bijbelvertaling
— Fransche 256, 334
— Hollandsche 253, 334
— V. h. N. Test. 36
— Syrische 334
VERTROUWEN 60, 293, 323, 324
VERVLOEKING 291, 294, 306, 308, 350
VERVOLGING 196, 358, 363, 364
VERVULLING 289, 339, 350
VERWERPING 31, 102, 145, 153, 154, 157, 158, 174, 229, 240—242, 286, 287, 343, 348
VERWEY, J. J. 8
VERWORPENEN 158, 163, 169, 175, 186, 247, 289, 295—298, 344, 346, 347
VERZOEKING 287, 293, 342, 348
VERZOENING 48–50
VESTIGIUM 280
VICTOR, Hugo van St. 71
VIGNON, E. 37, 38, 99
VIGUERIUS 153
VILLERIUS, P. L. 36
VISSER, J. Th. de 39, 188, 302
VIVES, J. L. 19
VLAAMSCH 118
VLAANDEREN 18, 20
VLAMINGEN 43, 45, 46, 86, 107
VLEESCH, menschelijk 296, 361
— Opgewekt 296
VLIEGERE, T. de 17
VLIET, A. Ch. v. 108
VLISSINGEN 75, 100, 206, 210
VLOEK 291
VLUCHTELINGENKERKEN 33, 40, 41, 46
VOEDSTERHEEREN 42, 134, 135
VOETIANEN 323
VOETIUS, G. 11, 152, 278, 304, 309, 315, 316, 325, 351, 373, 380
VOGELLIUS, H. 316
VOIDOVIUS 72
VOLDOENING 290, 291, 357
VOLHARDING DER HEILIGEN 59, 62, 109, 129, 131, 145, 173, 176, 182, 189, 202, 230, 293, 314, 319—322, 343, 344, 376, 407
VOLK 38, 39, 319
VOLMAAKTHEID 130
— der H. Schrift 69
VOLMAER, J. 118, 393, 394
VOLMAKING 362
VOLWASSENEN 359
VOOCHT, J. de 13, 72
VOORBIDDING 68
VOORDE, B. van der 251
VOORBURG 108
VOORGANGERS 298
VOORLEZING 262
VOOROUDERS 66–68
— Eerste 49
VOORSPRAAK 353
VOORWAARDEN 61, 62, 158, 288
VOORWENDSEL 356, 361
VOORZEGGING 54
VOORZICHTIGHEID 284
VORSTIUS, A. E. 97, 137, 257
VORSTIUS, C. 3, 9, 189–199, 203, 204, 248, 278, 379, 407
VORSTIUS, dokter 79
VOS, G. J. 190
VOSBERGEN, J. 233, 260, 266, 303
VOSKUIL 234
VOSSIUS, G. J. 5, 6, 13, 29, 119, 136, 137, 198, 208, 252, 260, 261, 265—267, 269, 270, 272, 274, 275, 313, 314, 316, 395, 399,

400, 402—406, 408, 413, 415, 416, 421, 423
Voydovius, A. 72
Vragen 225
Vrede 40, 83, 88, 89, 110, 112, 127, 147, 159—161, 164, 165, 167—169, 185, 204, 220, 340
Vrees 295, 308, 333
Vries de Heekelingen, H. de 13, 36, 37
Vroegpredikatie 56
Vroomheid 279, 289, 305
Vrouwenzaad 61, 347
Vryborch, G. van 204
Vrijgeesten 74, 374
Vrijheid, Christelijke 321, 349
Vrijspraak 291
Vulcanius 7, 51, 202
Vulcanius 8, 17
Vulgata 293, 334

Waalsch college 113, 129
— Synode 115
Waalwijk 159
Waarheid 168, 169, 284, 290, 293, 305, 309, 329, 331, 332, 363, 365
Wachtmeester 117
Wagenaar, L. H. 71
Walaeus, A. 1, 13, 14, 96, 98, 101, 205, 220, 227, 233, 239—242, 244, 257, 260, 263, 304, 309, 314
Walaeus, student 136, 400
Walburga, St. 6, 17, 18
Walcheren, classis 5, 6, 8, 118, 200, 201, 205, 207, 208, 210, 393, 394
Walen 33, 34, 43, 44, 46, 86
Wanhoop 342
Ward 239
Warffum 10, 320
Warfhuysen 10
Wechelius 335
Wechelus, J. 38
Wederdoopers, zie: Anabaptisten
Wedergeboorte 94, 116, 124, 125, 132, 175, 176, 283, 288, 293, 295, 300, 319, 320, 349, 353, 358—361, 366
Wedergeborenen 319
Wederoprichting des menschen 58–62
Weem 276
Wegwijzer 294
Weken 307
Weldaden 231, 288, 299, 300, 306
— Natuurlijke 289
Welsprekendheid 99, 207
Wereld 290, 343, 353, 355, 361
— Toekomende 99
Werelden 192
Werken, des duivels 347
— Goede 58, 59, 62, 124, 132, 287, 299, 301, 321, 330, 358, 361, 362
— van Gomarus 3, 9–12, 314, 315, 318, 322, 323
— Menschelijke 294, 343, 349, 362
— Overtollige 361
— Verbond der 350
— Vooruitgeziene 293, 343
Wermeri, A. 272
Wermerus, J. 272
Wesalia, J. de 172
Wesel 112
Wet 31, 49, 50, 70, 116, 131, 173, 184, 263, 264, 278, 291, 293, 294, 321, 333, 345, 348—350, 354, 357, 374
— Ceremoniëele 350
— Gegeven 294
— Geschreven 264
— Ingeschapen 294
— Moreele 294
— Der natuur 289
— Vervulling der 291
— Werken der 356
Wetenschap 374
Wetgever 298
Wetgeving 38, 39
Wevers 107
Whitaker, G. 28, 32, 243, 311, 343
Wiclif 68, 71
Wiegand, F. 39
Wiggersz, C. 57–63
Wil, menschelijke 69, 88, 95, 289, 343, 358
— Vrije 58, 59, 62, 63, 68, 84, 109, 116, 125, 129, 131, 141, 145, 159, 164, 172, 173, 175, 177, 181, 189, 321, 360, 361, 376
Wilde, W. J. de 98
Willem v. Oranje 10, 65
Willius, B. 263–265
Windelband, W. 39
Winghen, G. van 253
Wiskunde 251
Witmarius 258
Witte, J. de 257
Wittenberg 172
Wittevrouwenkerk 33
Woestijn 305
Wolkammers 107
Wonder 54, 67, 68, 305, 321, 350
Woord, innerlijk 351
— Uiterlijk 351
— Zichtbaar 289
Woordenboek, Arabisch-Latijnsch 268
Woords, vleeschwording des 321, 352
Wreedheid 67, 292
Wreker 296
Wtenbogaert, J. 2, 15, 57—59, 72, 73, 81, 82, 84— 93, 97, 102, 104, 105, 107, 110, 112—115, 119, 120, 123, 124, 126, 127, 129—131, 133, 135—140, 144, 146, 147, 159, 170, 187—190, 193, 198, 204
Wulp, J. K. van der 152, 168, 176, 179
Wumkes, G. A. 311
Wijminga, P. J. 2, 203, 206, 378
Wijnstok 297
Wijsbegeerte 207, 250
Wijseman 168
Wijsheid 338

Yperen 173
Ypey, A. 57, 302, 304, 324
Ysbrand 19, 20
Ysselburgh 245

Zaad v. d. godsdienst 53
Zacharia 336
Zaligheid 38, 49, 50, 66, 70 100, 104, 111, 126, 127, 130, 131, 137, 142, 143, 156—158, 162—164, 167, 170, 171, 175, 184, 230, 231, 264, 279, 282, 287, 291, 300, 311, 336, 338, 341, 344, 345, 355, 358, 362, 366, 371
— Weg der 63
Zaligmaker 290, 293, 320
Zaligmaking 175
Zanchius, H. 24–26, 32, 104, 165, 229, 235, 307, 308, 310, 311
Zedewet 42
Zeeland 65, 192, 197, 204, 207, 226, 253, 302, 303
— Kerken 303
— Prov. Kerkbestuur 4, 118, 394, 395
— Rijksarchief 6, 8
Zeeuwen 244
Zegel 50, 289, 296, 298, 299, 366
Zekerheid 60, 70, 129, 130, 159, 164, 175, 184, 287, 293, 298, 344, 345
Zelfverloochening 283
Zerubbabel 370
Zeyst, N. van 87
Zieken 290
Ziekenbezoek 56
Ziekentrooster 80
Ziel 285, 289, 295, 296, 306, 319, 367
— Redelijke 289
Zierikzee 208, 304
Zondaar 123, 173

Zondag 301, 303
Zonde 50, 60, 61, 89, 105–107, 116, 125, 132, 145, 153, 154, 162, 169, 172, 174, 175, 186, 205, 229, 242, 247, 248, 279, 285—288, 290, 291, 293, 295, 296, 299, 310, 321, 329, 330, 333, 338, 340, 345—350, 354, 357, 359, 362
— Dadelijke 60, 348
— Eerste 89, 347
— Kennis 356
— Oorspronkelijke 295
— Vergeeflijke 348
— Graden in de 348
Zondeval 50, 60, 105, 116, 153, 154, 156, 160, 169, 174, 175, 186, 242, 284, 288, 310, 311, 319, 346, 348, 359
Zoon 110, 111, 130, 166, 247, 282, 283, 290, 291, 293, 295, 297, 299, 321, 341, 342, 351, 353, 361, 367
— Des menschen 353
Zorgeloosheid 160
Zscharnack, L. 1
Zuiverheid 111, 118, 187, 265, 340
Zutphen, graaf van 251
Zwaard 366
Zwakkeren 338, 340
Zwingli, U. 26, 310, 333
Zwitserland 23
Zwitsers 103
Zwijndrecht 272

9 2
Itterzon, G.P.van G 584
Franciscus Gomarus
92
G584